

ИНТЕРНЕТ И ДРУШТВО
INTERNET AND SOCIETY

ИНТЕРНЕТ И ДРУШТВО
МЕЂУНАРОДНИ ТЕМАТСКИ ЗБОРНИК РАДОВА
INTERNET AND SOCIETY
INTERNATIONAL THEMATIC COLLECTION OF PAPERS

Приређивачи / Editors

Драган Тодоровић
Далибор Петровић
Драган Прља

Издавачи / Publishers

Српско социолошко друштво
Универзитет у Нишу – Филозофски факултет
Институт за упоредно право, Београд

За издаваче / For the Publishers

Драган Тодоровић
Горан Максимовић
Јован Тирић

Рецензенти / Reviewers

Сергеј Флере (Марибор, Словенија)
Анђелко Милардовић (Загреб, Хрватска)
Стеван Лилић (Београд, Србија)

Корице / Cover Design

Дарко Јовановић

Штампа / Print

Пунга, Ниш

Тираж / Circulation

300

ISBN 978-86-81319-05-5 (Српско социолошко друштво, Београд)

ISBN 978-86-7379-357-3 (Филозофски факултет, Ниш)

ISBN 978-86-80186-00-9 (Институт за упоредно право, Београд)

ИНТЕРНЕТ И ДРУШТВО INTERNET AND SOCIETY

приредили / edited by
ДРАГАН ТОДОРОВИЋ
ДАЛИБОР ПЕТРОВИЋ
ДРАГАН ПРЉА

Ниш и Београд,
2014.

САДРЖАЈ / CONTENTS

ПРЕДГОВОР / PREFACE	xi-xiv
ИНТЕРНЕТ, ДРУШТВЕНОСТ, КОМУНИКАЦИЈА / INTERNET, SOCIABILITY, COMMUNICATION	
1 ДРУШТВЕНА КОНСТРУКЦИЈА ИНТЕРПЕРСОНАЛНИХ МЕДИЈА – ОД ТЕЛЕГРАФА ДО ИНТЕРНЕТА	3
SOCIAL CONSTRUCTION OF THE INTERPERSONAL MEDIA – FROM THE TELEGRAPH TO THE INTERNET	
Далибор Петровић	
2 МАПИРАЊЕ ДРУШТВЕНЕ ГЕОГРАФИЈЕ ИНТЕРНЕТА: ЗНАЧЕЊА, МАТЕРИЈАЛНОСТ, МОЋ	23
MAPPING THE SOCIAL GEOGRAPHY OF THE INTERNET: MEANINGS, MATERIALITY, POWER	
Душан Ристић, Ана Пајванчић Цизел, Душан Маринковић	
3 ARE WE REALLY ALONE TOGETHER? REFLECTIONS ON SOCIALITY IN CONTEMPORARY SOCIETY ..	41
ДА ЛИ СМО ЗАИСТА САМИ ЗАЈЕДНО? РЕФЛЕКСИЈЕ О ДРУШТВЕНОСТИ У САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ	
Blaž Lenarčič	
4 SEARCHING FOR LOVE ONLINE: SOME SOCIOLOGICAL ASPECTS OF INTERNET DATING	57
ОНЛАЈН ТРАЖЕЊЕ ЉУБАВИ: НЕКОЛИКО СОЦИОЛОШКИХ АСПЕКТА ОНЛАЈН УПОЗНАВАЊА	
Tjaša Žakelj	
5 СИНГУЛАРНОСТ ЧОВЕКА И КОМПЈУТЕРА У ИНТЕРНЕТ ОКРУЖЕЊУ	75
HUMAN-COMPUTER SINGULARITY IN THE INTERNET ENVIRONMENT	
Татјана Тапавички Дуроњић	
6 НОВЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ И БУДУЋНОСТ: ПРЕВАЗИЛАЖЕЊЕ, ПРЕОБРАЖАЈ ИЛИ УКИДАЊЕ ЧОВЕКА?	93
NEW TECHNOLOGIES AND THE FUTURE: OVERCOMING, TRANSFORMING OR ELIMINATING THE HUMAN?	
Татјана Миливојевић	

**ИНТЕРНЕТ, ГЛОБАЛИЗАЦИЈА, РАД /
INTERNET, GLOBALIZATION, WORK**

- 7 **INTERNET KAO KOMPONENTA I SREDSTVO GLOBALIZACIJE .. 113**
***THE INTERNET AS A COMPONENT AND A MEANS
OF GLOBALIZATION***
Ranka Jeknić
- 8 **THE INTERNET AND THE GLOBALIZATION PROCESSES –
THE MACEDONIAN CONTEXT 133**
***ИНТЕРНЕТ И АКТУЕЛИЗАЦИЈА ПРОЦЕСА
ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ – МАКЕДОНСКИ КОНТЕКСТ***
Marija Drakulovska Chukalevska, Anica Dragovic
- 9 **DIJASPORSKI VIRTUALNI IDENTITETI –
ANALIZA HRVATSKIH VIRTUALNIH ZAJEDNICA
U ČILEU NA ONLINE DRUŠTVENOJ MREŽI FACEBOOK 145**
***VIRTUAL DIASPORA IDENTITIES – ANALYSIS OF THE
CROATIAN VIRTUAL COMMUNITIES IN CHILE
ON THE SOCIAL NETWORK FACEBOOK***
Marina Perić Kaselj, Aleksandar Vukić
- 10 **ULOGA INTERNETA U KORIŠĆENJU KAPACITETA
INTELEKTUALNE DIJASPORE 167**
***THE ROLE OF THE INTERNET IN THE USE OF
INTELLECTUAL DIASPORA CAPACITY***
Milica Vesković, Mirjana Bobić
- 11 **NAUČNOTEHNOLOŠKA REVOLUCIJA ILI „ONAUČAVANJE”
RADA ORGANIZACIJA: TEHNOLOGIJA, VIRTUELNO
POSLOVANJE I DRUŠTVENI PROGRES 183**
***SCIENTIFIC–TECHNOLOGICAL REVOLUTION OR
“SCIENTIFICATION” OF WORK OF ORGANIZATIONS:
TECHNOLOGY, VIRTUAL BUSINESS AND SOCIAL PROGRESS***
Božo Milošević

**ИНТЕРНЕТ КАО СРЕДСТВО/ПРЕДМЕТ НАУЧНОГ ИСТРАЖИВАЊА /
*INTERNET AS A MEANS/SUBJECT OF SCIENTIFIC RESEARCH***

- 12 **ИНТЕРНЕТ КАО ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА ИЛИЛИ
СРЕДСТВО ЗА ПРИКУПЉАЊЕ ПОДАТАКА –
СА ОСВРТОМ НА ЕЛЕКТРОНСКИ УПИТНИК 197**
*INTERNET AS A RESEARCH SUBJECT AND/OR A MEANS
OF DATA COLLECTION – WITH EMPHASIS
ON THE ELECTRONIC QUESTIONNAIRE*
Снежана Стојшин
- 13 **МОГУЋНОСТИ ПРОУЉАВАЊА ГРАДЕ СА ИНТЕРНЕТА
ПРИМЕНОМ АНАЛИЗЕ САДРЖАЈА 215**
*POSSIBILITIES OF STUDYING MATERIAL FROM THE
INTERNET BY USING CONTENT ANALYSIS*
Željka Manić
- 14 **ИМПЛИКАЦИЈЕ УКЉУЧИВАЊА ИНТЕРНЕТ–РЕСУРСА У
НАСТАВНЕ ПРОЦЕСЕ – РЕАЛНОСТ И ПОТЕНЦИЈАЛИ 231**
*IMPLICATIONS OF INCORPORATING WEB RESOURCES
IN EDUCATIONAL PROCESSES – REALITY AND POTENTIALS*
Снежана Божић

**ИНТЕРНЕТ КАО ПОКРЕТАЧ/СРЕДСТВО ГРАЂАНСКОГ И
ПОЛИТИЧКОГ АКТИВИЗМА /
*INTERNET AS AN INSTIGATOR/MEANS OF CIVIL AND
POLITICAL ACTIVISM***

- 15 **РАДНА СНАГА НОВИХ ТЕХНОЛОГИЈА И ИНТЕРНЕТ
ГЕНЕРАЦИЈА КАО АКТЕРИ ДРУШТВЕНИХ ПРОМЕНА 251**
*THE POWER OF NEW TECHNOLOGIES AND THE INTERNET
GENERATION AS THE AGENTS OF SOCIAL CHANGES*
Љубиша Митровић
- 16 **ИНТЕРНЕТ КОМУНИКАЦИЈА И ДЕМОКРАТИЗАЦИЈА
ЈАВНОГ КОМУНИЦИРАЊА 273**
*INTERNET COMMUNICATION AND THE
DEMOCRATIZATION OF THE INFORMATION SOCIETY*
Ивана Ерцеговац

- 17 **DA LI JE INTERNET MEDIJ ARTIKULACIJE NOVIH
POLITIČKIH TOKOVA?** 289
*IS THE INTERNET A MEDIUM OF ARTICULATION
OF NEW POLITICAL TRENDS?*
Isidora Jarić, Valentina Sokolovska
- 18 **КАКО ЈЕ ПОЧЕО ВЕЛИКИ РАТ НА ТВИТЕРУ** 299
HOW THE GREAT WAR BEGAN ON TWITTER
Невен Обрадовић, Предраг Бајић
- 19 **МОЋ ГЛАСИНА И ДЕЗИНФОРМАЦИЈА У КРЕИРАЊУ
МОРАЛНЕ ПАНИКЕ НА ОНЛАЈН ДРУШТВЕНИМ МРЕЖАМА ...** 319
*THE POWER OF RUMORS AND DISINFORMATION
IN CREATION OF MORAL PANIC ON ONLINE NETWORKS*
Зоран Јевтовић, Зоран Арацки

**ПРАВНИ АСПЕКТИ УПОТРЕБЕ ИНТЕРНЕТА /
LEGAL ASPECTS OF INTERNET USE**

- 20 **ИНТЕРНЕТ И ПРИВАТНИ ЖИВОТ ЗАПОСЛЕНИХ:
ГРАНИЦЕ ПОСЛОДАВЧЕВИХ НАДЗОРНИХ,
ДИСЦИПЛИНСКИХ И НОРМАТИВНИХ ОВЛАШЋЕЊА** 337
*INTERNET AND PRIVATE LIVES OF EMPLOYEES:
THE BOUNDARIES OF EMPLOYERS' SUPERVISORY,
DISCIPLINARY AND NORMATIVE PREROGATIVES*
Љубинка Ковачевић
- 21 **ПРАВНА ПИТАЊА ЕЛЕКТРОНСКИХ УГОВОРА,
С ОСВРТОМ НА УГОВОР О ПРОДАЈИ РОБЕ** 353
*LEGAL ISSUES IN ELECTRONIC CONTRACTS WITH
REFERENCE TO THE CONTRACT OF SALE OF GOODS*
Катарина Јовичић
- 22 **ИНТЕРНЕТ И ЗАШТИТА ПРАВА НА ПРИВАТНОСТ** 365
THE INTERNET AND THE PROTECTION OF PRIVACY RIGHTS
Миодраг Савовић

23	НАЧИНИ ЗЛОУПОТРЕБЕ ДЕЦЕ ПУТЕМ ИНТЕРНЕТА	379
	<i>METHODS OF ABUSE OF CHILDREN ON THE INTERNET</i>	
	Ана Човић	
24	ЗАШТИТА АУТОРСКОГ ПРАВА И ПРАВО НА СЛОБОДУ ИЗРАЖАВАЊА НА ИНТЕРНЕТУ	395
	<i>THE PROTECTION OF COPYRIGHT LAW AND THE RIGHT</i> <i>TO FREEDOM OF EXPRESSION ON THE INTERNET</i>	
	Јелена Сурчулија Милојевић	
25	ПРЕДНОСТИ И ОГРАНИЧЕЊА ЗАКОНСКОГ УРЕЂЕЊА ОНЛАЈН МЕДИЈСКОГ ПРОСТОРА	407
	<i>ADVANTAGES AND LIMITATIONS OF THE ONLINE</i> <i>MEDIA SPACE REGULATION</i>	
	Милица Кљајић	
26	ИНТЕРНЕТ И СЛОБОДНА РАЗМЕНА ИНФОРМАЦИЈА – ПРАВНИ АСПЕКТИ	419
	<i>INTERNET AND FREE EXCHANGE OF INFORMATION –</i> <i>LEGAL ASPECTS</i>	
	Драган Прља	
27	ИНТЕРНЕТ И КРАЂА ИДЕНТИТЕТА	431
	<i>INTERNET AND IDENTITY THEFT</i>	
	Сања Прља	
 ИНТЕРНЕТ, МЛАДИ, ТЕРОРИЗАМ, РЕЛИГИЈА / INTERNET, YOUTH, TERRORISM, RELIGION		
28	ДЕЦА НА ИНТЕРНЕТУ И ОНЛАЈН ДРУШТВЕНИМ МРЕЖАМА ..	443
	<i>CHILDREN ON THE INTERNET AND ONLINE</i> <i>SOCIAL NETWORKS</i>	
	Slobodan Miladinović	
29	РОДИТЕЉСКИ НАДЗОР ДЕЦЕ И АДОЛЕСЦЕНАТА НА ИНТЕРНЕТУ	459
	<i>PARENTAL MONITORING OF CHILDREN AND</i> <i>ADOLESCENTS INTERNET USE</i>	
	Марина Ковачевић Лепојевић, Весна Жунџић Павловић, Милица Ковачевић	

30	SLOBODNO VRIJEME <i>DIGITAL NATIVES</i> GENERACIJE	473
	<i>SPARE TIME OF DIGITAL NATIVES</i>	
	Mladen Bubonjić	
31	ЗЛОУПОТРЕБА ИНТЕРНЕТА И ТЕРОРИЗАМ	489
	<i>MISUSE OF INTERNET AND TERRORISM</i>	
	Мина Зиројевић	
32	INTERNET U FUNKCIJI RELIGIJE I/ILI INTERNET KAO SVJETOVNA RELIGIJA	501
	<i>INTERNET IN FUNCTION OF RELIGION AND/OR INTERNET AS THE SECULAR RELIGION</i>	
	Ivan Cvitković	
	Индекс имена / <i>Index of Names</i>	511
	Белешка о приређивачима / <i>Notes on the Contributors</i>	517

ЗАХВАЉУЈЕМО НА ФИНАНСИЈСКОЈ ПОМОЋИ МИНИСТАРСТВУ
ПРОСВЕТЕ, НАУКЕ И ТЕХНОЛОШКОГ РАЗВОЈА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

ПРЕДГОВОР

Задовољство нам је да читаоцима представимо међународни тематски зборник под називом „Интернет и друштво“. Овај зборник је, након пажљиве селекције уредника и рецензената, сачињен од 32 оригинална научна рада аутора из пет држава, представљена на истоименој међународној конференцији, одржаној 19. и 20. септембра 2014. године на Филозофском факултету у Нишу.

Тема интернета и друштва је, у зависности од угла гледања, истовремено једна од најмлађих, али и најстаријих области интересовања и проучавања друштвених теоретичара. Узмемо ли у обзир чињеницу да замци интернета настају почетком 70-тих година, а да он своју масовну *www.com* форму добија тек средином 90-тих година двадесетог века, јасно је да се ради о области научног проучавања у повоју. Међутим, ако интернет посматрамо као технологију, што он макар једним својим делом несумњиво јесте, онда су дилеме које постоје у проучавању друштвених последица употребе интернета исте оне дилеме које су пратиле употребу раних технологија посредованог комуницирања, али и традиционалних медија, транспортних средстава, аутоматизованих машина, речју, свих оних технологија за које се веровало да су уграђене у темеље друштвених трансформација кроз људску историју. Због тога, у разумевању односа између интернета и друштва још увек, поготово у јавном дискурсу, преовладава симплификована техно-детерминистичка перспектива о информационо-комуникационим технологијама (ИКТ) као кључном узрочнику друштвене трансформације на почетку новог миленијума. Пренебрегава се чињеница да је технологија одраз друштва у коме живимо а не нека спољна сила, која изненада улази у њега и драматично га мења. Ако је некада, у предтехнолошко доба, ова перспектива била и разумљива, у надолазећим временима све савршенијих технолошких средстава комуникације, генетског инжењеринга и даље аутоматизације и роботизације производног процеса и пружања услуга тешко да ће ико моћи да одреди где завршава технологија, а почиње друштво и *vice versa*.

ПРЕДГОВОР

Када кажемо да је интернет, макар једним својим делом технологија, остаје питање који су то његови други делови. Најједноставнији одговор, уједно и најкомплекснији, би био да је интернет заправо само друштво, односно пројекција друштва у виртуелни простор. То значи да све оне дилеме и питања која чине друштвени живот таквим какав јесте, у подједнакој мери карактеришу и сам интернет. Када кажемо да је простор интернета виртуелан, то не значи да га супротстављамо нашем реалном свету, гледајући на њега као на каквог злог брата близанца. Оваква научна виђења интернета напуштена су већ након првих година проучавања његове употребе. Ако појединцима и није било јасно да ми на интернету нисмо неко други – сетимо се само заводљивости дискурса о анонимности негде са почетка употребе интернета – онда је појава платформи за друштвено умрежавање, попут Фејсбука (Facebook), закуцала последњи ексер у идеју виртуелне безимености. Наместо непознатости, на интернету је завладала, како би то Радомир Константиновић описујући дух паланке рекао, тиранија увида у све или тиранија апсолутне јавности и јавности свега. Виртуелност у модерном друштву чини само још једну димензију одигравања нашег свакодневног живота. За разлику од њихових предака, за људе рођене у двадесет и првом веку виртуелни и реални терен биће међусобно стопљени на такав начин да простор више неће бити доживљен као нешто што је споља дато и што треба савладавати, већ нешто што они сами могу производити у складу са својим амбицијама, потребама, надањима и страховима.

Дакле, ако је интернет исто што и друштво, он се онда може проучавати на исти онај начин на који се проучавају друштво и његови подсистеми, било да је реч о политици, економији или култури. Путем интернета могу се водити револуције, зарађивати новац, ширити вредности и норме, али исто тако манипулисати, поробљавати, варати и красти. Могу се градити нове везе, као и губити оне које су надхват руке, стварати нова култура, као и водити борба за очување постојеће. У складу са великим бројем питања које употреба интернета отвара, као и друштвеним последицама те и такве употребе, нижу се радови који су представљени у овом зборнику. Подељени су у шест поглавља где се кроз призму различитих научних области и метода, теоријских перспектива и нивоа анализе, покушава сагледати однос интернета и друштва у својој комплексности.

ПРЕДГОВОР

Прво поглавље, под називом *Интернет, друшвеност, комуникација*, има за циљ да из микро перспективе укаже на везу између развоја нових ИКТ и трансформације друштвености, било да се ради о обрасцима комуникације, перцепцији друштвености и простора у коме се она репродукује, заснивању емотивних и друштвених веза или односу човека и рачунара.

Друго поглавље, које носи назив *Интернет, глобализација, рад*, помера визуру са микро на мезо и макро ниво анализе покушавајући да сагледа глобализацијске потенцијале и противречности, које настају као последице употребе ИКТ, најпре у контексту различитих елемената дијаспоре, као и разумевања трансформације сфере рада.

Треће поглавље, насловљено *Интернет као средство/предмет научних истраживања*, указује на хибридноћ самог феномена интернета. Наиме, интернет заиста у себи носи значајан истраживачки потенцијал, било као алат за истраживање, било као сам предмет истраживања. Прављење јасне разлике између ових елемената анализе отвара простор за искориштавање његових научних потенцијала, на шта указују аутори у заступљеним радовима.

Четврто поглавље, названо *Интернет као покретач/средство грађанског и политичког активизма*, осветљава све актуелнију дебату о потенцијалима интернета у контексту грађанског активизма. Да ли је интернет само једно напредно средство намењено лакшем организовању грађана или у себи садржи потенцијал друштвене промене јесте питање које је у сржи овог дела зборника.

Пето поглавље, поверено је ауторима који се баве *Правним аспектима употребе интернета*. Појава интернета и нелимитирана слобода као његово инхерентно својство, отворили су простор за бројне злоупотребе чије последице превазилазе виртуелни простор у коме настају, рефлектујући се на наш реални живот. Управо је потреба за уређењем интернета, која истовремено не значи и укидање његове слободе, оно чиме се баве аутори у поменутом поглављу.

Последње, шесто поглавље посвећено је *Интернету, младима, тероризму и религији* као специфичним друштвеним аспектима везаним за употребу интернета. Особености овог дела зборника јесте продубљивање анализе међусобне испретености сфера виртуалности и реалности. Колико ова међувеза може обогатити,

ПРЕДГОВОР

а колико осиромашити или чак и угрозити децу, младе као и све остале кориснике, па чак и не–кориснике интернета питања су која се налазе у основи овог поглавља.

Завршавајући предговор, дозволићемо себи слободу да констатујемо да зборник *Интернет и друштво* представља пионирски подухват у домаћој социолошкој и правној науци и да ће као такав бити незаобилазна литература за све оне који ће у наредним година продубљивати теме и идеје начете овде презентованим радовима. У томе велику улогу одиграће и сам предмет истраживања овог зборника који је, уосталом, као и само друштво, неухватљив и несагледив у својој сложености и динамици.

Ниш и Београд,
децембар 2014.

Приређивачи

**ИНТЕРНЕТ, ДРУШТВЕНОСТ,
КОМУНИКАЦИЈА /**

***INTERNET, SOCIABILITY,
COMMUNICATION***

ДРУШТВЕНА КОНСТРУКЦИЈА ИНТЕРПЕРСОНАЛНИХ МЕДИЈА – ОД ТЕЛЕГРАФА ДО ИНТЕРНЕТА*

УДК 004:316.42

Далибор Петровић

Универзитет у Београду, Саобраћајни факултет
d.petrovic@sf.bg.ac.rs

Сажетак: У јавном дискурсу, на срећу далеко више него у научном, и даље је веома присутна симплификована, техно-детерминистичка, теза о погубном утицају технологија интерперсоналног комуницирања на нашу друштвеност. У овом раду полазимо од обрнуте, у ширем смислу техно-конструктивистичке перспективе, да технологија није самоникли продукт који настаје у друштвеном вакууму већ да она настаје у одређеној релацији са друштвом. У том кључу, развој електронских комуникационих технологија од телеграфа, преко фиксног и мобилног телефона, па све до интернета, може се повезати са различитим друштвеним трансформацијама које су отварале простор за развој ових технологија. Наша теза је да оне настају у крилу друштва као одговор на рану а потом и касну фазу модернизације у функцији реуспостављања друштвених односа који су „истргнути“ из локалног, односно, непосредованог контекста друштвене интеракције. За потребе доказивања ове тезе анализираћемо развој телекомуникација од телеграфа до интернета са циљем указивања на друштвено-економске факторе који су диктирали темпо њиховог развоја, али и друштвене последице примене ових технологија у протекла два века. Основни закључак до кога се у раду долази је да друштво и телекомуникације творе зачарани круг у коме, кроз историју, растућа друштвена мобилност и убрзавање свакодневног живота стварају потребу за све ефикаснијим технологијама комуницирања, чија употреба, за узврат, доводи до још већег убрзања свакодневног живота, односно ослобађања људи од просторно-временских ограничења физичког света.

Кључне речи: интерперсонални медији, електронска комуникација, модернизација, мобилност, телеграф, телефон, мобилне комуникације, интернет.

УВОД

Постоји велики број фактора који утичу на то да одређене технологије заживе и постану масовно коришћене или да, насупротив томе, највећи број људи никада не чује за њих. Наравно, тешко је извагати и поуздано рећи који су фактори важнији, а који мање важни, било да су у питању економски подстицаји, политичко

* Текст је резултат рада на пројекту ТР бр. 36022, који се реализује уз финансијску подршку Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

и друштвено окружење, односно саме карактеристике неке технологије. Међутим, оно што се никако не може оспорити јесте то да технологије настају у крилу друштва, пре свега, као одговор на одређене друштвене потребе, што су многи, посебно они који се баве креирањем самих технологија, често склони да забораве. Насупрот њима, друштвени теоретичари не би себи смели да дозволе да се олако ухвате у класичну замку техно–детерминизма тврдећи, рецимо, да је интернет главни кривац за нашу, несумњиво, посусталу друштвеност. Иако наравно широка употреба интернета може имати друштвено девастирајуће последице, право питање је зашто неки људи прихватају, рецимо, да одржавају друштвене односе уз помоћ технологија наместо да предност дају сусретима уживо. Ради ли се ту о некаквим чаробним својствима интернета, можда о неким специфичним индивидуално-психолошким карактеристикама људи, менталитетским особеностима или о томе да су одређени друштвени, економски и политички фактори утицали да се савремено друштво радикално трансформише у протеклих неколико деценија, чинећи да се традиционални начини организовања друштвеног живота неповратно изгубе. Наше полазиште је да је одређена технологија (рецимо интернет) пре одговор на одређене друштвене процесе (модернизација) него што је независни креатор друштвених промена. Ово наравно не значи да употреба технологија сама по себи не утиче на друштво повратно га мењајући. Посебно је модерно друштво нераскидиво увезано са технологијом која у оквиру њега расте и која га повратно дефинише, рецимо као индустријско или информационо друштво. Али, ако је некада и било могуће размишљати о технологији као нечему неутралном или пак страном, споља наметнутом друштву у надолazeћим временима све савршенијих технолошких средстава комуникације, генетског инжењеринга и даље аутоматизације и роботизације производног процеса и пружања услуга, тешко да ће ико моћи да одреди где завршава технологија а почиње друштво и *vice versa*.

У складу са изложеним дилемама, циљ овог рада је да се на примеру развоја средстава електронског комуницирања укаже на то да се информационо–комуникационе технологије (ИКТ) не развијају као неки самоникли, ничим изазвани изуми, већ да су оне производ бројних, између осталог и друштвених фактора, али исто тако и покретач даљих друштвених промена. Иако, на ограниченом броју страна нисмо у прилици да улазимо у дубље образлагање друштвених услова развоја телекомуникација ми ћемо поменути сваку од кључних телекомуникационих технологија и покушати да успоставимо везу са друштвеним окружењем у оквиру кога се ове технологије развијају.

1. ДРУШТВЕНА КОНСТРУКЦИЈА ТЕХНОЛОГИЈЕ

Савремени приступи разумевању односа технологије и друштва углавном превазилазе технолошки детерминизам, који је био далеко примеренији покушају разумевања ране фазе модернизације, односно времену драматичних друштвених промена током XIX–ог и прве половине XX–ог века. У то време технологија је доживљавана као једна нова, често аутономна, сила која неповратно мења друштво по неким само себи својственим и предетерминисаним законима. Овде би био илустративан један Огбурнов цитат који закључује да у: “...много значајних случајева у прошлости промена најпре догодила у технологији која је изменила економске ситуације, оне су пак измениле друштвену организацију и организацију јавне влас-

ти, а ове су коначно измениле друштвена веровања и филозофије“ (Ogburn 1968, 55). Једна варијанта технодетерминизма је била и она која се огледала у традиционалној марксистичкој теорији која је негирала или минимизирала нашу моћ да контролишемо технолошки развој, али су класични марксисте такође сматрали да је техника неутрална у смислу да она једино служи као средства за испуњење зацртаних циљева (Feenberg, 1999).

У другој половини XX–ог века развијају се приступи који држе да је технологија специфичан систем, који је све само не вредносно неутралан (Хајдегеров субстантивизам), односно да је она одраз идеологије и као таква представља средство ултимативне моћи и друштвене контроле (Маркузеова критичка теорија технологије). Међутим, са све интензивнијим „срастањем“ технологије и друштва, током последњих деценија XX–ог века, све су заступљеније теорије које своју пажњу усмеравају према актерима, наглашавајући њихов рефлексиван однос према технологијама. Финберг истиче да је технологија медијум у коме се одвија свакодневни живот у модерном друштву и све дотле док будемо гледали технологију и друштво као одвојене сфере, нећемо бити у стању да разумемо ове, кључне, димензије нашег постојања (Feenberg 1999).

Данас, једно од најактуелнијих стајалишта у проучавању односа технологије и друштва јесте оно које се развија у оквиру теорија о *друштвеној конструкцији технологије* (*The Social Construction of Technology*) које се у најширем оквиру могу сврстати у теорије друштвеног конструктивизма. Најзначајнији представници овог правца су Колинс (Н. М. Collins), Пинч (Pinch), Бајкер (Bijker) и други. Поједностављено речено у оквиру овог приступа полази се од схватања да технологија није наметнута споља, вођена неком својом унутрашњом логиком већ је она производ динамичне интеракције релевантних друштвених актера. Услед тога развој технологије није линеаран већ, управо супротно, мултидирекциони. То у ком ће се правцу одређена технологија развити зависи од сложеног процеса *интерпретативне флексибилности* у домену поимања и употребе техничких артефакта. Различите интересне групе могу давати различита значења истом артефакту, односно другачије га интерпретирати, али временом, у процесу стабилизације, одређене интерпретације остварују примат у односу на друге, и у последњој фази затварања постају универзално прихваћене. Затварање производи такозвану „црну кутију“, односно артефакт који више нико не доводи у питање већ га узима „здрово за готово“ (Feenberg 1999). Оно што је важна особеност овог приступа јесте анализирање технологије изнутра у процесу њеног стварања и њеног урањања у друштвени миље. Уместо неутралне или „хладне“ технологије која меље својом крутом логиком у први план избијају актери који реконструишу техничке артефакте прилагођавајући их својим потребама. У овом случају интернет би био парадигматичан пример будући да су управо корисници најзаслужнији за многе аспекте његове непланиране, а данас доминантне употребе.

Међутим, без обзира на велики значај у осветљавању улоге актера у креирању технологије, теорији о друштвеној конструкцији технологије упућено је више оправданих замерки на рачун: изостанка интереса за друштвене последице технолошких избора, проблем релевантних друштвених актера, изостављање класних односа из фокуса анализе (Winner 1993); дескриптивности у приступу, незаинтересованост за питање одговорности код негативних последица употребе технологија (Stump 2000); запостављања „просечног“ корисника (Bakardjieva 2005); бављења

појединачним технологијама а не технологијом као системом, као и изостанака проучавања отпора технологијама (Feenberg 1999).

Данас је јасно да је технологија далеко више од пуког средства за постизање одређеног циља. Технологија у себи интегрише техничке артефакте и значења која им друштвени актери читавају. Дакле, можемо рећи да технологија пролази кроз двоструки процес друштвене конструкције, како у форми самог артефакта тако и у форми значења које му се накнадно придаје. Узимајући сва ограничења у обзир, чини се да идеја друштвеног техно–конструктивизма о борби интересних група, односно актера, за превладавање одређених технологија и техничких решења, односно значења која им се читавају, ипак представља добру полазну основу за сагледавање друштвених корена технологија комуницирања. Наравно, треба увек имати у виду да далеко од тога да су актери спутани само једни другима у процесу промовисања нових технологија и домена њихових примена. Они су свакако спутани и структуралним условима у оквиру којих делују, а пре свега друштвеном моћи којом располажу.

Када је реч о улози просечних корисника као интересној групи у процесу креирања технологија њихов утицај је, такође, различит од технологије до технологије. Као што ће се кроз даљу анализу показати, велику улогу у усмеравању правца развоја интернета имали су, пре свега, рани корисници – млади људи, напросечног образовања и материјалног статуса, који су поникли у слободарској култури нових друштвених покрета касних 60–тих и 70–тих година XX–ог века. Међутим, када је реч о развоју ранијих технологија комуницирања, ту је утицај просечних корисника био релативно скроман. Другим речима, што је одређена технологија комуницирања старија, то је могућност да просечан корисник утиче на њене карактеристике и дифузију била суженија, што је последица како самих технологија тако и малог броја људи који су поседовали образовање и техничка знања потребна за употребу, а камоли за интервенције у оквиру ових технологија.

2. ТЕЛЕКОМУНИКАЦИЈЕ И МОДЕРНИЗАЦИЈА

Развој електронских технологија комуницирања неодојив је од модернизације. Прелаз из средњег у нови век означио је почетак радикалне измене организације друштвеног живота. Географска открића, развој медицине, науке и технике, индустријализација, урбанизација, учинили су да се у само неколико векова драстично редефинишу основе на којима је дотадашњи свет почивао. Развој телекомуникација је пратио ове промене одговарајући на потребу да се живот који се све више издизао из локалних оквира друштвености, на неки начин повеже.

Уобичајено се сматра да је савремено друштво прошло кроз најмање две фазе модернизације. Прва фаза се оквирно може везати за период који започиње уочи индустријске револуције и траје до средине XX–ог века. Међутим, треба имати у виду да је модернизација много шири и свеобухватнији процес од саме индустријске револуције. Гиденс под модерношћу подразумева облике друштвеног живота или организације који су се појавили у Европи од, отприлике, XVII–ог века на даље и чији се утицај од тада ширио, мање или више, по читавом свету (Гиденс 1998), док Мартинели дефинише модернизацију као специфичан скуп друштвених, економских, политичких и културних промена широког опсега који је обележио светску историју протеклих двеста година и који води порекло из двоструке рево-

луције (економско–друштвене и политичко–културне) друге половине XVIII–ог века (Martineli 2010).

За разумевање друштвене условљености развоја технологија комуницирања посебно је важно Бауманово схватање по коме модернизација почиње у време међусобног раздвајања простора и времена као и њиховог одвајања од дотадашњег начина живота чиме они постају подложни томе да буду схваћени као удаљене и узајамно независне категорије стратегија и акција, односно престају да буду, као што су дуго времена били, помешани и једва разликовани аспекти животног искуства, закључани у стабилну и наизглед ненарушиву један–на–један кореспонденцију (Бауман 2009). Једноставније речено, када се време и простор доживљавају повезано са свакодневним искуством, а друштвени односи одвијају у непосредној лицем у лице интеракцији, какав је био случај у пред–модерно доба, у таквим околностима не постоји ни потреба за постајањем телекомуникационих технологија. Употреба механичког сата (по Мамфорд /2009, 28/ кључне машине модерног доба) доводи до одвајања времена од непосредног искуства, док се то исто дешава са простором као последица развоја електронских комуникација.

Друга фаза модернизације оквирно започиње у периоду након Другог светског рата и траје до данашњих дана. По Беку, ми смо данас сведоци једног слома унутар модерне, која се ослобађа контура индустријског друштва. Као што је модернизација укинула сталешки окоштало аграрно друштво у XIX–ог веку, тако модернизација улазећи у нову, рефлексивну, фазу брише контуре индустријског друштва, а модерна наставља да живи кроз једну другу друштвену форму (Бек 2001). Гиденс је сличног мишљења сматрајући да ми не улазимо сада у период постмодерности већ пре у период у којем последице модерности постају радикалније и универзалније него што су то биле раније (Гиденс 1998). Ову нову фазу модернизације Бауман назива флуидном (*liquid*), под чиме мисли на друштво у коме се услови под којим његови припадници делују мењају брже него што је потребно да се начини деловања консолидују у навике и рутине (Бауман 2009). Једна од суштинских карактеристика друге фазе модернизације по Беку (2001) јесте да централна јединица савременог друштва више није нација, класа или породица већ то постаје сам појединац. Другим речима, индивидуализација је један од кључних елемената касне модерности, што ће своје последице, као што ћемо видети, имати у технологијама центрираним на појединца које се у овом периоду развијају.

Једна од највећих последица модернизације, посебно њене друге фазе, а која је директно повезана са развојем телекомуникација, јесте растућа друштвена мобилност. У доба када се простор може савладати брже него икада, свет заиста никада није изгледао тако сићушан. Десетинама хиљада година људи су живели једни поред других а опет немајући свест о томе или само наслућивајући присуство оних других, док се данас и до најудаљенијих крајева света може стићи за један дан. Гледано у дубљој перспективи, можемо се сложити са Рамлером који, у складу са две фазе модернизације, разликује и две фазе у интензивирању мобилности: *квантитативну* и *квалитативну* (Rammler 2008). Квантитативна фаза је карактеристична за прелаз из предмодерног у модерно друштво, дакле везана је за рану фазу модернизације, док је квалитативна конститутивни део њене друге фазе. Квантитативна фаза означава прелаз од статичних ка динамичним просторним интеракцијама. Ову фазу модернизације карактерише развој концентрованих видова превоза код којих се већа количина терета или велики број путника превозе у исто време на ис-

тој релацији, од терминала до терминала, као што је то био случај са развојем железничког и водног саобраћаја. Слично томе, у пољу телекомуникација развија се систем преноса који такође одговара концентрованим захтевима, јер управо подразумева да велики број порука путују по утврђеним линијама до утврђених терминала, односно тачака одашиљања и пријема, какав је случај са телеграфом.

Са друге стране, квалитативна промена која је уследила касније не огледа се толико у променама квантитативних параметара колико у временској и просторној диференцијацији у токовима теретног и путничког саобраћаја, повећаној хетерогености и нарастајућој комплексности транспортних образаца. У другој половини XX–ог века изразито расте ниво аутомобилности (Уггу 2005) у смислу потенцијала за само–усмерено кретање роба, путника и порука кроз простор. Овде се мисли на развој друског саобраћаја чија експанзија креће са ером Форда, као и на развој интерперсоналних средстава комуникације, прво фиксног телефона, а касније мобилних телефона и интернета.

Имајући процес модернизацију у виду, можемо закључити да тек када се кроз друштвено–економску трансформацију предмодерног света, у периоду након индустријске револуције, природа међуљудских односа значајно изменила измештајући се из непосредованог у посредовани модел друштвености, савремене транспортне и телекомуникационе технологије почињу да играју једну од кључних улога у одржавању друштвених односа. Дакле, ове технологије нису основни узрочници трансформације друштвености током XIX–ог и XX–ог века, али су оне свакако нераздвајни пратилац и додатни стимуланс овог процеса. Управо су транспортне и телекомуникационе технологије учиниле да дође до феномена сажимања, неки ће рећи и укидања, времена и простора што је имало најмање двоструку последицу на друштвене односе. У првој фази, ране модернизације, ове технологије потпомажу измештање друштвених односа из локалног контекста друштвености чиме долази до њиховог неизбежног нарушавања, а често и кидана. Међутим, одмицањем процеса модернизације и усавршавањем, појединањем и масовљењем њихове употребе ове технологије све више служе и да се покидане везе глобално реконституишу, али не само за то. Данас, са развојем нових ИКТ, пре свега интернета, појединци су у могућности да успоставе сасвим нове везе, да креирају нове мреже или оживе старе.

3. РАЗВОЈ ИНТЕРПЕРСОНАЛНИХ МЕДИЈА

3.1. Дефинисање интерперсоналних медија

Кроз предстојећу анализу користићемо схватање интерперсоналних медија имајући у виду одређења која су дали Димик (Dimmick et al. 2011), Лудерсова (Lüders 2008), Петрич и сарадници (Petric et al. 2011), као и наше схватање о две основне функције медија за интерперсоналну интеракцију (Петровић 2009, 2013). Димик, без улажења у теоријску расправу о разлици између интерперсоналних и масовних медија, дескриптивно одређује интерперсоналне медије као комуникационе канале који дозвољавају *особа–ка–особи* тип комуникације, попут телефона, текстуалних порука или *email*-а. Са друге стране, Лудерсова је свесна да је разликовање ове две врсте медија у доба интернета сложенији посао од пуког описа онога што ови медији чине. Исправно примећујући да је тешко успоставити јасне границе између интерперсоналних и масовних медија, будући да један медиј може служити

у обе сврхе, она их диференцира по две осе. На хоризонталној оси, интерперсонални медији су симетричнији у обезбеђивању посредоване интеракције, док су масовни медији више асиметричног карактера. На вертикалној оси, интерперсонални медији су ближи деинституционализованом или депрофесионализованом садржајном полу, док су масовни медији ближи институционалном или професионалном полу. Интеракционе улоге као и корисничке мреже такође се суштински разликују између ове две врсте медија. Поред тога, када је о доменима употребе интерперсоналних медија реч, Петрич и сарадници позивајући се на Хабермасову типологију друштвене акције, дефинишу четири основна начина употребе интерперсоналних медија: 1. информационо–сарађивачки; 2. социјабилни; 3. експресивни; и 4. стратeгијски. Међутим, ову типологију би требало допунити и са нашим виђењем две основне функције медија за интерперсоналну интеракцију. У најкраћем, ови медији у зависности од типа технологије која лежи у њиховој основи и друштвених потреба које задовољавају, имају две основне функције у процесу интерперсоналне интеракције – *трансмисиону* и *прокреативну*. Када се ови медији користе као комуникациони канали у циљу одржавања веза између већ међусобно познатих особа (комуникација један на један), онда они врше трансмисиону функцију, док када се користе као виртуелни друштвени простор у циљу успостављања нових друштвених веза или већ постојећих веза на потпуно нови начин онда они врше прокреативну функцију (комуникација многих са многима). Саме комуникационе технологије могу бити директно повезане само са једном од ових функција док су неке технологије хибридног типа омогућавајући, кроз различите сервисе, обе функције. Имајући ова одређења у виду традиционални медији за интерперсоналну интеракцију као што су телеграф и телефон су типични трансмисиони медији. Са друге стране, технологије за комуникацију које су базиране на употреби интернета могу бити и трансмисионог и прокреативног типа. Тако *смс*, *e-mail* и инстант месинџери представљају такође трансмисионе медије док причаонице, блогови и онлајн платформе за друштвено умрежавање, спадају у прокреативне медије за интерперсоналну интеракцију.¹

Имајући све напред изложено у виду дефинисаћемо *интерперсоналне медије* као оне медије код којих је: 1. *трансмисиона функција доминантна*, 2. *производња и рецепција садржаја индивидуална*, 3. *комуникација двосмерна* и 4. *претежно, али не искључиво, синхрона*. У складу са тим, у наставку ћемо поближе анализирати два традиционална интерперсонална медија – телеграф и фиксни телефон, као и два модерна – мобилни телефон и интернет.

3.2. Телеграф

Као што је развој писма омогућио да се комуникација одвоји од свог непосредног контекста, кључни, а чини се да нећемо претерати ако кажемо и револуционарни, догађај који је телеграф омогућио огледа се у одвајању комуникације од простора у коме се одвија. Другим речима, телеграф је прва технологија којој је пошло за руком да саму поруку одвоји од до тада уобичајених средстава транспорта којима је до тада порука путовала. Последице ове револуције на друштво биле су широке и задирале су у његове различите сегменте.

¹ За више детаља о интернету као интерперсоналном медију погледати у: Петровић 2013.

Оно што је још важније, већ у првим годинама примене, телеграф се у јавном дискурсу конструише као епохално откриће које ће променити начин на који људи комуницирају. Тако Маркиз од Солзберија описује телеграфију као: „Чудно и запањујуће откриће... које је... окупило читаво човечанство на једну огромну узвисину, са које оно може да види све што се ради и да чује све што се говори и да суди о свакој политици која се спроводи у тренутку у ком се ти догађаји дешавају“ (Бригс и Берг 2006,187). Слично њему и Чарлс Дикенс има само речи дивљења за нову технологију комуницирања: „У доба брзих возова, безболних операција, кристалних палата... и стотина других занимљивости о којима наше бабе и деде нису ни сањали телеграф је од наших модерних чуда најлепше (Бригс и Берг 2006,189). Овакво учтивање карактеристика телеграфа отворило је простор за његово интензивно ширење, како у пословном свету тако и у домену управљања државом.

Телеграф као технологија комуницирања настаје као одговор на последице раних модернизацијских процеса о којима смо писали у претходном делу. У техничком смислу ширење мреже телеграфа непосредно је повезано са интензивним развојем мреже железничког саобраћаја средином XIX века (Winston 2003; Standage 1998). Управо је потреба за повећањем безбедности овог вида превоза непосредно подстакла развој брзог средства за комуникацију на даљину (Stein 2006), које је омогућавало координацију возова, па чак и даљинско управљање скретницама колосека (Cagey 2006). Са друге стране, било је далеко лакше и јефтиније постављати телеграфске стубове дуж већ направљених пруга, што је још један разлог узajамне зависности железнице и телеграфа.

Како је жеља за савладавањем простора, осим што је урођена људској природи, била пре свега вођена економским али и политичким интересима, тако је и развој телеграфа пратио ове интересе. Попут канала, пруга и прекоокеанских путева, сада је и телеграф повезивао национална и међународна тржишта, укључујући и берзе и тржишта роба (Бригс и Берг 2006, 190). Телеграф по први пут доноси могућност да се посао води из једног центра што доводи до јачања великих трговачких центара. Вести са берзе се сада преносе свакодневно потпуно мењајући дотадашње начине вођења послова и уносећи до тад незамисливу динамику, али и флексибилност у пословање.

По Керијевом (James Cagey) мишљењу телеграф је био нова и изразито другачија производна снага која је захтевала нове законе, економске теорије, политичке договоре, технике управљања и организације. Држава је добила могућност директне контроле и координације активности у својим колонијама које су биле хиљадама километара далеко. Ово се поред војне контроле колонија посебно односи на инвестиције које су сада могле да се прате свакодневно што индиректно доводи до повећања њиховог обима. Речју, велике колонијалне силе сада добијају одлике царства будући да им телеграф омогућава координацију војске и морнарице; затим транзицију из колонијализма – где су моћ и ауторитет били у рукама локалних гувернера, у империјализам – где моћ и ауторитет сада леже у центру империја; нове форме политичког извештавања; и уздизање првих форми међународног пословања који се могу звати мултинационалним (Cagey 2006, 232).

Ипак, оно што је можда и понајвише довело до тога да се телеграф за тако кратко време развије јесте схватање његовог значаја од стране не само пословних људи већ и новинских кућа (Winston 2003, 27). До појаве телеграфа вести су се преносиле путем штампе стављајући акценат на локалне догађаје, будући да су вести

из даљих крајева земље или света биле старе по неколико дана, недеља а често и месеци. Имајући ово у виду можемо замислити до какве револуције штампаних медија је дошло након појаве телеграфа. Међутим, осим ових, назовимо их техничким променама, узрокованим пре свега убрзањем протока информација, долази и до још једне значајне друштвене промене која се огледа у измењеној структури и синтакси језика којим су се новине обраћале читаоцима. Због ограничења количине информација које се путем телеграфа могу пренети, са једне стране, као и због глобалних вести које заузимају све више простора у новинама са друге стране, долази до тога да прецизне речи добијају предност над двосмисленим, кратке над дужим, директне форме изражавања над индиректним, док се локализи све више избеају (Carey 2006, 231; Lubrano 1997, 126). Меклуан сматра да је са појавом телеграфа револуционисан целокупан метод, како прикупљања тако и доношења вести. Последње по језик, књижевност и тематику, биле су, по њему, спектакуларне. У области штампаних медија телеграф укида централизацију, слаби моћ уредника и децентрализује свет новина тако темељно да су, сматра Меклуан, једнообразна национална гледишта постала посве немогућа (Маклуан 1971, 311–317).

Телеграф је велику улогу одиграо и у процесу стандардизације мерења времена чиме је омогућио координирање различитих активности на нивоу читаве планете. Готово невероватно звучи податак да је уочи развоја железнице па самим тим и телеграфа у САД било преко 200 временских зона, као поледица тога што је свака локална заједница имала право и могућност да утврди време у оквиру свог простора (Carey 2006, 239; Hanson 2007, 21).

Једина сфера где телеграф још увек није могао заживети тичала се одржавања интерперсоналних односа. Треба имати у виду да до експанзије телеграфа долази од средине XVIII века када се највећи део становништва бави пољопривредним и мануелним занимањима, тако да практично не постоје реални услови за увођење телеграфа у свакодневни живот обичних људи. Ту се пре свега ради о финансијским разлозима, будући да је услуга слања телеграфских порука била веома скупа тако да су је само богати слојеви становништва могли користити за слање „тривијалних“ порука, док су га сви остали користили само у случају крајње нужде (Fischer 1992, 23).

Оцењујући друштвени значај телеграфа можемо рећи да је његова улога у променама у различитим сферама друштвеног живота била изузетна. Ако је данас неспорно да је развој писма омогућио развој античких цивилизација онда, са дозом опреза, можемо рећи да је телеграф био један од кључних технологија уграђених у основе модерног друштва. У неким сферама друштвеног живота (одвајање поруке од средства преноса, стандардизација времена) телеграф је револуционарна технологија док је у другим сферама (у сфери пословања, новинарства, феминизацији канцеларијског рада) поставио заметке новог информационог друштва. Ипак, за обичног човека, посебно у сфери комуникација, он још увек није означавао никакву револуцију која је имала директне консеквенце по његов живот.

3.3. Фиксни телефон

За разлику од телеграфа који је на светску сцену ступио на велика врата, људи су били далеко више сумњичави спрам функције и сврхе телефона. У процесу његове друштвене конструкције, штампа је била посебно подозрива према телефону, сматрајући да би ова направа могла да јој одузме примат јавног гласила. Па

тако, њујоршки лист *Daily Graphic* од 15.3.1877. године, на насловној страни кроз карикатуру унезвереног човека који стоји пред микрофоном у студију и страствено држи говор, доноси наслов: „Ужаси телефона – беседника будућности“ (Маклуан, 1971, 331). Такође, биле су врло популарне алузије на саму реч телефон (phone) кроз њено довођење у везу са речју лажан (phony). Па тако, године 1904. њујоршки лист *Evening telegram* у овом духу пише о телефону: „Реч phony подразумева да оно што се са њоме означава нема ништа више основа од телефонског разговора с каквим измишљеним пријатељем“ (Маклуан, 1971,326).²

У Европи је јавност такође била подозрива према телефону, па је тако позната француска списатељица, која је живела на прелазу XIX–ог и XX–ог века, Колет (Sidonie Gabrielle Colette) сматрала да је телефон подесан само за пословне мушкарце и жене сумњивог морала (Solymar 1999, 165). Посебно је занимљив пример који налазимо 1926. године где су на једном од састанка Витезова Колумбовог одбора за образовање одраслих (*Knights of Columbus Adult Education Committee*) у оквиру дискусије на тему „да ли савремени изуми помажу или кваре карактер и здравље“ постављена, између осталих и следећа питања: „да ли телефон чини људе активнијим или лењијим“ и „да ли телефон разбија кућни живот и стару праксу посећивања пријатеља“ (Fischer 1992, 1).

Може се рећи да је телефон као справа био у значењском вакуму најмање пола века од његовог изума, због чега би се могло приметити да ова направа пре настаје као последица научно–технолошко–изумитељског узлета с краја XIX–ог века, а мање као одговор на друштвене потребе тога доба. Требало је да прође више од пола века „преговарања“ интересних група да би телефон почео да се перципира и као справа која се користи у социјабилне сврхе, односно у сврхе које су се у раним година употребе телефона често сматрале некорисним па и штетним (Mercer 2006, 68; Fischer 1992, 78), на сличан начин на који се данас са подозрењем гледа на комуникациону употребу интернета. Поред тога, телефон је још раније освојио и своју нишу у домену пословне комуникације, али дефинитивно никада није постао справа која помаже људима оштећеног слуха или нека врста информационог сервиса на дугме, како су га у почетку његови творци желели представити.

Већ смо раније рекли да је развој телеграфа био уско повезан са развојем железнице, како у смислу координисања њеног рада тако и инфраструктурно, кроз подизање телеграфских стубова дуж железничких пруга. Будући да се железница развија као концентровани вид превоза (Адамовић 2003, 84–90) и сам телеграф је представљао једну врсту концентрованог вида за пренос информација. Са друге стране, за разлику од телеграфа који је централизован и линијски усмерен на начин да повезује, уз помоћ за то посебно обучених људи, само одређене уско специјализоване тачке, телефон и касније интернет су сушта супротност томе. Уколико би наставили да пратимо аналогију коју смо установили између концентрованог вида превоза (железница) и преноса порука (телеграф) запазили би да се са радикализацијом модернизације од друге половине XX–ог века, односно све већом ауто–мобилношћу људи потребе за дисперзивним видовима превоза (приватни аутомобил) и преноса порука (телефон и интернет) почињу да доминирају. Ова промена са кон-

² Не подсећа ли ово на бројне карикатуре из времена настанка интернета, а многе од њих су и данас присутне, где се обично са две стране компјутерских екрана приказују особе које се лажно представљају једна другој улепшавајући свој изглед до апсурда.

центрованих на дисперзивне токове, представља једну од кључних промена на пољу транспорта људи и роба, као и на пољу комуникација и у складу је са Рамлеровом поделом на квантитативну и квалитативну фазу мобилности о чему смо расправљали раније. Имајући то у виду, узроке веома спорог ширења употребе телефона у првим деценијама након његовог изума, по нашем суду, треба тражити у томе што није постојала раширена друштвена потреба за његовом употребом будући да се друштвени живот у првој половини XX–ог века, у многим деловима света и деценијама касније, махом одвијао у локалном окружењу. Самим тим, није постојао ни велики број интересних група које би се међусобно бориле у процесу друштвене конструкције телефона. Оно што је учинило да овај изум заживи, за разлику од многих који су остали на полицама патентних завода или окончали свој век тек као груби прототипови, јесу поменути модернизацијски процеси који су током XX–ог века деловали у правцу све радикалнијег издизања живота из локализованог контекста друштвености, што је створило потребу за одржавањем друштвених веза на даљину.

Оцењујући утицај телефона као интерперсоналног медија на развој савременог друштва у првој половини XX–ог века, Фишер (Fischer 1992) износи став да је телефон имао скроман ефекат када је реч о друштвеним односима. На основу своје студије и истраживања која је обавио, он закључује да је ширење употребе телефона омогућило да људи а посебно жене, боље организују своје друштвене односе, да чешће међусобно комуницирају и можда да успеју да одрже везе на даљину, али да све то заједно није представљало никакву револуционарну промену. Он је посебно скептичан према телефону као средству за остваривање нових друштвених контаката већ сматра да је ширење телефона у вези са трендом све веће приватизације друштвеног живота. Патнам (2008, 222) је такође мишљења да телефон, иако је можда неутралисао неке покидане везе, није био у функцији стварања нових друштвених веза, што је у складу и са нашим схватањем о трансмисионој и прокреативној функцији медија за интерперсоналну интеракцију коју смо раније изложили. Телефон представља типично трансмисионо комуникационо средство које подразумева претходно познавање субјеката комуникације. Будући да телефон за разлику од интернета, нема прокреативну функцију, успостављање нових друштвених односа је, изузев случајних покушаја, практично неоствариво.

Када је реч о функцији телефона као интерперсоналног медија Димик, Сиканд и Патерсон (Dimmick, Sikand and Patterson 1994, 659), на основу спроведених истраживања, закључују да употреба телефона има три основне функције: *друштвену, инструменталну и уверавајућу*. Док друштвена и инструментална употреба телефона представљају стандардне елементе интеракционог процеса, који је карактеристичан и за друге интерперсоналне медије, уверавајућа функција је типична само за телефон.³ Слично овоме, синтетизујући неколико истраживања, Ликоп (Licorre 2003) закључује да употреба телефона има два основна обрасца, *комуникативни и конектујући*. За комуникативни образац су карактеристични дуги телефонски разговори код којих је дужина разговора показатељ међусобног уважавања особа које су укључене у интеракцију. Што су учесници у интеракцији физички удаљенији овај образац постаје израженији. Други, конектујући образац, се састоји од великог броја кратких разговора чија учесталост и континуитет тока

³ Уверавајућа функција телефона огледа се у његовој употреби у циљу потврђивања на даљину да су рођаци и пријатељи добро, као и у могућности да се прибави помоћ у случају нужде.

указују на снагу узајамне везе комуникатора. Овде акценат није толико на самом садржају колико на учесталости интеракције која треба да обезбеди осећај константне повезаности учесника интеракционог процеса.

Сумирајући запажање поменутих аутора можемо закључити да је телефон био прво технолошко средство за интерперсоналну интеракцију масовног карактера чији се значај огледа, пре свега, у одржавању постојећих а не успостављању нових друштвених односа. Телефон је свакако олакшао комуникацију чинећи да се персоналне мреже лакше одржавају на даљину. Међутим, чини се да је телефон као интерперсонални медиј био и још увек јесте, употребљивији за одржавање јаким него слабих веза, будући да је његова основна карактеристика сукцесивност а не мултилатералност интеракционог процеса. Тек са развојем интерперсоналних медија који омогућавају вођење и контролу мултилатералне интеракције (попут смс-а или е-mailа) постаје могуће њихово ефикасно коришћење у циљу одржавања не само јаким већ и слабих веза, а самим тим ефикасно коришћење у циљу одржавања широких персоналних мрежа.

3.4. Мобилни телефон

Мобилне комуникације једном заувек доводе до раскидања везе између места комуникације и самог процеса комуникације. Друго, кроз претварање мобилног телефона у мини персонални рачунар (тзв. паметни телефони) који има сталан приступ интернету долази до хибридизације ових технологија чиме и сам интернет престаје да буде везан за физичко место комуникације.

Слично изуму фиксног телефона, технологија мобилног односно бежичног комуницирања развијена је деценијама пре него што се омасовила њена употреба од 90-тих година XX века.⁴ Занимљиво је да су Европа и Северна Америка заправо и комуницирале бежично све до постављања кабла преко Атлантика средином XX-ог века, док се са експериментисањем са мобилном телефонијом започело још 40-тих година XX-ог века у Беловим лабораторијама у Америци (Ling 2004).

У складу са нашом тезом о значају друштвене конструкције технологије, нудимо претпоставку да до експанзије употребе мобилних телефона практично долази услед захуктавања глобализацијских процеса с краја 80-тих и 90-тих година XX-ог века. Економија која се све више премешта у глобалне токове пословања (Castells 2000), пад Берлинског зида, настанак Европске Уније, драстично смањење цене путовања су само неки од фактора који доводе до никад веће мобилности људи, на крају XX-ог века. У околностима све израженије мобилности, прво код пословних људи, а затим и код других интересних група (туриста, интелектуалаца, миграната), интензивира се потреба за средствима комуникације која ће бити у стању да их повежу и када се налазе ван својих домова или радних места. Наравно, у дубљој темпоралној равни, може се претпоставити да је развој мобилних средстава комуникације такође и производ индивидуализацијских процеса друге половине XX-ог века, будући да се једна од главних друштвених функција мобилних телефона огледа у одржавању персоналних друштвених мрежа (Ling 2004, 151; Castells et al.

⁴ Теслин изум радија с краја XIX века може се узети као почетна тачка предстојеће ере бежичне комуникације.

2004, 240).⁵ Међутим, друштвена конструкција мобилног телефона као социјабилне справе трајала је готово две деценије, будући да је у почетку његова употреба била везана за свет пословних људи. За просечног корисника у почетку је било јако скупо да дође до мобилне направе и прикључи се на мрежу, као и да је користи за разговоре у случају да, ипак, некако постану део мобилног света. Због тога, просечни корисници, кроз *креативну апропријацију*⁶ у каснијим годинама почињу да фаворизују секундарне мобилне сервисе попут СМС-а, који им омогућавају да јефтино одржавају односе са својом персоналном мрежом. Али, није само цена оно што је просечног корисника определило за употребу сервиса за посредну комуникацију путем мобилног телефона, већ су то и шири друштвени процеси о којима смо расправљали у првом делу рада али ћемо се на њих вратити и у наставку овог поглавља.

Гезер (Geser 2005, 236) истиче да, гледано из широке еволуционе перспективе, значај мобилних телефона лежи у ефекту ослобађања комуникације од ограничења физичке удаљености и просторне непокретности. Друга важна улога мобилних телефона огледа се у превазилажења дигиталног јаза између развијених и неразвијених земаља. За разлику од других, далеко скупљих технологија, данас се мобилна телефонија далеко брже шири међу становништвом неразвијених земаља. Будући да се мобилни телефони практично интегришу са интернетом, последице оваквих догађаја су далеко значајније од пуке употребе мобилних телефона и огледају се пре свега у могућности хватања прикључка са умреженом, дигитализованом, половином света.⁷ Гезер сматра да социолошка теорија мобилних телефона, уместо на последице њихове употребе треба да се усмери у сферу њихових импликација, односно специфичних функционалних капацитета да се одрже или спрече различити модели друштвеног понашања, интеракција и односа и да се креирају нови услови под којима друштвени системи треба да функционишу (Geser 2005, 237). Имајући ово у виду, импликације употребе мобилних телефона могу се, по Гезеру, пратити на индивидуалном нивоу (издизање из локалног контекста, реинтегративна функција) на микро нивоу (развој „номадске интимности“ и „номадске друштвене партиципације“), мезо нивоу (децентрализација и билатерализација интрасистемских комуникација, сужавање сфере аутономног индивидуалног одлучивања) и макро нивоу (дерегулација интерсистемских граница и прелаз са друштвених система базираних на локацији на друштвене системе базиране на особи).

⁵ Практично, адресар сваког мобилног телефона одражава персоналну друштвену мрежу њеног власника, док је рецимо слање рођенданске смс поруке акт у функцији одржања великог броја латентних веза.

⁶ Овај појам ће бити ближе дефинисан у поглављу о интернету.

⁷ Кастелс сматра да је у савременом, умреженом друштву, на снази основна структурна подела на оне који су умрежени и оне који то нису, што представља темељну границу између шанси за развој или трајног таворења у беспућима ван-мрежног простора (Castells 2000). Број регистрованих претплатника мобилне телефоније у свету износи 95%. Иако овај проценат засигурно не значи да исто толико људи користи мобилне телефоне, њихов број је свакако неупоредиво већи од броја корисника интернета путем рачунара у домаћинствима (око 40% домаћинстава на глобалном нивоу 2014. године – <http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/stat/default.aspx>). Ови подаци свакако говори у прилог Гезеровој тези и то је само један од разлога зашто на мобилне телефоне не треба гледати само као пуке справе за разговор на даљину.

Кастелс и сарадници, на основу емпиријских резултата великог истраживања употребе мобилних телефона на три континента (САД, Европа и Азија), закључују да се може говорити о десет кључних аспеката употребе мобилних телефона (Castells et al. 2004, 239–249): 1. аутономија; 2. мреже избора; 3. тренутне заједнице праксе; 4. замагљивање друштвеног контекста индивидуалних пракси; 5. приступ бежичним мрежама као извор персоналних вредности; 6. корисници као произвођачи садржаја и услуга; 7. конзумеризам, мода, инструменталност и значење; 8. трансформација језика; 9. културна разноврсност али и уједначавање мобилног друштва комуникације 10. друштво мобилних комуникација – уздиже се око нових друштвених аранжмана базираних на умреженим друштвеним праксама, култури центрираној на појединца и дистрибутивној информационој и комуникационој моћи.

Још један аспект који у интерперсоналну интеракцију уноси мобилни телефони јесте осећај константне повезаности. На ову карактеристику употребе мобилних телефона указује Ликоп (Liscore 2003) који, као што смо то већ раније показали, истиче да овај комуникативни образац постоји још из времена фиксних телефона, али да се он путем мобилних телефона и пре свега путем СМС функције, додатно оснажује. Оно на шта Ликоп жели да укаже је да СМС поруке у ствари, поред манифестне, имају своју латентну функцију, односно да је њихова улога не само да пренесу неки комуникацијски садржај већ да одрже осећај непрекидне повезаности учесника интеракционог процеса.

Иако се налазимо у раној фази проучавања друштвених последица употребе мобилних телефона већ сада, са приличном дозом сигурности, можемо устврдити да ће ова комуникациона технологија имати далекосежније последице по одржавање интерперсоналних односа од њених претходника телеграфа и фиксног телефона. Три су карактеристике мобилних телефона заслужне за то. Прва је, наравно, њихова *мобилност* чиме се једном заувек раскидају везе између простора и самог чина интеракције. Друга је њихова потпуна *персонализација*, односно везаност само за директне субјекте интеракције, чиме се комуникација додатно индивидуализује. Трећа карактеристика огледа се у могућности одложене и симултане интеракције путем текстуалних порука што додатно убрзава али и осиромашује комуникацију. Ове три карактеристике чине да је савремени човек боље него икада повезан са својом персоналном мрежом али и да је природа ове повезаности све више инструменталног карактера. Другим речима, одржавање великог броја односа одвија се на уштрб њиховог квалитета али то не значи да су мобилни телефони узрочници ове трансформације друштвености. Они пре представљају одговор на све убрзанији темпо живота у савременом друштву који оставља све мање простора за *пуне* друштвене односе. С друге стране, друштвени односи се све више индивидуализују током целог XX–ог века а посебно у његовој другој половини, као и почетком XXI–ог века. Овако индивидуализовани и све површнији обрасци друштвене интеракције представљају идеално тле за развој онаквог вида комуникације какав нуде мобилни телефони и стога је разумљиво да се њихова употреба интензивира управо у периоду кулминације индивидуализацијских процеса радикалне фазе модернизације.

3.5. Интернет

Прича о настанку и развоју интернета је подједнако прича о технологији колико и прича о друштвеним околностима у оквиру којих је ова технологија нас-

тајала и које су је, посредством друштвених актера, конструисале. Са историјске дистанце од скоро пола века од његовог првог представљања можемо констатовати да је интернет конструисан кроз садејство више фактора: револуционарних технолошких проналазака (микро–процесор, комутирање пакета), хладноратовске политике, капиталистичке економије, суб–културе која је стасавала кроз отпор таквој политици и економији, као и маштовитости а неретко и субверзивности његових раних корисника (програмера аматера, студената, хакера, итд). Позивајући се на радове оних који су се студиозно бавили различитим аспектима употребе интернета па и његовим настанком (Jordan 2000; Castells 2001; Slevin 2002; Гир 2011), може се осликати хронолшки след догађаја који су утрли пут настанку интернета каквим га данас познајемо.

Иако је наравно неоспорно да оваквог интернета не би било без великог доприноса научних институција и државних „политика“ улагања у развој нове технологије, њега дефинитивно не би било без огромног, спонтаног и често потпуно ненамераваног доприноса његових корисника, било да су у питању, програмери–аматери, студенти или хакери. Прича о историји интернета је можда и понајбољи аргумент за друштвене техно–конструктивисте. Да бисмо боље приказали наше виђење развоја интернета још једном ћемо се позвати на Финберга (Feenberg 1999, 121) који стављајући акценат на улогу корисника у креирању технологије сматра да се то дешава кроз три различите микро политике од којих је за нас овде посебно важна *креативна апропријација*.⁸ Креативна апропријација би се најједноставније могла дефинисати као способност или могућност корисника да мењају или изнова стварају техничка средства кроз њихову креативну примену. Управо је историја интернета, по нашем мишљењу, парадигматичан пример развоја једне технологије кроз креативну апропријацију њених корисника. Наравно, и корисници су уроњени у одређени друштвени контекст тако да се њихова улога у развоју технологије интернета не може правилно сагледати без разумевања друштвеног контекста (структура) који одлучујуће обликује прве кориснике (актере) интернета. У својој рудиментарној, АРПАНЕТ, верзији интернет прави своје прве кораке паралелно са бујањем великог незадовољства и отпора младих људи и интелектуалаца према друштвеним и економским противречностима западних друштава с краја 60–тих и 70–тих година XX–ог века. Кроз ове друштвене покрете расте атмосфера нове слободе и отворености у различитим сферама друштвеног живота (поменимо само хипи покрет). У таквим околностима, једног новог полета и отворености комуницирања, млади људи, пре свега на универзитетима, али и остали заљубљеници у технологију, одлучујуће обликују интернет. Примера ради, два студента из Чикага (Ward Christensen и Randy Suess) крајем 1970. године праве програм који је омогућио комуникацију између рачунара уз помоћ телефонске линије, касније познат под називом MODEM, а 1978. године креирају и прве форуме на интернету – ББС (Bulletin Board Sistem). Године 1979–те четири студента из Северне Каролине израђују програм за комуникацију на бази оперативног система UNIX што омогућава формирање USNET–а односно група за вести (news group) у оквиру којих су под различитим темама могли међусобно дискутовати корисници. Током 1991. године, фински студент Линус Торвалдс (Linus Torvalds) на бази UNIX–а креира потпуно нови оперативни систем – LINUX и бесплатно га дистрибуира путем интернета

⁸ Друге две су: техничке контроверзе и иновативни дијалог.

тражећи од његових корисника да га слободно и по жељи унапређују. Негде у исто време и поменути Тим Бернерес Ли кријући се од својих надређених у ЦЕРН-у, а уз несебичну помоћ програмера окупљених у виртуелним заједницама, креира *world wide web*, односно удара темеље модерног интернета (Castells 2001, 28).

Управо су поменути програми омогућили умрежавање, односно стварање виртуелног простора за комуникацију, између иначе непознатих корисника. Повезивање на мрежи су додатно подспешили и изум MUD-a (Multi User Dungeons) и IRC-a (Internet Relay Chat) који су, током 80-тих година XX века унапредили синхронну комуникацију корисника широм света, стварајући услове за настанак првих виртуелних заједница.

Овде ваља посебно нагласити да су многи рани корисници интернета видели себе као хакере и да хакерисање као такво није имало негативну конотацију каква му се данас придаје. Један од важних разлога томе почива на архитектури отворености раног интернета, где је свака програмска интервенција споља била не само дозвољена него и добродошла.⁹ Како је рана употреба интернета била везана за америчке универзитете онда је разумљиво и да се хакери прво појављују међу студентима у тим институцијама.¹⁰ У таквом окружењу развила се и специфична хакерска култура коју су чинили млади људи посвећени извођењу елегантних *хакова*, тј. проналажења начина да рачунар учини различите, до тад незамисливе, ствари (Гир 2011, 130).

Данашњи интернет је вероватно далеко од онога о чему су ови млади ентузијастички маштали. То више није ни субверзивни нити привилеговани начин комуникације за који су потребна посебна знања, вештине и афинитети. Ипак, рани корисници интернета су практично отворили простор за милионе других људи да кроз своју креативну апропријацију усмеравају развој интернета у оним правцима у којима ће његова примена отворити нове могућности али и нове друштвене дилеме. Данас, близу три милијарде људи користи интернет¹¹ што значи да, са друге стране, још увек доминирају они који нису његови корисници већ су жртве такозване дигиталне поделе. Када је реч о његовим корисницима може се рећи да је питање свих питања, практично од дана када је интернет настао, било на који начин он утиче на одржавање интерперсоналних веза, где се генерално могу издвојити три основне перспективе: *комплементарна* перспектива, њој супротстављена перспектива *супституције* и на крају *неутрална* перспектива. Убедљива већина студија може се подвести под комплементарну перспективу будући да њихови налази не указују на то да комуникациона употреба интернета супституише контакте лицем у лице већ да их, управо супротно, надопуњава. Поред тога, ове студије указују на то да су особе које имају шире персоналне мреже склоније употреби интернета за њихо-

⁹ Са појавом Мајкрософта (Microsoft) то се из "разумљивих" разлога мења тиме што се оперативни систем Windows затвара за било какве легалне интервенције споља. Међутим, и даље постоје оперативни системи, попут Линукса, који се заснивају на архитектури отвореног кода.

¹⁰ Шерил Теркл у више својих студија пише о раним хакерима међу студентима на МИТ. За ове младе људе употреба рачунара није била само нека врста обавезе већ и начин живота који их је у потпуности одређивао (Turkle 2005, 183–218). За више детаља о хакерима и њиховој етици погледати занимљиву студију Пеке Химанена „Хакерска етика“ (Himanen 2001).

¹¹ Процена броја корисника Интернета дата је према налазу „Међународне телекомуникационе уније“ (ITU): <http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/stat/default.aspx>.

во одржавање (Chen et al. 2002; Baym et al. 2004; Flanagan 2005; Boase 2008; Tillema et al. 2010; van den Berg 2012). Насупрот овој, стоји перспектива супстиције или опадања контаката лицем у лице као последица комуникационе употребе интернета (Kraut et al. 1998; Nie and Erbring 2002; Veenhof 2006; Патнам 2008). Међутим, ова схватања су далеко присутнија у домену медијских и лаичких спекулација него што су у некој значајнијој мери поткрепљена емпиријским истраживањима и респектабилним научним студијама. И на крају, постоје схватања да интернет и сусрети лицем у лице нису у узрочно–последичној вези, односно да не утичу једни на друге (Hlebec et al. 2006; Lee and Lee 2010; Shkolovski et al. 2006).

Имајући ове студије у виду може се закључити да интернет као интерперсонални медиј није узрок већ последица нових потреба на мрежном обрасцу формиране друштвености. Потреба свих потреба је да се остане у перманентном контакту у иначе флуидном и мобилном друштву. Колико год да се, под налетима касне модернизације, друштво трансформише потреба за повезаношћу и укоренењем и даље остаје једна од основних друштвених потреба и то је оно што нагони људе да макар путем технологије чувају своје мале оазе друштвености. Оно што је кључно за наше разумевање настанка и развоја интернета јесте то да се он, својом архитектуром која је базирана на логици децентрализоване интеракционе мреже, идеално надовезује на већ постојећи образац мрежне друштвености који карактерише модернизацијом трансформисана друштва. Интернет додатно подстиче развој мрежног обрасца друштвености тиме што људима омогућава да интерагују са било ким, било када и било где, прибављајући информације када год то желе, на начин који они сами одаберу.

ЗАКЉУЧАК

Циљ овог рада је био да се покаже да се развој технологије не може проучавати независно од друштвених трансформација. Искључивање ове везе, где се технологија посматра као неки неутрални или независни субјект који има позитивне или негативне последице по друштво води у техно–детерминизам. Савремено друштво је нераскидиво повезано са технологијама које се у оквиру њега развијају и више него икад интегришу у свакодневни живот људи. Међутим, у покушају да разумемо друштвене процесе не треба гајити илузију да је могуће доћи до коначних, па чак ни до трајних одговора. То посебно важи код анализе изузетно динамичних односа какав је свакако онај између технологије и друштва. Технологија пружа животни импулс друштву, а друштво повратно ставља нове задатке пред технологију.

Није случајно што у савременом друштву које карактерише све већа брзина и мобилност друштвеног живота технологије интерперсоналног комуницирања постају тако значајне. Дубоко верујемо да је погрешна хипотеза да су ове технологије кривац за наш осећај посустале друштвености. Оне су пре доказ у прилог горуће жеље за очувањем друштвених веза него што су показатељи њиховог уништења. Кривце пре свега треба тражити у радикализацији модернизације и новом таласу индивидуализације где се друштво своди на велики број атомизованих појединаца који имају све израженији осећај да су препуштени себи самима и евентуално најужем породичном окружењу. Постајући менаџери сопствених живота они развијају различите стратегије опстанка, односно оних за задовољење својих друштвених потреба а једна од ових стратегија је да буду у вези једни са другима без обзира

на бројне неповољне факторе који ове везе дестимулишу. Због тога, обични људи иако хетерогени по својој структури са развојем нових ИКТ постају значајна интересна група у процесу друштвене конструкције комуникационих технологија, успевајући понекад да одбаце технолошке алате које им намећу друге интересне групе, креирајући и употребљавајући, насупрот томе, оне које на најбољи начин осликавају њихове жеље и потребе.

ЛИТЕРАТУРА

- Адамовић, М. *Увод у саобраћај*. Београд: Саобраћајни факултет, 2003.
- Вакардјева, М. *Internet Society: The Internet in Everyday Life*. London: Sage Publications, 2005.
- Бауман, З. *Флуидни живот*. Нови Сад: Mediterran Publishing, 2009.
- Баум, Н., Y. Zhang, and M. Lin. "Social Interactions across Media: Interpersonal Communication on the Internet, Telephone and Face-to-face." *New Media & Society* 6, 3 (2004): 299–318.
- Boase, J. "Personal Networks and the Personal Communication System: Using Multiple Media to Connect." *Information, Communication & Society* 11, 4 (2008): 490–508.
- Бек, У. *Ризично друштво*. Београд: Филип Вишњић, 2001.
- Бригс, А. и П. Берк. *Друштвена историја медија*. Београд: Clio, 2006.
- van den Berg, P., T. Arentze, and H. Timmermans. "New ICTs and Social Interaction: Modelling Communication Frequency and Communication Mode Choice." *New Media & Society* 14, 6 (2012): 987–1003.
- Veenhof, B. "The Internet: Is it Changing the Way Canadians Spend their Time?" *Connectedness Series No. 13*, Statistics Canada Catalogue no. 56F0004MIE, 1–27, 2006. Dostupno na: <http://www.statcan.gc.ca/pub/56f0004m/56f0004m2006013-eng.pdf>.
- Winner, L. "Upon Opening the Black Box and Finding It Empty: Social Constructivism and the Philosophy of Technology." *Science, Technology and Human Values* 18, 3 (1993): 362–378.
- Winston, B. S. *Media, Technology and Society*. New York: Taylor&Francis e-Library, Routledge, 2003.
- Geser, H. "Towards a Sociological Theory of the Mobile Phone." In *E-merging Media: Communication and the Media Economy of the Future*, edited by A. Zerdick, A. Picot, K. Schrape, J. C. Burgelman, and R. Silverstone. Springer-Verlag Berlin, 2005.
- Гиденс, Е. *Последице модерности*. Београд: Фили Вишњић, 1998.
- Гир, Ч. *Дигитална култура*. Београд: Clio, 2011.
- Dimmick, J., J. Feaster, and A. Ramirez. "The Niches of Interpersonal Media: Relationships in Time and Space." *New Media & Society* 13, 8 (2011): 1265–1282.
- Dimmick, J., J. Sikand, and S. Patterson. "The Gratifications of the Household Telephone: Sociability, Instrumentality, and Reassurance." *Communication Research* 21, 1 (1994): 643–663.
- Carey, J. "Technology and Ideology: The Case of the Telegraph." In *The New Media Theory Reader*, edited by R. Hassan, and J. Thomas, 225–243. England: Open University Press, 2006.
- Castells, M. *Uspon umreženog društva*. Zagreb: Golden marketing, 2000.
- Castells, M. *The Internet Galaxy*. Oxford: University press, 2001.
- Castells, M. "Informationalism, Networks, and the Network Society: A Theoretical Blueprint." In *The Network Society: A Cross-cultural Perspective*. Northampton, MA: Edward Elgar, 2004.
- Kraut, R., M. Patterson, V. Lundmark, S. Kiesler, T. Mukopadhyay, and W. Scherlis. "Internet Paradox: A Social Technology That Reduces Social Involvement and Psychological Well-Being?" *American Psychologist* 53, 9 (1998): 1017–1031.
- Lee, J. and H. Lee. "The Computer-mediated Communication Network: Exploring the Linkage between the Online Community and Social Capital." *New Media & Society* 12, 5 (2010): 711–727.
- Levinson, P. *Cellphone – The Story of the Mobile Medium and How It Has Transformed Everything!* New York: Palgrave Macmillan, 2004.
- Licoppe, C. "Two Modes of Maintaining Interpersonal Relations Through Telephone: From the Domestic to the Mobile Phone." In *Machines that Become Us: The Social Context of Personal Communication Technology*, edited by J. E. Katz, 171–187. New Brunswick and London: Transaction Publishers, 2003.

- Ling, R. *The Mobile Connection: The Cell Phone's Impact on Society*. San Francisco: Morgan Kaufmann Publishers, 2004.
- Lubrano, A. *The Telegraph: How Technology Innovation Caused Social Change*. New York: Routledge, 1997.
- Lüders, M. "Conceptualizing Personal Media." *New Media & Society* 10, 5 (2008): 683–702.
- Маклуан, М. *Познавање опитила – човекових продужетака*. Београд: Просвета, 1971.
- Мамфорд, Ј. *Техника и цивилизација*. Нови Сад: Mediterran Publishing, 2009.
- Martinesi, A. *Modernizam – proces modernizacije*. Podgorica: Cid, 2010.
- Mercer, D. *The Telephone: The Life Story of a Technology*. Westport: Greenwood Press, 2006.
- Nie, N. H. and L. Erbring. "Internet and Society: A Preliminary Report." *IT & Society* 1, 1 (2002): 275–283.
- Ogburn, W. F. "Nacionalna politika i tehnologija." U *Moderna tehnologija i civilizacija*, edited by C. R. Walker, 45–57. Zagreb: Naprijed, 1968.
- Патнам, Р. *Куглати сам – слом и обнова америчке заједнице*. Нови Сад: Mediterran Publishing, 2008.
- Petric, G., A. Petrovic, and V. Vehovar. "Social Uses of Interpersonal Communication Technologies in a Complex Media Environment." *European Journal of Communication* 26, 2 (2011): 116–132.
- Петровић, Д. „Интернет у функцији персоналног умрежавања.“ *Социологија* 51, 1 (2009): 23–44.
- Петровић, Д. „Интернет као интерперсонални медиј: случај Србије.“ *Социологија* 55, 3 (2013): 417–438.
- Rammler, S. "The Wahlverwandschaft of Modernity and Mobility." In *Tracing Mobilities – Toward a Cosmopolitan Perspective*, edited by W. Canzler, V. Kaufmann, and S. Kesselring, 57–76. England: Ashgate Publishing Ltd., 2008.
- Slevin, J. *The Internet and Society*. Cambridge: Polity Press, 2002.
- Solyman, L. *Getting the Message – A History of Communications*. Oxford: Oxford University press, 1999.
- Standage, T. *Victorian Internet: The Remarkable Story of the Telegraph and the Nineteenth Century's Online Pioneers*. USA: Walker Publishing Company, 1998.
- Stein, J. "Reflections on Time, Time–space Compression and Technology in the Nineteenth Century." In *The New Media Theory Reader*, edited by R. Hassan and J. Thomas, 244–249. England: Open University Press, 2006.
- Stump, D. "Socially Constructed Technology." *Inquiry* 43, 2 (2000): 217–224.
- Tillema, T., M. Dijst, and T. Schwanen. "Face-to-face and Electronic Communications in Maintaining Social Networks: The Influence of Geographical and Relational Distance and of Information Content." *New Media & Society* 12 6 (2010): 965–983.
- Turkle, S. *Second Self*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 2005.
- Urry, J. „The ‘System’ of Automobility.“ In *Automobilities*, edited by Featherstone, Thrift and Urry, 25–40. Sage Publications, 2005.
- Feenberg, A. *Questioning Technology*, Routledge. New York, USA, 1999.
- Fischer, C. S. *America Calling – Social History of the Telephone to 1940*. USA: University of California Press, 1992.
- Flanagin, A. „IM Online: Instant Messaging Use Among College Students.“ *Communication Research Reports* 22, 3 (2005): 175–187.
- Hanson, J. *How Cell Phones and the Internet Change the Way We Live, Work, and Play*. Westport: Praeger Publishers, 2007.
- Himanen, P. *The Hacker Ethic and the Spirit of the Information Age*. New York: Random House, Inc., 2001.
- Hlebec, V., K. Lozar, and V. Vehovar. "The Social Support Networks of Internet Users." *New Media & Society* 8, 1 (2006): 9–32.
- Huurdeman, A. *The World Wide History of Telecommunications*. New Jersey: John Wiley & Sons, Inc., 2003.
- Chen W., J. Boase, and B. Wellman. "The Global Villagers: Comparing Internet Users and Uses around the World." In *The Internet in Everyday Life*, edited by B. Wellman and C. Haythornthwaite, 74–114. Oxford: Blackwell, 2002.

Jordan, T. *Cyberpower*. Routledge, London and New York, 2000.
Shklovski, I., S. Kiesler, and R. Kraut. "The Internet and Social Interaction: A Meta-analysis and Critique of Studies 1995–2003." In *Computers, Phones, and the Internet: Domesticating Information Technology*, edited by Kraut, Brynin and Kiesler, 251–265. Oxford: Oxford University Press, 2006.

SOCIAL CONSTRUCTION OF THE INTERPERSONAL MEDIA – FROM THE TELEGRAPH TO THE INTERNET

Summary: *In public discourse, fortunately far more than in the scientific, it is still very present simplified, techno-determinist view about the devastating impact of interpersonal communication technologies on our sociability. In this paper we start from reverse perspective, which is techno-constructivist in broad sense and implies that the technology is not self-made product that has been created in a social vacuum, but that it arises in a certain relation with society. In this view, the development of telecommunications from the telegraph, through the landline and mobile phones, to the internet, can be related to different social transformations that have created conditions for the development of these technologies. Our basic idea is that they sprang to life in the midst of society as a result of an early and radical phase of modernization and play a very important role in the process of social reembedding by enabling the relationships lifted out from the immediate context of interaction to be re-established. In order to ground this stand point we analyze the development of telecommunications from the telegraph to the internet to address the socio-economic factors that directed this development, but also the social consequences of these technologies usage in the past two centuries. The main conclusion of the paper is that society and telecommunications constitute a vicious circle in which, throughout history, growing social mobility and speeding of daily life generate the need for more efficient communication technologies, while in return their usage leads to even greater acceleration of everyday life, and frees people from spatio-temporal constraints.*

Key words: *interpersonal media, electronic communication, modernization, mobility, the telegraph, the telephone, mobile communication, the internet.*

MAPIRANJE DRUŠTVENE GEOGRAFIJE INTERNETA: ZNAČENJA, MATERIJALNOST, MOĆ*

UDK 004.738.5:316.44

Dušan Ristić

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet
risticd@ff.uns.ac.rs

Ana Pajvančić Cizelj

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet
ana@nspoint.net

Dušan Marinković

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet
ladum@neobee.net

Sažetak: *U ovom radu se Internetu pristupa problemski, kao novom mediju i tehnologiji komunikacije koja omogućava proširenje i preobražaj prostora društvenih interakcija. Arhitektura interneta sadrži niz pravila i strategija koje određuju njegov oblik, ali su takođe i u funkciji re(pro)dukcije društvenih praksi. Funkcije koje su pre ekspanzije novih medija imale društvene institucije, sada oni sve više posreduju. Elemente društvene geografije interneta u ovom radu mapiramo kao društvene efekte ili posledice njegovog razvoja koji se artikulišu kroz: sferu materijalnosti, sferu značenja i sferu moći. U zaključku rada se ističe da ovakav način problematizacije društvene dinamike i društvene geografije interneta nema za cilj celovito objašnjenje tehnodruštvenih praksi koje se odnose na njegovu upotrebu, već predstavlja pokušaj prepoznavanja i konceptualizacije određenih društvenih elemenata i tendencija u tim praksama, kao doprinos razvoju teorijskih oruđa za njihovo sociološko promišljanje i objašnjenje.*

Ključne reči: *internet tehnologija, komunikacija, društvene prakse, kibernesta, moć.*

UVOD – INTERNET KAO NOVI MEDIJ I DRUŠTVENA TEHNOLOGIJA KOMUNIKACIJE

Sociološko proučavanje interneta i kompjuterski posredovane komunikacije predstavlja široko područje istraživanja društvenih problema koji su u vezi sa razvojem i

* Rad je nastao kao rezultat istraživanja u okviru projekta *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene* (III47020) i *Promene u društvenoj strukturi i pokretljivosti kao činioci evropskih integracija Republike Srbije, sa posebnim osvrtom na AP Vojvodinu* (179053), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

implementacijom internet tehnologija. Uprkos različitim stanovištima i teorijskim pristupima u sociološkom proučavanju interneta, može se reći da je izvesno da na njegov razvoj kao posebne vrste tehnologije – *tehnologije komunikacije*, utiče društveno okruženje.

Kada se govori o novim medijima obično se misli na internet, iako se u nove medije ubrajaju i mobilni telefoni, računarske igre, CD ROM-ovi, DVD-jevi, virtualna stvarnost, itd. Prema uobičajenom shvatanju novi mediji se mogu identifikovati sa upotrebom računara, koji služe za generisanje, prikazivanje i distribuciju informacija. Revolucija novih medija odnosi se na prelaz različitih sadržaja kulture iz analogne u digitalnu formu,¹ što utiče na sve nivoe komunikacije, uključujući snabdevanje, manipulaciju, skladištenje i distribuciju informacija, ali takođe utiče i na sve vrste medija: tekstove, knjige nepokretne slike, pokretne slike, zvuk. „Prodor“ *digitalnih tehnologija* i njihova važnost za različite nivoe društvenog organizovanja i strukturiranja je deo šireg skupa društvenih pojava i procesa. Digitalne tehnologije postaju integralni deo društvenih pojava koje oblikuju, a time i predodređuju njihov sadržaj (Sassen 2002; Gir 2011). Internet kao vrsta novog medija predstavlja ukrštanje *računarske i medijske tehnologije*, koja omogućava *prevođenje* sadržaja svih postojećih medija u digitalne, numeričke podatke koji postaju dostupni putem računara. Mediji su postali *novi mediji*² kada je tehnički postalo moguće da tekstovi, grafike, pokretne slike i zvuk, odnosno različiti audio-vizuelni sadržaji budu numerički obradivi ili jednostavno, iskazani kao *skupovi računarskih podataka*. Računar nije više samo kalkulator, već „medijski procesor“ (Manović 2011).

Tehnologija i tehnološka proizvodnja su među najvažnijim obeležjima savremenih društava, a većina važnih društvenih procesa danas se ostvaruje zahvaljujući medijaciji informacionih i komunikacionih tehnologija (Chambers 2006). Pojam tehnologije je sociološki moguće definisati na više načina, ali je važno istaći da se ona ne odnosi samo na „materijalna sredstva“, već da uvek upućuje na društvene vrednosti i prakse koje se povezuju sa njihovom upotrebom. Tehnologija uvek podrazumeva neki oblik znanja (Layton 1974), što znači da ona utiče i na formiranje kolektivnih društvenih predstava i pogleda na svet. Sociološko značenje i značaj tehnološka sredstva komunikacije dobijaju zahvaljujući uticaju koji imaju na društveni poredak i društvenu stvarnost (Petrović 2013). Piter Golding (Peter Golding) daje jednu dihotomnu podelu tehnologija u kojoj se kao kriterijum ističe upravo njen „društveni potencijal“, odnosno mogućnost da utiče i menja postojeće društvene procese, da podstiče ili uzrokuje potpuno nove društvene aktivnosti i trendove. Golding tehnologiju definiše kao „mehanizme kojima ljudi manipulišu materijalnim svetom“ (Golding 2000, 171). U prvoj grupi tehnologija se nalaze one koje „omogućavaju postojećim društvenim procesima da se odvijaju na brži, efikasniji ili konvencionalniji način (uz mogućnost negativnih posledica, kao npr. zagađenja ili rizika)“; druga

¹ Termin *digitalan* i procesi *digitalizacije*, odnosno transformacije različitih vrsta podataka u digitalnu elektronsku formu (binarni kod) odnose se na podatke koji su izraženi kao „diskretne vrednosti“. Ovaj termin ima šire značenje i postaje sinonim za tehnologiju koja je omogućila pojavu elektronskih binarnih računara (Gir 2011). Sociološki je relevantno da su *digitalni objekti*, kako piše Betankur, sačinjeni i od *fizičkih medija* koji ih prenose, pohranjuju i predstavljaju publici, ali i samog *digitalnog rada* koji podrazumeva i tehnološku osnovu i ljudsku aktivnost koja je u vezi sa digitalnim oblicima informacije (Betancourt 2006).

² Dok su ranije teorije medija i komunikacije nastajale u kontekstu tzv. „masovnog društva“ i pretpostavljale jasne razlike između proizvođača medijskih sadržaja i publike, između „teksta“ i „konteksta“, teorije novih medija i komunikacije koja se odvija u kiberprostoru otvaraju pitanja i nedoumice koje uzdrstavaju epistemološke temelje istraživanja medija (Jansson 2005).

grupa tehnologija omogućava „potpuno nove ljudske aktivnosti koje ranije nisu bile ni zamislive“ (Golding 2000, 171). Pri tome, on dodaje da se većina novih informaciono-komunikacionih tehnologija, prema navedenom kriterijumu može svrstati u prvu navedenu grupu.

Internet i novi mediji su vrste tehnologije koje je neophodno istraživati s obzirom na njihovu sociološku dimenziju, jer to nisu „vrednosno neutralne tehnologije“ – one predstavljaju *medijum* za diskurzivno posredovanje društvenih odnosa moći, pa se mogu smatrati i sredstvima za postizanje društvenih ciljeva koji nisu „iznad“ polja društvenih borbi i dominacije. U tom smislu, tehnologije nemaju autonomiju (Gouldner 1976, 183), a procesi komunikacije koje posreduju nove informaciono-komunikacione tehnologije ne mogu se razmatrati nezavisno od društvenog konteksta – kao apstraktna razmena informacija između komunikatora i primalaca. Svaka informacija može da se posmatra kao deo procesa saznavanja, komunikacije i saradnje (Fuchs 2008).

Razvoj informacionih i komunikacionih tehnologija omogućava sve veću „fleksibilnost“ društvenih procesa (uspešnost u rešavanju problema, koordinisano donošenje odluka, decentralizacija, itd). U poslednjoj četvrtini XX veka, prema mišljenju Manuela Kastelsa (Castells 2003), tri značajna globalna procesa odvijala su se istovremeno, najavljujući novu društvenu strukturu koja se temelji na mrežama (tzv. „umreženo društvo“): potreba ekonomije za fleksibilnošću upravljanja i globalizacijom kapitala, proizvoda i trgovine; potrebe društva u kojem su vrednosti individualne slobode i otvorene komunikacije postale presudne i napredak u računarstvu i telekomunikacijama („mikroelektronska revolucija“). Uz pomenute uslove, internet kao novi medij postaje „poluga“ digitalizacije informacija i pokretanja različitih društvenih procesa – jer se ključne ekonomske, političke i kulturne delatnosti sve više strukturiraju zahvaljujući internetu. Sa druge strane, društveni procesi „isključivanja“ iz globalne mreže komunikacija (ili ono što se naziva i „digitalnom podelom“) jedan je od najštetnijih oblika društvene marginalizacije u savremenim razvijenim ekonomijama. Jedan od najvažnijih savremenih trendova u vezi sa ovim tehnologijama je po mišljenju Jana Van Dijka (Jan Van Dijk) činjenica da *odnosi* postaju mnogo važniji od *jedinica* koje povezuju. On tu pojavu naziva *artikulisanim odnosima* koji „plutaju po površini“ u svakom društvenom podsistemu i ostvaruju se zahvaljujući različitim društvenim i medijskim mrežama, odnosno tehno-društvenim praksama. Posledice takvih odnosa, smatra Van Dijk, suštinski menjaju ekonomiju, politiku, kulturu i svakodnevni život ljudi (Van Dijk 2006, 37).

Uporedo sa razvojem informaciono-komunikacionih tehnologija, razvijaju se i novi oblici društveno-tehničkih obrazaca i praksi koji utiču na preoblikovanje društvenih odnosa i „proširivanje repertoara“ društvenih ponašanja.³ Zahvaljujući tim procesima javljaju se i novi „diskursi pripadanja“, novi načini razumevanja *društvenih događaja* (Calabrese 2013), novi društveni identiteti, novi načini (samo)predstavljanja (Featherstone 2014) kao i novi oblici društvene kontrole. Izazov za sociologiju u tom smislu, kako dobro primećuje Saskija Sassen (Saskia Sassen), nije toliko „u procenivanju značaja koji

³ O tome kako novi mediji utiču na razvoj novih društveno-tehničkih obrazaca, potkultura i „umrežene individualnosti“ videti u: Castells 2003. Razvoj tehnologije u celini konvergira sa društvenim procesima. Poznati istraživač kulture i društva, Rejmond Vilijams, davno je identifikovao te konvergenije pišući o tome kako društvene forme komunikacije, čiji su sastavni deo i komunikacione tehnologije, istovremeno proističu iz organizacije društva i odražavaju tu organizaciju (Williams 1965; Williams 1974/2004).

tehnologija danas ima“; već „u razvoju analitičkih kategorija koje omogućavaju da se objasne kompleksni odnosi tehnologije i društva“ (Sassen 2002). U tom smislu će i zadatak ovog rada biti da *problematizuje* tehno–društvene prakse upotrebe interneta – shvaćenog kao *celina* tih praksi i društveno oblikovana tehnologija komunikacije. Te *problematizacije*⁴ će u kontekstu ovog rada biti pokušaji da se identifikuju neki od sociološki relevantnih *elemenata* savremenih tehno–društvenih praksi upotrebe internet tehnologija.

1. TEHNOLOŠKA ARHITEKTONIKA I DRUŠTVENA GEOGRAFIJA INTERNETA

Najpoznatiji svetski kompjuterski mrežni sistem – internet, predstavlja tehnološki zasnovanu mrežu komunikacije koja se sve više širi na globalnom nivou. Najpoznatija i možda najuticajnija tehnologija koja je internet učinila javno dostupnim i globalno poznatim je *World Vajd Veb* (*World Wide Web* – WWW) i otkriće hipertekstualne veze Tima Bernersa Lija (Tim Berners Lee) koja je od 1990. godine omogućila da se u jednoj „neprekidnoj plovidbi“ povežu u mreže tekstovi postavljeni na različite računare (Kardon 2013, 15). Nakon uspeha programa *Netskejp Nevigejtor* (*Netscape Navigator*), kompanija *Majkrosoft* (*Microsoft*) je „otkrila“ internet, jer je kao deo paketa operativnog sistema *Windows 95* uvela program za pretraživanje interneta (*browser*) pod nazivom *Internet Eksplorer* (*Internet Explorer*). Zato se smatra da je za većinu ljudi, poslovni svet i društvo u celini, Internet rođen 1995. godine (Fuchs 2008, 121). Uopšteno govoreći, Internet predstavlja *mrežu računarskih mreža* koja se zasniva na tehnologiji *posebnih protokola*.⁵ Standardne definicije Interneta često naglašavaju njegove tehničko–tehnološke aspekte, a zanemaruju činjenicu da bez koordinisanih društvenih aktivnosti njegove upotrebe on ne bi funkcionisao. Internet je mnogo više od jednostavne tehnološke mreže. U pitanju je „otvorena mreža“ ili skup dinamičnih i složenih tehnološko–društvenih praksi koje omogućavaju neprekidne inovacije.

Karakteristike Interneta koje su važne i u tehnološkom i u sociološkom smislu su: *interaktivnost* (korisnici interneta mogu da utiču na informacije koje dobijaju i da ih do određene mere menjaju), *multimedijalnost* (kombinacija teksta, slike i zvuka kao multimedija), *hipertekstualnost* (mreža povezanih tekstova i stranica), *globalizovana komunikacija* (internet menja prostornu i vremensku dimenziju komunikacije), *komunikacija od mnogih–ka–mnogima* (decentralizovana struktura, svaki primalac/konzument informacije je potencijalni pošiljalac/proizvođač informacije), *kooperativna proizvodnja* (u poređenju sa tradicionalnim medijima, internet nije samo medijum komunikacije, već i sistem koji omogućava kooperativne radne procese), *dekontekstualizacija* (na internetu se često gubi kontekst digitalnih informacija – pitanje autorstva, mesta i vremena odašiljanja informacije i sl.), *derealizacija* (internet zamagljuje granice između stvarnosti i fikcije) (Fuchs 2008, 139). Zahvaljujući upravo ovim obeležjima, može se reći da internet s jedne strane utiče na društvene prakse, ali se razvija i menja upravo zahvaljujući njima. Internet tehnologija predstavlja oblik društvene organizacije – mrežu, koja je zahvaljujući različitim tehnološko–društvenim praksama prisutna u savremenoj ekonomiji (poslovanju), politici

⁴ Više o terminu *problematizacije* i njegovoj upotrebi videti u: Fuko 2005.

⁵ Internet predstavlja skup različitih mreža. Jedna podmreža (*subnetwork*) na internetu može biti lokalna mreža računara (*local area network*, *Ethernet LAN*) ili mreža koja se uspostavlja između samo dva računara. Bilo koja podmreža na internetu uspostavlja se zahvaljujući *protokolima* (*TCP/IP* – *Transmission Control Protocol/Internet Protocol*). Više o tome videti npr: Rusovan et al. 2005.

i kulturi. U tom smislu se može reći da „tehnološka arhitektonika“ i „društvena geografija“ predstavljaju aspekte ili elemente tehnološko-društvenih praksi korišćenja interneta kao *društvene tehnologije komunikacije*. Različite prakse *upotrebe* interneta podrazumevaju „korišćenje sistema ali i operacije koje se nad njim izvode, što u krajnjoj konsekvenci znači da kao što se jezik kroz svakodnevnu upotrebu govora menja, takav je slučaj i sa tehnologijom“ (Petrović 2013, 22). Zato istraživači govore o različitim *žanrovima upotrebe* tehnologije, odnosno interneta, koji nastaju „u složenoj interakciji tehnologije i standardizovanih ljudskih projekata u tipičnim društvenim situacijama“ (Petrović 2013, 22; Bakardjieva 2005). Ključni princip funkcionisanja interneta, nazvan „s–kraja–na–kraj“ (*end–to–end* ili *e2e*) koji su prvi put opisali mrežni arhitekti Džerom Salcer, Dejvid Klark i Dejvid P. Rid 1981. godine, jeste princip koji pruža smernice dizajnerima mreže pri razvoju protokola i aplikacija. Lorens Lesig (Lawrence Lessig) smatra da ovaj koncept, odnosno način na koji je sam internet dizajniran, ima uticaja na slobodu i kontrolu njegove upotrebe (Lesig 2007). Mrežna logika interneta ili njegova *tehnološka arhitektonika*, predstavlja samo *osnovu* za uspostavljanje društvenih interakcija, odnosno za dinamičku interakciju društvenih aktera posredstvom ove tehnologije. Prakse interakcije i participacije društvenih aktera koje nastaju upotrebom tehnologije i interneta predstavljaju uvek *prethodno* strukturirane prakse kao definisane prostore u kojima se akcije mogu odvijati (Müller 2009). Društveni značaj interneta kao nove medijske tehnologije može se u tom smislu razumeti kao *osnova* za strukturiranje različitih oblika društvenih iskustava. Internet tehnologije predstavljaju jednu od pretpostavki za reprodukciju postojećih i nastanak novih *društvenih prostorâ* komunikacije i interakcije.

1.1. Sfera⁶ materijalnosti – kiberprostor kao tip društvenog prostora

Komunikacija koja se odvija putem interneta omogućava medijaciju različitih informacija između pojedinaca, ali istovremeno dopušta širenje informacija za široku javnost (Kardon 2013, 9). U pitanju je kompjuterski posredovana komunikacija⁷ koja se odvija u *kiberprostoru*. Ukoliko pođemo od pretpostavke da se društveni prostor može definisati kao prostor koji omogućava da različiti društveni akteri stupaju u interakcije (Lessig 2004), *kiberprostor* se može smatrati vrstom društvenog prostora. Pojam kiberprostor predstavlja kovanicu reči kiber (*cyber*), koja se odnosi na upravljanje i u vezi je sa terminom kibernetika, koji se odnosi na studije koje su počevši od polovine XX veka ili nešto ranije, označavale izučavanje komunikacije i kontrole živih bića i mašina kao sistema, odnosno interdisciplinarno područje izučavanja strukture regulatornih sistema, dok pojam prostora (*space*) upućuje da se radi o nekoj vrsti prostora – on je *virtuelan* i predstavlja jedan poredak stvarnosti (Shields 2005; Woolgar 2002), odnosno *strukturu prostornih mogućnosti* (DeLanda 2005). Virtuelna stvarnost se takođe može smatrati tipom prostora u kojem se odvijaju ljudske interakcije i pohranjuju informacije. Ona na neki način predstavlja ekstenziju ili produžetak fizičke, društvene ili svakodnevne stvarnosti. Virtuelna stvarnost kao i kiberprostor, predstavlja prostor koji je stvorilo društvo – ona je njegov „tehnološki supstrat“ (Fuchs 2008). Manuel Kastels je pisao o *stvarnoj virtuelnosti* koju

⁶ Termin *sfera* treba da uputi na *prostore koegzistencije* koji kombinacijom formiraju nove „ontološke konstitucije“, koje pored ljudi uključuju i mašine, tehnologiju. Videti: Sloterdijk 2010.

⁷ O vrstama kompjuterski posredovane komunikacije videti npr: Shields 2001; Bakardjieva 2005; Fuchs 2008; Petrović 2013; Warschauer 2001.

proizvodi komunikacijski sistem društva: „To je sistem u kojem je sama stvarnost (to jest ljudsko materijalno/simboličko postojanje) u potpunosti obuhvaćena, posve uronjena u virtuelnu postavku slika, u izmišljeni svijet, u kojem pojave ne postoje samo na ekranu pomoću kojeg se iskustvo komunicira, već same postaju iskustvo“ (Castells 2000, 400).⁸ Veza kibernetike i prostora prema mišljenju Kristijana Fuksa (Christian Fuchs) govori o tome da je kiberprostor tehnološki prostor koji su proizveli ljudi. Kibernetički aspekt interneta upućuje na samo-organizujući sistem i društvene odnose koji nastaju ili se menjaju zahvaljujući njegovoj upotrebi (Fuchs 2008, 136). Kiberprostor koji predstavlja *materijalizaciju* tehnodruštvenih praksi predstavlja i materijalnu platformu za *umnožavanje*, *usložnjavanje* i *ubrzanje* različitih načina komunikacije, odnosno tip ekstenzivnog društvenog prostora koji upućuje na *proširivanje* društvenih interakcija na globalnom nivou. U pitanju je dakle, jedno relativno novo polje društvene geografije, odnosno relativno nova *vrsta prostora* koja intrinzično upućuje na društvenost (Jones 2002), s obzirom da ta vrsta prostora utiče na svakodnevni život ljudi (Poster 2002). Obeležja kiberprostora menjaju odnos prostora i vremena samom činjenicom da do izvesne mere on transcendira fizičke, geografske i društvene granice. Podsystemima kiber prostora mogu se smatrati različite vrste virtuelnih zajednica i tzv. *kiberkultura*. Lev Manovič (Lev Manovich) pravi razliku između novih medija i kiber kulture. Za njega kiber kultura predstavlja istraživanje različitih društvenih fenomena koji nastaju u vezi sa internetom i drugim oblicima umrežene komunikacije. Sa druge strane, domen novih medija predstavlja domen *kulturnih objekata* koji nastaju zahvaljujući upotrebi različitih komunikacijskih tehnologija, a ne samo kao posledica umrežavanja ili komunikacije koja nastaje tim putem (Manovich 2003, 16). Kiberprostor i virtuelna stvarnost ulaze u osnovne savremenog doživljaja prostora i vremena – bar kada su u pitanju korisnici interneta – i otvaraju pitanja o različitim interpretacijama i razumevanju ovih kategorija koje utiču na promene u načinu uspostavljanja društvenih odnosa. Oni se u tom smislu mogu razumeti kao „materijalna podrška“ društvenim praksama koje „dele zajedničko vreme“ (Petrović 2013, 38).

Različiti aspekti i protivrečnosti koje nastaju zahvaljujući komunikativnoj proizvodnji prostora⁹ mogu se operacionalizovati kroz tri aspekta ili procesa. Oni nastaju zahvaljujući pojavi novih medija i kompjuterski posredovane komunikacije. U pitanju su *interaktivnost*, *mobilitnost* i *konvergencija* (Jansson 2005). Fenomen *mobilitnosti* se manifestuje kao proces koji se odnosi na *kretanje ljudi*, ali se u širem sociološkom smislu može shvatiti kao „neraskidivo vezan za naše shvatanje prostora i vremena“ i kao jedan od „konstitutivnih elemenata modernosti“ (Petrović 2013, 40). Perspektiva društvene mobilnosti obuhvata pokretljivost kroz društvene strukture i prostornu mobilnost, ali se pored toga može govoriti i o *virtuelnoj mobilnosti* u kojoj se pojedinac ne kreće fizički, već simbolički (Petrović 2013, 41). Mobilnost obuhvata različite promene stanja, ali se može obuhvatiti kroz tri dimenzije: kretanje, mreže i motilnost. Kretanje se odvija u geografskim dimenzijama prostora, mreže čine okvir za kretanje (transportne, telekomunikacione i sl.), dok se motilnost odnosi na kapacitet aktera da se kreću kroz prostor i društvo (mogućnosti, znanja, veštine, itd.) (Petrović 2013, 42; Canzler et al. 2008, 2–3). Društveni procesi i društvene prakse

⁸ U literaturi se može naići i na pojam *Vireality*, koji potiče od istraživača iz Instituta za Nove medije u Frankfurtu. Taj termin se ne odnosi samo na virtuelnu stvarnost, već na stvarnost koja u sebi nosi „virus“ totalne konstrukcije sveta (Paic 2008).

⁹ Veze između *prostora* i *komunikacije* uspostavljaju se zahvaljujući tome što se: a) sve forme reprezentacija pojavljuju u *prostoru*; b) svi prostori su proizvedeni *posredstvom reprezentacija* (Jansson 2005).

mobilitnosti koje su podstaknute razvojem interneta sve više utiču na područje ekonomije i rada, ali i na druge društvene sfere. Takođe se može govoriti o sve većoj mobilnosti *tehnologijâ*, koje se zahvaljujući veličini i dostupnosti mogu koristiti u pokretu.¹⁰ Problemi i dileme oko *interaktivnosti*¹¹ se mogu podeliti na procese koji se tiču socijalizacije i načina na koji informaciono-komunikacione tehnologije doprinose stvaranju mogućnosti („proizvodnja prostora“) za interakcije među učesnicima koji su fizički razdvojeni i udaljeni. Interaktivnost se takođe odnosi i na aktuelne, fizičke akte interakcije ekrana (*interfejsa*) i korisnika. Prostorne medijacije komunikacije su od izuzetne važnosti, s obzirom da se međuzavisnost i povezanost onih koji „stvaraju“ i onih koji „konzumiraju“ medijske sadržaje menjaju pod uticajem novih medija. *Konvergenција* se odnosi na preispitivanje granica kiberprostora zahvaljujući razvoju digitalnih tehnologija,¹² jer novi mediji kao *multi-mediji* integrišu audiovizuelne sadržaje, stvarajući mogućnosti za brzo prenošenje informacija na različite „virtuelne“ i „stvarne“ lokacije. Prema mišljenju Henrija Dženkinsa (Henry Jenkins) (2006, 3), dok se participacija odnosi na dostupnost lokalizovane proizvodnje i distribucije sadržaja na mreži („online“), konvergenција upućuje na fuziju različitih tehnologija komunikacije u integrisano digitalno okruženje, jer korisnici interneta i drugih novih medija sami mogu da traže nove informacije i prave veze među razasutim medijskim sadržajima.

Dakle, uporedo sa razvojem interneta kao tehnologije komuniciranja menjaju se i prostori društvenosti. Društvene interakcije koje se uspostavljaju zahvaljujući kiberprostoru kao generičkom pojmu (Shields 2001), „svetu unutar“ sistema računarski i tehnološki posredovane komunikacije, stvaraju potpuni utisak i svest o participaciji društvenih aktera. Te vrste interakcije postoje u vremenu i prostoru i njihova prisutnost može biti u potpunosti iskustveno potvrđena (Bošković 1997). Na taj način generisana, virtuelna stvarnost postaje društvena stvarnost *par excellence*, odnosno *društveno kontrolisana stvarnost* čiji se legitimitet uspostavlja zahvaljujući društvenim institucijama. Sociologika institucija u kiberprostoru menja se uporedo sa društvenim praksama korišćenja Interneta.¹³

1.2. Sfera značenjâ – kibernesta

U društvenim naukama je tokom poslednjih decenija izražen poseban interes za proučavanje prostornih dimenzija društvenih pojava (Marinković 2012). Postmoderne regionalizacije prostora i *prostorni zaokret*¹⁴ podrazumevaju pokušaje da se disciplinarne

¹⁰ Najbolji primer za to su svakako mobilni telefoni i prenosni računari, ali i druge vrste uređaja koje je moguće prenositi i koristiti u pokretu.

¹¹ Kritičari novih medija sve više ističu da interaktivnost vodi i ka zloupotrebama „participacije“ korisnika medijskih sadržaja, tj. ukazuju na nove mogućnosti eksploatacije rada (Müller 2009, 50).

¹² Problemi konvergencije „novih“ i „starih“ medija se odnose i na veoma brze promene u razvoju interneta kao novog medija. Iako ne postoji jasna razlika između „starog“ i „novog“ mrežnog standarda, može se reći da razvoj novih tehnoloških i strukturnih standarda (Web 3.0) interneta ima nova i drugačija obeležja u odnosu na starije verzije (Web 1.0 i Web 2.0). Videti o tome u: Androutsopoulos 2011; Fuchs 2008.

¹³ U tom smislu se može dovesti u pitanje verovanje nekih autora (Dean 2003) koji internet nazivaju „nultom institucijom“ društva, kao da je on „čisto“ simbolički artefakt. Internet je od početka do kraja *materijalni artefakt*, nešto „opipljivo“ i stvarno, tehnologija komunikacije i *mesto* od kojeg *ne počinje* društveno komuniciranje.

¹⁴ Zahvaljujući pomenutom „zaokretu“ u istraživanjima, analize su usmerene od temporalnosti i istoričnosti ka prostornom aspektu društvenih procesâ (Sodža 2013).

granice društvenih nauka koje se bave prostorom prevaziđu (Marinković i Ristić 2013). Tome doprinose *novi* problemi koji su u vezi sa društvenom proizvodnjom prostora (Massey 1985; Sodža 2013). Povezanost prostorne i društvene dinamike zahvaljujući razvoju interneta i kiberprostora uspostavlja se kroz nove *realitete* prostornosti, *nova značenjâ* prostora, bez obzira da li se posebno naglašava njegova „materijalna” ili „simbolička” (diskurzivna) dimenzija. Različiti tipovi društvenih *makroprostora* takođe se nalaze u procesima transformacija koje „istiskuju” logiku nekadašnje socijalne topografije koja se zasnivala na socijalnoj morfologiji velikih i homogenih struktura društvenosti (Marinković i Ristić 2013, 43). Kako piše Bruno Latour, radi se o promenama u celokupnoj topografiji društvenog sveta, jer novi topografski odnosi postaju vidljivi između bivših „mikro” i bivših „makro”. Makro više nije ni „iznad” ni „ispod” (Latour 2005, 176–177).

Različiti aspekti kiberprostora u kojima se odvija kompjuterski posredovana komunikacija predstavljaju *projektovane prostorne celine* odnosno *mesta* koja *usmeravaju* društvene procese i prakse. Zahvaljujući njima društveni akteri stižu određene predstave i prepoznaju društvene kapacitete tih prostora *kao mogućnost za uspostavljanje* komunikacije ili *usmeravanje* interakcije. Internet kao fuzija medijske tehnologije i tehnologije komunikacije sadrži mnoštvo „prostornih tačaka oslonca” koje su važne za kvalitet društvene komunikacije (Pušić 2007, 259).¹⁵ Za sociološko istraživanje je u tom smislu važna činjenica da materijalno ili tehnološko ustrojstvo i značenje *mestâ* u tom prostoru, predstavlja novu vrstu *okruženja* u kojem se uspostavljaju društveni odnosi.¹⁶ Tehno–društvene prakse ne treba zato posmatrati kao *posledicu* proizvodnje novih „digitalnih realiteta” koje omogućava internet, već kao *artikulacije* društvenih odnosa u *novim ekološkim uslovima* povezivanja ili kao uslove novih *relacionalnosti* materijalnih i simboličkih dimenzija društvenog života (Parikka 2011). Poznata teza Manuela Kastelsa o razlici *prostora tokova*¹⁷ i *prostora mestâ*, kao uopštena i načelna prostorna klasifikacija koja nastaje u savremenom umreženom društvu u kojem *prostor organizuje vreme*, može se u određenom smislu ograničiti. Prema mišljenju Manuela Kastelsa, može se govoriti o „unifikaciji simboličke okoline”, što se na poseban način prelama u prostornim konfiguracijama jer se ukida „povesna logika svakog mesta” (Castells 2000, 442). On polazi od pretpostavke da se dominantnoj prostornoj logici kakva je *prostor tokova* suprotstavlja povesno ukorenjena organizacija našeg uobičajenog iskustva – *prostor mesta* (Castells 2000, 404–405). Prostor tokova je dominantni prostorni izraz moći, a kompjuterski posredovana komunikacija samo podstiče društvenu dimenziju prostora tokova. Naglasak na *interaktivnosti* između mestâ rastvara prostorne obrasce ponašanja, pretvarajući ih u „fluidnu mrežu razmena” u prostoru tokova (Castells 2000, 424). U pitanju je dakle, nova materijalna organizacija društvenih praksi koja je ugrađena u savremene društvene strukture. Pa ipak, prostor tokova *nije jedina* prostorna logika savremenih društava, ali dominira jer odražava

¹⁵ Georg Zimel (2008, 154) je još davno pisao da „prostor nije samo uslov, nego je i simbol odnosa prema ljudima”.

¹⁶ Termin *okruženje* se ovde može shvatiti u smislu u kojem ga nalazimo kod Žila Deleza (Gilles Deleuze), kada piše o iskazima, diskursima i prostoru. Delez njihov odnos razume kao polje heterogenosti u kojem „okoline proizvode iskaze baš kao što i iskazi određuju okoline. Ostaje činjenica da su te dve formacije heterogene, ali mogu da se prepliću” (Deleuze 2006, 31).

¹⁷ Kastelsov pojam *prostora tokova* može se dovesti u vezu sa pojmom *nemesta* Marka Ožea (Marc Augé), s obzirom da *nemesta* čine sve one građevine i puteve neophodne za ubrzanu cirkulaciju ljudi i dobara (auto–putevi, petlje, aerodromi, itd), ali i sama saobraćajna sredstva. Nemesta su i veliki tržišni centri, kao i kampovi za duži boravak izbeglica iz raznih krajeva planete (Ože 2005).

va logiku dominantnih interesa i funkcija u društvu. Otvoreno je u tom smislu pitanje načina proizvodnje *mestâ* u okviru te prostorne logike. Pri svakoj analizi prostora, treba uzeti u obzir nekoliko principa (Thrift 2006, 141): prvi je da su sve pojave prostorno distribuirane i da se svaki prostor nalazi u korelaciji sa drugim prostorima – to znači da prostor tokova *ne isključuje* u potpunosti prostor mesta, već mu se, prema Kastelovim rečima „suprotstavlja“; drugi je da prostor ne poznaje ograničenja – svi prostori su porozni u većoj ili manjoj meri – ovo se može odnositi na *mesta* u okviru kiberprostora kao *fluidne i privremene stabilizacije prostornih tačaka*; i treći princip podrazumeva da su prostori u procesu konstantnih kretanja, odnosno promenâ – što znači da ne postoji nekakav apsolutno statičan i stabilizovan prostor. Primer za to mogu biti neke poznate *građevine* koje svedoče o društveno–istorijskim promenama njihove funkcije, namene i značenja. U kiberprostoru, mesta kao *privremene stabilizacije značenja* mogu obuhvatati različite platforme – sajtove, forume, društvene mreže.

Kada analiziramo kiberprostor, a kao njegove elemente posmatramo različita *kiber mesta*, onda istovremeno treba da uvažavamo aspekte njihove *materijalizacije*, odnosno tehnološke uslove i načine *predstavljanja* prostora, ali i percepcije društvenih aktera o tim mestima koja utiču na uspostavljanje komunikacije i društvene interakcije. U tom smislu je značajno podsećanje na Lefebvrovo razumevanje heterogenosti prostora, odnosno njegovih različitih modaliteta. On je pisao o razlici *fizičkog, mentalnog i društvenog* prostora. Mentalni ili „idealni“ prostor postoji nasuprot „realnom“ prostoru, koji je prostor društvene prakse (Lefebvre 1991, 14). Društveni prostor kao prostor *društvene prakse* uključuje i proizvode ljudske imaginacije. Taj „simbolički“ kvalitet ili obeležje prostora samo je jedan od njegovih aspekata, dakle deo *prostorne realnosti* koju treba posmatrati integralno sa ostalim modalitetima. Jedna od najvažnijih Lefebvrovih teza bila je ona o društvenoj proizvodnji prostora. Ako je prostor društveno proizveden, onda i naše znanje o njemu mora da prikaže (reprodukuje) sam proces te proizvodnje (Lefebvre 1991, 36). Dijalektika proizvodnje prostora obuhvata tri koncepta: *prostornu praksu, predstavu o prostoru i predstavljeni prostor* – prostor koji je *življen* kroz povezanost slika i simbola, prostor „stanovnika“ i „korisnika“. Predstavljeni prostori (uz izvesne izuzetke) naginju većoj ili manjoj koherentnosti i sistematičnosti neverbalnih simbola i značenja (Lefebvre 1991, 38–39). Ova potonja vrsta prostora može da uputi na kiber mesta kao ograničene „digitalne regije“. Društvenost prostora se dakle, u velikoj meri odnosi na njegove asocijacijske, mentalne i pre svega, simboličke dimenzije koje stvaraju osnovu za društveno delanje aktera. U tom smislu se kiberprostor i kiber mesta mogu posmatrati kao oblici *semantičkog prostora* u kojem se pre svega, krećemo zahvaljujući asocijacijama i uz posredovanje *hiperlinkova*.

Kiber mesta se mogu opisati kao semantički regioni, odnosno digitalni i tehnološki proizvedeni realiteti koji sadrže značenja i upućuju na određene društvene „funkcije“ – značenja, pripadanja, identiteta (Wellman 2001, 229). Pa ipak, mnoga mesta na internetu nisu „društveno interaktivna“ niti „prostorno bogata“.¹⁸ U tom smislu, neka od njih predstavljaju *javne domene*, odnosno mesta koja *omogućavaju* komunikaciju (poput društvenih mreža), a neka predstavljaju „samo“ javne prostore (poput različitih komercijalnih sajtova – „com“). Može se reći da koncept *mesta* obuhvata tri ravni: egzistencijalnu, diskurzivnu i iskustvenu (Nylund 2001, 229). Mesta zapravo predstavljaju i oblike znanja

¹⁸ Primer za to mogu biti neki jednostavni sajtovi koji isključivo *predstavljaju* određene sadržaje, a ne omogućavaju bilo kakav oblik interakcije, ali i tzv. „tamni veb“ (Kardon 2013).

i oblike prakse (Sassen 2005, 73). Pojam mesta u kontekstu ovog rada upućuje pre svega na *digitalne lokalitete* kao „diskretne prostore” ili prostore „manjih razmera” – regionalizaciju kiberprostora. Ta specifična, „regionalna mesta” kiberprostora sociološki su značajna kao *prostori-resursi* ili generički prostori koji su artikulirani različitim tehno-društvenim praksama. To su lokusi različitosti, tolerancije, sofisticiranosti, javne participacije, kosmopolitizma, integracije, specijalizacije, formiranja lične mreže odnosâ, slobode, spontane komunikacije, različitih kolektivnih projekata, anonimnosti, usamljenosti, privatizacije, segregacije, individualizma, izolacije, straha, itd. (Gieryn 2000, 476). Kibermesta kao elementi kiberprostora su dakle, proizvodi društvene imaginacije, diskursâ i praksi i doprinose simbolizaciji i artikulaciji društvenog iskustva. Oni su takode i „memorijske podloge” i „kulture reference” sa identitetskom namenom (Gervas i Rose 2010, 5). Kibermesta su i *predstavljeni prostori* – oni koji su *življeni* kroz povezanost slika i simbola, prostori „korisnika” i *specijalizovani prostori* – „inteligibilni ili smisleni materijalni aranžmani” koji su *normativno* povezani sa izvodenjem određenih aktivnosti (Crabtree 2000). Isto kao što su restorani mesta gde se *obeduje*, crkve mesta gde se *moli*, a supermarketi mesta u kojima se *kupuje*, različite lokacije na internetu postaju *mesta* gde se *informiše*, *saznaje*, *komunicira*, *kupuje*, *povezuje*, *deli*, itd.

1.3. Sfera moći – tehno-društvene prakse kontrole

U kontekstu prethodnih razmatranja može se postaviti pitanje *odnosâ moći* koji prožimaju kiberprostor i tehno-društvene prakse upotrebe interneta. Problemi moći su u kontekstu ovog rada nezaobilazni jer upućuju na skupove socioloških pitanja i problema koji se tiču samih *osnova* artikulacije tehno-društvenih praksi. Prostornost i temporalnost lokaliteta, kako piše Edvard Sodža, „kontekstualno su prepleteni i nerazdvojno povezani sa odnosima moći, od početka do kraja” (Sodža 2013, 201). Moć se u ovom kontekstu ne shvata kao *model društvene prakse* koja počiva na postulatima „puntuacije” ili „lokalizacije” (Delez 1989, 31), već kao *odnos* koji se uspostavlja među različitim tehno-društvenim praksama, kao njihova rasutost i uzajamnost, kao cirkularnost koja se artikuliše zahvaljujući uspostavljanju različitih vezâ „virtuelnih” i „stvarnih” pozitiviteta društvenosti, *upotrebe* tehnologije komuniciranja.

Moć nije unapred poznata zahvaljujući *mestima* kiberprostora, već ta mesta predstavljaju jedan od *elemenata* odnosa moći koji se uspostavljaju. Ili, elemente koji artikulišu *spacijalizaciju* moći i nove načine uspostavljanja relacija među društvenim praksama kao forme *uređene rasutosti*, a ne stroge *hijerarhijske sakupljenosti*. Moć dakle, možemo razumeti kao skup *heterogenih mehanizama* i „mnogostrukost odnosa snaga koji su immanentni području na kom deluju i koji organizuju” (Fuko 2006, 105–106). Mehanizmi moći koji prožimaju tehno-društvene prakse otvaraju različita pitanja: realizacije ili derealizacije subjektiviteta (Dean 2005) ili identiteta u kiberprostoru (Cerulo 1997; Turkle 1999), pitanja „digitalnih podela” i novih načina društvenog isključivanja, proizvodnje nejednakosti, depriviranosti i patologije (Chambers 2006; Warschauer 2003), pitanja načina proizvodnje znanja i mogućnosti društvenog razvoja (Weiler 2009), pitanja društvenog značaja informacija i komunikacije (Agamben 2000; Poster 1990a; 2004) ili „baza podataka” (Poster 1990b), pitanja vremena (Sandbothe 1999), pitanja odnosa koji se uspostavljaju u javnoj sferi društva i mogućnosti za ostvarenje demokratskih društvenih vrednosti (Dean 2009; Kardon 2013), itd. Pitanja moći u vezi sa kiberprostorom odnose se na probleme *upisivanja* određenih *neravnomernosti* i *neravnoteže* u tehno-društvene prakse

koje nastaju kao posledica novih prostornih i vremenskih rasporeda u društvu. Ovaj kompleks pitanja se sociološki može prepoznati kroz procese *spacijalizacije*, *kategorizacije* i *institucionalizacije* tehno–društvenih praksi, a pitanje moći je povezano sa procesima *normalizacije* tih praksi – iako je reč o heterogenim, difuznim i možda još uvek nedovoljno diferenciranim skupovima.

Jedna od pretpostavki za analizu odnosa moći u tehno–društvenim praksama odnosi se na procese društvenih *klasifikacija* koji su povezani sa proizvodnjom kibernestâ u kiberprostoru. Tehno–društvene prakse obuhvataju i *predstavljeno* i *življeno*, odnosno produkciju i reprodukciju društvenih praksi koje doprinose društvenoj koheziji i kontinuitetu društvenog života. Ipak, kako smatra Merrifield, kohezija ne implicira koherenciju, a otvoreno je pitanje načina uspostavljanja *jasnih veza* zahvaljujući kojima *prostorne prakse* posreduju između predstavljenog i življenog, povezujući reprezentacije prostora i predstavljeni prostor (Merrifield 1993, 175). Treba reći da odnosi između zamišljenog, predstavljenog i življenog nisu uvek stabilni i da predstavljaju efekte složenih društveno–istorijskih procesa. U tom smislu, simboličke i značenjske artikulacije *kibernestâ* kao *predstavljenih prostora* gube svoj analitički značaj ukoliko se ne operacionalizuju, odnosno, ukoliko im se ne pripiše smisao i kontekst i definiše njihov društveni sadržaj. *Kibernesta* kao elementi kiberprostora mogu se istraživati kao prostorne lokacije „onlajn” socijalizacije, kao mesta–preseki društvene geografije moći u kiberprostoru, mesta koja omogućavaju privremene stabilizacije odnosâ. Ta mesta su jedan od načina *diskurzivnog posredovanja* između društva i prostora – istovremeno i *proizvodi* i *lokacije* diskursa. Ona nemaju status stvarnosti *po sebi*, već predstavljaju artikulacije novih oblika društvenog komuniciranja. Različite prostorne metafore koriste se danas kako bi opisale različite „digitalne lokacije“ na Internetu.¹⁹ Iako su u pitanju *samo* prostorne *metafore*, one skrivaju mnogo značajnije pitanje od „usmeravanja“ asocijacija i praktične orijentacije korisnika interneta. One skrivaju pitanje *kategorizacije prostora* u okviru „digitalnog diskursa“, s obzirom da se među različitim *kibernestima* uspostavljaju hijerarhije koje svedoče o njihovom statusu u *mapiranju kiberprostora*, ali i u *mapiranju tehno–društvenih praksi*. *Kibernesta* u tom smislu se mogu razumeti kao elementi *prostornih klasifikacija* i *prostorne organizacije* društvenih odnosa. Njih treba razumeti kao *modele spacijalizacije* društvenih odnosa koji se uspostavljaju kroz međuzavisnost kiberprostora i fizičkog prostora.

Društveno umrežavanje i tipizacije određenih tehno–društvenih praksi ne predstavljaju samo „onlajn“ fenomen, već pojavu koja demonstrira značaj društvenih institucija kao *ustaljenih obrazaca* ponašanja i praksi. Društvene klasifikacije, kategorije i održavanje granica koje su prisutne u društvenom životu se na specifičan način prelamaju zahvaljujući kiberprostoru. Taj prostor nije „prost odraz“ već izraz društvenih procesa i sadrži određene distinkcije i granice koje su prisutne i u društvenom životu (Sibley 1998, 86). Kiberprostor je prostor umnožavanja novih realiteta, koji zahvaljujući transteritorialnoj komunikaciji postaju mesta reprodukcije različitih diskursa, transformišući se od nereguliranih područja u *regulisani prostor* društvene kontrole. To je prostor koji sadrži nove društvene principe *isključivanja* i *(in)dividualizacije* (Delez 2010; Williams 2005), nove društvene *figuracije* (Elias 1978). To nije prostor–biblioteka ili mesto–informacija, već društvena *teritorija* u okviru koje se ispoljavaju određena pravila diskursa. Društvene mreže poput *Fejsbuka (Facebook)* ili *Tvitera (Twitter)* se u tom kontekstu mogu razumeti

¹⁹ Npr. domen (*domain*), veb sajt (*web site*), moj prostor (*myspace*), soba za komunikaciju (*chat room*), itd.

kao mehanizmi *reteritorijalizacije identiteta*, jer doprinose preobražaju anonimnog prostora interneta u poznato i „prijateljsko“ okruženje.

Kiberprostor i kibernesta takođe predstavljaju *čvorišta* jedne nove vrste umrežene individualnosti (Castells 2003), stvaranja baza podataka i registara koji uključuju različite procese *autentifikacije* – procese zahvaljujući kojima različiti aspekti društvenog identiteta korisnika interneta postaju poznati mnogim drugim korisnicima mreže – posebno različitim privatnim kompanijama. Pod pojmom identiteta se u ovom kontekstu podrazumeva mnogo više od onoga „ko smo mi“ zapravo. To su različite činjenice o nama koje su *tačne*: pol, mesto gde živimo, obrazovanje, broj bankovne kartice ili vozačke dozvole, broj karte socijalnog osiguranja, broj lične karte, itd. Savršena autentifikacija u tom smislu nije potpuna „slika subjekta“, već pre zaokružen skup ili sistem podataka i činjenica (Lessig 2004, 26) koje unapređuju sisteme praćenja i kontrole korisnika određenih lokacija na internetu. Ne mora se u tom smislu otvarati pitanje manipulacije ili „moći koju neko uzima“ zahvaljujući internetu, već pre pitanje reprodukcije društvenih identiteta na jedan nov način – kroz nove percepcije i doživljaje društvene stvarnosti zahvaljujući novim tehnologijama komunikacije, registrovanja, akumulacije i „pomeranja“.

Tehno–društvene prakse izražavaju nove i različite vrste kontrole. Ono što se smatra normalnim ili devijantnim tehno–društvenim praksama ne određuju samo zakoni država²⁰, već to postaje uslovljeno širenjem i *dominacijom* tih praksi kao mogućih načina društvene upotrebe tehnologije. Legitimitet i značaj tehno–društvenih praksi sve više se zasniva na stepenu njihovog društvenog „prodora“, odnosno *principima efikasnosti* koji omogućavaju brže i efikasnije organizovanje i sprovođenje određenih procesa. O tome svedoči sve veća količina informacija koje dobijaju digitalni oblik i koje se zahvaljujući internetu generišu i distribuiraju širom sveta, što svakako utiče na funkcionisanje savremenih društava.²¹ Međutim, zanimljiv problem postaje činjenica da „prosečna“ upotreba internet tehnologija, odnosno različiti načini *autentifikacije* i registrovanja korisnika (kroz društvene mreže npr.) postaju primer jedne nove *participativne* kontrole i *nadziranja* društvenih praksi (Albrechtslund 2008), deo jednog *oligoptikona* u kojem stvarna mesta postaju *prenosiva*, nasuprot apsolutnom pogledu *panoptikona* – sada dolaze mnogi, ali *uski* pogledi iz mnoštva tačaka (Latour 2005).

Različite aspekte društvene kontrole, odnose moći i procese normalizacije tehno–društvenih praksi treba posmatrati kao deo društvenih procesa koji uprkos tome što se *ostvaruju* posredstvom virtualne stvarnosti predstavljaju *materijalizaciju društva* – oni čine vidljivim ono što se u društvu dešava i ne moraju nužno da vode ka njegovom „rastakanju“. Iako se sve više različitih društvenih procesa odvija zahvaljujući novim mogućnostima internet tehnologija i u kiberprostoru, oni često izazivaju takav efekat da nam se čini da su udaljeni i *nezavisni* od društvenih institucija i fizičkog društvenog prostora. Izmenjene okolnosti – sve veće mobilnosti, interaktivnosti i konvergencije – ali ne samo medija, već i društvenih praksi „stvarne“ i „virtuelne“ stvarnosti, skrivaju nove me-

²⁰ Zakoni koje donose određene države u vezi sa upotrebom interneta u velikoj meri mogu da ograniče praksu njegove upotrebe, pogotovo u smislu cenzure određenih sajtova i društvenih mreža (npr. *YouTube* ili *Facebook-a*).

²¹ Kao primer se mogu navesti podaci o ličnosti (brojevi socijalnog i zdravstvenog osiguranja, ličnih dokumenata), podaci u vezi sa društvenim statusom (zaposlenost, bankovni računi, obrazovanje, itd.) i ličnim preferencijama (oblačenje, muzika, provođenje slobodnog vremena), finansijski tokovi, funkcionisanje administracije, političkih institucija, informisanje, zabava, itd.

hanizme moći u tehno–društvenim praksama koje ne doprinose samo reprodukciji društvenih nejednakosti i stvaranju novih društvenih podela, već i trajnosti (Latour 1991) određenih društvenih institucija.

U tom smislu se sociološka istraživanja interneta i problemi njegove društvene geografije mogu obogatiti obimnim teorijsko–metodološkim nasleđem studija globalizacije. To, između ostalog, znači da se internet kao globalni fenomen, mora razumeti i kao set „lokalizovanih praksi i uslova unutar kojih se artikuliše globalna dinamika“ (Sassen 2007, 18). Globalizovani društveni prostori fluidnosti (Bauman 1998; 2006) i tokovâ (Castells 2000), uvek su u bliskoj vezi sa lokalizovanim prostorima koji čine granice, strukture, barijere i mesta, a razlika između ova dva tipa prostornosti postaje jedan od ključnih pokazatelja društvene moći i važna dimenzija društvene stratifikacije. Ovakvim uvidima nužno je korigovati preterano optimistična shvatanja interneta (i globalizacije) koja su, posebno u početnim fazama njegovog razvoja, predviđala da će kiberprostor realnu geografiju učiniti irelevantnom, a time i društvene nejednakosti koje su u njoj ukorenjene. Na to posebno ukazuje već spomenuti problem „digitalne podele“, odnosno nejednak pristup digitalnim tehnologijama u odnosu na klasu, pol,²² starost, jezik, kulturnu i geografsku pripadnost (Goode 2007). Digitalna podela je, u geografskom smislu, posebno uočljiva kroz podelu sever–jug, pa se svet u odnosu na tu podelu može posmatrati kao „potpuno ravan unutar i između zemalja severa, ali sa mnogim brdima na jugu i masivnim planinskim vencima koji odvajaju sever od juga“; pored toga, čak osamdeset odsto internet stranica su na engleskom jeziku, pa veliki broj ljudi njima ne može da se koristi zbog nepoznavanja ovog jezika (Ritzer 2010, 14). Paradoksalno, *e–otpad* koji se sastoji od stare računarske opreme masovno korišćene i često menjane u razvijenim zemljama zapada, često ilegalno dospeva u nerazvijene zemlje koje ga gotovo i ne koriste, uprkos tome što su negativne ekološke posledice njegovog odlaganja dobro poznate. Tako internet posreduje i u reprodukciji društvenih nejednakosti i kreiranju nove globalne geografije moći.

U sociološkom pogledu takođe su značajna i *pitanja vlasništva* nad određenim internet domenima, što takođe doprinosi razvoju različitih oblika kontrole. Struktura vlasništva nad internet domenima utiče na formiranje odnosa javnog i privatnog digitalnog prostora. Sassen podseća da se nalazimo u istorijskom trenutku u kojem moćni korporativni akteri jačaju ulogu privatnog digitalnog prostora i menjaju strukturu interneta kao javnog domena: „Digitalni prostor nije samo medijum komunikacije već veliki teatar za akumulaciju kapitala i operacije globalnog kapitala“ (Sassen 1998). Kontrola koju npr. kineske vlasti sprovode nad internet sadržajima dostupnim njihovim građanima (*Great Firewall*) ili „državni internet“ Severne Koreje predstavljaju najbolje primere za postojanu moć države (politike) u kontroli globalnih tokova internet komunikacije. Pokazuje se dakle, da je internet kao jedna od prostornih struktura koju smatramo globalnom, struktura duboko zavisna od teritorijalnosti i prostora koji je oblikovan nacionalnim, zakonskim, administrativnim i kulturnim okvirima (Sassen 2007), što govori u prilog potrebe za upo-

²² Jedno obimno istraživanje pokazuje da je za žene u nerazvijenim zemljama gotovo 25% manja verovatnoća da će koristiti internet u odnosu na muškarce, što se objašnjava manjkom tehničkog i tehnološkog obrazovanja, ali i određenim kulturnim obrascima prema kojima internet prostor za njih nije „prikladan“. Sa druge strane, pokazano je da je pristup internetu i njegovo aktivno korišćenje ključan faktor u ekonomskom osnaživanju žena – od zaposlenja do visine zarade (izvor: *Reuters* 10. 1. 2013. <http://www.reuters.com/article/2013/01/10/intel-women-internet-idUSL1E9C46ZL20130110>).

rednom i simultanom analizom širokog dijapazona prostornih nivoa društvene stvarnosti, od globalnog do lokalnog.

ZAKLJUČAK

Lični, psiho–socijalni i prostori privatnosti sa jedne i javni društveni „makroprostor“ sa druge, svedoče danas o transformacijama koje „istiskuju“ logiku nekadašnje socijalne topografije koja se zasnivala *isključivo* na socijalnoj morfologiji velikih i homogenih struktura društvenosti. Društveni prostori su zahvaljujući savremenim tehnološko–društvenim praksama i razvoju informaciono–komunikacionih tehnologija konstantno u procesu (re)organizacije – oni se menjaju subjektivno i objektivno, praktično i konceptualno. Kada je u pitanju razvoj internet tehnologija, poseban značaj dobija pitanje *spacijalizacije* društvenih praksi koja doprinosi pomeranjima ili novim rasporedima društvenih *granica* – primer za to mogu biti društveni identiteti, novi oblici udruživanja i društvene solidarnosti, kriminala, itd. Mi danas živimo u dobu „prostornog preobilja“ kako bi to rekao Mark Ože, koje funkcioniše kao varka – ali još uvek „teško možemo razabrati ko njime manipuliše“. To preobilje zamenjuje ranije svetove i doprinosi umnožavanju „fiktivnih svetova“ koji postaju svetovi „prepoznavanja“: „U njihovoj zatvorenosti sve funkcioniše kao znak, kao skup kodova za koje samo neki pojedinci imaju ključ i mogućnost korišćenja, ali su svi saglasni da oni postoje“ (Ože 2005, 35).

To su prostori koji sve više „raspoređuju“ govore i diskurse. Zahvaljujući novim tehnologijama komunikacije stvaraju se novi *realiteti* kiberprostora i društvene stvarnosti. *Kibermesta* omogućavaju nove načine povezivanja virtualne i fizičke stvarnosti, a samim tim i nove društvene interakcije i procese institucionalizacije i normalizacije tehnološko–društvenih praksi.

Internet kao tehnologija komunikacije koja ima strukturu mreže koja je „otvorena“ na svojim krajevima predstavlja spoj protivrečnih društvenih praksi – te tehnologije omogućavaju sve veće učešće prosečnih korisnika u transformacijama mreže i načina na koji se mnoge komercijalne, kulturne i političke prakse odvijaju,²³ sve više različitih demokratskih praksi korišćenja tehnologije (Kardon 2013), ali takođe i sve veći stepen društvene kontrole koja se uspostavlja različitim zakonima (državnim i međudržavnim) i komercijalnim načinom poslovanja popularnih sajtova ili društvenih mreža.

U tom smislu i *problematizacije* koje su predstavljene u ovom radu i koje se uspostavljaju na nivou sociološke *konceptualizacije* tehnološko–društvenih praksi upotrebe interneta kao relativno celovitih skupova ili kao *grupa problema* koji se mogu izdvojiti (poput materijalizacije, značenja i moći), ne predstavljaju pokušaj celovitog objašnjenja tih izrazito heterogenih praksi, već pre pokušaj *približavanja* i *prepoznavanja* određenih društvenih elemenata i tendencija u tim praksama koji stoje na putu razvoja novih konceptualnih i teorijskih oruđa za njihovo sociološko promišljanje i objašnjenje.

²³ Jedan od primera u tom smislu može biti i sve veći značaj tzv. *kraudsorsinga* (*crowdsourcing*) kao tipa tehnološko–društvene prakse i procesa koji omogućava da se ostvare određeni projekti (digitalizacije npr.), usluge, ideje i stvore različiti sadržaji na internetu kao posledica simultanog rada velikog broja ljudi.

LITERATURA

- Agamben, Giorgio. *Means Without End: Notes on Politics*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2000.
- Albrechtslund, Anders. Online Social Networking as Participatory Surveillance. *First Monday* 13 (3): 2008. Dostupno na: <http://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/rt/prinFRIENDLY/2142/1949>, pristupljeno 26. 6. 2014.
- Androutsopoulos, Jannis. „From Variation to Heteroglossia in the Study of Computer-mediated Discourse.” In *Digital discourse – Language in the New Media*, edited by Crispin Thurlow and Kristine Mroczek, 277–298. New York: Oxford University Press, 2011.
- Bakardjeva, Maria. *Internet Society: The Internet in Everyday Life*. London: Sage Publications, 2005.
- Bauman, Zygmunt. *Globalization: The Human Consequences*. Columbia: Columbia University Press, 1998.
- Bauman, Zygmunt. *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press, 2006.
- Betancourt, Michael. „The Aura of the Digital“, 2006. Dostupno na: <http://ctheory.net/articles.aspx?id=519>, pristupljeno 21. 9. 2012.
- Bošković, Aleksandar. „Virtual Places – Imagined Boundaries and Hyperreality in Southeastern Europe“, 1997. Dostupno na: <http://www.ctheory.net/articles.aspx?id=97>, pristupljeno 17. 9. 2012.
- Calabrese, Laura. *L'événement en discours: Presse et mémoire sociale*. Louvain-La-Neuve: L'Harmattan–Academia, 2013. –
- Canzler, Weert, Vincent Kaufmann, and Sven Kesselring. „Tracing Mobilities – An Introduction.” In *Tracing Mobilities – Toward a Cosmopolitan Perspective*, edited by Weert Canzler, Vincent Kaufmann, and Sven Kesselring, 1–13. Hampshire: Ashgate, 2008.
- Castells, Manuel. *Uspón umreženog društva*. Zagreb: Golden Marketing, 2000.
- Castells, Manuel. *Internet galaksija*. Zagreb: Jesenski i Turk, 2003.
- Cerulo, Karen A. „Identity Construction: New Issues, New Directions.” *Annual Review of Sociology* 23 (1997): 385–409.
- Chambers, Deborah. *New Social Ties: Contemporary Connections in a Fragmented Society*. New York: Palgrave Macmillan, 2006.
- Crabtree, Andy. „Remarks on the Social Organization of Space.” *Journal of Mundane Behavior* 1 (2000): 25–45. Dostupno na: <http://www.mundanebehavior.org/index.htm>, pristupljeno 22. 5. 2012.
- Dean, Jodi. „Why the Net is not a Public Sphere.” *Constellations* 10 (2003): 95–112.
- Dean, Jodi. „Communicative Capitalism: Circulation and the Foreclosure of Politics.” *Cultural Politics* 1 (2005): 51–74.
- Dean, Jodi. *Democracy and Other Neoliberal Fantasies*. Durham and London: Durham University Press, 2009.
- DeLanda, Manuel. „Space: Extensive and Intensive, Actual and Virtual.” In *Deleuze and Space*, edited by Ian Buchanan and Gregg Lambert, 80–89. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2005.
- Deleuze, Gilles. *Foucault*. Minneapolis and London: University of Minnesota Press, 2006.
- Delez, Žil. *Fuko*. Novi Sad/Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1989.
- Delez, Žil. „Postskriptum o društvima kontrole.” U *Pregovori 1972–1990*, Žil Delez, 252–261. Loznica: Karpos, 2010.
- Elias, Norbert. *What is Sociology?* New York: Columbia University Press, 1978.
- Featherstone, Mark. “‘Like’ your Existence or What is a Selfie?”, 2014. Dostupno na: <http://digitalsociology.org.uk/?p=8304>, pristupljeno: 23. 8. 2014.
- Fuchs, Christian. *Internet and Society: Social Theory in the Information Age*. New York: Routledge, 2008.
- Fuko, Mišel. „Polemike, politika, problematizacije.” U *Mišel Fuko 1926–1984–2004: Hrestomatija*, priredili Pavle Milenković i Dušan Marinković, 107–112. Novi Sad: VSA, 2005.
- Fuko, Mišel. *Istorija seksualnosti: volja za znanjem*. Loznica: Karpos, 2006.
- Gervas, Stela i Fransoa Rose, prir. *Mesta Evrope. Mitovi i granice*. Beograd: XX vek, 2010.

- Gieryn, Thomas F. „A Space for Place in Sociology.” *Annual Review of Sociology* 26 (2000): 463–496.
- Gir, Čarli. *Digitalna kultura*. Beograd: Clio, 2011.
- Golding, Peter. „Forthcoming Features: Information and Communications Technologies and the Sociology of the Future.” *Sociology* 34 (2000): 165–184.
- Goode, Luke. „Digital.” In *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, edited by George Ritzer, 1159–1164. Oxford: Blackwell Publishing, 2007.
- Gouldner, Alvin Ward. *The Dialectic of Ideology and Technology: The Origins, Grammar and Future of Ideology*. London: The Macmillan Press, 1976.
- Jansson, André. „For a Geography of Communication“, 2005. Dostupno na: www.ep.liu.se/ecp/015/, pristupljeno 30. 7. 2011.
- Jenkins, Henry. *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*. New York and London: New York University Press, 2006.
- Jones, Steven G. „The Internet and its Social Landscape.” In *Virtual Culture – Identity and Communication in Cybersociety*, edited by Steven G. Jones, 7–36. London: Sage Publications, 2002.
- Kardon, Dominik. *Internet demokratija*. Beograd: Fabrika knjiga, 2013.
- Latour, Bruno. „Technology is Society Made Durable.” In *A Sociology of Monsters: Essays on Power, Technology and Domination*, edited by John Law, 103–132. London: Routledge, 1991.
- Latour, Bruno. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor–Network–Theory*. Oxford: University Press, 2005.
- Layton, Edwin T. „Technology as Knowledge.” *Technology and Culture* 15 (1974): 31–41.
- Lefebvre, Henry. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell, 1991.
- Lesig, Lorens. „Javno dobro na žicama.” U *Kreativne industrije*, priredio Džon Hartli, 85–108. Beograd: Clio, 2007.
- Lessig, Lawrence. *Kód i drugi zakoni kiberprostora*. Zagreb: Multimedijalni institut, 2004.
- Manovich, Lev. „New Media from Borges to HTML.” In *The New Media Reader*, edited by Noah Wardrip–Fruin and Nick Montfort, 13–25. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 2003.
- Manović, Lev. „Šta su to novi mediji?” U *Moć/mediji/&*, priredili Jovan Čekić i Jelisaveta Blagojević, 325–362. Beograd: FMK, 2011.
- Marinković, Dušan. „Heterotopije, granice i moć: sociološki doprinos obnovi potisnutih tema.” *Temе* 36 (2012): 1467–1485.
- Marinković, Dušan i Ristić, Dušan. „Postmoderne regionalizacije prostora u društvenim naukama.” U *Regioni i regionalizacija 2*, priredili Valentina Sokolovska i Dušan Marinković, 39–59. Novi Sad: Mediterran Publishing, 2013.
- Massey, Doreen. „New Directions in Space.” In *Social Relations and Spatial Structures*, edited by Derek Gregory and John Urry, 9–19. London: Macmillan, 1985.
- Merrifield, Andrew. „Place and Space: A Lefebvrian Reconciliation.” *Transactions of the Institute of British Geographers New Series* 18 (1993): 516–531.
- Müller, Eggo. „Formatted Spaces of Participation: Interactive Television and the Changing Relationship between Production and Consumption.” In *Digital Material – Tracing New Media in Everyday Life and Technology*, edited by Marianne van den Boomen, Sybille Lammes, Ann–Sophie Lehmann, Joost Raessens and Mirko Tobias Schäfer, 49– 64. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009.
- Nylund, Katarina. „Cultural Analyses in Urban Theory of the 1990s.” *Acta Sociologica* 44 (2001): 219–230.
- Ože, Mark. *Nemesta*. Beograd: XX vek, 2005.
- Paić, Žarko. „New Strings of Techno–culture.” In *Who’s Afraid of Big Bad Wolf in Digital Age?*, edited by Vinko Penezić i Krešimir Rogina, 27–59. Zagreb: VBZ, 2008.
- Parikka, Jussi. „Media Ecologies and Imaginary Media: Transversal Expansions, Contractions, and Foldings.” *The Fibreculture Journal* 17 (2011): 34–50.
- Petrović, Dalibor. *Društvenost u doba interneta*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2013.
- Poster, Mark. „Words without Things: The Mode of Information”. *October* 53 (1990a): 62–77.

- Poster, Mark. „Foucault and Data Bases.” *Discourse* 12 (1990b): 110–127.
- Poster, Mark. „Everyday (Virtual) Life.” *New Literary History* 33 (2002): 743–760.
- Poster, Mark. „The Information Empire.” *Comparative Literature Studies* 41 (2004): 317–334.
- Pušić, Ljubinko. *Pisanje grada – urbana svakodnevnica*. Novi Sad: Prometej, 2007.
- Ritzer, George. *Globalization: A Basic Text*. West Sussex: Wiley – Blackwell, 2010.
- Rusovan, Srdjan, Mark Lawford, and David Lorge Parnas. „Open Source Software Development: Future or Fad?” In *Perspectives on Free and Open Source Software*, edited by Joseph Feller, Brian Fitzgerald, Scott A. Hissam, and Karim R. Lakhani, 107–122. Cambridge and London: The MIT Press, 2005.
- Sandbothe, Mike. „Media Temporalities of the Internet: Philosophies of Time and Media in Derrida and Rorty.” *AI & Society* 13 (1999): 421–434.
- Sassen, Saskia. „On the Internet and the Sovereignty.” *Indiana Journal of Global Legal Studies* 5, 2 (1998). Dostupno na: <http://www.repository.law.indiana.edu/ijgls/vol5/iss2/9>, pristupljeno 24. 8. 2014.
- Sassen, Saskia. „Towards a Sociology of Information Technology.” *Current Sociology* 50 (2002): 365–388.
- Sassen, Saskia. „The City: Localizations of the Global.” *Perspecta* 36 (2005): 73–77.
- Sassen, Saskia. *A Sociology of Globalization*. New York: Norton&Company, 2007.
- Shields, Rob. „Virtualni prostori, stvarne povijesti i živuća tijela.” U *Kulture Interneta*, priredio Rob Shields, 23–35. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk/HSD, 2001.
- Shields, Rob. *The Virtual*. London and New York: Routledge, 2005.
- Sibley, David. *Geographies of Exclusion: Society and Difference in the West*. London and New York: Routledge, 1998.
- Sloterdijk, Peter. *Sfere*, I. Beograd: Fedon, 2010.
- Sodža, Edvard V. *Postmoderne geografije: Reafirmacija prostora u kritičkoj socijalnoj teoriji*. Beograd: Centar za medije i komunikacije, FMK, 2013.
- Thrift, Nigel. „Space.” *Theory, Culture & Society* 23 (2006): 139–155.
- Turkle, Sherry. „Cyberspace and Identity.” *Contemporary Sociology* 28 (1999): 643–648.
- Van Dijk, Jan. *The Network Society: Social Aspects of New Media*. London: Sage Publications, 2006.
- Warschauer, Mark. „Online Communication.” In *The Cambridge Guide to Teaching English to Speakers of Other Languages*, edited by Ronald Carter and David Nunan, 207–212. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Warschauer, Mark. *Technology and Social Inclusion: Rethinking the Digital Divide*. Cambridge and London: The MIT Press, 2003.
- Weiler Hans N. „Whose Knowledge Matters? Development and the Politics of Knowledge.” In *Entwicklung als Beruf – Festschrift für Peter Molt*, edited by Hanf Theo, Hans N. Weiler, and Helga Dickow, 485–496. Baden–Baden: Nomos, 2009.
- Wellman, Barry. „Physical Place and Cyberplace: The Rise of Personalized Networking.” *International Journal of Urban and Regional Research* 25 (2001): 227–252.
- Williams, Raymond. *The Long Revolution*. London: Penguin, 1965.
- Williams, Raymond. *Television: Technology and Cultural Form*. London and New York: Routledge, 1974/2004.
- Williams, Robert W. „Politics and Self in the Age of Digital Re(produ)ducibility.” *Fast Capitalism* 1, 1 (2005). Dostupno na: http://www.uta.edu/huma/agger/fastcapitalism/1_1/williams.html, pristupljeno 5. 3. 2014.
- Woolgar, Steve, ed. *Virtual Society? Technology, Cyberbole, Reality*. New York: Oxford University Press, 2002.
- Zimel, Georg. „Metropolis i duhovni život.” U *Georg Zimel 1858–2008*, priredio Dušan Marinković, 280–290. Novi Sad: VSA i Mediterran Publishing, 2008.

**MAPPING THE SOCIAL GEOGRAPHY OF THE INTERNET:
MEANINGS, MATERIALITY, POWER**

Summary: *In this paper we discuss the Internet as a new media and the technology of communication that allows the expansion and transformation of the space of social interactions. The architecture of the Internet contains rules and strategies that determine its shape, but also have the function of the re(pro)duction of social practices. The new media expansion brings the new mediators of social practices, which previously were the exclusive domain of social institutions. We are mapping the elements of the social geography of the Internet as effects or consequences of its development, as they are articulated through: the sphere of materiality, the sphere of meanings and the sphere of power. In the conclusion, we point out that this type of problematization of social dynamics and the social geography of the Internet is not an comprehensive explanation of techno-social practices of Internet use, but attempt of recognition and conceptualization of social elements and tendencies in those practices and the contribution in the process of development of new teoretical tools for sociological reflection and explanation.*

Key words: *Internet technology, communication, social practices, cyberplaces, power.*

ARE WE REALLY ALONE TOGETHER? REFLECTIONS ON SOCIALITY IN CONTEMPORARY SOCIETY

UDK 316.772:004.738.5

Blaž Lenarčič

University of Primorska, Science and Research Center, Slovenia
Blaz.Lenarcic@zrs.upr.si

Summary. *In comparison to previous social forms, the specificity of contemporary relationships and processes lies precisely in the intertwining and interdependence of the physical space and cyberspace, which is changing the organization of society from territory to network-based. In this sense, the traditional concepts of explaining social action, which only take into account territorial action and ignore network action, are nowadays inadequate and lead to erroneous conclusions, such as that the present society is extremely unsocial. The main purpose of the contribution is, therefore, to examine sociality inside contemporary social conditions. The latter means that it is necessary to take into account the fact that social dynamics take place both in physical space and cyberspace.*

Key words: *computer-mediated communication, face-to-face communication, sociality, cyberspace, internet.*

INTRODUCTION

In 2011 Sheryl Turkle published a book in which she portrays information-communication technology (ICT) as a ball and chain that keeps us tied to the screens of our cell phones and computers, writing messages to stay in touch. At the same time she gives us a sense of how strange our everyday lives actually are, and how far we have moved away from enjoying each other's presence. She summarizes her new view of things in the book's title *Alone together*. The latter is also the main question that I am trying to answer in this contribution, namely if computer-mediated communication (CMC) is really a sign of loneliness or a logical consequence of transition into the network society (Castells 1996) which is based on ICTs. The latter have a huge impact on everyday life of individuals in contemporary society. According to the majority of analysts this impact is evident especially in the area of sociality in a sense that face-to-face communication slowly withdraws to the new forms of communication mediated by ICTs and for commentators in the mass media, as well as for scholars; this appears to be a key cause of individualism and loneliness in the contemporary society. Indeed, we are in a paradoxical situation since never before in human history have so many resources for mutual communication and networking been available to individuals as today, at the same time such a range of communication tools undoubtedly represents an opportunity for diverse, numerous and ultimately quality relations between different actors. On the other hand, different authors argue that

never in human history has there been such a crisis in the quality of interpersonal relationships, as it is today. According to this, developed societies should be at the point where the level of sociality is extremely low, individuals are isolated, etc. Regardless of which view we tend to accept, both of them show that ICTs strongly influence and change the nature of our relationships. As Baym (2010) argues, digital media raise a variety of issues as we try to understand them, their place in our lives, and their consequences for our personhood and relationships with others. In short, we have reached the point where due to the ICTs effects the everyday life as we once knew becomes self-evident and open to changes, and one of these changed entities is sociality.

The specificity of contemporary relationships and processes lies in the intertwining and interdependence of the physical space and cyberspace. The latter is changing the organization of society from territory- to network-based. Hence I argue that traditional concepts of explaining social action, which only take into account territorial and ignore network action, are nowadays inadequate and lead to erroneous conclusions, such as that the present society is extremely unsocial. The main purpose of this contribution is, therefore, to examine sociality inside contemporary societal conditions by taking into account the fact that social dynamics take place both in physical space and cyberspace.

For the description of dynamics that have a social character some authors (Simmel 1993; Licoppe and Smoreda 2005) use the term sociability, in contrast to them I use the term sociality. The reason for this is situated in my understanding of both terms. Namely I understand sociability in accordance with Južnič's (1993) definition, which says that this is suitability and ability for socializing. Papacharissi argues similarly: "Sociability /.../ refers to the ability to perform the social behaviors that lead to sociality, and thus, reflects one's inherent potential to engage in such social behaviors" (2011, 316). On the other side, the term sociality refers to the sum of social behaviors by which an individual passes from the state of individuality to that of sociality and fellowship. In the text I keep both terms as used by the authors to whom I will refer, thereby I understand sociability synonymously with sociality.

This contribution is divided into three parts. In the first part, the relationship between physical and social space is explained, followed by the conceptualization of network sociality where connectivity among individuals in the context of individualization is discussed. The last part of the contribution deals with the relationship between face-to-face communication as a fundamental mode of human communication and socializing as well as with CMC, which on the other hand is becoming increasingly important in the context of everyday communication.

1. RELATIONSHIP BETWEEN PHYSICAL SPACE AND CYBERSPACE

Contemporary society is an obviously changing society, which puts established or traditional social forms under a serious challenge. In comparison with the previous social forms, the specificity of today's relationships and processes lies in the already mentioned fact that they take place both in physical space and cyberspace. Consequently, the territorial organization of society is transformed into the networked society (Castells 1996), in this sense "traditional" concepts explaining social action, which besides the territorial ones do not take into account network actions, are no longer sufficient, or even lead towards incorrect conclusions. In order to avoid the latter, it is necessary to precisely define the context in which present social dynamics are held in the first place. This takes into

Are we Really Alone Together? Reflections on Sociality in Contemporary Society

account a relatively high degree of intertwining and mutual complementarity of physical space and cyberspace or in other words territorial and network organization of society.

The importance of cyberspace is, among other things, evident in the level of access and use of the internet. According to the data from a research conducted in Slovenia¹ within my post doctoral project, the majority (84%) of households has internet access (table 1) and more than half (61%) of Slovenians use it every day or several times per day (table 2).

Table 1.

Share of households with internet access

	f	%
Yes	591	83,7
No	115	16,3
Total	706	100,0

Table 2.

Frequency of internet use

	f	%
Never	157	22,2
Few times per year	3	0,4
Few times per month	33	4,7
Few times per week	78	11,1
Every day or almost every day	304	43,0
Few times per day	131	18,5
Total	706	100,0

On the basis of the data presented in table 1 and table 2, it is evident that cyberspace can no longer be treated as a temporary space of social experimenting, strictly separated from physical space (which was the case approximately two decades ago) but rather as an equivalent of physical space. Metaphorically speaking, there are no two worlds but only one,² so the awareness of the latter is of a great importance, because the perspective of the dichotomy physical space–cyberspace assumes the dominance of the first over the second and the perception of cyberspace as unreal.

An appropriate starting point for discussion about the relationship between physical and social space in contemporary society is the work of Meyrowitz (1985). The author explicitly analyzes the influence of mass media (TV) on everyday relationships and processes in society, and at the same time demonstrates that media are bringing important changes in social interactions. In his study Meyrowitz (ibid.) proceeds from three

¹ The survey research was carried out between the November 11 and 26, 2013. Simple random sampling was used (the method of the last birthday in a household among adults) based on the Phonebook of Slovenia 2012. The sample included 5750 units, of which 708 (12,3%) filled out the survey. Due to the low level of realization, weighting was used which enabled us to generalize the results to the population of adult residents of the Republic of Slovenia.

² At the end of the 1990s, a Slovenian internet company advertised its services with the slogan: “There is no one world, there are two worlds”.

works, which were already influential at the time. Namely Goffman's study *The presentation of self in everyday life* (1959), McLuhan's studies *Understanding media: The extensions of man* (1964) and *The Gutenberg galaxy* (1962). At first Meyrowitz (ibid) criticizes both authors for not taking into account the material and non-material structure of society. Therefore, he accuses Goffman's (1959) study on face-to-face interactions of not taking into account media influences and effects on these interactions. To put it differently, Goffman (ibid) thinks about social roles exclusively in conditions of physical places where they are held. On the other hand, Meyrowitz accuses McLuhan (1962 and 1964) that his focus is solely on media, therefore neglecting the structural aspects of face-to-face interactions among individuals.

On such basis Meyrowitz (ibid) meaningfully connects the approaches and puts forward a theory in which he argues that electronic media (in his case mainly TV) resolve territorial obstacles of physical place, thereby changing the understanding of social phenomena (for example roles, location, hierarchy, etc.). Therefore, the starting point of his examination is social situation. Since every individual must in certain situations behave in order to generally accepted patterns, it appears that there is a need and demand for primary definition of each social situation. But nowadays the use of ICTs in daily life has caused different social situations to encounter, interweave, combine and aggregate.

The other helpful tool for understanding the relationship of an individual's interactions in physical and cyberspace is the phenomenological theory of social construction of reality, established by Berger and Luckmann (1966). According to their belief, reality is constructed on the basis of face-to-face interactions that take place *here and now*. The spatial dimension of life's world (*Lebenswelt*) namely spreads from *here*, which is close, to *there* which is very far, and time dimension spreads from *now*, which is in this moment, towards *then*, which is in the past. The combination of these two structural dimensions of life's world creates two basic zones of everyday life: (1) *here and now*, which contains the *world within reach* – the zone in which I act and (2) *there and then*, which contains *world beyond reach* – the zone in which things are not accessible to me in this manner.

According to Berger and Luckmann (ibid.), reality is therefore organized around *here* of my body and *now* my present, and this *here* and *now* is the focus of my attention to the reality of everyday life. The appearance of ICTs, and consequently cyberspace, enabled a time-space independent action, which brings important changes in the field of social interaction. The latter was observed by Shutz and Luckmann (1973) who consequently expanded the previous theory from *here and now* area, which contains the world within reach and it is dominated by face-to-face interactions, with the world dominated by mediated interactions, which Zhao (2006) labeled *there and now*. This means that social reality of individuals is now constructed with interweaving elements of both worlds, namely *here* (where my body is located – physical space) and *there* (as far as my mediated extend reaches – cyberspace).

One of the most prominent consequences of widespread ICTs use manifests itself in the problematic distinguishing between being lonely and being in company with someone. In society based solely on a physical presence this kind of differentiation was rather simple: being lonely meant the absence of physical presence of other individuals, and being in company meant being in physical proximity to them. Nowadays, this differentiation becomes less obvious, for example someone can be physically alone, but simultaneously in real time connected over ICT with several other individuals.

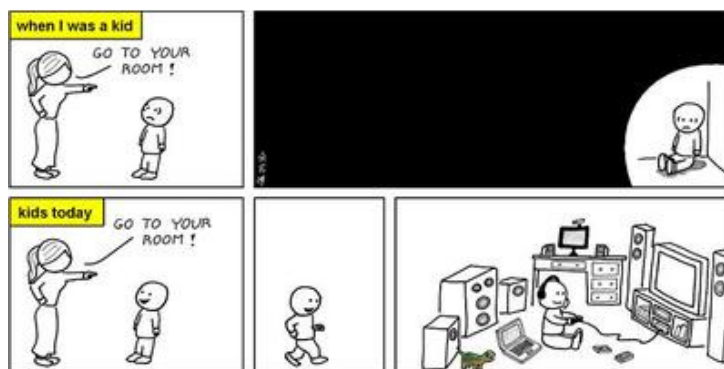
Are we Really Alone Together? Reflections on Sociality in Contemporary Society

“The fact that people are not interacting in visible public spaces does not mean that they are in isolation. They may be going online to create new online worlds, using instant messaging to chat with old and new friends, visiting online communities, or playing multi-user games.” (Quan Haase and Wellman 2002, 10–11)

In short, physical loneliness does not necessarily mean social exclusion. Consequences of this change are perhaps most vividly illustrated by the example of punishment (picture 1). Years ago (in a society based on physical presence), one of the common punishment methods was isolation of kids by sending them into their room. Today (in a society based on networks and not so much on physical presence), when children have ICTs in their rooms or personal cell phones this kind of punishment does not serve a purpose anymore, because social interactions can be established and maintained over technology.

Picture 1.

What was isolation once is no longer today?

Source: <http://www.funnypictures.net.au/go-to-your-room/>

As already mentioned in the introduction, in her most recent work Turkle (2011) deals with sociological views of the relationship between *to be alone* and *to be in a company with others*. In order to illustrate the fact that individuals in contemporary society communicate over ICT, which means that they are *there but not there*, the author names these new circumstances *alone together*. According to her observations, it is of great importance for contemporary individuals that they are connected with their personal network despite physical movement, namely that they carry their entire social network with them at all times. The latter means that emotionally and socially wherever they go they never leave home. Castells et al. (2004) named this condition *mobile network society*, thus emphasizing the diffusion of network logic (Castells 1996) to all areas of social life with the help of wireless (and potentially time-space unlimited) technology. For Castells et al. (2004) mobile network society means strengthening of the social structure conceptualized as a network society (Castells 1996) with new wireless communication technologies. Therefore, mutual connection is not (anymore) dependent on time-space obstacles but on available communication technologies. This kind of thinking is my point of departure for conceptualization of sociality in contemporary conditions.

2. CONCEPTUALIZATION OF NETWORK SOCIALITY

In order to understand sociality in the conditions of contemporary society marked by ICTs it is necessary to derive from classical sociological definitions of this phenomenon. Namely for Weber (1978) an individual's act is social only when it is directed towards other individuals.

“Not every kind of action, even of overt action is “social” /.../. Overt action is non-social if it is oriented solely to the behavior of inanimate objects. Subjective attitudes constitute social action only so far as they are oriented to the behavior of others. For example, religious behavior is not social if it is simply a matter of contemplation or of solitary prayer. /.../ Not every type of contact of human beings has a social character; this is rather confined to cases where the actor's behavior is meaningfully oriented to that of others.” (Weber 1978, 22–23)

As it is evident from the quotation, social behavior is not characterized by every kind of contact among human beings, since an actor's behavior has to be meaningfully directed to other individuals. The other classical sociologist who was interested in sociality is Simmel (1993). According to him sociability in its pure forms does not have any real goal, any content and any result that would be outside the social moment as such, because it is targeted towards an individual's personalities. In sociological sense Simmel (*ibid.*) defines sociability as the art or play form of association, related to the content and purposes of association in the same way as art is related to reality. According to his thinking, the nature of pure sociability is decided by personal characteristics of actors, which do not include what belongs to personality in its objective meanings, for example property, status, wisdom and reputation as well. “Sociability is the game in which one ‘does as if’ all were equal, and at the same time, as if one honored each of them in particular” (Simmel 1993, 49). On this basis, one can understand that sociability is a situation where communication between at least two actors becomes an aim in itself. Therefore, according to Simmel (*ibid.*), sociability is understood as people blending together in a spirit of fun and affection to bring about among them a pure interaction free of any disturbing material accent. This kind of pure enjoyment of sociability is possible because a group of particular people is capable of separation from material and actual forms of social life, which include structures and statuses usually connected with social hierarchy and inequality.

The presented definitions of sociality must be understood in the context in which they were created. Both Weber and Simmel lived in the second half of the 19th and at the beginning of the 20th century, which means that they described relationships and processes in a society that was much different than the contemporary one. I hereby want to recall a well-known fact that all social dynamics change through time and, among others, the mission of sociology is also in their (re)interpretation under new social conditions. This task has recently become even more significant since cyberspace is increasingly developing into an important aspect of everyday interactions. The use of ICTs in the context of social interactions has unambiguously transformed the experience of communication and by that changed the way actors understand other individuals in the sense of availability, presence and strength of interpersonal ties.

In the present time, when we are witnessing an intensive transition of already known or conventional social phenomena into the new context defined by cyberspace, we

are *de facto* facing social reorganization. These rapid changes frequently make it hard if not impossible to reflect upon which (re)interpretation of certain social phenomena would be carried out. Sociality is no exception here. Among its recent definitions, which besides physical space also consider cyberspace, belongs that of Thompson and Cupples (2008). The authors identify it as a result of an individual's actions at the crossroads of social and technological structures of social reality. A more specific definition of sociality, labeled interpersonal sociality, is offered by Liccopes and Smoreda (2005). They define it as a flow of exchanges that actors maintain with connected individuals. On this basis, the authors conclude that "sociability is thus a bubbling of conversations, messages and contextualized exchanges: a process inscribed in a multidimensional space consisting of networks of ties, forms of exchange and interactional mediations" (Liccopes and Smoreda 2005, 915).

Stone (1994) has a similar notion about sociality in contemporary society. Namely on the basis of McLuhan's (1964) ideas about media being extensions of an individual's organs or senses, Stone introduces prosthetic sociality. According to the author, this kind of sociality unconsciously started with the use of a landline telephone, and is today intensively developing with the use of ICTs. "Prosthetic sociality implies new and frequently strange definitions of space, volume, surface, and distance; in prosthetic sociality the medium of connection defines the meaning of community" (Stone 1994, 179). The author further argues that in comparison with face-to-face communication, what is significant for prosthetic sociality is a more comfortable communication with less effort. At the same time, she claims that by reducing face-to-face communication it potentially spreads social networks of actors. In practice this means that "liking" content on the Facebook is an act of sociality. Therefore, it can be said that prosthetic sociality is a communication form that does not require a lot of effort and it is as such particularly intended to maintain and spread an actor's social network. If we compare the basic characteristics of definitions of sociality (table 3), it is evident that due to ICTs the experience of human relationships is becoming increasingly independent from physical places and, therefore, proximity. To put it differently, sociality is transferring from a place-based towards a network-based entity.

Table 3.

Changing patterns in sociality

Sociality from	Sociality towards
Visible	Invisible
Territorial and temporal obstacles	Territorial and temporal independence
Clear boundaries between private and public	Unclear boundaries between private and public
Synchronous communication	Asynchronous communication
Control over the presence of actors	Dyscontrol over presence of actors

The presented trends in the area of sociality are specific in particular for developed, network societies (Castells 1996), where a decrease in the level of intensity and quality of contacts between individuals is more emphasized. Therefore, some authors (Wittel 2001) argue that network society is opposed to community. Namely, the latter means stability, consistency, embedding and affiliation. Nevertheless, it includes strong and long-lasting ties, closeness and common history. Meanwhile, network sociality does not represent affiliation but integration and disintegration. According to Wittel (ibid), net-

work sociality is a social expression of fluid modernity (Bauman 2002), because its social relations are not narrative but rather informative. They are not based on common experiences nor common history but primary on data exchange. “Network sociality consists of fleeting and transient, yet interactive social relations; of ephemeral but intense encounters” (Wittel 2001, 51). These social relations manifest in a growing number or frequency of short-term and shallow interactions over ICTs. As Bauman (2009) stated, in a contemporary society instead of duration, speed is of great importance and interpersonal contacts are not an exception.

On this basis I understand network sociality as an entity which consists of interactions between at least two individuals and takes place either in physical place or in cyberspace, or even in both of them. Its appearance is, therefore, closely linked with the development and individualization of ICTs.

2.1 Personal connectivity and individualization

According to Beck and Beck Gernsheim (2008), among others, individualization means disintegration of previously existing social forms. Thus it assumes deviation from historically prescribed social forms and obligations, loss of traditional security with respect for rituals and norms. Individuals must instead actively control social ties, they have to make decisions and impose preferences. In this sense Wittel (2001) recognizes a change from previously given relationships towards choice. The first are not a product of personal decisions and represent sociality. Choice, on the contrary, is defined by higher level of mobility, translocal communication, high level of social contacts and subjective network governance. In this sense Wittel (ibid.) argues that network sociality is not founded on common history of individuals but on exchange of information. Individuals must constantly renew and refresh contacts with others, therefore, it can be argued that contemporary society’s mode of operation, speed and mobility are main reasons for the shift from sociality based on common experiences towards sociality based on exchange of information. In short, the exchange of stories is a time consuming act, while the exchange of information is fast.

There are several origins of individualization, but it is agreed that this phenomenon has been one of the main sociological themes since Weber, Simmel and Tönnies. Numerous activities that are connected with the origin of individualism can be traced in literature. One of them is Naughton’s (2012) idea that the invention of print and the process of individualism are inherently connected with one another. Of course it would be absurd to argue that individualism was formed with print but it is true that it helped to establish a social environment inside which the idea of individuality makes sense. For better understanding of this notion it is necessary to introduce McLuhan’s (1964) idea that we shape our tools and, thereafter, they shape us. For example, before the invention of print all human communication took place in social context, after that an isolated reader appears. In this sense reading became an unsocial activity, which presupposes an actor’s immobility, isolation, concentration, etc., all activities that indicate unsociality. In accordance with this, reading means the beginning of an individual’s isolation, which has continued with portable listening devices, smart phones, etc.

On the other hand, Putnam (2000) observes that a key reason for the lack of sociality among Americans is the shortage of time. The author explains this condition with endemic economic pressures, employment insecurity, lower income, etc. On the contrary,

Antoci et al. (2011) argue that there are at least three reasons to suspect that web-mediated social participation can work as an effective strategy to protect the relational sphere of individuals' lives from the pressure of time:

a. CMC is less exposed to the deterioration of social environment that physically surrounds individuals. Online networking allows people to interact even with friends and acquaintances in distant locations.

b. CMC is less time consuming than face-to-face interaction, which means that it suffers less from reduction in time available for social participation.

c. Online interactions contribute to accumulation of an *internet social capital* which benefits solely internet users.

Deriving only from this point of view it is understandable that some authors argue that use of ICT relieves the individualization trend and the decline of sociality in contemporary society. Further by merging different ICTs (e.g. internet and GSM) individuals become extremely mobile, which means that communication is possible where once it was not. As a consequence, cultural forms of sociality are under the influence of constant communication. On this basis, some authors (Liccope and Smoreda 2006) write about *always on presence*, which they define as short calls and messages for the coordination of interpersonal activities, a pattern where absence no longer means silence. Similar observations about *always on/always on us* communication devices can be traced in the work of Turkle:

“For the most part, our everyday language for talking about technology’s effects assumes a life both on and off the screen; it assumes the existence of separate worlds, plugged and unplugged. But some of today’s locutions suggest a new placement of the subject, such as when we say ‘I’ll be on my cell,’ by which we mean ‘You can reach me; my cell phone will be on, and I am wired into (social) existence through it.’ *On my cell, online, on the Web, on* instant messaging – these phrases suggest a *tethered self*.” (Turkle 2008, 121–122)

Among other things, this citation makes evident the merging of physical and social space. In previous times individuals had to be physically closer to each other if they wanted to communicate. In other words physical barriers determined who would cooperate and who would not. Today when ICTs eliminate time and distance obstacles, constant availability (regardless of physical location) is of crucial importance, and it is such a constant availability. On the other hand, it is a distraction for interaction in physical space. The process of CMC in our daily routine in physical space is clearly indicated by the example of a cell phone. Namely, its ringing at any place and any time can interrupt an interaction between two individuals and create new figurativeness. With regard to cell phones, Turkle (2011) highlights that when they are used in public places the user’s sense of privacy indicates that surrounding people treat them not only as anonymous but also as absent. Further she observes that public spaces, for example railway and bus stations, airports, etc., are no longer places where people get in interactions but rather places for gathering, where individuals do not communicate and are only physically close. One of the main consequences of this functioning is that actors do not act in accordance with the rules which apply in public places since their awareness and acting is fully focused on cyberspace despite physical presence. Similar observations were also confirmed by Hampton et al. (2010) who conducted a research in four public parks in USA and Canada. The authors used the methodology which consisted of the observation of visitors (n = 1300)

and interviews (n = 200). The main findings were that users of wireless internet devices in public spaces pay less attention to their surroundings. Their attention is particularly focused on the device, which reduces the opportunity for interaction with other visitors. In spite of that, 28% of interviewed individuals said that they were already in interaction with a stranger in a public park. The results of this research indicate the blurring of boundaries among the public and private sphere. For example, in comparison with landline telephone, cell phones on the one side allow a higher level of conversation privacy but, on the other, this (traditionally) private activity breaks into public space where actors speak aloud about their private matters. Similar dynamics by public posting and sharing of personal information can be found in the context of social network sites (SNS). Thus, the borders between public and private are breaking, and at the same time our (face-to-face) communication and everyday tasks are constantly interrupted and disturbed because of different communication impulses (phone calls, e-mails, SMS, etc.).

3. FACE-TO-FACE COMMUNICATION VS. COMPUTER-MEDIATED COMMUNICATION

Throughout history, face-to-face communication has been more or less a fundamental mode of human communication and socializing. The reason for such a view can be found in the thinking of Berger and Luckman (1966) who said that “the most important perception of the other /.../ is happening with the help of direct contact. Direct contact is the prototype of social interaction. All other examples derive from it” (Berger and Luckman 1966, 35). In other words, over time society developed the idea of the ideal type of communication model, which is face-to-face communication. Due to the fact that face-to-face communication is the original form of communication, it is understandable that all other forms of communication are embedded in it. People, indeed, get familiar with other forms over it and other means (letter, telegraph, telephone, etc.) serve as assets for maintaining and deepening of relationships. In short, mediated communication served as a supplement to face-to-face communication, but the appearance of ICTs drastically reformed relations in this area. To be exact, the level of CMC in everyday interactions is rising, and consequently this kind of communication is becoming increasingly important in the context of interpersonal relationships of individuals.

For a better understanding of the relationship between face-to-face and CMC, it is meaningful to proceed from the work of McLuhan (1964) in which he discussed the influences that media have on individuals and society. Namely, one of his basic findings from this field is that popular media represent our window into the world and in this way they shape what and how it is seen – and eventually if it is used intensively – change us as individuals and society. “The effects of technology do not occur at the level of opinions or concepts, but alter sense ratios or patterns of perception steadily and without any resistance” (McLuhan 1964, 19). Therefore, he argues that any extension of the organs or senses affect the entire physical and social complexity of an individual. In this sense, ICTs are extensions of our physical bodies that create new relationships or new balances between other organs and their extensions as well. McLuhan’s most acknowledged idea, *medium is the message*, revealed that personal and social categories of any medium – which is any extension of us – derive from the new scope introduced in our action with any extension of ourselves or either new technology. To put it more simply, when a certain content is transferred in the context of new media the mode of its understanding is changed. McLuhan

(ibid) argued that every time when new media appears its users are taken over by information or content transmitted by it, therefore newspapers, magazines, websites news, radio and TV shows, video clips on the internet, etc. are important for them. In this context, his thesis is that no matter how amazing the technology media is, it always disappears in the shadow of what it carries, for example facts, information, entertainment or conversations. Deriving from this, discussions about positive and negative impacts of certain media in fact refer to the content they carry. In his popular book on the effects of ICTs on human brain, Carr (2011) states that participants in CMC do not see what McLuhan already understood, namely that the medium content does not affect so much our thinking and actions on long term, as the medium itself. In other words, if an individual or society is exposed to influences of certain media for a longer period it ultimately changes them. “/Technologies affect how we see the world, our communities, our relationships, and ourselves. They lead to social and cultural reorganization and reflection” (Baym 2010, 2). However, I do not agree with such technologically deterministic interpretations, because I am convinced that humans may have a certain impact on the technology itself. It is not only as McLuhan (1964) argued, that medium or technology shapes individuals, to paraphrase him, people shape technology according to their social and economic needs and after that technology shapes them to a certain extent. Therefore, it can be claimed that technology is becoming more social and society more technical. According to this view of thinking, media (in this case ICTs) has affected our thinking in a way that the physical presence of actors does not matter anymore. Through CMC we perceive others as present and actions that take place in cyberspace as real. It is generally argued that ICTs have become integral to the initiation, development, and maintenance of interpersonal relationships and are involved in the subtle shaping of communication in almost every relational context as well.

At this point it is important to highlight that ICTs can also create an illusion of face-to-face interactions among actors. This was already argued by Horton and Wohl (1956) in the case of TV, radio and films. According to their observation, the response of a viewer to an (media) actor is analogous to those in primary group. Physically distant individuals “meet” each other like they would in a friendship circle. In this sense, the authors claim that new media lead towards new forms of relationships, which they label *para-social interaction*. According to them, even though relationship is (technologically) mediated, it psychologically resembles face-to-face interactions. For example, in certain circumstances TV viewers reach the point when they have a feeling that they “know” the people which they “meet” on TV, in the same way as they know friends and acquaintances from their own life; through direct observation and interpretation of their appearance, gestures and voice, conversations, etc. What is paradoxical here is that a para-social operator (artist, TV presenter, etc.) can establish an intimate relationship with millions of viewers. At this point it is necessary to stress that since a relationship between actor and member of public is one-sided, the para-social interaction creates (only) an illusion of intimacy. In the context of cyberspace, this kind of interaction should be present in particular among users of SNS. Since the sites themselves are designed to encourage the sharing of personal information and the expansion of networks, the logic of their functioning blurs the differences between strangers and friends. Yet the results of our research show quite the opposite, i.e. that there is the absence of para-social interactions among SNS users. The majority (66%) of SNS users in our research reported that they do not have a feeling that they know other users they have never met in person. However, 10% of them reported the presence of this feeling.

In my opinion the main reason of the absence of para-social interactions among SNS users is in a specific purpose of their use. “On many of the large SNS, participants are not necessarily ‘networking’ or looking to meet new people; instead, they are primarily communicating with people who are already a part of their extended social network” (Boyd and Ellison 2007, 211). Meanwhile, networking in cyberspace is taking place mainly on sites which are designed with the purpose of meeting unknown people, such as internet dating sites (Žakelj 2014), or those where membership is open to anyone, such as web forums (Lenarčič 2010).

One of the key characteristics of CMC is that it consists of a number of different media. For example, Baym et al. (2004) conducted an empirical research whose findings indicate that relations among individuals are establishing and maintaining over different media. In general it is argued that interpersonal communication in contemporary society is based on two main tools: cell phone and computer. The latter is also evident from table 4 where data from my research is presented. Namely, a great majority of interpersonal communication is conducted face-to-face, followed by cell phone and computer.

Table 4
The most frequent use of different media for communication with friends

	Face-to-face		Landline telephone		Cell phone		e-mail		SNS		Phone over internet		chat rooms		Total	
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Friends in your neighborhood	127	70,9	12	6,4	37	20,5	0	0	4	2,2	0	0	0	0	180	100
Friends living elsewhere in the same city	166	58,7	23	8,2	80	28,2	4	1,6	6	2,1	3	1,2	0	0	282	100
Friends living elsewhere in the same region	109	38,5	20	6,9	141	49,6	7	2,3	6	2,1	2	0,6	0	0	284	100
Friends living elsewhere in Slovenia	30	19,6	25	16,7	68	45,5	7	4,9	5	10	2	1,2	3	2,2	151	100
Friends living abroad	5	9,2	7	12,8	6	11,0	12	23,3	5	8,8	13	25,5	5	9,3	52	100

Speaking of different media used for communication purposes, studies (Baillien-court et al. 2011) show differences in models of approving ICTs according to demographic characteristics, technological diffusion, personal capacity of using and desire to use a certain technology, lifestyle, life-cycle structure of social networks, cultural factors, etc. According to this, younger groups are more attracted by new tools and learn to use them more easily than older people. However, in everyday life users of ICTs constantly switch between different available communication tools. According to literature (Boase 2008; de Baillien-court et al. 2011; Goggin 2006; Rainie and Wellman 2012), an individual’s decisions for the use of certain communication tools are mainly associated with personal habits, possibilities, preferences of their correspondents and nevertheless with social context in which actors are located. For example, as Boyd (2008) indicated, teenagers mostly communicate over text messages but in communication with adults they switch to voice communication, which is mostly used precisely by the latter demographic group. The choice of a particular communication medium definitely has a meaning, since in the majority of cases it explains the social relations among actors. This means that when analyzing so-

ciality in contemporary society it is necessary to be careful which type of media is used. Boase (2008) calls it personal communication system namely for two reasons: (1) the word personal highlights the use of communication means with focus on individuals and (2) the word system indicates that individuals combine different communication media with the aim to connect with personal network and not to use them with separated social worlds. On this basis, it can be determined that CMC is a supplement not replacement for face-to-face communication. That is to say, it strengthens the bonds between peers, fosters more frequent communication between students, builds stronger relationships that might not otherwise exist, etc., rather than promote social loneliness and isolation. This thesis is to a certain extent supported by the data from my research, where half (50%) of the respondents agreed with the following argument: *Persons with whom I frequently communicate over the internet are the same I frequently meet face-to-face.*

On the basis of the above findings, I can say that for understanding the role that ICTs have in social life of individuals in contemporary society it is necessary to distinguish between active/social and passive/individual action in cyberspace. Since this distinction was described in greater detail in one of my previous works (Lenarčič 2010), I here give only a basic explanation, which states that activities of an individual who is in cyberspace looking for information, reviewing images, viewing movies, listening to music, etc., cannot be classified as social. Meanwhile, the activities of individuals that take place in cyberspace and include interactions with others, e.g. discussions on web forums, chats, etc., belong in the category of social activities. The type of an individual's action in cyberspace, therefore, in particular depends on the used software. Deriving from this, one can distinguish between software which is (1) intended at least for two-way communication among users and has the potential to create social interactions and (2) intended only to reach information, watch video clips, listen to music, etc. With respect to the absence of an interaction partner the latter is characterized as unsocial activity and, therefore, is comparable with watching TV. In short, studying the influences of ICT on sociality based on the analogy with the passive media like TV is applicable only for addressing the individual or unsocial activities which are allowed by this kind of technology. Unfortunately, studies which take into account the distinction between active and passive use of ICTs are rather the exception and not the rule.

CONCLUSION

Finally, it should be highlighted that influences of ICTs on sociality are rather complex and impossible to define merely as positive or negative. In the context of everyday life cyberspace is becoming an equal space of social action, something which social researchers (unfortunately) have not quite realized yet. In many cases, the findings of Jones (1998) and Lenarčič (2010) on a relatively sharp treatment distinctions of social processes and relations that take place in physical space and cyberspace are still valid. Usually social processes taking place in physical space are perceived as real and those in cyberspace more or less unreal. This kind of separation can be found in works dealing with sociality in connection to ICTs. For example, as presented, Boyd (2008), Licoppe and Smoreda (2006), Thompson and Cupples (2008) use the expression digital sociality, while Stone (1984) uses the term prosthetic sociality, thus establishing the mentioned distinction between social dynamics taking place in physical space and cyberspace. This contribution aims towards surpassing such a divide; to that end it was argued that in contempo-

rury society it is no longer possible to separate the functioning of actors explicitly to physical space or cyberspace, because from a social actor's point of view both entities became more or less equal and complementary to each other. However, in contrast to previous periods, ICTs allow individuals to connect from person-to-person (Wellman 2001). Metaphorically speaking, the interweaving of physical space and cyberspace has transformed the individual into a portal (Wellman 2000) or a switch (Wellman 2001, Wellman et al. 2002, Haythornthwaite and Wellman 2002) that simply shifts between certain ties and different networks regardless of time-space obstacles. This kind of connections importantly influence the experience of social reality in which interactions among time-space distant social actors take place. This state of affairs demands certain changes in explanations of social dynamics, which were until now mostly understood and interpreted (only) in the conditions of physical closeness and synchronous time. Sociality is no exception here as well, since ICTs are just another tool or media, an accessory that allows us to do what we have been doing forever, i.e. interact with one another. The form of these interactions is changing, but the conversation among the individuals still remains.

REFERENCES

- Antoci, Angelo, Fabio Sabatini, and Mauro Sodini. *See You on Facebook! A Framework for Analyzing the Role of Computer-mediated Interaction in the Evolution of Social Capital*. Department of Communication. University of Teramo. Working paper No. 72, 2011.
- Baillencourt, Thomas, Thomas Beauvisage, Fabien Granjon, and Zbignjew Smoreda. "Extended sociability and relational capital management: Interweaving ICTs and social relations." In *Mobile Communication. Bringing us Together and Tearing us Apart*, edited by Rich Ling and Scott Campbell, 151–180. New Jersey: Transaction Publishers, 2011.
- Bauman, Zygmund. *Fluidni život*. Novi Sad: Mediterran Publishing, 2009.
- Bauman, Zygmund. *Tekoča moderna*. Ljubljana: Založba / *cf, 2002.
- Baym, Nancy. Social Networks 2.0. In *The Handbook of Internet Studies*, edited by Mia Consalvo and Charles Ess, 384–405. West Sussex: Blackwell Publishing, 2011.
- Beck, Ulrich and Elisabeth Beck-Gernsheim. *Individualization. Institutionalized Individualism and its Social Political Consequences*. London: SAGE, Publications, 2008.
- Berger, Peter and Thomas Luckmann. *Družbena konstrukcija realnosti: razprava iz sociologije znanja*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1988.
- Boase, Jeffrey. "Personal Networks and the Personal Communication System. Using Multiple Media to Connect." *Information, Communication & Society* 11, 4 (2008): 490–508.
- Boyd, Dannah. *Taken Out of Context. American Teen Sociality in Networked Publics* (doctoral dissertation). Berkeley: University of California, 2008.
- Boyd, Dannah and Nicole Ellison. "Social Network Sites: Definition, Hystory and Scholarship." *Journal of CMC* 13, 1 (2007): article 11.
- Carr, Nicholas. *Plitvine: kako internet spreminja naš način razmišljanja, branja in pomnjenja*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2011.
- Castells, Manuel, Mireia Fernandez-Adevol, Jack Linchuan Quiu, and Araba Sey. *Mobile Communication and Society. A Global Perspective*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 2004.
- Castells, Manuel. *The Rise of the Network Society. The Information Age: Economy, Society and Culture*, vol. I. Oxford: Blackwell Publishers, 1996.
- Goggin, Gerard. *Cell Phone Culture. Mobile Technology in Everyday Life*. Oxon: Routledge, 2006.
- Goffman, Erving. *The Presentation of Self in Everyday Life*. New York: Anchor Books, 1959.
- Hampton, Keith, Oren Livio, and Lauren Sessions. "The Social Life of Wireless Urban Spaces: Internet Use, Social Networks and the Public Realm." *Journal of Communication* 60 (2010): 701–722.
- Haythornthwaite, Caroline and Barry Wellman. "Moving the Internet out of Cyberspace. The Internet in Everyday Life: An Introduction." In *The Internet in Everyday Life*, edited by Barry Wellman and Christine Haythornthwaite, 3–44. USA: Blackwell Publishers Ltd., 2002.

- Horton, Donald and Richard Wohl. "Mass Communication and Para-social Interaction: Observations on Intimacy at a Distance." *Psychiatry* 19 (1956): 215–229.
- Jones, Steven. "The Internet and its Social Landscape." In *Virtual Culture. Identity & Communication in Cybersociety*, edited by Steven Jones, 7–35. London: SAGE Publications 1998.
- Južnič, Stane. *Identiteta*. Ljubljana: FDV, 1993.
- Lenarčič, Blaž. *Socialni kapital v virtualnih skupnostih*. Koper: Univerzitetna založba Annales, 2010.
- Licoppe, Christian and Zbigniew Smoreda. "Rhythms and Ties: Towards a Pragmatics of Technologically Mediated Sociability." In *Domesticating Information Technologies*, edited by Robert Kraut, Mia Brynin, and Sarah Kiesler, 296–314. Oxford: University Press, 2006.
- McLuhan, Marshall. *Understanding Media. The Extensions of Man*. United Kingdom: Routledge, 1964.
- McLuhan, Marshall. *The Gutenberg Galaxy. The Making of Typographic Man*. University of Toronto Press Incorporated, 1962.
- Meyrowitz, Joshua. *No Sense of Place. The Impact of Electronic Media on Social Behavior*. Oxford: Oxford University Press, 1985.
- Naughton, John. *From Gutenberg to Zuckerberg. What you Really Need to Know about the Internet*. London: Quercus, 2012.
- Papacharissi, Zizi. A Networked Self. In *A Networked Self: Identity, Community and Culture on Social Networked Sites*, edited by Zizi Papacharissi, 304–318. New York: Routledge, 2011.
- Putnam, Robert. *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster, 2000.
- Rainie, Lee and Barry Wellman. *Networked. The New Social Operating System*. Cambridge: The MIT Press: Massachusetts, 2012.
- Schutz, Alfred and Thomas Luckmann. *The Structures of the Life World*, vol. 1. Evanston, IL: Northwestern University Press, 1973.
- Simmel, Georg. *Temeljna vprašanja sociologije (Individuum in družba)*. Ljubljana: ŠKUC Filozofska Fakulteta. Studia Humanitatis, 1993.
- Stone, Allucquere. "Split Subjects, Not Atoms; or How I Fell in Love with my Prosthesis." *Configurations* 2, 1 (1994): 173–190. Available at: <http://muse.jhu.edu/login?auth=0&type=summary&url=/journals/configurations/v002/2.1stone.html>
- Thompson, Lee and Julie Cupples. "Seen and Not Heard? Text Messaging and Digital Sociality." *Social & Cultural Geography* 9, 1 (2008): 95–108.
- Turkle, Sherry. *Alone Together. Why We Expect More from Technology and Less from Each Other*. Philadelphia: Basic Books, 2011.
- Turkle, Sherry. "Always-on/Always-on-you: The Tethered Self." In *Handbook of Mobile Communication Studies*, edited by James Katz, 121–137. Cambridge, MA: MIT Press, 2008.
- Weber, Max. *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. Berkeley, CA: California Press, 1978.
- Wellman, Barry. "Physical Place and Cyberplace: The Rise of Personalized Networking." *International Journal of Urban and Regional Research* 25 (2001): 227–252. Available at: <http://www.chass.utoronto.ca/~wellman/publications/individualism/ijurr3a1.htm>
- Wellman, Barry. "Changing Connectivity: A Future History of Y2.03K." *Sociological Research Online* 4, 4 (2000). Available at: <http://www.socresonline.org.uk/4/wellman.html>
- Wittel, Andreas. "Toward a Network Sociality." *Theory Culture Society* (2001): 51–76.
- Quan Haase, Anabel and Barry Wellman. "How Does the Internet Affect Social Capital." In *Social Capital and Information Technology*, edited by Marleen Huysman and Volker Wulf, 113–135. Cambridge: MIT Press, 2004.
- Zhao, Shanyang. "The Internet and the Transformation of the Reality of Everyday Life: Toward a New Analytic Stance in Sociology." *Sociological Inquiry* 76, 4 (2006): 458–474.
- Žakelj, Tjaša. "Internet Dating and Respectable Women: Gender Expectations in an Untraditional Partnership and Marriage Market: The Case of Slovenia." *Sociologija* 56, 1 (2014): 6–21.

**DA LI SMO ZAISTA SAMI ZAJEDNO?
REFLEKSIJE O DRUŠTVENOSTI U SAVREMENOM DRUŠTVU**

Sažetak: *U poređenju sa prethodnim društvenim oblicima, specifičnost savremenih odnosa i procesa leži upravo u preplitanju i međuzavisnosti fizičkog i sajber prostora, čime se organizacija društva menja iz teritorijalne u mrežnu. U tom smislu, tradicionalni koncepti kojima se objašnjava društvena akcija, a koji u obzir uzimaju samo teritorijalnu a ne i mrežnu akciju, danas postaju neadekvatni i vode ka pogrešnim zaključcima, poput onih da je sadašnje društvo izuzetno nesocijalno.*

Stoga je osnovni cilj ovog rada da istraži društvenost unutar savremenih društvenih uslova. To znači da je potrebno uzeti u razmatranje i činjenicu da se društvena dinamika odvija kako u fizičkom tako i u sajber prostoru.

Ključne reči: *komunikacija posredstvom kompjutera, komunikacija licem u lice, društvenost, sajber prostor, internet.*

SEARCHING FOR LOVE ONLINE: SOME SOCIOLOGICAL ASPECTS OF INTERNET DATING

УДК 316.472:004.738.5

Tjaša Žakelj

University of Primorska, Science and Research Center, Slovenia
tjasa.zakelj@zrs.upr.si

Summary: *Due to the transformation of intimacy, self-reflexivity demands and frequent partnership breakdowns and divorces, contemporary life trajectories of most people include several (romantic) partner searches. In addition to offline (traditional) marital and partnership markets, Internet dating sites are used for intentional partner search. In its terms, the Internet may be defined as a new partnership and/or marital market, which due to several social changes, is increasingly used as a place for searching for a potential romantic partner. The start of developing a romantic partnership online is chiefly influenced by the characteristics of computer-mediated communication that largely shape the online building of interpersonal relationships. It is also influenced by key technology demands regarding the strategies for building an online relationship that is planned to be transformed into a face-to-face interaction. The characteristics of computer-mediated communication and technology demands influence the way interesting others with whom the individual would like to become acquainted are chosen and the way how singles present themselves in personal profiles. Based on qualitative and quantitative data gathered in Slovenia, the paper will focus on some sociological aspects of Internet dating such as: general characteristics of users of Internet dating sites (gender and educational structure), reasons for its use, the advantages and disadvantages of Internet dating, strategies of self-marketing and rationalization of choosing interesting others.*

Key words: *Internet dating, users, dis/advantages, rationalization, Slovenia.*

INTRODUCTION

A combination of intensive development and the expansion of use of information-communication technology (ICT) has an important role in the organization of the functioning of contemporary society (Lenarčič 2012). The influence of the development of ICT and its use also affects the changes in the creation and maintenance of different intimate personal relationships. In accordance with it, the contemporary search for a romantic partner is no longer limited to the physical space. Instead it is facilitated by special Internet dating sites that gather information on available/single others. Since the mid-1990s, the Internet with the development of special dating sites has facilitated the search for a potential romantic partner, which is usually parallel to the traditional dating¹ (Hogan et al. 2011).

¹ Key feature of the traditional dating is face-to-face meeting.

According to the theory of (reflexive) individualization (Giddens 1995; Beck Gernsheim 2002) today's life trajectories of individuals are less and less socially regulated, which also results in sequential building of romantic relationships. The frequency of partnership breakdowns and divorces causes serial monogamy, which is characterized by fragile, flexible and negotiated relationships. Consequently, in their life trajectories individuals usually face the search for a romantic partner several times. Those who use the Internet in their daily lives usually search for a romantic partner both online and offline.

In Slovenia the first Internet dating site (Ona-on.com) was established in 2001 and Internet dating is still growing in popularity. The number of sites created for building an intimate relationship has been expanding very rapidly in the last five years. Websites offering searches for an intimate partner vary according to the main type of relationship they are created for. The main type of targeting relationship (affairs, romantic relationships, sexual relationships, friendships, etc.) can usually already be recognized by the name of the site. In the case of Slovenia, the biggest number of Internet daters still gathers on Ona-on.com, which has approximately 50,000 active users. Other Slovenian sites for Internet dating have a substantially smaller number of users although, as mentioned above, the diversity of the offer is still growing (Žakelj 2012).

The aim of the article is to identify basic characteristics of Internet daters in Slovenia in terms of gender, age and obtained education, to reveal reasons for the use of Internet dating sites, advantages and disadvantages of such dating as perceived by Internet daters, and to discuss aspects of rationalization of choice of interesting others and self-marketing strategies.

The paper is based on the analysis of available quantitative and qualitative data. Qualitative data encompass 66 narratives² of heterosexual Internet daters in Slovenia, while quantitative data were gathered either on the author's request or are part of previous research. First, we will discuss age, gender and educational structure of Internet daters, followed by the reasons for using online dating and its advantages and disadvantages. Finally, strategies of self-marketing and rationalization of choosing interesting others will be analyzed through the lens of profile writing strategies and criteria Internet daters follow in the selection of interesting profile owners.

1. INTERNET DATING: A MARKET FOR ROMANTIC PARTNER SEARCHERS OR A MARKET OF RATIONAL CHOICES?

Quite strongly stigmatized in its beginning, Internet dating is nowadays slowly losing its stigma (Žakelj 2012), especially the one related to the perception of general users of the Internet. The thesis about the Internet as a social compensation, which is used by shy and unconfident people who have problems in establishing social contacts, was characteristic of the 1990s (Valkenburg and Peter 2007). But today's broad use of the Internet and its access influences the fact that Internet users mirror the diversity of general population and we can no longer describe them in a stereotypical way which recognizes users as a homoge-

² The study on (heterosexual) Internet daters was conducted by the author as part of her PhD thesis "Internet dating as a new marital and partnership market in Slovenia – a qualitative study on heterosexual Internet daters (2008–2011)", Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana. Detailed analysis is presented in the author's monograph *Sodobna partnerstva: Spoznavanje po spletu* (2012).

neous group (mainly men, well-educated individuals, higher social classes, shy individuals etc.) (ibid). In terms of Internet dating we may claim this kind of partner search is opened to all those using the Internet and having the need to search for a potential romantic partner.

In general, theories of Internet dating encompass two views of building romantic partnerships on this specific partnership and marriage market. Based mainly on the recognition of the Internet as a place for flexible identity (re)creation, some theorists view Internet dating as a tool which enables reflexive self-realization and the development of the relationships close to Giddens' notion of pure relationship and confluent love (2000). For instance, Henderson and Gilding (2004) recognize active trust as the potential of online relationships, which derives out of self-presentations and active online negotiations that bring the relationship closer to the concept of pure relationships. Similarly, Hardey (2002) believes the Internet may encourage the development of relationships close to pure relationships.

On the other hand, a lot of authors agree that the Internet institutionalizes rational choices in the selection of potential partners (Bauman 2003; Hollander 2004; Illouz 2007; Illouz and Finkelman 2009; Salecl 2011). In their approaches, the notion of the Internet as a market is no longer limited to the metaphorical meaning, instead it is saturated by the nature of economic exchange, which rules the process of romantic relationship building. The idea of Internet dating as a prototype of rationalization in the contemporary partner selection is evident in the description of key characteristics of Internet dating. Concepts of *self as a chooser* (Illouz 2007), *termination of relationship on demand*, *reduction of risks and avoidance of option closing* (Bauman 2003), *ideal choice and individual's market value* (Salecl 2011) are only some of the concepts with which contemporary theorists describe the dynamics and demands of Internet dating:

"No technology I know has radicalized in such an extreme way the notion of self as a 'chooser' and the idea that the romantic encounter should be result of best possible choice. That is, the virtual encounter is literally organized within the structure of the market." (Illouz 2007, 79).

"Termination on demand – instantaneous, without mess, no counting losses or regrets – is the major advantage of Internet dating. A reduction of the risks coupled with the avoidance of option-closing is what is left of rational choice in a world of fluid chances, shifting values and eminently unstable rules; and Internet dating, unlike the awkward negotiation of mutual commitments, fulfils such new standards or rational choice perfectly (or near perfectly)." (Bauman 2003, 65)

"Concept of ideal choice is especially present by the Internet dating. Here a man can notice the same logic as works also in the market. It isn't only about the list of the characteristic they want their partner would have: they want to launch themselves as something with a specific market value." (Salecl 2011, 71)

Prevailing ideas of rational choice, self-marketing, logic of consumerism and commodification of the relationships raise several questions such as: why so many people search for a romantic partner this way, what are the lures and problems of such search and, finally, is online based partnership search really so different from past selection modes and partnership creations. These are some of the main questions that will be addressed in this article.

2. METHODOLOGY

The article is mainly based on the qualitative study that was carried out in Slovenia in 2009 on a sample of heterosexual Internet daters. For the purpose of the research, semi-structured in-depth interviews were conducted with 34 heterosexual men and 32 heterosexual women. All respondents self-identified as having experiences in searching for a partner on the Internet. The aim of the study was to look into the sociological aspects of Internet dating and to analyze its characteristics.

All participants were recruited in three steps: firstly, an e-mail invitation was sent to those individuals who had participated in the first Slovene online quantitative survey on Internet dating carried out in 2006 by Švab and Kuhar (2007) and agreed to participate in a follow-up qualitative study. Secondly, the snowball sampling method was applied. We asked each of the participants in the interviews if they could provide us with further contacts with Internet daters. Finally, an invitation to take part in the study was posted on some Slovenian Internet dating sites and forums. Recruitment was accommodated to the response rate (Taylor and Bogdan 1998, 92), by which the diversity of the sample was obtained.

All interviews were face-to-face, except one interview that was carried out through Skype due to the respondent's current place of residence outside Slovenia. The author audio recorded interviews with the permission of the participants and later transcribed them. The average length of interviewing was one hour. In order to preserve the respondents' anonymity, the quotes from the interviews were equipped with fictitious names, followed by the real age of the interviewees. Colloquial language was standardized, but the meaning and its different nuances were preserved.

The average age of respondents was 34.3 years (35.4 for male and 33.1 for female) with the youngest participant 19 years old and the oldest participant 72 years old. Respondents had been involved in Internet dating from one month to eleven years. Approximately one half of the respondents can be characterized as those who gained their experiences in Internet dating through 'coincidental' or 'secondary' online contact (Barraket and Henry Waring 2008, 153), which means that their primary intention of using the Internet was not to find an intimate partner, but rather to make friends or to socialize. In the course of the study, 42 participants were in a steady partnership.

Qualitative analysis encompassed more than twenty sociological aspects of Internet dating among which the following research questions are analyzed in this paper: What are the reasons for using the Internet as a mediator in finding potential partners? What are advantages and disadvantages of Internet dating? How Internet daters write their personal profiles and which criteria do they use in their search for a romantic partner?

In congruence with the idea of Ritchie et al. (2006), qualitative analysis was conducted in three steps: the organization of data and the identification of topics were followed by the descriptive phase, during which the categorization and classification (i.e. groups of categories) of selected empirical data were performed. This was followed by the final, analytical and interpretative step.

3. RESULTS

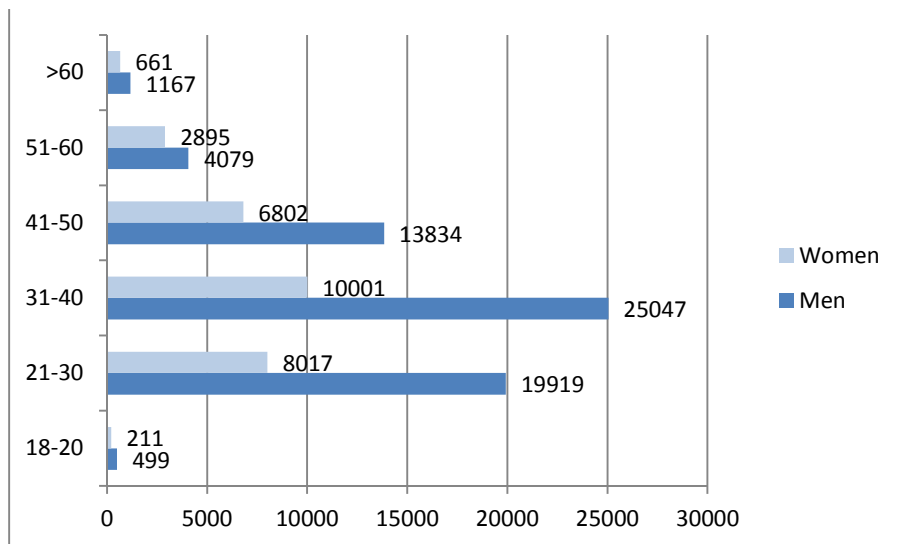
This part of the article will first provide an insight into some characteristics of Internet daters such as gender, age and education. Second, reasons for Internet dating sites use will be elaborated on the basis of the differentiation among accidental and deliberate

use of the Internet for getting to know a potential partner. Next, advantages and disadvantages of Internet dating as perceived by Internet daters will be outlined and, finally, the process in the selection of interesting others and self-marketing will be addressed. While the part on the users of Internet dating sites will be analyzed on the basis of available quantitative data, other issues will be discussed through the qualitative data. Conclusions on advantages and disadvantages and rationalization of choice and self-marketing will be demonstrated by research participants' quotes using the data on nickname and age.

3.1. Users of Internet dating sites

The use of the Internet in Slovenia is growing constantly. At the beginning of 2013, 74% of all population between 10 and 74 years used the Internet, most of them (95%) once a week or even more frequently (Statistical Office of the Republic of Slovenia 2013). Detailed research on the Internet use showed that among regular Internet users there were 13.8% of respondents who had already visited Internet dating sites (Vehovar et al. 2010, 65). While there were no evident gender differences (14% men and 13.6% women included in the research had already visited Internet dating sites), age differences of those who had already visited Internet dating sites were obvious. The highest percentage of those who had already visited Internet dating sites was among a group of younger respondents (from 18 to 29 years old – 18.6%), followed by those from 30 to 49 years old (13%). Among the group of elderly respondents from 50 to 64 years old there were 10.4% of those who had already visited Internet dating sites.

Graph. 1
Active³ heterosexual users of the Internet dating site Ona-on.com; February 2011

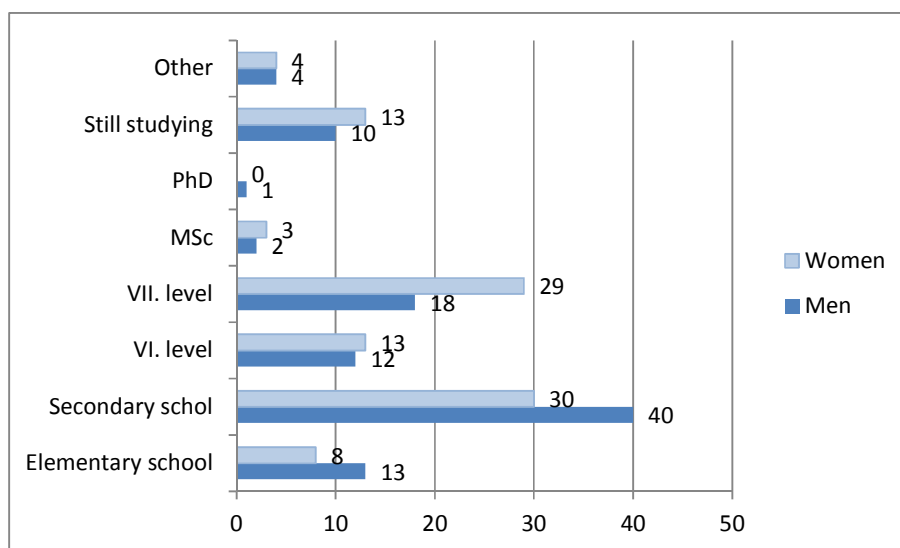
Source: Kogovšek 2011.

³ Active users had actively used the Internet dating site in last three months.

Data on the users of the largest Internet dating site in Slovenia (Ona-on.com) show the highest percentage of profile owners among the users between 31 and 40 years of age. The average age is 34 years. Among active users' there are almost 70% men and 30% of women which shows a substantial difference in gender structure of users. The difference in gender structure grows in case we check the available data of Internet dating sites with a smaller number of users. In 2009 the dating site najdem.si had 87% of male users (Žakelj 2012). The inequality of gender structure of profile owners influences some characteristics of internet dating such as who makes initiative for online communication and who chooses with whom to start the process of getting acquainted.

Graph. 2

Educational structure of heterosexual users of the Internet dating site Ona-on.com; February 2011, in percentage of users

Source: Kogovšek 2011.

Data on educational structure of Internet daters of Ona-on.com show women have a bit higher (declared)⁴ education than men. In comparison to educational structure of the Slovenian population in year 2011 Internet daters have higher education.⁵

⁴ In online personal profiles data on educational level are quite often misrepresented. Among those who have given untrue information in the process of Internet dating, 10.2% of men declared higher education than they actually had, the same percentage of men declared lower education than they had and 6.6% of women declared lower education as they had (Kuhar et al. 2010, 55).

⁵ In Slovenia in 2011, 5.3% of women and 3.4% of men had either no education or unfinished elementary education, 28% of women and 21% of men had elementary school education, 46.8% of women and 60% of men had finished secondary school education (either vocational or higher), 9.4% of women and 6.8% of men had the VI level education, 9.1% of women and 7.1% of men had the VII level,

3.2. Reasons for the use of Internet dating sites

Reasons for practicing Internet dating are usually different (Couch and Liamputtong 2008). Those who have experiences in knowing their potential romantic partner online first, either intentionally started Internet dating or coincidentally started the process of getting to know someone online. In this sense we distinguish relationship formation through 'accidental' or 'secondary' online contact and 'deliberative' use of dating sites (Barraket and Henry Waring 2008).

First quantitative research on Internet dating in Slovenia made in 2006 showed that the key reasons for practicing Internet dating among heterosexuals are: anonymity (*This is most anonymous – you can always step back with no obligations*) as strongest argument for Internet dating among men (47.5%) and women (52.2%); easiness of contact making (*I found it the easiest way to make contact*) pointed out by 47% of men and 45.7% of women and the third most common argument among men was *I cannot find my partner at any other place* (34.1%), and among women *I have no other chance to find a partner* (30%) (Kuhar et al. 2010, 50). Similar and often combined reasons were stressed by the respondents of qualitative research (Žakelj 2012). Those who intentionally used Internet dating stressed the following circumstances that encouraged them to try Internet dating: breakdown of existing relationship and a fear for possible future loneliness; introversion and lower social competences; limited social life and constant presence in the same social networks; Internet dating as parallel to offline search for a romantic partner; curiosity and experimenting.

Those who stressed they obtained internet dating experiences unintentionally, on the basis of secondary contacts, were mostly younger interviewees. They mentioned different reasons for using the Internet by which they met their romantic partner (either past or current) that can be joined into one category that is *use of the Internet for socializing purposes*. Use of the Internet for socializing was based on different circumstances that encouraged younger interviewees to gather and socialize online (search for new friends, participation in forums, use of social network sites, need to broaden network of friends due to moving in other town because of study, use of online socializing instead now days parties, etc.).

The decision for dating on the basis of Internet dating sites mainly combined several different reasons among which the desire to build a romantic relationship and current lack of offline success seem crucial for the expansion of the dating market into the online space.

3.3. The advantages and disadvantages of Internet dating

Asking Internet daters about the advantages and disadvantages of Internet dating sites reveals a wide array of positive and also negative aspects of its use. Sometimes the same characteristic can be treated either as positive or as negative. In this case we are talking about contradicting characteristics of Internet dating that confirm the notion of Internet dating as extremely diverse and complex phenomena (Žakelj 2012).

3.3.1. Advantages

As confirmed by many authors, advantages of Internet dating are very diverse (Hardey 2002; Ben-Ze'ev 2004; Couch and Liamputtong 2008). Advantages identified by the research participants encompass easier contact making, skipped first phase of getting to

0.8% of women and 0.9% of men were MSc and 0.3% women and 0.6% of men were PhD (Statistical Office of the Republic of Slovenia 2011).

know others, a bigger offer of singles gathered in one place, lessened vulnerability in case of rejection, sincerity and easier expression of feelings that may lead to disclosed intimacy, anonymity, opportunities for communication and relationship creation for individuals that identify themselves as introvert; comfort of privacy, lesser role of physical attraction, time flexibility, self-reflexivity demand and reduced financial costs of getting to know other singles.

The first mentioned advantage of Internet dating is easier establishing of initial contacts. Reasons lie in several characteristics: first in the gathered information about other singles searching for (romantic) relationships,⁶ second in anonymity which encourages those who might be more restrained in face-to-face contacts, and third in lessened vulnerability in case of rejections:

*"Easiness of contact making, it is much simpler than in face-to-face contacts."
(Andrej, 35)*

*"I would say that the main advantage is this easier contact making. If you meet a person on the street or anywhere else, you have to have a lot of courage to step up and say: 'Hey, you seem very nice to me!' On the Internet it is completely simple: you click and send a message. If there is a response, there is, if not, not /.../."
(Nika, 25)*

The next advantage that interrelates with easier establishing of first contacts is shorter phase of contact making. In case of traditional face-to-face dating the first question is whether the interesting other is single and searching for a relationship. In case of Internet dating this question is pointless:

*"It is much easier and you do not need to visit bars. Here we all know why we are online /.../."
(Tina, 33)*

*"Reasons why an individual wants to communicate and wants to meet you are evident, so this classical first phase is skipped. This is the advantage."
(Janez, 58)*

Anonymity is often regarded as a crucial advantage of online communication and interaction (McKenna et al. 2002; Ben-Ze'ev 2004; Peter and Valkenburg 2007) which also boosts attractiveness of Internet dating. Anonymity is not only related to many advantages of Internet dating, but is also a relevant part of advantages derived from it. It lessens social normativity which encourages feelings of safety and freedom of Internet daters. "Nobody knows who I am" effect is especially evident in case of first contact making, reduced rejection pain and in case of the stigma ascribed to Internet daters:

*"/.../ You remain anonymous, you are not exposed to a kind of ridicule as you would be in case this happened in the presence of your friend."
(Karla, 23)*

Internet dating influences changes in the construction of intimacies, which can be achieved among people that have (never) seen and possibly have no personal data of

⁶ Internet daters quite often mislead others by untrue partnership status. Among Internet daters that have stated untrue facts, one in five men and one in six women have stated the falsifying fact "I am not married/in a partnership, although I am" (Kuhar et al. 2010, 55).

individuals they share their intimate feelings, experiences, dreams, fears, and hopes with (Žakelj 2011, 194). Anonymity and reduced rejection pain encourage unveiling of intimacy:

".../ I do not know, you put forward your ideas much easier, because you remain secure no matter what you tell. You also tell about experiences that hurt you a lot and you do not want your family to know. While face-to-face you cannot do it, you feel ashamed, and you get blocked. Here it is easier." (Damjana, 34)

".../ On the Internet you can be more honest. I found out, you can confide in the person through the Internet. Here you can reveal more intimate things than to someone you first meet face-to-face /.../." (Miha, 25)

Personal rejections seem less painful in case they are experienced on the basis of online relationship creation (Clark 2004, Ben-Ze'ev 2004). Reasons for the perceptions of rejections as less problematic and less personal lie in the anonymity of the rejected, explanations of rejection by external circumstances, perceptions of numerous alternative options and the frequency of the rejections (Ben-Ze'ev 2004, 194):

".../ And also this rejection factor. In face-to-face relationship you would be much more depressed if someone would say "No!" to you. Here on the Internet you can brush it aside. /.../ Physically you are not here, so this psychological aspect is much simpler /.../." (Nika, 25)

Cyberspace facilitates contact making for shy, introvert and those with lower self-esteem (McKenna et al. 2002, 11), which lessens the impact of social skills in the building of close intimate relationships:

"Yes, for people like me, who are a bit shy (Internet dating is the advantage). It might be hard to understand. I am a fieldworker and it was never hard for me to make contacts with the customers on a daily basis. But when it came to intimate part I was more restricted. /.../ Here all these inhibitions are loosened. You do not know what is on the other side. In fact, the advantage is, the person on the other side doesn't know you. You might say a bit more or make a hint, while actually you are a bit restrained." (Bošjan, 35)

".../ I do not have such a personality, to step up and start talking with someone. /.../ Virtually, I tug at somebody's sleeve, introduce myself and we start to talk and see when this thing moves." (Urša, 29)

Numerous available others gathered in one place is another advantage, recognized by Internet daters. Thousands of more or less interesting profiles create an impression of apparent endlessness of choices, which, on other hand, encourages a longer selection.

Comfort of privacy is another positive aspect of Internet dating related to no need to dress up, take time for the exactly determined part of the day, or go to a place where singles usually meet or for a specific event. Comfort stems also from the availability of single others that are gathered in one place as well as in the possibility to end unsatisfactory online relationship whenever one wants:

"For someone as I am, spending lots of time at work, spending evenings with my child, who does not like pubs or parties any more... On the local hill you cannot

get into contact just like that. Here the advantage is you are at home and you can move away whenever you want/.../” (Tina, 33)

Time flexibility is another advantage of searching for intimate romantic partner through Internet dating. It includes possibility to search for interesting others in line with time availability and willingness for search activities:

“The advantage is selecting the time of communication, which in fact requires less time adjusting. And when you have time, you sit down and write, or go for a chat and talk.” (Nena, 36)

“/.../ You spend your time on the computer, whenever you feel good. If you are sad, depressed, annoying, you will not sit by the computer and try to find someone. So this might be an advantage in comparison to the classical search.” (Aleš, 37)

A bit unexpected advantage of Internet dating was self-reflexivity. As Illouz and Finkelman put it “/t/o meet a virtual other, the self is thus required to undergo a concentrated process of reflexive self-observation, introspection, self-labeling, and articulation of tastes and opinions pertaining to oneself and others” (Illouz and Finkelman 2009, 415):

“/.../I’ve had diverse communications, that made me happy. And there was one aspect I have to say I was different as usual, but where I could develop myself. And this I believe was one of the great advantages of the Internet.” (Jana, 42)

According to some (male) interviewees, Internet dating is cheaper in comparison to the traditional face-to-face dating. This advantage might be understood in terms of persistent traditional gendered expectations of who pays for the costs of the date. It seems men feel obliged to pay for it:

“One of the advantages is you can meet a person you could not meet. And the other is you get to know more people as you would otherwise. Finally from the economic point of view it could be cheaper.” (Bojan, 34)

“If not anything else, it sure is cheaper (ha, ha) /.../” (Marko, 34)

3.3.2. In between advantages and disadvantages

In case of getting to know others on the basis of face-to-face contact, physical image is usually one of the key determinants that attracts or discourages the process of getting acquainted. On the other hand, in case of Internet dating the role of physical attraction can be lessened due to similarities in thinking revealed in in-depth computer-mediated communication. Ben-Ze’ev (2004, 39) speaks about the lessened role of physical attraction and the possibility of the relationship to start in situations where it usually would not start, while McDermott (in Pettman 2009, 196) names the situation “falling in love from the inside out”. The minimized role of physical attraction can be regarded as an advantage to get to know more possible candidates and not limit oneself only to candidates that are physically attractive:

“Maybe the advantage is you are looking for a partner and you do not actually know how he looks like. It is true photos are available, but I never only look at the photo. Everyone is a little bit different. Maybe you know the person better, if he is

sincere, you know his personality better. Communication flows are on a bit different level than in case of face-to-face meetings. For instance, you go to the club and meet someone, here you just click and you do not see him /.../” (Anja, 25)

“Men are visual creatures and visual creatures respond to physical attributes of women. And the advantage is you do not respond to external stimulus /.../” (Edi, 36)

In addition cyber space with the lack of information about others combined with characteristics of Internet dating sites and characteristics of computer-mediated communication encourages imagination (Ben-Ze'ev 2004) and fantasies (Arvidsson 2006) that may lead to feeling of falling in love or feeling of intimate closeness with the interesting other. Both are regarded as a problem in case feelings are not confirmed with the transition into face-to-face meeting:

“You have some heart problems, sometimes you also fall for somebody, you know. Then I use imagination. And especially these young mums are a disaster concerning this. They are only interested in a few hours stay and goodbye. She does not want to know you; she does not want to have anything with you. She has her child at home and this is it. And, you know, sometimes it hurts.” (Miro, 39)

“But when I saw that man, I remained speechless. I don't know, I just missed the keyboard and the computer monitor in front of me. That was it. It was a hard experience. We had nothing to talk about.” (Anja, 31)

Some of the participants reported Internet dating is more time effective in comparison to classical dating. In less time an individual can check a big pool of potential candidates. Time effectiveness is empowered by technical characteristics of the search on the basis of criteria set in the browser and is typical especially for the starting periods of profiles filtering.

“/.../ And technically you can check more women in the same day than if you go out /.../.” (Edi, 36)

On the other hand, longer computer-mediated communication for those who like to deepen the process of knowing others prior to face-to-face meetings can result in great time consumption, especially in cases when initial online relationship does not result in offline upgrading. Profile writing, changes of the profile according to the response level and style, checking profiles of others and multiple simultaneous computer-mediated communications demand quite a lot of time investment with no success guaranteed. In these cases Internet daters spoke about “much work for nothing”.

“Now, when I had paid 30 Euros, I expected a revolution. I thought I would go out for a coffee with three women each day. I soon realized that you have to work like crazy, but it's all futile.” (Leon, 34)

3.3.3. Disadvantages of Internet dating

Just like advantages, disadvantages are strongly binned to the cyber space characteristics, which in terms of computer-mediated communication bring a new dimension to the relationship making. Disadvantages of Internet dating identified by participants of the

research are impersonal nature of cyberspace, imagination and fantasies, smaller emotional involvement, falsification of data, intrusiveness and vulgarity, online harassment and violence.

Impersonal character of cyberspace is related to the prevailing concept of rational choice. In online contacts emotional investments are usually smaller than they are in offline meetings. For those who take online relationship seriously, this can be painful.

"/.../ You need to check a certain number of people to get what you want. It can be difficult. You can argue, you can be ignored or insulted. Even though you can pass it over faster than you would in face-to-face contacts /.../" (Jana, 42)

The frequency of untrue information is another disadvantage of Internet dating. Reasons for stating numerous lies are multiple and encompass the possibility of free identity creation and expression (Bargh et al. 2002; McKenna et al. 2002; Hardey 2002, 2004; Smail 2004; Suler 2004; Yurchisin et al. 2005; Rao Sahib et al. 2006; Lever et al. 2008; Whitty 2008) as well as in the demands of the strategic profile writing and self-presentations which imply the rule of boosting the attraction of the profile (Gibbs et al. 2006; Toma et al. 2008).

"In case of classical dating you directly meet with the person. You talk with her, look into her eyes and you can see if she lies or not. In case of Internet dating you cannot see when someone lies to you." (Miro, 39)

"I remember a man who did not reveal accurate data about the most basic thing. We met for a coffee, and then I found out he still lives with his wife, but is looking around, in case he finds someone interesting, even though he declared himself divorced." (Olga, 37)

In case of Internet dating falsifications are not always intentional but can be a consequence of the demand of creating an attractive profile. The problem also lies in the incongruence of what someone thinks about him/herself and how the other person perceives him/her. In case of huge incongruence, self-presentation of others may be regarded as untrue:

"People strive to present themselves as their best advantage, they present themselves as different, with more self-esteem and they follow classical stereotypic notions of an exemplary partner. But when you meet them, they differ from it. /.../ Maybe it is not conscious lying, but I have to mention it as a problem. I had some experiences with women that exaggerated their positive self-image /.../" (Niko, 41)

Face-to-face meeting can be defined as a breaking point of Internet dating when an imaginary impression about someone created on the basis of computer-mediated communication is checked. Disappointment by the transition into face-to-face meeting is one of the disadvantages of Internet dating that is often not mentioned directly. Instead it is revealed as such in the reflexive discussions about the transition into face-to-face meetings.

"Well, a disadvantage is when you meet face-to-face, you actually realize it isn't the way you thought it could be, or it was presented to you to be." (Aleš, 37)

Intrusiveness and vulgarity were mostly mentioned as problematic part of Internet dating by women. In some cases they experienced man do not accept rejection or are too direct in their search for sexual relationships. Intrusiveness and vulgarity are consequences of disinhibition effect (Suler 2004) which encourages communication without self-censure.

"Yes, for instance, many of them are intrusive and you cannot get across that you are not interested in them." (Majda, 26).

"One of my main restraints was this sexual vulgarity /.../" (Jana, 42)

Due to prevailing positive perceptions of Internet dating, harassment and violence are often overlooked negative characteristics of Internet dating (Whitty 2008). Experiences of female respondents' encompassed e-mail account break-in and stalking:

".../Unfortunately I have made a mistake because he found out where I lived. When I told him nothing would come out of it he started to become rougher and more and more impudent. Also in the e-mails he sent me, and I finally did not even open them. /.../ Finally he broke into my yahoo account which at that time I did not know and he responded to others in my name. I really took the biscuit. I experienced it as an abuse /.../" (Mihela, 42)

Finally, the danger of addiction (Whitty 2008) is also one of the problems of Internet dating. It is encouraged by all of the attractive characteristics which lure to knowing more and more people or spending more and more time for online socializing. Those who had already experienced it, described it as a complete subordination of everyday life by the activities of Internet dating.

".../ Now I am treating my Internet addiction, because I see how intensively it can eat into a man. It is obvious Internet dating is a decision you make, when you are down /.../" (Žiga, 26)

".../ If you can hold yourself back, if you can use it with brains, it can really be nice... /.../ But it was hard, very hard. I mean, when you are used to spending 20 hours per day on the Internet." (Anja, 31)

3.4. Strategies of self-marketing and rationalization of choosing interesting others

A strategic search for a romantic partner via Internet dating sites is related to the notion of Internet dating as a market, which encourages rational choice in terms of consumer culture (Bauman 2003; Hollander 2004; Smail 2004; Illouz 2007; Illouz and Finkelman 2009; Heino et al. 2010). The notion of Internet dating as based on the ideology of consumer culture (i.e. the process of exchange and negotiation in forming intimate relationships) and the marketing of the individual originates in the idea that Internet dating is a successor to personal ads in newspapers (Ellison et al. 2006; Hardey 2002). Newspaper ads already indicated the principles of the marketing of the self and the buying of others (Coupland 1996; Jagger 1998, 2001).

In this sense, a wide array of terms adopted from the consumer culture is used to describe characteristics of Internet dating. *Marketing oneself and buying others* (Smail 2004), *buying love* (Paap and Raybeck 2005), *selling self* (Whitty 2007), *self-marketing*

(Hardey 2004) and *relationshopping* (Heino et al. 2010) are only a few of negatively biased terms that stress the nature of choosing others in the process of Internet dating. The process of the commodification and rationalization of dating is influenced by the computer-mediated communication characteristics. It excludes face-to-face interaction and thus inevitably shapes communication differently from initial face-to-face communication in traditional dating, which is primarily defined by non-verbal rather than verbal aspects (Walther 1996). Rationalization of choice and commodification of online relationships building is determined by two aspects – first by the demands of personal profile writing (demands for the uniqueness of personal profile, self-value determination, search for market niche) and second by the search for interesting profiles (predetermined search criteria, start of online communication on the basis of prospects of the profile owner and ending of online communication).

3.4.1. Profiles as marketing tools

A personal profile is a starting point of knowing others, it is a means by which people market themselves and present themselves strategically by emphasizing positive characteristics and deemphasizing negative characteristics (Heino et al. 2010). A personal profile exposes a virtue which should be possessed by the person who another individual would be interested to meet and/or to start a relationship with (ibid.). Consequently the profile writing could be understood as a way of complex folding of self and desired other (Smail 2004, 97). The information that is supposed to attract attention of similar others is pointed out:

“My profile is a trick. It is meant to be a bait. There is a catch in it – and those who understand it are interesting for me. Those who could laugh about it ... well, it functioned as an ‘entrance filter’.” (Tadej, 41)

Due to the demand of being different from numerous others, imbalance in gender structure of the profile owners and the consequential unwritten rule which determines women as the ones who choose with whom they will start Internet dating, especially men have to make considerable efforts to be perceived as interesting enough for the first phase of online acquaintances:

“I put an effort into creating a profile which would be something special, something unique, something that stands out, something that is quite individual in order to make it noticeable as a special, non-stereotypically written text.” (Janez, 58)

“In fact I found out what the point was even while I was reading the profiles on Ona-on.com. There are considerably more men than women. And women are those who choose. ... Women were overwhelmed by invitations, answers, ‘go’ and ‘no go’ options, messages and all. And when I checked men’s profiles just for fun, I noticed they were much more elaborated and nicely written than women’s.” (Miha, 25)

Putting one’s best characteristics into the core of the profile and the possibility to express true self⁷ (Barg et al. 2002; McKenna et al. 2002) are the consequences of the demand of self-marketing. Both inevitably lead to the feeling of numerous misrepresentations:

⁷ True self is the notion of self perceived as actual but not presented to others due to different social restraints. Thus, Internet dating can also be understood in terms of enabling identity recreation (Yur-

"/.../ It is impossible to perceive yourself as others perceive you. When you describe yourself, the one who reads it understands it completely different. This I found very interesting." (Jana, 42).

3.4.2. Rationalization of choice

Illouz (2007, 79) claims that no other technology has radicalized in such an extreme way the notion of the self as a 'chooser' and the idea that the romantic encounter should be the result of the best possible choice as the Internet has. That is why Internet dating is literally organized within the structure of the market.

Rationalization of choice is evident when Internet daters reveal their search criteria that usually encompass age, physical attraction, distance of place of living, parenting status, education, physical attraction etc.:

"Age, place of living distance, height, body type, I was searching for a slim woman, I was also attentive toward family life – in principle I do not search for a woman with a child. If someone would attract me very much I would accept that, because a person has to be accepted as a whole. If possible, not. I am searching for a woman who wants to have a child. It is important also if she is a non-smoker – though I have to admit it, I also wrote to smokers with a hope of just being an occasional smoker." (Bojan, 34)

"Yes, (place of living) was important too. Even though people say love has no boundaries. I had no contacts with people living far away, not living in the vicinity of Ljubljana." (Karmen, 32)

"/.../Someone has to attract you physically, otherwise it is lame. It is a fact. The body is important no matter whether we close our eyes. I will not check someone's heart if I do not find it attractive." (Leon, 34)

"/.../Actually I was attracted to those who had anything to say, who were different, informative. This was the criteria. And of course before it age was most important to me and I also couldn't neglect the physical appearance." (Nika, 25)

A rational choice based on cost–benefit check of interesting profile owners' results in the (consecutive) selection of those who promise best potential for the relationship development in most fluent way. As Bauman (2003) believes we increasingly interpret each other as objects. We 'consume' both goods and each other in the same way in order to manage our insecurities and immediately fulfill our needs. And the building of the romantic relationship on the Internet or its end encourage the above principles very intensely.

4. DISCUSSION

Internet dating is an extremely varied and complex phenomenon and multiple reasons influence its heterogeneity and complexity. One is that the socio–cultural characteristics of those who take up Internet dating increasingly resemble the general heterogeneity of the population at large (Peter and Valkenburg 2007). Consequently, we cannot pinpoint standard features of Internet dating users. In our case the concentration of Internet daters acco-

chisin et al. 2005; Couch and Liamputtong 2008), or in terms of interpretation and construction of an individual's identity (Hardey 2004).

rding to their age is higher among the age group that is supposed to form their own family or at least to live in a stable relationship. Educational structure of Internet daters (in case where it was accurately stated) seems a bit higher than the average educational level of the Slovenian population, which, considering digital splits (Oblak Črnič 2012), probably coheres to Internet use and practicing Internet dating as well. The second reason for the complexity of the phenomena correlates to different strategies employed in the process of getting to know a potential romantic partner. Internet dating resembles traditional dating at a higher level in case of using the strategy of quick move into face-to-face encounters, while the use of strategy of knowing each other on a basis of prolonged computer-mediated communication importantly changes the way acquaintances are made.

Reasons for practicing Internet dating encompass several factors and mainly derive from an individual's finding traditional dating as not sufficient or not bringing desired results. Internet dating is used to boost chances and try different complementary strategies of romantic partner search.

Definitions of advantages and disadvantages of Internet dating show some contradictions of the phenomenon when one characteristic discussed from different points of view may be regarded as totally disparate (for example, the importance of physical attraction, the time dimensions of Internet dating, etc.). There are numerous lures and imperfections in the functioning of this partnership market. Those being successful minimize the role and range of imperfections, while those who have not found a suitable match yet have more critical opinions about it.

Despite the heterogeneous and contradictory nature of Internet dating we may claim it clearly encourages a rational choice of interesting others and marketing of self in the process of building a romantic partnership. Technologically supported search for a romantic partner demolishes the idealized notion of romantic love (Illouz 2007) and is regarded as a prototype of contemporary relationships based on the "counterculture of the heart" (Hollander 2004), which implies partner selection on the basis of principles of consumerism, cold intimacy and high rationalization (Illouz and Finkelman 2009).

However, if we remember parental or ruler selections or approvals of suitable partners in the past we may claim such selection was as rational as it is the case with Internet dating. Principles of maximization of 'profit' and selection on the basis of homogamy were considerably similar to current criteria prevailing in Internet dating. On the other hand, the rational choice probably does not exclude the desired outcome to be perceived as romantic. And finally the question is, is not romantic love only a myth? If we agree it is, the problem of contemporary romantic relationships does not lie in the place of meeting or in the search criteria.

REFERENCES

- Bargh, John A. *et al.* „Can You See the Real Me? Activation and Expression of the ‘True self’ on the Internet.“ *Journal of Social Issues* 58 (2002): 33–48.
- Barraket, Jo, and Millsom S. Henry-Waring. „Getting it On(Line). Sociological Perspectives on E-dating.“ *Journal of Sociology* 44 (2008): 149–165.
- Bauman, Zygmunt. *Liquid Love. On the Frailty of Human Bonds*. Cambridge: Polity Press; Malden: Blackwell, 2003.
- Beck Gernsheim, Elisabeth. *Reinventing the Family. In Search of New Lifestyles*. Malden: Blackwell Publishers, 2002.
- Ben-Ze'ev, Aaron. *Love Online*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Couch, Danielle and Pranee Liamputtong. „Online Dating and Mating: The Use of the Internet to Meet Sexual Partners.“ *Qualitative Health research* 18 (2008): 268–279.
- Coupland, Justine. „Dating Advertisements: Discourses of the Commodified Self.“ *Discourse Society* 7 (1996): 187–207.

- Ellison, Nicole et al. „Managing Impressions Online: Self–presentation Processes in the Online Dating Environment.“ *Journal of Computer–mediated Communication* 11 (2006): 415–441.
- Gibbs, Jennifer L. et al. „Self–presentations in Online Personals: The Role of Anticipated Future Interaction, Self–disclosure, and Perceived Success in Internet Dating.“ *Communication Research* 33 (2006): 152–177.
- Giddens, Anthony. *Modernity and Self–identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press, 1991/1995.
- Giddens, Anthony. *Preobrazba intimnosti. Spolnost, ljubezen in erotika v sodobnih družbah*. Ljubljana: *cf, 2000.
- Hardey, Michael. „Life Beyond the Screen: Embodiment and Identity through the Internet.“ *The Sociological Review* 50 (2002): 570–584.
- Hardey, Michael. „Mediated Relationships: Authenticity and the Possibility of Romance.“ *Information, Communication & Society* 7 (2004): 207–222.
- Heino, Rebecca D. et al. „Relationshopping: Investigating the market metaphor in online dating.“ *Journal of Social and Personal Relationships* 27 (2010): 427–447.
- Henry Waring, Millsom, and Jo Barraket. „Dating and Intimacy in the 21st Century: The Use of Online Dating Sites in Australia.“ *International Journal of Emerging Technologies and Society* 6 (2008): 14–33.
- Henderson, Samantha, and Michael Gilding. „’I’ve Never Clicked this Much with Anyone in My Life’: Trust and Hyperpersonal Communication in Online Friendships.“ *New Media and Society* 6 (2004): 487–506.
- Hogan, Bernie et al. *Me, My Spouse and the Internet. A Global Shift in the Social Relationships of Network Individuals: Meeting and Dating Online Comes of Age*. Oxford: Oxford Internet Institute, University of Oxford, 2011.
- Hollander, Paul. „The Counterculture of the Heart.“ *Society* 41 (2004): 69–77.
- Illouz, Eva. *Cold Intimacies: The Making of Emotional Capitalism*. Cambridge: Polity Press, 2007.
- Illouz, Eva, and Shoshannah Finkelman. „An odd and Inseparable Couple: Emotion and Rationality in Partner Selection.“ *Theory and Society* 38 (2009): 401–422.
- Jagger, Elizabeth. „Marketing the Self, Buying an Other: Dating in a Postmodern Consumer Society.“ *Sociology* 32 (1998): 795–814.
- Jagger, Elizabeth. „Marketing Molly and Melville: Dating in a Postmodern Consumer Society.“ *Sociology* 35 (2001): 39–57.
- Kogovšek, Luka. Statistical data on Ona–on.com dating site users send by e–mail to the author, 21st February 2011.
- Kuhar, Roman et al. „Ljubezen na prvi klik: uporaba interneta za spoznavanje intimnih in seksualnih partnerjev.“ *Družboslovne razprave* 26 (2010): 45–64.
- Lenarčič, Blaž. „Mesto in kibernetički prostor.“ *Annales, Series Historia et Sociologia* 22 (2012): 293–304.
- Lever, Janet et al. „Searching for Love in all the ‘Write’ Places: Exploring Internet Personals Use by Sexual Orientation, Gender and Age.“ *International Journal of Sexual Health* 20 (2008): 233–246.
- McKenna, Kately et al. „Relationship Formation on the Internet: What’s the Big Attraction?“ *Journal of Social Issues* 58 (2002): 9–31.
- Najdem.si. Statistical data on Najdem.si dating site users send by e–mail to the author, 4th October 2010.
- Oblak Črnič, Tanja. „Digitalne razslojenosti: spletna kultura skozi razredno in kulturno diferenciacijo v Ljubljani in Mariboru.“ *Družboslovne razprave* 71 (2012): 39–62.
- Paap, Kris, and Douglas Raybeck. „A Differently Gendered Landscape: Gender and Agency in the Web–based Personals.“ *Electronic Journal of Sociology* 9 (2005): 1–44.
- Peter, Jochen, and Patti M. Valkenburg. „Who Looks for Casual Dates on the Internet? A Test of the Compensation and the Recreation Hypotheses.“ *New Media & Society* 9 (2007): 455–474.
- Rao Sahib et al. „Putting Your Best Cyber Identity Forward: An Analysis of ‘Success Stories’ from a Russian Internet Marriage Agency.“ *International Sociology* 21 (2006): 61–82.
- Ritchie, Jane, and Jane Lewis, eds. *Qualitative Research Practice: A Guide for Social Science Students and Researchers*. Sage Publications, London, 2003.
- Salecl, Renata. *Izbira*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2011.

- Statistical Office of the Republic of Slovenia. „Izobrazba, Slovenija, 1. januar 2011 – končni podatki“. 29. december 2011, Prva objava. Available from: http://www.stat.si/novica_prikazi.aspx?id=4412.
- Statistical Office of the Republic of Slovenia. „Uporaba interneta v gospodinjstvih in pri posameznikih, Slovenija, 2013 – končni podatki“. 7. oktober 2013, Prva objava. Available from: http://www.stat.si/novica_prikazi.aspx?id=5795
- Suler, John. „The Online Disinhibition Effect.“ *Cyberpsychology & Behavior* 7 (2004): 321–326.
- Švab, Alenka, and Roman Kuhar. „Internet Dating in Slovenia: Some Empirical Findings.“ Paper presented at 8th conference of European sociological association: Conflict, Citizenship and Civil Society, Glasgow, 3rd – 6th September 2007.
- Toma, Catalina L. et al. „Separating Fact from Fiction: An Examination of Deceptive Self-presentation in Online Dating Profiles.“ *Personality and Social Psychology Bulletin* 34 (2008): 1023–1036.
- Valkenburg, Patti M., and Jochen Peter. „Who Visits Online Dating Sites? Exploring Some Characteristics of Online Daters.“ *CyberPsychology & Behavior* 10 (2007): 849–852.
- Vehovar, Vasja et al. *Spletne skupnosti 2010 (#93). RIS, raba interneta v Sloveniji*. Ljubljana: Center za metodologijo in informatiko, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani, 2010.
- Walther, Joseph B. „Computer-mediated Communication: Impersonal, Interpersonal, and Hyperpersonal Interaction.“ *Communication Research* 23 (1996): 3–44.
- Whitty, Monica T. „Revealing the ‘Real’ me, Searching for the ‘Actual’ you: Presentations of Self on an Internet Dating Site.“ *Computers in Human Behavior*, doi:10.1016/j.chb.2007.07002, 2007. Available from: http://www.elsevier.com.br/biblioteca/digital/arquivo/artigo_sdol.pdf.
- Whitty, Monica T. „Liberating or Deliberating? An Examination of Romantic Relationships, Sexual Relationship and Friendship on the Net.“ *Computers in Human Behavior*, doi: 10.1016/j.chb.2008.02.009, 2008. Available from: <http://www.aidating.co.uk/blog/2008/07/liberating-or-debilitating-an-examination-of-romantic-relationships-sexual-relationships-and-friendships-on-the-net/>
- Yurchisin, Jennifer et al. „An Exploration of Identity Re-creation in the Context of Internet Dating.“ *Social Behavior and Personality* 33 (2005): 735–750.
- Žakelj, Tjaša. „Intimacy in the Context of Internet Dating.“ *Annales, series Historia et Sociologia* 21 (2011): 187–196.
- Žakelj, Tjaša. *Sodobna partnerstva: Spoznavanje po spletu*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Zbirka psihologija vsakdanjega življenja, 2012.

ONLAJN TRAJENJE LJUBAVI: NEKOLIKO SOCIOLOŠKIH ASPEKATA ONLAJN UPOZNAVANJA

Sažetak: Zbog transformacije intimnosti, zahtjeva samo-refleksivnosti i učestalog raspada savremenih partnerstva ili porodica, životne putanje većine ljudi uključuju traženje (romantičnog) partnera iz više puta. Uz oflajn (tradicionalna) tržišta braka ili partnerstava internet sajtovi za upoznavanje koriste se sa namerom potrage za partnerom. Internet se, imajući u vidu njegove karakteristike, može definisati kao novo partnersko i/ili bračno tržište koje se zbog društvenih promena sve više koristi kao mesto potrage za potencijalnim partnerom. Početak razvoja partnerstva na internetu uglavnom je pod uticajem karakteristika kompjuterski posredovane komunikacije koje u velikoj meri usmeravaju onlajn izgradnju međuosobnih odnosa. Takođe, on je pod uticajem osnovnih tehnoloških zahtjeva vezanih za strategije izgradnje onlajn odnosa koji su planirani da se transformišu u licem-u-lice interakcije. Karakteristike kompjuterski posredovane komunikacije i zahtevi tehnologije utiču na način izbora potencijalnog partnera koga pojedinac želi da upozna i na način na koji se slobodne osobe prezentuju u ličnim profilima.

Zasnovano na podacima kvalitativnog i kvantitativnog istraživanja u Sloveniji rad će se fokusirati na sledeće sociološke aspekte internet datinga: korisnici internet dating sajtova (polna i obrazovna struktura), razlozi za upotrebu, prednosti i nedostaci onlajn datinga, strategije promovisanja sebe te racionalizacije izbora zanimljivih drugih.

Ključne reči: onlajn upoznavanje, korisnici, prednosti i nedostaci, racionalizacija, Slovenija.

СИНГУЛАРНОСТ ЧОВЕКА И КОМПЈУТЕРА У ИНТЕРНЕТ ОКРУЖЕЊУ

УДК 004.7:316.775

Татјана Тапавички Дуроњић

Универзитет Бања Лука
Факултет политичких наука
tatjanaduronjic@gmail.com

Сажетак: *Рад истражује природу коактивне интеракције између човека и компјутера у информатичком добу. Центар анализе је идеја да је интерфејс човека и компјутера у зрелој фази информатичког времена, достигао тачку Курцвајлове сингуларности. Човек и компјутер у специфичном интернет окружењу развијају метакомуникационе улоге, лиминалне по свом садржају и по својој природи. То ствара услове за нове постбиолошке односе између човека и компјутера и отвара пут за нову трансхуманистичку перспективу. Овај рад стога тврди да су природе информатичког доба и интернета створиле услов за „узлет машина“ и „узлет човека“ према новој етапи цивилизације у којој настају услови за њихово континуирано прожимање и узајамно подстицање. Комуникација се одвија у проширеној перспективи интернет окружења, а комуникатори развијају природу хибридног „селфа“. Друго доба машина ствара и новог човека и нову машину.*

Кључне речи: *човек и машина, коактивна интеракција, постбиолошки односи, трансхуманистичка перспектива, нови „селф“.*

УВОД

Човек и технологија отварају нову цивилизацијску епоху у информатичком друштву, развијајући интеракцију која и човека и технологију уводи у лиминалну фазу. Реч је заправо о периоду човекове усмерености на развој и употребу технологије машина у мери која га, услед степена те примене, чини зависним елементом тог односа. Али, и о периоду у којем развојни процеси технологије, посебно информационе технологије (*ИТ*) показују знаке развојног осамостаљивања, али и способност да утичу на човеков живот и његове домете. Упркос развојним сопствености сваког понаособ, човек и информациона технологија стварају интеракције са тешко предвидивом перспективом, што представља основ лиминалне фазе односа човека и савремене информационе технологије.

Човек се рађа окружен информационим технологијама, у свету у којем је престижни светски медиј *Тајм (Time) josh 1982. за личност године прогласио управо компјутер* (Суботић 2012, 25).¹ Друштвено окружење карактерише непрекидно *ширење свеprisутности комуникационих и информационих технологија и појаве заметка моћи и утицаја технонауке* (Gir 2011, 16) која може имати одређујући утицај на квалитет човековог живота. Човеково биопоље стога многи аутори већ означавају као *техничко створено окружење* (Perez 2010, 8).

Оба процеса, и ширење свеprisутности информационих и комуникационих технологија и пораст моћи технонауке уопште, јединствена су према последицама по човека – смањивање човекових компетенција услед ослањања на технологију² и зависност од примене и употребе технологије. Ову врсту зависности човек прихвата као неминовност у искуству свог савременог живота, одређујући себе немоћним у су-протстављању техноекспанзији.

Коактивна, сарадничка интеракција човека и информационе технологије најавила је другачији свет будућности зачетих још конструкцијом првих компјутерских машина, половином прошлог века. Технологија је тада добила посебан квалитет развојем и применом компјутерске машине. Можда више него икада раније, човек је био спреман да у комуникациони опсег укључи и машину. Реч „машина“ овде треба разумети као синоним за савремене информационе и комуникационе технологије. „Машина“ у овом раду стога представља појам којим се означава компјутер као универзална машина за комуникацију. Намера је да се размотри комуникациони потенцијал интернета, као једног од основних информационих платформи компјутера. У том смислу нарочито је важна чињеница да се интернет развија као мрежни концепт што је основ развоја онлајн друштвених мрежа на којима се данас одвија велики део савремене комуникације. Друге карактеристике и одређења интернета неће бити разматране. Термин „технологија“ ће се односити на савремене информационе технологије у ширем смислу. Изузетно ће се, у оном делу рада, где ће нужно бити приказани кратки сегменти историје развоја употребе знања и алата „машина“ на кратко разумевати само као уређај, у–ређена алатка.

Намера је да се овом анализом сегментирано прикаже еволуција идеја и праксе односа човека и машина како би био видљив историјски континуитет бављења човека њоме. И како би се уочила општа места приближавања човека машини, односно приближавања машине човековом животном окружењу. „Приближавање“ је овде схваћено као процес изградње симбиозе човека и машине, те стварање заједничког животног простора уз појачану интеракцију у времену и простору.

¹ Заправо избор се вршио у категорији „машине године“, а категорија „личност године“ је изостављена за ту годину, па су многи ову измену тумачили на начин како то чини Суботић. Од тога времена, случајно или условљено овим парадоксом, информационо доба чинило се потпуно другачијим од свих дотадашњих цивилизацијских епоха. Глобално је прихваћено да више ништа „неће бити исто“. Уосталом, под овим слоганом одржан је и први Светски самит о информационом друштву у Женеви 2003 (Тапавички Дуроњић 2006).

² Истраживања представљена од стране *Alliance for Childhood*, под насловом *Fools Gold: A Critical Look of Computer in Childhood*, доказују да многе социјалне компетенције и оспособљења код деце и младих слабе, а услед прекомерне употребе нових информационо-комуникационих технологија, као што су: способност чуђења, имагинације, рукотворења, стрпљење за тежак рад и посао (33), али и неспособност да се развије „симболичка игра“, а што утиче на квалитет говора („сиромашан“ вокабулар). Више видети о овоме у: Cordes and Miller 2000.

Централна теза рада је да „узлети“³ који су доживели и технологија и човек, представљају изазов за савременог човека, јер је интерфејс који развијају створио услове за нове односе између њих, другачије и у природи и по свом садржају. За ову тезу користи се идеја Курцвајлове (Kurzweil 2005) сингуларности. Развој и међусобно приближавање човека и машине приказано је кроз историјски приказ основних праваца развоја информационе технологије у најопштијем смислу тог развоја, а потом и кроз развој и однос човека према компјутеру, као универзалној машини данашњег доба. Намера је показати да је сарадничка интеракција човека и технологије, овако схваћених, дуготрајна историјска категорија у којој је човек кључни „фактор X“⁴ са својом тежњом за новитетима, испитивањима граница својих оспособљена, али и у истраживању могућности технологије. Интернет, као техно свет повезаних компјутера, у овом раду се одређује као историјска епоха, односно као информациона и комуникациона технологија којом почиње друго медијско доба – такозвано интернет доба (Holmes 2005). То се чини из разлога јер се друго доба машина подудару са интернет добом и дигиталном културом, као посебном културом живљења у информатичком добу (Gir 2011).

Са таквом новом природом у контакту са технологијом човек се у овом раду посматра *на два нивоа*. Нивои су грађени по појавности и по значају за тему истраживања, а биће обрађени историјским методом, методом теоријске анализе и методом компарације.

Један ниво посматрања чине разматрања везана за рана искуства стварања првих, једноставних машина и њихов значј за човека и човеково окружење. Овај део анализе обухвата и део историје развоја сложених, електронских машина. *Други ниво* разматрања усмерен је на приказ човекових очекивања и понашања у простору компјутерске, односно интернет медијсфере која настаје као део *медијског обједињавања* (Kanton 2009) глобалне информационе технологије. Идеја сингуларности биће кориштена да се покаже степен приближавања машине и човека. Последице овог приближавања третиране су као нови, постбиолошки однос у смислу како о томе говори Шери Теркл (Sherry Turkle) (2011). Централни нод око којег се посматра однос човека и машине у овом раду је проблем и природа *приближавања човековог окружења и окружења машине*.

1. СТАРИ ВЕК – ВЕК ЈАСНЕ ДИФЕРЕНЦИЈАЦИЈЕ

1.1. Човек и машина

Компјутерска машина само је једна у низу човекових конструката из области технике.⁵ Много пре компјутера, човек је изумео разна више–мање једноставна помагала и алате који су му били „десна рука“ у обављању многих послова. У Старом веку, у Месопотамији, Египту, и у Античко доба, створане су углавном машине

³ Термин посуђен од Курцвајла који је овом речју описивао савремени квантитативни и квалитативни развој технологије машина уопште, а компјутера посебно.

⁴ Посуђена синтагма Френсиса Фукујаме у новом значењу. Фукујаме (2003) је под овим појмом подразумевао јединствено, универзално и суштинско одређење свих људских бића.

⁵ У овом раду „техника“ се дефинише у ширем смислу значења овог појма и подразумева уређаје те интелектуалне активности које прате и организује стваралаштво око тих уређаја.

за астрономију, мерење времена и ратне машине. Најпознатији изуми из тог времена једноставних машина (Asimov 1988),⁶ конструисане су у Старој Грчкој. Реч је о изумима попут точка, вијка (2005, 73)⁷ клина, полуге (исто, 248)⁸ и слично. Многи други технички изуми, као што је воденица и воденичко коло, тег, плуг, вага, лук, ковани новац и остали, такође представљају значајне изуме човека тог времена. Стога се и може рећи да је машина омогућавала, како то каже добар познавалац живота у Старој Грчкој, *избављење човека од беде физичког рада и успостављање трајне среће на земљи* (Ђурић 2001). Доба хеленизма у Старој Грчкој на посебан је начин подстакло кретање историје човека, а тиме и целокупног живота. *Природа губи божанске конотације, али их добија човек, а џиновско јаје сајбер помисли зачело се полако и постепено... односно машина је зачета много пре рођења* (Тапавички Дуроњић 2006).

Можда први корак у том развојном смислу представља Платоново и Аристотелово увођење појма „техна“, с намером да се означи теоријско откривање и познавање појма. Декартовом поделом на практичну и спекулативну философију, коју су Стари Грци користили с намером да одвоје природу и домет човековог деловања, омогућено је одвојено посматрање сфера човековог практичног рада и деловања, од подручја умног деловања, науке и философије. Хајдергер је много касније ова старогрчка учења, назвао првим скривеним темељима развоја технократске идеологије и праксе будућности. Грчку употребу логоса за практичне ствари назвао је полазном тачком савременог развоја технике. Односно, местом одакле она суштински почиње (исто).

И док је машина била „ствар“, „средство“, „алатка“, сфера техне, човек је био антипод свему овоме. Сличности и разлике између њих биле су јасне и диференциране по принципу односа живог и неживог, стваралачког и створеног, између онога ко има и онога коме недостаје стваралачка когниција. У доба хеленизма, човек је био мерило свих ствари, како је сматрао Протагора, а циљ истински доброг живота за човека било је не делати алатима, већ делати умом. Неки од њих, међутим, били су и практичари, попут Архимеда. У складу с општим презиром практичног рада у Старој Грчкој Архимед није оставио писане трагове о својим изумима, али се верује да је заслужан за конструкцију и примену пумпи са сврдлом. Архимеду се приписују изуми и више ратних машина.⁹ Посебно је из тог периода важан рад Херона из Александрије који је систематизовао механичке изуме претходних цивилизација Старог века¹⁰ и, истовремено, направио низ механичких уређаја, попут рецимо ватрених мотора и парне боце.

Машина је у том времену била алатка, средство за рад, средство за помоћ у обављању неких делатности. У односу на човека била је пасивна, без могућности

⁶ Постоје, међутим, и тврдње да су Стари Грци имали и сложене машине. Једна од таквих је и механизам са Антикитере, који је био предмет истраживања и на међународној конференцији у Атини пре неколико година. Верује се да је реч о првој машини за мерење положаја планета из I века пре Христа.

⁷ Познат је рецимо израз Архимедов вијак. Више видети у: Архимед 2005, 73.

⁸ Видети у: Fizika 2005, 248.

⁹ Изум машине за катапултирање и машина–сочиво. Више видети у: Strizhak, Penkov and Paprel 2004.

¹⁰ Месопотамске, египатске.

да понуди више од онога што му је човек конструкцијом омогућио. Машине су биле једноставне и по конструкцији и по намени. Интерфејс између човека и машине заснивао се на једноставним командама од стране човека које су се на тај начин „стављале у погон“. Машина је била нема и немоћна за самосталне трансформације и интеракцију. Оне су у потпуности зависиле од човекових способности да их створи и делатно употреби.

За цивилизацију Старог Рима уопште, користи се мисао да је реч о техничком чуду *per se*, с обзиром на начин организације државе и друштва. Ово време није дало велика имена изумитеља из области технике машина. Заправо, Стари Римљани су били одлични применитељи знања претходних цивилизацијских постигнућа из Старог века и потом Антике, али нису успели да оставе аутентичан историјски траг и пруже допринос развоју технике схваћене у ужем смислу, технике као оруђа.

У свету Старих Грка алати су била нужност која својим постојањем и применом од стране човека, проширује просторе умног рада човека. Машине нису биле свеprisутне, мобилне и свима доступне под једнаким условима, па стога у овој друштвеној епохи цивилизације не можемо говорити о „узлету“ машина. Из овог угла гледајући, то није било доба машина, већ доба људи.

Најпознатија машина из средњег века настаје као пројекат *veitачког писања* (Војд 2002) у Гутенберговој галаксији. Изум штампарске пресе, иако није ни оригиналан ни први¹¹, представљао је епохалан изум за светску комуникацију. Машина је, можда, по први пут добила глобални значај, брзо се ширећи развијеним делом света.

1.2. Компјутер – универзална машина

Пут од абакуса,¹² до компјутера био је дуг и сложен. За разлику од абакуса који је био само машина за рачунање, компјутер је кроз све ширу примену постао, поред осталог,¹³ и машина за друштвену комуникацију.

Развојни путеви компјутера били су дуги, често и неочекивани. Заслуге за развој компјутерске технологије припадају многим научницима¹⁴ који су својим изумима отворили пут развоју рачунарске технике у 20. веку. Овај век се истински

¹¹ Много пре Гутенберга, технологију су познавали и Корејанци и Кинези.

¹² Справа кориштена за рачунање, према неким изворима стара преко пет хиљада година. Абакус је заправо био помоћно средство за меморију и није био замена човека.

¹³ Примена у економији (онлајн трговина), политици (представљање политичких активности, мобилизација чланства, изборно деловање, политички дијалог и слично), култури (архива светске баштине), али и у природним наукама, посебно биологији и медицини, где се „перспектива вечности везује за рачунар“ (Суботић 2012, 25). Суботић овде мисли на идеју криогеније која у основи има тежњу наставка живота након смрти на интернету, преношењем „свести и духа“ човека. Пут да се то оствари на овакав начин прилично је полемичан са становишта морала и могућности да се то догоди.

¹⁴ Конструкције првих аритметичких машина за извођење рачунарских операција сабирања и одузимања у 17. и 18. веку, које се приписују Вилхелму Шикарду (Wilhelmu Shickard) и Блез Паскалу (Blaise Pascal), затим тзв. Лајбницова машина за директно множење, диферентна и аналитичка машина Чарлса Бебица (Charles Babbage), Холеритова машина (Hermann Holerith), Ада Лавлејс (Ada Lovelace), заслужна за открића у програмирању и пионир програмирања, симболичка логика Џорџа Була (Boole George), диференцијални анализатор Ваневара Буша (Bush Vannevar), Жакаров (Joseph Marie Jacquard) ткачки разбој и многи други после њих.

може назвати веком примене компјутерске технологије и добом „узлета“ компјутерске машине. Његова свеопшта примена у савременом друштву и све једноставнији начин комуницирања путем компјутера омогућили су човеку једноставан и брз приступ и руковање технологијом. Најчешћи просечни корисници ове технологије су дигиталне генерације (Palfrey and Gasser 2008; Jukes, McCain, and Crocett 2010), које су имали рана искуства с информационим технологијама, услед чињенице да је савремен живот у којем су одрастали, одређен дигиталном културом, културом која се формирала око ИТ-а (Gir 2007). Но, статистике све више потврђују да се разлике у времену употребе информационих технологија између генерација све више смањују, а да се разлике које постоје односе, пре свега, на начин и врсту употребе ИТ. Информатичко доба и култура компјутера више ипак није само *заједничка култура за генерације млађе од 25 година* (Flecker 2003, 356).

Након што су јој непосредније претходили неки изуми везани за извођење рачунских операција и након низа математичких открића, као што су рецимо Геделова теорема о непотпуности¹⁵ и Тјурингова концептуална, универзална машина,¹⁶ електронске компјутерске машине 40-их година прошлог столећа биле су уређаји ограничених могућности за извођење одређених операција, иако су били у стању да рачунске операције обаве веома брзо.¹⁷ Комуникација човека и компјутерске машине прве генерације био је готово ритулан, с обзиром да је једини начин да компјутер одради програм био предвиђени (програмирани) подстицај од стране човека. Након тога машина се стављала у почетно стање, како би била спремна за наредну обраду. Машина није могла да се самоорганизује или да понуди више решења, поготово то није могла да учини истовремено. Рани модел друштвеног комуницирања, Шенон–Виверов модел, преузет из кибернетских наука у недостатку других адекватнијих модела друштвене комуникације,¹⁸ стога је имао једноставну схему: пошљалац–извор, преносник–сигнал, пријемник–прималац (Radojković i Stojković 2009).¹⁹ Такозвана повратна информације била је заправо „машинска“ и представљала је реаговање машине на човеков подстицај кроз налогодавање, а у улози извора–пошљалаца. Овај модел је посебно погодан за анализу хомеостатских машина,

¹⁵ Курт Гедел (Kurt Godel) је био аустријско-амерички математичар и логичар који је 30-их година прошлог века полемисао са немачким колегом Давидом Хилбертом (David Hilbert) око одређених Хилбертових идеја из теорије скупова и његове тежње да математику устроји у једну аксиоматску структуру (Gir 2011, 21).

¹⁶ За историју рачунарске технике веома је важно Тјурингово деловања у више праваца, посебно у подручју развоја раних бинарних машина, што се може сматрати основним за развој дигиталне технологије. Тјурингова тежња да створи машину која може да се постави у неограничен број стања, била је каснији изазов за компјутерску технику. Гир о томе каже: „За Тјуринга је ова машина била нека врста философске играчке, она му је омогућавала да реши проблем који га је заокупљао“ (Gir 2011, 22).

¹⁷ Хиљаду пута брже од електромеханичких уређаја из тог времена. Иначе, први електронски компјутер опште намене конструисан је средином 40-их година прошлог века у Америци под називом *Electronic Numerical Integrator and Calculator* и био је тежак 30 тона.

¹⁸ Ласвелов „вербални модел“ није био подесан у том смислу деловања.

¹⁹ Шен–Виверов модел из 1949. године, примењиван за анализу друштвене комуникације имао је озбиљну ману – модел за комуникацију међу машинама није био адекватан за моделовање комуникације међу људи, али „подједнако добро објашњава основе сваког, па и друштвеног комуницирања“ (Radojković i Stojković 2009, 28).

чију је природу имао и компјутер тадашње генерације. Компјутерска машина је и даље била нема, као у Старом веку. Она је била у потпуности ограничена конструкцијом и ширим друштвеним окружењем (енергијом, инфраструктуром и слично). Али, и човековим односом према њој.

Поред тога, употреба компјутерских машина била је веома ограничена на ужи круг стручњака и професионалаца из области електронике, информатике, кибернетике и сродних научних области. Компјутери тог времена нису били свепрожимајући, посебно не свеприсутни. Човек рану употребу компјутера није осетио у свакодневном животу, посебно не у мери у којој је компјутер данас друштвено видљив. Друштвени акцелератори, о којима говори Фидлер (Fidler 2004), када говори о моменту друштвеног прихватања одређене технологије, који би подстакли ширу примену ове технологије и њен већи улазак у човеков живот, нису били активирани. Компјутер је био невидљив за већину људи. И не само то, он је био непознаница која „живи“ само у лабораторијским условима.

Сличан однос човека и машине компјутера развијао се и са генерацијом компјутера друге генерације засноване на технологији транзистора 50–их и 60–их година прошлог века. Иако је у овом периоду забележен знажан помак у развоју програма, машина и даље разуме само машински језик као и у генерацијама првих компјутера. Појаву треће генерације компјутера базираних на технологији чипова пратило је низ изума у области информационих наука (Seguzzi 2003). Компјутери су мањи, бржи, поузданији, јефтинији. А са генерацијом компјутера четврте, пете и шесте генерације само се потврђује усмерење ИТ ка променама и развоју.

Упоредо с компјутерима развијала се и технологија интернета, а 1969. извршено је прво повезивање рачунара између два америчка универзитета.²⁰ Створени су услови за развој мрежне комуникације и првог истински глобалног медија – интернета. Његове развојне перформансе, нарочито појава светске мреже 1991. био је први глобални друштвени акцелератор за прихватање нових ИТ. Такође, интернет развија своје етичке принципе и регулацију,²¹ има своју организацију²² која прати његов светски статус и развој. На концу, интернет има дугогодишњи потврђени кредибилитет у свету информационо–комуникационих средстава. Важно је истаћи да су од тог времена компјутер и интернет постали портали за улазак у виртуелни простор машине, у којима су људи пронашли нова значења и могућности. Од тог доба смањивао се однос један човек један компјутер, а јачали су односи које су људи успостављали једни с другима помоћу компјутера као посредника (Terkl 2011, 12).

Интернет са виртуелним мрежним „простором“, иако користи машину као услов своје егзистенције, уствари је у потпуности дематеријализован и ослобођен временске и просторне димензије (Castells and Haraway 2007). Ипак, интернет поте-

²⁰ Универзитет Калифорнија у Лос Анђелесу (UCLA) и Стенфорд универзитет преко свог истраживачког центара. Више о томе видети у: Iudicussa and Gamboa 1997, 123–125.

²¹ Систематски и глобални процеси регулације интернета почињу да се развијају на конференцијама о информатичком друштву у Женеви 2003. када је донесен важан оквирни документ за почетну регулацију интернета – „Декларација о принципима изградње информатичког друштва; глобални изазов у новом миленијуму“.

²² Интернет друштво основано 1992. године, годину дана након настанка Светске мреже у Женеви. Основни мотив деловања друштва је усмерен на подстицање развоја и кориштења интернета у корист свих људи на Земљи. Седиште овог друштва је у Рестону, у Вирџинији.

нцијали су заправо скуп алатки „на једном месту“. Из овог угла гледајући, она је машина, али и машина виртуелних простора, па је заправо флуидна, као и њена основна природа²³. Посебно је то могуће након појаве четврте генерације интернета базиране на технологији микропроцесора, у којима су посебни компјутери, лични компјутери (PC)²⁴ побољшани многим програмима олакшавајући рад човеку. Лични компјутери могу да пишу и мењају документа, праве табеле, цртају графиконе, праве и одржавају базе података. Све ове иновације биле су основни покретачи промена у перцепцији епохе која се кретала од компјутерског доба, потом интернет доба до доба машина.

У оваквом савременом контексту развијали су се и нови односи међу људима, али и између човека и машине. Ова магична кутија PC, као што је својевремено то био екран телевизора, произвео је интернет револуцију (Кантон 2009), а потом утицао на појаву мреже: *Као што су савршенији, бржи чипови довели до појаве рачунара, тако су бржи, савршенији и јефтинији рачунари довели до појаве мрежа* (Кантон 2009, 90). Због своје флексибилне природе и усмерености на развој и промене, многи аутори сматрају да ће интернет будућности бити интелигентан, продоран, богат медијима и увек доступан (исто, 92). Много од наведеног интернет је већ постигао, али је сигурно да ће будућност иновација унапредити и људске потенцијале. То се може наслутити из актуелних природа међуљудских односа и савремене технологије, односно из природе онога што Шери Теркл означава као „очекивања од технологије“ (Terkl 2011) с једне, и понашања индустрије компјутерских машина које нуде „брижне“, „пријатељске“ и привлачне машине (исто), с друге стране. Шта, онда човек очекује од технологије? Како човек комуницира уз њено посредовање и које су најчешће импликације у сфери људских односа у савременом друштву?

2. ИНФОРМАТИЧКО ДОБА И ИЗАЗОВИ

2.1. Човекова стремљења ка новим категоријама живота

Интеракција човека и технологија у информатичком добу достигла је развојни ниво чије је даље импликације на друштво веома тешко предвидети. Као изумитељ и конструктор технологије, чини се да човек све више тежи да се границе између њега и технологије приближе у мери после које више не би могло бити речи о посебној „бићу“ и посебној „ствари“, након чега нарочито неће бити могуће говорити о „чистом субјекту“ и „чистом објекту“. Оваква стремљења нарочито су изражена у области биотехнологије у оквиру чијих истраживања и достигнућа човек пристаје да пренесе део својих потенцијала на машину, или, да оспособљава машину да информационо вреднује и технички усложњава хумана бића, верујући да је то пут за побољшање људске природе (Фукујама 2003).

²³ Мисли се на природу мреже, основног и најкориштенијег сервиса интернета. Термин „флуидан“ користио је и норвешки антрополог Томас Хиланд Ериксен у својој књизи „Тиранија тренутка“, како би означио природу информација, али и потенцијал веба и нових технологија уопште. Више видети у: Eriksen 2003.

²⁴ *Personal computer*.

Компјутери и нови системи комуницирања постали су *појачала и продужеци људског тела, али и ума* (Castells 2000, 66). У виртуелном свету, човек има могућност да слуша више верзија истовремено, могућност детекције оријентације, а уз посебне рукавице (data glove) може да *оствари одређен степен тактилности* (Bartle 2004, 118). Посебно је то изражено, како сматра Бартл у неким системима виртуелног света, као што су видео игре *Role-playing games* (RPGs) или *Love-action role-playing* (LARP) (исто, 75). У том смислу се читава улога компјутера као појачала човекових осетила. Примена технологије дата дрес (data dress) у виртуелном простору компјутерске технологије (Virilio 1999) заправо је „премештање“ тела, односно осећаја да је тело „негде“ у виртуелности. Директан пример симбиозе компјутера и човекове свести нарочито је изражен приликом креирања *авангардних уметничких експеримената* (Gir 2011, 98), односно у техноетици као посебној врсти дигиталне уметности, где се људски ум користи као равномерни елеменат у креацији, поред уметности и технологије.²⁵ Дobar пример за подршку идеји да компјутер може, не само да побољша човекову перцепцију и оспособљења, већ и да унапреди и створи нове функције организма, јесу човекова искуства са силиконским чипом *RFID*²⁶. Варвик (Warwic) је у тој намери захтевао да му се угради ова врста чипа како би посредством компјутера *управљао вратима, светлом, гријалицом и другим рачуналима, без подизања прста* (Gregurić 2012, 36). Користећи интернет исти научник је *спојио свој живчани систем са живчаним системом своје жене. Циљ експеримента је било стварање облика телепатије и емпатије путем интернета* (исто, 36). С обзиром на могућност и развој примене савремених чипова, може се веровати да ће у скорој будућности бити промењена структура живота и то кроз постојање људи и сајбер људи. Или, како то исто, каже Ганди (Gandy) настанак пост-људи који ће се ослободити *илузорних граница аутономног јаства* (2005, 26–49; према: Gregurić 2012, 33). Компјутери се уграђују и у човекова помагала која користи за побољшање неких изгубљених способности, као што је случај с Гугловим наочарима. Компјутер у овим наочарима, поготово ако је *дио мреже или спојен с мрежом, омогућава угрожавање човјекове аутономије* (Warwick 2003, 131–137, према: Грегурић 2012, 36).

Човек жели да постане „бољи“ тако што улази у симбиозу с машином, односно тако што пристаје на уградњу небиолошких тела у свој организам. И док су у почетку то били јасни *надомесци* човековог тела (протезе и помагала), данас човек уграђује чипове, мале интелигентне „машине“ које, на поглед споља, не мењају човека, али могу да омогуће нове начине интеракције у друштву. Курцвајл у том смислу иде и даље, тврдећи да ће човек моћи да пренесе себе у чип и да у „тој форми“ лута виртуелним световима компјутера.²⁷ Виртуелни селф може у скорој будућности, да

²⁵ Више видети у: Gir 2011, 91–96.

²⁶ *Radio-frequency identification* је систем за даљинско слање и примање података.

²⁷ Познат је пројекат „Чипи“ (Chippie) у Америци, где је извршено вишемесечно едуковање родитеља и деце о користи коју може имати чиповано дете: сигурност детета ван куће, једноставно плаћање ужине у школи, куповина ван школе, лагодност због живота „без новчаника“, али и „без личног документа“. Порјекат „Чипи“ представљен је мултимедијално: у форми анимације, позоришне представе, филмског трејлера и књиге, с намером да се повећа спремност родитеља да дозволе чиповање деце и подигне ниво свести о чиповању. Више на: <http://nationalreport.net/rfid-mascot-chippie-nationwide-tour/10.11.2014>.

постане андроидни, сматра Курцвајл. На тај начин почела је да се развија сарадничка интеракција, која је омогућила да се створе услови за цивилизацију другачијих људи (Kurzweil 2005, 40–42). Можда се може очекивати да се исте промене догоде и у осталим световима живих бића на Земљи. Франсис Колинс (Francis Collins) сматра да се у том светлу може посматрати *поступак преношења једра соматске ћелије*, односно *поступак репродуктивног клонирања* (Колинс 2009, 247–257) код животиња.

Франсис Фукујама (2003, 90) стога, разматрајући развој биотехнологије, а у оквиру ње нарочито утицај генетског инжењеринга, тврди да технологија најдиректније може да *овлада способношћу мењања људске природе*. Може да овлада, али то још није њено постигнуће, каже Фукујама напомињући да ће се оног часа када би се то и догодило, променити човекова спознаја појмова о људском достојанству. У том случају би се доказало да: *људска бића у суштини нису ништа друго до сложене машине, које се могу направити... истом лакоћом као и угљеник и неурони* (исто, 192). Фукујама забринутао упозорава да би традиционални људи, без технички „поправљене“ природе, могли у скорој будућности бити девалвирани и да би им њихова права да остану традиционални, потенцијално могла бити угрожена (исто).

У таквим трендовима генерације нових корисника компјутерске технологије и интернета, стимулативни су и подстицајни „фактори“ за веровање да се свет креће ка концепту нове кутуре света у којој ће дигитални грађанин бити човек нових, не само информационих и комуникационих већ и биолошких потенцијала. *Нове информационе технологије нуде прилику да се створе нови облици културне и друштвене организације и субјективитета...* (Gir 2011, 207). Корисници ИТ се утапају у нове технологије, постају њен део, њен продужетак у Меклуанском смислу. Са становишта Мателартове карактеризације информационог друштва (Mattelart 2003), ови процеси делују и глобализацијски и хармонијски, стандардизовано. „Дружељубиве“²⁸ машине ненаметљиво и упорно реализују концепт синергије људи и машина. Уз, треба рећи, потпун пристанак људи.

Тотални опсег информатичког друштва и развој цивилизације бинарног кода (Суботић 2012), довели су *до тачке у којој дигиталне објекте видимо истовремено као створења и као машине* (Terkl 2011 83). Човек све више показује збуњеност према овој ситуацији, иако се на први поглед, мерећи глобалну примену и све-присуство технологије, може извести потпуно другачији закључак. Полемике о природи технологије развијају се нарочито од друге половине прошлог века. И технопиопије²⁹ и технофобисти³⁰ слажу се у погледу постојања утицаја технологије на човека. Али, док први у томе виде само добробит по развој човека и друштва у целини, сматрајући да трансформације које доносе дигиталне технологије могу произвести само бенефит по човека (Brunjoffsson i McAfee 2014), други говоре о неким

²⁸ Алузија на Теркел-ову синтагму „дружељубиви роботи“.

²⁹ У ову категорију могу да се уброје доктринарни правци детерминизам и инструментализам.

³⁰ Као најпознатији доктринарни правци у том смислу су супстантивизам и, у оквиру овог правца, учење Мартина Хајдегера, представника философске критичке мисли, у којем заступа снажан став о моћи технологије да онемогући човекове могућности за дубљи саморазвој и да мењајући начин на који делује, човек мења и своје биће. Другим речима, *технологија није само пуко средство, већ пут откривања истине* (Heideger 1977, 6–13; цитирано према: Суботић 2011, 37). Поред супстантивизма, важно је поменути и представника критичке теорије. У оквиру ове теорије важно је учење Херберта Маркузеа, који критикујући технолошку парадигму савременог света, критикује и потрошачку културу човека (Markuze 1989).

негативним могућностима деловања на човека – заробљавању човека технологијама (Peiyu and Zhenyu 2014), смањивању комуникационих креативности и иницијатива (Cordes and Miller 2000), посвећеност човека стварима, а не људима (Васиљева 2005, 160), стварању типског човека односно, омогућавању да се утиче на психолошки профил људи (Суботић 2012, 26–30), могућност утицаја на промену великог дела друштвене праксе (Bakardjeva 2005, 31; према: Castells and Naraway 2007, 42), али и чињеницу да се информационо друштво развија према свеобухватно контролисаном друштву, сужавајући простор приватности и слободе човека (Суботић 2011).

Човек се под утицајем нових ИТ мења и антрополошки; и то из биолошке и социо–културне перспективе. Из социо–културне перспективе у смислу изградње и прихватања потребе да живи квалитативно другачијим животом и да има друге животне приоритете. Из угла биолошке антропологије човек мења своје физичко тело, свој хабитус. Ове промене јесу изазване споља, али су прихваћене од човека, који као да је *ментално парализован у односу на технолошки ток* (Суботић 2012, 24). С обзиром на време проведено с новим технологијама, које рапидно расте (Тјугоу 2012), савремен човек је, чини се, све мање међу људима, а све више с машинама.³¹ Боравећи „тамо“, човек није истовремено и мислено овде. Барем то не може бити у истој мери. Стога многи аутори и говоре о томе да *компјутер „једе“ људске односе, пошто људи опште искључиво преко њега* (Васиљева 2005, 160), позивајући се при томе још на Фромову тврдњу да је савремен човек прекомерно „привржен стварима“, „активан споља“ и „да функционише као аутомат“ (исто, 160).

2.2. Категорија „време“: глобално, локално и лично

И, када је међу људима, човек мења схватања и *однос према садашњем тренутку*. Наиме, садашњи тренутак, савремен човек не везује за садашње време, већ за властити осећај и мислено време у којем се заправо налази.³² Кастелс стога и каже да је *време постало флексибилно и локално* (Castells 2000, 454–462). Размењују се мисли, идеје и жеље, а да се при томе, можда, не деле и „садашњи тренутак“.³³ *Време посвећене пажње некоме* све више се односи на посвећеност технологијама (Terkl 2011). А све чешће давање предности доживљајима и догађајима у

³¹ Савремен човек рапидно повећава своје онлајн активности, мења животне навике, а употреба интернета, постаје његов *животни стил* (Wellman and Haythornthwaite 2002, 4), под чијим утицајем мање спава, мења свој однос према другим људима, повећава дистанцу према пријатељима, па и помоћ тражи посредством машине, очекујући да је њеним посредовањем и добије (информацију, идеју, савет, *прим. аут.*). О односу човека према себи, другим људима у интернет окружењу, више у: Wellman and Haythornthwaite 2002, 3–30.

У прилог мисли да је човек све више с машинама, занимљиве су тврдње неколико аутора да: *Односи међу људима све више задобијају машински карактер* (Васиљева 2005, 160) и *свугде су машине* уз напомену да су аутори истицали да ово треба дословно схватити (Delez and Gatarı, према: Gir 2001, 155).

³² Терклова даје пример човека у подземној железници који, користећи свој мобилни телефон, гласно и потпуно несвестан присуства других људи, разговара с неким о својим интимним проблемима. Други аутори говоре и кориштењу важних и посебних животних ситуација за слање порука преко мобилних телефона, као што је венчање (Суботић 2012).

³³ Не треба заборавити да „садашњи тренутак“ може бити различито „друштвено време“ зависно од тога у којој временској зони се живи.

виртуелној стварности, заправо се врши и промена у схватању вредносног система. Посебно, у овом случају, на релацији друштвеног кодекса пристојног понашања (бити „ту“, ако си „ту“).

Комуникација посредована машином ствара илузију присутности оних којих нема и илузију одсутности, па и отуђености од оних који су заправо ту (Суботић 2012, 23). Она то не може сама по себи, већ то заправо ствара човек својим одношењем према технологији. Човек изгледа очекује да други прихвате његово „одсуство“ када је у контакту с технологијама, без обзира што је заправо „ту“. Због тога, многи аутори говоре о промени концепта места у информационом добу, додуше пре свега мислећи на превазилажење проблема удаљености у комуникацији (Negroponte 1998; Virilio 1999; Eriksen 2003; Castells and Haraway 2007; Fuchs 2008). Компјутер, као савремена машина, појачава учесталост ове појаве с обзиром на своју техничку свеприсутност и степен светске употребе због које многи аутори о компјутеру говоре као о машини која представља *револуционарни уређај* (Gir 2011, 125).

Постоји још једна врста места у виртуелној стварности. То је место одлажења. Наиме, у виртуелном свету човек без последица напушта одређени комуникациони контекст. *Ако вам постане досадно или се нађете у невољи, можете... да „одете даље“ ... и почнете испочетка* (Terkl 2011, 297). То „даље“ заправо је негде у ризомској структури света нових дигиталних технологија. Дакле, то је „нигде“ или „свугде“ на огромном вебу.

Појам радног времена такође је постала друштвено архаична типологизација. Неутралисањем временске димензије, посебно са широким применом интернет технологије, време рада јесте релативизовано, у смислу да границе радног времена више нема. Терклова стога и каже да се савремен човек одлажећи од места рада, одмара само од места, али не и од рада (Terkl 2011). Проблем постоји и *са категоријом „пристојног“ времена*. „Пристојно“ време је постало лична, а не универзална, општа друштвена конвенција. Комуникација путем нових машина може се подесити да, иако је покренута у времену ван категорије „пристојног“ времена, буде прихваћена од стране другог комуникатора у то исто, или било које друго, време. Али, то време за другога заправо јесте категорија прихватљивог времена или, „пристојно“ време. Тако је време у комуникацији посредованој машинама постало етерично и флексибилно. Може се рећи и компатибилно с природом нових информационих технологија.

Посебно су важне промене у схватању интимног времена. У односима посредованим новим технологијама, човек је променио не само схватање о томе шта је то „интима“, већ и где се она доживљава. Делимично је већ објашњено на који начин део интимних доживљаја прелази праг приватности, стога ћемо се више усмерити на то где се она „преноси“. Односи посредовани компјутерима били су све чешће прихваћени као непосредни. А експериментисање с идентитетом најлакше је било учинити управо у овим граничним или мета просторима. Човек је стварао не само нови хабитус, тело (аватари), већ и нов идентитет. Постајао је физички лепши, ментално јачи, физички способнији, уман, срдачан, опуштен, весео. „Ја“ је постало прихватљиво другачије од онога што стварно јесте, па је чак могуће да буде у потпуности лажно. У виртуелном свету човек је прихватио да ствари буду „другачије“ него што јесу. Он је прихватио експериментисање и *одигравање* (Terkl 2011), јер нису постојали ризици преливања одговорности у „стварном“ свету. *Радост Second Lifea јесте интевизирано искуство. Време и односи су убрзани. Емо-*

ције појачане... али, у *Second Life* постоји претстимулисаност... то је место одакле долазе нова пријатељства... (исто, 296). Из тих разлога и говоримо да у виртуелном свету интернета, градим нове „селф“, који Розен Стоун (Rosanne Stone) назива компјутерским преоблачењем (cross-dressing), Постер (Poster) и Робинс (Robins) флуидним, полиморфним, а Кенет Герген (Kenneth Gergen) камелеонским (према: Fuchs 2008, 244–245). Оно заиста јесте флуидно, променљиво, или *протејско*, како то сматра Теркл (2011, 297), али овако створен онлајн идентитет може да *наговести* које су идеје и ствари важне за личност (Fuchs 2008, 246). Чињеница је да се живот у виртуелним световима доживљава као нестварно стваран (јер му се човек непрекидно одазива као таквом), али и стварно нестваран, јер нема импликација на живот ван тих димензија. У световима машина, човеку је пружен осећај сигурности (Scully 2010). Али, ипак, лажни осећај сигурности, јер услед створене илузије сигурности идентитета заштићених аватарима,³⁴ надимцима и мноштвом података о „персонама“³⁵ који не морају бити тачни, многи аутори, али и пракса, упозоравају да је обећање да ће интернет и нове технологије постати простором слободе заправо варка коју треба исправити глобалним процесима у том правцу (Mogozov 2011).

Неки аутори сматрају да живимо у добу *интелигентних машина са способношћу да у првој половини 21. века превазиђу људску интелигенцију* (Kurzweil 2005, 36),³⁶ које су уз то, неки мисле, и сензибилне (Minsky 2007)³⁷ и окренуте сервилности према човековим посебним потребама. И док је у раним периодима интеракције човека и машине, машина била замена за човеков рад, данашње машине надилазе (јер задржавају ту функцију рада) „себе“. Оне стварају илузију да „брину“³⁸ о људима, како то каже Терклова, говорећи о такозваним друштвеним роботима (Terkl 2011) и њиховом продирању у човеков свет на „мала врата“. Махине улазе у човеков свет кроз пукотине човекових слабости и рањивости. Оне постају замена човека, не само замена за човеков рад. Нове машине, обогачене новим програмима, почињу и да „мисле“ (Christer and Nordman Vallverdu 2010),³⁹ односно да опонашају овај процес.⁴⁰ У таквом свету човек често признаје да машина може да промени досада-

³⁴ Дигитални лик.

³⁵ Термин се користи с намером да се укаже на епистемиологију значења ове речи. Јер услед замаскирања идентитета, може се рећи да корисник нових технологија, посебно на онлајн мрежама, може да ствара, а често то и чини, своју маску, жељени лик.

³⁶ Мисли се на посебну, вештачку интелигенцију.

³⁷ Мински под „сензибилитетом“ подразумева способност машине да изабере други начин и други пут да „одради ствари“. Неки други аутори говоре и о „дигиталном духу“ машине.

³⁸ „Брига“ у овом контексту има значење „односити се“, „понашати се“, а не осећања.

³⁹ Поред већ поменутих аутора, важно је приметити да су Херберт Симон и Алан Невел (Herbert A. Simon and Alan Newell) још 1958. године изјавили да постоје машине које могу да мисле и креирају, али и да уче. Више у: Simon and Newell. Heuristic „Problem Solving: The Next Advance in Operations Research.“ *Operatione Research* 6, 1, (1958): 1–10. Доступно на: http://www.academia.edu/886628/Heuristic_problem_solving_The_next_advance_in_operations_research, 1958.

⁴⁰ Много је више оних аутора који говоре о „симулацији“ мишљења (Huber L. Dreyfus) или о „аргументу свесности“ (Tjuring). Више у: Simon and Newell. Problem Solving: The Next Advance in Operations Research.“ *Operatione Research* 6, 1, (1958): 1–10. Доступно на: http://www.academia.edu/886628/Heuristic_problem_solving_The_next_advance_in_operations_research, 1958.

шњи свет. Берђајев стога каже да је *једино савремена техника нешто у шта човек има безусловну веру, при чему га је она надјачала и потчинила, показујући чак и космогонијско значење, пошто је отворила могућност новог света* (Берђајев 2002, 195), за који, неки аутори, кажу да ће бити најавна доласка неболошког свет (Kevin 1994; према: Gir 2011, 142). Стварно и, опонашање стварног, биће прихваћено као „исто“. Импликације могу бити несагледиве у овом моменту историје цивилизације.

ЗАКЉУЧАК

Човек и машина у информатичком добу изграђују свестрану и сарадничку комуникацију. Рани односи човека и машине развијани су на релацији субјект–објект, живо–неживо, стваралац–створено, налогодавац–извршилац, пасивно–активно. Са појавом компјутера, машине *par excellence*, настаје друго доба машина, а претходни историјски односи човека и машине трансформисани су процесима приближавања, односно процесима све израженијег делења човековог окружења и окружења машина. Машина није више једна алатка са ограниченим потенцијалом, она је постала скуп алатки са мноштвом потенцијала који су флуидни, као што је и природа њеног најпопуларнијег дела – виртуелног света компјутерске машине.

И док је компјутер у првим периодима развоја био, пре свега, машина за рад, са појавом интернета, а посебно светске мреже потом, компјутер је, не губећи ову функцију развио нову функцију, још популарнију за већину људи. Постао је портал за улазак у „место за бег“, како то илустративно назива Терклова, алудирајући на степен активности човека на онлајн друштвеним мрежама. Читава галаксија могућности понуђена је човеку у виртуелном простору машине. Могућности да човек измени идентитет, могућност да живи паралелан и нов живот, могућности да комуницира са многима истовремено (и без шума), могућностима да борави негде где заправо није, да буде у „свом“, „личном“ времену.

Човек истовремено пристаје да буде, како верује, побољшан од стране технологије, те да на тај начин заправо поседује део машине у себи. Са развојем биомедицине, која ће према Кантону бити медицина будућности, компјутери и ИТ омогућили су човеку да има појачала и продужетке људског тела, али и ума. Технологија поседује перформансе за овладавање људским животима. Човек, с друге стране, жели да постане „бољи“ у „неком погледу“ и прихвата изазов биотехнологије. Није далеко време, најављено и у књижевности и научној фантастици, када ће цивилизацију чинити и људи и машине, али и хибридни „ентитети“, настали њиховом комбинацијом.

Многи аутори, оцењујући савремено доба из различитих перспектива, често користе префикс „пост“ с намером да означе време прошлих односа и процеса. Из овог угла гледајући, „савремено“ јесте и постинформатичко и постдигитално. Због природе и свеобухватности сарадничке комуникације с машином, развија се трансхумано друштво – друштво које конвергира према новој епохи. Појам „човек“ у ужем, и „биолошко“ у ширем смислу, због процеса приближавања машина човековом окружењу, битно се мења. Стога није на одмет присетити се Платонове мисли да све велике преваре почињу илузијама. Илузија стварности, илузија места, илузија идентитета, илузија приватног, илузија... Да ли човек истински жели да историја иде у том смеру?

ЛИТЕРАТУРА

- „Arhimed.“ У: *Enciklopedija Britanika (A–B)*, 73. Београд: Политика и Народна књига, 2005.
- Asimov, Isaac. *Understanding Physics*. New York, New York, USA: Barnes & Noble, 1988.
- Bartle, A. Richard. *Designing Virtual Worlds*. USA: New Riders Publisher, 2004.
- Basalla, George. *The Evolution of Technology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
- Bakardžieva, M. „Virtual Togetherness: An Every-day Life Perspective.“ *Media, Culture & Society* 25, 3 (2003): 291–313. Према: Castells, Manuel and Donna Haraway. *Cyberculture Theorists*. New York: Routledge, Taylor and Francis Group, 2007, 42–44.
- Берђајев, Н. „Душевно стање савременог човека.“ У *Човек и машина*, приредио В. Меденица, 361–373. Београд: Бримо, 2002.
- Bodrogvári, Ferenc. *Negacija i humanitet*. Subotica: Radnički univerzitet “Veljko Vlahović“, 1997.
- Bojd, Endrju. *Novinarstvo u elektronskim medijima*. Београд: CLIO, 2002.
- Brynjofsson, Erik and Andrew McAfee. *The Second Machine Age. Work, Progress and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*. New York: WW. Norton Company, 2014.
- Bubonjić, Mladen. „Zablude o internetu bez granica.“ *Časopis za moderno komuniciranje* 4, 12 (2009): 127–141.
- Васиљева, Н. А. „Етички изазови компјутерске цивилизације.“ У *Православље и изазови рачунарске технологије*, 157–164. Краљево: „Манастир Жича – Духовни центар Св. Владике Николаја Краљево“, 2005.
- Vallverdu, Jordi. *Thinking Machines and the Philosophy of Computer Science: Concepts and Principles*. Hershey and New York: Information Science Reference, 2010.
- Warwick, Kevin. „Cyborg Morals, Cyborg Values, Cyborg Ethics.“ *Ethics and Information Technology* 5: 131–137. Netherlands: Kluwer Academic, 2003. Према: Gregurić, Ivana. *Era kiborga – stvaranje djelimičnih ili potpuno umjetnih bića*. *Antropologija* 12, 2, (2012): 31–41.
- Wellman, Barry and Caroline Haythornthwaite. *The Internet in Everyday Life*. Malden USA: Blackwell Publisher, 2002.
- Virilio, Pol. *Informatička bomba*. Novi Sad: Svetovi, 1999.
- Vallverdu, Jordi. *Thinking Mashines and the Philosophy of Computer Science: Concept and Principles*. Hershey and New York: Information Reference Science, 2010.
- Gandy, Matthew. 2005. „Cyborg Urbanization: Complexity and Monstrosity in the Contemporary City.“ *Journal of Urban and Regional Research* 29, 1. Према: Gregurić, Ivana. „Era kiborga – stvaranje djelimičnih ili potpuno umjetnih bića.“ *Antropologija* 12, 2, 2012, 33.
- Gaetan, Tremblay. „The Information Society: From Fordism to Gatesism.“ *Canadian Journal of Communication* 20, 4 (1995).
- Georges, Thomas. *Digital Soul: Intelligent Mashines and Human Values*. Cambridge: Westview Press, 2003.
- Gidens, Entoni. *Sociologija*. Београд: Економски факултет у Београду, 2003.
- Gir, Čarls. *Digitalna kultura*. Београд: CLIO, 2011.
- Gocini, Đovani. *Istorija novinarstva*. Београд: CLIO, 2001.
- Gregurić, Ivana. „Era kiborga – stvaranje djelimičnih ili potpuno umjetnih bića.“ *Antropologija* 12, 2, (2012): 31–41.
- Debre, Režis. *Uvod u mediologiju*. Београд: CLIO, 2000.
- Ђурић, Михајло. *Poreklo i budućnost Evrope*. Београд: SANU, 2001.
- Eriksen, T. Hiland. *Tiranija trenutka*. Београд: Библиотека XX век, 2003.
- Iudicussa, Oliveri and Roberts Gamboa. *Internet, Telematics and Health*. Amsterdam: IOS Press, 1997.
- Jukes, I., T. McCain, and L. Crocett. *Understanding the Digital Generation, Teaching and Learning in the New Digital Landscape*. Vancouver: 21st Century Fluency PROJECT, 2010.
- Castells, Manuel. *Uspom mrežnog društva*. Zagreb: Golden marketing, 2000.
- Castells, Manuel and Donna Haraway. *Cyberculture Theorists*. New York: Routledge, Taylor and Francis Group, 2007.
- Ceruzzi, E. Paul. *A History of Modern Computing*. London: The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 2003.

- Cordes, Colleen and Edward Miller. *Fools Gold: A Critical Look of Computer in Childhood*, 2000. Према: <http://www.allianceforchildhood.net>.
- Christer, Lauren and Nordman Marianne. *Special Language: From Human Thinking to Thinking Mashine*. Bristol: WBC Print, 1989.
- Kanton, Džejsms. *Ekstremna budućnost*. Beograd: CLIO, 2009.
- Kolins S. Fransis. *Božji jezik*. Beograd: Profil knjiga d.o.o. Beograd, 2009.
- Kurzweill, Raymond. *The Age of Intelligent Machine*. Cambridge, MA: MIT Press, 1990.
- Kurzweill, Raymond. *The Singularity is Near*. London: Viking Penguin, 2005.
- Mattelart, Armand. *The Information Society*. London: SAGE Publications Ltd, 2003.
- Manović, Lev. *METAMEDJIJI*, izbor tekstova. Beograd: Centar za savremenu umetnost, 2001.
- Markuze, Herbert. *Čovek jedne dimenzije*. Sarajevo: "Veselin Masleša", 1989.
- Minsky Marvin. *The Emotion Mashine: Commonsense Thinking, Artificial Intelligence and the Future of the Human Mind*. New York: Simon&Schuster, 2007.
- Morozov, Evgeny. *The Dark Side of Internet Freedom; The Net Delusion*. New York: PublicAffairs, 2011.
- Negroponte, Nikolas. *Biti digitalan*. Beograd: CLIO, 1998.
- Peiyu, Ren and Du Zhenyu. *Information Technology and Industrial Engineering*. Hong Kong: WIT Press, 2014.
- Palfrey, John and Urs Gasser. *Understanding the First Generation of Digital Native*. New York: Basic Group, 2008.
- Perez, S. *Location-based Social Networks: Delightful, Dangerous or Somewhere Between*. ReadWriteWeb, March, 30. Доступно на: http://www.readwriteweb.com/archives/location_based_social_networksdelightful_danagerous.php, 2010.
- Platon. *Država*. Beograd: Kultura, 1969.
- Radojković, M. i B. Stojković. *Informaciono-komunikacioni sistemi*. Beograd: CLIO, 2004.
- Selwyn, N. *The Digital Native – Myth and Reality*. London: Institute of Education: University of London, UK, 2009.
- Simon, Herbert A. and Allen Newell. „Heuristic „Problem Solving: The Next Advance in Operations Research.“ *Operation Research* 6, 1, (1958): 1–10. Доступно на: http://www.academia.edu/886628/Heuristic_problem_solving_The_next_advance_in_operations_research.
- Strizhak, Viktor, Igor Penkov, and Toivo Pappel. „Evolution of design, use and strengt calculations of screw threads and threades joints.“ *HMM2004 International Symposium on History of Machines and Mechanisms*. Kluwer Academic Publishers, 2004.
- Суботић, Оливер. *Информационо контролисано друштво*. Стари Бановци и Београд: Бернар, 2011.
- Суботић, Оливер. *Дигитални изазов, путеви хришћанства у цивилизацији бинарног кода*. Стари Бановци и Београд: БЕРНАР, 2012.
- Schull, Natasha. *Addiction by Design: Mashine Gambling in Las Vegas*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2010.
- Таравички Дуроњић, Татјана. *Комунисирање у медијасфери*. Београд и Банја Лука: Bard–fin i Romanov, 2011.
- Таравички Дуроњић, Татјана. *Интернет и комуникација, медијска синергија постмедија*. Источно Сарајево: Завод за уџбенике, 2006.
- Terkl, Šeri. *Sami zajedno*. Beograd: Imag CLIO, 2011.
- Tjurov, Džozef. *Mediji danas. Uvod u masovne komunikacije*. Beograd, CLIO, 2012.
- Turen, Alen. *Nova paradigma. Za bolje razumevanje savremenog društva*. Beograd: JP Službeni glasnik, 2011.
- Fidler, Rodžer. *Mediamorphosis*. Beograd: CLIO, 2004.
- „Fizika.“ U: *Faktopedija*, treće izdanje. Novi Sad: Mladinska knjiga nova, 2005.
- Flečer, Kit. *Upravljanje marketingom i informaciona tehnologija*. Beograd: CLIO, 2003.
- Fuchs, Christian. *Internet and Society: Social Theory in the Information Age*. New York: Routledge, 2008.
- Fukujama, Frensis. *Naša posthumana budućnost. Posledice biotehnoške revolucije*. Podgorica, CID, 2003.
- Holmes, David. *Communication Theory. Media, Technology, Society*. London: SAGE Publications, 2005.

**HUMAN–COMPUTER SINGULARITY
IN THE INTERNET ENVIRONMENT**

Summary: *This paper examines the nature of coactive interaction between humans and computers in the information age. Analyzing center is the idea that the interface of human and computer has reached a point of "Kurzweil singularity" in the mature phase of IT era. The human and the computer develop specific meta communication roles, which are liminal by their content and by their nature. This creates the conditions for new post biological relations between humans and computers, and opens the way for new trans humanistic perspective. This paper, therefore, argues that the natures of the information age and the Internet have created conditions for "ascent of the machine " and the "ascent of human" towards a new age of civilization in which they produce the conditions for their continuous pervasions and reciprocal promotions. Communication takes place in an expanded perspective of Internet environment, and the communicators develop the nature of a hybrid "self". The second age of mashines creates a new human beings and new mashines.*

Key words: *human and mashine, co–active interaction, post biological relationship, transhumanistic perpective, new self.*

НОВЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ И БУДУЋНОСТ: ПРЕВАЗИЛАЖЕЊЕ, ПРЕОБРАЖАЈ, ИЛИ УКИДАЊЕ ЧОВЕКА?

УДК 004:316.42

Татјана Миливојевић

Мегатренд универзитет у Београду, Факултет за културу и медије
tmilivojevic@megatrend.edu.rs

Сажетак: Руски филозоф Николај Фјодоров, родоначелник руског космизма, поставио је, као етички императив будућим, технолошки напреднијим покољењима, васкрсавање свих умрлих, преображај човекове природе и улазак у бесмртни, стваралачки еон постојања. Касније су Владимир Вернадски и Тејар де Шарден развили идеју ноосфере као последње фазе космогенезе у којој долази до сублимисања и фундаменталне трансформације претходних стадијума еволуције: геосфере и биосфере. Појава интернета је реактуализовала идеју ноосфере, а интернет теоретичари виртуелну мрежу сматрају инфраструктуром тог „глобалног мислећег омотача”. Упоредо са тиме, све снажнији и гласнији трансхуманистички покрет предвиђа, у врло скорој будућности, захваљујући експоненцијалном напретку науке и технологије, знатно ојачање и побољшање човековог тела и свих телесних и менталних функција, бесконачно продужење живота, па и бесмртност. Укратко, превладавање, па и укидање телесности, њених ограничења и трулежности, следствено и психолошких слабости и ирационалности. Као што је Ниче на самом почетку XX века објавио смрт Бога, тако сада трансхуманизам најављује смрт класичног хуманизма, односно застарелост досадашњег човека. Заговорници трансхуманизма тврде да неминовност преласка човека, као биолошког организма у постхумано биће, не дугује само природи технологије као аутономног саморепродукујућег и самоунапређујућег система, већ и свесном вредносном избору. У томе се трансхуманисти надовезују на Фјодоровљев етички позив да се регулишу и победе силе природе у човеку и изван њега, а посебно најдеструктивнија од свих: смрт. Међутим, сличности између христоцентричног и трансхуманистичког технолошког схватања преображаја људске плоти и материје природе не смеју да нам прикрију фундаменталне разлике између њих, као што су основни мотиви и природа циљане трансценденције. У чланку ћемо покушати да идентификујемо и осветлимо те суштинске разлике.

Кључне речи: трансхуманизам, руски космизам, интернет и ноосфера, технологија и капитализам, човек.

УВОД – ПОВРАТАК МИТА О НАТЧОВЕКУ

Идеју натчовека или надљудског увео је, као што је опште познато, немачки филозоф Фридрих Ниче. Још увек трају контроверзе о томе да ли и у којој мери се нацизам инспирисао Ничеом, односно колико је његова филозофија превредновања свих вредности око средишњих концепата натчовека и воље за моћ дала пово-

да за изопачено, једнострано и злочиначко тумачење, или макар суделовала у кобном неспоразуму.¹ Неки критичари пута на који је већ дубоко загазила савремена цивилизација, користе појам натчовека с негативном конотацијом како би денунцирали повратак на сцену идеологије превазилажења људског помоћу науке и технике, која могуће проглашава и легитимним. Та идеологија се данас назива „трансхуманизам“.²

Да ли трансхуманисти представљају само некакву секту завереника, технофила, достојну да се о њој испредају теорије завере и пишу окултистички трилери?³ Да ли маштање о људском бићу које би се могло програмирати по угледу на компјутерски софтвер или фабриковати техникама биолошког одабира, елиминације или манипулације које узгајивачи користе за животињске врсте, припада научној фантастици и разобрученој футуролошкој имагинацији? Размишљати на тај начин значило би потценити један све самосвеснији и моћнији покрет који се уклапа у садашњи историјски тренутак, како на техничком тако и на идеолошком плану (Giesen 2004, 1). У ери економизма, као готово апсолутне превласти економије над свим аспектима живљења, тај покрет је у тесној спрези са економским и финансијским сферама и интересима.

1. ТРАНСХУМАНИЗАМ

У чему се састоји та идеологија која све више излази из ундерграунд сфере у којој је обитавала, захваљујући напретку људске генетике (и других нових технологија) и растућој друштвеној прихватљивости еугенистичке идеологије?

Светска трансхуманистичка асоцијација формално дефинише трансхуманизам двојачко: као интелектуални и културни покрет који афирмише могућност и пожељност суштинског побољшавања људске ситуације кроз примену разума, посебно коришћењем технологије да се успори или елиминише старење и повећају до неслућених размера људске интелектуалне, физичке и психолошке способности; као истраживање последица, обећања и потенцијалних опасности коришћења науке, технологије, креативности и других средстава да се превазиђу темељна људска ограничења.⁴

¹ С једне стране, Ниче користи појам „надчовека“ за духовну „надградњу“ коју човек сам мора да изгради, одмаком од друштва, религије и колективног морала, као малограђанског и медиокритетског. С друге стране, његов позив на враћање старим вредностима доминантних особа, господара и виших типова људи, иако усмерен потпуно супротно од колективитета, нације, масе, нацистичка идеологија је користила за своје циљеве, тумачећи га у складу са учењем о германској „вишој раси“ и њеном природном праву на покорвање других народа и раса. Ниче често у писмима својој сестри Елизабет Фостер истиче своје незадовољство њеним одушевљењем национал-социјалистичком идеологијом.

² Стожерна идеја трансхуманиста о „побољшању“ човека историјско-лексички дугује Ничеу. Она га кривотвори, али није случајно ни да баш њега кривотвори.

³ Један од главних ликова романа *Инферно*, популарног писца бестселера Ден Брауна, доктор биологије који хоће да реши проблем пренасељености планете вирусом који изазива стерилитет, позива се на трансхуманизам.

⁴ World Transhumanist Association, The Transhumanist Declaration 2002. <http://humanityplus.org/philosophy/transhumanist-declaration>.

Много пута већ проглашен мртвим од Ничеа и Хајдегера наовамо, пољуљани и ослабљени хуманизам сада се налази под унакрсном паљбом новијих идеологија израслих из фасцинације неслућеним напретком људске генетике, које се окупљају под барјаком трансхуманизма. Деценију после његовог настанка (1980–их година), покрет који је деловао као маргинална групација технофилских занесењака, са појавом универзитетских филозофа као што су Ник Бостром (Nick Bostrom), Дејвид Пирс (David Pearce), Ричард Докинс (Richard Dawkins) и Џејмс Хју (James Hughes), достигао је кредибилитет и критичну масу довољну да се пробије у званичне научне дебате и уђе у мејнстрим.

Трансхуманисти сматрају да смо на домаку решења за тешка и болна ограничења, као што су разни хендикепи, болести, старење, коначно и умирање. У том смислу се термин трансхуманизам може користити и као синоним за побољшање људске врсте, што је и етимолошко значење термина „еугеника”. Они рачунају на до сада незамислив развој биотехнологија, генетског инжењеринга и друге нове научне и технолошке пробоје. Технологије толико мењају наш свет да нам природна селекција није више потребна. Човек је способан, зато и дужан, да управља сопственом еволуцијом. Трансхуманистички мислиоци предвиђају да ће људска бића бити обдарена способностима које оправдавају етикету „постхуман”. Стога се трансхуманизам понекад сматра постхуманизмом као обликом идеалистичког активизма којег одликује снажна воља за променама на боље. У последњој верзији *Трансхуманистичке декларације* (2009) Макс Моров Екстропи институт прокламује: „Ми идемо даље од многих хуманиста тиме што предлажемо фундаменталне промене људске природе у циљу [...] њеног побољшања.”⁵ Опасности као и предности које носи научно–технолошки напредак у сржи су трансхуманистичких преокупација, а у односу на приступ тим питањима постоји велики број различитих струја у оквиру тог покрета.

Трансхуманистичка визија преображеног човечанства изазвала је, као што се може претпоставити, многобројне, колико позитивне толико и негативне реакције из идејно различитих табора. Френсис Фукујама је упозорио на потенцијалне последице биолошких наука на темеље демократије, и чињеницу да се људи какве данас знамо ближе свом крају, што за собом повлачи потребу за јачим политичким надзором над употребом науке и технологије човека (Fukuяama 2003). Изјавио је, такође, да се ради о најопаснијој идеји на свету (Fukuяama 2004).⁶

Главни аргумент којим се служи тај покрет јесте позната чињеница да људску природу одликује готово неограничени пластицитет, тј. да она није једном заувек фиксирана. Пошто је подложна мењању и уобличавању, трансхуманисти сматрају да не постоји ниједна ваљана препрека томе и да мутира у неки виши, савршенији облик. *Differentia specifica* човека управо јесте способност не само да користи већ и да ствара техничка оруђа како би компензовао своје природне недостатке и би прилагодио окружење својим потребама и жељама (а не обрнуто). Зато је више

⁵ Extropian Principles 3.0. A Transhumanist Declaration <http://humanityplus.org/philosophy/transhumanist-declaration/?gclid=CJC-obPnsMACFcrjwgodZLIApA>

⁶ На Фукујамино упозорење Роналд Бејли одговара да се, напротив, ради о „покрету који отеловљује најсмелије, најхрабрије, најмаштовитије и најидеалистичније тежње човечанства” (Baily 2004).

него логично да човечанство, уз помоћ технологије, узме у своје руке своју судбину. То даље значи да је позвано (јер је способно за то) да раскине са преспорим процесом природне еволуције, обележеном многим грешкама и промашајима, и да волунтаристички усмери сопствену еволуцију ка превазилажењу досадашњих ограничавајућих, незадовољавајућих, па и болних одредница људске ситуације. „Човечанство не сме да стагнира. [...] Човечанство је само привремена етапа на путу еволуције. Ми нисмо зенит развоја природе” (More 1994).

Један од дугорочних циљева трансхуманиста јесте победа над смрћу као остварење најстаријег и најснажнијег човековог сна о бесмртности. Пут до те коначне победе ићи ће преко све већег продужавања животног века. Трансхуманисти су уверени да ће то бити постигнуто постдарвинистичком трансформацијом људске врсте у савршенију врсту која ће бити ослобођена сваке анималности. „Једног дана ћемо моћи да повећамо наше интелектуалне, физичке, емоционалне и духовне способности изнад нивоа који су данас могући. То ће бити крај човечанства и почетак постхумане ере” (Bostrom 2005).

2. НИКОЛАЈ ФЈОДОРОВ И РУСКИ КОСМИЗАМ

Николај Ф. Фјодоров (1828–1903) је отац такозваног руског космизма. У животу скромни библиотекар, који је, равнодушан према материјалним добрима, водио аскетски живот, овај мислилац је велики утицај на Соловјева, Вернадског, Достојевског, Толстоја, Горког и друге. Његова фундаментална улога у генези руског и совјетског менталитета XX–ог века још није довољно испитана. Фјодоровљеве идеје су обједињене под именом „доктрина руског космизма” због неких натуралистичких, пантеистичких елемената у њој као и због његовог екстремног еволуционизма. Треба прецизирати да је та доктрина снажно инспирисана хришћанском, донекле протестантски обојеном етиком, блиској Толстојевој (Douguine 1992, 82). Његово капитално дело је *Филозофија заједничког дела*.⁷ Фјодоровљева необична доктрина се може резимирати у неколико општих црта: 1. Смрт је апсолутно зло. Општа еволуција човечанства мора да доведе до победе над смрћу; 2. Васкрсење не треба да буде Божије дело, већ дело Човека, новог „теургијског” човека; 3. Васкрсење треба да буде остварено уз помоћ научних и психолошких проседа. Целокупно човечанство мора нужно да учествује у том врховном чину; 4. Нови човек треба да стекне апсолутну моћ над природом и треба да да контролише и атмосферске феномене; 5. Еволуција човечанства је достигла свој врхунац. Људи треба да започну дело васкрсења предака сада и овде; 6. Заједничко, или опште дело је научна, економска, културна, психолошка, духовна, индустријска и космичка борба против смрти а за апсолутни и бесконачни живот (Douguine 1992, 86). Стратегију те борбе Фјодоров је, сасвим кратко, називао „Пројекат”.

У том оригиналном и изузетном духу спојила су се хришћанска начела и есхатологија са просветитељском вером у моћ и мисију науке. Фјодоров је веровао у науку и човекове стваралачке моћи, али његов референтни оквир је христоцентрични. Због тог готово парадоксалног споја многи веома проницљиви и дубоки мислиоци, а међу њима и Владимир Соловјев који се дивио Фјодорову, погрешно

⁷ Књига *Филозофија заједничког дела* није у целости преведена на српски и објављена код нас. Приређени су делови, по избору Владимира Меденице, у: Фјодоров 2010.

су тумачили његову мисао, тако да се може говорити о карактеристичном неспоразуму (Zenkovsky 1955, 136).

Фјодорову је, као и Соловјеву и многим другим руским филозофима, почев од XVIII века, од виталног значаја било да одгонетну историју еволуције човека и његове судбине унутар ње. Међутим, апсолутна оригиналност Фјодорова у односу на све друге, налази се у мисији која га је опседала, за коју је живео – победити смрт. Питање смрти за њега је било питање смисла живота. „У овом тренутку, треба коначно пронаћи смисао живота, разумети сврху због које човек постоји, и *организовати живот* у складу са том сврхом. Тада ће сва збрка и бесмисао модерног живота ишчезнути сами од себе” (Zenkovsky 1955, 139).

Није довољно, каже Фјодоров, исправно *разумети* живот, нужно је прећи са разумевања на реализацију. Зато Фјодоров свој став назива *пројективним*: „Историју не треба гледати објективно, тј. без учешћа у њој; ни субјективно, тј. само саосећајно, треба јој приступити пројективно”, што значи, претворити сазнање „у пројекат бољег света” (Zenkovsky 1955, 139–140). У супротном се спознаја узима као последња сврха, акција се замењује контемплацијом и добијамо само једну „*идеолатрију*, или култ идеја [...] Да би постала конкретно и живо знање, филозофија мора бити не само спознаја оног што јесте, већ и оног што *треба да буде*, тј. не сме више бити лако и интелектуално објашњење постојећег већ треба да постане активан пројекат онога што треба да буде, пројекат *заједничког и универзалног дела*” (Zenkovsky 1955, 140). Као пуки опис постојећег, само визија света (уместо пројекта намењеног промени постојећег у идеал), филозофија се, баш као и наука, потчињава актуелним условима; она се подређује друштвеној структури. Фјодоров беспопштедно критикује „обожавање свега природног”. Сама природа тражи господара у човеку а не само истраживача: „Космосу је потребан ум да би био космос, а не хаос” (Zenkovsky 1955, 140).

Цео Фјодоровљев систем почива на чињеници да је Христос, својом жртвом, већ искупио човечанство, а да је сад на људима да прихвате то искупљење и последичну одговорност. Другим речима, од тренутка Христове жртве па надаље, остварење спасења зависи од људи, тј. спаситељска моћ је у целости *иманентна* свету. То не значи да је укинута трансценденција, или да се људско супротставља божанском, већ да од тог тренутка имамо могућност и способност да постанемо инструменти Божијег плана (Zenkovsky 1955, 142).

Два готово болесно снажна осећања рањавала су Фјодоровљеву душу и одредила његову мисао и прегнућа: осећање људског нејединства, неслоге, отуђености, одсуство братства и немогућност да се забораве умрли. Неправедно је и неподношљиво затварање појединца у себе самог, његово *изоловање од живих и од мртвих*. „Не треба живети само за себе (егоизам) нити само за друге (алтруизам); треба живети са свима и за све” (Zenkovsky 1955, 143). Ова формулација садржи Фјодоровљеву фундаменталну тезу, а то је да идеја Божијег царства подразумева пуноћу за коју су потребни сви, сви живи и сви који су икада живели (Koplston 1992, 250). Погађала га је равнодушност, помирење са одсуством Божијег царства на земљи. Одсуство братства и свејединства добија трагично значење када се ради о онима које је однела смрт. Дубоко проживљујући лажност и зло инхерентним смрти, једнако снажно и горљиво је осећао силу велике истине будућег васкрсења. Према њему, млака и неистинита је вера која се мири са смрћу, а пасивно се нада васкрсењу као утехи. Резигнираност и равнодушност према скандалу који представља смрт,

корен је равнодушности према ближњем, његовим патњама, сиромаштву, мањкавостима и неправдама друштвеног поретка итд. Соловјов је замерио Фјодорову да пуко физичко васкрсење може да буде сврха самом себи и дао примедбу да, на пример, подизање људождера из мртвих не би било пожељно, чак и ако је могуће. „Међутим, иако је Фјодорово наглашавање моћи и задатка науке пружило основ Соловјевој интерпретацији, Фјодоров је јасно ставио до знања да на уму није имао пуко физичко васкрсење већ и моралну и духовну обнову” (Koplston 1992, 249).

3. НООСФЕРА

Други филозоф и научник космизма од првокласног значаја био је академик Владимир Вернадски. Вернадски се сматра највећим руским и совјетским научником, чије идеје су формирале више школа совјетских физичара, хемичара, инжењера и филозофа.⁸ Био је следбеник Фјодорова и убеђени еволуциониста. Поставио је и изградио темеље концепцији „ноосфере” коју је, потом, преузео и даље развио и систематизовао у својој космогенези, палеонтолог, филозоф и језуитски свештеник Пјер Тејар де Шарден.⁹

Ноосфера (од грч. *noûs*, ум и *sphaira*, лопта, кугла) означава сферу глобалне људске свести или мисли, а изведен је у лексичкој аналогiji са геосфером, биосфером и атмосфером. Ноосфера би била трећа фаза у развоју земље, после геосфере (неживе материје) и биосфере (биолошког живота). Као што је појава живота фундаментално променила геосферу, тако је појава људске свести и когниције фундаментално променила биосферу.

У постхумно објављеној књизи *Феномен човека (Le phénomène humain, 1955)* Тејар де Шарден¹⁰ примећује да, са историјског становишта, материја овог универзума постаје све комплекснија, а да информације све више конвергирају и згушњавају се. Људска бића су, како надаље тврди аутор, барем у овом делићу космоса, најкомплекснија од свих познатих природних облика. Са еволуционистичке тачке гледишта, Тејар уочава да се промене у људској врсти одвијају знатно брже у домену ума него у људској биологији. Најгушћи сплет комплексних информација за који до сада знамо је људско биће, а његова активност рађа још већу комплексност. Ако се свест доиста шири како се повећава комплексност, како ће се манифестовати то ширење или интензивирање ума? Да ли ће ноосфера, тај „омотач мислеће субстанце”, како ју је Тејар назвао, једног дана постати толико комплексна и пуна информација да ће неминовно еволуирати у независан виши облик свести, с обзиром да неуронатомски систем појединца не може да подржи толики обим и разноврсност? Тејар предвиђа буђење ноосфере као резултат општег повећања знања, интензивни-

⁸ Упркос томе што је, попут других радикалних космиста, трпео притиске за време Стаљина, то није нимало умањило утицај његових идеја на совјетску науку. Александар Дугин сматра да је руски космизам био полутајна идеологија совјетске науке у њеним најважнијим гранама које је совјетски материјалистички и атеистички систем највише ценио (Douguine, 1992).

⁹ Треба напоменути неке мало познате занимљиве чињенице: Вернадски је држао предавања на Сорбони, у Паризу, 1922–1923. Његова предавања је похађао Едуар Ле Роа (Edouard Le Roy), истакнути еволуциониста, ученик Анрија Бергсона и пријатељ Тејар де Шардена. Ле Роа је први сковао термин „ноосфера” да би квалификовао идеје Вернадског.

¹⁰ Надаље ћемо користити само име „Тејар”, у складу са уобичајеним начином навођења имена тог мислиоца у литератури.

рања комуникација и растућег психосоцијалног притиска на површину планете услед демографске експлозије. Другим речима, настаје масивна количина информација унутар релативно уских граница планете Земље, што ће, према Тејару, резултовати развојем ноосфере у неку врсту надсвести (суперсвести), онда кад квантитет информација достигне критичну густину: То је визија човечанства чије мисли, идеје, открића, свест и сви „хуманизујући” нематеријални производи, као што су закони, етички појмови и системи, политика, култура итд. плету прогресивно све гушћу и солидарнију свест, која генерише све више свести, која испрва, несвесна (у биолошким организмима) постаје све свеснија себе.¹¹ Човечанство ће се незадрживо кретати према новом типу постојања, у којем ће сви људски потенцијали бити достигнути. Коначно стање је Тејар назвао Омега тачком – средиштем у којем се ноосфера сабира у себи самој, тачком природне конвергенције човечанства и самим тим и космоса.¹²

У Тејаровој пророчкој визији човечанства на путу „планетаризације” многи су препознали садашњу глобализацију, омогућену информационо–технолошким иновацијама.

3.1. Интернет и ноосфера

Неколико година после објављивања књиге *Феномен човека* и њених првих превода на стране језике, Тејаров концепт „мисаоне мембране” која окружује нашу планету, изазвао је бројне и значајне контроверзе и у религијским и у академским круговима. Попут многих револуционарних идеја, и ова је после извесног времена истиснута из званичних токова, игнорисана од стране академске јавности, те је пала у заборав – све до појаве интернета. „Интернет је идеји ноосфере удахнуо нову енергију, служећи као платформа способна да шири људске умове омогућујући им да стварају аутономне заједничке пројекте који превазилазе традиционалне границе. Заједнички пројекти служе као чворишта акције, која унапређују конекције са новим врстама информација и сродним групама, трансцендирајући границе инхерентне локалним културним историјама и ширим хегемонистичким силама” (Glassman 2012, 199). Концепт ноосфере се реализује у умреженом друштву. Компјутерски и интернет теоретичари сматрају да је Тејар „видео” интернет 50 година пре него што се појавио.

Физичар Марк Алеви (Halévy 2005) каже да технолошки концепт ноосфере садржи идеју да ће савез између биосфере и информатике (тзв. „биотика”) довести до ере колективног знања и свести. Међутим, он упозорава и да не треба бркати оруђе и производ. Једно од неетичких оруђа јесте информатика и све информационе технологије, али не само оне, јер се мишљење и идеје множе и шире и на другачије начине, ефектом снежне грудве где сваки одговор подстиче више нових питања који траже нове одговоре итд.; или ефектом трансдисциплинарности. Експлозија информација и знања омогућена је информатичком револуцијом, али се не своди на њу.

¹¹ Овде се осећа утицај класичног немачког идеализма, нарочито Шелинга.

¹² У складу са својим хришћанским, есхатолошким еволуционизмом, Тејар Омега тачку назива и „Христос омега” (Guénot 1962, 183). Значајно је истаћи да је, према де Шардену, Христ универзални космичко-органски центар целог универзума, тј. сваког бића у њему, те он сабира целу своју творевину, искупљује човека и води га његовом натприродном позвању, и поспевају, преко човека као умног и волећег створења, цео универзум (исто, 178).

У једном интервјуу (Faily and Halevy 2006), на опаску новинара да интернет удесетостручава колективну интелигенцију, убрзава глобалну људску креативност, демократизацију знања, итд. Алеви одвраћа да се одвија супротан процес. Он примећује да се интернет примарно користи у складу са крилатицом *panem et circenses* и да истраживања показују да се мејлови највише користе за прослеђивање вицева и спамова. Наводно само 3% примљених мејлова, у просеку, има реалну корист за примаоца, али се губи време на њихово проналажење у мноштву оних (97%) бескорисних. Друштвене мреже, GSM-ови и SMS-ови, према његовом увиду, највише служе адолесцентској испразној комуникацији, док мноштво порнографских садржаја на интернету даје за право Фројдовој песимистичкој теорији о човеку, сматра Алеви. Укратко, он закључује да велика већина сајтова, блогова, форума, мејлова и сл. не доприности интелектуалном и духовном напретку човечанства, напротив. Пошто је данас интернет широко доступан, на њему влада закон већине који је уједно закон медиокритетства. Цитирајући Еразмову мисао да се човек не рађа, већ се човеком постаје, Алеви надовезује да знамо да веома малобројни то постижу (Faily and Halevy 2006). Зато, суштинска дебата, закључује овај аутор, није технолошке већ филозофске природе: да ли веровати или не у врлину већине, колектива, великог броја. Другим речима, кључни проблем XXI-ог века није технолошке, већ духовне природе.

Информатика је, као и друге технолошке инвенције, „само појачала постојеће тенденције и склоности [...] Зато, ако треба да постоје ограде, њих треба постављати око људи а не око знања или технологија. Човек је тај који треба да научи да одрасте” (Faily and Halevy 2006). Док Алеви каже да би *паралелно* са појавом ноосфере човек требало да ступи на пут духовности, чиме показује да је концепт ноосфере, као и други данашњи интернет теоретичари, сузио и свео на његове когнитивне аспекте, дотле Тејаров концепт ноосфере садржи већ у себи духовност. У томе лежи битна разлика између данашње когнитивистичко-технолошке и Тејарове концепције ноосфере као и између трансхуманизма и руског космизма, о чему ће бити речи касније.

Слично Алевију, Николас Кар (Nicholas Carr) гаји неке сумње у утицај интернета на развој индивидуалне и колективне интелигенције. Провокативан наслов Каровог есеја „Да ли нас Гугл загљупује?” (“Is Google Making Us Stupid”, 2008) упућује на његову скепсу. Он подсећа да је теоретичар медија Маршал Меклуан (Marshall McLuhan) још шездесетих година прошлог века приметио да медији нису само неутрални, пасивни канали преношења информација. Они, додуше, пружају обиље материјала, али и моделују наше процесе опажања и размишљања. Кар сопственим искуством потврђује да интернет нагриза његову способност концентрације и размишљања. Жали се да је његов ум сада вечито гладан, незасит и нестрпљив, очекује да му информације пристижу и да га хране на начин на који их дистрибуира мрежа, као непрекидни ток честица које се брзо смењују.¹³

Појава, развој и ширење нумеричких и аудиовизуелних медија у нашем кућном и урбаном окружењу и ефекти на наш капацитет пажње, изазивају данас пажњу и бригу многих других научника. Истраживања Димитрија Кристакиса и Фредерика Цимермана (Christakis et al. 2004, Zimmerman and Christakis 2007,

¹³ Николас Кар (2013) је опширније и темељније обрадио утицај интернета на мозак, психолошке и когнитивне процесе у књизи *Plitko. Kako internet menja način na koji mislimo, čitamo i pamtimo*. Smederevo: Heliks, 2013.

Christakis and Zimmerman 2009) о синаптогенези стављају нагласак на везе које се успостављају између обликовања мозга и савременог мултимедијског окружења. Кетрин Хејлс објашњава: „Пластичитет је биолошка карактеристика мозга; људи се рађају са нервним системом спремним да се преобликује у функцији њиховог окружења. [...] Церебрални систем новорођенчета пролази кроз процес подрезивања услед којег неуронске конекције које су активирание закржљавају и нестају. [...] Церебрални пластичитет се наставља током детињства и адолесценције па чак, и у извесним аспектима, током одраслог доба. У савременим развијеним друштвима, тај пластичитет подразумева да синаптичке конекције у мозгу коеволуирају са окружењима у којима је конзумирање медија доминантан фактор. Деца која су расла у окружењима којима доминирају медији имају другачије ожичене и конектоване мозгове од људи који нису у таквим условима достигли зрелост” (Hayles 2007, 192).

Мутација коју производи појава нових нумеричких технологија довела је до крупне когнитивне промене на плану пажње. А квалитет и карактер пажње утичу на све остале психичке функције и диспозиције. Хејлсова описује ту промену као генерацијску мутацију, која поставља озбиљне изазове на свим нивоима образовања, укључујући и универзитетско. Мутација се састоји у ономе што ова ауторка назива хиперпажњом (*hyper attention*), или „лебдећом пажњом”, која истискује „дубоку пажњу“ (*deep attention*). Дубоку пажњу Хејлсова описује као обузетост једним предметом или садржајем у дужем трајању, као кад се чита књига. Насупрот томе, хиперпажњу одликују „брзе осцилације између различитих задатака, између мноштва информационих токова, у потрази за високим нивоом стимулације, и слаба толеранција на досаду. Развијена друштва су дуго била способна да стварају тип окружења који омогућава постизање дубоке пажње. [...] Одвија се генерацијска мутација која се састоји у преласку са дубоке на хиперпажњу” (Hayles 2007, 187–188).

Пошто усредсређена, континуирана, *моноцентрична* пажња омогућује удубљивање, интроспекцију, уочавање нијанси, разумевање комплексних проблема и задатака, почев од оних животних, личних и друштвених, па до најапстрактнијих, научних и филозофских, онда имамо разлога за забринутост. Проблем није у развоју оних специфичних можданих и когнитивних функција које подстиче редовно и интензивно коришћење интернета, а у које спада и агилно прелажење из једног у други контекст, кад се тај развој не би одвијао науштрб других неурокогнитивних функција и способности, неопходних за усвајање сложених знања, софистицирано разумевање комплексних система, обухватање целовитих перспектива.

Свесни правца у којем се крећу савремене технологије, неки научници сматрају да се треба посветити томе како да се максимално ублаже негативни ефекти технолошке средине у којој се развија мозак и дух нових нараштаја. Или, како хуманизовати компјутер, уместо компјутеризовати човека (Milivojevic and Ercegovic 2004). Који су то изазови на које би дигитални и аудио–визуелни дизајн морао да одговори, како не би представљао препреку формирању дубоке пажње, већ, напротив, допринео њеном развоју? Аутори забринути за судбину дубоке пажње тврде да није реч о томе да се одбаце нове технологије, већ да се оне претворе у технологије духа, у *ноотехнологије* (Citton 2014).

4. БРАК ИЗМЕЂУ ТРАНСХУМАНИЗМА И КАПИТАЛИЗМА

*Машине им неће вратити оно што су због
фасцинираности њима већ изгубили...*

Анонимни аутор

Тешко је веровати да је пука случајност то што су трансхуманисти, у огромној већини, убеђени анархо–капиталисти који апсолутизују тржишне вредности (тзв. „тржишни монотеизам“) и што дела неолибералног теоретичара Фридриха фон Хајека (Friedrich von Hayek) фигурирају на практично свим њиховим списковима препоручене литературе. „Али њихов дезинхибирани инегалитаризам и беспоговорна меритократија свде се, у ствари, на биологистички фетиш, услед немоћи да се пронађу друштвена и политичка решења данашњим економским и социополитичким проблемима, што их нагони да све свде на наследне гене [...] макар по цену метаморфозе (људског) субјекта у (постхумани) пројекат“ (Giesen 2004, 6). Као супститутивни месијанизам, трансхуманизам је постао идеологија *by default*. „У недостатку друге, њој су поверена сва очекивања и утопије које, природно, обитавају у људском духу: савршено знање, видовитост (генетска предвидљивост), магичка метаморфоза (генетске манипулације), прометејска трансформација, итд.“ (Guillebaud 2001, 327).

Заробљавајући фигуру ничеовског натчовека, као честе референце код трансхуманиста, у екстремни биолошки материјализам, трансхуманисти су стигли до „спекулисања о припадницима привилегованог слоја који ће евентуално побољшати себе саме и своје потомке до тачке када би се људски род поделио [...] на две или више врста које не би имале више много тога заједничког, изузев заједничке историје. Генетички повлашћени би били вечно млади, одличног здравља, супергенији са савршеном физичком лепотом, без мане. Непривилеговани би остали на данашњем нивоу, само што би још више били лишени самопоштовања и патили би од повремених трзаја похлепе. Покретљивост између инфериорне и супериорне класе би била практично сведена на нулу“ (Lecourt 2003, 12).¹⁴

Важно је не сметнути с ума чињеницу да се темељи трансхуманистичке идеологије уклапају у садашњи корпоративно–менаџерски дух, који стреми максимализовању профита у што краћем року, захтева непрекидно повећање индивидуалне продуктивности. Уместо успешнијег интегрисања технике у процес производње, намеће се интегрисање радника у техносферу (Giesen 2004, 8). Трансхуманистички покрет је у спречи са савременим неолибералним капитализмом, директно увезан са економско–финансијским интересима и центрима моћи. Повезаност трансхуманизма, технологије и економије, дала је повода да се та струја мишљења квалификује као „технопатска“ (Sannat 2014).

Променити човека, позивајући се, наравно, на његово добро и срећу (онако како их дефинишу власници људских судбина) није нов ни редак програм у историји. Неки би да га учине духовно бољим, други да га претворе у натчовека у смислу суперпатника које виђамо у холивудским продукцијама и видео–играма. Тај стари

¹⁴ Чињеница је да Бостром (Bostrom 2003), као и амерички социолог и биоетичар Џејмс Хју (Hughes 2001), предлажу политичке мере како би се свима обезбедио приступ технологијама генетског побољшања, али су део незнатне мањине која придаје макар минималну улогу држави.

фантазам преузима сад и покрет трансхуманизма. Његову идеологију подржава и развија једна од највећих светских компанија – Гугл. Као што је неизбежно у данашњем глобалном поретку, та компанија је на путу да постане гигант у рукама искључиво приватних интереса, који „пред искушењима незамисливе моћи и богатства, сигурно неће бити обдарен мудрошћу” (Sannat 2014).

Свети Грал за којим трагају Гугл, односно његови власници и руководиоци,¹⁵ јесте обједињавање тзв. NBIC¹⁶ технологија (нано-технологије, био–инжењеринг, информатика и когнитика), са незаобилазном подршком вештачке интелигенције (IA). Декларисани циљ Гугла је да промени свет, да га радикално преобрази како би нас увео у постхуману или трансхуману еру, да створи натчовека фузионисањем човека и машине. У визији компаније будући човек ће бити нека врста квазибесмртног киборга *made in Google*. „Тржиште, тј. тражња биће наравно огромно, пошто је чежња за бесмртношћу стара колико и човечанство а сада је надхват рукеи патената!” (Sannat 1997). Наравно, то поставља многе веома крупне етичке и практичне проблеме, којима нисмо дорасли. У међувремену, вођен трансхуманистичком визијом, Гугл масовно откупљује компаније које се баве нано-технологијом, биологијом и роботиком, систематски бирајући оне које највише обећавају (Alexandre 2014).

Довољно је се запитати колика би била моћ компанија, капитала и војски света без технологије, да бисмо схватили колико је тај утицај значајан и колико је технолошки систем уграђен у систем глобалне моћи и капитала. Моћ корпорација, капитала и држава извире из технологије којом располажу. Они који располажу напредном технологијом природно диктирају трендове њеног развоја, а да ли су у стању да их контролишу сасвим је друго питање. Доклегод се смер развоја технологија одређује унутар (све)тржишне матрице, стрепимо да ће користити једнима, али не и другима, да ће служити партикуларним циљевима, науштрб општих.

5. ПРЕЗИР ПРЕМА ЖИВОТУ И „НЕКРОТЕХНОЛОГИЈЕ”

Протестујем пре свега против те јефтине машинизације наше научне имажинације, која убија способност да се прими непредвидљиво, против те магме порицаног незнања, прекривеног неодређеним лаком, те бруталности каспина у односу на ствари које захтевају најпрезивију нежност.

Erwin Chargaff (1963)

Ерих Фром је својевремено указао на, како ју је назвао, некрофилску тенденцију присутну у претераној индустријализацији, механизацији, квантификацији и апстракционизму који погађају све сфере постојања.¹⁷ Садашња парадигма био-

¹⁵ Лери Пејџ (Larry Page), амерички информатичар и предузетник, један од оснивача компаније Гугл и Рејмон Курцвеил (Raymond Kurzweil), информатичар, футуролог, стручњак за вештачку интелигенцију и директор инжењеринга у Гуглу, кога називају „папом трансхуманизма”.

¹⁶ Скраћеница за *Nanotechnology, Biotechnology, Information technology and Cognitive science*.

¹⁷ О непријатељству индустрије и технике према животу и живом говори и немачко-јеврејски филозоф Гунтер Андерс (Gunther Anders) који се бавио антропологијом и етиком у технолошкој и технократској ери. У књизи под речитим насловом *Застарелост људских бића* (у

лошке науке, како је дијагностификовао и описао историчар и филозоф наука Андре Пишо (Pichot 1993) даје за право Фрому. Она представља концепције живог бића организма или тела као машине, који се може растављати на саставне делове и поново састављати. „Кибернетичка” струја доминира данас у биологији. Живо биће се схвата као нека врста биохемијске фабрике којом управља генетска информација. Већ неко време та струја тврди да „живот не постоји”, што је, како каже Пишо, домишљат и елегантан начин да се „реша” проблем дефиниције живота. Биолошки живот би био само илузија наших чула, „унутрашње искуство” и „социјална конструкција”, без суспендијалне реалности. „Данас се стиче утисак да циљ биологије није проучавање живота (или живих бића у ономе што им је специфично у односу на неживе предмете) већ његово јасно и једноставно негирање, физико–хемијско нивелисање и унифицирање универзума [...] Ради се о самоубилачком редукционизму који није толико наметнут резултатима биохемије колико медиокритетском ‘спонтаном филозофијом’ многих биохемичара“ (Pichot 1993, 820–821).

Према Пишоу, и то је срж његове целокупне критике модерне биологије, дошли смо до „кибернетизације“ живота зато што се биолози нису посветили одређивању онога што чини *специфичност живих бића* у односу на неживе предмете, које истражује физика нити у односу на покретне предмете, машине које омогућавају изградњу знања и „природних закона” које откривају исте науке.

Научне методе су се развиле по моделу физике која проучава неживе предмете. Иако су жива бића и материјални предмети, она поседују својства која не можемо пронаћи у комаду стене или у физико–хемијском процесу као што је, на пример, пламен свеће. Жива бића непрекидно асимилирају елементе из своје средине исхраном и дисањем, обнављају и регенеришу своја ткива и еволуирају диверзификовањем органа и стицањем све виших и комплекснијих способности. Како истиче научник биљне физиологије Амзалаг, примена научне методе на проучавање живог света ствара хроничну неадекватност живог бића у односу на оквир његовог истраживања Живо биће, у свим својим небројеним облицима и манифестацијама превише је комплексно и турбулентно за метод који захтева изоловање и стабилност предмета, репродуктивност експеримената и квантификовање и математизовање резултата. Чак и најпростије живо биће није обичан физички предмет, јер иако се потчињава истим законима као и други физички објекти, од тога ствара нешто друго: физика може да израчуна путању баченог камена, али биологија никада неће моћи да предвиди путању птице која узлеће, иако су обе под дејством силе гравитације и ваздушног трења (Amzallag 2002).

Фундаментална неадекватност истраживачког оквира преузетог из физике у односу на живи свет, резултира хроничном патологијом у биологији, због систематског увођења „идеолошких, ваннаучних критеријума у усвајању, верификацији и ширењу једне теорије пре него неке друге” (Amzallag 2002, 19–20). У недостатку филозофске, епистемолошке и теоријске рефлексije, ниједна синтеза нити глобална перспектива нису више замисливе у биологији. Од облика знања, наука се претворила у *технонауку*, нову форму друштвене доминације (Pichot 1999, 290). „Као друштвена група [научници] нису показали, упркос знању, више луцидности од других друштвених група. Може се чак утврдити да оличавају, више него други,

оригиналу – *Die Antiquiertheit des Menschen*, 1961) Андерс каже да пред моћном машинеријом човек осећа „прометејски стид”.

супротност луцидности: слепило. Развој модерног друштва их је поставио у срце моћи, што је стварност коју неће да виде и коју потискују одбацујући било какву одговорност за политичке употребе ‘чистих истина’ које производе” (Berlan 2012, 64).

Сам капитализам тежи тоталној примени научних метода на друштво.¹⁸ Организација друштва се своди на његова „примарна својства”, тј. на материјалну функцију производње и дистрибуције робе, којој све друго, жива природа као и људска бића, треба да буде субординирано. Капитализам се развио симултаним процесом редуковања друштвеног организма на скуп атомизованих индивидуа, лишених моћи над својом егзистенцијом, и експлоатисања материје и енергије неопходних за производњу и рад машина и индустрије. Научна метода, не само да је инспирисала идеологију апстрактног и саморегулишућег тржишта (Amzallag 2010),¹⁹ већ је допринела консолидовању његове материјализације кроз развој техника и машина, економије и индустрије.

Данашња концепција живота и живих бића као машина представља идеолошку надградњу капиталистичког и индустријализованог друштва. Она рефлектује оно што би доминантне инстанце које управљају друштвом *хтеле* да буде живот, да би могле њиме да управљају. С обзиром да власници капитала одлучују о томе где ће га и како инвестирати, постоји очигледан економски интерес да се проблеми репродукују како би се тражила *техничка* решења, јер су то једина решења која их интересују и којима располажу, а биће и једини који могу да их пруже. Економско-технолошко царство живи и буја на дисфункционалностима које ствара. То, такође, значи да функционише логиком програмиране застарелости (Ellul 1977).

6. РАЗЛИКЕ ИЗМЕЂУ ТРАНСХУМАНИЗМА И РУСКОГ КОСМИЗМА

Заједничко трансхуманизму, Фјодоровљевом космизму и Тејаровој ноосфери (која увире у тачку Омега, која се другачије назива „космички Христ”) јесте узвишена, стваралачка и племенита идеја целовитог усавршавања човековог бића, његове еманципације од природних и биолошких нужности, олакшања његових патњи узрокованих хендикепима, болестима, старењем, победе над злом и коначно над смрћу. За разлику од многих есхатолошких визија, Фјодоровљева докрина се одликује активизмом („Пројектом”). Трансхуманисти се, такође, не надају само да ће се трансценденција догодити, већ борбено теже да је преточе у стварност, материјалним средствима и технологијом. Постоје, међутим, две крупне разлике између Фјодоровљевог космизма и трансхуманизма.

Једна потиче из разлике између руске и западне цивилизације. Фјодоров је био филозоф, а не научник, а Конио истиче да је у Русији научно истраживање било инспирисано филозофским и религиозним идејама, што је изродило другачији систем тумачења света (Conio 2014). Опште дело је код Фјодорова првенствено дело љубави и братства посвећено победи над смрћу, злом и забором. Руска космологија јесте човека поставила као господара универзума, али не зато да би експлоатисао и исцрпљивао његове ресурсе, не зато да би тај пројекат служио само елитама, већ да би активирао и упрегао космичке силе које живот могу да учине вечним

¹⁸ Пример тејлоризма и других теорија научног управљања.

¹⁹ За историјску анализу одузимања и губитка аутономије руралних и занатских заједница, видети: Polanji 2003.

за све, односно да васкрсну све мртве (Conio 2014). Ако се наука и компромитовала допуштајући да буде инструментализована од стране политичких власти, то утилитарно скретање није довело у питање примарни дух и развој руске космичке филозофије. Ракете и спутникови били су секундарни ефекти истраживања чији је циљ био преображај људског живота. За разлику од механицистичке декартовске, затим просветитељско–материјалистичке редукције живог на машину, коју баштини трансхуманизам, „руска мисао, чији су корени у руском сељаштву и везаности за земљу, има снажан, ако се може тако рећи охристовљено–пагански осећај оживљености свега постојећег, интуицију живота“ (Conio 2014).

Друга разлика између трансхуманизма и руског космизма директно произлази из прве. *Transcendere*, етимолошки значи „прекорачити, искорачити, уздићи се над“, али нам то не говори куда, ка чему, који је садржај те трансценденције. Хопкинс сматра да је потребно разликовати две врсте трансхуманистичких амбиција: једне простије коју бисмо могли подвести под назив суперхуманизам или ниски трансхуманизам, а друге, узвишеније, која би припадала високом трансхуманизму. Суперхуманизам или ниски трансхуманизам за циљ има повећање људских способности: супер снага, продужен живот, већа ментална и физичка моћ. То је визија јасно ограниченог домета која нуди нешто слично идеалу грчког бога или супермена. Хопкинс назива то ничеанским стилем трансхуманизма (Hopkins 2005, 19).

Високи трансхуманизам, који је тек повоју а чији су домети нужно ограничени садашњим когнитивним ограничењима, тежио би нечему изнад пуког увећања људскости и трагао би за нечим више од супермоћи. Док би, наравно, обухватао циљеве као што су више и моћније когнитивно функционисање, бесмртност и увећану моћ, „једним оком би био усмерен на нешто другачије од чисто преувеличаног конзумеризма и моћи над, на нешто као трагање за Апсолутом“ (Hopkins 2005, 19). Хопкинс то назива платонским стилем трансхуманизма.

Ако имамо у виду раније поменути спрегу техноцентричног трансхуманизма и капитализма, намеће нам се се закључак да ограничења и препреке „високом трансхуманизму“ нису само когнитивног типа, како мисли Хопкинс, већ да се ради пре свега о основним мотивима и циљевима који покрећу „ниски трансхуманизам“. Друга реченица претходног пасуса нам то потврђује: неодређена, уоштена тенденција ка вишем трансхуманизму, огледа се у опрезним изразима „једним оком усмерена“ и „нешто као трагање за Апсолутом“ и у кондиционалу („тежио би нечему као...“).

ЗАКЉУЧАК

У наслову чланка постављено је питање да ли нове технологије воде превазилажењу, преображају, или укидању човека. Ослонац и тежиште у промишљању те теме, која је пре свега филозофска, иако укључује и различите науке, нађени су у трансхуманистичкој идеологији, руском космизму Николаја Фјодорова и теорији ноосфере Тејар де Шардена, односно у њиховом поређењу. Теорија ноосфере је изашла из заборавља у који је била запала појавом интернета, упоредо са полагањем смелих нада у улогу и домете тог новог медија. Сличан оптимизам је присутан и у старијем, руском космизму и у савременом трансхуманизму, што је и подстакло компарацију најоучљивијих елемената тих теорија. Интернет, односно перцепција његових потенцијала и могућности, уклапа се у шири друштвени контекст у којем киберне-

тика, биотехнологије, роботика, нанотехнологије и тд. оживљавају древне архетипске обрасце о неограниченом повећању људских моћи, бесмртности, вечној младости, спасењу и сл.²⁰ Трима теоријама је заједничко промишљање о утицају напретка науке и технологије на будућност човечанства, као и тежња да се оне активно усмере у одређеном правцу. У чланку су изнете на видело неке од доминантних одлика сваке од њих, њихове међусобне сличности, али и суштинске разлике.

Руски космизам, као и изворна теорија ноосфере најављују свеопшти преображај, захваљујући човековом прегалаштву: одуховљење материје космоса и човека материјалним, научним, технолошким, али и друштвеним, културним и економским средствима. Тај преображај, поред победе над физичким, телесним ограничењима, садржи и индивидуалну и колективну обједињену чулну, емоционалну, моралну и духовну обнову. С обзиром да је тај налог срж и наслеђе хуманизма, као филозофије која смисао живљења, историје и будућности види у што пунијем и целовитијем остварењу човекових највиших и најбољих потенцијала, закључујемо да ниједна од те две теорије не заговара надилажење, у смислу укидања човека, већ његово целовито испуњење. Оне следе Раблеово упозорење да је свест без савести само пропаст душе, или Тејарову теорију да *хоминизација* универзума јесте или мора бити уједно и његова *хуманизација*. За разлику од тога, трансхуманистички покрет, иако вођен циљем ослобађања човека од природних нужности и ограничења, очекује од технонаука да реше готово све индивидуалне и друштвене недаће и проблеме. Поврх тога, тај покрет је и теоријски и у пракси чврсто увезан са савременим неолибералистичким политичким и економским системом и интересима. Он тај систем не проблематизује и не доводи у питање, што ставља под сумњу његову способност да суштински еманципује и ослободи човечанство.

Научно-технолошки прогрес је неминован, али с једне стране је увек амбивалентан, а с друге, не решава проблеме који нису у његовом домену. Што се прве тачке тиче, свака нова инвенција, која представља напредак и доноси благодати људском роду, има и своје наличје. Што више мењамо окружење, то више ризикујемо да произведемо непредвидљиве, непожељне ефекте. Сваки значајан пробој повлачи нову врсту рањивости. Моћ стварања је повезана са моћи разарања. На делу је дијалектички закон по коме успех једне културе или цивилизације садржи у себи своју антитезу, што је историја обиљем примера потврдила (Csikszentmihalyi 2006, 386–387). Стога ни интернет не може избећи ту противречност: може да стимулише комуникацију, емпатију и толеранцију, али и манипулацију и агресију. Што се друге тачке тиче, имамо, нажалост, више него довољно искуства да научно-технолошки прогрес не значи *ipso facto* и друштвени напредак. Фундаменталне друштвене проблеме, питања о пожељним друштвеним оријентацијама, вредностима, смислу, поретку нису проблеми које наука и технологија могу да реше, јер ни не постављају та питања, што је очигледно у несразмери између њиховог напредовања и назадовања у неким другим важним сферама људског живота. Имамо тенденцију да бркамо нивое и природу различитих проблема, јер подлежемо сцијентистичкој парадигми. „Све се одвија као да се, пред неким проблемом, спонтани одговор састоји у налажењу одговара-

²⁰ Да се ради о колективним архетиповима сведоче најстарији митови свих народа, којима је тема потрага за чудотворном биљком или извором вечне младости, бесмртности, потом мит о Икару и Дедалу који говори о летењу и који се сматра једним од најстаријих митова о креирању хибрида између човека и машине.

јућег техничког решења, а не у испитивању његових узрока. Да ли је глад у свету проблем приноса житарица? Одакле нам стрес? Ко је развио тему небезбедности и који су њени друштвени узроци? Шта значи повећање насиља и секса у медијима?” (Renseignements généraux²¹ 2008, 4).

Фјодоровљево „инсистирање на спречавању заборављавања ‘наших отаца’ поклапа се са његовом идејом о људској раси као органској целини” (Koplston 1992, 250), као и о органској целини човека, космоса и Бога. Био је жесток критичар капитализма, те није дозволио да се његови списи ставе на продају, већ их је бесплатно делио свим заинтересованим. Фјодоров бескомпромисно осуђује капиталистички предаторски, саможиви, горди и необуздано хедонистички дух. „Индустијализам је производ сексуалног нагона, жеље за кићењем, подмлађивањем, бријањем, шминкањем” (Zenkovsky 1955, 145). Зато се може рећи да је његов „пројекат” заједничког дела, иако ослоњен на могућности и моћ науке и технологије, удаљен од вредносне матрице унутар које се реализује трансхуманистички пројекат.

Фјодоров и де Шарден би највероватније поздравили нове информационе и комуникационе технологије, конкретно интернет, али само уз или унутар ширег и коренитог преображаја, тј. хуманизације природе, јединке и друштва.

Избор смера у којем ће се, захваљујући умним моћима човека манифестованим у научним и технолошким инвенцијама, превазилазити човеково садашње стање и ситуација је ствар вредносног филозофског, друштвеног и политичког избора. Од тог избора зависи да ли ће човек бити човек у пунијем смислу речи или ће, можда, постати подчовек обдарен опасним натчовечанским моћима: високотехнологизовани варварин.

ЛИТЕРАТУРА

- Alexandre, Laurent. „La stratégie secrète de Google apparaît.” *Journal du Dimanche* (9. 2. 2014) <http://www.lejdd.fr/Economie/Entreprises/Laurent-Alexandre-La-strategie-secrete-de-Google-apparaît-652106>, приступљено 3. 8.2014.
- Amzallag, Gérard Nissim. *La raison malmenée, de l'origine des idées reçues en biologie moderne*. Paris: CNRS éditions, 2002.
- Amzallag, Gérard Nissim. *La réforme du vrai, enquête sur les sources de la modernité*. Paris: éd. Charles Léopold Mayer, 2010.
- Bailey, Ronald. „Transhumanism: The Most Dangerous Idea?” *Reason* <http://reason.com/archives/2004/08/25/>.
- Berlan, Aurélien. *La fabrique des derniers hommes, retour sur le présent avec Tönnies, Simmel et Weber*. Paris: éd. La Découverte, 2012.
- Bostrom, Nick. „Human Genetic Enhancements: A Transhumanist Perspective” *The Journal of Value Inquiry* 37 (2003): 493–506.
- Bostrom, Nick. „Human Reproductive Cloning from the Perspective of the Future.” <http://www.nickbostrom.com/views/cloning.html>, 27 December 2002 [Slightly revised 5 April 2004 and 8 March 2005].
- World Transhumanist Association. „The Transhumanist Declaration”, 2002. <http://humanityplus.org/philosophy/transhumanist-declaration>, приступљено 15. 6. 2014.
- Giesen, Klaus Gerd. „Transhumanisme et génétique humaine.” In *Dossier: La critique du transhumanisme* (2004–2013):1–8, <http://sniadecki.files.wordpress.com/2013/12/dossier-transhumanisme.pdf>.

²¹ Колективно ауторство.

- Glassman, Michael. "Occupying the Noosystem: The Evolution of Media Platforms and Webs of Community Protest." *Berkeley Planning Journal* 25, 1 (2012): 198–209.
- Guénot, Claude. *Teillard de Chardin*, coll. „Ecrivains de toujours”. Paris: éd : du Seuil, 1962.
- Guillebaud, Jean–Claude. *Le principe d’humanité*. Paris: Seuil, 2001.
- De Chardin, Teilhard. *Le phénomène humain*. Paris: éd. du Seuil, 1955.
- Douguine, Alexandre. „Le complot idéologique du cosmisme russe.” *Politica Hermetica – Le Complot*, n. 6. Lausanne: L’Age d’Homme, 1992.
- Ellul, Jacques. *Le système technicien*. Paris: Calmann–Levy, 1977.
- Extropian Principles 3.0. „A Transhumanist Declaration” (1999–2001) <http://humanityplus.org/philosophy/transhumanist-declaration/?gclid=CJC-obPnsMACFcrjwgodZLIAPa>, приступљено 23. 7. 2014.
- Zenkovsky, Basile. *Histoire de la philosophie russe*, tome II. Paris: Gallimard, 1955.
- Zimmerman, Frederick and Dimitri Christakis. „Associations Between Content Types of Early Media Exposure and Subsequent Attentional Problems.” *Pediatrics* 120 (2007): 986–992.
- Kar, Nikolas. *Plitko. Kako internet menja način na koji mislimo, čitamo i pamtimo*. Smederevo: Heliks, 2013.
- Carr, Nicholas. „Is Google Making Us Stupid?” (7. 2008) <http://www.theatlantic.com/magazine/archive/2008/07/is-google-making-us-stupid/306868>, приступљено 29. 7. 2014.
- Citton, Yves. *Pour une écologie de l’attention*. Paris: éd. du Seuil, 2014.
- Conio, Gérard. „La vision russe du cosmos.” 2012 <http://les4saisons.over-blog.com/page-2065720.html>, приступљено 18. 5. 2014.
- Koplston, Frederik. *Filozofija u Rusiji*. Beograd: Bigz, 1992.
- Csikszentmihalyi, Mihaly. *La créativité: Psychologie de la découverte et de l’invention*. Paris: Robert Laffont, 2006.
- Christakis, Dimitri et al. „Early Television Exposure and Subsequent Attentional Problems in Children”. *Pediatrics* 113, 4 (2004): 708–713.
- Christakis, Dimitri and Frederick Zimmerman. „Young Children and Media.” *American Behavioral Scientist* 52, 8 (2009): 1177–1185.
- Lecourt, Dominique. *Humain, posthumain*. Paris: Presses Universitaires de France, 2003.
- Milivojević, Tatjana and Ivana Ercegovac. „Man–computer Gestalt and the Noosphere Theory: Will the Computer be Humanized or the Man Computerized?” Poster session at the *Conference of the International Association for Computing and Philosophy*, IACAP 14, July 2–4. 2014, Thessaloniki, Greece.
- Pichot, André. *Histoire de la notion de vie*. Paris: éd. Gallimard, 1993.
- Pichot, André. *Histoire de la notion de gène*. Paris: Flammarion, 1999.
- Renseignements généraux. „Les illusions du progrès technique: La course au high tech, ses conséquences et ses alternatives” (mars 2008). <http://www.les-renseignements-generaux.org/var/fichiers/brochures-pdf/broch-progres-20080217-web-a5.pdf>, приступљено 18. 5. 2014.
- Sannat, Charles. „Le mythe du surhomme est de retour!” *Le Contrarien matin* 385 (11. 2. 2014) <http://www.lecontrarien.com/le-mythe-du-surhomme-est-de-retour-11-02-2014-edito>.
- Failly, Denis and Marc Halevy. Interview (10. 1. 2006). <http://culture.nextmodernity.com/archive/2006/01/10/1-age-de-la-connaissance-principes-et-reflexions-sur-la-revo.html>.
- Фјодоров, Николај. *Васкрсење и васкрсавање: избор из Философије заједничког дела*. Београд: Логос, 2010.
- Fukuyama, Francis. *Kraj čovjeka?: naša posleljudska budućnost: posljedice biotehnoške revolucije*, Bibl. Izvori sutrašnjice, Zagreb, 2003.
- Fukuyama, Francis. „The World’s Most Dangerous Ideas: Transhumanism.” *Foreign Policy* 1444 (September–October 2004): 42–43.

- Halévy, Marc. *L'Age de la connaissance Principes et Réflexions sur la révolution noétique au 21ème siècle*. Paris: MM2 Editions, 2005.
- Hayles, Katherine. "Hyper and Deep Attention: The Generational Divide in Cognitive Modes." *Profession* 13 (2007): 187–199.
- Hopkins, Patrick. „Transcending the Animal: How Transhumanism and Religion Are and Are Not Alike.” *Journal of Evolution and Technology* 14, 2 (2005): 13–28.
- Hughes, James. „The Politics of Transhumanism.” *Paper for the Annual Meeting of the Society for Social Studies of Sciences* (1–4. 11. 2001). Cambridge, MA. <http://www.changesurfer.com/Acad/TranshumPolitics.htm>, version 2.0. March 2002.
- Chargaff, Erwin. *Essays on Nucleic Acids*. Amsterdam/London/New York: Elsevier Publishing Company, 1963.

NEW TECHNOLOGIES AND THE FUTURE: OVERCOMING, TRANSFORMING OR ELIMINATING THE HUMAN?

Summary: *The Russian philosopher Nikolai Fyodorov, founder of the Russian cosmism, has set for the future technologically advanced generations the ethical imperative of re-surrecting all dead, transforming the human nature and entering into the immortal, creative eon of existence. After him, Vladimir Vernadsky and Teilhard de Chardin developed the idea of the noosphere as the last phase of cosmogenesis when sublimation and fundamental transformation of the previous stages of evolution – geosphere and biosphere – takes place. The emergence of the internet reactualized the idea of the noosphere, and internet theorists consider the virtual network as the infrastructure of this “global thinking envelope”. Parallely, the ever stronger and louder transhumanistic movement predicts for a very near future, thanks to the exponential progress of science and technology, a significantly strengthening and improvement of the human body and all bodily and mental functions, endlessly prolonging life, even immortality. In short, the overcoming, maybe even abolition of the limited and corruptible body, and consequently of psychological weaknesses and irrationalities. As Nietzsche announced the death of God at the beginning of the XX century, so transhumanism announces today the death of classical humanism and the obsolescence of man as we know him. The proponents of this current claim that the inevitability of a transition of man as a biological organism to the posthuman being is due not only to the autonomous, self-reproducing and self-advancing nature of technology, but also to a value-conscious choice. In this aspect transhumanists build on Fyodorov’s ethical call to regulate and win the forces of nature inside and outside man, especially the most destructive of all: death. However, the similarities between the christocentric and transhumanistic technological understanding of the transformation of human flesh and matter of nature, should not obscure some fundamental differences between them, such as the basic motives and nature of the pursued transcendence. In this article we’ll try to identify and highlight these essential differences.*

Key words: *transhumanism, Russian cosmism, internet and noosphere, technology and capitalism, man.*

ИНТЕРНЕТ, ГЛОБАЛИЗАЦИЈА, РАД /
INTERNET, GLOBALIZATION, WORK

INTERNET KAO KOMPONENTA I SREDSTVO GLOBALIZACIJE

UDK 004.738.5:316.32

Ranka Jeknić

Sveučilište u Splitu, Pravni fakultet
ranka.jeknic@pravst.hr

Sažetak: *Polazeći od određenja složenog i višedimenzionalnog pojma globalizacije, u radu se ukazuje na potrebu razlikovanja ekonomske, društvene, političke, kulturne i tehnološko-informacijske dimenzije globalizacije, te na internet kao ključni komunikacijski medij i sredstvo za informiranje, djelovanje i organiziranje u današnjim „umreženim društvima“. Internet je važna komponenta tehnološko-informacijske dimenzije globalizacije, ali je kao sredstvo globalizacije, više ili manje utjecao i na sve ranije navedene dimenzije globalizacije. Stoga se internet u ovom radu dovodi u vezu s nekim ekonomskim, društvenim, političkim i kulturnim aspektima globalizacije. U tom smislu, u kontekstu ekonomske globalizacije, omogućio je širenje globalnog svjetskog tržišta i „umreženih poduzeća“, novu „e-konomiju“ i „e-poslovanje“, te je utjecao na preobrazbu kapitalizma u „informacijski kapitalizam“, i njegovo širenje u globalnu ekonomiju. U okviru društvene globalizacije, omogućio je stvaranje novih obrazaca društvenosti, te je utjecao na pojavu „transnacionalne kapitalističke klase“, kao i novu klasnu podjelu, odnosno stvaranje „netokracije“ kao nove elite moći informacijskog društva i „konzumtarijata“. U kontekstu političke globalizacije, utjecao je i na upravni i na politički sustav. U pogledu upravnog sustava utjecao je na položaj i ulogu lokalnih i regionalnih jedinica unutar država, dok je u pogledu političkog sustava omogućio sve veću važnost „virtualnih zajednica“ u društvenim pokretima i političkim procesima. U okviru kulturne globalizacije, utjecao je na tendenciju oblikovanja „globalne kulture“, nove „globalne kulturne ekonomije“ i njenih „globalnih kulturnih krajolika“, kao i novonastajuće „kulture stvarne virtualnosti“. Naposljetku, ukoliko se na tragu „kulturnog zaokreta“, središnji konflikt današnjice analizira kao „kulturni konflikt“, internet je i u tom smislu, nezaobilazna komponenta današnjih „programiranih“ i „umreženih“ društava.*

Ključne riječi: *internet; globalizacija; „umreženo društvo“; „informacijski kapitalizam“.*

UVOD

Pojam „globalizacija“ toliko se učestalo koristi da je postao jedan od nezaobilaznih, pa čak i središnjih pojmova u društvenim znanostima. Možda, kako kaže Giddens (2005, 29), „nije ni lijep ni osobito elegantan termin, ali tko god želi razumjeti naše izgleda i mogućnosti“ u ovom stoljeću, „ne može ga zanemariti“. Ipak, u danas opsegom gotovo nepreglednoj literaturi o globalizaciji, ne postoji neka općeprihvaćena niti jednoznačna definicija samog pojma, što se može razumjeti s obzirom na njegovu kompleksnost i

implikacije. Naime, većina definicija ističe da se rasprava o globalizaciji treba voditi u smjeru analiziranja njenih različitih dimenzija, ili pojednostavniti razlikovanjem ekonomske, društvene, političke, kulturne i tehnološke i/ili informacijske dimenzije globalizacije. Osim toga, i pojam interneta vrlo je složen i višedimenzionalan, te je i on posljednjih desetljeća postao jednim od nezaobilaznih pojmova u društvenim znanostima. Internet je, kako kaže Castells (2003b, 11) „tkivo naših života“, te ukoliko je „današnja uloga informacijske tehnologije ekvivalentna ulozi električne energije u industrijskoj eri, internet bismo mogli usporediti i s električnom mrežom i s elektromotorom – zbog njegove sposobnosti da moć informacije širi čitavim područjem ljudskih aktivnosti“. Drugim riječima, baš kao „što su nove tehnologije proizvodnje i distribucije električne energije omogućile nastanak tvornica i velikih korporacija, organizacijskih temelja industrijskog društva“, tako i internet predstavlja „tehnološki temelj organizacijskog oblika doba informacije: mrežu“ (Castells 2003b, 11). Osim toga, gotovo sve ključne „ekonomske, društvene, političke i kulturne djelatnosti“ u današnje se vrijeme strukturiraju „uz pomoć i oko interneta i drugih računalnih mreža“, te je danas isključenje iz tih mreža „jedan od najštetnijih oblika isključenja u našoj ekonomiji i našoj kulturi“ (Castells 2003b, 13). Dovođenje u vezu tih složenih pojmova globalizacije i interneta nije jednostavno, pa će se u radu samo naznačiti neki od mogućih odgovora na pitanja koja se mogu postaviti u vezi sa sveobuhvatnim širenjem interneta, te internetu kao komponenti i sredstvu globalizacije. U tom smislu, i u ovom uvodnom dijelu istaknut ćemo da „globalizacija nije homogen pojam, te podliježe racionalnoj sumnji kao i svi drugi koncepti homogene jednoznačnosti“, i potrebno je razlikovati „ekonomsku, političku i kulturnu globalizaciju“ (Kalanj 2006, 205). Potom će se u prvom poglavlju rada ukazati na potrebu razlikovanja ekonomske, društvene, političke, kulturne i tehnološko-informacijske dimenzije globalizacije, te na internet kao ključni komunikacijski medij i sredstvo za informiranje, djelovanje i organiziranje u današnjim „umreženim društvima“. Naime, internet je važna komponenta tehnološko-informacijske dimenzije globalizacije, ali je kao sredstvo globalizacije utjecao i na sve ranije navedene dimenzije globalizacije. Stoga se internet u drugom poglavlju rada dovodi u vezu s nekim ekonomskim, društvenim, političkim i kulturnim aspektima globalizacije. Na kraju se, umjesto zaključka naglašava važnost teorijskih pristupa koji ukazuju na „kulturni konflikt“ kao središnji konflikt današnjice, te internet kao nezaobilaznu komponentu današnjih „programiranih“ i „umreženih“ društava.

1. ODREĐENJE POJMOVA GLOBALIZACIJE I INTERNETA

Pojam *globalizacija* učestalo se koristi od osamdesetih godina 20. stoljeća,¹ međutim ne postoji neka općeprihvaćena definicija. Beck (2003, 46) je naziva „najviše upotrebljavanom – zloupotrebljavanom – i najrjeđe definiranom“, te s najviše nesporazuma spojenom „natuknicom“ i „riječju“ posljednjih godina. Većina definicija opisuje globalizaciju kao proces i kao fenomen, akcentujući neke od njenih komponenata² i dimen-

¹ Prema Cifriću (2012), sam pojam globalizacije uveo je McLuhan tezom o *globalnom selu* iz 1960–te godine (po kojoj širenje elektroničke komunikacije povezuje svijet u malu zajednicu). Potom se pojam globalizacije može povezati i s Bellovom (1960) tezom o *kraju ideologija* (po kojoj je završeno razdoblje velikih ideologija, a njihovo mjesto će zauzeti znanost, tehnika, tehnologija itd.).

² Prema „Rječniku sociologije“ mogu se navesti sljedeće komponente globalizacije: „(1) ubrzan rast međupovezanosti kultura, roba, informacija i naroda kroz prostor i vrijeme; (2) sve veća sposobnost

zija. Tako je prema „Leksikonu socijalne ekologije“, globalizacija „suvremeni fenomen koji tvore procesi širenja četiriju povezanih veletrendova: širenje međunarodnoga tržišta (kapitala, robe i dobara), novih tehnologija i informacija, tercijaliziranje gospodarstva (usluga) i masovna primjena znanstvenih znanja na radnom mjestu“ (Welsch, prema: Cifrić 2012, 152). Ona je „u osnovi planetarno širenje modernoga društva (jedne kulturne subekumene) i umrežavanje te uniformiranje svijeta s povećanjem ubrzanja promjena“ (Cifrić 2012, 152). Iskazuje se u različitim dimenzijama, te je potrebno razlikovati ekonomsku, političku, kulturnu, društvenu globalizaciju³ itd. Na sličan način je i prema „Rječniku sociologije“, potrebno razlikovati i razmatrati različite dimenzije globalizacije „uključujući njihov kauzalni prioritet: na primjer, ekonomske i tehnološke (uključujući globalna tržišta); informacijske i kulturne (kao što je globalno znanje); pravne i političke (ljudska prava i globalizacija); te globalizaciju zdravlja i bolesti“ (Abercrombie, Hill i Turner 2008, 113). I prema Becku (2003, 46) treba razmatrati različite dimenzije globalizacije: „komunikacijsko-tehničku, ekološku, ekonomsku, radno-organizacijsku, kulturnu i građansko-društvenu itd.“.

Ipak, mogu se izdvojiti neke definicije „globalizacije“ poput Giddensove (2007, 75) po kojoj globalizacija „nastaje spojem političkih, ekonomskih, kulturnih i društvenih čimbenika“, a „ponajprije je potiče napredak informacijske i komunikacijske tehnologije koja je ubrzala veze i djelovanja među ljudima u cijelom svijetu i povećala njihov doseg“. Ona je „pojačavanje svjetskih društvenih odnosa i međuovisnosti“ i odnosi se „na činjenicu da sve više živimo u jednom svijetu, gdje naše djelovanje utječe na druge, a svjetski problemi imaju posljedice na nas“ (Giddens 2007, 75). Tomu je dakako pridonio i *internet*⁴ kao komunikacijski medij koji je prvi put omogućio „komunikaciju s mnogima, u odabranom vremenu i na globalnoj razini“, odnosno „kao što je širenje tiskarskog stroja na Zapadu stvorilo ono što je MacLuhan nazvao Gutenbergovom galaksijom, tako je novi svijet komunikacije omogućio internet galaksiju“ (Castells 2003b, 12–13). S obzirom da se naše djelovanje temelji na komunikaciji, a internet preobražava načine na koji komuniciramo, ta „nova komunikacijska tehnologija snažno utječe na nas“ (Castells 2003b, 12–13). Osim toga, „koristeći internet na razne načine i mi preobražavamo njega“,

informacijskih tehnologija i sustava da sažimaju prostor i vrijeme; (3) širenje standardiziranoga ponašanja, postupaka i pravila za obradu tokova informacija, novca, roba i ljudi; (4) pojava sustava koji promiču, kontroliraju, nadziru ili odbijaju globalizaciju; i (5) pojava tipova svijesti koji priznaju, promiču, slave ili pak kritiziraju globalne procese kao što je kozmopolitizam“ (Abercrombie, Hill i Turner 2008, 112).

³ Prema Cifriću (2012, 152), globalizacija se iskazuje u različitim dimenzijama: „*ekonomska globalizacija* pretpostavlja integriranu ekonomiju (multinacionalne kompanije, trgovina, financijsko tržište, svjetska podjela rada i organizacija proizvodnje itd.), općenito širenje i promjene kapitalizma; *politička globalizacija* pretpostavlja *jedan svijet*, a odnosi se na niz međunarodnih organizacija i suradnju; *kulturna globalizacija* (masovni turizam, masovne komunikacijske mreže, mekdonaldizacija, itd.) pretpostavlja stvaranje globalne (afektivno neutralne) kulture putem – kulturnog imperijalizma – u smjeru homogeniziranja kulture“.

⁴ Prema Bardu i Soderqvistu (2003, 24) „Internet je nešto sasvim novo: to je novi medij u kojem gotovo svatko, nakon relativno maloga ulaganja u tehničku opremu i uz nekoliko jednostavnih poteza, može postati proizvođač i potrošač teksta, slike i zvuka. Teško je zamisliti nešto snažnije; na internetu svi možemo biti autori, izdavači i producenti. Naša sloboda izraza jednaka je svima ostalima, dok su potencijali za pronalaskom publike ogromni. Pritiskom na jedan gumb dobiva se mogućnost pristupa oceanima svih zamislivih informacija. Ništa se do sada nije pokazalo ravnim rastu tog novog medija“.

i iz „te interakcije nastaje novi društveno–tehnički obrazac“, što će kasnije u radu biti ilustrirano nekim primjerima globalne uloge i primjene interneta u ekonomiji, društvu, politici i kulturi (Castells 2003b, 12–13). Naime, prema Castellsu (2002, 11) „revolucija informacijske tehnologije i restrukturacija kapitalizma pokrenuli su novi oblik društva, umreženo društvo“⁵ kojeg označava „globalizacija strateški odlučujućih ekonomskih aktivnosti“ i to pomoću „umrežujućeg oblika organizacija“, „fleksibilnosti i nestabilnosti posla“, „kulture stvarne virtualnosti“, „prostora struja“ i „bezvremenog vremena“ itd. Taj se novi oblik „umreženog društva“ globalizacijom širi cijelim svijetom, kao što se tijekom devetnaestog stoljeća širio industrijski kapitalizam (Castells 2002).

Nadalje, globalizaciju možemo definirati kao niz različitih i međusobno povezanih procesa: *internacionalizacija* (interakcija i međuzavisnost različitih zemalja); *liberalizacija* (otvaranje slobodnih tokova za sve resurse širom svijeta); *univerzalizacija* (mogućnost dopiranja svakog fenomena u svaki dio svijeta); *vesternizacija* (širenje određenog tipa modernosti cijelim svijetom); *deteritorijalizacija* (nadilaženje prostorne ograničenosti), te se još mogu dodati i *desuverenizacija* (proces slabljenja i mogućeg gubitka suvereniteta država) i *tehnologizacija* („treća tehnološka revolucija“ o kojoj govori izraz „*technobergsisam*“⁶ kao koncept tehnološkog globalizma“) (Pokrajac 2002, 77–78).

Osim toga, mogu se izdvojiti i sasvim oprečna stajališta o globalizaciji i internetu. Naime, u literaturi o globalizaciji često se razlikuje *skeptike*, *hiperglobaliste*, te *transformacionaliste*.⁷ „skeptici misle da je ideja globalizacije precijenjena, te da današnja međupovezanost nije presedan“; hiperglobalisti „zauzimaju suprotan položaj, tvrdeći da je globalizacija stvarna i moćna pojava koja prijeti da će jako oslabiti ulogu nacionalnih vlada“, i treći su transformacionalisti koji „smatraju da globalizacija mijenja mnoge aspekte suvremenog globalnog poretka – uključujući ekonomiju, politiku i društvene odnose – ali da stari uzorci i dalje postoje“, te na taj način u globalizaciji prepoznaju „kontradiktoran proces koji uključuje različite utjecaje koji katkad djeluju suprotno jedni drugima“ (Gi-

⁵ *Umreženo društvo* je „najvažnija strukturna posljedica utjecaja nove informacijske tehnologije na gospodarstvo, ali i na sva ostala područja koja se razvijaju u ovisnosti o protoku informacija, od urbanog planiranja do medija“, a ujedno je i „*ključan pojam Castellsovog djela*“ (Katunarić 2000, 17). Dakako, riječ je o poznatoj Castellsovoj trilogiji „Informacijsko doba: ekonomija, društvo i kultura“ (*Uspon umreženog društva, Moć identiteta i Kraj tisućljeća*) o utjecaju informacijske tehnologije na promjene u društvu, kulturi i ekonomiji. Naime, „po prvi puta u povijesti, osnovna jedinica ekonomske organizacije nije pojedinac, obitelj, poduzeće ili država, nego upravo mreža“, koja se zasniva „na informatičkoj, računalno posredovanoj komunikaciji“ i omogućava nevjerojatnu brzinu protoka informacija, kao i pristup informacijama svim članovima mreže (Katunarić 2000, 17–18). Uostalom „sve značajno za razvitak globalne ekonomije je umreženo“, a mrežu „financijskoga kapitala naziva *mrežom svih mreža, metamrežom*“ (Castells, prema: Katunarić 2000, 18).

⁶ Prema Pokrajcu (2002, 9), „treću tehnološku revoluciju“ pratimo u 10 magistralnih i sinhrono odvijajućih tokova, dok je sam proces „označen akronimom TEKNOBERGS (izraz je skovao R. Petrela još 1989)“, a sastoji se od početnih riječi „deset pojmova koji opisuju najvažnije tehnološke tokove: telekomunikacije; elektronika (posebno mikro i nanoelektroniku); kompjuter; novi materijali; optoelektronika; biotehnologija; energija; robotika; genetičko inženjerstvo i svemir (kozmos)“, koji je u međuvremenu nadopunjen s još „tri slova (I–informatizacija, S–sofistikacija i M–medikalizacija)“, pa sada glasi TEHNOBERGSISM.

⁷ Takvu klasifikaciju dijele i Held i suradnici (1999): *hiperglobalisti* smatraju da globalizacija ubrzano napreduje i sve više utječe na živote svih nas; *skeptici* misle da je većina tvrdnji o globalizaciji pretjerana, a *transformacionalisti* smatraju da globalizaciju treba sagledavati u okvirima širim od globalnog gospodarstva.

ddens 2007, 75). Slično postojanje oprečnih stajališta nalazimo i u literaturi koja se bavi analizom interneta. Naime, prema Bardu i Soderqvistu (2003) od 1995, kada se internet počeo snažno razvijati, odgovori na razvoj interneta, informacijsku revoluciju i novu ekonomiju se mogu podijeliti na tri različita stajališta. Prvo bismo mogli nazvati *kritičkim* ili *skeptičnim*, i prema tom stajalištu „sva ta buka o informacijskoj revoluciji i novoj ekonomiji je posve apsurdna“, ili je „u najmanju ruku, ozbiljno preuveličana“ jer je „svijet u načelu ostao točno onakvim kakvim je i prije bio“ (Bard i Soderqvist 2003, 25). Internet je doista novi komunikacijski medij, ali manje je „bitno kakvu tehnologiju koristimo za komunikaciju: sadržaj i dalje predstavlja jedinu stvar koja ima stvarnu vrijednost“⁸ (Bard i Soderqvist 2003, 25). Drugo je stajalište *entuzijasta* ili *ekstatičko stajalište* po kojem je „internet rješenje svih naših boljki: ekonomija će procvjetati za sve i zauvijek, etnički i kulturološki problemi će nestati, dok će na njihovo mjesto doći globalno i digitalno zajedništvo“ (Bard i Soderqvist 2003, 25–26). Informacije će postati svima dostupne⁹ i to će „našim građanskim dužnostima podariti dodatni smisao, a cijeli će se demokratski sustav revitalizirati“, digitalne mreže će stvoriti nove oblike zajedništva koje nam danas često nedostaje, a i zabava će postati interaktivnija i kvalitetnija (Bard i Soderqvist 2003, 26). Prema Bardu i Soderqvistu (2003, 26), treće je stajalište po kojem griješe i skeptici i entuzijasti, jer „predstavljaju predrasude“ prema novoj tehnologiji. Naime, „nova i revolucionarna tehnologija za komunikaciju i prijenos informacija nedvojbeno će promijeniti predvjetve svega postojećeg: društva, gospodarstva i kulture“, ali ona „neće riješiti sve naše teškoće“ (Bard i Soderqvist 2003, 26–27). Uostalom, „temeljni sukobi između klasa i raznih skupina ljudi neće nestati“ već će se „samo razviti u još složenije i neprobojnije obrasce i strukture“ (Bard i Soderqvist 2003, 27).

2. INTERNET KAO KOMPONENTA I SREDSTVO EKONOMSKE, DRUŠTVENE, POLITIČKE I KULTURNE GLOBALIZACIJE

U kontekstu *ekonomske globalizacije*,¹⁰ internet je omogućio širenje globalnog svjetskog tržišta i „umreženih poduzeća“, novu „e–ekonomiju“ i „e–poslovanje“, te je ut-

⁸ Među kritičarima načina na koji se koristi Internet (poput Wikipedije, Google tražilice, Facebooka i MySpacea, ili pak servisa poput YouTubea, različitih blogova i sličnih sadržaja koje stvaraju sami korisnici) može se istaknuti Keen (2010, 9) po kojem „MySpace i Facebook kreiraju mladenačku kulturu digitalnog narcizma; internetske baze znanja“ poput „Wikipedije potkopavaju autoritet nastavnika u učionici; YouTube generacija zainteresiranija je za samoizražavanje nego za učenje o vanjskom svijetu; kakofonija anonimnih blogova i sadržaja koje stvaraju sami korisnici čini današnju mladež gluhom na glasove informiranih stručnjaka i profesionalnih novinara; današnja djeca toliko su zauzeta samoemitiranjem po društvenim mrežama da više ne konzumiraju kreativni rad“ profesionalnih romanopisaca itd. Nadahnucé za knjigu „Kult amatera“ Keen (2010, 18) pronalazi u Huxleyjevom „teoremu o beskonačnom majmuni“ iz 19. st, po kojem kada „bismo beskonačnom broju majmuna dali da lupkaju po beskonačnom broju pisacih strojeva, negdje bi neki od tih majmuna na kraju stvorio remek–djelo“, a danas je riječ o korisnicima Interneta i njihovim umreženim osobnim računalima pomoću kojih se stvaraju „beskrajne digitalne šume osrednjosti“.

⁹ Informacije doista jesu postale dostupnije, ali prema Bardu i Soderqvistu (2003, 89) „ono što nam danas nedostaje nisu informacije, nego uvid i kontekst“ jer „informacije se trebaju filtrirati, organizirati i tumačiti u odnosu prema koherentnom pogledu na svijet, ako trebaju biti izvor znanja, a ne zbrke“. Naime, moć ne proizlazi iz dostupnosti informacija, već je poželjno postići „uvid, kontekst i znanje“ (Bard i Soderqvist 2003, 97).

¹⁰ Ekonomska dimenzija globalizacije „odnosi se na širenje i preobrazbu kapitalizma u integriranu globalnu ekonomiju“, pri čemu su najvažnije promjene u širenju svjetskih financijskih tržišta, glo-

jecao na preobrazbu kapitalizma u „informatički kapitalizam“, i njegovo širenje u globalnu ekonomiju.

Novu ekonomiju koja se razvija posljednjih desetljeća Castells (2000, 99) naziva „informatičkom i globalnom“ i to kako bi istaknuo njena temeljna razlikovna obilježja: *informatičkom* „zato što produktivnost i konkurentnost jedinica ili faktora u ovoj ekonomiji“ ovise o njihovoj sposobnosti učinkovitog stvaranja, obrađivanja i primjenjivanja informacija zasnovanih na znanju, a *globalnom* zato što su aktivnosti proizvodnje, potrošnje i cirkulacije, „organizirane na globalnoj razini, bilo izravno ili kroz mrežu veza između ekonomskih faktora“. U tom smislu, nova globalna ekonomija „možda je najkarakterističnija i najvažnija osobina *informatičkog kapitalizma*“¹¹ (Castells 2000, 121). Nadalje, od kada je 1990-tih godina internet tehnologija postala dostupnija, njezina se primjena „najbrže i najobuhvatnije širila upravo u poslovanju“ preobražavajući „poslovnu praksu dobavljača i kupaca u sferi upravljanja, proizvodnog procesa, suradnje s drugim tvrtkama, financiranja te vrednovanja dionica na financijskom tržištu“ (Castells 2003b, 77). U gotovo svim vrstama poslovanja internet je velikom brzinom postao ključni izvor produktivnosti i konkurentnosti, te je omogućio stvaranje „*dot.com* tvrtki“, kao tvrtki koje postoje isključivo *on-line* poput e-Baya, Amazona i sl, elektronsko trgovanje (e-trgovanje), kao i elektronsko poslovanje (e-poslovanje) (Castells 2003b). Pod pojmom e-poslovanja, Castells (2003b, 79) podrazumijeva „sve poslovne radnje kod kojih se izvedba ključnih operacija upravljanja, financiranja, inovacija, proizvodnje, distribucije, prodaje, odnosa sa zaposlenicima, te odnosa s kupcima odvija najvećim dijelom putem ili na internetu ili drugim računalnim mrežama“ neovisno o vrsti veze „između virtualnih i fizičkih dimenzija tvrtke“. Osim toga, Castells (2003b) analizira i „mrežna poduzeća“ kao organizacijski model e-poslovanja. Pod tim pojmom Castells (2003b, 80) podrazumijeva „organizacijski oblik izgrađen oko poslovnih projekata proizišlih iz suradnje različitih komponenti različitih tvrtki, koje se međusobno umrežavaju tijekom suradnje na određenom poslovnom projektu, a za implementaciju svakog novog projekta iznova oblikuju mreže“. Stoga Castells (2003b, 80) napominje da „mrežno poduzeće nije mreža poduzeća, niti mrežna organizacija unutar poduzeća“, već je riječ o fleksibilnom djelovanju ekonomskih aktivnosti koje su izgrađene oko projekata „koji se provode pomoću i putem mreža različitog sastava i podrijetla: *mreža jest poduzeće*“. Naime, „poduzeće nastavlja djelovati kao jedinica akumuliranja kapitala, vlasničkih prava (najčešće) i strateškog upravljanja“, ali poslovna se praksa odvija pomoću prilagodljivih „*ad hoc* mreža“, što odgovara globalnoj ekonomiji koja je podložna „tehnološkim inovacijama i poticana promjenjivim zahtjevima“ (Castells 2003b, 80).¹² Takav je „mrežni poslovni okvir“ postao „nadmoćan oblik organizacije u elektronskoj industriji“, a Nokia, IBM i sl. tvrtke su postale jedne od najnaprednijih tvrtki koje se „reorganiziraju oko interneta, kako u proizvodima, tako i unutrašnjoj organizaciji“ (Castells 2003b, 85). Kasnije se njihov primjer širio i u drugim podr-

balizaciji financijskih tokova, razvoju multinacionalnih kompanija i globalizaciji proizvodnje (Abercrombie, Hill i Turner 2008, 113).

¹¹ Prema Castellsu (2000, 53) proces „kapitalističke restrukturacije“ zbiva se od 1980-ih godina, a „novi tehnno-ekonomski sustav“ može se nazvati *informatičkim kapitalizmom*.

¹² Prema Castellsu (2000, 223–224) novu informatičku/ globalnu ekonomiju tvore različiti tipovi mreža (*mreže dobavljača, mreže proizvođača, mreže potrošača, standardne koalicije i mreže suradnje u tehnologiji*), a njegova je teza da će se s napredovanjem procesa globalizacije organizacijski oblici razvijati iz „*multinacionalnih poduzeća u međunarodne mreže*“.

učjima djelatnosti. Prema Castellsu (2003b, 89), „bit e–poslovanja je interaktivna mrežna veza proizvođača, potrošača i dobavljača usluga“ utemeljenih na internetu koji je pak „mrežnim poduzećima“ omogućio „razmjernost, interaktivnost, upravljanje fleksibilnošću, zaštitni znak i prilagodbu kupcima u umreženom poslovnom svijetu“. A upravo takav oblik e–poslovanja, e–trgovanja koje preobražava financijska tržišta, e–kapitala i „mrežnih poduzeća“ omogućava uspješnost „nove ekonomije“ u kontekstu „rastuće globalizacije i međuovisnosti financijskih tržišta“, te veći opseg i brzinu transakcija¹³ (Castells, 2003b, 95).

U okviru *društvene globalizacije*, internet je omogućio stvaranje novih obrazaca društvenosti, te je utjecao na pojavu „transnacionalne kapitalističke klase“, kao i novu klasnu podjelu, odnosno stvaranje „netokracije“ kao nove elite moći informacijskog društva i „konzumarijata“.

Kao komunikacijski medij, internet je od njegove pojave povezan s proturječnim stajalištima o usponu novih obrazaca društvene interakcije i novih obrazaca *on–line* društvenosti (Castells 2003b). Prema Castellsu (2003b, 131), nastanak virtualnih zajednica koje su prije svega utemeljene na *on–line* komunikaciji, s jedne je strane „tumačen kao vrhunac povijesnog procesa odvajanja lokacije od društvenosti u obliku zajednice“, jer je internet omogućio izgradnju novih obrazaca društvenih odnosa koji zamjenjuju „interakcije vezane uz teritorijalnost“. S druge pak strane, kritičari interneta smatraju „da širenje interneta vodi do društvene izolacije, do sloma društvene komunikacije i obiteljskog života budući da pojedinci primjenjuju nasumičnu društvenost napuštajući *face–to–face* (licem na lice) interakciju u stvarnom prostoru“ (Castells 2003b, 131). U tom se smislu često navode primjeri kreiranja lažnih identiteta, igranja različitih uloga, bijega od stvarnosti itd.¹⁴ Ipak, kako zaključuje Castells (2003b, 132) tu je riječ o pojednostavljenom, dihotomnom pristupu koje otežava „razumijevanje novih obrazaca društvene interakcije“. Sintetizirajući rezultate različitih istraživanja o korištenju interneta, Castells (2003b, 133) napominje da je njegova primjena „u velikoj većini instrumentalna i blisko povezana s poslom, obitelji i svakodnevnim životom internet korisnika“, pa tako primjerice elektronska pošta „sačinjava preko 85 posto korištenja interneta, a većina e–mail poruka vezana je uz posao, specifične zadatke i održavanje kontakata s obitelji i prijateljima u stvarnom životu“. Prema Castellsu (2003b, 135), nasuprot stajalištima po kojima internet otuđuje od zbiljskog svijeta, „društvena interakcija na internetu, općenito govoreći, nema izravnog učinka na obrasce svakodnevnog života, osim što postojećim društvenim odnosima dodaje *on–line* interakciju“. U pogledu „opadanja društvenosti“ i otudjenja u stvarnom životu zbog interneta, iznimka su samo „česti korisnici interneta“, što može ukazivati na postojanje „praga korištenja interneta nakon kojeg *on–line* interakcija negativno djeluje na *offline* društvenost“ (Castells 2003b, 139). Dakle, korištenje interneta ne treba dovoditi do „smanjenja društvene interakcije i povećanja društvene izolacije“, ali može „biti nadomjestak za druge društvene aktivnosti“ (Castells 2003b, 140).

Nadalje, internet je utjecao na stvaranje i pojavu *transnacionalne kapitalističke klase*, a koja je ključan dio Sklairrove teorije globalnog kapitalističkog sustava. Za razu-

¹³ Takvu „novu ekonomiju“ Rifkin (2005, 30) naziva „povezanim ekonomijom“, jer je upravo povezanost „esencijalno svojstvo komercijalnog biznisa u cyber–prostoru“.

¹⁴ Kreiranje lažnih identiteta kao „temelj *on–line* komunikacije malen su dio društvenosti utemeljene na Internetu“ i čini se „da ta praksa gotovo isključivo obuhvaća adolescente“ (Castells 2003b, 133).

mijevanje tog globalnog sustava potrebno se usredotočiti na funkcioniranje transnacionalnih korporacija jer najveće među njima raspolažu „sredstvima i godišnjim prometom koji znatno nadmašuju bruto nacionalni proizvod većine zemalja u svijetu“ (Sklair, prema: Haralambos i Holborn 2002, 627). Tu je riječ o „dobro poznatim svjetskim kompanijama poput Forda, General Motorsa, Shella, Toyote, Pepsica, Coca Cole, Kodaka, Xeroxa“, ali i mnogim drugim kompanijama za koje većina nas nije možda niti čula, a koje „raspolažu mnogo većom ekonomskom moći od većine zemalja svijeta“ (Sklair, prema: Haralambos i Holborn 2002, 627). Njihovo je djelovanje transnacionalno i odvija se „u tri osnovna područja: 1. ekonomskom, 2. političkom, 3. kulturno–ideološkom“, te odgovara djelovanjima: „1. transnacionalnih korporacija, 2. transnacionalne kapitalističke klase, 3. kulture i ideologije konzumerizma¹⁵“ (Sklair, prema: Haralambos i Holborn 2002, 627). Pri tome je „transnacionalna kapitalistička klasa“ najmoćnija klasa globalnog sustava, a njena materijalna baza nalazi se upravo u transnacionalnim „korporacijama koje posjeduju ili kontroliraju“ (Sklair 2002a, 160; 2002b, 145). Sastoji se od četiri međusobno povezane frakcije ili grupe: „oni koji posjeduju i kontroliraju transnacionalne korporacije i njihove lokalne podružnice (korporativna frakcija), globalizirani birokrati i političari (državna frakcija), globalizirani profesionalci (tehnička frakcija), i trgovci i mediji (konzumeristička frakcija)“ (Sklair 2002a, 160; 2002b, 145). Iako svaka od tih frakcija „obavlja različite funkcije, njeni članovi se mogu preklapati“, a ključne osobe „mogu pripadati i većem broju frakcija istovremeno“, te je i prelazak iz „jedne u drugu frakciju više ili manje rutiniziran u mnogim društvima“ (Sklair 2002a, 160). Ulogu, važnost i složenost te klase Sklair (2002a, 161) ilustrira pomoću tri primjera o tome kako su „ekonomske i političke moći transnacionalnih korporacija međusobno povezane u različitim sferama globalne politike“: prvi je primjer Codex Alimentarius, „gdje se korporativna moć ostvaruje u globalnoj politici hrane“; drugi je primjer „privremenog poraza korporativnih interesa u kampanji za Multilateralni sporazum o ulaganjima“¹⁶, a koji dobro ilustrira važnost dostupnosti informacija na internetu; treći je primjer „borbe globalne duhanske industrije koja se odupire koaliciji koja je protiv nje“, a što je ilustracija „globalne politike reguliranja“. Naime, prema Sklairu (2002a, 171), riječ je o primjerima koji potvrđuju njegovu tezu po kojoj transnacionalne korporacije „sasvim svjesno, a ponekad i prilično prikriveno, djeluju kao politički akteri često imajući izravan pristup onima na najvišim razinama formalne političke i upravne vlasti“.

¹⁵ „Kultura i ideologija konzumerizma uključuje promicanje ideologije koja naglašava pozitivne aspekte konzumerizma“, što je važno zbog „široke rasprostranjenosti masovnih medija“ putem kojih se potrošači „vrlo učinkovito indoktriniraju ideologijom koju te korporacije nameću“ (Sklair, prema: Haralambos i Holborn 2002, 627).

¹⁶ Prema Sklairu (2002a, 164), Organizacija za ekonomsku suradnju i razvoj (OECD) je 1995. pokrenula i predložila Multilateralni sporazum o ulaganjima (MAI), sa ciljem „oslobađanja transnacionalnih korporacija (TNC) od restriktivnih zakona“. Taj je prijedlog sporazuma bio poznat svega nekolicini ljudi, sve dok jedna nevladina udruga nije objavila Izvješće o sporazumu (MAI) na internetu tijekom 1997 (Sklair 2002a, 165). Upravo to je upozorilo „širu javnost na mogući štetni utjecaj“ takvog multilateralnog sporazuma o liberalizaciji stranih ulaganja, nakon čega su i pregovori o predloženom sporazumu objavljeni na internetskoj stranici OECD-a (Sklair 2002a, 165). Kao rezultat upoznavanja šire javnosti sa ulogom velikih multinacionalnih korporacija na promicanje MAI, i njihov utjecaj na taj sporazum, te kritika različitih nevladinih organizacija tijekom 1997, izrađen je „Oglas protiv MAI“ u veljači 1998, kojeg je podržalo 600 organizacija u 67 zemalja, te su pregovori o sporazumu tijekom 1998. prekinuti (Sklair 2002a, 165).

Slični su zaključci i De Soza Santosa (2002) koji u kontekstu društvene globalizacije ističe pojavu „transnacionalne kapitalističke klase“ čiji su glavni institucionalni oblik multinacionalne kompanije. O utjecaju tih multinacionalnih kompanija „na stvaranje nove klase i na nejednakost u svjetskim okvirima“, posljednjih se godina žustro raspravljalo, o čemu najbolje govori činjenica da su čak i te „iste multinacionalne agencije koje su bile lideri u sprovođenju tog modela globalizacije, kao što su Svjetska banka i Međunarodni monetarni fond, u potpunosti priznale da spomenuta klasna struktura proizvodi nove društvene nejednakosti“ (De Soza Santos 2002, 12).¹⁷ Prema De Soza Santosu (2002, 13), neoliberalni konsenzus omogućava da se „u ime razvoja i ekonomske stabilnosti smanjuju plaće; da bi se to postiglo, neophodna je liberalizacija tržišta rada koja se postiže smanjenjem cijene rada, zabranom prilagođavanja plaća porastu produktivnosti i troškovima života, i ukidanjem zakona o minimumu zarada“. Ekonomija se na taj način „desocijalizira“, odnosno, u takvoj ekonomiji važan je potrošač, a ne građanin i važna je njegova „solventnost“ („siromašni su nesolventni“), što je dovelo i do pojave „globalizacije siromaštva“ (De Soza Santos 2002, 14). Takvoj ocjeni kretanja trendova u razvijenim industrijskim društvima pridružuje se i Gray (2002, 71) prikazujući sličnosti između posljedica politika slobodnog tržišta na primjeru Meksika, Novog Zelanda i Ujedinjenog Kraljevstva, u kojima se „obogatila uska manjina“, a povećao se „broj isključene srednje klase“.¹⁸

Naposljetku, internet je utjecao i na stvaranje nove klasne podjele. Riječ je o zanimljivoj teoriji Barda i Soderqvista (2003) kojom se analizira promjena paradigme iz kapitalizma u informacionalizam, te njene posljedice na klasnu podjelu, jer u informacijskom društvu možemo razlikovati *netokraciju* (koja tvori novu elitu moći) i *konzumtarijat* (koji tvori novu nižu klasu). U njihovoj analizi informacionalističke paradigme, „netokracija“ je nova vladajuća klasa (koja eksploatira), a novu nižu klasu (potrošačku) nazivaju „konzumtarijatom (KONZUMentorski proleTARIJAT)“ (Bard i Soderqvist 2003, 120). Pri tome, presudna značajka konzumtarijata nije njegova „podređena uloga u procesu proizvodnje, već konzumacija prema zapovjedima koje im daje nadređena klasa“ (Bard i Soderqvist 2003, 127). Osim toga, prema Bardu i Soderqvistu (2003, 121), informacijskim kapitalizmom „u velikoj mjeri vladaju hijerarhije moći“, međutim one nisu ustrojene na tradicionalan način, od pojedinaca, tvrtki ili organizacija, nego od mreže“, a na dnu „te piramide moći nalazi se, opet, konzumtarijat, zarobljen u mreži eksploatacije potrošnje u koju svatko ima pristup“. Potrošnjom se rukovodi s viših razina, odnosno „sustav potiče želje i potrebe pomoću reklama i osigurava dovoljne plaće kako bi se održala razi-

¹⁷ Prema Ziegleru (2007, 205), danas je „na djelu proces *refeudalizacije svijeta* koju uz pomoć začaranog kruga „duga i gladi, gladi i duga“ i dalje održava „kapitalistički feudalni sustav“, a „nova feudalna snaga i vlast je u liku privatnih transkontinentalnih tvrtki“. Pri tome „500 najvećih transkontinentalnih kapitalističkih tvrtki danas nadzire 52 posto bruto proizvoda svijeta, a čak 58 posto tih tvrtki potječe iz SAD-a“, te sve zajedno „zapošljavaju samo 1,8 posto svjetske radne snage“, a „tih 500 tvrtki nadzire najveća bogatstva 133 najsiromašnije zemlje svijeta“ (Ziegler 2007, 205). Riječ je o *imperiju srama* „globaliziranog kapitalizma koji se razvija i napreduje zahvaljujući gladi i dugovima“ (Ziegler 2007, 219).

¹⁸ Prema Castellsu (2003a, 86–87), u većini razvijenih zemalja posljednjih dvadesetak godina povećala se nejednaka distribucija bogatstva, točnije nejednakosti u primanjima porasle su u SAD–a, Ujedinjenom Kraljevstvu, Brazilu, Argentini, Venezueli, Boliviji, Peru, Tajlandu i Rusiji, a u 80–tim godinama i u Japanu, Kanadi, Švedskoj, Australiji, Njemačkoj, Meksiku, a smanjile se u periodu od 60–tih do 90–tih u Indiji, Maleziji, Hong Kongu, Singapuru, Tajvanu i Južnoj Koreji.

na potrošnje koja odgovara netokraciji“ (Bard i Soderqvist 2003, 122). Prema Bardu i Soderqvistu (2003, 122), u feudalizmu je bilo važno prezime, u kapitalizmu je bio važan novac, a u novoj hijerarhiji netokratskog društva položaj pojedinca određuje „njezina ili njegova pozornost: sposobnost pristupanja, usvajanja, razvrstavanja, stvaranja prikaza, upozoravanja na i dijeljenja vrijednih informacija“. Pri tome su pravila za napredovanje na društvenoj ljestvici još teža nego li u kapitalizmu jer su „nepisana pravila još kompleksnija i nedostupnija“ (Bard i Soderqvist 2003, 122). Prema Bardu i Soderqvistu (2003, 201) netokratsko društvo je „prema definiciji postkapitalističko, budući da preduvjeti za postizanje statusa u kapitalizmu – novac, slava, titule, i tako dalje – više ne drže nikakvu vrijednost koja je neophodna za ulazak u bilo koju od viših i snažnijih mreža“. Naime, za postizanje netokratskog statusa potrebni su: „znanje, veze, pregled, vizija“, jer su to kvalitete koje povećavaju status mreže (Bard i Soderqvist 2003, 201). A najvažnije mrežno dobro jesu „reputacija, ili kapital povjerenja“ jer se uz njih privlači pozornost, a „pozornost je jedina čvrsta valuta u virtualnom svijetu“ (Bard i Soderqvist 2003, 202).

U kontekstu *političke globalizacije*,¹⁹ internet je utjecao i na upravni i na politički sustav. U okviru pravnog sustava globalizacija je utjecala na položaj i ulogu lokalnih i regionalnih jedinica unutar država, dok su u pogledu političkog sustava globalizacija i internet omogućili sve veću važnost „virtualnih zajednica“ u društvenim pokretima i političkim procesima.

Prema Castellsu (2002, 249), odlučujuću ulogu u slabljenju moći države–nacije imaju „globalizacija djelatnosti koje čine srž gospodarstava različitih zemalja, globalizacija medija i elektroničke komunikacije, te globalizacija kriminala“. Osim toga, Castells (2002, 259–264) ističe dva važna područja preko kojih države–nacije postaju sve nemoćnije: prvo je „nadzor nad monetarnom politikom i odlučivanja o proračunu, organizacije proizvodnje i trgovine ili ubiranja poreza na dobit, a manje su joj mogućnosti i u području socijalne skrbi“; drugo važno područje je gubljenje kontrole nad medijima i komunikacijom uopće, što naziva *denacionalizacijom* i *deetatizacijom informacija*. Dodatna prijetnja državi–naciji su globalizacija kriminala, ograničavanje vojne moći i sve veća uloga međunarodnih institucija i nadnacionalnih konzorcija, no sve to prema Castellsu (2002) ipak ne smijemo izjednačiti s njenim nestajanjem, odnosno ona se nalazi u krizi, ali i pred novim izazovima. Naime, globalizacija mijenja ulogu današnjih država u svijetu, a analizirajući njen utjecaj na državu, Pusić (2002, 73) razmatra dvije mogućnosti razvitka: prva je mogućnost „da većina postojećih država izgubi monopol upotrebe fizičke sile na svom području“ (jer danas transnacionalne oružane snage poput UN, NATO, EU itd, mogu intervenirati na teritoriju pojedine države i bez njezina pristanka); druga je mogućnost „da većina država izgubi samostalnost u svom djelovanju i zbog ovisnosti o drugim globalnim procesima“ (jer se države od autonomnih subjekata ekonomske politike postupno pretvaraju u „neku vrstu pomoćnih mehanizama“ prilagođavajući se multinacionalnim privrednim organizacijama, transnacionalnim investicijama itd.). Osim toga, globalizacija mijenja i položaj i ulogu lokalnih i regionalnih jedinica unutar država, i to na dvjema glavnim dimenzijama: prvo, u „načinu kako lokalna jedinica predstavlja lokalnu zajednicu,

¹⁹ Pod političkom globalizacijom „misli se na uspon međunarodnih organizacija – među kojima su Svjetska banka, Međunarodni monetarni fond i Svjetska trgovinska organizacija – koje reguliraju globalnu ekonomiju“, te na različitu problematiku koja proizlazi iz pojava oblika globalizacije kao što su: slabljenje vlasti nacionalne države, problemi okoliša, migracija, ljudskih i građanskih prava itd. (Abercrombie, Hill i Turner 2008, 114).

stanovnike svojeg teritorija i njihove interese“; i drugo, prema „vrsti i opsegu lokalnih poslova, te načinu kako se ti poslovi obavljaju“ (Pusić 2002, 75). U kontekstu prve dimenzije, Pusić (2002, 76) pretpostavlja da će one „vjerojatno biti čvorišta u globalnim mrežama, koja bi trebala, naprosto, optimalno funkcionirati u sklopu širih cjelina, s obzirom na specifične lokalne interese“. Dok u pogledu lokalnih poslova možemo izdvojiti Pusićev (2002, 77) zaključak po kojem će zbog tehnološkog napretka i sve većih rizika povezanih s tehnološkim napretkom rasti i „potrebe, zahtjevi i očekivanja u odnosu prema lokalnim službama, pa time i ukupna sredstva potrebna za njihovo obavljanje“. Osim toga, lokalne će se službe „i dalje funkcionalno diferencirati, razdvajati po vrsti i stručnosti potrebnoj za njihovo obavljanje, a svaki će od tih lokalnih elemenata biti uklopljen u drugi translokalni funkcionalni sustav“ (Pusić 2002, 77). To je za lokalnu samoupravu posve nova situacija u pogledu „faktora veličine, povezanosti ili podređenosti drugim jedinicama, drugačije pitanje reprezentacije i agregacije lokalnih interesa i slično“, poput „lokacija spremišta nuklearnog otpada, odlagališta smeća ili recikliranja otpada“ itd., jer to „više nisu pitanja lokalnog interesa, već šire zajednice“ (Kregar 2011, 4). U tom smislu, gotovo sve države u razvijenim zemljama vode računa o novonastaloj situaciji u kontekstu globalizacije i „nastoje svoje strukture i metode tome prilagoditi“, a iz te sveopće debate o implikacijama globalizacije na državu i javnu upravu mogu se izdvojiti neke reforme za budući razvitak javne uprave kao što mjere povećanja učinkovitosti, decentralizacija, reorganizacija javnih službi, nove metode i kultura upravljanja, te neke smjernice za budući razvitak javne uprave kao što su poboljšanje komunikacije i odnosa s građanima i poduzećima, puno iskorištavanje informatičke tehnologije i sl. (Pusić 1999, 273). Sve te različite reforme i smjernice za budući razvitak javne uprave „vode računa o globalizaciji na neizravan način, time što državnu upravu otvaraju prema društvu i prema gospodarstvu i tako olakšavaju njihovo uklapanje u globalne mreže ekonomskih i kulturnih djelatnosti“, a tome, kao i ispunjavanju ranije navedenih reformi i smjernica nedvojbeno može pomoći i korištenje interneta (Pusić 1999, 273). Pri tome nije riječ samo o e-dokumentima, e-ispravama i e-potpisu, ili pak o poboljšanju i mogućnosti neposredne e-komunikacije s građanima putem interneta, već o izgradnji i razvoju cjelokupne i sveobuhvatne nove elektronske javne uprave (e-uprave).

Nadalje, internet je omogućio i sve veću važnost „virtualnih zajednica“ u „društvenim pokretima i političkim procesima, što ga čini privilegiranim sredstvom za djelovanje, informiranje, novačenje, organiziranje, dominaciju i kontradominaciju“ (Castells 2003b, 153). Castells (2003b, 153) se usredotočuje na četiri različita, ali međusobno povezana područja u kojima se odvija interakcija između interneta i procesa društveno-političkih djelovanja: „novu dinamiku društvenih pokreta; računalno umrežavanje lokalnih zajednica i njihovu relevantnost za građansku angažiranost; primjenu interneta u praktičnoj informacijskoj politici; te pojavu noopolitike i kiber-ratovanja na geopolitičkoj pozornici“. Prema Castellsu (2003b) umreženi društveni pokreti manifestiraju se pomoću interneta, ali internet nije samo sredstvo kojeg oni koriste, već je postao njihova neodvojiva komponenta, za što autor pronalazi sljedeća tri razloga. Prvo, „društveni pokreti u Informacijskom dobu mobilizirani su oko kulturnih dobara“, a „borba za promjenu kodova značenja u institucijama i društvenoj praksi ključna je borba u procesu društvenih promjena u novom povijesnom kontekstu“ (Castells 2003b, 155). Stoga su „komunikacija vrijednosti i mobilizacija oko značenja“ postali ključni, a kulturni pokreti (koji su usmjereni „ka obrani ili predlaganju specifičnih načina života i značenja“) grade se „oko komunikacijskih sustava – u biti oko interneta i medija“, jer pomoću njih mogu stupiti u kon-

takt s onima koji prihvaćaju njihove vrijednosti, ali mogu i utjecati na društvo u cjelini (Castells 2003b, 156). Drugo, društveni pokreti „umreženog društva“ moraju ispuniti prazninu nastalu krizom masovnih političkih stranaka, sindikata i formalnih građanskih udruga, te internet postaje ključni medij za izražavanje i organiziranje različitih manifestacija, koalicija, „poluspontanih mobilizacija te *ad hoc* pokreta neoanarhističke orijentacije“, a koje pak zamjenjuju ranije spomenute „stalne, strukturirane i formalne organizacije“ (Castells 2003b, 156).²⁰ Njihova je novost „umrežavanje putem interneta“ i to pokretu omogućava „da neprestano bude uključen u debate, a da ne bude paraliziran njima, jer svaki od tih čvorova može rekonfigurirati mrežu prema svojim afinitetima i ciljevima“ (Castells 2003b, 156). Riječ je o novim društvenim pokretima koji se temelje na internetu, a budući je internet njihov „dom nije ga moguće razbiti ili zarobiti“ (Castells 2003b, 156). Treće, društveni pokreti u današnje doba trebaju globalno utjecati na medije kroz simboličko djelovanje, ili kraće, u današnje vrijeme novost je globalizacija društvenih pokreta koja im omogućava da budu „ukorijenjeni u svom lokalnom kontekstu i usmjereni ka globalnom učinku“ (Castells 2003b, 158). Sljedeće važno područje interakcije između interneta i procesa društveno-političkih djelovanja jesu građanske mreže. Prema Castellsu (2003b, 159–160), pri formiranju računalnih mreža koje se temelje na zajednici mogu se istaknuti tri važne komponente: „masovni pokreti prije pojave interneta, u potrazi za novim mogućnostima samoorganiziranja i podizanja svijesti; hakerski pokret u svojim politici najviše orijentiranim izrazima; gradske vlasti u pokušaju ojačavanja svoje legitimnosti putem stvaranja novih kanala građanske angažiranosti“. Gotovo u cijelom svijetu stotine različitih inicijativa dovele su „na internet interese, brige, vrijednosti i glasove građana koji su dotad bili izolirani međusobno i od svojih lokalnih institucija“, i te građanske mreže raznovrsne su u pogledu članstva i orijentacije, ali imaju tri važne karakteristike: prvo, one prenose informacije „lokalnih vlasti i raznih građanskih udruga“, te su postale „tehnološki ažurirana oglasna ploča o društvenom životu“; drugo, „organizirale su nehijerarhijsku razmjenu informacija i elektronsku komunikaciju sudionika u mreži“, i treće, „omogućile su *online* pristup ljudima i organizacijama koje nisu poznavale internet“ (Castells 2003b, 160–161). Treće područje koje Castells (2003b) analizira je primjena interneta kao instrumenta demokracije i njegova primjena u praktičnoj informacijskoj politici. Internet omogućava lakoću, brzinu širenja i transparentnost političkih informacija, a njegova interaktivnost „omogućava građanima da zatraže informacije, izražavaju svoja mišljenja i od svojih predstavnika zahtijevaju personalizirani odgovor“ (Castells 2003b, 171). U stvarnosti, izuzev skandinavskih zemalja, ta se mogućnost interaktivnosti koju internet pruža ne iskorištava, i Vlade najčešće koriste internet kao „elektronsku og-

²⁰ Kao primjer takve nove vrste društvenih pokreta Castells (2003b, 157) navodi demonstracije protiv Svjetske trgovinske organizacije u Seattleu 1999., na kojima se okupila velika koalicija izrazito različitih aktivista i skupina. Taj se antiglobalizacijski pokret prema Castellsu (2003b) temeljio na razmjeni informacija i žustrim raspravama koje su se vodile upravo putem Interneta. Osim toga, povezanost tog pokreta sa javnim mnijenjem je pojačao Nezavisni medijski centar iz Seattlea koji je potaknuo „nastanak globalne mreže privremenih (vezanih uz događaj) ili trajnih nezavisnih medijskih centara, koji su informacijska osnovica antiglobalizacijskog pokreta (www.indymedia.org)“ (Castells 2003b, 157). Taj se model organiziranja demonstracija putem Interneta kasnije nastavio koristiti u različitim društvenim kontekstima poput primjerice utjecaja Facebooka, Twittera i internetskih blogova na organiziranje demonstracija i prosvjeda „Arapskog proljeća“ koji su počeli u Tunisu 2010., proširivši se potom na Egipat, Libiju, Siriju i druge zemlje tijekom 2011, ili pak utjecaja Facebooka na organiziranje antivladinih demonstracija i prosvjeda u Hrvatskoj 2011, itd.

lasnu ploču za objavljivanje informacija bez mnogo truda oko interakcije“, a i parlamentarni zastupnici često imaju vlastite web stranice za samopromoviranje, no ne obraćaju veliku pažnju na mogućnost interakcije sa građanima (za što su, i kada postoji, zaduženi njihovi službenici) (Castells 2003b, 172). Osim toga, internet nije uspio smanjiti rastuće nepovjerenje prema političarima i politici, no on niti „ne može biti tehnološki lijek za krizu demokracije“ (Castells 2003b, 173). Ipak, Castells (2003b, 173–174) smatra da internet ima značajnu ulogu u novoj političkoj dinamici koju naziva „informativskom politikom“ jer „nudi nehijerarhijski, nekontrolirani, relativno jeftin komunikacijski kanal“ kojeg naziva „od jednog prema jednom“, ali i „od jednog prema mnogima“. Dakako, internet se može koristiti kao kanal i za širenje dezinformacija i glasina, međutim njegova otvorenost omogućava i širenje „relevantnih političkih informacija koje se ne bi mogle raširiti u tolikoj mjeri ili tolikom brzinom uobičajenim medijskim putevima“ (Castells 2003b, 174). Dakle, u vrijeme raširenosti interneta „nema političkih tajni, nakon što one iziđu iz vrlo uskog kruga upućenih“ (Castells 2003b, 174). Na kraju, četvrto područje koje Castells (2003b) analizira je problematika sigurnosti i strategija u doba interneta, od kibernetovanja do *noopolitike*. U pogledu sigurnosti i „ranjivosti vojnih instalacija i strateških zapovjednih centara na kiber–napad neprijateljskih hakera“ nedvojbeno je veliki rizik interneta u „mogućnosti dolaska do ključnih informacija“ ili „oštećenja baza podataka“ (Castells 2003b, 175). Naime, što su vlade i društva umreženiji i ovisniji o mreži, tim više se nalaze u opasnosti izlaganja takvim napadima koje mogu izvesti pojedinci ili male skupine (Castells 2003b). Prema Castellsu (2003b, 176), zaštita od takvih napada bi se mogla stvoriti različitim tehnologijama za šifriranje koju bi mogle koristiti i organizacije i pojedinci, ali države ne dozvoljavaju širenja takve tehnologije jer je to njihova „zadnja linija obrane“ u pokušaju „da zadrže neku razinu kontrole nad protokom informacija“, i u tome je jedna od povijesnih ironija da „pokušaj kontroliranja informacija zabranom distribucije tehnologije za šifriranje ostavlja državu i društvo“ ranjivima na kiber–napade s „periferije mreže“. Sljedeća je problematika koja se odnosi na „politička pitanja vezana uz formiranje *noosfere*“, što se kao naziv koristi za „globalno informacijsko okruženje koje uključuje kiberprostor i sve druge informacijske sustave – primjerice medije“ (Castells 2003b, 176–177). Kao pojam, „noopolitiku“ se može suprotstaviti „realpolitici“ koja ne nestaje u Informativskom dobu, ali ostaje vezana uz državu, a predstavljala je tradicionalan pristup „u smislu povećanja moći na međunarodnom planu pregovaranjem, silom ili potencijalnom upotrebom sile“ (Castells 2003b, 177). Danas pak, u dobu koje je organizirano oko mreža, i mreže država, te „svijetu kojeg karakterizira globalna međuzavisnost, a oblikuju informacije i komunikacija, sposobnost djelovanja na temelju protoka podataka i medijskih poruka postaje ključno sredstvo za ostvarivanje političkih planova“ (Castells 2003b, 177). Prema Castellsu (2003b), društveni pokreti i nevladine organizacije sposobnije su vršiti utjecaj i intervenirati u *noo-sferu*. Naime, internet ima veliki potencijal „kao medij za izražavanje građanskih prava i komunikaciju ljudskih vrijednosti“, te pridonosi demokratizaciji jer omogućuje ljudima „kontakt s javnom *agorom*, daje glas njihovim brigama i dijeli njihovu nadu“ (Castells, 2003b, 181). U tom smislu, „kontrola širokih masa nad tom javnom *agorom*“, možda je „fundamentalno političko pitanje uzrokovano razvojem interneta“ (Castells 2003b, 181).

U okviru *kulturne globalizacije*, internet je utjecao na tendenciju oblikovanja „globalne kulture“, nove „globalne kulturne ekonomije“ i njenih „globalnih kulturnih krajolika“, kao i novonastajuće „kulture stvarne virtualnosti“. U pogledu kulturne globali-

zacije²¹, prema Crespiu (2006, 158–161) možemo izdvojiti dvije tendencije: prema prvoj, možemo govoriti o oblikovanju *globalne kulture*, ili *transnacionalne kulture* koja je „otvorena perspektivi jedinstvene *homogene kulture* kao izraza univerzalno zajedničkih vrijednosti“, dok drugu tvore naglašeni „fenomeni kulturnog partikularizma“ koji zagovaraju „pravo na jednako priznavanje mnoštva *posebnih kultura*“. Osim toga, kulturna globalizacija se vezuje uz „kulturni zaokret“, te pitanja poput: trebamo li globalizaciju zapravo nazvati vesternizacijom, amerikanizacijom ili *mekdonaldizacijom*?²²; „u kojoj mjeri globalizacija homogenizira kulturni prostor?“, te možemo li govoriti o stvaranju „globalne kulture“? (De Soza Santos 2002, 21–23). Rasprava o tim pitanjima traje posljednjih dvadesetak godina, a kako bismo internet doveli u vezu sa tendencijom oblikovanja „globalne kulture“ trebamo prvo definirati taj pojam. Naime, „ukoliko pod globalnom kulturom mislimo na nešto poput uvećane kulture nacije–države“, o kojoj govorimo u terminima „kulturne homogenizacije i integracije“ onda bi i odgovor na pitanje o postojanju „globalne kulture“ bio negativan, jer je nemoguće „identificirati je kao integriranu globalnu kulturu, a bez formiranja svjetske države“ (Featherstone 1990, 1). Ipak, napominje Featherstone (1990, 1), ukoliko se odmaknemo od takvog određenja kulture i prihvatimo „širu definiciju kulture, te je promišljamo više kao procesualnu“, može se govoriti o globalizaciji kulture. U tom smislu, „može se ukazati na procese kulturne integracije i kulturne dezintegracije koji se ne odvijaju samo na unutar–državnoj razini, već u procesima koji je nadmašuju“, i odvijaju se na „trans–nacionalnim i trans–društvenim razinama“ (Featherstone 1990, 1). Pri tome je važno odbaciti „binarnu logiku koja pokušava tumačiti kulturu pomoću uzajamno isključujućih pojmova poput homogenost/ heterogenost, integracija/ dezintegracija, jedinstvo/ raznolikost“ (Featherstone 1990, 2). Osim toga, prema Featherstoneu (1990, 2), potrebno se odmaknuti od tumačenja globalne kulture kao homogenizirajućeg procesa (poput teorija koje se bave „kulturnim imperijalizmom, amerikanizacijom i kulturom masovne potrošnje kao proto–univerzalne kulture koja se oslanja na zapadnu, ekonomsku i političku dominaciju“), a više je tumačiti u terminima „raznolikosti, raznovrsnosti, bogatstvu popularnih i lokalnih diskursa, kodova i praksi koji odolijevaju“ ranije spomenutom procesu homogenizacije i iznova se reproduciraju u svojoj raznolikosti. Tako se prema Featherstoneu (1990, 10), može sumirati da je „malo vjerojatno nastajanje unificirane globalne kulture“, te će on radije govoriti o „globalnim kulturama u pluralu“. Na potrebu definiranja tog pojma ukazuje i Švob Đokić (2010), razlikujući pojmove „svjetske kulture“, „globalne kulture“ i „globalne multikulture“. Naime, u analizi „umreženog društva“ Castells „pokazuje da kulture ulaze u virtualne prostore onakve kakve jesu (etničke, nacionalne, itd.) i s vrijednostima koje su već usvojene“ (Švob Đokić 2010,

²¹ Prema „Rječniku sociologije“, „globalizacija *kulture* smatra se rezultatom porasta masovnoga turizma, povećane migracije ljudi između društava, komercijalizacije kulturnih proizvoda i globalnoga širenja potrošačke ideologije, što je dovelo do zamjenjivanja ili nadopunjavanja lokaliziranih kultura“ (Abercrombie, Hill i Turner 2008, 113–114).

²² Prema Ritzeru (1999), „mekdonaldizacija“ je proces (paradigma) kojim načela fast-food restorana prevladavaju sve većim dijelom američkog društva, šireći se i na cijeli svijet, što se može zamisliti i kao ilustracija ključnog obilježja kulturne globalizacije. Prema tezi o „mekdonaldizaciji“, stvara se homogena globalna kultura i *McWorld* pomoću „ujednačavanja životnih stilova, kulturnih simbola i transnacionalnih oblika ponašanja“ (Beck 2003, 104). Ipak, takva teza zanemaruje zaključke istraživača kulturne globalizacije po kojima se „kod globalizacije uvijek radi i o lokalizaciji“ (Beck 2003, 111). Naime, „lokalno se mora shvatiti kao aspekt globalnog“, te se govori o „glokalizaciji“ i „glokalanim kulturama“ (Robertson, prema: Beck 2003, 120).

20). Prema Švob Đokić (2010, 20), „virtualnost je otvorena za sve kulture i njihove vrijednosti“, i nedvojbeno se „kulturno stvaralaštvo prilagođava tim novootvorenim prostorima koje oblikuju nove tehnologije“, međutim ipak se još uvijek ne može kazati da „se ulaz u virtualno reflektira na eventualne promjene i sistematizaciju kulturnih vrijednosti, simbola i značenja“. U tom smislu, pitanja poput „vodi li ubrzavanje i širenje kulturne komunikacije doista uspostavi *svjetske kulture* ili samo povećanoj kulturnoj raznolikosti zasnovanoj na mogućnostima sve prisutnijih i intenzivnijih kulturnih proizvodnji“ za sada ostaju otvorena (Švob Đokić 2010, 20). Ipak, prema Švob Đokić (2010, 24), potrebna je i konceptualizacija novog pojma „globalne multikulture“, a koji se odnosi na „strukturu koja se temelji u već uspostavljenim mrežnim vezama različitih nacionalnih i etničkih kultura i njihovih raznolikih obilježja“. Naime, „u definiranju globalne multikulture globalnost samo sistematizira kulturnu raznolikost uspostavljajući veze među različitim kulturama i različitim razinama na kojima kulture funkcioniraju: svjetskoj, regionalnoj, lokalnoj, urbanoj ili ruralnoj, itd.“, te „stoga *globalna multikultura* označava i obuhvaća kompleksne kulturne odnose u svim njihovim dimenzijama: stvarnoj i virtualnoj, svjetskoj i lokalnoj, uniformnoj i raznolikoj“ (Švob Đokić 2010, 24). Stoga bi se moglo zaključiti da je internet utjecao na oblikovanje „globalne multikulture“.

Nadalje, internet je utjecao i na oblikovanje nove „globalne kulturne ekonomije“, te razlikovanje i odnos između „pet dimenzija globalnih kulturnih tokova“ ili „krajolika“ (*scapes*) koje Appadurai (1996, 33) naziva „etnokrajolici, medijakrajolici, tehnokrajolici, finansijski krajolici i ideokrajolici“. Pri tome, sama riječ „krajolici“ nipošto nije slučajna, jer upravo taj sufiks *scapes* omogućava Appaduraju (1996, 33) da naglasi „fluidne, iregularne oblike tih krajolika koji karakteriziraju internacionalni kapital“, te „da ih shvatimo kao perceptualne i perspektualne konstrukte“. Svaki od tih „krajolika“ ima neka svoja obilježja, međusobno su povezani i razdvojeni, a možemo ih zamisliti kao imaginarne i kao realne. Pri tome pod *etnokrajolicima* Appadurai (1996, 33) podrazumijeva „krajolike osoba koji tvore svijet koji se smanjuje, a pod time misli na: turiste, imigrante, izbjeglice, prognanike, radne migrante, i druge skupine ili ljude u pokretu koji tvore esencijalnu kategoriju u svijetu i čini se da sve više utječu na politiku unutar, ali i između nacija“. Drugi je *tehnokrajolik*, pod kojim Appadurai (1996, 34) podrazumijeva „globalnu konfiguraciju, također fluidnu, tehnologije i činjenicu da se tehnologija, i visoka i niska, i mehanička i informacijska, danas kreće velikom brzinom kroz ranije“ ograničena i neprolazna područja. Treći su *finansijski krajolici* kao „dispozicija globalnog kapitala“ koja je danas „misterioznija, rapidnija i teže razumljiva“ nego li ikada ranije (Appadurai 1996, 34). Ipak, ono što možemo zaključiti prema Appaduraju (1996, 34–35), jest da su *etnokrajolici, tehnokrajolici i finansijski krajolici* međusobno povezani i to na način da su međusobno duboko „razdvojeni i nepredvidljivi“ jer je svaki od navedenih krajolika subjekt za sebe sa svim svojim ograničenjima (neki su politički, neki informacijski, a neki pak tehnološki), a opet su, istodobno i povezani pri čemu se svaki od tih krajolika može zamisliti kao „ograničenje i parametar“ za druge. Sljedeći su *medijakrajolici*, pod kojima Appadurai (1996, 35) podrazumijeva „distribuciju elektronskih sredstava za proizvodnju i širenje informacija (novine, magazini, televizijske postaje, i kinematografski studiji), koje su sada dostupne sve većem broju javnih i privatnih interesa diljem svijeta, i slike svijeta što ih stvaraju ti mediji“. I na kraju, posljednji su *ideokrajolici*, pod kojima Appadurai (1996, 36) podrazumijeva zamišljene slike, koje su ipak „često pod direktnim utjecajem politike, i često imaju veze s ideologijama država i ideologijama ko-

je zastupaju pokreti“, pa ih se može nazvati i ideologijama protiv državnih ideologija, odnosno orijentiranima ili prema očuvanju ili preuzimanju državne moći.

Osim toga, „umreženo društvo“ oblikovano je i „kulturom stvarne virtualnosti“²³ (Castells 2000). Objašnjavajući značenje riječi *virtualan* („takav je u praksi iako ne striktno ili imenom“) i *stvaran* („realno postojeći“), te sintagmu *kultura stvarne virtualnosti*, Castells (2000, 399–400) postavlja pitanje kakav je to „komunikacijski sustav koji, suprotno prijašnjim povijesnim iskustvima proizvodi stvarnu virtualnost?“, te odgovora da je to „sustav u kojem je sama stvarnost (tj. ljudsko materijalno/simboličko postojanje) u potpunosti obuhvaćena, posve uronjena u virtualnu postavu slika, u izmišljeni svijet, u kojemu pojave ne postoje samo na ekranu pomoću kojeg se iskustvo komunicira, već same postaju iskustvo“. Osim toga, Castells (2003b, 47) analizira i kulturu interneta, kao „kulturu stvoritelja interneta“, a pod kulturom, misli na „skup vrijednosti i vjerovanja koje oblikuju ponašanje“, dok „repetitivni uzorci ponašanja generiraju običaje čije provođenje osiguravaju institucije, kao i neformalne društvene organizacije“. Prema Castellsu (2003b, 48), „kulturu interneta karakterizira četveroslojna struktura koja obuhvaća: tehnokratiku, hakersku kulturu, virtualno komunitarijansku kulturu i poduzetničku kulturu“. Drugim riječima, „kultura interneta sastoji se od tehnokratske vjere u ljudski napredak pomoću tehnologije, u djelo je sprovode zajednice hakera što se hrane slobodnom i otvorenom kreativnošću, ukorijenjena je u virtualne mreže usmjerene ka ponovnom osmišljavanju društva, te materijalizirana u novoj ekonomiji od strane poduzetnika koje pokreće novac“ (Castells 2003b, 73).

ZAKLJUČAK

Usporedo s razvojem informacijske tehnologije, nove ekonomije i širenjem interneta, „svijet je iskusio i značajno povećanje u nejednakostima prihoda, polarizaciji, siromaštvu i društvenoj isključenosti“ (Castells 2003b, 288). Stoga Castells (2003a, 89) zaključuje da je „*uspon informatiziranoga, globalnog kapitalizma zaista označen istodobnim ekonomskim razvojem i nerazvojem, društvenim uključenjem i društvenim isključenjem*“. U tom smislu, važno je naglasiti i razlikovanje „onih koji imaju i onih koji nemaju pristup internetu“, što predstavlja još jednu „temeljnu podjelu već postojećim izvorima nejednakosti i društvene isključenosti“, a koja je važna zbog globalnog procesa nejednako razvoja (Castells 2003b, 271). O tome najbolje govore podaci iz 2000., po kojima „od ukupno 378 milijuna korisnika interneta (6,2 posto svjetske populacije) Sjeverna Amerika je obuhvaćala 42,6 posto, Zapadna Europa 23,8 posto, Azija (uključujući i Japan) 20,6 posto, Latinska Amerika četiri posto, istočna Europa 4,7 posto, Bliski istok 1,3 posto, a Afrika samo 0,6 posto“ (Castells 2003b, 284–285). Ti su podaci u suprotnosti s „postotkom svjetskog stanovništva koje živi u tim regijama“, pa tako primjerice Indija „ima samo milijun i pol ljudi *online* što je tek 0,16 posto indijskog stanovništva, za razliku od 41,5 po-

²³ Novonastajuću kulturu Castells naziva *kulturom stvarne virtualnosti*, te Katunarić (2000, 18) pojašnjava „što ona znači i kako je nastala?“. Naime, „razvoj medija u ovom stoljeću Castells je, po uzoru na niz teoretičara medijske kulture, od McLuhana do Baudrilliarda, objasnio porastom važnosti posređujuće slike stvarnosti u odnosu prema neposrednoj percepciji stvarnosti, pri čemu i evocira starije filozofsko upozorenje da je stvarnost općenito neodredljiva bez ideje o toj stvarnosti“ (Katunarić 2000, 18–19). Danas smo „preopterećeni tom pretpostavkom“, odnosno „toliko smo okruženi medijima, kao interpretatorima stvarnosti, da stvarnost koja se zbiva izvan dosega naših osjetila, našega zdravog razuma, ne možemo drukčije dohvatiti nego putem onoga što nam mediji serviraju“, te zato, „virtualna stvarnost postaje *stvarna virtualnost*“ (Katunarić 2000, 19).

sto kućanstava u Sjedinjenim Državama, 30,8 posto u Velikoj Britaniji i 24,7 posto u Njemačkoj“ (Castells 2003b, 285). Drugim riječima, „Sjedinjene Države s 139,6 milijuna ljudi koji imaju pristup internetu kod kuće i Japan s 26,3 milijuna korisnika interneta kod kuće najviše su pridonijeli internetu društvu“ (Castells 2003b, 285). Dakle, „svijet, globalna ekonomija i komunikacijske mreže preobražavaju se zajedno s internetom“ ignorirajući pri tome „golemu većinu stanovništva na planetu – preko 93 posto u godini 2000.“ (Castells 2003b, 285). Štoviše, „65 posto današnjeg svjetskog stanovništva nikad nije obavilo niti jedan telefonski razgovor, a 40 posto nema pristup električnoj energiji“ (Rifkin, 2005, 286). O „uključenima i isključenima“ dobro govori i podatak po kojem „više telefonskih linija ima na Manhattanu nego u cijeloj subsaharskoj Africi“ (Rifkin, 2005, 286). Dakako, pitanje „pristupa“ sve je značajnije, a „temeljna digitalna podjela ne mjeri se brojem spojenih na internet, već posljedicama postojanja ili nepostojanja te veze“ (Castells, 2003b, 293).

Naposljetku, ukoliko se na tragu „kulturnog zaokreta“, središnji konflikt današnjice analizira kao „kulturni konflikt“, internet je i u tom smislu, nezaobilazna komponenta današnjih „programiranih“ i „umreženih“ društava. Naime, prema Touraineu (2007, 14), mi živimo u „postindustrijskom društvu“ kojeg on „radije naziva *programiranim* društvom, koje je definirano središnjom važnosti kulturnih aktivnosti – zdravstvenom skrbi, obrazovanjem, informiranjem – gdje je glavni konflikt onaj između mehanizama kulturne proizvodnje i obrane osobnog subjekta“. Sintagma *postindustrijsko društvo* označava „društvo u kojem proizvodnja i masovna distribucija kulturnih dobara igraju središnju ulogu, koju su u industrijskom društvu imala materijalna dobra“, a sintagmom *programirano društvo*, naglašava se da „proizvodnja i distribucija znanja, liječnička skrb i informiranje, pa dakle i naobrazba, zdravlje i mediji“ igraju ulogu „koju su u industrijskom društvu igrali metalurška, tekstilna, kemijska, električna i elektronska industrija“ (Touraine, 2007, 197). Takvo društvo Touraine (2007, 197) naziva *programiranim*, „zato što se u tom društvu vlast upravljača sastoji u tome da predvidi i modificira mišljenja, stavove i načine ponašanja, i da oblikuje ličnosti i kulture“. Prema Touraineu (2007, 197), „nova važnost kulturnih industrija zamjenjuje tradicionalne oblike kontrole s novim mehanizmima za upravljanje ljudima“, te „izokrenuvši tradicionalnu formulu, možemo reći da je prijelaz s industrijskog društva na programirano društvo, prijelaz s upravljanja stvarima na upravljanje ljudima“. Stoga je u današnjim tzv. „postindustrijskim, programiranim, informacijskim društvima“ središnji konflikt – kulturni konflikt, kao što je to bio „ekonomski konflikt u industrijskom društvu, i politički konflikt u prvim stoljećima modernosti“, a u tom konfliktu, središnja je uloga „Subjekta koji se bori između trijumfa tržišta i tehnologija s jedne strane, i komunitarističkih autoritarnih moći, s druge strane“ (Touraine, 2000, 89). Tu je dakako i veza između Castellsa i Tourainea, jer Castells (2002, 19) analizirajući društvene pokrete u kontekstu „uspona umreženih društava“ razlikuje tri oblika i izvora izgradnje identiteta (*legitimirajući identitet* koji stvara civilno društvo, *identitet otpora* koji dovodi do stvaranja komuna ili zajednica i *projektni identitet*, koji stvara *Subjekte* kako ih naziva Touraine). Osim navedene veze s Touraineom, Zeman (2004, 441) uočava da je Castellsu i Touraineu zajedničko „visoko pozicioniranje kulture u društvenom univerzumu“²⁴, jer Touraineovo „programirano društvo“ jest društvo

²⁴ „Kultura je i prema Touraineu i prema Castellsu, glavno borbena poprište i ujedno najjače oružje u borbi za preživljavanje koju danas vode obespravljeni i opljačkani pojedinci, slojevi, zemlje i regije“ (Zeman 2004, 441).

u kojem središnju ulogu igraju novi „mehanizmi *programiranja* – tj. društvene kontrole i upravljanja ljudskim bićima“, a središnji konflikt je „sukob između aparata kulturne proizvodnje i osobnog Subjekta“, dok „Castells, pak, u kulturi vidi glavni generator moći u mrežnom društvu, što ga nužno vodi do zaključka da glavnu riječ u preraspodjeli moći u informacijskom dobu imaju upravo bitke u području kulture“. Te se bitke „*prvenstveno vode u medijima i pomoću njih, ali mediji nisu nosioci moći*“, odnosno moć se „*kao sposobnost nametanja obrazaca ponašanja nalazi u mrežama putem kojih se razmjenjuju informacije i manipulira simbolima što se povezuju s određenim društvenim akterima, institucijama i kulturnim pokretima putem ikonografije, glasnogovornika i intelektualnih tumača*“ (Castells 2003a, 371).

LITERATURA

- Abercrombie, Nicholas, Stephen Hill i Bryan S. Turner. *Rječnik sociologije*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2008.
- Appadurai, Arjun. *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis; London: University of Minnesota Press, 1996.
- Bard, Alexander i Jan Soderqvist. *Netokracija: nova elita moći i život poslije kapitalizma*. Zagreb: Differo, 2003.
- Beck, Ulrich. *Što je globalizacija? Zablude globalizma – odgovori na globalizaciju*. Zagreb: Vizura, 2003.
- Bell, Daniel. *The End of Ideology*. Illinois: The Free Press of Glencoe, 1960.
- Castells, Manuel. *Uspon umreženog društva*. Zagreb: Golden marketing, 2000.
- Castells, Manuel. *Moć identiteta*. Zagreb: Golden marketing, 2002.
- Castells, Manuel. *Kraj tisućljeća*. Zagreb: Golden marketing, 2003a.
- Castells, Manuel. *Internet galaksija: razmišljanja o internetu, poslovanju i društvu*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2003b.
- Cifrić, Ivan. *Leksikon socijalne ekologije*. Zagreb: Školska knjiga, 2012.
- Crespi, Franco. *Sociologija kulture*. Zagreb: Politička kultura, 2006.
- De Soza Santos, Boaventura. „Procesi globalizacije.“ *Reč: Časopis za književnost i kulturu i društvena pitanja* 68, 14 (2002): 5–65.
- Featherstone, Mike. „Global Culture: An Introduction.“ U *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity*, edited by M. Featherstone, 1–14. London; Newbury Park; New Delhi: Sage Publications, 1990.
- Giddens, Anthony. *Odbjegli svijet: kako globalizacija oblikuje naše živote*. Zagreb: Klub studenata sociologije Diskrepancija; Naklada Jesenski i Turk, 2005.
- Giddens, Anthony. *Sociologija*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2007.
- Gray, John. *Lažna zora: iluzije globalnog kapitalizma*. Zagreb: Masmedia, 2002.
- Haralambos, Michael i Martin Holborn. *Sociologija: teme i perspektive*. Zagreb: Golden marketing, 2002.
- Held, David; Anthony McGrew, David Goldblatt, and Jonathan Perraton. *Global Transformations – Politics, Economics and Culture*. Cambridge: Polity Press, 1999.
- Kalanj, Rade. „Pogovor: Argumenti za sociologiju kulture.“ U F.Crespi, *Sociologija kulture*, 194–210. Zagreb: Politička kultura, 2006.
- Katunarić, Vjeran. „Predgovor: Castellsova panorama nove društvene epohe.“ U M.Castells, *Uspon umreženog društva*, 9–31. Zagreb: Golden marketing, 2000.
- Keen, Andrew. *Kult amatera: kako blogovi, MySpace, YouTube i ostali suvremeni mediji koje stvaraju korisnici uništavaju našu ekonomiju, kulturu i vrijednosti*. Zaprešić: Fraktura, 2010.
- Kregar, Josip. „Decentralizacija.“ U *Decentralizacija*, uredili J. Kregar, V. Đulabić, Đ. Gardašević, A. Musa, S. Ravlić i T. Rogić Lugarić, 1–33. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, 2011.

- Pokrajac, Slobodan. *Tehnologizacija i globalizacija*. Beograd: Grafolik, 2002.
- Pusić, Eugen. *Država i državna uprava*. Zagreb: Pravni fakultet, 1999.
- Pusić, Eugen. *Upravljanje u suvremenoj državi*. Zagreb: Društveno veleučilište, 2002.
- Rifkin, Jeremy. *Doba pristupa: nova kultura hiperkapitalizma u kojoj je cijeli život iskustvo za koje se plaća*. Zagreb: Alt F4 i Bulaja naklada, 2005.
- Ritzer, George. *McDonaldizacija društva: istraživanje mijenjajućeg karaktera suvremenog društvenog života*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 1999.
- Sklair, Leslie. „The Transnational Capitalist Class and Global Politics: Deconstructing the Corporate–State Connection.“ *International Political Science Review* 23, 2 (2002a): 159–174. Dostupno na: <http://www.uk.sagepub.com>, pristupljeno: srpanj, 2014.
- Sklair, Leslie. 2002b. „Democracy and the Transnational Capitalist Class.“ *The Annals of the American Academy AAPSS* 581: 144–157. Dostupno na: <http://www.uni-muenster.de/PeaCon/global-texte/r-m/144sklair.pdf>, pristupljeno: srpanj, 2014.
- Švob Đokić, Nada. „Kulturni opstanak, nestanak ili transformacija.“ U *Kultura/Multikultura*, uredila N. Švob Đokić, 15–47. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo, 2010.
- Touraine, Alain. *Can We Live Together? Equality and Difference*. Stanford; California: Stanford University Press, 2000.
- Touraine, Alain. *Kritika modernosti*. Zagreb: Politička kultura, 2007.
- Zeman, Zdenko. *Autonomija i odgođena apokalipsa: sociološki teorije modernosti i modernizacije*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2004.
- Ziegler, Jean. *Imperij srama: refeudalizacija svijeta*. Zagreb: Izvori, 2007.

THE INTERNET AS A COMPONENT AND A MEANS OF GLOBALIZATION

Summary: *Starting from the definition of a complex and multidimensional concept of the globalization, this paper points out the need of distinguishing the economic, social, political, cultural and technologically–informational dimensions of the globalization, and then points out the internet as a key medium of communication and as a means for information, action and organization in today's "network societies". The internet is an important component of technologically–informational dimension of the globalization, but also as a means of globalization, he has more or less influenced on all previously mentioned dimensions of globalization. Therefore, this paper associates the internet with some economic, social, political and cultural aspects of the globalization. In this regard, in the context of economic globalization, the internet has facilitated the spread of the global world market and the "network enterprises", new „e–economy“ and „e–business“, and has contributed to the transformation of capitalism into "informational capitalism" and his expansion in the global economy. Within the social globalization, he has enabled the creation of new forms of sociability, and has influenced the emergence of a „transnational capitalist class“, as well as the new class division, creating „netocracy“ as the new power elite in the information society and „consumtariat“. In the context of political globalization, the internet has influenced the administrative and political system. In terms of the administrative system he has influenced the position and the role of the local and regional units within the state, while in terms of the political system he has enabled the increasing importance of "virtual communities" in social movements and political processes. Within the cultural globalization, he has influenced on the tendency of forming the "global culture", new "global cultural economy" and its "global cultural landscapes", as well as emerging the "culture of real virtuality". Finally, if in the wake of "cultural turn", the central conflict of our time is analyzed as "cultural conflict" the internet is in this sense, also an inevitable component in today's "programmed" and "network" societies.*

Key words: *the internet, globalization, "the network society", "informational capitalism".*

THE INTERNET AND THE GLOBALIZATION PROCESSES – THE MACEDONIAN CONTEXT

UDK 004.738.5:316.32(497.7)

Marija Drakulovska Chukalevska

SS. Cyril and Methodius University Skopje, Faculty of Philosophy
marija_drakulovska@yahoo.com

Anica Dragovic

SS. Cyril and Methodius University Skopje, Faculty of Philosophy
anica.dragovikj@fzf.ukim.edu.mk

Summary: *This paper investigates the fundamental features of our time by the relation between the Internet and globalization. For a long period of time, the Internet issue as a whole used to have a peripheral significance within sociology. However, compared to the rest of the media, for a short period of time it has taken over a priority status, which has arisen from the world changes in the last decades, especially under the influence of the processes of globalization. In fact, the deepest generative context regarding the increased interest for this issue is the social experience itself. This interest is noticed in the works of Josef Tjurou (Tjurou 2013); Manuel Castells (Castells 2014, 2001, 2005); Kevin Robins (Robins 1996); Douglas Kellner (Kellner 2004), Ronald Robertson (Robertson 1992); Jan Pieterse Nedeerven (Nedeerven 2009) and many other authors who are focused on researching the global manifestations of the Internet. This paper presents some results of the research on the Internet and globalization in Macedonia. The survey was conducted on a sample of 671 citizens (320 men and 351 women), from 15–55+ years of age. We assumed that respondents would show some differences in perception, attitudes and experiences concerning the Internet and globalization due to their different socio-demographic characteristics. The results showed statistically significant differences in attitudes between respondents. Younger respondents, and those with higher levels of education also proved to be ready to face the positive and negative effects of the Internet and globalization processes than the older and less skilled categories of participants. The results of the research showed that the Internet and globalization bring about the integration and erosion of all forms of social identities.*

Key words: *communication, media, Internet, globalization, globally, locally, identity.*

INTRODUCTION

The Internet and the processes of globalization are phenomena which greatly characterize every modern society and culture. Over the last few decades, social sciences, especially sociology, have been interested in the relationship between these phenomena.

Sociologists observe these phenomena as dynamic processes that are built on the basis of their mutual relationship and dependence, and through them they explain the changes that happen within the separate socio-cultural realities.

The interest in the Internet is of recent date. In studying the Internet, which involves its own production, distribution, as well as financial trading, one can observe that it is simultaneously different and similar to the traditional media industries (Tjurou 2013, 248). Up to that date, the media that were mostly treated were the traditional ones. The change of the treatment of the Internet presents one of the most significant reorientations of the considerations of sociologists. Specifically, the Internet as a medium had a peripheral importance in relation to the other media and in a relatively short period, it has taken over the priority status in the interpretation and analysis of the societies, individuals, systems and humanity. The deepest context of the growing interest in the industry of the Internet is the social experience that according to its nature becomes global.

Ronald Robertson notes that globalization refers to the world condensation and intensification of the consciousness of the world as a whole (Robertson 1992, 8). Namely, that consciousness has been increasing more and more and the chance for the world to be reproduced as a unique, is growing. That awareness is built on the basis of experience that is a result of the intensification of the world as a whole, and also a consequence of globalization. That is exactly the process that strengthens the conscience of the world, suggests George Ritzer. He particularly emphasizes the existence of this conscience of the world, which occurs as a result of diffusion and dissemination practices, expansion of relations across the continents, organization of the social life on a global level (Ritzer 2007, 4). It is these notions of planetary consciousness that clearly point to globalization as the integration process.

This means that each individual regardless of their national, territorial, class, racial, gender, ethnic and linguistic affiliation is connected to media networks, out of which they can choose which channels they will use, according to their interests, needs and taste. It has been enabled by the rapid processes of globalization, which quickly penetrated into the modern societies, especially in the field of media and communications. In these spheres, the presence of the processes of globalization has resulted in changes that further influence the development and functioning of the cultural societies. These changes affect several aspects, as follows: 1. technological aspect or technological changes occurring in the resources (channels) for transmission of the messages, which further affect other aspects; 2. creating new spaces and their visual impact on the socio-cultural context; and 3. the effects of the messages on the cultures and individuals that are shaped in the spirit of the capitalist manner of production.

As the societies developed, the means through which the information was transmitted to the audience developed, too. At the beginning of the 20th century, the previous channels of communication were replaced with new ones. It was actually the first wave of updates that relates to new technological innovations in this sphere. In the discussions about these changes, Ronald Lorimer (Lorimer 1999) emphasizes that these changes mainly concern the ways in which communication is realized in the societies. He points out that the old ways of communication, the oral as well as written communication, are replaced with the electronic communication, and accordingly the channels that transmit messages to the audience are changed as well (Lorimer 1999, 11).

These tendencies towards electronic communication are manifested through the electronic-oral, electronic-visual and electronic-textual numerical communication. The

electronic–oral communication is mainly mediated by an adequate technology that is based on the human voice and rhetoric structure of the message. The channels for transmitting this type of communication to the audience are the radio and telephone. According to its features, we can say that the electronic audio–visual communication is socially focused. It presents the society through certain images and words and uses them in order to conduct “face–to–face” interaction that is realized in a visual manner. A key medium in this communication appears to be the television (Ibidem, 12).

Electronic–textual numerical communication is based on computer processing of the information. The special significance of this communication belongs to the potential for wide systems. Those systems are characterized by “free networks”, which by means of computers allow individuals to freely approach all parts of the world. Free networks involve digitalization of information and images, satellite transmission, optic fibers, as well as integration of the computer and telecommunication networks that are connected to the global network, the World Wide Web (WWW), which organizes the contents according to information, and not according to location, that allows the users to search more easily (Ibidem, 12). As such, electronic communications has become a global network, which, along with the digital revolution and globalization processes, promotes cultural industries. Cultural industries refer to the relations between the institutions and practices that involve the production of cultural goods and services in the spirit of the capitalist economy. Theodor Adorno emphasizes that cultural industries are a component of the economy, which is directly related to the media and media products (Adorno 2001, 9).

The sociologist, Scott Lash, under the influence of Adorno’s theory for cultural industries, emphasized the global cultural industries. He speaks about a world in which every day the cultural products are everywhere, and those are the information, communications, branded products, financial services, which are globally distributed and strongly affect the behavior and opinion of the world population (Lash and Lury 2007, 4). More precisely, these tendencies of the global influence do not refer only to the cultural, but also the social profiling of a certain society.

These tendencies are also considered by the modern researcher of the media and communication – Robert Hassan, who, similarly as Castells, researches the social and cultural consequences arising from these processes. He agrees with Castells that “the network society” appears as a consequence of these processes, but he emphasizes that the technological digital changes will shape the network society throughout the following technologies: digital technology, digital capitalism, digital globalization and digital acceleration. Out of the listed technologies, for us, the most important is digital globalization.

Hassan explains the relation between the digital revolution and digital globalization through the processes of intensive and extensive globalization. He emphasizes that through intense globalization the world is rapidly shaped, while the extensive globalization allows this world to approach each individual in any part of that world (Hassan 2004, 25).

According to this author, globalization, understood in this way, presents the colonization of our local and private space. This is the opinion from which the idea of cyberspace arises. Cyberspace is related to the cybernetic society that operates on the bases of an open information system in whose creation billions of users worldwide are involved. That open communication system is the Internet, which differs from the former media, because thousands of computers offer services to everyone who can access them. Unlike the television which presents messages to the passive audience, the Internet means an interaction that is in direct relation with the users. The Internet influences the actuality

directly, but it also influences the future world communication and culture, because it is actually a media with global frames. In this way the cyber culture and cyber society are developing and creating new spaces that tear down all borders.

Regarding this, some authors emphasize that spreading of the Internet in the world is analogous to the diffusion of the printed media in the West, what was the basis for creating McLuhan's "Gutenberg's galaxy". Other authors, as Castells, similarly to McLuhan, emphasize that nowadays we have entered the "Internet galaxy" that is directly related to the network society (Castells 2001). Hence, cyberspace and the Internet enable the creation of virtual reality and virtual culture that reorganize the cultures, the space and the period in the name of globalization.

1. METHODS

The subject of this research is analyzed on a theoretical and empirical level. On the theoretical level, the subject is researched using theoretical approaches referring to the Internet and globalization, above all the processes of interdependence and relation. However, our analyses of these phenomena is mainly focused on the accelerated changes in the last several years. On the empirical level, the subject is researched by applying quantitative methodology. Specifically, the method that we applied is the survey, using a survey questionnaire which serves for measuring the perceptions of the examinees in the Republic of Macedonia regarding the Internet through which the processes of globalization are actualized.

2. DESIGNING A SAMPLE

The sample that is used for collecting data intended for this research is the *quota purposive sample* (Beshka 1999, 74–78, Brayman 2008, 164–191). Quotas express the variation of the occurrence that is researched. The examinees are chosen according to previous relevant characteristics. Relevant characteristics are: sex and age. This sample comprises 671 citizens of the Republic of Macedonia. The sample involves examinees from eight regions of the Republic of Macedonia, as follows: Skopje region (from the following municipalities: Gazi Baba, Gjorche Petrov, Karposh, Aerodrom, Kisela Voda, Centar, Butel, Chair and Shuto Orizari); Pelagonija region (Bitola, Krushevo, Prilep and Resen); Vardar region (Veles and Negotino), North-east region (Kratovo, Kriva Palanka and Kumanovo); South-west Region (Debar, Kichevo, Makedonski Brod, Ohrid and Struga); South-east region (Valandovo, Gevgelija, Radovish and Strumica); Polog region (Gostivar and Tetovo) and East region (Vinica, Delchevo, Kochani, Sveti Nikole and Shtip).

3. RESULTS

Data acquired from the survey research are organized in a referential framework that contains mutually related interpretative frames. They are the following: examinees' perceptions about the Internet and examinees' attitudes concerning the relation between the Internet and the processes of globalization.

Within the first interpretative framework are the examinees' perceptions about the Internet in the Republic of Macedonia. We have researched those perceptions through the following aspects: 1. the level of examinees' awareness of the Internet; and 2. the examinees' personal attitude towards the Internet.

3.1. Level of examinees' awareness of the Internet in the Republic of Macedonia

Through the level of awareness, we tried to determine how much the examinees in the Republic of Macedonia are informed about the Internet. Therefore, we asked them to answer the question "to what level they are informed about the Internet," using a five-level scale. The data show that almost all of the examinees are informed about the Internet. The examinees mostly answered with the modalities: *I'm very well informed* and *I'm informed*.

3.2. The level of awareness of the Internet according to socio-demographic characteristics of the examinees

In this survey research we operated the socio-demographic characteristics through examinees' sex and age. Further, we measured the influence of examinees' age on the level of awareness about the Internet. The age of the examinees appears to be one of the most important variables that influences the level of awareness regarding the Internet.

From the data, we found out that almost all of the age groups are informed about the Internet. That is mostly evident for the examinees who are younger than 34 years of age, 90.4%, with the age group consisting of examinees who are younger than 24 years of age in the second place with 85.5%. All of them show an affirmative attitude towards the Internet. On the other hand, older examinees, 31.6% of them, who are older than 55, answered with the modalities *I'm not informed* and *I'm not informed at all* about this medium.

3.3. The level of examinees' awareness regarding the Internet according to examinees' level of education

Examinees' education is an explanatory variable that determines the level of awareness regarding the Internet as a phenomenon. The direction of the relation is positive. Specifically, the citizens who spent more years in the educational process are more informed about the Internet.

Results show that most of the examinees are informed about the Internet. It is mostly emphasized on the part of the examinees with completed university and higher education, 91.6%. On the contrary, the examinees with completed secondary education show generally equal distribution of the answers concerning their awareness about the Internet. Respondents with primary education show generally equal distribution of the responses regarding their awareness of the Internet.

4. PERSONAL ATTITUDE TOWARDS THE INTERNET

Examinees' personal attitude towards the Internet had a specific importance for our analyses. In this context, examinees' answers referring to their personal attitude towards the Internet are very interesting. In the survey questionnaire they had the option to evaluate their personal attitude as *positive* or *negative*. In this regard, 66.6% of the examinees have a positive attitude towards the Internet, while 33.5% of the examinees answered that they have a negative attitude towards the Internet.

4.1. Personal attitude towards the Internet according to examinees' socio-demographic characteristics

Examinees' answers concerning their personal attitude towards the Internet according to their socio-demographic characteristics (sex and age), show that there is an association with the variable age.

The data indicate that examinees' age influences the personal attitude towards the Internet. The data, which were acquired from the survey questionnaire, show that the positive attitude towards the Internet decreases as the examinees' age increases. In fact, three quarters of the participants of the younger group of examinees (15–24 and 25–34) have a positive attitude towards the Internet. Older groups have generally positive attitude, but the participation of positive answers is lower, and they also show an increase in the negative personal view. The negative view is most strongly expressed by the examinees who are older than 55.

4.2 Personal attitude towards the Internet according to the examinees' level of education and use of the Internet

Overall, the data show that the examinees, depending on their level of education, have different personal attitudes towards the Internet.

In terms of the level of education, we distinguish differences between the groups of examinees with primary education and groups of examinees with secondary and higher education. The examinees with primary education do not express preponderance to any mark. Opposite to them, the examinees with acquired university and higher education and those with secondary education express predominantly positive personal evaluation regarding this medium.

Examinees' affirmative personal attitude towards the Internet is confirmed by their responses to using the Internet in the last 3 months. From the answers of the examinees, it may be concluded that more than half of them, 65.1% used the internet *every day*, 25.5% of the examinees used the internet two–three times per week during the last three months. Other examinees (10%) answered that they used the Internet once a week.

These attitudes correspond to the opinions of the examinees concerning their use of the Internet (at home or at work). The data from the research show that the examinees use the Internet primarily to access social network sites – 55.4% of them. In addition, video games, movies and music are very popular among the examinees – (46.8%). Furthermore, the Internet is used for reading online newspapers (34.5%) and reading news (33.8%). These are the four most popular uses of the Internet among the examinees.

In addition, sending and receiving e-mails (29.2%), telephone calls via Internet (28.0%), and reading blogs and forums (26.4%) are equally popular. Regarding the other uses of the Internet, the examinees presented almost identical answers. On the other hand, many examinees considered electronic banking and online purchase as not very popular. Examinees' answers correspond to the data (table 1) referring to the most visited sites in the world, and specifically those in the Republic of Macedonia.

Table 1.

Most visited sites in the World

Google.com	Google.com	Google.rs	Google.hr	Google.de
Facebook.com	Facebook.com	Facebook.com	Facebook.com	Facebook.com
Youtube.com	Youtube.com	Google.com	Google.com	Google.com
Yahoo.com	Reklama5.mk	Youtube.com	Youtube.com	Amazon.de
Baidu.com	Weather4all.com.mk	Blic.rs	Index.hr	Ebay.de
Wikipedia.org	Motika.com.mk	B92.net	Jutarnji.hr	Youtube.com
Twitter.com	Femina.mk	Kurir-info.rs	Njuskalo.hr	Wikipedia.org
Amazon.com	Pazar3.mk	Wikipedia.org	24sata.hr	Spiegel.de
Qq.com	Puls24.mk	Yahoo.com	Net.hr	Bild.de
Live.com	Press24.mk	lmbd.com	Wikipedia.org	Yahoo.com

Top sites on the Internet, <http://www.alexa.com/topsites>. Last accessed on 26/08/2014.

From these data, it may be concluded that the Internet is the largest global worldwide network. Initially, it was used for exchanging messages between individuals and groups, and nowadays the Internet is more used for communication, information, education, entertainment, commerce and many other activities. The presented data lead us to a conclusion that the websites that are most visited globally are also used on a local level. In terms of their contents, those are the sites that are very popular among the audience of the global network. They are exclusively connected to the digital world, and particularly these are the browsers (Google, Yahoo, Ask), then sites that are intended for social networking of individuals and groups from various social contexts (Facebook, Twitter) and sites for sharing contents (Youtube). What is common for these dominant sites is the fact that they also affirm the global processes within the local contexts, including Macedonia.

5. EXAMINEES' ATTITUDES REGARDING THE INTERNET AND THE PROCESSES OF GLOBALIZATION AND THEIR INFLUENCE ON THE LOCAL CONTEXT

The second interpretive framework comprises the attitudes of the examinees regarding the relationship between the Internet and the processes of globalization and their influence on the local contexts. Since the examinees involved in the survey have affirmative attitude towards the global computer mediated communications, it may be explained with the strong application and usage of the Internet in the last several decades, where visual communities and interactive networks are those that have priority. In order to identify the examinees' views regarding these phenomena, we asked them to evaluate the level of their agreement with a number of statements concerning that subject. The data in Table 2 show that the examinees agree with the offered statements in various ways.

Table 2.
Levels of agreement / non-agreement with the Internet and globalization

Statements	I completely agree	I partially agree	I cannot decide	I partially do not agree	I completely do not agree	Total
	Today, the Internet knowledge and usage are necessary	77.8 (522)	14.2 (95)	4.3 (29)	2.5 (17)	
The Internet offers freedom and many options on a global level	52.9 (355)	28.6 (192)	10.0 (67)	5.2 (35)	3.3 (22)	100.0 (671)
The Internet is based on understanding various needs and respecting differences	51.4 (345)	24.9 (167)	12.2 (82)	6.7 (45)	4.8 (32)	100.0 (671)
Globalization has a positive influence on the companies on a local level	27.1 (182)	23.7 (159)	15.1 (101)	20.4 (137)	13.7 (92)	100.0 (671)
The Internet integrates the individuals in the whole world	49.3 (331)	32.3 (217)	10.3 (69)	5.4 (36)	2.7 (18)	100.0 (671)
Websites help Macedonian companies get involved in the global virtual world market	30.4 (204)	33.8 (227)	12.8 (86)	16.1 (108)	6.9 (46)	100.0 (671)
Globalization enables an open exchange between the global culture and the cultures in our context, using the Internet	57.2 (384)	29.5 (189)	6.0 (40)	5.2 (35)	2.1 (14)	100.0 (671)
Global usage of English on the Internet is necessary	61.0 (409)	21.3 (143)	11.0 (74)	5.5 (37)	1.2 (8)	100.0 (671)
The Internet as a medium promotes globalization and the world as a whole	78.7 (528)	15.5 (104)	3.1 (21)	2.1 (14)	.6 (32)	100.0 (671)
The Internet and globalization have a positive influence on our society	32.0 (215)	31.7 (213)	19.8 (133)	11.3 (76)	5.1 (34)	100.0 (671)
The Internet and globalization lead to the erosion of social identity	76.0 (510)	14.3 (96)	5.4 (36)	2.8 (19)	1.5 (10)	100.0 (671)
Communication and digital technologies encourage interaction between the global and local within the culture in the Republic of Macedonia	65.1 (437)	25.5 (171)	5.8 (39)	2.8 (19)	0.7 (5)	100.0 (671)

The data show that the examinees agree with the offered statements. The examinees (78.7%) completely agree with the statement that the *Internet as a medium promotes globalization and the world as a whole*. In addition, they completely agree with the statements: *today, the Internet knowledge and usage are necessary* (77.8), *the Internet and globalization lead to the erosion of social identity* (76.0). Also, half of the examinees completely agree with the statements *the communications and digital technologies encourage interaction between global and local culture in the country, the global usage of English on the Internet is necessary, and the globalization enables an open exchange between the global culture and the cultures in our context, using the Internet*.

Namely, globalization concerns the emergence of what Robertson refers to as “globality”; the consciousness of the world as a single place (Robertson 1992, 132). Our internalized experience of globalization, claims Kennedy, includes the capacity to perceive ourselves albeit collectively. Furthermore, our shared concern with “humanity” “has begun to extend our loyalties beyond an affiliation solely to people of the same national, ethnic or religious identity as ourselves”. For the first time in history, we are prepared to “value diversity and the right of every culture to occupy a space in the world and to share in the common human endeavor on equal terms” (Kennedy 2001, 12–13).

6. DISCUSSION

Within the perceptions of the examinees in the Republic of Macedonia, the Internet is a term about which they are informed. More precisely, 64.2% said they are very informed about the Internet and, 17.3% are informed about the Internet. The analysis of the level of examinees’ awareness showed that their age has a pronounced influence on the degree of examinees’ awareness regarding the Internet. Besides their age, the data showed that the education also plays an important role in determining the level of awareness regarding globalization. Examinees with acquired university education and those with secondary education consider that they are informed about the Internet, contrary to those with primary education.

It is interesting to note that this affirmative attitude among the examinees exists when it comes to their personal attitude towards the Internet. When answering this question, most of the examinees considered that they have a positive attitude towards the Internet. Referring to this, the data concerning the age of the examinees are interesting. In fact, almost among all of the age groups, the positive attitude dominates, but it is most emphasized among the examinees who belong to the groups between 24 and 34 years of age. On the contrary, older examinees, besides having a positive attitude towards the Internet, present themselves with an increased negative personal attitude towards the Internet. According to the level of education, positive marks for the Internet are mostly emphasized among the examinees with acquired university and higher education. However, the examinees with primary education do not favor any of the given statements.

In terms of the usage of the Internet, examinees mostly use it for accessing the *social networks sites, video games, music and movies, as well as for reading online newspapers and reading news*. These answers clearly indicate the knowledge and habits of the surveyed examinees in the Republic of Macedonia, which are in line with the modern way of life. This is also presented in the data concerning the most visited websites, on the global as well as on the local level.

The analysis of the examinee's attitudes towards the Internet and globalization and their impact on the local contexts showed that examinees are aware of them. More precisely, the examinees say that *the Internet as a medium promotes the globalization and the world as a whole*, that *today the knowledge and use of the Internet is necessary*, that *the Internet and globalization lead to the erosion of social identity*. Furthermore, examinees agree that *communication and digital technologies encourage the interactions between global and local culture in the Republic of Macedonia, the global use of English on the Internet is necessary* (61.0). More than half of the examinees (57.2) completely agree with the statement *Globalization allows an open exchange between the global culture and the cultures in our context, using the Internet*.

From these results we can conclude that the Internet is a medium that represents a direct, online interaction between individuals and social groups regarding common themes, values and interests. Concerning that, Kevin Robbins notes that today, human civilization is facing a new technological order. It means a new media system that consists of global infrastructures that are in the process of interaction with the networks that are formed around the Internet, in the imagination of individuals, in the policies of governments. As an example of this new order, Kevin Robbins highlights the computer as an omnipotent symbol of possibility, as a medium that has the capacity to simulate reality. Communication achieved using a computer becomes a computer mediated communication, where the old, traditional forms of communication are abandoned. In fact, that communication is performed in some other imaginary world or, according to Kevin Robbins, in the imagined virtual reality (Robins 1996, 22).

Hence, the Internet has a primary role for promoting the processes of globalization in our society, too. This industry as a part of our society is an important force that has an influence in shaping the social reality, which still shapes the culture and its identifiers.

According to many scholars, globalization and global use of the Internet appears to be the main cause of insecurity. It is precisely this uncertainty which in turn brings about the erosion of all forms of social identities. This process of erosion also leads to the creation and strengthening of local identities. On the other hand, the process of global restructuring leads to a new configuration of identities and makes possible the imagination of new communities. Increased interest regarding the question of identity was mainly provoked by the above convulsive effects of globalization on the societies, nations, communities as well as on individuals who were facing "a condition of acute anxiety, perhaps even crisis" (Kennedy 2001, 14).

Stuart Hall observed that societies are fragmenting and disintegrating; their internal structures are being disassembled and merging in the maelstrom of the "global post-modern" (Hall 1992, 302). He points to the disintegration and fragmentation of "the cultural landscapes of class, gender, sexuality, ethnicity, race and nationality" which used to give us "firm locations as social individuals". The fragmentation and break up of these cultural landscapes occurs under the influence of multidimensional changes, such as, "marketization, communication, time-space compression and the 'cultural supermarket' effect" (Hall 1992, 303). As a direct consequence of the disintegration of these structures and certainties, individuals are faced with the crisis of identity – the feeling of having lost their place in the social and cultural world, more precisely, the sense of themselves as "integrated subjects".

Today, modern societies, cultures and individuals are faced with “difficult and uncertain challenges” as a result of the Internet and globalization, and it is more difficult to predict future outcomes.

REFERENCES

- Adorno, Theodor. *The Culture Industry*. London: Routledge, 2001.
- Бешка Петровска, Виолета. *Анкетирање*. Скопје: Филозофски факултет, 1999.
- Bryman, Alan. *Social Research Methods*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Castels, Manuel. 2014. Моќ комуникација. Beograd: Clio.
- Castells, Manuel. *The Internet Galaxy*. New York: Oxford University Press, 2001.
- Кастелс, Мануел. *Подмот на мрежното општество*. Скопје: АЛЕФ, 2005.
- Kennedy, Paul. “Introduction: Globalization and the Crisis of National Identities.” In *Globalization and National Identities: Crisis or Opportunity?*, edited by Paul Kennedy, and Catherine J. Danks. New York: PALGRAVE, 2001.
- Hall, Stuart, David Held and Anthony Mc Grew, eds. *Modernity and its Futures*. Cambridge: Polity Press in Association with Open University, 1992.
- Hassan, Robert, ed. *Media, Politics and the Network Society*. Berkshire: Open University Press, 2004.
- Kelner, Douglas. *Medijska kultura*. Beograd: Clio, 2004.
- Lorimer, Rolend. *Masovne komunikacije*. Beograd: Clio, 1990.
- Pieterse Nedeerven, Jan. *Globalization and Culture: Global Mélange*. Lanhan: Rowman & Littlefield Publishers, INC, 2009.
- Ritzer, George. *The Globalization of Nothing 2*. London: Pine Forge Press, 2007.
- Robertson, Ronald. *Globalization: Social Theory and Global Culture*. London: SAGE Publications, 1992.
- Robins, Kevin. *Into the Image: Culture and Politics in the Field of Vision*. London: ROUTLEDGE, 1996.
- Tjurou, Džozef. *Mediji danas, I*. Beograd: Clio, 2012.
- Tjurou, Džozef. *Mediji danas, II*. Beograd: Clio, 2013.

ИНТЕРНЕТ И АКТУЕЛИЗАЦИЈА ПРОЦЕСА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ – МАКЕДОНСКИ КОНТЕКСТ

Резиме: Овај рад истражује основне карактеристике нашег времена, однос између интернета и глобализације. Питање интернета у целини, које је имало периферни значај у социологији у погледу других медија, за релативно кратко време добија приоритетни статус као последица промена у последњих неколико деценија, које се дешавају у свету, посебно под утицајем процеса глобализације. У ствари, најдубљи генеративни контекст за повећано интересовање о овом питању је само социјално искуство. Овај се интерес може увидети у делима Џозефа Тјуриуа (Тјурои, 2012); Мануела Кастелса (Castells, 2001, Кастелс, 2005); Кевина Робинса (Robins, 1996) Дагласа Келнера (Kellner, 2004), Роналда Робертсон (Robertson, 1992), Јана Питерса Недердавена (Nedeerven, 2009) и код многих аутора који истражују глобалне манифестације интернета. У овом раду су приказани резултати истраживања о интернету и глобализације у Македонији. Истраживање је спроведено на узорку од 671 грађана (320 мушкараца и 351 жена), од 15–55 + година. Претпоставили смо да испитаници показују неке разлике у перцепцији, ставовима и искус-

твима у вези са интернетом и глобализацијом због различитих социо–демографских карактеристика. Резултати су показали статистички значајне разлике у ставовима између испитаника. Млађи испитаници, као и они са вишим нивоима образовања, показали су да су спремнији да се суоче са позитивним и негативним ефектима процеса глобализације и интернета од старијих и ниже квалификованих категорија учесника. Резултати истраживања су показали да интернет и глобализација доводе до интеграције и ерозије свих облика друштвених идентитета.

Кључне речи: комуникација, медији, интернет, глобализација, глобално, локално, идентитет.

DIJASPORSKI VIRTUALNI IDENTITETI – ANALIZA HRVATSKIH VIRTUALNIH ZAJEDNICA U ČILEU NA ONLINE DRUŠTVENOJ MREŽI FACEBOOK

UDK 004.738.5:314.745-054.72(=163.42)

Marina Perić Kaselj

Institut za migracije i narodnost, Zagreb, Hrvatska
marina.peric@imin.hr

Aleksandar Vukić

Institut za migracije i narodnost, Zagreb, Hrvatska
aleksandarvuki@yahoo.com

Sažetak: *Hrvatski iseljenici i njihovi potomci u Čileu okupljaju se u brojnim kulturnim, sportskim, profesionalnim i umjetničkim društvima putem kojih prakticiraju etničnost. Razvojem novih komunikacijskih sredstava-Interneta razvijaju i novi oblik društvenosti, etničko okupljanje, komunikaciju i interakciju u virtualnom prostoru. To su dijasporske virtualne zajednice koje se kreiraju u kiber prostoru na osovi etničke pripadnosti. U radu nam je namjera istražiti na koji način novi medij komunikacije-Internet utječe/mijenja odnos hrvatske dijaspore prema Hrvatskoj? Da li se on-line i off-line prostori/virtualni i fizički odvajaju, preklapaju ili su u međuzavisnosti i koji je njihov rezultat? Kako se predstavljaju hrvatske dijasporske virtualne zajednice (HDVZ) u Čileu i koji je interakcijski kod u njihovom posredovanju i identifikaciji? Odgovorima na ova istraživačka pitanja ukazujemo na načine oblikovanja, vrste i razlike dijasporskih identiteta. Za istraživanje identiteta HDVZ izabrali smo popularnu online društvenu mrežu Facebook, putem tražilice selektirali zajednice koje se svrstavaju u kategoriju Hrvati u Čileu: 1. Analiza profilnih slika/fotografija i opisno/opis riječima predstavljanje (ukoliko ga ima) 2. Analiza slika/fotografija iz albuma vlasnika profila u kategoriji profila pod nazivom fotografije i eventualne komentare ili natpise pored slika/fotografija. 3. Članstvo s drugim grupama/zajednicama vidljive u kategoriji profila pod nazivom članstvo/prijatelji. Naša početna hipoteza pretpostavlja korelaciju u konstruiranja virtualnih dijasporskih identiteta sa samom konfiguracijom (povijesni razvoj, oblik, sastav) zajednica.*

Ključne riječi: *ciber prostor, virtualne dijasporske zajednice, Čile, identitet, etnička pripadnost, mediji komunikacije, društvo, društveni sistem.*

UVOD

Prema procjenama Ministarstva vanjskih poslova Republike Hrvatske danas u Čileu živi oko 150 000 Čileanaca hrvatskog porijekla. Među njima manji broj je onih koji su rođeni u Hrvatskoj, i to su uglavnom politički emigranti koji su došli u trećem razdob-

lju iseljavanja,¹ neposredno nakon Drugog svjetskog rata. Oni su većinom iseljavali u Argentinu, rijetki pojedinci u Čile pa smatramo da nakon drugog razdoblja iseljavanja u Čileu nije bilo značajnog etničkog obnavljanja novim članovima zajednice.

Promatrajući iz povijesne perspektive i uključivanjem društveno-političkog konteksta, a na osnovu dugogodišnjeg istraživačkog iskustva smatramo kako nije bilo jednoobraznosti u nastanku, razvoju i održanju hrvatskih zajednica u Čileu i Argentini. Specifičnosti koje su rezultat različitih uzroka iseljavanja, razdoblja iseljavanja, useljeničke/iseljeničke politike, geografskog područja iseljavanja/useljavanja, uvjeta života i dr važni su parametri u konfiguraciji ovih zajednica.

Osim što danas u Čileu i Argentini postoje brojna kulturna, sportska, profesionalna, umjetnička društva putem kojih prakticiraju etničnost razvijaju i novi oblik društvenosti, etničko okupljanje i komunikaciju u virtualnom prostoru koji poprma ulogu online socijalnih prostora.

Nove komunikacijsko-informacijske tehnologije "svojim su ubrzanim razvojem, personificiranim kroz pojam Interneta, te prodorom u sve sfere društvenog (pa i privatnog) života neupitno inficirale i sferu kulture i kulturnog djelovanja (Shields 2001, 7).

Virtualni prostori i kompjuterski posredovana komunikacija omogućili su i nama virtualno povezivanje i prijateljstvo s članovima HDVZ u Čileu i Argentini, a time i ovo istraživanje mogućim a čini nam se i inovativnim.

Namjera nam je bila istražiti na koji način novi medij komunikacije – Internet – utječe/mijenja odnos/identitet hrvatske dijaspore prema Hrvatskoj? Da li se on-line i off-line prostori/virtualni i fizički odvajaju, preklapaju ili su u međuzavisnosti i koji je njihov rezultat? Kako se predstavljaju HDVZ u Čileu i koji je interakcijski kod u njihovom posredovanju i identifikaciji?

1. LUHMANNOVA TEORIJA DRUŠTVENIH SISTEMA KAO POLAZIŠTE ISTRAŽIVANJA KOMUNIKACIJSKIH MEDIJA

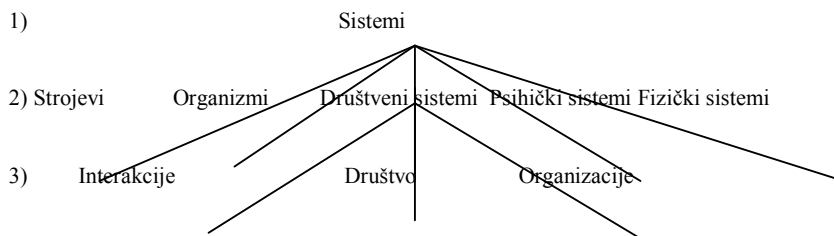
U ovom su radu prezentiraju rezultati, u određenom smislu pionirskog on-line istraživanja, hrvatskih dijasporskih virtualnih zajednica u Čileu i Argentini. U jednom metodološki drugačije koncipiranom radu mi smo se bavili sličnostima i razlikama između ovih dviju zajednica. Na ovome mjestu bavit ćemo se, uglavnom, HDZV u Čileu jer su nam ovoga puta ciljevi prije svega teorijski. Ponekad nismo mogli izbjeći ni ukazivanje na specifičnosti argentinskih zajednica, ako bi nam te specifičnosti omogućile dublje razumijevanje različitosti čileanskih zajednica. Barem su dva razloga zbog čega u ovom istraživanju nastavljamo naglasak na prezentaciju i interpretaciju rezultata istraživanja nego naglasak premještamo na razjašnjavanje parcijalnih teorija, poput teorija identiteta, etničkih zajednica, komunikacijskih medija i njihovog postavljanja u sveobuhvatniji teorijski kontekst. Prvi razlog je argumentirao još „zakleti teoretičar” Talcott Parsons – empirijska istraživanja imaju smisla samo ako produbljuju naše teorijsko znanje o promatranom fenomenu. U suprotnom, doduše, povećamo količinu znanja koje posjedujemo, ali tako proizvedeno znanje bez teorijskog konteksta često predstavlja balast i vodi pojmovnoj konfuziji. (Primjerice: je li medij kompjuter ili internet?) Drugi razlog povezan je s

¹ Prva dva razdoblja iseljavanja Hrvata u Argentinu i Čile bila su krajem 19. i početkom 20 stoljeća, te nakon Prvog svjetskog rata. Iseljavanja su bila uzrokovana ekonomskim prilikama iako su politički i ekonomski faktori bili isprepleteni i često jedan s drugim u uzročno-posljedičnoj vezi.

prvim – pojmovno polje koje nameće izabrana tema rada – virtualna i realna zajednica, komunikacija, mediji, internet, etničnost i identitet – postaviti u konsekventni teorijski okvir. To smo u ovom radu pokušali učiniti pod „firmom” teorije sistema, teorije društvenih sistema i teorije društva Niklasa Luhmanna.²

Kako u ovom radu nema prostora za detaljniju elaboraciju Luhmannove teorije ukazat ćemo na neke njene ključne elemente koji se kasnije operacionaliziraju u daljnjem tekstu. Prije svega *Teorija sistema* i njezina kasnija razrada na teoriju društvenih sistema i teoriju društva je teorija s univerzalističkim pretenzijama. Ona je referentni okvir koji u sebi uklapa sociološke, pravne, politološke, informacijske i komunikacijske teorije (tradicije), i želi da opiše svijet promatrajući ga kao sistem. No i u ontološkom smislu za teoriju sistema svijet je „nastanjen” sistemima, koji svoju operacionalnu zatvorenost duguju sposobnosti redukcije kompleksnosti. Sistem je uvijek manje kompleksan od okoline/svijeta.

Po Luhmannovu shvaćanju, teorija sistema utemeljuje se polazeći od jedne provizorne i apstraktne sheme strukture teorije.

Luhmann (2001a, 35–36) započinje obrazlaganje gornje sheme uvjerenjem da sistemi realno postoje u poretku svijeta/prirode. Na drugoj razini izgradnje teorije daje se jedna shema iskustvenih sistema, pa tako postaje jasno da se u okruženju društvenih sistema nalaze fizički i psihički sistemi, organizmi i strojevi. Treću razinu čine sastavnice društvenih sistema, interakcije, organizacije i simbolički sistemi “društva”. Shema daje provizorni orijentacijski nacrt za izgradnju teorije sistema. Ona je prije svega usmjerena na oblike i procese funkcioniranja sistema i njihove odnose sa sistemima u svojem okruženju.

Umjesto trajnim “socijalnim ugovorom” ili „zajedničkim i dijeljenim vrijednostima”, ti sistemi nastaju strukturalnim povezivanjem određenog skupa interakcija i komunikacija,³ u koji se u svakoj etapi svojeg opstanka i evolucije iznova razgraničuje od svega što im ne pripada kao prema svojoj okolini. Budući da su i same njegove granice privremene, nestaje i kauzalne veze između strukture sistema i funkcija koje ga održavaju. To znači da akcije i komunikacije nisu više nužne posljedice sistema kao uzroka, već su alternativna rješenja problema koji on postavlja u određenom trenutku svojega odnosa sa okolinom.

Takvim se autoreferencijskim obratom pozornost premješta s održanja trajne naravi sistema na promjenljiv odnos sistema i svijeta, pri čemu sistem uz pomoć svojih

² Iako je Luhmannova knjiga *Društveni sistemi* nakon objavljivanja u Njemačkoj proglašena knjigom desetljeća, čini se da osim u matičnoj zemlji i Italiji, recepcija ove i drugih Luhmannovih teorijskih knjiga napreduje veoma sporo. Ipak o širenju Luhmannovih teorijskih ideja na našem govornom području svjedoči prijevod nekih njegovih dijela na srpski i hrvatski jezik (vidjeti u literaturi).

³ Odnosno energetske i informacijske razine sistema (Baumann 1984, 11)

promatračko–selektivnih kodova (od Gehlena se ta sistemska operacija naziva institucijom) funkcionalno reducira bezgraničnu kompleksnost svijeta. On naime izdvaja određen broj mogućnosti iz svijeta shvaćenog kao ukupnost svih događaja i stanja, a ostale mogućnosti odbacuje u svoju okolinu. Kako u svojoj knjizi o Luhmannovoj teoriji društvenih sistema zaključuju G. Kneer i A. Nassehi (1993, 112): “Socijalni sistem tvore otoke manje kompleksnosti u prekomjerno kompleksnom svijetu. Granica između sistema i okoline, između unutra i vani, obilježava, dakle, ujedno i pad kompleksnosti – okolina je uvijek kompleksnija od sistema”. Ovi naizgled jednostavni uvidu imaju dalekosežne posljedice na razvoj teorije i opisivanje svijeta u kojima egzistiraju društveni sistemi. Postalo je jasno da kad su se oni jednom izdiferencirali iz biološko i fizičkih datosti/elementa svijeta oni svojim operacijama uvijek iznova sami sebe proizvode (autopoiesis) kroz svoje funkcioniranje. Iz toga slijedi da se društveni sistemi nikako ne sastoje od ljudi već od interakcije i komunikacije u okviru nekog poretka/organizacija. Tako za Luhmanna (2011, 23–34) „društvo” je samo komunikacijski sistem i ništa drugo. Sve drugo je u okružju, u najbližem interakcije i organizacije a u daljem strojevi, biološki organizmi i ljudi. Daljnja je konsekvencija sistemskog motrišta da u uvjetima moderne postoji samo jedno društvo – svjetsko društvo – koje je posljedica komunikacijskih medija širenja. Time se ne negira da i dalje u svijetu postoje „zajednice”, „virtualne zajednice”, etničke zajednice, nacije, sportski klubovi, države poput Paragvaja ili Urugvaja ili Hrvatske i Srbije. Sve su to izdiferencirani društveni sistemi, oni mogu i komuniciraju u društvu, ali oni ne čine društvo. Takvi društveni sistemi mogu nastati uvijek u skladu sa zahtjevima i potrebama rješavanja nekoga problema u društvenom sistemu, a mogu biti i prežitak starijih formi socijalne diferencijacije, na primjer segmentarne ili staleške. U evoluciji društvenih sistema, koji se nazivaju modernim temeljna sistemska operacija je funkcionalna diferencijacija a ona se provodi uz pomoć medija društva.

2. MEDIJI DRUŠTVA I VIRTUALNE ZAJEDNICE

U svojem pionirskom istraživanju medija McLuhan (2008) je formulirao tezu da je medij poruka što je impliciralo da mediji nisu tek neutralno sredstvo prijenosa informacija nego i ekstenzija čovjekovih moći koji sistemom povratne sprege utječu na korisnika medija (Carr 2011). Empirijska istraživanja koja se već dugo provode o utjecaju televizije ili kompjutera na čovjekov psihološki i nervni sistem potvrđuju da je njegova teza vjerovatno točna s određenog motrišta. No, tim uvidom još uvijek nije objašnjeno kako mediji funkcioniraju i kako evoluiraju. Zbog toga Luhmann drži da je opis medija bolje započeti razlikovanjem medijalnog supstrata i forme. Na primjer, glasovi su medijski supstrat riječi, a one su to za rečenice. Rečenica je, nadalje evolucijski promatrano medijski supstrat, a jezik je forma komunikacijskog medija. Cijeli proces sprežavanja medijskih supstrata u forme, čini se da evoluiru u materijalizirane forme – pretvaraju se u oruđa ili aparate. Labave veze pojedinih elemenata medijskog supstrate se povezuju u striktno sprege. Ono što je jednom bilo kontingentno postaje obavezno. Jezik se, tako, prvo uz pomoć pisma još jače standardizira i postaje striktno spregnuta forma (Luhmann 2011, 169–179).

U ovoj točki je vrijeme da se odgovori na pitanje s početka teksta – što je medij kompjuter ili internet. Tu opet pomaže razlikovane forme i supstrata komunikacijskih medija. Kompjuter je svakako forma. Kompjuter je izvorno zamišljen i proizveden kao stroj za računanje i što je važnije korak u razvoju umjetne inteligencije. No, s njegovim tehničkim unapređenjem postalo je jasno da je on prije svega nova forma starijih formi

medijskog komuniciranja (aparata) gramofona, pisaćeg stroja, računskog stroja, kinoprojektora, radija itd. Ili drugačije striktna sprega labavih i tek kontingentno mogućih veza medijskih supstrata – govora, jezika, pisma, glazbe, slike.... Medijska forma svih medijskih formi. Nenamjeravana posljedica evolucije komunikacijskog sistema zvanog „društvo”. Medij kao forma nastavlja komunikaciju, pa time i vlastiti razvoj po svojoj imanentnoj logici koja uglavnom nema veze s ljudskim ciljevima i smislom. Tako se nakon pojave kinoprojektora i pokretnih slika vjerovalo da je to sredstvo kojim će se nešto važno dokumentirati i sačuvati od zaborava. Neki entuzijasti vjerovali su da film može služiti obrazovnim svrhama. No, sve je uglavnom završilo stvaranjem industrije zabave. Internet bi tako mogli definirati kao nenamjeravani i zasada labavo strukturirani element komunikacije kompjutera kao striktno spregnute forme komunikacijskog medija.

Dosad smo govorili o medijima širenja (prema Luhmannovoj klasifikaciji osnovni medij širenja je jezik a u modernom društvu tzv. masmediji u koje spada i internet), no u društvenim sistemima po njemu postoje i simbolički generalizirani mediji koji omogućuju diferenciranje i funkcioniranje funkcionalno diferenciranih sistema društva (Luhmann 2004, 8–19) Novac za privredu, smisao za komunikaciju, ljubav za osjećaje, moć za politiku, pravo za pravni sistem, istina za znanost. Mediji se diferenciraju tako što razlikuju operacije uz pomoć jednostavnih kodova: plaćeno/neplaćeno, istinito/znanje/neistinito znanje. Tamo gdje nije moguće provesti operaciju kodiranja ne može se govoriti o medijima. Pa samim tim ni o diferenciranim društvenim sistemima. Iz jednostavnog binarnog kodiranja nastaju programi po kojima se sistemi trebaju ravnati i ponašati. Primjerice u mediju ljubavi koji se uspostavlja u doba razvitka novovjekog individualizma stvorena je posebna sementika ljubavi koja je usmjeravala ponašanje potencijalnih ljubavnika. Programi su davani u formi romana (medij tisak), tako da su pismene klase doslovno živjele svoju lekturu (Luhmann 1982).

Naposljetku mediji društva selekcioniraju probleme i interese društva tako što nameću teme oko kojih se onda komunicira. Oko tih tema formiraju se zajednice ili udruženja. Posebno je to vidljivo kada se promatra komunikacija na internetu. Čini se da je tu za razliku od „realnog svijeta” neka tema (interes) preduvjet stvaranja neke virtualne zajednice, za razliku od realnog svijeta gdje je neko društveno okupljanje uvjet da se o nekoj temi počne govoriti ili još točnije opisivati je. Tako su etničke grupe/zajednice veoma realne i drevne ali one nisu bile tema nekog razgovora ili opisa gotovo do jučer. U svakom slučaju kod klasičnih sociologa o toj temi gotovo da i nema riječi. Mediji kao selekcijski mehanizmi funkcionalno diferenciranih društvenih sistema operiraju još po jednom kodu – inkluzija/ekskluzija. Dok je u ranijim formama društvenih sistema gotovo svatko bio uključen u društveni sistem u cjelini svojim prostornim ili staleškim određenjem, danas je gotovo svatko isključen iz nekog dijela diferenciranog sistema. Isključeni koji nemaju posao, isključeni zbog siromaštva, rasne ili etničke pripadnosti. Cijele države isključene iz svjetskog monetarnog sistema jer ne ispunjavaju ove ili one uvjete.

Kada se govori o virtualnim zajednicama sve rečeno zadobiva određeni smisao i postaje jasnije. Već su brojna istraživanja pokrenule raspravu o ovoj temi tako da se već sada može govoriti o glavnim teorijsko/istraživačkim smjerovima, a to su čini se odnosi: virtualnog i realnog, problemi izbora tema oko kojih nastaju zajednice, problemi pripadnosti zajednici (uključenost/isključenost), te problemi identiteta (odnos realnih i virtualnih identiteta).

Virtualne zajednice su „društvene grupe koje nastaju na Mreži kad dovoljan broj ljudi vodi javne diskusije dovoljno dugo i sa dovoljno ljudskih emocija, da stvori mreže

osobnih odnosa u kiber prostoru (Harasim 1993, 5; prema: Jones 2001, 165). Kibernetički prostor i komunikacija internetom danas „mijenja način na koji razmišljamo, prirodu naše seksualnosti, oblik naših zajednica i naše identitete” (Turkle 1995, 9). Virtualne dijaspor-ske zajednice unutar kiber prostora predstavljaju pravo istraživačko polje grupne interak-cije, i modela izgradnje kolektivnih identiteta. Čini se da su one novi su oblik društveno-sti utemeljen na etničkoj pripadnosti, a koje se putem kompjuterski posredovane komu-nikacije kreiraju u kiber prostoru. Pridjev „hrvatske” (uz dijaspor-ske virtualne zajednice) određuje podrijetlo, pripadnost kao bitnu karakteristiku zajednice, a pridjevi „migrantske virtualne” ukazuju na migracije i kiberprostor, izmještene pojedince izvan fizičkih (naci-onalnih) granica i s istovremenim virtualnim bivanjem na više lokaliteta. Argentina i Čile, kao stvaran fizički i društveni prostor u kojem hrvatski migranti žive, zbog specifič-nosti odnosa i pripadnosti dvjema domovinama poprima drugačije značenje kao prostor hibridnosti kultura i identiteta. Dijasporske prostore možemo definirati kao” prostore kontakata nacija, kultura i regija... Oblici svijesti i solidarnosti koji održavaju identifikaci-je izvan nacionalnog vremena/prostora” (Clifford 1997, 244–251). Dijasporski i nacio-nalni/domovinski prostori u kiber prostoru postaju jednim socijalnim prostorom.

Hrvatski migranti, pod kojima podrazumijevamo hrvatske iseljenike i njihove potomke, pod utjecajem elektronskih medija/interneta izgrađuju nove odnose prema Hrvatskoj jer ona je virtualno blizu, može se svakodnevno „osjećati” i gledati, biti njenim dijelom. Članovi HDVZ mogu u svakom trenutku diskutirati i participirati međusobno (u Argentini i Čileu), te s članovima drugih HDVZ u Hrvatskoj i svijetu. Oni postaju „zajed-nica osjećaja, grupa koja zajednički zamišlja i osjeća” (Appadurai 2011). Struktura zajed-ništva je šira i jača jer putem računalno posredovane komunikacije nema granica i ograni-čenja koje postavlja tradicionalna zajednica (Stubbs 2006, 197).

Identitet u virtualnim zajednicama ima ključnu ulogu: „U komunikaciji, a to je primarna aktivnost, poznavanje identiteta onih s kojima komunicirate ključno je za shvaćanje i procjenjivanje interakcije” (Donath 2004, 126). Stalna komunikacije između članova zajednice nužna je za opstanak zajednice: „Komunikacija s toga stvara, uspostavl-ja i održava zajednicu” (Jones 2001, 164). Kompjuterska komunikacija omogućava „po-jedincima da dobiju informacije od jednog kolektivnog uma i da se aktivno uključe u po-dručje kompjuterske komunikacije zajedno s drugima koji imaju iste interese... Kompju-terska komunikacija i njena tehnologija povećavaju našu sposobnost interakcije” (Jones 2001, 168).

3. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA – SISTEMSKO KONSTRUKTIVISTIČKI PRISTUP

Metoda koju smo koristili u istraživanju je ona za koju se zalaže sistemska teo-rija, a ta je promatranje. (Zbog toga nismo ni provodili anketu niti smo bilo koga o čemu pitali) Ključno za Luhmannovu paradigmu promatranja jest shvaćanje da ne postoji do-minantna točka promatranja. Znanost ne može zauzeti motrište Boga, mada ga često po-kušava zauzeti. Zbog funkcionalne diferencijacije društva izdvajaju se i posebni promat-rački aparati: znanost, država, masovni mediji, umjetnost. Iz različitih promatračkih perspektiva razvijaju se opisi, diskursi, pogledi na svijet organizirani i selekcionirani u teme. Sve može postati tema komunikacije u situaciji. Opisi i situacije čine strukturalnu spregu društvenog sistema i okružja. Operiraju kao kružne autoreferencijalne i heterorefe-rencijalne strukture po modelu *dvostruke hermeneutike* – promatranje konstruira situaciju, a

situacija konstruirana promatrača. „Sociolog–promatrač može učiniti društveni život sebi dostupnim kao „fenomen” za promatranje jedino ako se osloni na resurs vlastitog znanja o njemu, kojim ga on konstituira kao „temu za istraživanje” (Giddens 1976, 161–162).

Paradigmu za promatranje društvenog sistema u nekoj situaciji razvio je Luhmann (2001b) na temelju svojih teorijsko–epistemoloških postavki i mi smo je primijenili kao glavnu metodu našeg istraživanja.

a. Samopromatranje i opisivanje nekog sistema naziva se refleksijom.

b. Promatranje sistema koje provodi neki vanjski promatrač naziva se proizvođenjem jedinstva. Iz toga slijedi:

c. U slučaju refleksivnog (samo) opisivanja riječ je o identitetu.

d. U slučaju vanjskog opisivanja riječ je o klasifikaciji.

Systemska sociološka teorija kao promatrač razlikuje društveni sistem (interakcijski i komunikacijski) i njegovo okruženje, odnosno situaciju. Aktere u društvenom sistemu može se promatrati kao pojedince ili kolektivitete. Aspekti sistema ličnosti uključuju i etničku pripadnost tako da se pojedince može promatrati kao elemente društvenih grupa (etničkih). U procesu međusobnog promatranja pojedinci (etničke grupe) proizvode opise drugih grupa (etiketiranje, tipiziranje, stereotipiziranje) i vlastite samoopise. Zbog različitih kutova promatranja nastaju kolektivni subuniverzumi značenja odnosno identiteti.

U etničkim situacijama su uvijek osim prisutnih sudionika uključeni i, kako to pokazuju Berger i Luckmann (1992, 55–57) i suvremenici, prethodnici i nasljednici. U situaciju su uključeni i promatrači drugoga reda, društveni sistemi koje Luhmann naziva organizacijama (primjerice država) ili diferencirani funkcijski sistemi – znanost, školski sistem, tržište, obitelj). Na neki način kolektivni i pojedinačni akteri posjeduju svijest o kompleksnosti svoje etničke situacije i na temelju toga usmjeravaju svoje djelovanje. Iz njihove perspektive situacija može biti i resurs za ostvarivanje akterovih ciljeva. Prilikom predstavljanja sebe u etničkoj situaciji, akter pred publikom može isticati ili prikrivati određene vidove svojega identiteta (Giddens 1984, 90).

I na kraju sociologija može i treba promatrati promatrače etničke situacije – organizacije i funkcijske sisteme. I to tako da promatra razlikovne kodove koje promatrači drugoga stupnja koriste u svojem promatranju. S motrišta trećeg stupnja, promatrači drugog stupnja su također dio promatrane situacije. Proizvođači svoje sociološke opise i sama sociologija postaje dio situacije kako za sudionike tako i za druge promatrače. Dijaletika odnosa između društvenih znanosti (antropologije, sociologije) i promatranoga (sociologa i aktera, antropologa i domoročana) sačinjava os oko koje se okreće teorija promatranja. Promatranje i komunikacija utemeljuju se u razlikovanju. Znanost se nalazi u društvenoj situaciji, ona joj nije izvanjska, ona svijet promatra iznutra. Njezin razlikovni kod, medij u kojemu operira jest istinito/neistinito znanje. Opisivanje promatranja neke situacije dano u znanstvenom izvještaju dalje se komunicira u društvenom sistemu znanosti, dakle u jednom isječku realnosti koji tvori znanstvenu situaciju.

Za potrebe istraživanja HDVZ u Argentini i Čileu izabrali smo popularnu *online* društvenu mrežu *Facebook*, putem tražilice selektirali grupe/zajednice koje se svrstavaju u kategorije: Hrvati u Argentini, Hrvati u Čileu. Na taj način smo u beskonačnom kiber prostoru pronašli zajednice s konkretnim lokalitetima i definiranim identitetom. Na *Facebook*–u je trenutačno kreirano/registrirano preko trideset HVDZ u Čileu, i preko četrdeset HVDZ u Argentini. Ovakav interes i potreba za virtualnim etničkim okupljanjem indikator je važnosti etničkog identiteta u cjelokupnom identitetskom polju (različitih pripadnosti) hrvatskih iseljenika/potomaka.

Na *online* društvenoj mreži facebook osoba/grupa otvara svoj profil i na taj način se povezuje s drugim pojedincima/grupama. Profil sadrži određene karakteristike pojedinca uglavnom sociodemografske pokazatelje: ime i prezime, spol, godina i mjesto rođenja/prebivališta, zanimanje i dr. Može se nalaziti i kratki opis preferencija, bilješki, citata i sl. samog autora profila. Na profilu se nalaze i popisi prijatelja, ali i zid na kojem im prijatelji mogu ostavljati poruke, komentare i dr. Vlasnici profila imaju i svoje fotografije uglavnom sortirane u albume.

Kako je *Facebook* ustrojen na način da osobama omogućuje velik stupanj kontrole nad osobnim informacijama koje dijele s drugim korisnicima mi smo hrvatsko–čileanskim i hrvatsko–argentinskim grupama (otvorenim/zatvorenim) uputili zahtjev za prijateljstvom. Kad smo dobili potvrđan odgovor postali smo njihovi prijatelji i time nam je omogućena interakcija s članovima unutar zajednica.

Za istraživanje HVDZ na *online* društvenoj mreži Facebook izabrali smo tri elementa analize:

1. Analiza profilnih slika/fotografija i opisno/opis riječima predstavljanje (ukoliko ga ima)

2. Analiza slika/fotografija iz albuma vlasnika profila u kategoriji profila pod nazivom fotografije i eventualne komentare ili natpise pored slika/fotografija.

3. Članstvo s drugim grupama/zajednicama vidljive u kategoriji profila pod nazivom Članstvo/prijatelji.

Prvi element analize govori o samopredstavljanju HDVZ putem profilnih slika/fotografija, jer su profilne slike/fotografije jedan su od najistaknutijih dijelova *Facebook* profila, koji je javan te uvelike utječe na prvi dojam koji drugi stvaraju o nama. Parafrazirajući Goffmana (2000) možemo reći kako se HDVZ na *online* društvenoj mreži putem svojih profila predstavljaju publici (drugim korisnicima *online* društvene mreže) iznoseći u prvi plan svoje osobne podatke/opis i način/stil na koji to izvode.

Drugi element analize pokazuje koje osobe, događaje, aktivnosti i sl. zajednice vizualno prezentiraju/pričaju putem fotografija, zašto ih smatraju bitnim/važnim i koju ulogu imaju u njihovoj identifikaciji, kao i međusobnoj/grupnoj interakciji. Fotografije su tekstovi zapisani pomoću onoga što možemo nazvati *fotografskim diskursom* „ali taj diskurs, poput bilo kojeg drugog, uključuje diskurse izvan sebe te je i „fotografski tekst”, poput bilo kojeg drugog teksta, mjesto složene „intertekstualnosti”, preklapajući niz prethodnih tekstova „shvaćenih zdravo za gotovo” u određenom kulturnom ili povijesnom sjecištu” (Burgin 1982, 142).

Treći element analize vezan je uz grupe/zajednice koje smatraju sebi bliskim/sličnim. Postavljamo pitanje što ih povezuje i što im je zajedničko? Sličnost/bliskost/zajedništvo s drugim VZ u Hrvatskoj, Argentini, Čileu ili drugim zemljama u svijetu bitan je pokazatelj u konstrukciji njihova identiteta.

“Identiteti nikada nisu jednoznačni, već višestruko konstruirani preko različitih diskursa, praksi i pozicija” (Hall 1996, 4). Zbog toga je jedno od značajnijih pitanja teorijskog proučavanja identiteta odnos individualnih i kolektivnih identiteta, odnosno stav koji subjekt zauzima naprama zajednice. Identitet je rezultat identifikacije, to jest razlikovanja koje je “konstruirano na osnovi prepoznavanja nekog na osnovi zajedničkog podrijetla ili zajedničkih karakteristika s drugom osobom ili skupinom, ili s idealom” (Hall 1996, 2). Identifikacija s društvenom zajednicom ili nekim segmentom kolektivnog identiteta bitno utječe na individualni identitet subjekta.

4. SAMOOPISIVANJE ČILEANSKIH HDVZ U KIBER PROSTORU – MI SMO HRVATI U ČILEU

Ljudi se u većini slučajeva definiraju na osnovu svoje grupne pripadnosti. Prema teoriji socijalnog identiteta (Tajfel and Turner 1986) neki elementi u samopredstavljanju pojedinca posljedica su njegovog sudjelovanja u članstvu pojedinih socijalnih grupa. U određenim društvenim situacijama socijalni identitet pojedinca postaje važniji od osobnog. Među mnoštvom identiteta/identifikacije pojedinaca, etnički/nacionalni identitet dijasporskih/etničkih zajednica zauzima važno mjesto. Etničku skupinu/zajednicu definiramo kao grupu ljudi koje na osnovu fizičkih sličnosti ili sličnosti u običajima, imaju subjektivno vjerovanje u zajedničko porijeklo (Weber 1976) ili etnička skupina je populacija koju subjektivno i objektivno veže: zajedničko ime, mit o zajedničkom podrijetlu, elementi zajedničke povijesti, grupna odanost imenu, identitetu, teritoriju (Smith 1988). HDVZ u Čileu, mnogo su više nego one u Argentini postmoderne zajednice koje unutar globalnosti revidiraju i nanovo interpretiraju lokalnost stvarajući vlastite društvene i socijalne odnose među svojim članovima. Dijasporske zajednice su „zamišljene zajednice”, gdje se pripadnost zajednici očituje kroz „zamišljanje” pripadnosti i zajedništva s drugim članovima zajednice s kojima se ne živi niti se ima neposredna komunikacija (Anderson 1990).

HDVZ u Čileu predstavljaju se putem fotografije profila i kratkim tekstualnim opisom. U većini slučajeva u Čileu slično kao i u Argentini na slikama profila dominiraju motivi hrvatske šahovnice, grba, zastave u kombinaciji s čileanskom ili argentinskom zastavom ili srce u kojem je argentinska i čileanska zastava.

Predstavljanju se imenom Mageljanci hrvatskog srca ili Hrvatsko srce (u nastavku – mislili su da nas više neće biti) ili Hrvatsko srce u Quitilipi. Prepoznaje se važnost etničkog identiteta (Hrvat) koji je stavljen u istu poziciju s nacionalnim identitetom (Čileanac, Argentinac), kao i o emotivnom odnosu prema dvjema domovinama. Za razliku od Argentine, na slikama profila HVDZ u Čileu nema religijskih simbola jer svoj etnički identitet ne povezuju s hrvatskim katoličkim identitetom i uvijek su u kombinaciji simboli pripadnosti objema domovinama, dok se kod HVDZ u Argentini češće vizualno ističu samo hrvatski nacionalni simboli.

Slike profila imaju semiotički smisao. Kroz fotografije profila iščitavamo identitete hrvatskih potomaka: pripadnost dvjema domovina, hibridnom identitetu, emotivnoj povezanosti s domovinom predaka, o nositeljima i kreatorima hrvatsko-čileanske kulture, religijsko-etničkom identitetu, o mnogostrukim transnacionalnim i translokalnim vezama i sl.

Kako su članovi HVDZ u Čileu uglavnom mladi potomci iseljenika – pripadnici treće, četvrte i pete iseljeničke generacije – potreba da se predstave kao Čileanci hrvatskih korijena ili jednostavno Hrvati u Čileu govore o snažnoj potrebi za isticanjem svojeg porijekla kao bitnom karakteristikom vlastitog identiteta. Svi nazivi zajednica kao i komunikacija među njihovim članovima je gotovo isključivo na španjolskom jeziku što može biti određena barijera za članove iz Hrvatske, i drugih zemalja svijeta koji ne govore španjolski jezik. Nadalje, prema njihovoj vlastitoj definiciji oni su Hrvati u Čileu (Magallanes, Antofagasta, Iquique, Atacama, La Serena).

HDVZ u Čileu registrirane su (u rubrici mjesto rođenja na facebooku) na područjima gdje su već formirane (stare) hrvatske kolonije/naseobine i gdje egzistiraju tradicionalne hrvatska iseljeničke zajednice (uglavnom formirane unutar hrvatskih iseljeničkih društava). HVDZ u Čileu registrirane su u pokrajinama Magallanes, Santiago, Antofagasta, Iquique te pokrajini Coquimbo (La Serena). Mnoge od ovih HVDZ egzistiraju i u fizi-

čkom prostoru (off line) kao tradicionalne dijasporske zajednice unutar iseljeničkih društava (a virtualni prostor im pruža određenu nadogradnju i vezu (interaktivno putovanje i komunikaciju) s domovinom. Putem mreže internetskom tehnologijom mogu komunicirati istovremeno s više sebi bliskih aktera u različitim dijelovima svijeta i svakodnevno s njima razmijeniti aktualnosti/informacije/upite bez prostornih i vremenskih granica. U Čileu vidljivi su različiti tipovi HVDZ. Tipološki dijelom odgovaraju tradicionalnim hrvatskim iseljeničkim društvima: kulturne, obrazovne, sportske, folklorne, glazbene, političke zajednice. Postoje i druge HVDZ koje su kreirane spontano, kao posljedica interakcija s članovima iste etničke zajednice i mogućnosti zajedničke pripadnosti i emotivnog odnosa prema (zamišljenoj) domovini.⁴ Kao datum rođenja u Argentini mnoge HDVZ navode 25. 6. 1991. (datum kad je Hrvatska proglasila samostalnost i neovisnost), 10. 4. 1941. (datum proglašenja NDH) ili datum/godina kad je osnovano hrvatsko iseljeničko društvo ili uglavnom u Čileu datum rođenja osobe koja je kreirala zajednicu ili godina kada je zajednica registrirana na facebook-u. To je razlika koja dosta govori sama po sebi.

Osim slikama profila većina HDVZ predstavlja se i tekstualno. U opisu kao bitnoj oznaci njihova etničkog identiteta pozivaju se na pretke i ističu važnost etničkog porijekla.⁵ U tekstualnim opisima izražavaju emotivnu povezanost prema domovini: „Ljubav prema domovini ne poznaje granice... Voljena Hrvatska” (Centar Cultural Croata del Chaco), „Najdraža Hrvatska” (Croatas en Argentina), „Recite koliko volite Hrvatsku!” (Croatas en Antofagasta y el Mundo). Upravo su emocije važan aspekt identiteta „Identiteti, ustanovljeni u sustavima vrijednosti koji uvjetuju djelovanje, tu moć konkretiziraju jedino tako što razvijaju emocionalnu energiju” (Kaufmann 2006, 15).

Iz opisa su vidljivi i određeni ciljevi ili misija HDVZ: „Cilj je okupiti hrvatske poduzetnike. Razvijati mreže podrške ...” (Agrupacion Bario Croata), „Cilj je okupiti se i pričati riječima i slikama o Hrvatskoj” (Croatas en Antofagasta y el Mundo).

U svom predstavljanju zajednice naglašavaju i razdoblje iseljavanja njihovih predaka *Društvo hrvatskih katoličkih sveučilištaraca i srednjoškolaca* predstavlja se kao sinovi i unuci hrvatskih političkih emigranata/izbjeglica pristiglih u Argentinu neposredno nakon Drugog svjetskog rata, dok se *Mageljanci s dalmatinskim srcem* predstavlja se kao potomci Dalmatinaca pristigli krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Potomci Hrvata u argentinskoj Patagoniji govore kako su oni potomci Hrvata i drugih Slavena, te da ih tema religije i politike ne zanimaju jer su one donijele samo rat i svađu među njihovim državama/narodima.

Ovakvo predstavljanje govori kako se ove zajednice „različito sjećaju” i kako unatoč tomu što su kreirane sa sličnim ciljem i u istoj državi nisu jednake niti iste.

Od različitih inačica hrvatsko–argentinskih i hrvatsko–čileanskih naziva regionalnu hrvatsku pripadnost ističu u Čileu grupa *Mageljanci s dalmatinskim srcem* i *Dalmatinsko društvo (Sociedad Dalmata) u Punta Arenasu*, a u Argentini u pokrajini Buenos Aires (Berisso) *Udruženje Hrvata istarskih korijena (Asociacion Croata raices Istria-*

⁴ HVDZ u Čileu pod nazivom *Tamo daleko... Hrvatski imigranti u Magallanesu (Magallanicos con corazon Dalmata)*, *Mageljanci s hrvatskim srcem (Magallanicos con corazon Croata)*, *Hrvatski Čileanci (Croatas Chilenos)*.

⁵ „U sjećanje na naše pretke Hrvate njegujemo naše korijene. Ovo je mjesto susreta hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka u Magallanesu i čilenskoj Antartici (...). Krv nije voda“ (Tamo daleko... Inmigrantes Croatas en Magallanes)..., “Ova grupa ima za cilj podijeliti priče naših roditelja, baka i djedova“ (Los Croatas en Argentina...), „Otkrijmo što smo naslijedili od svojih predaka“ (Tierra Croata).

nas). Regionalizam se shvaća u socijalnom smislu „na izraženoj subnacionalnoj identifikaciji koja postoji na određenom području” (Banac 1998, 123).

U Punta Arenasu danas egzistira i *Dalmatinsko i Hrvatsko društvo*⁶. *Dalmatinsko društvo* predstavlja se profilnom slikom grba Dalmacije. Signifikantno je da postoje istovremeno i dvije HVDZ *Mageljanci s dalmatinskim srcem*, ali i *Mageljanci s hrvatskim srcem*. Iz ovoga je također vidljivo kako je prošlost bitan čimbenik u konstruiranju identiteta, ali i budućeg razvoja hrvatskih zajednica na području Magallanesa.

Naprijed spomenute HVDZ *Mageljanci s hrvatskim srcem* ili *Mageljanci s dalmatinskim srcem* govore o još jednoj identifikaciji po dvostrukoj regionalnoj osnovi (regija Čile), ali kako smo naveli i po regiji Dalmaciji stoga ih možemo kategorizirati kao Dalmatinske *Mageljance* uz kojih su još i Hrvatski *Mageljanci*. Dalmatinski *Mageljanci* smatraju kako veliki broj *Mageljanaca* „ima hrvatske krvi, ili izražava ljubav i naklonost prema Hrvatskoj”.

HDVZ pod nazivom *Croatas en Espanol* (Hrvati na španjolskom) okuplja sve Hrvate i hrvatske potomke na području Južne Amerike, odnosno španjolskog govornog područja, a najviše Hrvate u Čileu i Argentini. Stoga možemo izdvojiti još jednu identifikacijsku kategoriju Hrvati španjolskog jezika i kulture.

Od političkih stranaka u virtualnom prostoru pronalazimo HDZ u Argentini i Socijaldemokratsku partiju SDP u Čileu i Argentini.⁷ Naklonost SDP-u u Čileu možemo pojasniti i činjenicom kako su mnogi Čileanci, a tu prvenstveno mislimo na Hrvate (njihove potomke) bili pobornici komunističke i socijalističke struje *Salvatorea Allendea*,⁸ ali i pristaše/simpatizeri komunističke Jugoslavije (Perić 2004). I danas među potomcima postoji naklonost prema lijevoj političkoj struji/opciji. U Argentini su tradicionalno naklonjeni desnim političkim strankama.

5. SAMOOPISIVANJE KROZ FOTOGRAFIJE – FOTOGRAFSKI DISKURS HVDZ U ČILEU

Postoje identiteti iz prošlosti koji se dovode na mrežu i pomažu korisnicima da nađu svoj mrežni identitet tragajući za podudarnostima koje su postojale prije ulaska u virtualni prostor (Mitra 2001). U virtualnim prostorima HDVZ oživljavaju identitete prošlosti koji dobivaju novi smisao spajajući pri tomu tisuće članova i postajući dio njihova identiteta. Konstruirajući povijest dovodimo je u vezi sa sadašnjosti i ona ima utjecaj na naše živote: „Mi čuvamo uspomene na svaku epohu u našim životima, i stalno ih reproduciramo kroz njega kao stalne odnose, i na taj način se smisao našeg identiteta ovjekovječuje” (Holbwachs 1992, 47).

⁶ Za vrijeme i poslije Prvoga svjetskoga rata dio hrvatskih iseljenika (nekadašnjih političko opredijeljenih „austrijaka“) nije htio prihvatiti novu državu niti sebe zvati/imenovati Jugoslavenima. Iz tog razloga oni su se opredijelili za regionalnu pripadnost i sebe proglasili Dalmatincima. Sve do domovinskog rata i proglašenja RH na ovim prostorima uz Jugoslavensko društvo (sada Hrvatsko društvo) postojalo je Dalmatinsko društvo.

⁷ Osnivači su dva brata.

⁸ Ljevičar i marksist Salvador Allende postao je predsjednikom Čilea na izborima 1970. godine. Tokom svoje vladavine proširio je agrarnu reformu, nacionalizirao je banke i rudnike bakra. Drugim reformama je još htio poboljšati položaj siromašnih u Čileu i zato je došao u sukob s bogatim slojevima društva i crkvom. Potom je čileanska armija pod vodstvom generala Augusta Pinochet-a 11. rujna 1973. izvela državni udar i preuzela vlast, a tog dana je Allende poginuo pod još nejasnim okolnostima.

Fotografije na profilima zajednica koje su obično sortirane u albume prikazuju različite segmente života, lepeze prošlih i sadašnjih događaja, geografske krajolike dviju domovina /mjesto pripadanja, poruke i trenutke koji se pokušavaju obilježiti kako se ne bi zaboravile ili se zaboravljenim stvarima ponovno daje uloga i sadržaj. U HVDZ fotografije imaju važnu ulogu jer su osnova komunikacije i interakcije. Putem fotografije se razmjenjuju osobna iskustva, dijele važni trenuci/događaji iz života samih zajednica, ali i prikazuju geografski, povijesni i društveni aspekti daleke (zamišljene) domovine. Sadržaj i narav fotografija pokazuje nam što je za njih važno i bitno, koje poruke odašilju, što je osnova njihove grupne identifikacije: „Svako pripovijeda svoju životnu priču koja daje smisao njegovom životu” (Kaufmann 2006, 109).

U Čileu HVDZ „Tamo daleko – Hrvatska zajednica u Magellanesu” predstavlja se pjesmom *Tamo daleko*, izvorno srpskom pjesmom⁹ koja je prerađena u dalmatinsko-mageljansku verziju. Ona ima višestruku funkciju; poput himne je Hrvatima/potomcima ovog kraja, pjeva se na svim proslavama, svečanostima, podloga je za kratke video uratke, naslove knjiga, ali i kao što je vidljivo i kao bitna identifikacijska oznaka kako u fizičkom tako i u kiber prostoru. Hrvatica iz Argentine kreira kratki video film kroz fotografije pod nazivom *Tamo daleko* gdje stihovi pjesme opisuju dolazak i život Hrvata u argentinskoj Patagoniji i Rio Gallegos-u. Upravo geografska blizina čileanskih i argentinskih Hrvata u Patagoniji govori o utjecajima i povezanosti čileanskih i argentinskih Hrvata Patagonije. Mogli bi ih kategorizirati kao Hrvati Patagonije. Ova zajednica ne skriva život i simpatije njihovih predaka prema Jugoslaviji,¹⁰ ali u neku ruku i njihovo nasljeđe: stare fotografije kao svjedočanstva prikupljanja humanitarne pomoći za prvu i drugu Jugoslaviju, prezentiranje zajedničke kulture Hrvata, Srba i Slovenaca, prvog jugoslavenskog

⁹ Na web stranici „Ujedinjeni Srbi“ na ovaj način tumače/opisuju pjesmu *Tamo daleko*: „U Južnoj Americi, srpski je u jugoslovenskoj koloniji bio službeni jezik, a pesma 'Tamo daleko' zvanična iseljenička himna. Uostalom, i sama misao vodilja koja je bila i politički program JNO, izrečena na kongresu u Antofagasti (Čile) 1916. godine glasila je: 'Srbi-Hrvati-Slovenci zajedničkim imenom Jugosloveni, jedan su narod!' (u nastavku teksta...) Na ploči Pedra Kusanovicha Salamunicha isklesani su stihovi pesme 'Tamo daleko'. Pedro Pavlovich se seča da je njegov deda dosao u Čile iz Metkovicha, a gaucio Drago Markovich istice da u ovoj zemlji svi jugoslovenski iseljenici slave srpsku Novu godinu. Porodica Nikole Jankovicha iz sela Babija kod Niksicha krenula je u pekalbu još pre dve stotine godina i dosla u malo selo Mederijaga da se bavi stocarstvom. Folklorno društvo 'Njegos' ih već decenijama drži na okupu, da ne zaborave svoju veru, običaje i jezik. U mestu Porvenir, mnogi Čileanci govore srpski, a na lokalnim saobraćajnim znacima stoji obavestjenje: Jugoslavija 18.622 kilometra“ (tekst je prepisan doslovno sa svim gramatičkim greškama i tipfelelima).

¹⁰ Od Prvog svjetskoga rata u Čileu dolazi do procesa *jugoslavenizacije* hrvatskih zajednica. Najveći jugoslavenski narodni pokret JNO imao je najveću podršku kako duhovnu tako i materijalnu među hrvatskim zajednicama u Čileu. Jugoslavenski narodni pokret izazvao je velike simpatije i podršku Čileanaca o čemu nam govore i slijedeći prilozii: „Sa Čileom smo povezani prijateljski jer je za vrijeme rata pružila našim zemljacima bratsko gostoprimstvo i pokazala puno shvaćanje za političke težnje Jugoslavena prateći sa simpatijama naš pokret (Novi iseljenik, 3. 5. 1929). Ili: „Od čitave emigracije ona u Čileu je najvrednija i najpoduzetnija i po nacionalnoj svijesti. Na to je utjecao povoljan ambijent u Čileu gdje su naučili što je sloboda. Podupirali su odbor u Londonu i Srpski Crveni krst. Pokret je uživao stalne simpatije Čileanaca i potpunu slobodu pod zaštitom čileanske zastave. Čileanska štampa je stajala na raspolaganju našem pokretu i borbu za naše oslobođenje. Čileanski narod učestvovao u gotovo svim našim akcijama. Sa posebnom zahvalnošću trebaju dati tom gostoljubivom narodu kojima je bila prava domovina dok smo čamili u ropstvu“ (Jorge Matulović, Novi iseljenik, 18. 9. 1929; u: Perić Kaselj 2010, 250).

konzula Kusanovića, osnivanje jugoslavensko-čileanske banke, fotografije jugoslavenskog pripomoćnog društva u Antofagasti.

Prema fotografijama možemo konstatirati kako nisu involvirani u političke događaje u Hrvatskoj. Fotografiski bilježe prijenos proslave Hrvata s trga bana Jelačića iz Zagreba prilikom ulaska Hrvatske u EU, posjete premijera Milanovića Hrvatima u Punta Arenasu gdje je od strane zajednice priređen srdačan prijem, svečanost povodom dana hrvatske državnosti. Niz fotografija prikazuju različite dijelove Hrvatske, a najviše otok Brač, Hvar i područje omiškog kraja (mjesto odakle potječu). Otok Brač je prikazan i kroz povijesno-suvremenu perspektivu (nekad i danas) kao i još uvijek žive transnacionalne veze na relaciji Punta Arenas – Brač (posjeta potomaka – „traženje korijena”, postavljanje kamene ploče na Braču u spomen dr. Mateju Bencuru/Martinu Kukočin, povijesno-dokumentarni video uradci o otoku Braču. Unutar prostorija *Hrvatskog doma* (gdje je jedan zid uređen kao replika tipične dalmatinska kuće od kamena s prozorima i zelenim škurama) uklesan nalazi se kameni hrvatski grb i slika prvog predsjednika Hrvatske dr. Tuđmana.

U kiber prostoru najaktivnije su virtualne zajednice u Magellanosu, dok ostale HVDZ iz Santiaga, Iquiquea, Antofagaste, Atacama uglavnom predstavljaju svoja društva (utemeljena u fizičkom prostoru) iz povijesne i sadašnje perspektive. Društva iz Santiaga i Antofagaste detaljno su predstavljena putem web stranica. IZ fotografija HVDZ „Hrvatski stadion” (Estadio Croata) Santiago koji se sastoji od impozantnih sportskih dvorana, bazena, konobe, dvorane za konferencije, gimnazije, različitih sportskih škola (nogomet, ritmika, gimnastika, tenis, rukomet, plivanje i dr.), koje je u vlasništvo hrvatske zajednice vidljiv je ekonomski i kulturni angažman i prestiž hrvatskih potomaka.

Hrvatski dom u Iquique na *Slavenskom trgu*¹¹ postavio je kamenu ploču sa stihovima: „Unutar ovog bračkog kamena kuca jedno srce. To je srce koje je Dalmatinac donio u Iquique. To je srce koje danas kuca u svim njegovim sinovima u Iquiqueu”.

Postavljen je i *Hrvatski trg* na kojem je u bronci postavljen spomenik–replika Meštrovićeve skulpture *Majka Domovine – Povijest Hrvata*.

Obitelj i nasljeđe bitna je komponenta u samoidentificiranju potomaka iseljenika. Ona je prvi i osnovni stupanj mnemoničke socijalizacije, prva naracija koju smo stekli kao pojedinci. Ona može i ne mora zadržati primarni položaj u odnosu na druge stečene naracije kroz sekundarnu socijalizaciju, ali može imati veliki utjecaj na sagledavanja i promišljanje stvari u sadašnjosti i modeliranju identiteta.

Kroz fotografiski diskurs, slično kao u zajednici Punta Arenasa, ne može se iščitati politička uključenost/politički transnacionalizam. Istaknuta je i u ovom slučaju naklonost prema aktualnoj vlasti. Od suvremenih događaja obilježen je posjet ministrice vanjskih poslova Vesne Pusić, kao premijera Milanovića u čiju čast je priređena svečana večera, s prigodnim programom i nastupom pjevačkog zbora *Jadranski biser* i folklornom skupinom *Jeka*.

Naglašen je ekonomski transnacionalizam¹² kroz aktivnosti društva profesionalaca i poduzetnika hrvatskog podrijetla (CPEAC)¹³ i Hrvatsko-Čileanske gospodarske i tu-

¹¹ Kojeg su u ime Dalmatinaca, Hrvata i Slavena 1910. godine poklonili Čileu povodom 100 godišnjice čileanske nezavisnosti.

¹² Transnacionalizam podrazumijeva proces multiplih veza i interakcija ljudi i institucija preko granica nacija-država (Vertovec 1999). Kod istraživanja transnacionalizma autori (Portes, Guarnizo and Landolt 1999; Božić 2001) obično razlikuju tri društvena polja socijalne akcije: ekonomsko, političko i sociokulturno, pa u skladu s tim rabe termine: ekonomski, politički i sociokulturni transnacionalizam. Akteri/mig-

rističke komore (CROCHAM).¹⁴ Zapaža se ekonomski i kulturni utjecaj hrvatskih iseljenika koji je upečatljiv u svim dijelovima Čilea koji su Hrvati naselili: Hrvatski trg u Iquiqueu, Slavenski trg u Tarapaca, kuća Baburica, najstarija hrvatska vatrogasna društva i dr. ili potomci iseljenika poput uglednog čileanskog književnika hrvatskog podrijetla Estaban Scarpa, prestižne čileanske novinarske nagrada imenovane u spomen prve i svjetski poznate čileansko-hrvatske novinarke Lenke Franulić. Na sjeveru Čilea HVDZ u formalnoj i neformalnoj komunikaciji, ali i u vidu materijalne i nematerijalne kulture naglašavaju jugoslavenske/slavske korijene, za razliku od juga Čilea gdje je kod HVDZ naglašen dalmatinski regionalizam.

Potomci Hrvata u Čileu naprama onima u Argentini imaju drugačiji odnos prema Hrvatskoj. Mogli bi zaključiti kako je taj odnos „lakši” i stvar osobnog izbora, rezultat potrage za korijenima i upoznavanje domovine njihovih predaka koji su hrvatsku kulturu prenijeli na čileansko tlo. Jugoslavija je isto dio njihove prošlosti i oni je drugačije rekonstruiraju i pamte. Stoga oni doživljavaju Hrvatsku kroz njezine geografske ljepote, kulturu kraja iz kojih potječu njihovi preci. Kroz brojna folklorna, zborna i klapska društva u kojima je i veći broj Čileanaca ne hrvatskog porijekla prezentira se hrvatska kultura. Izrazita je emotivna veza članova zajednice (HDVZ u Čileu i Argentini) prema domovini. Blog članice Marijane Campera argentinske Hrvatice omiljen je blog južnoameričkih Hrvata. I sama, kao argentinska Hrvatica opisuje odnos potomaka Hrvata iz Argentine prema Hrvatskoj u članku pod nazivom „Bolovati od Hrvatsva”: „...Prije osam godina sam osvijestila veliku istinu. Bolovala sam od *hrvatstva* od malih nogu, što je u konačnici bio faktor koji me potaknuo da napustim rodnu Argentinu i počnem novi život u Hrvatskoj. Tu je *dijagnozu* opisao hrvatski honorarni konzul u Rosariju 2006. godine i smatram da je to najveća istina o Hrvatima u dalekom iseljeništvu...Prepoznaje se po suzama u očima kad se čuje Hrvatska himna, neiscrpoj žedi prema bilo čemu hrvatskom, pjevanju hrvatskih pjesama čak i kad se ne zna jezik, ponosnom plesanju hrvatskog folkloru, lijepljenju naljepnica *HR* na automobile kao da zakon na to obvezuje, pripremanju tradicionalnih jela za blagdane bez obzira na ekstremno visoke temperature koje su u Buenos Airesu u tijekom Božića – to je bolest zvana *hrvatstvo*.”

6. KOMUNIKACIJA I INTERAKCIJA ETNIČKIH ZAJEDNICA U VIRTUALNOM I REALNOM PROSTORU

U kiber prostoru HDVZ pronalaze druge VZ s kojima su bliske, slične ili dijele iste preferencije/interese. Iako su HVDZ uglavnom oslonjene na fizički prostor gdje i u

ranti mogu sudjelovati u svim ili jednom aspektu/sferi transnacionalizma. Stoga aktere/imigrante koji povezuju određene sfere društvenog i kulturnog života preko nacionalnih granica možemo nazvati transmigrantima, a društvene mreže/ prostore u njihovom svakodnevnom životu transnacionalnim društvenim prostorima (Povržanović Frkyman 2001, 14).

¹³ Osnovana još 1958. godine. Cilj je okupiti profesionalce i poduzetnike hrvatskog podrijetla (po etničkom kriteriju) i očuvati tradiciju na temeljima profesionalnih postignuća njihovih predaka. „Želimo pridonijeti očuvanju ugleda naše ustanove u Čileu, naglašavajući postignuća koji naši članovi postižu u različitim stručnim i poslovnim područjima, kao i pokušati potaknuti ulazak novih generacija kako bi osigurali našu budućnost u narednim godinama“ (<http://www.profesionalescroatas.cl>).

¹⁴ Osnovana sredinom 90-ih prošlog stoljeća s ciljem povećanja trgovinskih, financijskih i industrijskih odnosa između dvije zemlje, razmjene informacija i proizvoda čileanskih tvrtki u Hrvatskoj i obrnuto. Razvile su se različite aktivnosti, kao i suradnja s južnoameričko-hrvatskom gospodarskom komorom.

stvarnom off-line/fizičkom prostoru bivaju i djeluju kiber prostor briše granice fizičke i vremenske udaljenosti kao mogućnost povezivanja bilo gdje i bilo s kim. Virtualni i fizički svijet ne moraju biti uvijek razdvojeni: „Naš virtualni život umnogome je vođen naputcima iz stvarnoga svijeta; potrebe i interesi koji izniču iz življenja u i fizičkome svijetu vode nas k određenim virtualnim odredištima, baš kao što se i naša iskustva i spoznaje stečene bivanjem na raznoraznim mogućim lokacijama virtualnih bespuća na različite načine utiskuju u naše stvarne živote” (Vukušić 2011, 404).

Izbor ili prihvaćanje prijateljstva HDVZ s određenim zajednicama može nam biti pokazatelj njihovih motivacijskih sklonosti, grupnog inputa, sadržaja međusobne interakcije i eventualnog učinka/rezultata zajedničkog djelovanja. U Čileu kao i u Argentini HDVZ su međusobno povezane u fizičkom i virtualnom prostoru, ali virtualni prostor za razliku od fizičkog im omogućava svakodnevnu komunikaciju i razmjenu mišljenja kao i interakciju između njihovih članova. Učinak je čvršća koheziju među članovima zajednica utemeljenim u fizičkom prostoru kao i njihovih članova diljem svijeta. Na svim razinama prepoznatljiva je lokalizacija kiber prostora „s obzirom na mjesto podrijetla, lokalni identitet, tradicijsku kulturu, turističku ponudu mjesta” (Gulin Zrnčić 2011, 97). Fizički prostor, u ovom slučaju zemlja rođenja i stanovanja (Čile ili Argentina) prirodni je element magnetnog svojstva među članovima HDVZ. Iz tog razloga najčešća komunikacija je među članovima HDVZ iz Argentine unutar HDVZ iz Argentine i HDVZ iz Čilea unutar HDVZ Čilea, potom HDVZ iz Argentine s HDVZ u Čileu i obrnuto. Dolazi do preklapanja virtualnog i fizičkog prostora gdje je interakcija među članovima, kao i grupna kohezija najjača. Krugovi se šire prema drugim HDVZ iz Južne Amerike: Peru, Urugvaj, Brazil, Venezuela, Bolivija što je značajan pokazatelj njihovog južnoameričkog porijekla odnosno dijeljenja istog kulturnog koda španjolskog jezika i kulture. Na taj način povezani su i s HDVZ *Hrvati u Španjolskoj* iako je ona kreirana u Španjolskoj u Europi. HDVZ *Hrvati na španjolskom* mogli bi definirati kao virtualno okupljalište južnoameričkih hrvatskih virtualnih zajednica. Njeni su članovi sve HDVZ Južne Amerike bez obzira da li se radi o zajednicama kulturnog, društvenog, ekonomskog, sportskog ili političkog karaktera. U njenom članstvu nalazi se i prijateljska VZ *Ujedinjeni slaveni Ljubice* (Conjunto Ljubice Eslavos Unidos, Mar de la Pata) i *Ujedinjeni Slaveni Mar del Plata* (Eslavos Unidos Mar del Plata) čiji su zajednički prijatelji i nekoliko HDVZ u Argentini s područja Cordebe, Buenos Airesa i Chaca.

Među prijateljima ovih dviju VZ nalazimo i predstavnike drugih slavenskih naroda (Bugari, Ukrajinci, Poljaci, Slovaci i dr.) koji su okupljeni unutar DVZ. Najviše se povezuju mladi potomci Hrvata iz Argentine s Poljacima (katolička mladež). Povezanost Hrvata sa slavenskim zajednicama u virtualnom i fizičkom svijetu rezultat je dugog zajedničkog suživota na ovim prostorima naroda sličnih kulturnih obrazaca. Zajedništvo među slavenskim narodima najjače je među narodima koje su nekada živjeli na prostorima ex. Jugoslavije. Naime za vrijeme Prvog svjetskoga rata, te razdoblju nakon njega hrvatski iseljenici živjeli su s pripadnicima drugih naroda iz ex Jugoslavije u tzv. jugoslavenskim kolonijama i bili udruženi u različita jugoslavenska društva. Za razliku od Čila gdje su većinski iseljavali Dalmatinci Hrvati u Argentini iako u najvećem broju Hrvati iseljavali su i drugi narodi s područja ex. Jugoslavije. Zajednički život naroda i narodnosti Jugoslavije u Argentini, potpomognut jugoslavenskom diplomacijom i strogim odvajanjem ovih zajednica od političkih emigranata doveo je do stvaranja jugoslavenskog identiteta. Mogli bi zaključiti kako je to bio uspješan proces jer taj mentalitet još uvijek je živ i prisutan na ovim prostorima. Svojevrsni je fenomen da danas u Buenos Airesu (Dock Sud)

kao i u Chacu još legitimno postoje jugoslavenska društva i predstavljaju državu koje više nema (Sociedad Yugoslava Chaco, Roque Saenz Rena; Sociedad Mutual Yugoslava, Dock Sud). Jugoslavenska društva u Južnoj Americi još postoje u Brazilu i Peruu, a među njima je dosta i hrvatskih potomaka. U Argentini se jedna VDZ predstavlja kao potomci Jugoslavena u Ovarriu (Buenos Aires). Ove zajednice virtualno, ali i u fizičkom svijetu povezuju članove/potomke različitih naroda bivše Jugoslavije: Hrvati, Srbi, Slovenci, Makedonci, Bosanci, Crnogorci.

HVDZ u Argentini povezani su i sa slavenskim HVZ, posebno s Makedoncima, Slovencima, i Poljacima, na području Cordobe, ali i s ostalim imigrantskim skupinama (Grci, Nijemci, Talijani, Španjolci), kao i drugim imigrantskim VZ kao što su Instituciones Extranjeras, Federacion de Unidos extranje, Raices de los la inmigrantes i dr. Brojne manifestacije kao što su *Dan imigranata*, *Smotra folklor Balkana i Istočne Europe*, *imigrantski gastro festivali*, pokazuju mozaičnost različitih etničkih/imigrantskih pripadnosti naroda Argentine što oni smatraju kulturnim i državnim bogatstvom. Zajedništvo i prijateljstvo s različitim imigrantskim zajednicama pokazuje imigrantski identitet hrvatskih zajednica (koji je i balkanski i slavenski i europski u isto vrijeme, ali i argentinski imigrantski identitet kao djelić ukupnih imigrantskih identiteta).

Unutar VZ pod nazivom *Europa u Argentini* najzastupljenije (među članstvom) su HDVZ, a među njima su poljske, makedonske, jugoslavenske, slovenske, talijanske, njemačke, zajednice bivših država SS, španjolske, švicarske, irske, slovačke i dr.

Kod HDVZ u Čileu zamjećuje se jaka regionalna pripadnost Hrvata u Magellanesu koji i u virtualnom prostoru najviše ostaju unutar svog fizičkog okruženja/regije. Naglašen je identitet rodnog mjesta stoga je sadržaj njihove komunikacije uglavnom vezan s Dalmacijom. Pokazatelj jake identifikacije s regijom je i VZ koja je najvjerojatnije utemeljena i u fizičkom prostoru pod nazivom Magellanci¹⁵ u Santiagu čiji su članovi i hrvatski potomci. Ostale HDVZ u Čileu u svom članstvu imaju najviše prijatelja/članova/zajednica iz Čilea, potom Argentine, drugih zemlja Južne Amerike, i HVDZ koji okupljaju cjelokupnu hrvatsku dijasporu. U međusobnoj razmjeni tekstualnih i fotografskih sadržaja kao elementima komunikacije zapažaju se različiti sadržaji i vizualna virtualna šetnja kroz hrvatske gradove i obalu. One imaju više stil predstavljanja s detaljnim opisom putem web stranica. U Santiagu to su različite grupe intelektualaca različitih profila i profesija kojih veže hrvatsko porijeklo. Analizirajući članove/prijatelje mogli bi zaključiti kako nisu vezani uz druge slavenske zajednice u Čileu kao što je to slučaj s Argentinom. Naime, na *online* društvenoj mreži Facebooku od drugih slavenskih zajednica nalazimo Slovence i Srbe. Slovenci su mala VDZ putem koje se želi saznati koliko ima i gdje Slovenaca u Čileu, a Srbi u Čileu registrirani su na području grada Santiaga. U svom profilu predstavljaju se kao informativna grupa srpske kolonije u Čileu. Unutar profila, odmah poslije tekstualnog predstavljanja iznose povijest Srba u Čileu preslikavajući povijest Hrvata u Čile¹⁶ kroz prizmu jugoslavenskih institucija ili govoreći o dalmatinskim Srbima.¹⁷

¹⁵ Povratnica iz Čilea u jednom intervjuu spominje potomke Hrvata koji su došli studirati u Sanitago kao „sinovi Magallanesa“. U Santiagu su se družili pripadnici iste etničke grupe (Hrvati) po regionalnoj osnovi (Magallanci), i zajedno s drugim pripadnicima etničkih skupina iz Magallanesa (Perić Kaselj 2012).

¹⁶ HVDZ Croatian Diaspora kometrala rubriku povijest Srba u Čileu riječima: „Koje su ovo lazi. Ovo su sve Hrvati koje ste naveli. Sramotno je the Hrvate prodajete pod Srbe. Ovo ce vas skupo kostati“! Administrator M.N. iz VZ Ujedinjeni Srbi Latinske Amerike odgovara: „Croatian Diaspora,

Ovdje valja napomenuti da unatoč tomu što su Hrvati iselili u najvećem broju u JA, za razliku od Srbije nema krovne institucije koja ih okuplja. Naime grupa *Ujedinjeni Srbi Latinske Amerike* virtualna je zajednica srpske dijasporne koja se predstavlja i putem web stranice, a utemeljena je i u fizičkom prostoru.¹⁸ Putem web stranice svi prilozi se mogu čitati na srpskom i španjolskom (latinica i ćirilica). Opisana je povijest Srba u Latinskoj Americi, geografske i društvene karakteristike zemalja, aktualnosti i dr.

HVDZ u Čileu nisu povezane ni s drugim virtualnim imigrantskim zajednicama, kao što je slučaj u Argentini, iako je vidljiva participacija i sudjelovanje na festivalima povodom *Dana imigranata* što može ukazivati i na manje ili ne identifikaciju s pojmom imigrantski identitet.

Prijatelji su i članovi krovne hrvatske iseljeničke organizacije koja je predstavljena i u kiber prostoru – *Hrvatski svjetski kongres (HSK)*¹⁹ koji ima svoje podružnice diljem svijeta gdje ima hrvatskih iseljenika, pa tako i u Čileu i Argentini.

HVDZ u Argentini često, u Čileu jako rijetko povezuju se i s HVZ u Hrvatskoj koji predstavljaju određene političke stranke. HVDZ iz Argentine uglavnom su povezane s strankama desne političke orijentacije: Putem *online* društvenih mreža HVDZ u Argentini sudjelovali su u nekoliko transnacionalnih političkih akcija: krug za trg, peticija za rješavanje zločina Udbe i izručenje Perkovića i Mustača njemačkom sudstvu, pismo potpore Josipu Šimuniću, za hrvatski Vukovar, stop ćirilici u Vukovaru i dr.

ZAKLJUČAK: ETNIČKE ZAJEDNICE U KOMUNIKACIJSKOM MEDIJU DRUŠTVA

Kroz naše istraživanje i interpretaciju podataka pokazalo se da su HDVZ u Čileu novi oblik virtualne etničke zajednice koje nastaju po logici kompjuterskog medija komunikacije i na temelju njemu svojstvenog koda. U slučaju *online* društvene mreže Facebook–a taj kod je prijatelj/nije prijatelj. Taj kod omogućuje da se „realnost” priključi na

navedi molim te sta su laži, ne verujem da je neko imao nameru da laže a ako jeste u ime istine da je neki kontraargument bas me zanima sta nije tačno, hvala“. Na ovaj način započinje rasprava gdje su uključuje više hrvatskih i srpskih VZ, ali nema niti jedne HDVZ iz Čilea.

¹⁷ Za vrijeme Prvog svjetskoga rata dok se još nije afirmirao pokret Jugoslavenske narodne obrane (JNO) kao legitimnog političkog tijela Hrvata, Srba i Slovenaca Hrvati u Čileu preuzimaju srpsko državljanstvo budući su se i s austrougarskim državljanstvom – (koja je bila strani Centralnih sila), automatski našli na „crnoj listi“ iseljeničkih savezničkih kolonija. Tu listu su prvo uspostavili Englezi u vidu zabrana ulaska i korištenja engleskih brodova. Iz tog su se razloga hrvatski iseljenici odricati austrougarskog državljanstva obraćajući se u početku ruskim, poslanstvima, a malo zatim i srpskim konzulatima (Perić Kaselj, 2010). Moguće je da Srbi iz ovog razloga svojataju/prikazuju Hrvate kao Srbe.

¹⁸ Prema statutu USLE čl. 1. Udruženje građana „Udruženja Srba Latinske Amerike“ (u daljem tekstu: Udruženje) je dobrovoljno, nevladino i neprofitno udruženje, osnovano na neodređeno vreme radi ostvarivanja ciljeva u oblasti povezivanja srpske dijasporne u Latinskoj Americi sa svojom matičnom državom, Republikom Srbijom i jačanje svih oblika suradnje između Republike Srbije i država Latinske Amerike. Čl. 4. Udruženje ima sedište u Kraljevu, Republika Srbija.

¹⁹ Hrvatski svjetski kongres (HSK) je „međunarodna, neprofitna, nevladina i nestranačka organizacija, koja za zadaću ima povezati sve Hrvate i Hrvatice, hrvatske Udruge i ustanove izvan Domovine i tako stvarati bolje uvjete i interese hrvatske domovine i hrvatskog izvandomovinstva. Ciljevi Hrvatskog svjetskog kongresa su unapređenje zajedništva među Hrvatima, ostvarenje njihovih težnji, osiguranje kontinuiteta i razvoja vjerskog, duhovnog, kulturnog, društvenog i športskog naslijeđa u Hrvata“ (www.crowc.org).

„virtualnost” tako što osoba koja je odranije na mrežu na neki način mora potvrditi identitet onoga koji pristupa po prvi put. No, osobe se često ne pojavljuju pod svojim pravim imenom nego pod pseudonimom dakle anonimno. Nitko ne može biti siguran da iza takvih identiteta ne stoje i kompjuterski programi koji samo fingiraju društvenost²⁰ (Krämer 2011, 46). Pokazalo se da su u većini slučajeva ove zajednice naslonjene na stvarni fizički prostor gdje egzistiraju u formalnom obliku imigrantskog/iseljeničkog društva tako da još uvijek možemo govoriti o preplitanju realnog i virtualnog. Tako se neki od članova virtualnih zajednica poznaje i u fizičkom off line svijetu. U virtualnom svijetu nemaju ograničenja kao što je slučaj s tradicionalnim iseljeničkim zajednicama već se istovremeno povezuju, komuniciraju s više osoba diljem svijeta, te svakodnevno, po vlastitom izboru mogu virtualno posjetiti domovinu Hrvatsku. Fizički i virtualni prostori nisu odvojeni, već su međusobno povezani i isprepleteni. Fizički prostor, mjesta gdje žive i gdje su registrirani imaju direktan utjecaj i na virtualni prostor, na način njihova predstavljanja i komunikacije. Konfiguracija dijasporske hrvatske zajednice iz koje potječu: geografski prostor iseljavanja, naseljavanja (predaka), vrijeme iseljavanja, suživot s članovima vlastite ili drugih etničkih zajednica uvelike oblikuje njihov identitet. Kako je sam razvoj hrvatskih zajednica u Čileu i Argentini nije takao jednoobrazno i pravocrtno, te se nije moglo govoriti o jednom tipu hrvatske zajednice, već o više hrvatskih zajednica koje su imale svoj jedinstven način oblikovanja i opstanka, tako i danas unutar kiber prostora postoji čitav spektar različitih hrvatskih virtualnih dijasporskih zajednica. Najveća je razlika među potomcima ekonomskih migranata i potomcima političkih migranata. Druga grupa nije prepoznata unutar HVDZ u Čileu, dok u Argentini predstavlja najaktivnije i najvitalnije grupe kako u fizičkom tako i u virtualnom prostoru. Visoka je korelacija etničkog i religijskog faktora kod potomaka političkih migranata što ukazuje na povijest razvoja zajednice gdje je važan utjecaj imala hrvatska katolička crkva. Kroz fotografski diskurs-interijera i eksterijera iseljeničkih društva, materijalne i nematerijalne etničke baštine zapaža se viši ekonomski status i značaj hrvatske zajednice u čileanskoj sredini negoli što je to slučaj s Argentinom. Stječe se dojam kako je kod čileanskih Hrvata etničnost stvar osobnog izbora pojedinaca koji u čitavom spektru različitih identitetskih izbora biraju etničnost kao važno obilježje onog što ih čini to što jesu. Oni ne polemiziraju s hrvatskom prošlosti, o domovinskom ratu, o aktualnim političkim događajima. Ne skrivaju ni život unutar jugoslavenskih iseljeničkih društava već to smatraju neizostavnim dijelom svoje prošlosti. Mogli bi definirati taj odnos prema Hrvatskoj kao slobodan, otvoren, bezrezervan. Takav odnos pokazuju i čileanskom društvu. Imaju mogli bi reći etničko samopouzdanje, jer su potomci Hrvata koji su svojim vrijednosnim kodeksom rada, upornosti i poštenja bili prihvaćeni, izgrađivali i ostali važan dio čileanskog identiteta i kulture.

Iako su hrvatske zajednice u Čileu i Argentini stare preko sto godina, pogotovo u Čileu gdje nije bilo niti nakon Drugoga svjetskoga rata značajnog obnavljanja etničke zajednice opstanak do danas mnogih iseljeničkih društava kao i kreiranje preko trideset HDVZ Čilea i preko četrdeset HDVZ u Argentini govori o snazi i važnosti etničkog faktora u oblikovanju identiteta pojedinca i zajednice i u kiber prostoru.

Iako HVDZ zajednice imaju različita „pamćenja” i različita „sjećanja” sve one, svaka na svoj način pokazuju jaku emotivnu vezu prema „zamišljenoj domovini”, kao i

²⁰ Već je 70-ih godina prošlog stoljeća kreiran kompjuterski program ELIZA koji je toliko dobro podržavao društveno komuniciranje da su i ispitanici koji su znali da je u pitanju stroj već nakon kratkog vremena odbijali da u to povjeruju (Carr 2011, 267–70).

potrebu čuvanja etničkog nasljeđa koje su im ostavili njihovi predci. Virtualni prostor mijenja njihov odnos prema Hrvatskoj. Ona je tu svakodnevno, blizu u domovima i pokraj pojedinca ma gdje se oni nalazili. U virtualnom prostoru migrantskih etničkih zajednica Hrvatska je glavna tema komunikacijskog djelovanja oko koje se one konstruiraju i reproduciraju. Istraživanje je potvrdilo našu teorijsku pretpostavku da će postojanje medija komunikacije stvarati zajednice koje tada po kodovima i programima toga medija proizvode svojstvene diskurzivne prakse s formama simboličkog razgraničavanja i specifičnim standardima ponašanja i ritualima. Nastaju mediju svojstvena pravila koja, čini se, imaju karakter pravila svojstvena igrama. U temelju tih pravila je jednostavno binarno kodiranje – like/dislike, klik/ne klik, prijatelj/nije prijatelj prihvaćanje/ne prihvaćanje. Dakle, polako se iz jednog novog medija diferencira djelomični virtualni društveni sistem za konstruiranje „zajednica po afinitetu”. I na kraju, čini se, mada je prerano na osnovi jednog istraživanja donositi sigurne zaključke, da možda u budućnosti treba očekivati daljnju diferencijaciju realnih i virtualnih identiteta. Jer ako komunikacija, tj društvo, nije sastavljeno od pojedinaca u realnom svijetu, zašto to ne bi bilo još izraženije u virtualnom svijetu. Možda je društvo pronašlo svoj istinski medij, kompjuter – internet, (sada već u formi „pametnih” telefona) koji će omogućiti beskrajne operacije komuniciranja oslobođenih svih ograničenja „realnoga svijeta”, pa čak i realnih ljudi. U stvari to se već dogodilo u oblasti u kojoj su se ponajviše isprepleli strojevi i ljudi – šahu. Kompjuterski strojevi (programi) za igranje šaha su nakon što su postali nadmoćni ljudima počeli igrati svoje beskrajne turnire negdje u dubinama kiber prostora.

LITERATURA

- Anderson, Benedict. *Nacija – zamišljena zajednica: razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*. Zagreb: Školska knjiga, 1990.
- Apadurai, Arjun. *Kultura i globalizacija*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2011.
- Asmann, Jan. „Collective Memory and Cultural Identity.” *New German Critique* 65 (1995): 12–133.
- Banovac, Boris. *Društvena pripadnost, identitet, teritorij – sociološko istraživanje regionalne pripadnosti u Istri*. Rijeka: Pravni fakultet, 1998.
- Bauman, Zygmunt. *Kultura i društvo*. Beograd: Prosveta, 1984.
- Berger, Peter L. i Thomas Luckman. *Socijalna konstrukcija zbilje*. Zagreb: Naprijed, 1992.
- Božić, Saša. „Uloga dijaspore u procesu transnacionalizacije.” *Revija za sociologiju* 3–4 (2001): 117–131.
- Božić, Saša. „Nacionalizam–nacija, 'transnacionalizam' – 'transnacija', mogućnost terminološkog usklađivanja.” *Revija za sociologiju* 35, 3–4 (2004): 187–203.
- Burgin, Viktor. „Looking at Photographs.” U *Thinking Photography*, uredio Viktor Burgin, 142–154. Palgrave–Macmillan–New York, 1982.
- Carr, Nicholas. *Plitko: Što internet čini našem mozgu*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2011.
- Clifford, James. *Routes: Travel and Translation in the Late Twentieth Century*. Cambridge: Harvard University Press, 1997.
- Donath, Judith. „Identitet i prijevara u virtualnoj zajednici.” U *Etnografije interneta*, 125–160. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku & Ibis grafika, 2004.
- Giddens, Anthony. *New Rules of Sociological Method: Apositive Critique of Interpretative Sociologies*. New York: Basic Books, 1976.
- Giddens, Anthony. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press, 1984.
- Gulin Zrnić, Valentina. „Prostor i mjesto u hrvatskoj etnologiji/kulturnoj antropologiji.” U *Mjesto, nemjesto – interdisciplinarna promišljanja mjesta i kulture*, uredile Jasna Čapo & Valentina Gulin Zrnić, 69–110. Zagreb: Biblioteka nova etnografija, 2011.

- Hall, Stuart. „Introduction: Who needs Identity.” U *Questions of Cultural Identity*, edited by Stuart Hall and Paul Du Gay, 1–17. London, 1996.
- Halbwach, Maurice. *On Collective Memory* (Coser A. Levis, ur. i prev.). Chicago–London: The University of Chicago Press, 1992.
- Goffman, Erving. *Kako se predstavljamo u svakodnevnom životu*. Beograd: Geopolitika, 2000.
- Jones, Steven. *Virtuelna kultura: Identitet i komunikacija u kiber društvu*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2001.
- Kaufmann, Jean Cloude. *Iznalaženje sebe. Jedna teorija identiteta*. Zagreb: Biblioteka antiBARBARUS, 2006.
- Knner, Georg & Armin Naseehi. *Niklas Luhmanns Theorie sozialer Systeme: Eine Einführung*. München, 1993.
- Krämer, Sybille. „Medij kao trag i kao aparat.” U *Carstvo medija*, uredio Dražen Katunarić. Zagreb: Literis, 2012.
- Luhmann, Niklas. *Društveni sistemi: osnovi opšte teorije*. Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2001a.
- Luhmann, Niklas. *Znanost društva*. Zagreb: Politička kultura, 2001b.
- Luhmann, Niklas. *Društvo društva*. Zagreb: Naklada Breza, 2011.
- Luhmann, Niklas. *Liebe als Passion: Zur Codierung von Intimität*. Frankfurt/M, 1982.
- Luhmann, Niklas. *Die Realitat der Massenmedien*. Wiesbaden: GWV Fachverlage GmbH, 2004.
- McLuhan, Marshall. *Razumijevanje medija: Mediji kao čovjekovi proizvođači*. Zagreb: Golden Marketing – Tehnička knjiga, 2008.
- Mitra, Ananda. „Virtuelno zajedništvo: Tražeći Indiju na internetu.” U *Virtuelna kultura. Identitet i komunikacija u kiber društvu*, uredio Steven Jones, 91–126. Beograd: Biblioteka XX vek, 2001.
- Perić, Marina. *Obrasci transformacije identiteta hrvatskih iseljenika u Čileu* (magistarska disertacija). Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 2004.
- Perić Kaselj, Marina. *Komparativni prikaz transformacije identiteta hrvatskih iseljenika u Čileu i Argentini* (doktorska disertacija). Zagreb: Filozofski fakultet, 2010.
- Perić Kaselj, Marina. „Etnički identitet hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka u Čileu u kontekstu povijesnih i društveno–političkih promjena u zemlji podrijetla.” U *Institucionalizacija hrvatske dijaspore*, uredio Saša Božić, 97–130. Zagreb: Naklada Jesenski Turk, 2012.
- Perić Kaselj, Marina. „Dijasporske zajednice u kiber prostoru: virtulani identiteti hrvatskih etničkih zajednica u Čileu i Argentini.” *Studia Ethnologica Croatica* (2014) (u objavi).
- Portes, Alejandro, Luis Guarnizo, & Patricia Landolt. „The study of Transnationalism: Pitfalls and Promises of an Emergent Social Field.” *Ethnic and Racial Studies* 22 (1999): 217–237.
- Povrzanović Frykaman, Maja. „Povezati mjesta, izdržati udaljenost: iskustva i implikacije transmigrantskih putovanja.” *Narodna umjetnost* 38/2 (2001): 11–31.
- Shields, Rob. *Kulture interneta*. Zagreb: Naklada Jesenski Turk & Hrvatsko sociološko društvo, 2001.
- Shils, Eduard. „Primordial, Personal, Sacred and Civil Ties.” *British Journal of Sociology* 8 (1957): 130–147.
- Smith, Anthony D. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Basil Blackwell, 1988.
- Stubbs, Paul. „Zamišljanje Hrvatske: Istraživanje računalno posredovanih javnih sfera dijaspore.” U *Etografije interneta*, 195–218. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Ibis grafika, 2004.
- Tajfel, Henri & John C. Turner. „The Social Identity Theory of Inter–group Behavior.” U *Psychology of Intergroup Relations*, edited by S. Worchel and L. W. Austin, Chicago: Nelson-Hall, 1986.
- Turkle, Sherry. *Life on the Screen. Identity in the Age of the Internet*. New York: Touchstone Book, 1995.
- Vertovac, Steven. „Conceiving and Researching Transnationalism.” *Ethnic and Racial Studies* 22, 2 (1999): 447–462.
- Vučković Juroš, Tanja. „Kako nastaju kolektivna sjećanja: promišljanja o inerakcionističkom modelu kolektivnog sjećanja.” *Revija za sociologiju* 40 (2010): 79–103.

- Vukušić, Ana Marija. „O prožetosti virtualnog i stvarnog: Primjer jednog lokalnog web foruma.” U *Mjesto, nemjesto – interdisciplinarna promišljanja mjesta i kulture*, uredile Jasna Čapo & Valentina Gulin Zrnić, 399–418. Zagreb: Biblioteka nova etnografija, 2011.
- Watson, Nessim. „Zašto raspravljamo o virtualnoj zajednici: historija slučaja phish.net.” U *Virtualna kultura. Identitet i komunikacija u kiber društvu*, uredio Jones Steven, 161–128. Beograd: Biblioteka XX vek, 2001.
- Weber, Max. *Privreda i društvo*, I i II. Prosveta: Beograd, 1976.

WEB STRANICE

www.profesionalescroatas.cl
www.croatiatotales.com
www.raicesistrianas.com.ar
www.domovina.cl
www.studiacroatica.ar
www.estadiocroata.cl
www.barriocroata.cl
www.serbiosunidos.com
www.croaciaviva.com

VIRTUAL DIASPORA IDENTITIES – ANALYSIS OF THE CROATIAN VIRTUAL COMMUNITIES IN CHILE ON THE SOCIAL NETWORK FACEBOOK

Summary: *Today, in Chile Croatian emigrants and their descendants are gathering in numerous cultural, sport, artistic and professional communities through as to implement their ethnicity. With expansion of new communication tools; Internet – a new form of sociability, ethnic gathering, communication and interaction in virtual space is developed. These are virtual diaspora communities that are created in cyber space based on ethnicity. In this paper, our intention is to explore how the new medium of communication – Internet affects / changes the relationship of Croatian diaspora toward Croatia? Whether on- line and off- line spaces; virtual or physical, are separated, overlap or are in codependence and what is their result? How are Croatian diaspora virtual community (HDVZ) in Chile are presented and what is their interaction code in their mediation and their identification? Addressing these scientific questions we draw attention to the paths of formatting, types and differences of emigrant identities. As to explore the identity HVDZ we have chosen the popular social network Facebook via a search engine by selecting the communities that are classified in a category Croatsians in using three elements of analysis; 1. Analysis of profile images/ photos and descriptive; their description in words /representation (if there are some); 2. Analysis of images / photos from the album of the profile owners in the profile category titled photos and any comments or tags on the image/photo. 3. Membership with other groups / communities visible in the profile category titled memberships /friends. Our initial hypothesis implies correlation in constructing diaspora virtual identity with the configuration (historical development, form, structure) of the communities.*

Key words: *cyber space, virtual diaspora communities, Chile, identity, ethnicity, medium of communication, society, social system.*

ULOGA INTERNETA U KORIŠĆENJU KAPACITETA INTELEKTUALNE DIJASPORE

UDK 004.738.5:314.745-054.72

Milica Vesković Anđelković

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet
milica.ves@gmail.com

Mirjana Bobić

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet
matildab@eunet.rs

Sažetak: *U periodu opšte društvene i ekonomske krize, kada sa jedne strane postoji potreba za razvijanjem konkurentnosti i ekonomije zasnovane na znanju i inovacijama, sa druge strane naše društvo se suočava sa starenjem stanovništva i smanjivanjem broja radno sposobnih građana, pa je usled toga potrebno okupiti sve resurse koji mogu biti na raspolaganju kako bi se odgovorilo na postojeće izazove. Jedan od uzroka sumorne slike današnje Srbije, ali i, nepovoljnih prognoza za budućnost, pored negativnog prirodnog priraštaja, jeste i negativna neto migracija koja se kretala oko –15 hiljada u periodu 2008-2010. Migracije se u našem društvu uglavnom posmatraju iz ove demografske perspektive, kao gubitak stanovništva, i retko se prepoznaju njihovi razvojni potencijali. Međutim, odlazeći u druge zemlje, naši iseljenici usvajaju nova znanja i veštine, stiču nove kontakte, postaju deo globalnog tržišta rada, globalne mreže znanja i bivaju upoznati sa globalnim trendovima u oblasti svog rada. U isto vreme, naša dijaspora ostaje povezana sa Srbijom kroz društvene mreže, privatne i profesionalne, preko kojih mogu da prenesu svoje resurse. Jedan od najefikasnijih načina usmeravanja tih resursa jeste internet. Kreiranje web-stranice namenjena dijaspori i njenom ulaganju u maticu, s jedne strane, omogućilo bi zemlji porekla da upozna kapacitete svojih iseljenika – gde su naseljeni, koje je njihovo obrazovanje, iskustvo koje su stekli, i na kraju kojim materijalnim i društvenim kapitalom raspolažu, a koji su voljni da usmere u razvoj matične države. S druge strane, pripadnicima dijaspore je tako omogućeno da uvek imaju uvid u aktuelne probleme i potrebe matične države što omogućava njihovu efikasno i efektivno angažovanje. Pored toga, internet, omogućava lakše umrežavanje samih članova dijaspore, kao i građana zemlje porekla, što doprinosi bržoj razmeni ideja i lakšoj mobilizaciji prilikom zadovoljavanja potreba društva i ulaganju u prosperitet matične države. Ovakva inicijativa u Srbiji postoji, ali ostaje problem stalnog ažuriranja podataka i njihovog daljeg korišćenja.*

Ključne reči: *dijaspora, matica, prosperitet, intelektualna dijaspora, web stranica, online komunikacija, online istraživanja.*

UVOD

Izazovi savremenog sveta u vezi sa nemilosrdnom borbom u areni kapitalističkih odnosa, dodatno zaoštrenom svetskom ekonomskom krizom 2008. godine, stvaraju pojačanu potrebu nacionalnih država za konkurentnošću ekonomije, posebno one bazirane na znanju i inovacijama. Srbija kao poluperiferijsko društvo u svetskom kapitalizmu ne samo da ne poseduje kapacitete da učestvuje u takvoj utakmici, već je suočena i sa poodmaklim procesima depopulacije i starenja stanovništva, nastalih udruživanjem nedovoljno rađanja i konstantno visokih nivoa emigracije od oko –15.000 godišnje (Nikitović 2013; Pavlov 2012). Usled deformisanja starosno polne strukture konstatno opada udeo radno sposobnih građana, posebno mladih, obrazovanih, sa visokim humanim kapitalom, neopodnoh razvoja i ekonomskog napretka, posebno je dramatično iseljavanje visokokvalifikovanog stanovništva koje je, podstaknuto katastrofalnom društveno–ekonomskom situacijom u zemlji, svoj maksimum dostiglo devedesetih godina prošlog veka, ali se nastavilo i nakon smirivanja sukoba i relativnog ekonomskog oporavka i demokratizacije društva, posle 2000. Njihov odlazak, pored toga što se posmatra kao uzrok demografskog gubitka (kao i uostalom odlazak svih drugih radno sposobnih građana i njihovih porodica, odnosno potomstva), predstavlja se i kao jedan od uzroka nedovoljnih kapaciteta Srbije za oporavak od dugotrajne stagnacije i dostizanje ravnopravnijeg položaja u savremenom sistemu međunarodnih odnosa.

Negativno značenje emigracije naših visokokvalifikovanih građana u kontekstu budućnosti Srbije, prvenstveno u oblasti nauke, privrede, tehnološkog razvoja i ekonomije, predstavlja vladajući domaći stručno politički diskurs o ovom fenomenu. Međutim, često se prenebrežava njihov dosadašnji doprinos našem društvu ili se on posmatra samo iz perspektive priliva materijalnih resursa u maticu. Finansijska sredstva, odnosno materijalna pomoć, koju svojim radom u inostranstvu stiče naša ekspertska dijaspora, uglavnom se usmeravaju u održavanje ili poboljšanje društvenog položaja njihovih porodica, a veoma retko u pokretanje poslovnih aktivnosti u matičnoj zemlji.

Prilikom razmatranja koristi i štete od iseljavanja intelektualne dijaspore, a koju čine naši naučnici, inženjeri i profesionalci u svojoj oblasti koji žive u inostranstvu, za zemlju porekla, mora se imati na umu da finansijski i preduzetnički resursi (doznake, strane direktne investicije, trgovina, ušteđevina, poslovna ulaganja, humanitarna pomoć), kao najvidljiviji oblik njihovog ulaganja u maticu, nisu jedini razvojni potencijali naših stručnjaka u svetu. Mnogo veći doprinos prosperitetu država može imati od ulaganja druge vrste resursa koje je ova populacija stekla životom van granica – na prvom mestu ljudskih (obrazovanje, trening, veštine i znanja stečena u uslovima različitim od domaćih i u saradnji sa uspešnim pojedincima iz oblasti kojom se bave), socijalnih (mreže između članova dijaspore, povezivanje zemlje destinacije i matice, profesionalne, porodične veze, itd), emocionalnih (nostalgija, dobra volja za saradnju i ulaganje) i lokalnih (upoznatost sa lokalnim kontekstom i posebna povezanost sa mestom porekla) (Bobić 2009). Svi navedeni resursi idu na stranu optimističkog posmatranja iseljavanja stručnjaka i uz razvijenu svest matične države, daju podsticaj njenim akterima na razvijanje adekvatnih i koordiniranih politika usmerenih na ovu populaciju.

Kada je reč o srpskoj naučnoj dijaspori, podsetimo se da mi u inostranstvu imamo izuzetne naučnike koji grade karijeru na vodećim svetskim univerzitetima i instituti-

ma, a koji stečeno iskustvo i znanje i mogu i žele da primene u domovini. Zatim, širom sveta žive i rade naši odlični preduzetnici koji poznaju svetske trendove i imaju izgrađene poslovne mreže što im omogućava da uspešno posluju u matici u kojoj već imaju solidne socijalne mreže i upoznati su sa kulturom i običajima. Pored toga, na osnovu do sada obavljenih istraživanja (Grečić 2010; Pavlov 2011; Filipović 2012), evidentno je da su članovi naše intelektualne dijaspore spremni da dalje grade mreže sa Srbima koji borave u svim delovima sveta i da udruženim snagama pruže podršku mladim ljudima koji su motivisani da steknu nova znanja i iskustva koja bi kasnije mogli primeniti u Srbiji.

Razvijanje adekvatnih migracionih politika koje bi podstakle i potpomogle „korišćenje“ i usmeravanje postojećih, pomenutih resursa dijaspore, trebalo bi da predstavlja jedinstveni cilj naše političke elite nezavisno od njihovih smena na državnom vrhu. O njenoj svesnosti o razvojnom potencijalu iseljenika, svedoče razna dokumenta¹ nastala sa dobrom namerom, ali bez odgovarajuće podrške svih članova vlasti, primenljivosti i međusobne koordiniranosti. Jedan od početnih koraka razvijanja uspešne migracione politike treba da predstavlja i mapiranje naših ljudi u svetu koje bi obuhvatalo njihove lične podatke, trenutnu destinaciju (uz stalno ažuriranje), stepen postignutog formalnog obrazovanja, profesionalne uspehe, uključenost u nacionalne i profesionalne mreže kao i način na koji su spremni da pomognu razvoju Srbije. Upravo u ovom početnom koraku kreiranja podsticajnih polika prema dijaspori, presudnu ulogu imaju informacione tehnologije. Kreiranje internet stranice namenjene dijaspori i njenom ulaganju u maticu, s jedne strane, omogućilo bi zemlji porekla da upozna kapacitete svojih iseljenika, a pripadnicima dijaspore bi tako bilo omogućeno da uvek imaju uvid u aktuelne probleme i potrebe matične države što bi olakšalo njihovo svrsishodno angažovanje. Pored toga, internet, omogućava lakše virtualno povezivanje samih članova dijaspore, kao i građana zemlje porekla, što doprinosi bržoj razmeni ideja i lakšoj mobilizaciji u cilju zadovoljavanja potreba društva i ulaganje u prosperitet matične države. Ovakva inicijativa u Srbiji postoji, ali ostaje problem stalnog ažuriranja podataka i daljeg korišćenja.

Cilj ovog rada jeste da se ukaže na mesto i ulogu interneta u mobilizaciji intelektualne dijaspore radi učešća u razvoju matične države. Pre nego što prikažemo iskustva Srbije i drugih država u kreiranju i korišćenju ovih modela angažovanja, u prvom delu rada ćemo prikazati savremene trendove u proučavanju migratornih kretanja uopšte, kao i osnovne teorijske okvire koji se naučnoj literaturi koriste prilikom njihovog proučavanja. Dalje, posebno ćemo naglasiti promenu stava prema ekspertskoj dijaspori i to iz perspektive zemalja porekla, sa ukazivanjem na ključnu ulogu razvoja informacionih tehnologija u njenoj bržoj i svrsishodnoj organizovanosti u cilju ulaganja u prosperitet zemlje porekla. Pri tome, uz prikaz izmenjenog teorijskog okvira i pojmova, ukazaćemo i na dva smera mogućih inicijativa angažovanja dijaspore u razvoju. U oba slučaja, videćemo da kreiranje internet sajtova omogućava brzi protok informacija i inovacija, ideja, kako među članovima dijaspore, tako i prilikom njihove komunikacije sa zemljom porekla. Radi ilustracije savremenog funkcionisanja partnerstva matice i dijaspore, navešćemo primere pozitivnih iskustava nekih država, ali i pokušaje Srbije i naših intelektualaca da je uspostave.

¹ Neka od njih su *Strategija očuvanja i jačanja odnosa matične države i dijaspore i matične države i Srba u regionu* (2011); *Strategija naučnog i tehnološkog razvoja Republike Srbije 2010-2015*; *Nacionalna strategija privrednog razvoja Republike Srbije od 2006-2012*.

1. SAVREMENE MIGRACIJE I AKTUELNI TEORIJSKI OKVIRI U PROUČAVANJU MIGRACIJA

Krajem prošlog i početkom ovog veka, došlo je do velikih promena kako u samim migratornim tokovima, tako i u posmatranju ovog fenomena od strane naučne zajednice. Naime, promene koje su se dogodile kao posledica nezaustavljivog procesa globalizacije, podržanog razvojem informacionih tehnologija i komunikacijama, praćene su i promenom teorijskih koncepata. Međutim, pre nego što pažnju usmerimo na aktuelni teorijski okvir primenjivan na ovom fenomenu, moramo istaći činjenicu da je broj migranata enormno porastao. Naime, populacija migranata raste po stopi višoj od rasta ukupne svetske populacije (Bobić i Babović 2013, 213). Prema proceni Ujedinjenih nacija iz 2002, ukupno 185 miliona ljudi živelo je duže od dvanaest meseci van zemlje porekla, ili 2% ukupnog svetskog stanovništva (navedeno prema: Castels and Miller 2003, 12). Imajući ove podatke u vidu, možemo slobodno reći da je „naše doba, doba migracija“ (Castels and Miller 2003, 17). U takvoj situaciji, sasvim je razumljivo razvijanje *drugacijeg institucionalnih okvira*, odnosno kompleksnih migracionih politika za kontrolu i upravljanje ovim kretanjima (Bobić i Babović 2013), koji, pored porasta mobilne populacije u obzir uzimaju i promene njene strukture i drugih kvaliteta.

Što se tiče samog migracionog procesa, ova kretanja više ne predstavljaju trajno iseljavanje stanovništva iz mesta rođenja i nastanjivanje na novoj teritoriji. Naprotiv, naseljavanje migranata na novoj lokaciji više nije definitivno, tj. migranti ne ostaju trajno (ili do penzionisanja) na određenoj teritoriji, već zavisno od uslova na tržištu rada, potreba kompanija koje se danas šire na više kontinenata, ali i ekonomske situacije u zemlji porekla i destinacije, oni menjaju mesta stanovanja, a u skladu sa sopstvenim interesom. S tim u vezi, u okviru teorijskog koncepta danas se umesto pojma migracija sve više koristi pojam *mobilnosti* stanovništva. Pored toga, otvorena mogućnost za povratak i ponovno iseljavanje i to u više navrata, podstakla je na upotrebu pojma *cirkularnih migracija*, koje variraju u smeru i intenzitetu, zavisno od potreba i ekonomskih uslova na tržištu rada.

Selektivnost migranata ne samo da se zadržava i u savremenom kontekstu, već biva i pojačana. S jedne strane i nadalje je mobilnost gotovo nedostupna najsiromašnijem stanovništvu usled materijalnih troškova ovog procesa, a najprivlačnija je pripadnicima srednje klase, koji poseduju materijalne resurse i socijalne kapitale, a osećaju da ne mogu da zadovolje svoje potrebe u zemlji porekla. S druge strane, pooštavanje selekcije imigranata od strane razvijenih zemalja prijema, utiče da najveći udeo migratornog stanovništva čine visoko-obrazovani građani i preduzetnici. Oni čine čak trećinu ukupne populacije migranata (Morokvašić 2011, 14). Ovaj podatak u potpunosti opravdava povećane napore kako političara i ekonomista tako i stručnjaka iz oblasti društvenih nauka da usmere pažnju na njihov mogući doprinos kako za zemlju porekla, tako i prijema.

Ranije istorijske periode međunarodnih migracija (o njima više: u Massey 2003; Bobić 2013) pored dugotrajnog boravka u zemlji destinacije, karakteriše i povezanost sa članovima porodice i prijateljima u matičnoj državi. Ova povezanost je olakšavala i drugim potencijalnim migrantima da se dosele na istu teritoriju (lakši pronalazak posla, stana, ublažavanje emotivnih i drugih materijalnih troškova), a širenjem ovih veza dolazi do stvaranja *migrantskih mreža* (Predojević Despić 2009) za koje autori smatraju da su same po sebi dalje održavale migratorne procese (Massey 2005). Danas je ta povezanost migranata, potencijalnih migranata i nemigratornog stanovništva u zemlji porekla intenzivnija usled ola-

kšane, jeftine ili potpuno besplatne komunikacije preko interneta. Međutim, savremene migracije ne beleže samo povezivanje imigranata sa pojedincima iz zemlje porekla. Oni se sve intenzivnije povezuju sa svojim sunarodnicima nastanjenim u drugim zemljama i tako zajedno sa nemigratornim stanovništvom u zemlji porekla stvaraju *transnacionalne zajednice* (Levitt 2001). Takve zajednice obuhvataju „guste mreže izvan političkih granica“ (Portes 1997, 812), koje su u savremenoj literaturi nazvane „*transnacionalne mreže*“ (Vertovec 2002) i utiču na to da se povezanost ljudi proširi i na povezanost različitih lokaliteta (zemlje porekla i svake druge zemlje u kojoj žive njeni građani), što utiče na stvaranje *transnacionalnih društvenih polja* (Levitt 2001, 197). Ona obuhvataju sve aspekte društvenog života – nastaju prvo kao odgovor na ekonomske odnose migranata i nemigranata, proširujući se na društvene, političke i religiozne odnose.

Primećujemo, dakle, da se savremene migracije, pored toga što zamenjuju relativnu trajnost i promovišu cirkularnost, odlikuju povezanošću ljudi i institucija, tj. mrežama koje prevazilaze nacionalne granice. Usled toga, dominantan teorijski okvir (koji se uvodi krajem prošlog veka, a postaje gotovo nezaobilazan nakon 2000-tih) u proučavanju migracija postaje koncept *transnacionalizma* koji „upućuje na kulturno, ekonomsko i političko povezivanje ljudi i institucija unutar različitih konteksta uključujući biznis i organizacionu praksu, strane investicije i proizvodnju, ili kulturnu razmenu“ (Tejada et al. 2013, 202). Svi segmenti savremenih migracija, pa i odlazak visokokvalifikovanih građana i njihov potencijalni doprinos za matičnu državu, se posmatraju i tumače u skladu sa ovim teorijskim okvirom. Zanimljivo je da jedna grupa istraživača (Nonini and Ong 1997) proces transnacionalizma posmatraju kao proizvod kasnog kapitalizma, a ne kao proizvod migrantskih mreža. Prema njima, karakteristike ekonomske strane globalizacije, prvenstveno širenje kompanija izvan granica nacionalne države, pa i kontinenata, uzrokovale su potrebu za većom mobilnošću zaposlenih, ali i neophodnost njihovog virtuelnog povezivanja radi razmene informacija i efikasnog poslovanja. Na taj način transnacionalizam se predstavlja kao nužna posledica globalizacijskih procesa. Ipak, ova dva procesa treba razdvojiti.

Transnacionalizam, dakle, „upućuje na kulturno, ekonomsko i političko povezivanje ljudi i institucija unutar različitih konteksta uključujući biznis i organizacionu praksu, strane investicije i proizvodnju, ili kulturnu razmenu“ (Sørensen 2000). S druge strane, „globalizacija upućuje na političke, ekonomske i društvene aktivnosti koje postaju interregionalne ili interkontinentalne, kao i na intenzifikaciju stepena interakcije i međusobne povezanosti unutar i između države i društva“ (Held et al. 1999). Treba, stoga, imati u vidu da se globalni procesi rasprostiru širom sveta, oni su nezavisni od nacionalne države, dok su transnacionalne delatnosti politički, ekonomski, društveni i kulturni procesi koji se dešavaju unutar granica određene države uključujući aktere koji su izvan državnih granica (Glick Schiller 1999). Razlikovanje procesa globalizacije i transnacionalizma kao dominantnog teorijskog okvira za proučavanje migracija značajno je za razumevanje uloge dijaspore za prosperitet (ali i celokupnu transformaciju) matične države upravo zbog njene ključne pozicije u transnacionalnim procesima. *Transmigranti* (Glick Schiller et al. 1995, 49) koji su višestruko umreženi i grade identitet sačinjen od odnosa koji prevazilaze više od jedne države igraju ključnu ulogu unutar zemlje porekla, dok globalizacija obuhvata aktivnosti koje se ne obaziru na interes bilo koje nacionalne države.²

² Naravno, ako nije u pitanju neka suviše moćna država, poput, recimo SAD, koja, usled ekonomske i medijske nadmoći i upravlja procesom globalizacije (zemlja centra). Međutim, i u tom slučaju pripadnici njene nacije nisu jedini akteri u tom procesu.

Prihvatanjem transnacionalizma kao dominantnog okvira dolazi i do jasnijeg uvida i određenja dijaspore i intelektualne dijaspore. Tako, u literaturi koja se bavi dijasporom dominira naglašavanje povezanosti njenih članova nezavisno od mesta stanovanja i usmeravanja aktivnosti na maticu. Kako to navodi Levitt, shodno ideji transnacionalizma „*dijaspore* se formira od transnacionalnih zajednica spajajući državu porekla i prijema, ali i od realne ili zamišljene veze između migranata iz određene zemlje porekla koji su rasuti po čitavom svetu. Ukoliko postoji slika o jedinstvu, tada se javlja dijaspora“ (Levitt 2001, 203). Upućujući na modernu dijasporu, Šefer je tome dodao da je ključni segment koju grupa mora da ima da bi se nazvala dijasporom – „održavanje čvrstih mentalnih i materijalnih veza sa njihovom zemljom porekla – njihovom domovinom“ (Sheffer 1986, 3). U slučaju da ne postoji odnos među pojedincima koji ne žive u zemlji porekla i da se ne prepoznaje njihovo ulaganje u maticu, tada ne govorimo o dijaspori, već o rasejanju (Ma Mung 2004, 211).

Ulaganje resursa dijaspore u zemlju porekla tako proističe iz same njene suštine. Tako, na osnovu pregleda domaće i svetske literature koja se bavi dijasporom, možemo primetiti da je ovaj fenomen posmatran iz perspektive matične zemlje, tek u poslednje vreme, možda i usled prihvatanja transnacionalnih okvira, zadobio „pozitivan ton“. Razvijaju se novi institucionalni okviri čija je svrha pružanje podrške emotivnoj strani zajednice iseljenika za ulaganje stečenih resursa u maticu. Razvijanje odgovarajućeg pravnog sistema kao i pokretanje inicijativa za upošljavanje dijaspore u procese razvoja mogu se prepoznati u razvijenim politikama mnogih država. Pojedina društva u razvoju, poput Albanije, dijasporu posmatraju kao ključnog aktera u aktuelnim razvojnim procesima. Usled toga, one donose brojne strategije i zakone i pokreću projekte koji uključuju ovu populaciju. Pri tome, digitalna revolucija, koja se ogleda prvenstveno u potpunoj dostupnosti interneta, i to ne samo preko računara, već danas sve više i preko mobilnih telefona koje gotovo svaki građanin poseduje, igra veliku ulogu u brzom prenosu poruka kako od strane države ka iseljenicima, tako i u okviru mreže dijaspore i ka matičnoj državi. Brzi, gotovo trenutni, protok informacija, ne samo da je uticao na kvantitativno širenje transnacionalnih mreža, već je ubrzao i razmenu podataka, stavova, mišljenja, potreba i namera, naime svega onoga što je neophodno za svrhovito partnerstvo zemlje porekla i dijaspore.

2. PROMENA PERSPEKTIVE POSMATRANJA MOBILNOSTI VISOKO KVALIFIKOVANOG STANOVNIŠTVA I DEFINISANJE KLJUČNIH POJMOVA

Širenje transnacionalnih procesa i razvijanje transnacionalnih mreža uticali su i na drugačije posmatranje i definisanje intelektualne dijaspore, ali i na usmeravanje pažnje države porekla na jasnije i konkretnije stvaranje i sprovođenje državnih politika usmerenih na eksperte koji žive izvan granica. Danas se ova populacija ne posmatra više kao čist gubitak za državu, već, u skladu sa prethodno navedenom definicijom, ona se određuje kao „samoorganizovana zajednica iseljenih naučnika, inženjera i profesionalaca koji žive u razvijenim državama i rade na poboljšanju razvoja zemlje porekla ili regiona, naročito u nauci, tehnologiji i obrazovanju“ (Barre et al. 2005).

Ovakav pogled na intelektualnu dijasporu, uticao je i na stvaranje novih pojmovnih okvira koji se odnose na ovu populaciju, kojim se postepeno potiskuju raniji koncepti. Tako, ranije kad su migracije predstavljale trajno iseljavanje bez mogućnosti ili želje za povratkom u zemlju porekla („one way ticket“) na iseljavanje obrazovanog stanovništva se gledalo kao na egzodus. Prethodno ulaganje države u njihovo obrazovanje na ovaj način postaje besmisleno jer će sve znanje koje su stekli primeniti u svrhu napretka druge

države. Na taj način, zemlja porekla njihovim odlaskom trpi gubitke vitalnih resursa, što se u literaturi označava pojmom *brain drain* („odliv mozgova“). Stručno, ovaj pojam se odnosi na „kretanje ljudskog kapitala u kome je mreža kretanja više na jednoj strani“ (Salt 1997), tj, na strani zemlje destinacije. „Useljavanje stručnjaka iz zemalja u razvoju za razvijene zemlje predstavlja priliv ljudskog kapitala koji ima visok potencijal pogodan za socioekonomski progres njihovog društva“ (Filipović 2012, 34), a što se u literaturi označava pojmom *brain gain* („priliv mozgova“). Dakle, prostorna pokretljivost stručnjaka koja se ranije uglavnom odvijala u jednom smeru i dok su stručnjaci zauvek ili do penzije ostajali u zemlji destinacije, posmatrala se kao nejednaka raspodela resursa koja ide u prilog razvijenim društvima koja privlače obrazovane pojedince iz zemalja u razvoju.

Promene nastale pod uticajem toka savremenih migracija, ali i razvoja telekomunikacionih sistema, uzrokuju i promene u tipovima prostorne pokretljivosti eksperata, prirode i intenziteta njihovi međusobnih odnosa, kao i sa nemigratornim stanovništvom i društvom u zemlji porekla. Prvo, migracije visoko-obrazovanih pojedinaca kao i ostalog migratornog stanovništva prestaju da budu trajne i da se odvijaju samo u jednom smeru. Dakle, i kod ove populacije danas više možemo govoriti o mobilnosti. Njihova pokretljivost, pored toga što je racionalni izbor iz perspektive pojedinca (umrežavanje sa kolegama, bolji uslovi za istraživanja, bolja ponuda na tržištu rada), ima pozitivan uticaj i na napredak nauke i veština, kao opšteg ljudskog dobra. Dalje, sticanje ljudskog i socijalnog kapitala unapređuje i napredak zemlje porekla, njenim uključivanjem u savremene naučne tokove i povezivanjem sa ekspertima iz sveta, ali i sa zemljama destinacije svojih migranata. Na taj način, matična država postaje deo transnacionalnih društvenih polja o kojima smo ranije govorili, a čitav migratorni proces koji predstavlja „dvosmerni protok visoko kvalifikovanih pojedinaca između matice i zemlje destinacije označava se pojmom *brain circulation*“ (Pavlov et al. 2011a, 63). Ovaj pojam, koji u literaturi sve više zamenjuje tradicionalno korišćene pojmove *brain drain* i *brain gain*, ukazuje na podjednake beneficije koje od mobilnosti visoko kvalifikovanih pojedinaca imaju obe države, što se u literaturi označava *opcijom win-win* (de Haas 2006).

Zavisno od daljeg mesta boravka visoko-obrazovanih migranata, zemlja porekla ima različite koristi. Pozitivan doprinos migracija se tradicionalno vezivao jedino za povratak migranata. Njihova reintegracija u društvo porekla i danas se ne dovodi u pitanje kada je reč o koristi matične države, s tom razlikom što se ona ne nalazi samo u samom povratku preduzetnika i ulaganju stečenih materijalnih resursa u domaću ekonomiju, već se sve više uviđa i pozitivan uticaj na razvoj visoko-obrazovanih pojedinaca u zemlji. Učestvovanje u prosperitetu matične države nakon povratka u literaturi se označava pojmom *return option*. Međutim, mnogi migranti se iz različitih razloga ne vraćaju u zemlju porekla. Ipak, evidentno je da oni „odražavaju jak interes za dobrobit porodice i razvoj zemlje porekla“ (Grečić 2010, 259). Taj interes se izražava kroz doznake, investicije (što se slabije prepoznaje kod intelektualne dijaspore) i lično angažovanje u politici, civilnom društvu ili kroz razne oblike razvojnih projekata, bilo u obliku individualnih napora, ili one inicirane od strane samih emigranata i organizacija dijaspore. Ovaj vid korišćenja kapaciteta dijaspore na daljinu, u literaturi se označava pojmom *diaspora option*.

Imajući u vidu obe opcije ulaganja u prosperitet zemlje porekla koje karakterišu njen odnos sa dijasporom, kao i vrste resursa koje dijaspora poseduje i može u nju da uložiti, dolazi i do promene u stavu prema iseljavanju stručnjaka. Naime, stavljanje akcenta na njihov ljudski i socijalni kapital kao i emotivni odnosa prema matici, stav prema njihovom migriranju postaje pozitivan. Tradicionalno korišćen pojam za iseljavanje visoko-obrazo-

vanog stanovništva, *brain drain*, dobija svoje alternative. Mogućnost saradnje i razmene emigranata i zemlje porekla, uključujući i nadu u povratak, u literaturi se označava pojmom *brain re-gain* (Predojević 1999).

Držeći se konceptata transnacionalnih mreža, autori pronalaze još pojmova koji se odnose na vezu matične države sa intelektualnom dijasporom. Umreženost ekspertske dijaspore prema Filipoviću (Filipović 2012) jeste najbolji način transformacije *brain drain*-a u *brain gain*. Ovaj autor naznačenu mrežu podvodi pod pojam *brain chain* (Filipović 2012, 31), dok se ona kod drugih autora može pronaći pod pojmom *diaspora network* (Nedelcu 2011, 242). Kako god prihvatili da nazovemo ovaj fenomen, jasno je da se umrežavanje stručnjaka posmatra kao adekvatan društveni i politički odgovor na odliv mozgov a i predstavlja način kompenzacije za matičnu državu u smislu usmeravanja njihovih resursa kroz sistem mreža i komunikacija.

3. INTERNET U DVOSMERNIM INICIJATIVAMA PARTNERSTVA MATICE I DIJASPORE

Umrežavanje intelektualne dijaspore, ako imamo u vidu njenu suštinsku usmerenost na matičnu državu, predstavlja početnu inicijativu njihovog partnerstva. Konkretni delatnosti članova mreže dijaspore, koje su uglavnom pokrenute entuzijazmom, u početku predstavljaju aktivnosti koje ne zahtevaju puno vremena i finansijskih resursa. Ovde je prvenstveno reč o konferencijama, susretima, ali i internet sajtovima sa namenom učvršćivanja i širenja mreže, bolje informisanosti o članovima dijaspore kao i njihove brže komunikacije i organizovanje konkretnih događaja i akcija. Razvoj i dostupnost interneta su promenili mesto susreta i razmenu ideja i planova članova mreže – internet postaje nova agora, čime se u drugi plan stavljaju lični susreti. Tako, njihova fizička udaljenost nije prepreka redovnoj komunikaciji. Ideje proistekle iz ovog vida komunikacije, uz redovno informisanje, takođe putem interneta, o realnim potrebama matične države, mogu, uz dobru organizaciju (olakšanu internetom) biti realizovane u pravo vreme i na pravi način. Inicijative partnerstva dijaspore i zemlje porekla pokrenute od strane pripadnika dijaspore, u literaturi se nazivaju *bottom-up* (odozdo na gore) inicijative (Pavlov 2011, 135).

Inicijative pokrenute od strane ekspertske dijaspore u cilju ulaganja sopstvenih resursa ma koliko da su dobro organizovane i neophodne za matičnu državu, ne mogu (ili ne mogu na pravi način) da budu realizovane ako za to nije stvorena povoljna klima. Ovde se prvenstveno misli na pozitivan stav u zemlji porekla prema ekspertima koji žive van granica, što bi se očitavalo u otvorenosti za saradnju i prepoznavanju njihovog razvojnog potencijala uz podržanost odgovarajućih državnih politika. Uz to, partnerstvo matice i dijaspore postaje čvršće uz inicijative saradnje od strane države, tzv. *top-down* (odozgo na dole) inicijative (Pavlov 2011, 135). Pomaganje umrežavanju dijaspore, ali i stručnjaka ne-migranata, uključivanje u razvojne projekte, ukazivanje na aktuelne potrebe i probleme, ali i povezivanje zainteresovanih pojedinaca iz zemlje sa ekspertima odgovarajućeg profila iz dijaspore predstavljaju podstičuće inicijative potekle od matične države.

Mejer (Meyer 1999) navodi podatak, da je do kraja prošlog veka, postojala čak 41 mreža visokostručnih migranata sa ciljem da stručna pojedinačna i kolektivna znanja prenesu u svoje zemlje porekla, konkretno, zemlje u razvoju. Početak njihovog nastanka ovaj autor locira u prvim godinama poslednje decenije prošlog veka. Pojavile su se spontano i nezavisno jedna od druge, tako da se razlikuju po veličini, ciljevima, aktivnostima i strukturi. Ovaj autor zapaža da neke zemlje imaju više ovakvih mreža i da se neke ne od-

nose samo na jednu državu porekla već na čitav region, poput *The Arab Scientists and Technologists Abroad* (ASTA) i *The Latin American Association Abroad* (ALAS). Za većinu ovih mreža članstvo je otvoreno za istraživače, naučnike, studente, poslovne ljude i u nekim slučajevima (kao što su tajlandski *ATRAC* i *Tunisian Scientific Consortium*) za istraživačke i poslovne organizacije koje su zainteresovane za razvoj zemlje porekla. Ono što im je zajedničko jeste da je internet glavno sredstvo koje je korišćeno za njihovo osnivanje, promociju i mogućnost da se učine dostupnim potencijalnim članovima mreže. Svaka ima svoj veb sajt koji se razlikuje po načinu prezentacija, kao i obimu dostupnih informacija. Pri tome, često sadrže obrazac za ućlanjenje zainteresovanih stručnjaka, i nakon što ga popune, oni zvanično postaju članovi mreže i ulaze u njenu bazu podataka. Cilj svih ovih mreža jeste uspostavljanje i ubrzavanje komunikacije između članova koji žive u inostranstvu i njihovih kolega u zemlji porekla, kao i jačanje solidarnosti, pomoći, podrške, itd. Sve ove mreže imaju svoja glasila i to pretežno u elektronskom obliku (*newsgroup* ili *newsletter*) koja imaju za cilj unapređenje komunikacije između članova mreže i informisanje članova o najnovijim događajima u zemlji porekla.

Ove inicijative, koje potiču kako od samih članova dijaspore, tako i od aktera u matici, posmatraju se kao dar koji pružaju iseljenici. Razlog što nije bilo više rezultata leži u tome što se do sada u zemlji porekla (pa čak i kada je reč o nekim razvijenim zemljama) nisu više podržavale mreže ovog tipa (institucionalno, infrastrukturno, tehnički, obrazovno, društveno, finansijski itd.) za izgradnju, razvijanje i ispoljavanje stečenih resursa iseljenih stručnjaka. Ipak, činjenica je da uključenost migranata u ove mreže čini da njihove veštine i znanja budu kanalisani i tako imaju svoju vrednost u relevantnom društveno-ekonomskom kontekstu. Usled toga, nezavisno od realnih rezultata njihovih inicijativa, većina mreža se veoma dugo održava, uz sve veći broj nastanka novih sa sličnim ciljevima. Navešćemo primere nekih od njih, koje su do sada ili pokazala dobre rezultate ili bar dale inicijative za dobre projekte.

4. PRIMERI UMREŽAVANJA INTELEKTUALNE DIJASPORE

Jedan od primera produktivnih mreža dijaspore kad je reč o zemlji iz našeg neposrednog okruženja jeste *Ad-Astra*, umreženost naučnika poreklom iz Rumunije koji se usavršavaju ili rade na univerzitetima i institutima širom sveta. Ova mreža je nastala 2000. godine, na inicijativu predsednika Rumunije i Ambasade SAD u Bukureštu kao *Forum rumunskih studenata i mladih istraživača* koji su se obrazovali van granica. Cilj je bio unapređenje nacionalne i međunarodne vidljivosti naučnih rezultata lica poreklom iz Rumunije kao i unapređenje kvaliteta istraživanja u samoj zemlji. Ova „top-down“ transnacionalna inicijativa je omogućila rumunskim naučnicima da tragaju za zajedničkim ciljevima istraživanja, da jednostavnije i brže razmenjuju informacije i uspostave neformalne kontakte. Podstaknuti željom da zaustave kolaps u okviru naučnog sistema ove zemlje, doktorandi i mladi istraživači iz dijaspore 2001. godine pokreću elektronski časopis *Ad-Astra*, a 2002. veb sajt www.ad-astra.ro. Svaki od samoinicijativno uključenih istraživača bio je čvrsto povezan kako sa nacionalnom tako i sa internacionalnim naučnim zajednicama. Oni su promovisali bilateralnu saradnju rumunskih i zapadnih univerziteta. Kasnije, ove veze su pomogle aktiviranju šire mreže pojedinaca koji su želeli da podstaknu razvoj istraživanja u Rumuniji.

Pored elektronskog časopisa koji je bio dostupan na sajtu, na njemu su se mogla pronaći obaveštenja o naučnim konferencijama, okruglim stolovima i sličnim događajima.

ma, ali i informacije o članovima otvorenog foruma (*Who's Who*) koji je bio sastavni (možda i najproduktivniji) deo veb stranice. Pored naučnika iz dijaspore ovaj forum je okupljao i naučnike iz Rumunije koji će kasnije imati ključnu ulogu u realizaciji ideja ove grupe. Godine 2010. redovno ažurirana baza podataka je sadržala podatke o 1050 rumunskih naučnika. Pored toga, internet stranica je predstavljala krucijalno sredstvo za promovisanje ideja koje su bile zajedničke za veliki broj članova. Komunikacija se odvijala isključivo preko elektronske pošte koja je bila dostupna svim članovima *Foruma*. Pored rasprava o razvoju nauke u Rumuniji, članovi su diskutovali i o političkim, društvenim i ekonomskim problemima u zemlji.

Rasprava koja se skoro svakodnevno odvijala preko interneta nije rezultirala samo pukim idejama, već su zajednički rezultati bili direktno upućeni političkim akterima u zemlji. To je učinjeno osnivanjem NVO koja je nastala 2002. godine kao rezultat virtuelnog umrežavanja naučnika bez potrebe za direktnim ličnim kontaktom. Presudnu ulogu u radu ove organizacije imali su naučnici koji su živeli u Rumuniji, usled njihove fizičke mogućnosti direktne komunikacije sa vlastima. Ova ranije virtuelna mreža otelotvorena u istoimenu NVO doprinela je reformi obrazovnog i istraživačkog sistema u Rumuniji, ali je imala uspeha i u društvenoj angažovanosti. Prvo, na njihovu inicijativu, *Nacionalni savet za naučna istraživanja i visoko obrazovanje* uveo je nove kriterijume za evaluaciju, selekciju i finansiranje istraživanja; izbor profesora je postao transparentniji, kao i kriterijumi za univerzitete i procenu uspešnosti naučnika i istraživača. Dalje, njihova društvena angažovanost imala je najviše uspeha prilikom pokretanja peticije protiv otvaranja rudnika zlata u Transilvaniji bazirane na naučnim argumentima. Organizacija *Ad-Astra* je zahtevala izmenu *Zakona o rudarstvu* i otvorila je debatu u Evropskom parlamentu. Kao posledica njihovog angažovanja, raspisan je referendum na kojem je većina građana glasala protiv otvaranja rudnika.

Otelovljenje transnacionalne virtuelne zajednice u formi NVO predstavlja kapitalizovanje ljudskih, društvenih i kulturnih resursa njenih članova. Trajnost mreže i uspešnost realizacije ciljeva se može objasniti zajedničkim ciljevima i homogenošću njenih članova (zajedničke vrednosti i motivi), ali i slobodnom, istinski meritokratskom razmenom stavova i ideja, čime se prevazilazi napetost između pojedinca i grupe (Nedelcu 2011). Stvaranje identiteta u okviru ograničene e-zajednice oblikovane na osnovu posebnih principa ohrabruje pojedince na demokratsku razmenu mišljenja sa jedinstvenim ciljem, a to je – prosperitet matične države.

Zanimljiv primer umrežavanja intelektualne dijaspore sa svrhom podrške ubrzanog socijalnog napredovanja zemlje porekla, jeste program iniciran od strane međunarodne organizacije UNDP, a pod nazivom TOKTEN, sproveden u više zemalja. Ovaj program koristi ekspertize visokostručnih migranata prilikom njihovog povratka u zemlju porekla na kraći boravak. Posete obično traju između tri nedelje i tri meseca. Za to vreme, pripadnik dijaspore angažovan/a je na raznim projektima razvoja ili u svojstvu predavača na lokalnim univerzitetima. U poslednje dve decenije mnoge zemlje su uspešno koristile ovaj program, a neke od njih – Palestina, Pakistan i Liban – počele su da uvode stalne strukture radi sistematskijeg korišćenja svojih migrantskih ljudskih resursa preko TOKTEN programa. Korišćenje veb stranice koja je sastavni i ključni deo ovog programa u Libanu (www.toktenlebanon.org), sadrži informacije o članovima intelektualne dijaspore koji su uključeni u program, što omogućuje ključnim akterima u ovoj zemlji da bolje usmere njihove resurse i inicijative. S druge strane, eksperti konstantno dobijaju informacije o svojim dosadašnjim, postignutim rezultatima.

Na kraju, navešćemo još jedan program koji predstavlja zanimljiv primer ne samo stvaranja partnerstva matice sa dijasporom, već i partnerstva sa zemljom prijema svojih iseljenika, koji su pokrenuli program. Reč je o mreži nastaloj na inicijativu ekspertske dijaspore Indije sa mestom boravka u SAD – *Silicon Valley Indian Professionals Association* (SIPA). Cilj ove organizacije, pored razvoja saradnje i razmene između visokostručnih migranata iz Indije, jeste i razvoj saradnje između SAD i Indije u oblasti visoke tehnologije. Kao i u slučaju drugih mreža ovog tipa, sve informacije o organizaciji, događajima, aktuelnim projektima, članovima, kao i formular za pristup mreži dostupni su, takođe, na sajtu ove asocijacije (www.sipa.org). Celokupna razmena informacija, kao i organizacija zajedničkih projekata obavlja se elektronskim putem.

5. PRIMERI VIRTUELNIH TRANSNACIONALNIH MREŽA SRPSKE INTELEKTUALNE DIJASPORE

Pitanje odnosa migracija i razvoja koje je zahvaljujući uticaju istraživača i međunarodnih institucija, došlo u žižu interesovanja javnosti, nije zaobišlo ni Srbiju i njenu dijasporu. Što se tiče političke, ekonomske i kulturne elite u Srbiji, jasno je da svest o značaju intelektualne elite postoji, ali su problemi: političke volje, dobre organizacije i izgradnje institucija, koje bi podržale partnerstvo naše države sa iseljenicima, još uvek prisutni. Donošenje brojnih dokumenata i zakona ukazuje na iskazanu jasnu nameru socijalnog uključivanja dijaspore u razvoj, međutim, slabi ili čak nikakvi rezultati ukazuju na lošu koordiniranost, kao i na uticaj sukoba u odnosima političke elite, tako da se često dešava da i započeti projekti ne budu do kraja realizovani zbog smene na vlasti.

Nezavisno, međutim, od opstajanja nepovoljne klime i nedostatka jasno definisanih politika prema ekspertima u dijaspori, naši iseljenici već odavno pokazuju jasnu nacionalnu svest, sentimente, naročito kada je otadžbina bila u teškoćama. Organizovanost Srba u rasejanju „počela je kao okupljanje lokalnih grupa, potporna udruženja i slično, a sa ciljem negovanja sopstvene kulture, samobitnosti i bratskih osećanja“ (Grečić 2010, 239). Najstarija i najveća organizacija tog tipa je *Srpska narodna odbrana*, koju je organizovao veliki srpski naučnik u Americi, Mihajlo Pupin, sa ciljem regrutovanja srpskih dobrovoljaca za Prvi svetski rat, kao i za prikupljanje i slanje finansijske pomoći u Srbiju. Nakon rata, organizacija prestaje da bude aktivna, da bi njen rad za vreme Drugog svet-skog rata aktivirao veliki srpski pesnik, Jovan Dučić.

Uprkos tome što je naša dijaspora davala i još uvek daje doprinos Srbiji, ipak se zapaža njihova slaba međusobna organizovanost i loša saradnja sa domaćim vlastima i univerzitetima. Informacione i komunikacione tehnologije, mada predstavljaju osnovno sredstvo umrežavanja transnacionalnih zajednica i kod srpske intelektualne dijaspore, nisu pomogle jačanju njenog partnerstva sa matičnom državom i čvršćem uključivanju ove populacije u razvoj. Razlozi se uglavnom pronalaze u društveno istorijskim okolnostima koje su bile aktuelne na našim prostorima od pada Berlinskog zida pa na dalje, prvenstveno decenijski rat koji je puku egzistenciju izbacio u prvi plan dok je potisnuo brigu za razvoj i sveopšti prosperitet društva. Kao posledica dugotrajne ekonomske krize, izdvajanja za naučna istraživanja su vrlo mala, a stvaranje povoljne klime za ulaganje ljudskog kapitala iseljenika je gotovo nemoguće. Tome takođe treba dodati i neprekidna previranja u političkoj areni koja su prepreka sprovođenju bilo kakvog projekta, ali i karakteristike mentaliteta našeg naroda koje se ovde ispoljavaju, a odnose se na ličnu zavist i isključivanje intelektualne dijaspore iz krugova domaće naučne zajednice. Rečju, nepovoljna društ-

veno–ekonomsko klima u našem društvu predstavlja glavnu prepreku uspostavljanju svrshodnog partnerstva Srbije i njene mnogobrojne umne dijaspore, koja prema procenama³ iznosi preko 30.000 iseljenika (Grečić 2010, 12). Međutim, i u takvom kontekstu, naši intelektualci se sami povezuju i umrežavaju i to više na svoju nego na inicijativu države kako bi razmenjivali ideje i planove sa ciljem pomoći Srbiji.

Preteče savremenih organizacija naše dijaspore su se prostorno ograničavale na samo jednu državu prijema, dok današnje mreže ne poznaju granice ni država ni kontinenta. Stvaranje transnacionalnih virtuelnih mreža intelektualne dijaspore omogućeno je gotovo trenutnom razmenom informacija i ideja preko interneta, kako preko sajtova i mejlova, tako programima poput Skype–a, Viber–a, ali i telekonferencing–a. Među brojnim ovakvim organizacijama, izdvojili bismo *Organizaciju srpskih studenata u inostranstvu*, koja je 1997. osnovana u Severnoj Americi, da bi danas njeno članstvo bilo sastavljeno od studenata srpskog porekla, koji žive u svim krajevima sveta. Njenu strukturu čine lokalni ogranci koji su sastavljeni od srpskih studenata u istom mestu i oni samostalno odlučuju o svojim aktivnostima na lokalnom nivou. Zvanično sedište je u Beogradu i zamišljeno je održavanje godišnje Skupštine, pri čemu članovi koji su sprečeni da prisustvuju mogu da glasaju posredstvom telekonferencinga, a materijal treba da im prethodno bude poslat elektronskom poštom. Ova mreža, a naročito njeni *alumni* članovi koje čine oni koji su završili studije u inostranstvu, zahvaljujući ljudskom i socijalnom kapitalu mogla bi, uz snažniju političku i institucionalnu podršku, imati veliki značaj za napredak Srbije.

Usmeravanje socijalnog kapitala u prosperitet Srbije uviđa se i u organizaciji *GEPS* (Grupa eksperata za prosperitet Srbije) nastaloj na inicijativu povratnika iz dijaspore. Njen osnovni cilj jeste ekonomski i naučni doprinos mladih stručnjaka iz inostranstva. Najznačajniji rezultat jeste stvaranje elektronske baze podataka i mreže srpske ekspertske dijaspore koju čini više hiljada profesora, istraživača, poslovnih ljudi, lekara, pravnika, umetnika i vrhunskih sportista koji žive i rade širom sveta. Međutim, nije baš sasvim jasno da li ovu bazu podataka iko koristi, jer se čini da podrška dobrim idejama nije baš jača strana našeg društva. Treba napomenuti da je ova grupa prva organizovala odbranu magistarskog rada na daljinu, preko telekonferencinga, gde je jedan član komisije bio sa Berkli Univerziteta u Kaliforniji. Ovim su „granice srpskog akademsko–istraživačkog prostora sa obrisa naše zemlje proširene na čitav svet, a profesori i istraživači u svetu postali deo domaćeg akademsko–istraživačkog korpusa“ (Grečić 2010, 256). Pored toga, *GEPS* je stvorila okvire *Srpske virtuelne poslovne mreže* organizovanjem telekonferencing sesije sa Svetskom bankom. Da pomenemo još i da je ova mreža pokrenula inicijativu za osnivanje *Dijaspora centra* pri regionalnim privrednim komorama, koji treba da pomogne postojećim i ohrabri nove ulagače intelektualnog, društvenog i finansijskog kapitala u Srbiju.

Uprkos dobro iskorišćenju informacionoj tehnologiji, kao i pojedinim uspešno ostvarenim inicijativama, *GEPS* međutim, nije mnogo promenio u pogledu opšteg partnerstva naše zemlje i dijaspore. Početna ideja ove organizacije, formiranje internet baze

³ Srbija nikada nije imala valjanu statistiku o iseljavanjima sa njenih prostora. Zavod za statistiku Republike Srbije nije osposobljen za vođenje evidencije o seobama iz Srbije i zemalja gde Srbi predstavljaju autohtono stanovništvo. S druge strane, ni podaci dobijeni od zemlja imigracije nisu pouzdani uglavnom usled dezintegracije naše zemlje koja se u poslednjih dvadeset godina vršila u više navrata. Procene se uglavnom vrše na osnovu elektronskih baza podataka i Alumni klubova univerziteta.

ekspertske dijaspore, ponovljena je od strane nekih drugih organizacija. Uprkos svemu tome, kod nas još uvek ne postoji uređen sistem povezivanja i komuniciranja sa našim ljudima u dijaspori.

Takav je slučaj i sa bazama podataka nastalim na inicijativu države. Naime, jednu od najkorišćenijih baza naučnika u dijaspori 2010. je pokrenulo nekadašnje *Ministarstvo za dijasporu* (od sastava aktuelne Vlade, *Uprava za saradnju sa dijasporom pri Ministarstvu spoljnih poslova*) i *Ministarstvo nauke* (današnje *Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj*) na sajtu www.nauka.gov.rs. Cilj je bio da se zainteresovanim pripadnicima naučno-istraživačke dijaspore, pod istim uslovima kao i za naučnike-istraživače iz Srbije, omogućava uključivanje na postojeće projekte koje finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja. Na sajtu je bio priložen upitnik koji je trebalo da popunjavaju zainteresovani kandidati i da na osnovu interesovanja koja bi tu prikazali budu, uz pomoć Ministarstva nauke, priključeni na neki već postojeći projekat. Rezultati ove inicijative su bili slabi, jedino što se beleži jeste uključivanje naših naučnika u svetu na domaće projekte, kao stranih naučnika, a to je projektima naučnih institucija u Srbiji donosilo dodatne bodove. I ne samo da je ova inicijativa promašila svrhu, već je i pitanje da li će se sajt održati s obzirom da se baza slabo ažurira.

Nešto uspešnija inicijativa jeste osnivanje *Centra za koordinaciju nacionalne mreže istraživača* u Nišu. Misija Centra je razvoj infrastrukture, logistike i odnosa sa javnošću za održivi razvoj *Nacionalne mreže mobilnosti istraživača*. Delokrug rada centra čine: Strategija razvoja mreže mobilnosti, spoljni odnosi, razvoj EURAXESS portala, razvoj mreže uslužnih centara, trening i izveštavanje. EURAXESS je veb portal (www.euraxess.rs) koji omogućava pristup potpunim i ažuriranim informacijama i uslugama namenjenim istraživačima iz Evrope koji imaju nameru da započnu ili nastave svoju naučnu karijeru u Evropskim istraživačkim institucijama. Pri tome, treba naglasiti da je EURAXESS panevropska inicijativa, koju podržava 35 zemalja. Ovaj sajt obezbeđuje jedinstveno mesto pristupa informacijama iz svih ovih zemalja, ali i pružanje neposrednih personalnih usluga istraživačima koji žele da nastave svoju karijeru u nekoj Evropskoj zemlji.

Pored navedenih mreža srpske intelektualne dijaspore postoji još značajan broj njih o kojima na ovom mestu opširnije nećemo govoriti. Međutim, iako postoji relativno veliki broj ovih asocijacija koje, zahvaljujući digitalnoj revoluciji, postaju sve veće i homogenije, ne možemo se pohvaliti pompenzim rezultatima kad je reč o njihovom učešću u razvoju Srbije. Najviše uspeha ove mreže imaju prilikom uključivanja naših mladih obrazovanih ljudi u svetske profesionalne mreže, što zapravo znači pomoć u njihovom emigriranju.

ZAKLJUČAK

Savremene migracije se, dakle, odvijaju u društvenoj realnosti koja se neprekidno i veoma ubrzano menja, zatim u doba neiscrpnog iskrsavanja novih polja istraživanja, stvaranja novih interdisciplinarnih paradigmi, ali i neizbežnom napretku tehnoloških inovacija. Neophodnost upućenosti u savremene tokove nauke i tehnologije zahteva od stručnjaka mobilnost i umreženost kako bi doprineli kumulativnosti i integraciji savremenih znanja. Pri tome, treba naglasiti da danas nisu mobilni samo ljudi-profesionalci, već daleko veća i intenzivnija je mobilnost i prenos ideja i tehnologija. Sticanje i prenos znanja nije prostorno niti vremenski ograničeno, već se nesmetano odvija u drugačijem kontekstu. U primeni najnovijih naučnih inovacija u zemlji (što je uslov prosperiteta i konkurentnosti na svetskom tržištu) intelektualna dijaspora može da ima ključnu ulogu, usled

kombinovanja stečenih znanja i dobrog poznavanja društvenog i naučnog konteksta u matici. Pri tome, komunikacija i umrežavanje preko interneta omogućava efikasan prenos ideja tako da „svako društvo zahvaljujući digitalnoj revoluciji može ići u korak sa tekućom jedinstvenošću sveta“ (Nedelcu 2011, 241).

Stvaranjem novog umreženog načina komunikacije, internet olakšava i usmerava mobilizaciju intelektualne dijaspore i to na dva načina. Prvo, bilo na inicijativu aktera unutar matične države (političke i ekonomske elite ili samih građana okupljenih u okviru neke NVO) ili na inicijativu pripadnika dijaspore, kreira se veb stranica sa ciljem pružanja neophodnih informacija kako zainteresovanim stranama u državi tako i samoj dijaspori. Naime, svako ko je zainteresovan za saradnju sa intelektualnom elitom, koja živi i radi izvan nacionalnih granica, a pod uslovom stalno ažuriranog veb sajta može dobiti informaciju o potencijalnim partnerima, njihovom iskustvu, dostignućima, kao i mestu (zemlji) boravka i ličnom/profesionalnom kontaktu. S druge strane, pojedinci zainteresovani da učestvuju u razvoju zemlje porekla na isti način mogu dobiti informacije o tekućim problemima i potrebama, kao i institucijama i pojedincima otvorenim za saradnju ovog tipa. Na kraju, ali ne i najmanje važno, dostupnost informacija o identitetu stručnjaka u dijaspori olakšava umrežavanje sa kolegama kako iz dijaspore tako i matične države. Na taj način internet, ne samo da omogućava bržu razmenu ideja i informacija, već i umrežavanje kompetentnih ljudi i institucija zainteresovanih za rešavanje aktuelnih problema u matici.

Pokazali smo da u svetu, ali i kod nas, postoji veliki broj mreža ovog tipa. Njihove aktivnosti odvijaju se gotovo isključivo preko interneta koji predstavlja mesto razmene ne samo ideja nego i organizovanja umreženih pojedinaca oko konkretnih projekata, događaja, itd. Ako imamo na umu da se ove mreže prostiru ne samo na više država, nego i na više kontinenata, jasno je da bez interneta ne bi bilo moguće ni njihovo toliko širenje, a još manje funkcionisanje. A razmena znanja stečenog u različitim kontekstima utiče na njegovu kumulativnost i povećava mogućnost krupnih naučnih otkrića, patenata, itd, ali i lakšu primenu u novim uslovima. Tako, iz perspektive ovih mreža dilema o koristi i šteti interneta za savremeno društvo postaje besmislena.

Posmatrajući mreže srpske intelektualne dijaspore, ipak ostaje utisak nedovršenosti projekata partnerstva. Iako postoje inicijative sa obe strane, konkretna saradnja je slabo vidljiva. Sudeći po dosadašnjim iskustvima, državni organi u čijem je opisu posla saradnja sa dijasporom, ne koriste raspoloživo znanje u meri u kojoj je to moguće. Srbija, dakle, ne pokazuje sposobnost da okupi sve ljudske potencijale u zemlji i one koji su dostupni i pokazuju dobru volju iz inostranstva, kako bi zajednički tragali za rešenjima aktuelnih društvenih, ekonomskih i drugih problema. U doba razvijenosti ekonomije zasnovane na znanju, urgentni i važan politički cilj bi trebalo da bude racionalnije korišćenje ovog značajnog društvenog resursa.

LITERATURA

- Barre, R., V. Hernandez, J. B. Meyer, and D. Vinck. *Scientific Diaspora: How Can Developing Countries Benefit from Their Expatriate Scientists and Engineers?* Paris: Institut de Recherche pour le Développement, IRD Editions, 2003.
- Babović, M. i M. Bobić. „Međunarodne migracije u Srbiji – stanje i politike.“ *Sociologija* LV, 2 (2013): 209–228.
- Bobić, M. *Postmoderne populacione studije*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu i Čigoja štampa, 2013.

- Castels, S. and M. J. Miller. *The Age of Migration, International Population Movements in the Modern World*. Basingstoke: Palgrave–Macmillan, 2003.
- Filipović, J. *Management of a Diaspora Virtual University as a Complex Organization, Serbian Diaspora Virtual University: An Emerging Leadership of a Nation*. Saarbrücken: Lambert Academic Publishing, 2012.
- Held, D., A. McGrew, D. Goldblat, and J. Perraton. *Global Transformations*. Stanford: Stanford University Press, 1999.
- Glick Schiller, N., L. Bash, and C. Szanton Black. „From Immigrant to Transmigrant: Theorizing Transnational Migration.“ *Anthropological Quarterly* 68, 1 (1995): 48–63.
- Glick Schiller, N. „Transmigrants and Non–states: Something Old and Somethig New in the US Immigrant Expirience.“ In *The Handbook of International Migration. The American Expirience*, edited by C. Hirschman, P. Kasinitz, and J. DeWind. New York: Russell Sage Foundation, 1999.
- Grečić, V. *Srpska naučna dijaspora*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 2010.
- Levitt, P. „Transnational Migration: Taking Stock and Future Directions.“ *Global Networks* 1, 3 (2001): 195–216.
- Ma Mung, E. „Dispersal as a Resource.“ *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 13, 2 (2004): 211–225.
- Massey, D. S. „Patterns and Processes of International Migration.“ *Paper prepared for Conference on African Migration in Comparative Perspective*, Johannesburg, South Africa, 4–7, June, 2003.
- Massey, D. S. „Social Capital, Networks and Emigration from Latin America: A Comparative Analysis.“ Paper presented at XXV International Population Conference, Tours, France, 2005.
- Meyer, J–B. and M. Brown. *Scientific Diasporas: A New Approach to the Brain Drain*. UNESCO–MOST Discussion Paper No. 41, Paris, 1999.
- Morokvašić, M. „Transnational Mobility of the Highly Skilled. Challenges for Serbia and the Western Balkans.“ In *Mobility and Emigration of Professionals, Personal and Social Gains and Losses*, edited by N. Polovina and T. Pavlov. Belgrade: Group 484 and Institute for Educational Research, 2011.
- Nedelcu, M. „The Romanian Scientific E–diaspora. How an Internet–based Mobilization of Romanian Scholars Abroad Impact of Change at Home?“ In *Mobility and Emigration of Professionals, Personal and Social Gains and Losses*, edited by N. Polovina and T. Pavlov. Belgrade: Group 484 and Institute for Educational Research, 2011.
- Nikitović, V. „Tranzicija migracija u Srbiji: demografska perspektiva.“ *Sociologija* 55, 2 (2013): 187–208.
- Nonini, D. and A. Ong. „Chinese Transnationalism as an Alternative Modernity.“ In *Ungrounded Empires: The Cultural Politics of Modern Chinese Transnationalism*, edited by A. Ong and D. Nonini. New York: Routledge Press, 1997.
- Pavlov, T., D. Rakić and B. Petronijević. „Brain Gain in Serbia: Policies, Programmes and Actors.“ In *Mobility and Emigration of Professionals, Personal and Social Gains and Losses*, edited by N. Polovina and T. Pavlov. Belgrade: Group 484 and Institute for Educational Research, 2011a.
- Pavlov T., J. Pavlović and V. Džinović. „Perception of the Brain Gain Processes in Serbia: Voices of the Scientific Community.“ In *Mobility and Emigration of Professionals, Personal and Social Gains and Losses*, edited by N. Polovina and T. Pavlov. Belgrade: Group 484 and Institute for Educational Research, 2011b.
- Portes, A. „Immigration Theory for a New New Century: Some Problems and Opportunities.“ *International Migration Review* 31 (1997).
- Predojević, J. „Migracija visokoobrazovanih kadrova i naučnika.“ U *Razvitak stanovništva Srbije 1991–1997*, uredila M. Rašević. Beograd: CDI IDN, 1999.
- Predojević Despić, J. „Migrantske mreže – nezaobilazna perspektiva u proučavanju savremenih međunarodnih migracija.“ *Sociološki pregled* XLIII, 2 (2009): 209–229.

- Salt, J. "International Movements of the Highly Skilled." OECD Occasional Papers No. 3, 1997.
- Sheffer, G. „A New Field of Study: Modern Diasporas in International Politics.“ In *Modern Diasporas in International Politics*, edited by G. Sheffer. London and Sydney: Croom Helm, 1986.
- Sørensen, N. „Notes on Transnationalism to the Panel of Devil's Advocates: Transnational Migration – Useful Approach or Trendy Rubbish?“ Paper presented at the Conference on Transnational Migration: *Comparative Theory and Research Perspectives, ESRC Transnational Communities Programme*, Harvard University, 2000.
- Tejada, G., V. Varzari and S. Porcescu. „Scientific Diasporas, Transnationalism and Home–country Development: Evidence from a Study of Skilled Moldovans Abroad.“ *Southeast European and Black Sea Studies* 2 (2013): 157–173.
- Vertovec, S. „Transnational Networks and Skilled Labour Migration.“ For the conference: *Landenburger Diskurs Migration*, Landenburg, 2002.

WEB STRANICE

www.unops.org
www.ad-astra.ro
www.toktenlebanon.org
www.sipa.org
www.nauka.gov.rs
www.euraxess.rs

THE ROLE OF THE INTERNET IN THE USE OF INTELLECTUAL DIASPORA CAPACITY

Summary: *In a period of global social and economic crisis, when there is a need to develop competitive and knowledge based economy, our society is faced with an aging population and reducing the number of working age citizens. Because this, we must gather all available resources in order to respond to the current challenges. One of the reasons for the gloomy picture of contemporary Serbia and unfavorable prognosis for the future is, in addition to negative birth rate, negative net migration rate, which was about –15 thousand in a period 2008–2010. In our society, migration is seen from this demographic perspective, as a loss of a population, but their development potentials are identified rarely. But, in the countries of their residence, our migrants acquire new knowledge and skills, acquire new contacts, become part of the global labor market, global knowledge network and acquire new global trends in the field of their work. Simultaneously, our diaspora remains connected with Serbia through social networks, which can be used to transfer their resource. Making website intended diaspora and its investment in motherland could be particularly useful: for the home land, the existence of this site would allow insight into the emigrants capacity – where they live, which is their education, their experience gained, and in their material and social capital at their disposal and are willing to channel in motherland prosperity. On the other hand, diaspora can constantly monitor current problems and needs of motherland, and in this way they can react effectively and efficiently. Over and above, internet can make easier networking between members of diaspora, and their networking with citizens in motherland which contributes to faster exchanges of ideas and easier mobilization in meeting the needs of society and investment in motherland prosperity. Initiatives like this already exist in Serbia, but we have problem with constant updating and using.*

Key words: *diaspora, motherland, intellectual diaspora, website, online communication, online researches, networking.*

NAUČNOTEHNOLOŠKA REVOLUCIJA ILI „ONAUČAVANJE” RADA ORGANIZACIJA: TEHNOLOGIJA, VIRTUELNO POSLOVANJE I DRUŠTVENI PROGRES

UDK 316.42:001.895

Božo Milošević

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet – Odsek za sociologiju
bozom@ff.uns.ac.rs

Sažetak: *Moderna tehnika i tehnologija su nesporno produkt kumulativnog naučnog razvoja. Međutim, kada se naučni i tehničkotehnološki razvoj nastoji sagledati i objasniti u vezi sa društvenim progresom, tada dolazi do nesporazuma u pristupu toj vezi. U osnovi tog nesporazuma se nalazi samo poimanje te veze; jedni je vide kao naučnotehničku ili naučnotehnološku revoluciju (NTR), a drugi kao proces „onaučavanja”.*

Sintagma NTR će se gotovo bez upitnosti upotrebljavati u smislu osnovnog obeležja modernih društava u „podrazumevajućem” saznajnom (i, posebno, vansaznajnom) kontekstu, posebno od 60-tih godina 20-tog veka. Sintagma NTR se žilavo održava i u najnovijim sazajnim pristupima organizaciji rada. Naime, u savremenoj sociološkoj (i uopšte naučnoj) literaturi sve češće se analizira „virtuelni” način obavljanja poslova, u smislu njihovog tretiranja kao specifičnog vida organizacija koje oblikuju „nove tehnologije” (kao izraz savremenog naučnotehnološkog progressa). Međutim, čini se da je ispravnije govoriti o načinu poslovanja, nego o („virtuelnoj”) organizaciji, jer se tu radi o specifičnoj vrsti „onaučavanja”, uz upotrebu odgovarajućih elektronskih sredstava u bilo kom obliku savremenog organizovanja rada.

Iako u manje rasprostranjenom vidu, primetni su pokušaji u savremenoj nauci (posebno u sociologiji) da se odnos između nauke i tehnike/tehnologije sagleda u nešto sadržajnijem (i realnijem) vidu, pa se taj pristup imenuje kao proces „onaučavanja”. Pod tim se podrazumeva, ne „revolucionaran prevrat”, već manje ili više protivrečan kontinuitetan i kumulativan proces uključivanja nauke u proizvodnju u smislu prožimanja svih činilaca rada (predmeta, sredstava, organizacije i radno-profesionalnih umeća i veština zaposlenih), kao i u smislu prožimanja šire društvene prakse ciljnoracionalnim načinom njenog usmeravanja. Na taj način se pristup proučavanju međusobnog odnosa nauke, tehnike/tehnologije i društva sa stanovišta „onaučavanja” prepoznaje kao kritičko prevrednovanje shvatanja o „naučnotehničkoj/naučnotehnološkoj revoluciji”.

Ključne reči: *nauka, tehnika, tehnologija, naučnotehnološka revolucija, „onaučavanje” društveni progres.*

UVOD

Težište analize u ovom radu se odnosi na teorijsko obrazlaganje mogućnosti društvenog progressa (kao vrednosno usmerene promene) u svetlu razumevanja procesa

„onaučavanja” (nem. *Verwissenschaftlichung*; engl. *Scientification*)¹ rada organizacija i celokupnog društvenog života, koji se odvijaju pod uticajem nejednake raspodele moći glavnih aktera u procesima rada (vlasnika kapitala, vlasnika radne snage i posednika specifičnih profesionalnih znanja i tehničkotehnoških veština), a u okviru šire globalizacijske tranzicije modernih društava.

Pristup društvenom progresu sa stanovišta „onaučavanja” vrednuje se kao realističniji i naučno adekvatniji od pogleda na društveni progres kao direktnu posledicu tzv. naučnotehničke/naučnotehnoške revolucije (NTR). Na taj način se naše (sociološko) obrazloženje – sa stanovišta „onaučavanja”, jasno ograđuje od scijentističkih vizija koje u tzv. NTR vide isključivo pozitivne (pa samim tim, i jednostrane) uticaje na društveni razvoj.

Nije toliko sporno da tehnika (kao „čedo nauke”) i tehnologija (kao proizvod naučne operacionalizacije i postupaka primene) imaju snažan uticaj na rad organizacija i na celinu društvenog života, ali je sporno objašnjenje tog uticaja u okviru shvatanja o NTR. Naime, osnovna zamisao shvatanja o NTR razumeva taj „združeni” uticaj nauke i tehnike na društvo (i sve njegove aspekte) kao jednostran i linearan uticaj, koji se, uz to, još imenuje kao osnovni činilac društvenih preobražaja („revolucija”). Zanimljivo je činjenica da su u stvarnosti društvenih procesa i ti činilci proizvod društvenih potreba i da je njihov uticaj više kumulativnog nego diskontinuitetnog („revolucionarnog”) prevrata.

1. PRISTUP RAZUMEVANJU POJMA „ONAUČAVANJE”

Pod pojmom *onaučavanje* upravo podrazumevamo kumulativan, manje ili više protivrećan i kontinuitetan, proces uključivanja nauke u proizvodnju u smislu prožimanja svih činilaca rada organizacija (predmeta, sredstava, organizacije i radno–profesionalnih umeća i veština zaposlenih), kao i u smislu prožimanja šire društvene prakse ciljnoracionalnim načinom njenog usmeravanja.

U savremenoj nauci široko su rasprostranjena gledišta koja društveni progres vide kao pravolinijsko napredovanje pod isključivim uticajem nauke i njene tehničkotehnoške primene u procesima rada i društvenog organizovanja. Taj naizgled sveopšti uticaj nauke i tehnike na društvene procese i društveni razvoj, Džon Bernal (John Bernal) je, polovinom druge decenije 20–tog veka, imenovao sintagmom „naučnotehnoška/naučnotehnička revolucija” (Bernal 1939, 239). Tu sintagmu će uvesti u širu naučnu upotrebu, od sredine 20–tih godina, slavni mislilac Bertran Rasel (Bertrand Russell), a u znatno široj upotrebi i u nauci i izvan nje ta sintagma se primećuje od kraja 60–tih godina – i to posebno pod uticajem studije *Civilizacija na raskršću* Radovana Rihte i saradnika (Rihta 1972, 18).

Od tada naučnotehnička/naučnotehnoška revolucija (NTR), kao sintagma, najčešće ima dvostruko značenje, jer se određuje kao posledica naučnih otkrića i tehničkotehnoških pronalazaka, s jedne strane, i kao posledica masovne upotrebe nauke i tehnike u društvu, s druge. U prvom slučaju se radi o „revolucionarnim” prevratima u samoj nauci, a u drugom o bitno izmenjenim društvenim odnosima prema upotrebi nauke i tehnike (Milošević 1990, 10).

¹ Termin „onaučavanje” je stavljen pod navodnike, jer nije ni u nauci, kao ni u široj upotrebi u srpskom književnom jeziku, uobičajena njegova upotreba; iako mu sadržinsko (pojmovno) značenje odgovara navedenim terminima u nemačkom i engleskom jeziku. (Ukoliko se i taj, kao i mnogi drugi termini, „uobičajaje” u jezičkoj upotrebi, pretaće potreba za navodnicima).

Dvostruko značenje sintagme NTR zamaglilo je utvrđivanje stvarnog uticaja nauke i tehnike na društveni razvoj, a samim tim je uticalo i na zanemarivanje kritičkog propitivanja mogućnosti i granica naučnih i tehničkih dostignuća u ostvarivanju društvenog progressa. Naime, u raspravama o NTR, kao i u raznim naučopolitičkim projekcijama društvenog progressa koje se zasnivaju na sintagmi „naučnotehnička revolucija”, olako se prelazi sa jednog na drugo značenje te sintagme. Uz to, obrazovanju se pridaje odlučujuća uloga u ostvarivanju tog „prelaza”, jer se ono shvata kao činilac koji direktno i isključivo utiče na povezivanje naučnih otkrića i tehničkih pronalazaka sa društvenom praksom (Milošević 1989, 192). Kako naučna otkrića i tehnički pronalasci nastaju kao rezultat rada relativno malog broja ljudi (naučnika i pronalazača), shvatanja o NTR ne uspevaju da dovoljno argumentovano objasne (1) pod kojim društvenim uslovima naučnotehnička ostvarenja „ulaze” u masovnu upotrebu i (2) kako se ona primenjuju u različitim tehničkotehnoškim sistemima i organizacijama rada uopšte. Očigledan je teorijski jaz u objašnjenju odnosa između pokretača naučnotehničkih promena i njihove (masovne) upotrebe u društvenoj praksi. Taj teorijski jaz je posledica zanemarivanja analize širih strukturnih društvenih odnosa, kao i zanemarivanja analize procesa rada organizacija u kojem se razna naučnotehnička ostvarenja prilagođavaju različitim proizvodnim i uopšte radnim potrebama.

Sociološka proučavanja društvenih procesa i sadržaja rada, koja su sve učestalija od polovine 70-tih godina 20-tog veka (Milošević 2004, 95), ukazale su na taj teorijski jaz i istovremeno su doprinele da se otklone mnoge teorijske nejasnoće. U tom pogledu je karakteristično nastojanje Rajnera Hofmana (Reiner Hoffmann) da vezu između nauke i društvene (proizvodne) prakse modernih industrijskih društava nazove procesom *onaučavanja* (nem. *Verwissenschaftlichung*) (Hoffmann 1979, 229).² Iako se Hofman eksplicitno ne bavi pojmovno-teorijskim razgraničenjem između njegovog shvatanja *Verwissenschaftlichung* i gotovo opšte prihvaćene sintagme „naučnotehnička revolucija”, iz konteksta njegove analize može se zaključiti da je sintagma „naučnotehnička revolucija” teorijski nejasna i da, kao takva, vodi naučna objašnjenja ka zabludi. U tom smislu on kaže da tzv. naučna organizacija rada ne može da bude nikada toliko naučna da potisne ili otkloni znanja onih koji se nalaze neposredno u procesu rada (Hoffmann 1979, 243).

Reč je o tome da razna shvatanja o NTR posmatraju nauku i njenu tehničkotehnošku operacionalizaciju kao nezavisan činilac unapređenja procesa i sadržaja rada organizacija, i uopšte društvenog progressa. Za razliku od shvatanja o NTR, shvatanje o „onaučavanju” rada organizacija počiva na realnijoj osnovi, jer sagledava uključivanje nauke u proizvodnju i u širu društvenu praksu kao kontinuitetan proces koji prožima sve činioce rada (predmete, sredstva, organizaciju, i uopšte radnoprofesionalne sposobnosti čoveka).

„Onaučavanje” rada organizacija i celokupnog društvenog života se razumeva kao dugotrajan istorijski proces, koji je započeo u 17-tom, a koji je posebno inteziviran od druge polovine 19-tog veka. Taj proces je protivrečan, jer se „onaučavanje” odvija na dvojak način: kroz kapital i kroz rad. U savremenim visokoindustrijalizovanim društvima se primećuje susretanje ta dva vida „onaučavanja”. Susretanje naučnog znanja inteligencije, s jedne strane, i umeća radnika/stručnjaka (zaposlenih), s druge, u procesima rada stvara novu potencijalnu snagu, koja se širi u onoj meri u kojoj se razaraju okoštale strukture klasične (birokratske) organizacije rada.

² Analogan pojam u engleskom jeziku, kao što smo već napomenuli, je pojam *Scientification*.

Ipak, samo opstajanje dvojnog karaktera „onaučavanja” rada upućuje na potrebu analize distribucije moći između aktera rada u organizacijama, jer otuda proizilaze stvarni društveni uticaji na mogućnosti funkcionisanja organizacija i na njihovo prilagođavanje (promenljivim) uslovima globalizacijske tranzicije.

2. OSOBENOSTI DRUŠTVENOG PROGRESA I MOĆ PRAKTIČNO– TEHNIČKOG ZNANJA U GLOBALNOJ TRANZICIJI RADA ORGANIZACIJA

Društveni progres je neravnomeran istorijski proces između čoveka i njegove sredine. U tom procesu, u početnim periodima razvoja društ(a)va, čovek se prilagođavao sredini manje–više kao i ostala živa bića. Tada prevladava fiziološka adaptacija na zatečene uslove sredine. Sa razvojem društvene podele rada, čovek sve više napušta fiziološko prilagođavanje, i sredini se prilagođava na osnovu menjanja navika. Navike se postepeno uobličavaju u kulturno prenosiva značenja, koja rađaju potrebu ne samo da se opstane u sredini nego i da se sredina prilagođava (izmenjenim) čovekovim potrebama. Ta sposobnost čoveka da se prilagođava uslovima i da menja uslove egzistencije sadržana je u njegovoj inventivnoj, stvaralačkoj delatnosti (stvaranje oruđa rada, a potom i sociokulturnih pravila za njegovo odvijanje i uopšte za međusobno povezivanje ljudi u odgovarajuće zajednice) (Spier 1956, 223).

Stvaralačka delatnost čoveka, u uslovima koje zatiče, objedinjava spretne prste, fleksibilnu memoriju i mogućnost razumevanja problema (Spier 1956, 224). Ideje i sredstva (kao operacionalizacija tih ideja) nastaju kao rezultat tog objedinjavanja. Civilizacije su i nastajale kao akumulacija ideja i sredstava (oruđa), koji su podmirivali potrebe ljudi u određenom istorijskom periodu. U tzv. primitivnim društvima nove ideje se rađaju kao plod primarnog pojedinačnog iskustva u lokalnoj zajednici, a oruđa za rad (alati) nastaju kao potreba čoveka da „produži” svoje telesne predispozicije. U razvijenim civilizacijama, koje su najčešće i velike civilizacije, ideje se rađaju i oruđa nastaju pod uticajem pretežno kulturoloških činilaca (nauke, umetnosti, obrazovanja) i kao rezultat specifičnih delatnih grupa (zanimanja i profesija). To, međutim, ne znači da su u razvijenim civilizacijama isčezli primarno pojedinačno iskustvo i uticaj telesnih predispozicija čoveka na razvijanje novih ideja i na oblikovanje raznih tehničkih novina. Oni su samo zaodnuti u sistematske teorije i u tehničkotehnološke sisteme (organizovanja) rada.

U tom pogledu, savremena industrijalizovana društva (tj. društva različitog stepena industrijalizacije) se razvijaju pod uticajem svojevrsnog civilizacijskog sklopa sistematskih teorija i tehničkotehnoloških sistema. Dakle, u tim društvima čovekovo delovanje na uslove sredine, u kojoj živi, odvija se pretežno pod uticajem racionalnoiskustvenih (praktičnotehničkih) saznanja. Zbog toga se svaka rasprava o progresivnosti modernog, industrijskog načina rada i (njemu odgovarajućeg) društvenog organizovanja mora usmeriti ka vrednovanju nauke i njene uloge u oblikovanju savremenih i budućih tokova društvenog života čoveka. Pri tome, sociološka rasprava *per se* mora da ima u vidu da je i ona jednim delom u sastavu tog racionalnoiskustvenog sklopa koji čini modernu industrijsku civilizaciju, a da je drugim delom okrenuta filozofskoj pozadini koja kritički propituje smisao tog sklopa. Rasprava o smislu nekog razvojnog društvenog procesa nije ništa drugo nego rasprava o mogućnostima društvenog progressa.

Iz kritičkog sociološko–saznajnog diskursa može se jasno uočiti da je proces diferencijacije društvene svesti i kulture, u svim periodima razvoja društava, pratio proces integracije. Otuda se, iz tog diskursa, može zaključiti da je osamostaljivanje racionalnog modela

svesti, koji se ubrzano širi od perioda prosvetiteljstva do danas, usmereno na (samo)disciplinu uma, a da se načinom (re)produkcovanja i širenja racionalnosti u društvenom životu – posredstvom institucija i organizacije naučne delatnosti – nauka često mistifikuje i u izvesnim crtama zadobija obeležje savremenog mita.

Sciјentistički redukcionizam je prosvetiteljsku evolucionističnu ideju progresa okrenuo, u modernom dobu, unazad: moderno stanje građanskih društava i njima odgovarajućih kultura se posmatra kao trajna sadašnjost čiji koreni dosežu i mogu se prepoznati u tzv. primitivnim zajednicama i njihovim kulturama.³ Takva svest je pogodovala i pogoduje da se ciljna racionalnost “naduva” u totalitet i da se asimuluje u moći.⁴ Mitološko veličanje nauke, tehnološke uniformnosti i ljudskog konformizma sadržano je (i) u natpisu na ulazu na svetsku izložbu “Vek napretka”, u Čikagu 1933. godine: “Znanost istražuje; tehnologija izvršava; čovjek se prilagođava” (Mumford 1986, 232). Izdvajanje racionalnog, a u okviru njega naučno-saznajnog, iz sastava ostalih oblika društvene svesti i kulture, vodi ka mistifikaciji. Ta mistifikacija počiva na zapostavljanju činjenice da je “saznanje (...) znatno uže od individualne i društvene svesti i kulture, u kojima su pored sazajnih težnji i iskustava sadržani i osećajni, estetski i voljni odnosi prema iskustvu, koji se, kao i mnoga saznanja, ne izražavaju na pojmovni, logičko-diskurzivni način” (Milić 1986, 424). Otuda se može konstatovati da mitologizacija ciljnoracionalne svesti (koja je oličena u naučnom saznanju i njegovoj tehničko-tehnološkoj operacionalizaciji) proizilazi, ne samo iz institucionalno-organizacione sfere naučne delatnosti i njenog mesta u društvenoj podeli rada, već i iz kvazi-naučnih shvatanja (kao što su tzv. teorije o naučnotehničkoj/naučnotehnoškoj revoluciji).

Stvarnost rada i razvoja modernih industrijalizovanih društava je mnogo složenija od pravolinijskog (i jednostranog) dejstva nauke i tehnike, pa se „onaučavanje” pojavljuje kao izraz te složenosti. Pre svega, „onaučavanje” se ispoljava kroz dva vida „unošenja” naučnih dostignuća u složene modernizacijske procese savremenih društava: (1) kroz kapital i (2) kroz proces rada u organizacijama. „Onaučavanje” kroz kapital je najvećim delom institucionalizovano. Ono se ostvaruje posredstvom naučnih i naučnoistraživačkih organizacija, kao i istraživačkorazvojnih organizacionih celina (istraživačkih centara) u proizvodnji, a odnosi se na rad naučnika i jednog dela inženjera. „Onaučavanje” kroz rad je vaninstitucionalizovano, a ostvaruje se kroz individualni ili grupni rad radnika (različitog stepena stručnosti, sposobnosti i veština) u procesu rada organizacija (Milošević 1990, 103, 109). Dva smera „onaučavanja” rada (kroz kapital i kroz proces rada) u velikoj meri doprinose unapređenju rada i društvenom progresu, iako su ti smerovi najčešće u protivrečnim društvenim odnosima (Hoffmann 1979, 229–230; Milošević 1990, 29).

³ Savremeni naučni interes za mitove ima prvobitnu sociološku osnovu iz koje je, kasnije, nastala potreba za gnoseološko-epistemološkim propitivanjem njihove valjanosti. Taj interes se poklapa – prema mišljenju Vjerana Katunarića – sa kolonijalnom ekspanzijom evropskog građanstva. Kolonijalne zemlje za evropsko građanstvo predstavljaju, ne samo sirovinski izvor ekonomskog bogatstva, već služe i kao osnova “sirovinske” kulture. Tzv. primitivne kulture kolonijalnih zemalja se tretiraju kao dečiji svet evropskog građanstva, koji je ono prevladalo tokom svog evolutivnog puta i uspeo se od primitivnog čoveka i deteta u “superiornu” evropsku civilizaciju i emancipovanog evropskog građanina i samosvesnog muškarca (Katunarić 1984, 32). Taj kolonijalni odnos prema kulturi sasvim pristaje uz evolucionističku shemu razvoja i ideju progresa zasnovanu na napretku naučnog saznanja.

⁴ Te osobine moderne se najčešće “napadaju” od strane postmodernista (Savić 1988, 127).

Protivrečan odnos između onučavanja kroz kapital i „onučavanja” kroz rad proizilazi iz moći odnosno nemoći društvenih grupa (klasa, slojeva, elita, profesija) u društvenoj strukturi i u procesima rada konkretnog društva. Moć posednika kapitala nad sredstvima za proizvodnju i nad proizvodnjom proteže se i na moć raspolaganja naučnotehničkim znanjima koje je sadržano u njima. Ta moć je dominantna, ali ne i sveobuhvatna. U procesima modernog industrijskog rada sudeluju razne grupe zaposlenih/radnika (različite stručnosti), koji raspolažu onoliko količinom moći kolika je sadržana u njihovoj kvalifikaciji i umeću, kao i u pregovaračkoj moći njih i njihovih asocijacija („moći cenkanja”) u organizovanju procesa rada i globalnog društva (Offe 1976, 36).

Nejednak uticaj pojedinih aktera na procese „onučavanja” rada i društvenog organizovanja posledica je tehničke podele društvenog rada, i raste sa tom podelom. Uticaj društvene/tehničke podele rada na domete pojedinih aktera u „onučavanju” (kroz kapital i kroz rad) procesa rada i društvenog organizovanja ispoljava se kao razlika između znanja pojedinaca i znanja društva kao totaliteta. Ta razlika je danas mnogo veća nego što je bila u početnim fazama industrijalizacije (Hoffmann 1979, 256). Reč je o tome da tehnička podela društvenog rada, s jedne strane, utiče na to da ukupno znanje društva može daleko brže da raste od znanja pojedinaca, a, s druge strane, utiče na povećanje razlika između kvalifikovanog i nekvalifikovanog rada.

Otuda je moguće razumeti brži napredak znanja koje je direktnije u vezi s sredstvima proizvodnje, u odnosu na znanja pojedinačnog radnika u procesu rada organizacija. Hari Brejverman (Harry Braverman) je, na osnovu toga, razvio tezu o navodnoj sveopštoj „dekvalifikaciji rada” u savremenom („monopolističkom”) kapitalizmu, tvrdeći da se znanje (kvalifikacija, veštine, umeća) pojedinih radnika (i „radničke klase” u celini) sve više smanjuju (Braverman 1983, 383).

Međutim, Brejverman nije imao u vidu činjenicu da protivrečno delovanje podele društvenog rada može da vodi dekvalifikaciji poslova („radnog mesta”), posebno u periodima kriza i recesija, ali ne mora da utiče na smanjenje kvalifikacije i umeća pojedinaca u procesu rada (Lee 1981, 74; Milošević 2004, 167).

Susret dva vida „onučavanja” (kroz kapital i kroz rad) u okviru nekih visokoproduktivnih svetskih kompanija izazivaju i sve više će izazivati niz radikalnih strukturalnih promena u organizaciji rada, kako bi se spretnost, iskustvo, zdrav ljudski razum i uopšte umeća zaposlenih/radnika⁵ u procesu rada spojili sa specifičnim (profesionalnim) znanjima naučnotehničke inteligencije (Hoffmann 1979, 255). To je deo ukupnog progresivnog toka modernih industrijalizovanih društava, u kome se progresivnost ne meri isključivo kvantitativnim učinkom u „paleti” proizvoda, već, pored toga, i kvalitativnim doprinosom svih aktera u procesu rada nastanku te „palette”.

Dalji tok tih progresivnih kretanja u modernim društvima zavisioće od toga koliko se radikalno ide u raskidanju s klasičnim industrijskim obrascima organizacije rada i društvenog života u celini, koji se ispoljavaju u težnji dominantnog aktera (tehno–birokratije) da se hijerarhija odlučivanja na raznim stepenima organizovanja dosledno prenesu i na hijerarhiju znanja (Thompson and McHugh 1990, 384–367). Ukoliko u procesima rada organizacija i ukupnog društvenog organizovanja nosi prevagu borba aktera za moć, vlast i status nad potrebom za produktivnošću, stvaralaštvom, društvenom solidarnošću i

⁵ Pojam radnik ovde upotrebljavamo u smislu proizvodnog radnika koji dela svesno, rutinski ali i inovatorski, u procesu proizvodnje materijalnih dobara, pomoću odgovarajućih sredstava, radi zadovoljavanja materijalnih potreba ali i vlastitog samoostvarenja (Milošević 2004, 181).

slobodom delovanja, utoliko su prepreke onaučavanju veće, kao što su i veće šanse za birokratizaciju tzv. naučne organizacije rada (Milošević 2004, 254).

Takve pojave u modernim visokoindustrijalizovanim društvima svojevremeno je Rajt Mils (Wright Mills) nazvao „organizovanom neodgovornošću” (Mils 1966, 8). Pri tome, Mils naglašava da se u ekonomski nerazvijenim zemljama gleda na industrijalizaciju kao na progresivnu pojavu koja oslobađa čoveka oskudice, ali da se nastavak industrijalizacije u tim zemljama ispoljava kao preorijentacija privrednog sistema sa proizvodnje na prodaju. Takva preorijentacija čini taj privredni sistem rasipnim, a nosioce moći (elite) u njemu moralno neosetljivim (Mils 1966, 125–127). Tzv. naučna organizacija rada, koja se smatra – u shvatanjima o NTR – središnjim pokretačem društvenog progressa, izrodila je (i) „racionalnost bez razuma”, u kojoj se progresivnost meri zastrašujućim moralnim kodom „vedrog robota”, „luckastog robota” i „tehničkog idiota” (Mils 1966, 82).

Kritičko sociološko razumevanje racionalnosti modernog poslovanja, kako u sferi njegovog saobražavanja tehnološkom determinizmu, tako i u organizaciji rada (u kojoj se društveni život ljudi saobražava sve novijim i novijim tehnologijama), ukazuje na granice održivosti takvog poslovanja. Te granice su ljudske, moralne prirode. Treba imati u vidu da se *korisno i dobro* ne moraju podudarati, i najčešće se to i ne dešava. Međutim, tehnokratski princip efikasnosti poslovanja smatra svaku distancu od poslova kao „luksuz” koji treba odbaciti. Taj opšti društveni osnov „moralnog ponašanja pojedinca” počiva na: (a) potčinjenosti njegovog života proizvodnji, oskudici i izolovanosti od zajednice; (b) konformizmu, kao posledici načina rada koji ugrožava njegovu koncentraciju i koji vodi raspadu centra duhovne samodiscipline; (c) polovičnom obrazovanju, koje vodi gubitku poziva i narastanju sirove prisnosti i prostote; (d) širenju „tehnika bestijalnosti”, koje vode umnožavanju laži i nepoverenja i (e) otežavanju uspostavljanja ljudskih odnosa, koje proizilazi iz nametanja tehniciziranih gestova, u kojima su odumrli ljudsko iskustvo, umeća i moralne vrline (Adorno 1987, 21).

Za razliku od shvatanja o NTR, koja progresivnost naučnotehničke racionalnosti shvataju kao sredstvo za sticanje moći, vlasti i statusa, shvatanje o „onaučavanju” rada i celokupnog društvenog života gleda na naučnotehničku progresivnost kao na: smanjenje radnih napora i poboljšanje kvaliteta proizvoda, poboljšanje radnih i uopšte životnih uslova, bogaćenje sadržaja rada i zamenu nepovoljnih fizičkih i rutinskih intelektualnih radnih operacija tehničkotehnoškim ostvarenjima, kao i uopšte razvijanje stvaralačkih osobina u radu i izvan njega; uz istovremeno razvijanje kvalifikovane javnosti i lične i kolektivne sigurnosti i odgovornosti u procesima rada i u globalnom društvu.

U tom smislu se na „onaučavanje” rada organizacija gleda kao na vrednosnu orijentaciju koja čoveka postepeno izvodi iz sfere prinudnog u sferu sve slobodnijeg delovanja. „Onaučeni” rad je stvaralačkom racionalnošću prožeta prirodna osobina čoveka, koja je – prema Lesli Spajru (Leslie Spier) – doprinela da se razviju civilizacijske tekovine (rešavanje egzistencijalnih potreba, regulisanje međuljudskog i društvenog ponašanja i razvijanje estetskih i intelektualnih dostignuća) (Spier 1956, 224–225). Otuda je proces „onaučavanja” dug koliko i (ljudska) istorija. On se podjednako tiče razvoja odevanja, stanovanja, grnčarstva, korparstva, tkanja, korišćenja točka i računanja vremena (o čemu piše Spajr), kao i potreba kapitalizma 17-tog veka da razvija sredstva transporta i komunikacije i, u vezi s tim, potreba podsticanja nastanka i širenja naučnotehničkih otkrića (geografske dužine, kompasa, gradnje brodova itd.) koja potpomažu širenje tržišta (o čemu se govori u disertaciji Roberta K. Mertonu) (Merton 1938, 160–183).

U savremenim društvenim uslovima „produžene industrijalizacije” (u društvene sfere izvan fabrike), „onaučavanje” rada predstavlja proces u kome naučnotehničko znanje inteligencije nalazi svoju proizvodnu i uopšte društvenu primenu posredstvom znanja i umeća zaposlenih (radnika različite stručnosti) u procesima rada organizacija, i ovo drugo znanje najčešće služi kao pravac primene prvom. Na taj način, „kombinacije oba tipa znanja stvaraju novu potencijalnu snagu, koju ne može da postigne nijedan tip sam za sebe” (Hoffmann 1979, 255–256). U tome je srž modernih preobražaja, koji idu u smeru progresivnih kretanja u sferi rada organizacija, a koji se danas najčešće imenuju kao efektivna upotreba „ljudskih resursa”, odnosno kao doprinos „ljudskog kapitala”.

3. VIRTUELNO POSLOVANJE KAO PRIMER „ONAUČAVANJA” RADA ORGANIZACIJA

U savremenoj sociološkoj (i uopšte naučnoj) literaturi se sve češće analizira „virtuelni” način obavljanja poslova, u smislu njihovog tretiranja kao specifičnog vida organizacija koje oblikuju „nove tehnologije” (kao izraz savremenog naučnotehnoškog progressa). Iako su učestali pokušaji da se obrazlože organizacione promene pod uticajem globalizacijske transformacije, u vidu tog sve „popularnijeg” koncepta „virtuelne organizacije” (Hughes, O'Brien, Randall, Rouncefield & Tolmie 2007, 49),⁶ saznajni rezultati su više nego skromni. Iako se u popularnoj ekonomskoj literaturi raširio termin/sintagma „virtuelna organizacija”, pa se i neke organizacije samoimenuju tim terminom, nema valjanih istraživanja koja bi potkrepila takvo njihovo imenovanje. Osim toga, ni sama teorijska zamisao o valjanosti termina/sintagme „virtuelna organizacija” nije čak ni kod njegovih prvih autora Melona i Davidofa (Malone and Davidow) preciznije određena, jer oni pod tim terminom podrazumevaju svaku novu organizacionu formu koja koristi informacione tehnologije, a koja se najčešće pojavljuje u vidu „grozdova” srodnih aktivnosti (a ne kao neko posebno izdvojeno preduzeće) (Malone and Davidow, prema: Travica 1997). Reč je o pokušaju da se, u analizama i obrazloženjima organizacionih promena, virtuelno predstavi kao alternativna stvarnim procesima. Pri tome neki autori, kao posebne karakteristike „virtuelnih organizacija”, najčešće ističu fleksibilnost i „saradničke kulture” (Byrne and Martin, prema: Travica 1977), dok drugi smatraju da ih posebno karakteriše geografska raspršenost poslovnih jedinica i elektronsko povezivanje radnih zadataka (DeSanctis and Mong 1999).⁷

Međutim, čini se da je ispravnije govoriti o načinu poslovanja, nego o („virtuelnoj”) organizaciji, jer se tu radi o specifičnoj vrsti „onaučavanja”, uz upotrebu odgovarajućih elektronskih sredstava u bilo kom obliku savremenog organizovanja rada. Reč je, dakle, o kvalitativnoj novini u načinu poslovanja, koja omogućava da se ponovo uspostavi „jedinstvo mesta rada i mesta stanovanja” (koje je „razdvojila” industrijska organizacija rada); zatim o novini koja omogućava da se poslovi obavljaju pravovremeno i precizno „na daljinu” (tzv. *tele-work*); omogućava da se razvijaju neograničene mogućnosti kreta-

⁶ Pored termina/sintagme „virtuelna organizacija”, u literaturi se susreću i njemu srodni termini, kao „virtuelno preduzeće”, „preduzeće bez zidova”, „virtuelna korporacija”, „kibernetska korporacija”, kao i difuzno određenje u smislu „elektronsko povezivanje”.

⁷ U tom smislu, DeSantisova i Moug (DeSanctis and Mong) definišu „virtuelnu organizaciju” kao „privremeni ili stalni skup raspršenih pojedinaca, grupa, poslovnih jedinica (koje mogu, ali ne moraju da pripadaju istoj celini), ili celih organizacija koje zavise od elektronskog povezivanja kako bi se ostvario proizvodni proces” (DeSanctis and Mong 1999).

nja radne snage; omogućava da se pruže kvalitetne usluge i bez dodira sa korisnicima; omogućava da se uspostavlja *ad hock* radni timovi (koji rade na nekom zajedničkom projektu i koji mogu da razmenjuju iskustva i informacije preko elektronske pošte, bez fizičkog kontakta, a kad se projekat završi takvi timovi mogu da se razilaze ili da se opet povežu radi nekog novog projekta).

Sociološka istraživanja virtuelnog načina poslovanja, koje su uradili Votson, Krouston i Kudoba (Watson, Crowston, and Chudoba), ukazala su na neke njegove prednosti i nedostatke. Prednosti („progresivnost”) virtuelnog načina poslovanja sadrže se u sledećem: u mogućnosti da se prevaziđe vremenski diskontinuitet između saradnika na poslu (što znači da članovi virtuelnog tima ne moraju u isto vreme da obavljaju svoj deo posla); u mogućnosti da se posao obavi bez obzira na geografsku lociranost članova nekog „radnog tima” (što znači da članovi nekog konkretnog virtuelnog tima mogu biti iz različitih krajeva, država, pa i kontinanta); zbog potencijalno povoljnih društvenih posledica koje taj načina rada ostavlja na planu razaranja birokratskih elita; zbog mogućnosti da se lakše „prevaziđu” moguće nesaglasnosti u „radnom timu” zbog pripadanja različitim društvenim grupama, organizacijama i kulturama/potkulturama i zbog mogućnosti da se pristupi poslu „fleksibilnije” kako bi se pravovremeno zadovoljile potrebe korisnika usluga (Watson, Crowston, and Chudoba 2002, 5). Virtuelni način poslovanja pruža, dakle, mogućnost da se ostvari vrlo visoka efikasnost, pa se očekuje da će on sve više postajati dominantno obeležje globalne ekonomije, ali samo u najpokretljivijim sektorima rada. Zbog tog će i dalje opstajati i ostali oblici globalnog povezivanja i načina rada (Laubacher and Malon 2002, 4).

Ipak, ni virtuelni način poslovanja, bez obzira da li se on odvija u okviru „radnih timova” ili pojedinačno, nije imun na stresove i druge probleme u vezi sa takvim načinom rada, koje je davno identifikovao Elton Mejo (E. Mayo) u radu tzv. malih grupa u industrijskim organizacijama. U tom smislu Evropska Komisija ukazuje na moguće probleme koje „donosi” virtuelni način poslovanja. U prvom redu, radi se o problemima koji se tiču radne sigurnosti, zdravstvene i socijalne zaštite. Zato se ukazuje na nužnost ugovornog utvrđivanja radnih odnosa u takvom obliku rada, u kome se – moraju navesti pismene izjave o uslovima rada, mora se garantovati jednak tretman zaposlenih u preduzećima i u „timovima” koji rade „virtuelno”, mora se utvrditi princip dobrovoljnosti i pravo „virtuelnog radnika” da se vrati na radno mesto u preduzeću, mora se obezbediti pravo na dalje profesionalno usavršavanje, zatim je potrebno utvrditi radno vreme, radno opterećenje i potrebno je rešiti problem odvajanja poslovne i privatne sfere, kao i problem sistema isplaćivanja, socijalne i zdravstvene zaštite (naročito s obzirom na problem izolacije, stresa i kontrole, i sl.), uz rešavanje problema koji mogu nastati u vezi sa transnacionalnim radnim odnosom i poštovanjem internacionalnih prava (European Commission 1997). Kako se zaposleni u virtuelnom načinu poslovanja nalaze van tradicionalnog ugovora o zapošljavanju, koji garantuje sigurnost prava iz radnog odnosa (u organizacijama) i obavezno zdravstveno i penziono osiguranje, problemi radnog zakonodavstva će se više javljati kod tih grupacija. Zbog toga Lobeher i Malon očekuje da će te probleme da reše „nove gilde” (Laubacher and Malone 2002, 3).

Pod pojmom „nove gilde” Lobeher i Malon podrazumevaju mnoštvo „agencija za posredovanje” u zapošljavanju i za zaštitu interesa savremene mobilne radne snage (Laubacher and Malone 2002, 3). Ta vrsta organizacija se širi iz dva razloga; jedan razlog se odnosi na „prestrukturisanje” radne snage usled novoliberalnog uticaja na načina poslovanja, a drugi na opadanje moći sindikata da utiču na tokove tog „prestrukturisanja”.

Kao što novi oblici organizovanja rada potrebuju pokretljivu radnu snagu, koja poseduje raznorodna umeća i raspolaze „fleksibilnim” veštinama, tako i novo (globalno) tržište rada zahteva razvoj specifičnih organizacija („agencija”) koje će biti u mogućnosti da pronalaze, osposobljavaju i usmeravaju takvu radnu snagu u one organizacije, regije i globalne prostore koji za njom imaju potrebu. Otuda se „progresivnost” virtuelnog načina poslovanja, i njima saobrazenih „novih gildi”, može procenjivati sa stanovišta njihovog doprinosa humanizaciji odnosa između aktera u radnom procesu modernih društava (Milošević 2013, 150–155).

ZAKLJUČAK

Na osnovu prethodnog obrazloženja, može se zaključiti da su shvatanja društvenog progressa, koja počivaju na sintagmi NTR, uzana i uveliko scijentistički usmerena. Scijentizam je preterivanje u nekim savremenim shvatanjima funkcije naučnog saznanja, koje redukuje društveni progres na nauku, odnosno na njenu tehničkotehnološku primenu u društvu, a zanemaruje uticaje raznih sociokulturnih činilaca na društveni (progresivni) razvoj (Milošević 2004, 60). To je svojevrsna redukcija celokupne društvene svesti i kulture na racionalnoinstrumentalni oblik te svesti; pomoću koje se, potom, nastoji izvesti teorijsko objašnjenje determinističkih uticaja tako redukovane svesti na društveni razvoj (i društveni progres). Međutim, redukcionističko objašnjenje se uvek izvodi *pars pro toto*, i kao takvo nije sociološki relevantno. Pored toga, takvo objašnjenje društvenih funkcija naučnog saznanja gotovo isključivo se shvata kao progresivno usmeravanje društvenog razvoja, a zanemaruju se negativni (danas sve češće, katastrofični) uticaji društvene primene tog saznanja.

Shvatanja društvenog razvoja koja govore o „onaučavanju” rada i društvenog života, realističnije se odnose prema društvenim funkcijama naučnog saznanja. Bez obzira da li ta shvatanja govore o praktičnotehničkoj, društvenointegrativnoj, ili samosvesnoj funkciji naučnog saznanja (Milić 1995, 268), ona ne gube iz vida činjenicu da se istina – kao imanentna naučna vrednost – često sukobljava sa različitim parcijalnim (grupnim) interesima i (zlo)upotrebama koje imaju i regresivan učinak po društveni razvoj. To se posebno ispoljava kroz protivrečan proces „onaučavanja” kroz kapital, s jedne strane, i kroz rad ljudi u organizacijama, s druge. Preterana vera u moć kapitala, koji teži da apsorbuje celokupno naučno znanje, ne može da bude ništa drugo nego scijentizam. U onoj meri u kojoj i „nove tehnologije” nastoje da dominiraju – podstičući u njima funkcionalni način mišljenja, a zapostavljajući razumevanje društvenog i ličnog života ljudi (Avramović 2013, 235) – u toj meri su u njima ostale zablude scijentizma koje su pridavane i „starim tehnologijama” u sferi rada organizacija (Milošević 2004, 55–60).

U tom smislu, shvatanje o NTR i shvatanje o „onaučavanju” rada organizacija su dva vrednosno različita stanovišta; od kojih se prvo koncentriše oko trajnosti i koherentnosti organizacijske strukture kao i oko očuvanja rigidnosti organizacijske moći, a drugo teži da obrazloži privremenost i difuznost organizacije i fluidnost organizacijske moći (Milošević 2013, 194).

LITERATURA

- Adorno, Theodor. *Minima moralia*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.
- Avramović, Zoran. *Obrazovanje u tokovima društva*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2013.
- Bernal, John. *The Social Function of Science*. London: Rutledge and Kegan, 1939.
- Braverman, Harry. *Rad i monopolistički kapital*. Zagreb: Globus, 1983.
- DeSanctis Gerardine and Peter Monge. „Introduction to the Special Issue: Communication Processes for Virtual Organizations.” *Organization Science* 10, 6 (1999): 693–703. Dostupno na: www.epnet.com/login/virtualorg.html, pristupljeno: 1. 7. 2012.
- European Commission. Greenpaper, New Work Organization in the Spirit of Partnership, 1997. Dostupno na: http://europa.eu.int/comm/employment_social/pub_forms.pdf, pristupljeno: 11. 4. 2003.
- Hoffmann, Reiner. “Die Verwissenschaftlichung der Produktion und das Wissen der Arbeiter.” Un *Entfremdete Wissenschaft*, Hrsg G. Böhme, M. Von Engelhardt. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1979.
- Hughes, J. A., J. O'Brien, D. Randall, M. Rouncefield & P. Tolmie. “Some ‘real’ problems of ‘virtual’ organisation.” *New Technology Work and Employment* 16, 1 (2007): 49–64. Dostupno na: www.archive.cs.st-andrews.ac.uk/.../relatedpapers.h, pristupljeno: 18. 9. 2012.
- Katunarić, Vjeran. *Ženski eros i civilizacija smrti*. Zagreb: Naprijed, 1984.
- Laubacher, R., and T.W. Malone. *Retreat of the Firm and the Rise of Guilds: The Employment Relationship in the Age of Virtual Business*. Massachusetts: MIT, 2002.
- Lee, J. D. “Skill, Craft and Class a Theoretical critique and a critical case.” *Sociology* XV, 1 (1981): 56–78.
- Mumford, Lewis. *Mit o mašini*, knj. 2. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1993.
- Merton, Robert K. *Science, Technology and Society in Seventeenth Century England*. New York, 1938. (First published in 1938.)
- Milić, Vojin. *Sociologija saznanja*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1986.
- Milić, Vojin. *Sociologija nauke*. Novi Sad: Odsek za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta, 1995.
- Milošević, Božo. *Mogućnosti i granice kibernetike*. Beograd: Mladost – Mala edicija “Ideja”, 1989.
- Milošević, Božo. *Tehničko stvaralaštvo radnika*. Novi Sad: Narodna tehnika Srbije/Vojvodine, 1990.
- Milošević, Božo. *Umeće rada*. Novi Sad: Prometej, 2004.
- Milošević, Božo. *Organizacija rada u globalnoj tranziciji (Prilozi sociologiji organizacije)*. Beograd: Prosveta i Filip Višnjić, 2013.
- Mils, Rajt. *Znanje i moć*. Beograd: Vuk Karadžić, 1966.
- Offe, Claus (1976). *Industry and Inequality*. London: Edward Arnold
- Rihtta Radovan i saradnici (1972). *Civilizacija na raskršću*, Beograd: Komunist
- Savić, Obrad. “Postmoderna – rastakanje moderne.” U *Racionalnost i savremeni svet*. Beograd: Filozofsko društvo Srbije, 1988.
- Spier, Leslie. “Inventions and Human Society.” In *Man, Culture, and Society*, 224–246. New York: Oxford University Press, 1956.
- Thompson, Paul and David McHugh. *Work Organisations*. London: Macmillan, 1990.
- Travica, Bob. “The Design of the Virtual Organization: A Research Model.” In *AIS, Proceedings*, edited by Jatinder Gupta, N. D., 417–419, August 15–17, 1997, Indianapolis, IN. Dostupno na: www.home.cc.umanitoba.ca/~btravica/vita.html, pristupljeno: 21. 6. 2012.
- Watson–Manheim, M. B., K. Crowston K. & K. M. Chudoba . “A New Perspective on ‘Virtual’: Analyzing Discontinuities in the Work Environment, 2002. Dostupno na: www.google.rs/?gws_rd=cr&ei=KGFKU4WhG8eEtAbFtoC4DA#q=Watson%2C+Crowston%2C+Chudoba%2C+2002, pristupljeno 21. 12. 2012.

**SCIENTIFIC–TECHNOLOGICAL REVOLUTION OR “SCIENTIFICATION”
OF WORK OF ORGANIZATIONS: TECHNOLOGY, VIRTUAL BUSINESS AND
SOCIAL PROGRESS**

Summary: *Modern technique and technology are both undoubtedly a product of cumulative scientific development. However, when scientific and technical–technological development is examined and explained in relation to social progress, there is misunderstanding in approach to the connection. In the core of the misunderstanding is the essential notion of the connection; some see it as scientific–technical or scientific–technological revolution (STR), and the other see it as the process of “scientification”.*

Such a syntagm (STR) have been, almost unquestionably, used in the meaning of basic characteristic of modern societies in “implicit” cognitive (and especially non–cognitive) contexts, since 1960s. The syntagm STR (scientific and technological revolution) is still present even in the latest cognitive approaches on work organization. In contemporary sociological (scientific, in general) literature, virtual mode of business performance is getting more frequently analyzed as a specific type of organization shaped by the new technologies. Those technologies are expression of modern scientific and technological progress. On the other hand, it seems that is more appropriate to speak of business performance rather than its virtual organization. It is because we are hereby dealing with the particular type of scientification with the requirement for appropriate electronic devices, in all contemporary forms of work organization.

Although less widespread, there are notable attempts in the contemporary science (particularly in sociology) to have more contentual (and more realistic) view of relation between science and technique/technology, and that approach is named as a process of “scientification”. It is understood not as “revolutionary overturn” but as more or less contradictory, continuous and cumulative process of the inclusion of science in the production, implying pervasion of work factors (objects, means, organization and work–professional skills of employees) , as well as pervasion of broader social practices and objective–rational ways of its orientation. In that way “scientification” approach to the study of relationship between science, technique/technology and society is recognized as critical evaluation of concepts of “scientific–technological/scientific–technical revolution”.

Key words: *science, technique, technology, scientific–technological revolution, „scientification”, social progress*

**ИНТЕРНЕТ КАО
СРЕДСТВО/ПРЕДМЕТ НАУЧНОГ
ИСТРАЖИВАЊА /**

***INTERNET AS A MEANS/SUBJECT OF
SCIENTIFIC RESEARCH***

ИНТЕРНЕТ КАО ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА И/ИЛИ СРЕДСТВО ЗА ПРИКУПЉАЊЕ ПОДАТАКА – СА ОСВРТОМ НА ЕЛЕКТРОНСКИ УПИТНИК*

УДК 004.738.5:303.62

Снежана Стојшин

Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
stojsin.snezana@gmail.com

Сажетак: *Истраживање интернета представља изазов са каквим се традиционална истраживања углавном нису сретала. Иако наслов рада сугерише на постављање питања о улози интернета у савременим истраживањима, дилема, чини се, не постоји.*

Са једне стране, интернет постаје све учесталији предмет истраживања, пре свега, међу социолозима. Комплексност интернета као предмета истраживања нуди могућност формулисања различитих циљева истраживања за научнике различитих профила, почев од истраживања његовог утицаја на провођење слободног времена, истраживања специфичног начина комуникације, утицаја на психичко и физичко здравље деце, истраживање облика интернет криминала и многих других.

Са друге стране, интернет пружа богат извор најразличитијих информација потребних у научним истраживањима, који се јављају у облику стручних и научних радова, новинских чланака, статистичких података глобално доступних, али и информација о најразличитијим темама о којима људи, потенцијални испитаници, расправљају на различитим форумима, блогovima, друштвеним мрежама.

Методолозима је чини се много интересантније питање како искористити интернет у процесу прикупљања података потребних за одређено истраживање. Електронски или интернет упитник представља све чешићи начин прикупљања података. Међутим, поред бројних предности, овај веома јефтин анкетни поступак за који географске границе не постоје, ипак има низ недостатака. Кључна методолошка питања односе се пре свега на репрезентативност узорка, који између осталог зависи од степена коришћења интернета међу одређеном популацијом, али и на мале стопе одазивања.

Основни циљ рада је да се колико је то могуће расветле и аргументују горе изнета размислињања, уз претпоставку да ће се нека од ових питања тек отворити и, уз динамички карактер интернета, изнедрити нове теме истраживања и начине прикупљања података.

Кључне речи: *интернет, електронски упитник, истраживање, прикупљање података, предмет истраживања.*

* Рад је урађен у оквиру пројекта 179053 “Промене у друштвеној структури и покретљивости као чиниоци европских интеграција Р. Србије, са посебним освртом на АП Војводину”, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

УВОД

Истраживање интернета представља изазов са каквим се традиционална истраживања углавном нису сретала. Савремене информационе технологије, самим тим и интернет као нови медиј, чини се да на различите начине утичу скоро на сваку фазу рада истраживача. Већ у првим истраживачким корацима при упознавању предмета истраживања истраживачи консултују, пре свега, електронске библиотеке. Претражују базе података, статистичке, различите архиве, новинске чланке и то из канцеларијске столице. Доступна су различита истраживања, резултати, различити подаци, фотографије, видео записи. Уколико одређени подаци не постоје, углавном је лако доћи до њих. Један од начина је и употреба електронског упитника, који постаје све популарнији, јер допушта прикупљање података без изласка на терен, брзо и јефтино, без ангажовања анкетара. Подаци се прикупљају и објављују без обзира на временску и просторну удаљеност, а никада није било лакше сазнати информације из различитих делова света. Ових неколико уводних реченица указује да је нови медиј унео неке новине у методологију истраживања.

Основни циљ рада је анализа утицаја интернета на методологију друштвених истраживања и описивање промена које услед тог утицаја настају. У складу са овим циљем, у једном делу рада акценат ће бити стављен на анализу специфичности, односно предности и недостатака електронског упитника, који је чини се највидљивија последица утицаја интернета на методологију истраживања. Наредни редови не претендују да изнедре коначне одговоре на питање улоге и утицаја интернета на методологију, већ се уз динамички карактер интернета, очекује покушај систематизације методолошких проблема и отварање најзначајнијих питања.

Летимичан поглед на малобројну литературу о овом феномену показује да истраживачи интернет углавном посматрају са два аспекта. Пре свега, интернет је означен као нови предмет истраживања, а друго, интернет се користи у процесу прикупљања података применом електронског упитника. Међутим, поред ова два аспекта требало би додати и трећи који се односи на то да је интернет непресушни извор података, из најразличитијих области. Значи, интернет се може посматрати као средство за припрему будућих истраживача, који кроз различите интернет изворе података упознају предмет истраживања и припремају се за даље истраживачке фазе. О ова три аспекта биће речи у наредним редовима.

1. ИНТЕРНЕТ КАО ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА

Напредак комуникационих технологија и вишеструко умрежавање појединца и група, условљава и промене у предмету савремених истраживања.

Интернет као нови глобални медиј, доступан великом броју људи, на специфичан интерактиван начин преноси информације, и представља велико, неистражено подручје. Разматрајући досадашња малобројна истраживања интернета може се закључити да се истраживачи све више крећу ка одабиру две групе предмета истраживања. То су прво, сам интернет као нови медиј чије специфичности условљавају нове начине комуникације, и друго последице које овакав начин комуникације има на појединца, породицу и друштво.

Виртуелни свет који тек постаје предметом истраживања, и о њему социолози, психолози, педагози и други, пишу и писаће, овде ћемо само споменути не

отварајући детаљнију анализу његовог порекла и карактеристика. Ова појава нас пре свега занима као предмет истраживања.

Истраживање виртуелног света између осталог значи истраживање друштвених проблема који настају или ће настајати појавом новог начина комуникације, или, боље речено, недостатка комуникације. Тако, посебан предмет истраживања представљају друштвене online мреже као један од нових начина комуникације. Истраживачи ће своја истраживачка питања, између осталог, усмеравати ка истраживању утицаја оваквог начина комуникације на друштвену стварност, питајући се већ да ли је интернет узрок “новог доба друштвене изолације”? (Гиденс, 2005, 475).

Даље, истраживање интернета значи истраживање узрока и последица удруживања најразличитијих људи у друштвене online мреже које се формирају без временских и просторних препрека. Интернет је као терен, којег истраживачи користе за проучавање “живота у мрежи” што подразумева “посматрање и анализу конкретних активности на мрежи” (Благојевић 2011, 22).

Разматрајући питање утицаја друштвених online мрежа на могућности истраживања друштвених појава, Бранковић наводи да се ове друштвене мреже разликују од традиционалних јер “постоје на такав начин да остављају веома обимне „трагове” о себи и својим активностима: њихови чланови исписују текстуалне поруке, шаљу, примају и објављују сликовне, музичке, филмске записе” (Бранковић 2013, 3). Овакав начин “бележења” комуникације “даје неупоредиво богатији увид у живот тих група него што је случај са традиционалним друштвеним мрежама. То друштвене мреже чини погоднијим за истраживање и ствара основе за значајно унапређивање друштвених истраживања, пре свега у дескриптивној равни” (Бранковић 2013, 3).

У оквиру истраживања друштвених мрежа Бранковић наводи да постоје две групе предмета истраживања. Прва су *социјална и демографска обележја* корисника ових мрежа, а друга *свакодневне активности* корисника интернета, посебно друштвених мрежа (Бранковић 2013, 5).

То значи да је истраживање интернета као новог медија, између осталог и истраживање другачије “расподеле” слободног времена, које више није резервисано само за телевизијски програм.

Карактеристике интернета условиле су то да се данас може проучавати “стварни живот уместо његове „лабораторијске” реконструкције путем испитивања и присећања социјалних актера, симулираног понашања и дискусије у фокус групама или парцијалног посматрања са учествовањем или без учествовања” (Бранковић 2013, 4). Ово заправо значи да је број истраживачких тема много већи него код класичних истраживања (исто, 4).

Код проучавања виртуелних заједница, односно група јавља се проблем променљивости, односно динамичности група које се проучавају. Ова динамичност и стална промена која је карактеристична за интернет садржаје доводи до једног веома важног методолошког питања проверљивости истраживања, односно питање понављања неког истраживања.

Међутим, овде треба додати да поред истраживања свакодневних активности, различити блогови, форуми, или рецимо могућност остављања коментара на новинским сајтовима и слично, дају истраживачима прилику да испитују ставове корисника интернета о различитим друштвеним појавама, догађајима.

Пример – Однос према насиљу у породици: “У раду је коришћена анализа садржаја. Испитивани су коментари које су путем интернета слали читаоци текстова о насиљу, као и коментари преузети са форума у којима је насиље у породици била једна од тема. Као јединица анализе узета је порука, а узорак је обухватио 145 порука¹ разврстаних по основним проблемима. У анализи порука издвојиле су се следеће теме: пораст броја пријава насиља у породици, узроци породичног насиља, закон о насиљу у породици, као и узроци смањења породичног насиља” (Стојшин 2006, 455).

Јасно је да комплексност интернета као предмета истраживања нуди могућност формулисања различитих циљева истраживања за научнике различитих профила, почев од испитивања његовог утицаја на провођење слободног времена, истраживања специфичног начина комуникације, утицаја на психичко и физичко здравље деце, истраживање облика интернет криминала, испитивање ставова путем различитих коментара објављених садржаја и многих других.

2. УЛОГА ИНТЕРНЕТА У ПРИКУПЉАЊУ ПОДАТАКА

Интернет има велику улогу у фази прикупљања података у истраживањима и истраживачи га све чешће користе у ову сврху. Улога интернета у прикупљању података је двојака: прво, интернет омогућава доступност бројних података разних организација које на својим сајтовима објављују податке корисне истраживачима; и друго, путем интернета се могу прикупити подаци од испитаника који су корисници интернет услуга, и то најчешће путем електронског упитника.

За прикупљање података веома је значајно то што интернет не признаје временску и просторну границу. То значи да се информације могу добити за неколико тренутака, а оне су из било ког дела света доступне свима који имају приступ интернету. Брзина и непостојање просторних граница омогућава контакте истраживача и испитаника у различитим деловима света. Тако, на пример, “антрополог у Београду може да започне аудиовизуелно истраживање неке заједнице у Новом Пазару или на Новом Зеланду” (Благојевић 2011, 23).

Овакву карактеристику интернета омогућавају следеће апликације: *електронска пошта* (e-mail) и *World-wide-web* (www).

Електронска пошта (e-mail) и World-wide-web односно www представљају две апликације “које имају највећи значај за истраживаче” (Фајгел 2010, 496). Прва омогућава неограничену комуникацију између истраживача и испитаника, односно размену информација, података који могу бити у облику текста, фотографије, аудио-видео записа. Друга, представља “врата” у неограничен свет стално расположивих информација. WWW може се користити као претраживач стручних и научних текстова и студија, различитих статистичких података светске, европске и државне статистике, текстова и видео записа скоро свих светских медија, фото-

¹ Од укупног броја порука преузетих са интернета, 23 поруке биле су коментари текста “Све више насиља у породици” преузетих са сајта Б92, 19 порука преузето је из медијске кампање Радио “Сомбора” под називом “Смањити толеранцију на насиље”. Остале поруке узете су са сајта “Замисли Србију” где су грађани у оквиру форума износили, између осталог, мишељење и о теми насиља. Коментари осталих форума нису ушли у узорак због бројности. (Стојшин 2006, 455).

графија, филмова, различитих архива и докумената и осталих информација. Она заправо јесте “глобална мултимедијална библиотека” (Гиденс 2005, 474) у којој све што је икада објављено на интернету заправо представља трагове људске комуникације.

Из тог разлога, истраживачи имају неограничено много података који могу бити корисни, нарочито у фази припреме истраживања и упознавања предмета истраживања. Ови подаци могу се сврстати у групу података насталих независно од предмета истраживања. У наредним редовима пажња ће бити посвећена улози интернета у прикупљању друге групе података, података који се стварају у сврху истраживања. Ова група података настаје применом одређених истраживачких поступака, а као најчешће спомињани је електронски упитник.

Међутим, треба рећи да поред електронског упитника, који постаје све експлоатисанији поступак, постоје и други начини контакта са испитаницима. У скороје време интернет корисници опредељују се и за коришћење скајпа (skype), који може да буде веома користан у прикупљању података путем интервјуа.

Тако интернет технологија омогућава организацију видео конференција, под којом се “најчешће подразумева истовремени пренос слике и звука путем рачунарске мреже. Видео конференција може бити *собна* или *десктоп*. *Собна конференција* се често користи као допуна традиционалном образовању у специјализованој учионици коју карактерише контрола комуникације од стране предавача, формални разговор и неједнако учествовање корисника. *Десктоп видео конференција* настаје појавом дигиталног система преноса података (ISDN – Integrated Services Digital Network)” (Благојевић 2011, 24).

2.1. Улога рачунара у анкетним истраживањима

У анкетним истраживањима у којима се подаци прикупљају од великог броја испитаника великом брзином и на широј географској територији и то персоналним интервјуом, поштанским упитником и телефонском анкетом, истраживачи све чешће користе електронски упитник.

Електронски упитник представља “следећи корак у еволуцији анкетних истраживања” (Bethlehem 2012, 1). До 1895. године “истраживања” су обухватала целокупну популацију, а како је становништво бивало све бројније, ове године јавља се идеја да би у истраживањима могао да учествује само део људи (узорак), те се ова година узима као почетак анкетних истраживања. Међутим, све до 30–их година 20. века водила се расправа да ли истраживање треба радити на узорку или не. 1934. године узорковање је прихваћено, а анкетна истраживања сматрају се научним методом (Bethlehem 2012).

Основни поступци у анкетним истраживањима су анкетирање лицем у лице, поштански упитник и телефонска анкета, а 70–их година прошлог века, појавом првих компјутера почиње нова ера у анкетним истраживањима. Истраживачи почињу да користе рачунаре као помоћно средство у прикупљању података на неколико начина.

CATI (Computer-assisted Telephone Interviewing) представља поступак у којем се софтвером програмирају питања у упитнику, а затим рачунар позива бројеве. Анкетар седи испред рачунара и крај телефона и када испитаници пристану да буду анкетирани, анкетар чита питања са упитника који има на свом екрану и директно

уноси одговоре, нарочито уколико су питања затвореног типа. (Russell 2013, 216). Позитивна страна овог поступка је што рачунар може насумично да бира телефонске бројеве (random digital dialing), тако да у узорак могу ући и они испитаници чији се бројеви телефона не налазе у именику, а које рачунар случајно одабере.

CAPI (Computer-assisted Personal Interviewing) подразумева поступак у којем испитаник седи испред рачунара, на екрану гледа питања и уноси своје одговоре путем тастатуре или мишем. “Анкетар је присутан, он отвара и затвара интервју, даје допунска објашњења, мотивише испитаника” (Фајгел 2010, 287).

Следећа година значајна у развоју анкетних истраживања је 1982. година када је креиран *Интернет*, а прва интернет анкета урађена су помоћу електронске поште. Седам година касније, 1989. године, свету је представљен WWW (World Wide Web), који омогућава да се 90-их година прошлог века е-mail упитник у великој мери замени интернет упитником (Bethlehem 2012). Тада рачунари добијају нову улогу у анкетирањима на следеће начине:

Први је *CASI (Computer-assisted Self-administered Interview)* који представља поступак где испитаници сами попуњавају упитник који су добили мејлом, а могу да га пошаљу мејлом или путем цд-а или флеша. Овде нема присуства анкетара, а испитаник добија програм који ће користити приликом попуњавања упитника. Фајгел (2010, 288) наводи да овај облик има предност у односу на CAPI и CATI када треба прикупити осетљиве податке, као и при избегавању социјално пожељних одговора.

Затим, *електронски упитник послат путем мејла*, односно електронске поште, (Electronic Mail Survey – EMS) представља поступак када се електронском поштом шаље упитник и упутство за попуњавање. Електронска пошта је “убедљиво најзаступљенији сервис на Интернету” (Петровић 2009, 24). Код електронских упитника јављају се два проблема. Пре свега, то је питање формата документа који испитаници враћају, а који је битан због обраде података. Други проблем, о којем ће бити више речи касније јесте списак електронских адреса на које треба послати упитнике, односно проблем узорка. Треба напоменути да је основна разлика између CASI и овог поступка у томе што се електронски упитник шаље само оним испитаницима који имају електронску пошту, док се за CASI било ком испитанику може обезбедити програм за попуњавање упитника, па чак и цео рачунар, независно од тога да ли има рачунар и приступ интернету.

И треће, *интернет анкета* је поступак где се подаци прикупљају тако што упитник попуњавају испитаници који посете одређени сајт на којем се налази упитник; или “тако што се испитаници из циљаног узорка обавесте да посете тај сајт и одговоре на упитник” (Фајгел 2010, 288). Јасно је да се код овог облика анкетавања јавља проблем са узорком, о којем ће касније бити више речи. Да би се колико толико избегао проблем узорка, препоручује примена интернет анкете када је циљна група млађа, образована популација, као што су нпр. студенти, јер они у великом броју користе интернет.

Овде треба направити разлику у називима поступка. Када говоримо о електронском упитнику, говоримо о упитнику који испитаници сами попуњавају на свом рачунару. Овај упитник може бити “достављен” испитаницима на два начина: први је путем електронске поште и овај поступак називамо *електронски упитник послат путем мејла*; други је *интернет упитник* или *интернет анкета* која је испитаницима на располагању на неким од интернет сајтова. У наредним редовима

биће разматране специфичности, односно предности и недостаци електронског упитника уопште, а уколико постоји разлика између упитника који се шаље мејлом и интернет упитника, то ће бити посебно наглашено.

Овде треба напоменути да се улога рачунара не завршава фазом прикупљања података, јер рачунари, а нарочито интернет имају улогу и у фази обраде података. Наиме, сви подаци који су доступни на интернету налазе се у дигиталном облику, што у многоме олакшава како фазу прикупљања, тако и фазу обраде података. То за методологију друштвеног истраживања значи “да је „основна честица” емпиријског истраживања већ у самом предмету *дигитални податак*, који се лако може појединачно идентификовати, груписати, класификовати, рангирати, мерити и укључивати у читав низ напредних статистичких и других анализа” (Бранковић 2013, 4).

2.1.1. Електронски упитник

Електронски упитници постају све популарнији, а чини се да истраживаче највише привлачи брзина прикупљања података које се одвија без изласка на терен са трошковима много мањим од других анкетних поступака.

Думичић (2009, 129) електронске упитнике дели на оне код којих се узорак заснива на теорији вероватноће, односно пробабилистичке, и оне код којих се не заснива, непробабилистичке.

Купер (Cooper 2001) разликује три врсте непробабилистичких и пет пробабилистичких електронских упитника: у прву групу спадају електронски упитници постављени са циљем забаве (рецимо на некој интернет новинској страници читаоци гласају); затим електронски упитници које попуњавају добровољци (отворени позив свим корисницима интернета који је најчешће упућен од стране организације); и на крају електронски упитници за волонтерски панел корисника интернета (упитник редовно попуњавају добровољци који су се регистровани на некој интернет страници).

У другу групу спадају електронски упитници са позивом (изабира се *n*-ти посетилац неке странице), затим електронски упитници у којима је дефинисан оквир узорковања (бира се специфична популација, а оквир узорковања је најчешће листа е-маил адреса), електронски упитници као алтернатива конвенционалним анкетним поступцима (популарна у панел истраживањима), електронски упитници за статистички панел интернет корисника (бирају се случајним узорком међу корисницима интернета) и електронски упитници за статистичке узорке из целе популације (бирају се случајним узорком међу целокупном популацијом, а онима који немају приступ интернету се то омогући) (Cooper 2001; наведено према: Думичић 2009, 129–131).

Јасно се да анализа ових врста електронских упитника указује на много чешће коришћење електронских упитника који се користе на узорку који се не заснивају на теорији вероватноће и то је један од великих недостатака овог поступка.

2.1.2. Основне карактеристике електронског упитника

По чему се овај поступак разликује од других анкетних поступака?

а) Прва карактеристика електронског упитника односи се на висину трошкова. Овај поступак је веома јефтин, јер практично не постоје трошкови слања (као код поштанског упитника или телефонске анкете), нити има трошкова око изласка

анкетара на терен (персонални интервју). Даље, трошкови обраде података су веома ниски, јер се одговори већ добијају у електронској форми и лако се могу пренети у неки статистички програм за обраду података. Постоје одређени програми помоћу којих истраживач може саставити упитник. Неки програми су веома скупи (рецимо Arian Software програм чија се цена креће чак до 5995 долара у зависности колико ће пута бити употребљен, према Wright, 2006), а неки бесплатни или веома јефтине (нпр. Survey Monky 20 долара месечно или Create Survey 99 долара месечно; према: Wright 2006). Међутим, како је стопа одговора веома ниска, поновно слање упитника може повећати трошкове.

б) Друга карактеристика електронског упитника је то да мора бити кратак, углавном са питањима затвореног типа. Наиме, неке студије (нпр. Evans and Mathur 2005; Murrai and Fisher 2002; наведено према: Ahituv and Steimberg 2006) показују да испитаници проводе у просеку 19,24 минута учествујући у телефонском истраживању, док попуњавајући електронски упитник троше у просеку свега 12,4 минута (Ahituv and Steimberg 2006, 7). Овакве анализе сугеришу да питања у упитнику треба да буду углавном затвореног типа, као и да упитник никако не сме бити предугачак. Могло би се рећи да ће одзив бити већи што је упитник краћи.

в) Трећа карактеристика електронског упитника јесте веома мали одзив испитаника за попуњавање овог упитника. Тако на пример, уколико не радите у високо индустријализованим земљама одзив на поштански упитник најчешће је 20–30%, а још је мањи када је послат интернетом (Russell 2013, 222). Уколико се упитници шаљу целој популацији стопа одговора је нижа него код других анкетних поступака, али уколико се обраћамо циљаној групи, (рецимо студентима, запосленима у некој организацији), тада је стопа одговора већа него телефонском анкетом или поштанским упитником (Ahituv and Steimberg 2006, 21). За одговор на питање који су разлози овако ниске стопе одговора, недостају озбиљнија методолошка истраживања о коришћењу електронског упитника. Међутим, можемо претпоставити да је, с обзиром на веома кратко време које испитаници одвајају за попуњавање електронског упитника, у питању недостатак времена или незаинтересованост испитаника.

Пример веома малог одзива је следеће истраживање (Mentor 2002): иако су упитници били намењени испитаницима који су у директној вези са темом истраживања, враћено је тек 31% упитника. Истраживачи су направили листу од 172 програма (различитих организација) који су се на неки начин бавили криминологијом и свима је упућена молба за учешће у истраживању. У јануару је на све 172 адресе послато обавештење о истраживању. Прво позивно писмо послато је 3. маја где су подсетили испитанике да су добили мејл и да издвоје 5 минута да оду на интернет страну и попуне упитник on-line. Друго и треће писмо као подсетник за попуњавање упитника послато је 9. и 29 маја. У периоду између првог и трећег писма свега 63 испитаника попунило је упитник, али након редиговања, прихваћено је 54 упитника, што чини свега 31% од укупног броја испитаника.

Стопа неодазивања код електронског упитника је према наведеним истраживањима много већа него код других анкетних поступака. Овде треба поставити питање мотивације испитаника за учествовање у истраживању. Сходно томе да је стопа враћања поштанског упитника много већа када испитанике питамо о темама које их највише занимају (рецимо лекаре, фармацеуте о стању у здравству), тако би требало избећи овај недостатак и код електронског упитника. Посебан проблем представља то што електронски упитник није погодан за истраживање свих јединица не-

ке популације. Тако, имајући у виду број појединца који у зависности од својих примања у мањем или већем броју имају интернет прикључак, јасно је да овај поступак не би требало примењивати у истраживању сиромашнијих слојева, али и старијих испитаника. Истраживачу треба препоручити да у случају да жели да употреби овај поступак, треба да се информише о демографским карактеристикама појединаца који имају рачунар и интернет прикључак. Ове податке поседује већина савремених завода за статистику.

Стајмберг наводи шта је то што би могло утицати на повећање стопе одговора при коришћењу интернет упитника: истраживање треба да је урађено од стране организације која има репутацију, испитаници треба да имају лични однос са темом, прва питања треба да буду лака за одговарање и таква да заинтересују испитаника, треба обезбедити визуелну једнообразност различитих питања, избегавати превелик број питања на страници и омогућити слободно кретање међу питањима, обезбедити простор за уношење одговора на отворена питања... (Ahituv and Steimberg 2006, 20)

г) Проблем узорка представља четврту, и чини се најважнију, карактеристику овог поступка. Иако се истраживачи са питањем одзива испитаника у истраживању и питањем репрезентативности узорка сусрећу и код других поступака, чини се да је код електронског упитника овај проблем најкарактеристичнији.

Питање валидности и начина одабира узорка може одвратити велики број истраживача од коришћења овог поступка. Код одабира узорка постоји неколико проблема.

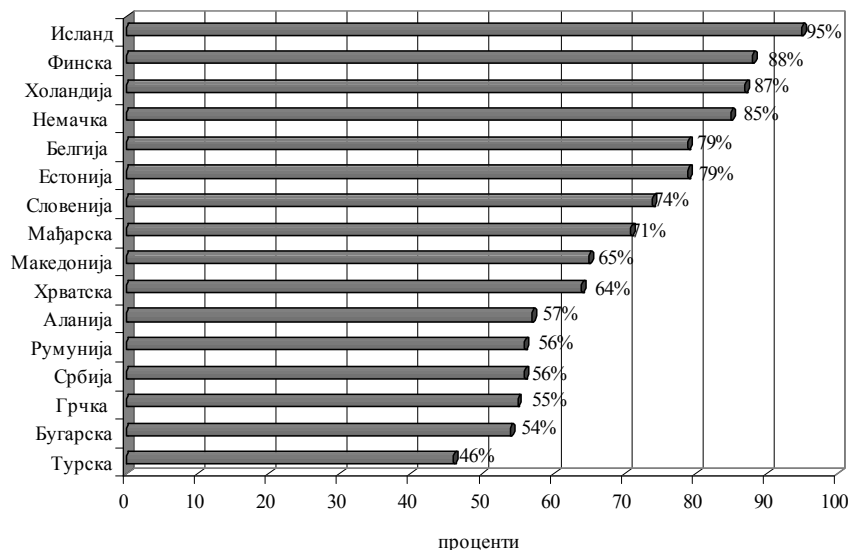
Пре свега, у процесу одабира узорка код електронског упитника, вештачки је редукван основни скуп. "Истраживач чак не може ни знати колико је ствари испустио у узорачном истраживању, будући да и нема сасвим доступну читаву популацију и у физичком и у предметном смислу" (Бранковић 2013, 4).

Наиме, величина узорка и карактеристике појединаца из основног скупа зависе од броја појединаца неке популације која поседује рачунар и интернет прикључак. Иако се у Србији сваке године број корисника интернета повећава и даље нешто више од трећине становника Србије нема приступ интернету, што у великој мери смањује основни скуп узорковања.

Овде треба истаћи да се број корисника интернета разликује међу различитим земљама, а неки слободнији закључак био би да што је земља економски развијенија број корисника интернета у укупном броју становника неке земље је већи.

Наиме, према подацима ITU (International Telecommunication Union) 2014. године скоро 3 милијарде људи, односно 40% светске популације користи интернет. Према овим подацима до краја 2014. године свега 20% афричке популације ће користити интернет, односно свако десето домаћинство у Африци имаће интернет прикључак. Са друге стране, претпоставља се да ће удео људи који имају интернет прикључак на крају 2014. године у Европи достићи 75% укупног становништва, односно три од четири особе у Европи имаће интернет (ITU, 2014).

Графикон 1. Удео домаћинстава које поседују интернет прикључак у укупном броју домаћинстава у неким европским земљама 2013. године

Европска статистика (Eurostat) 2013. године је према истој методологији прикупила податке за велики број европских земаља о коришћењу интернета. На првом месту налази се Исланд у којем чак 95% домаћинстава од укупног броја домаћинстава у овој држави има интернет прикључак (графикон 1). Након Исланда налазе се Финска и Норвешка са 88% од укупног броја домаћинстава, проценат мање имају Велика Британија, Данска и Холандија (87%). На 13. месту налази се Словенија са 74% домаћинстава која имају интернет прикључак, на 25. месту је Македонија (www.stat.gov.mk) (65%), а на 26. месту Хрватска (64%) (Еуростат 2014). Србија се по броју домаћинстава која имају интернет налази на 29. месту европских земаља са 56% домаћинстава (Саопштење 2013).

Број корисника интернета у Србији расте из године у годину (табела 1). Према подацима Републичког завода за статистику 2009. године интернет никада није користило 56,4% а у 2013. години интернет никада није користило 41,5% становништва Србије (Статистички календар 2014, 95). Трећина становништва 36,6%, до 2013. године никада није користила рачунар.

Међутим, треба напоменути да се подаци о степену коришћења интернета разликују и у оквиру неке државе. Тако је 2013. године у Србији интернет прикључак имало 63,8% становништва из урбаних делова, а свега 42,5% становништва од оних који живе у руралним деловима (Саопштење 2013, 3). Исто тако, интернет користи углавном млађа популација.

У Србији се интернет најчешће користи за слање е-mailа (70,4%), читање он-лине новина (69,5%), учешћа у друштвеним он-лине мрежама (68,0%), тражења информација за образовање и курсеве (66,5%) (Саопштење 2013, 8).

Табела 1.

Домаћинства која поседују интернет прикључак, у %

	поседују рачунар	поседују интернет прикључак
2008	40,8	33,2
2009	46,8	26,7
2010	50,4	39,0
2011	52,1	41,2
2012	55,2	47,5
2013	59,9	55,8

Извор: Статистички календар Србије, 2014.

Међутим, поставља се питање покривености интернет мрежом одређене територије, односно питање броја домаћинстава која имају интернет прикључак, да би употреба електронског упитника била прикладна. За телефонску анкету процењено је да број домаћинстава која имају телефон не сме бити мањи од 85%, јер у супротном узорак неће бити репрезентативан.

Други проблем који се такође тиче основног скупа из којег се бира узорак тиче се тога како доћи до испитаника, односно, како наћи адресе на које послати упитник? Наиме, неки појединци имају интернет, али немају електронску адресу на коју може бити послат упитник. Са друге стране, постоје појединци који имају две или више електронских адреса, тако да би они, уколико би истраживач направио списак адреса, имали много већу вероватноћу да уђу у узорак.

Међутим, додатни проблем је то што листе адреса не постоје. Неке виртуелне групе учлањују нове чланове тражећи e-mail адресе, и те листе могу помоћи истраживачима као оквир узорковања (Wright 2006), међутим, чак ни сви чланови тих група не пристају да дају своје електронске адресе. Јасно је да потпуних листа e-mail адреса нема. Дакле, проблем представља недостатак спискова адреса, затим више адреса које поседује једна особа, више одговора од једног испитаника и неактивне или погрешне адресе, што случајни узорак чини скоро немогућим (Cooper 2000).

Пример узорка: Разматрајући Фејсбук (Facebook) као оквир узорковања, Брикман Бута (Brickman Bhutta) користила је интернет упитник за истраживање ставова католика тако што је поставила упитник на Фејсбук, проследивши га прво администраторима католичких група и својим пријатељима. У првих пет дана упитник, чије је попуњавање трајало око 12 минута, попунило је 2.788 испитаника, а за месец дана прикупљања података укупно је попуњено око 4000 упитника. Међутим начин одабира узорка и основног скупа произвео је за последицу да су “анкетирани диспропорционално биле младе жене, образоване и религиозно активне” (Brickman Bhutta 2012, 57), али ауторка каже да се резултати истраживања “поклапају” са закључцима стандардног Галуповог анкетирања. Истиче да је истраживање уопште није коштало, а да Фејсбук као оквир узорковања може бити веома користан у експлоративним истраживањима и за брзо урађена пилот истраживања (Brickman Bhutta 2012).

д) Пета карактеристика електронског упитника јесте његов дизајн, или тачније речено питање: како креирати упитник на интернету? Данас постоје сајтови на којима је веома једноставно објашњено на који начин било ко може да “састави списак питања” који ће послати некоме или позвати некога да га на одређеном сајту попуни.

Овде је намерно употребљена фраза “саставити списак питања”, јер направити упитник за озбиљно истраживање захтева много више напора од набрајања питања. Оправдање за овакву тврдњу аутор ових редова налази у свакодневној понуди различитих “анкета” које се налазе на различитим сајтовима, а на које често не можете ни дати одговор, јер су алтернативе штуре и неприкладне, а најчешће се користе дихотомна питања, са одговорима да и не.

Јасно је да се овакве облици питања могу користити у маркетиншким истраживањима односа испитаника према неком производу, у испитивању односа према одређеним телевизијским или неким другим садржајима и слично. Оваква анализа може произвести закључак да је електронски упитник прикладан за истраживање само неких предмета истраживања, или у сврху експлоративних истраживања.

Пример састављања списка питања: “У Google документима можете врло лако, и наравно бесплатно, да креирате анкету и пошаљете је имејлом пријатељима, колегама, члановима имејл листе и пратите резултате у једној табели. Анкету у Google документима можете да креирате на два начина: преко Направи → Образац и из табеле (Направи → Табелу → Уметни → Образац).” (internetimarketing.com 2011).

Слика 1.

Један од корака састављања питања за електронски упитник

The image shows a web form for creating a survey. At the top, there is a title field with the text "Mišljenje čitalaca o blogu" and a red arrow pointing to it. Below this is a field for the survey title, labeled "Naslov upitnika" with a red box around it. The main form area has a yellow background and contains several fields: "Наслов питања" with the text "Da li vam se sviđa blog Internet i Marketing?", "Текст помоћи" with "Izaberite jednu od ponuđenih opcija", and "Тип питања" with a dropdown menu set to "Више понуђених одговора" and a checkbox for "Иди на страницу на основу одговора". Below these are three radio button options: "Sviđa mi se", "Ne sviđa mi se", and "Onako". A red arrow points to the "Ne sviđa mi se" option, and a red box labeled "Ponuđeni odgovori" is placed over the options.

Извор: <http://internetimarketing.com/2011/11/05/sajtovi-i-aplikacije-za-kreiranje-online-anketa/>

Ове упитнике најчешће користе различите маркетиншке агенције које својим испитаницима често нуде новац, или неку другу награду уколико буду учествовали у истраживању. Наредни пример показује један од начина на који маркетиншке агенције проналазе испитанике:

“Попуњавање анкета на интернету може донети и зараду. Један од таквих начина учешћа у интернет истраживањима и могућност додатних погодности су интернет панели. Интернет панел је група лица која је спремна да учествује у истраживањима преко интернета. Појединац постаје члан панела тако што ће посетити

интернет страницу неког од понуђача интернет панела и тамо попунити кратку приступну анкету. Труд који појединци намењују попуњавању анкета, модератори интернет панела компензују на различите начине” (Блиц 2011). Овде није потребно коментарисати какав узорак ће попуњавати упитнике ове агенције.

Слика 2.

Позив корисницима интернета за учешће у истраживањима

2.1.3. Предности електронског упитника

И поред великих недостатака, електронски упитник има неколико предности које никако не би требало занемарити. Предности електронског упитника су: уштеда времена и новца, и могућност приступа специфичним популацијама.

Уштеда времена не односи се само на рад на терену који код неких поступака може да буде дуготрајно, већ и на обраду података. С обзиром да испитаници свој одговоре уносе електронски, данашња технологија омогућава веома брзу обраду података који су у дигиталном облику. За време прикупљања података, односно време од одашиљања упитника до повратка упитника истраживачи могу посветити другим пословима у вези са неким другим истраживањем.

Примена овог поступка не захтева ни посебне трошкове као што су трошкови штампања упитника, уношење података у неки статистички програм, трошкове телефонирања, слања анкетара на терен, трошкове слања поштом и остале трошкове који су карактеристични за остале анкетне поступке.

Путем овог поступка омогућен је и приступ специфичним популацијама. Наиме, истраживач може доћи до неких група испитаника до којих је иначе тешко доћи (на пример особе које се баве пословима на рачунару), затим до особа које имају заједничка интересовања или су сличних демографских карактеристика а које се налазе на одређеним мрежама (нпр, особе са специфичним здравственим стањем, одређеним политичким ставовима и слично) (Wright 2006).

Овде треба напоменути да сваки поступак има и предности и недостатке, али су различити поступци “прави” за одређене предмете истраживања. Електронски упитник је још у развоју и прилично је “непознат” већем делу становника Србије. Међутим, са повећањем броја интернет прикључака повећаваће се и основни скуп,

те ће и електронски упитник због наведених предности, занемарујући недостатке, највероватније узети примат над осталим поступцима у анкетним истраживањима.

2.1.4. Недостаци електронског упитника

Иако је у претходним редовима било доста речи о недостацима електронског упитника, нарочито код разматрања проблема узорка, у наредној табели биће укратко наведени, односно ситематизовани, основни недостаци.

Табела 2.

Преглед недостатака електронског упитника

Изглед упитника	Упитник не сме бити предугачак, а предвиђа се његово попуњавање од око 12 минута. Упитник мора имати пропратно писмо (као и поштански) да би испитаник знао основне податке о истраживању.
Испитаници (Узорак)	Упитник може попунити само особа која има рачунар и која је компјутерски писмена, што у великој мери утиче на величину и карактеристике основног скупа. Истраживач никада не зна ко је попунио упитник. Проблем се јавља при одабиру узорка и основно је питање са ког списка наћи адресе на које ће упитник бити послат. Стопа одговора је много мања него код осталих анкетних поступака.
Питања	Питања су најчешће затвореног типа са понуђеним алтернативама, што не омогућава детаљније анализе. Питања отвореног типа треба избегавати, јер уношење одговора захтева време и одређене вештине испитаника.

У наредној табели дат је преглед основних карактеристика поступака који се користе у анкетним истраживањима. Разлог оваквог поређења налази се у бољем прегледу карактеристика класификованих по различитим критеријумима који истраживачима, нарочито оним млађим, могу помоћи при одабиру одређеног поступка у зависности од предмета истраживања. Наравно, електронски упитник (у табели интернет и e-mail) највише сличности има са поштанским упитником, где се такође јавља проблем контроле узорка и веома ниска стопа одговора.

Табела 3.

Упоредни преглед поступака који се користе у анкетним истраживањима

критеријум	лични	телефонска	поштанска	интернет	e-mail
флексибилност и разноликост питања	висока	умерена до висока	умерена до висока	умерена до висока	умерена
контрола узорка	најчешће висока	умерена до висока	ниска	врло ниска	врло ниска
контрола околине	умерена до висока	умерена	ниска	ниска	ниска
количина података	висока	ниска	умерена	умерена	умерена
стопа одговора	висока	умерена	ниска	врло ниска	ниска
могућност добијања осетљивих информација	висока	умерена	висока	умерена	умерена
могућност пристрасности анкетара	висока	умерена	нема	нема	нема
брзина	умерена	висока	ниска	врло висока	висока
цена	висока	умерена	ниска	ниска	ниска

Извор: Фајгел 2010, 285.²

Табела 4.

Примери коришћења електронског упитника

аутор	циљ истраживања	узорак
Никола Марковић <i>Присутност национализма на стадионима у Србији;</i> 2014.	Истраживање осећања национализма код навијача и њиховог понашања на фудбалским стадионима у Србији	- пригодан узорак, упитник је попунило 115 испитаника. - највећа предност оваквог упитника је чињеница да је могућ велики узорак уз мало утрошеног времена и уз могућност лаке и брзе квантитативне обраде података. Упитник који је употребљен за ово истраживање је био сачињен од укупно 30 питања, од којих је десет било отвореног типа.

² Оригинални извор ове табеле јесте студија Малхотре објављена 2007. године, коју је Станислав Фајгел модификовао, а аутор ових редова ремодификовао. Основни разлог што ова корисна табела није пренесена у изворном облику јесте неслагање аутора са одређеним карактеристикама поступака који су анализирани.

<p>Јована Жарковић <i>Феномен насилничког понашања навијача: ставови матураната средњих школа;</i> 2014.</p>	<p>Истраживање односа према хулиганizmu у Србији, односно ставова и мишљења навијача и матураната средњих школа о насиљу на фудбалским стадионима</p>	<p>Две групе испитаника. Прва, од 100 средњошколаца (50 матураната у Средње машинској школи у Новом Саду и 50 Средње техничке школе „Миленко Брзак–Уча” у Руми) Друга, “старији” навијачи по принципу грудве снега путем друштвене мреже Фејсбук, прво пријатељима аутора, а потом је прослеђивана пријатељима пријатеља. Безуспешно је послата порука на Фејсбук администратору званичне странице Црвене звезде с молбом да објаве упитник на својој страници, као и администратору званичне странице Партизана, јер је са странице уклоњена опција за слање порука.</p>
<p>Далибор Петровић <i>Интернет у функцији персоналног умрежавања;</i> 2013.</p>	<p>Истраживање спроведено за потребе анализе употребе интернета као интерперсоналног медија, крајем 2011. и почетком 2012. године</p>	<p>“Прикупљено је 1063 валидних упитника. Узорковање је највећим делом обављено <i>snowballing</i> методом што је уобичајено за истраживања која се врше у <i>online</i> окружењу (Witte et al., 2000). Овим путем је реализовано око 70% узрока, од чега путем <i>email</i>-а 40% и путем Фејсбука 30%. Око 10% узорка остварено је случајним избором испитаника у <i>онлине</i> причаоницама на Крстарици, док су преосталих 20% узорка чинили студенти Београдског универзитета” (Петровић 2013, 426).</p>

ЗАКЉУЧАК

Динамички карактер интернета вероватно ће у блиској будућности ове редове учинити застарелим, а дилеме и постављена питања некако разрешити. До тада, истраживачи се све више упознају са бројним предностима овог новог медија, користе га на различите начине. Комплексност интернета и његова динамичност чине га новим, веома привлачним предметом истраживања који нуди могућност формулисања различитих циљева истраживања. Са друге стране, богатство информација и података које пружа, данас га чини незаменљивим у различитим фазама истраживања.

Појава интернета узроковала је новине у анкетним истраживањима обогативши их за један нови поступак, електронски упитник, који међу истраживачима, а нарочито маркетиншким агенцијама налази све више присталица.

Кључна методолошка питања код електронског упитника односе се на питање узорка. Објашњено је да је случајни узорак код овог поступка скоро немогућ, те ће питање могућности повећања репрезентативности вероватно још дуго остати актуелно. Друго важно питање тиче се позива испитаника да учествују у истраживању, а треће питање односи се на могућност повећања броја одзива испитаника да учествују у истраживању.

Бројни недостаци и слабости овог поступка за прикупљање података можда ће одбити неке истраживаче од коришћења овог поступка. Ипак, они који га користе треба да га користе у случајевима уколико је то заиста одговарајуће и прикладно, наравно трудећи се да у што већој могућој мери избегавају и исправе наведене недостатке. Напредак савремених информационих технологија вероватно ће допринети и усавршавању овог поступка.

ЛИТЕРАТУРА

- Ahituv, Niv and Yael Steimberg. *The Impact of the Internet on Research Methods: Is a New Methodology being Created or Just a New Use of Existing Methodologies?*, 2006. Доступно на: http://www.itu.dk/courses/DDKU/E2007/artikler/internet%20new%20methods_Ahituv.pdf
- Bethlehem, Jelke, and Silvia Biffignandi. *Handbook of Web Surveys*. New York: John Wiley&Sons, 2012.
- Благојевић, Гордана. „Интернет у савременим етнолошким и антрополошким истраживањима.“ *Зборник Матице српске за друштвене науке* 134 (2011): 17–27.
- Блиц, Попуни анкету и заради! Плаћени ПР текст 2. 11. 2011.
- Бранковић, Србобран. „Социјалне мреже и нове могућности друштвеног истраживања.“ *Култура полиса* 20, X (2013): 77–90.
- Brickman Bhutta, Christine. „Not by the Book: Facebook as a Sampling Frame.“ *Sociological Methods & Research* 41 (1) (2012): 57–88.
- Гиденс, Ентони. *Социологија*. Београд: Економски факултет, 2005.
- Dillman, Don A. *Mail and Internet Surveys*. New York: John Wiley&Sons, 2000.
- Dillman, Don A. „The Design and Administration of Surveys Mail.“ *Annual Review of Sociology* 17 (1991): 225–249.
- Dillman, Don A. “Reips Ulf–Dietrich, Matzat Uwe. Advice in Surveying the General Public Over the Internet.” *International Journal of Internet Science* 5, 1 (2010): 1–4.
- Dumičić, Ksenija. “Karakteristike korisnika interneta u Hrvatskoj i reprezentativnosti internetskih anketa.” *Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu* 7, 2 (2009): 115–140.
- Еуростат. Број домаћинстава која поседују интернет прикључак, 2014. Доступно на: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/images/2/2b/Internet_use_and_frequency_of_use_by_individuals%2C_2013_%28%25_of_individuals%29.png
- Жарковић, Јована. *Феномен насилничког понашања навијача: ставови матураната средњих школа* (семинарски рад, мастер комуникологија). Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду, 2014.
- ITU (2014). *The World in 2014*, ICT Data and Statistics Division, International Telecom. Union, <http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/facts/ICTFactsFigures2014-e.pdf>
- Couper, Mick. Web Surveys: A Review of Issues and Approaches, *Public Opinion Quarterly* Volume 64, (2000): 464–494.
- Марковић, Никола. *Присутност национализма на стадионима у Србији* (семинарски рад, мастер комуникологија). Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду, 2014.
- Mentor, Keneth W. *Survey Research and the Internet*. Presented at the Annual Meetings of the American Society of Criminology, Chicago, novembar 2002.
- Петровић, Далибор. „Интернет у функцији персоналног умрежавања.“ *Социологија* LI, 1 (2009): 23–44.
- Wright, Kevin. „Researching Internet–based Population: Advantages and Disadvantages of Online Survey Research.“ *Journal of Computer –Mediated Communication* 10, 3 (2006).
- Russell, Bernard. *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches*. Los Angeles, London, New Delhi: SAGE, 2013.
- Саопштење “Употреба информационо–комуникационих технологија у Републици Србији.” Београд: Републички завод за статистику, 23. 9. 2013.
- Стојшин, Снежана. „Однос према насиљу у породици.“ *Социолошки годишњак Републике Српске* 2 (2006): 453–464.

- Употреба информационо–комуникационих технологија у Црној Гори 2013*, Саопштење 281. Подгорица: Завод за статистику, 2013.
- Usage of Information and Communication Technologies by Households and Individuals in Macedonia, 31. 10. 2013. Доступно на: http://www.stat.gov.mk/PrikaziSoopstenie_en.aspx?rbrxt=77.
- Фајгељ, Станислав. *Методe истраживања понашања*. Београд: Центар за примењену психологију, 2010.
- Хинић, Дарко. *Интернет и традиционални медији*. Београд: Центар за проучавање информационих технологија Београдске отворене школе. Доступно на: <http://www.bos.rs/cepit/evolucija/html/7/novimediji.htm#metodologija>, приступљено: 27. 8. 2014.
- <http://internetmarketing.com/2011/11/05/sajtovi-i-aplikacije-za-kreiranje-online-anketa/>
- <http://lakodonovca.com/internet-programi/popunjavanje-anketa>
- <http://onlinetziste.com/2011/03/online-zarada-popunjavanje-anketa/>

INTERNET AS A RESEARCH SUBJECT AND/OR A MEANS OF DATA COLLECTION – WITH EMPHASIS ON THE ELECTRONIC QUESTIONNAIRE

Summary: *Research conducted on the subject of the Internet is a challenge with which traditional research has not had much contact. Although the title suggests raising the question of the role of the Internet in modern research, the answer seems to be obvious.*

On the one hand, the Internet is becoming an increasingly common subject of research, primarily among sociologists. The complexity of the Internet as a research subject gives researchers the possibility to pursue different avenues of research, starting with its influence on people's free time, studying the specific manner of communication, its influence on the physical and mental wellbeing of children, the various types of Internet crime, and many more goals of research.

On the other hand, the Internet provides a plethora of information required in scientific research, i. e. scientific papers, newspaper articles, globally accessible statistical data, as well as information on a myriad of subjects on which people, potential subjects in research, debate on various forums, blogs and social networks.

Methodologists, it seems, are much more interested in ways to exploit the Internet as a means of obtaining data necessary for research. The use of electronic, or Internet, questionnaires is growing, and it is a common means of acquiring data. Although these relatively inexpensive questionnaires have numerous advantages, they also have certain shortcomings. Key methodological questions relate primarily to the representativeness of the sample, which, among other factors, depends on the level of Internet use of a certain population, as well as low turnout rates among research candidates.

The goal of this paper is to provide arguments and to cast light on the aforementioned questions, with the assumption that some of these questions will inspire new research topics and provide new ways of acquiring data.

Key words: *Internet, electronic questionnaire, research, acquiring data, subject of research.*

MOGUĆNOSTI PROUČAVANJA GRAĐE SA INTERNETA PRIMENOM ANALIZE SADRŽAJA

UDK 004.738.5:303.64

Željka Manić

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet
zmanic@f.bg.ac.rs

Sažetak: *Pojava i rasprostranjenost interneta uslovlila je promenu društvene komunikacije i njenog proučavanja. Uspon interneta je doneo nove mogućnosti analizi sadržaja, najpogodnijem istraživačkom postupku za proučavanje društvene komunikacije. Predmet analize postaju web sajtovi, čije specifičnosti uslovljavaju prilagođavanje istraživačkog postupka proučavanoj građi. Pod specifičnostima se prvenstveno podrazumevaju hiperlinkovana struktura sajtova, multimedijalni format, interaktivnost i promenljivost sadržaja. Osobnosti građe sa interneta uslovljavaju modifikovanje izvođenja analize sadržaja: izbora uzorka, određenja jedinica analize i kategorija klasifikacije, kao i kodiranja empirijske građe. Analitičari sadržaja istraživačke probleme pretežno rešavaju oslanjajući se na metodološke norme, sintetizovane na osnovu iskustva stečenog proučavanjem drugih izvora komunikacije, jer je istraživanje građe sa interneta primenom analize sadržaja još uvek nedovoljno standardizovano.*

Ključne reči: *analiza sadržaja, internet, društvena komunikacija, uzorak, kodiranje.*

UVOD

Drugu polovinu XX veka obeležila je, bar na planu razvoja društvene komunikacije, pojava interneta. Njegove osnove su postavljene 1969. godine u okviru Agencije za napredne istraživačke projekte Ministarstva odbrane Sjedinjenih Američkih Država (Brigs i Berk 2006, 411). Mreža ARPANET (*Advanced Research Projects Agency Network*), preteča interneta, imala je ograničen domet i služila je za razmenu informacija između istraživačkih ustanova i univerziteta. Internet je osmišljen 1989. godine, a u prvoj polovini devedesetih godina do tada akademskom istraživanju posvećena mreža postaje pristupačna svima, nakon čega dolazi do njenog prodora. Gotovo pola veka nakon inicijalnog postavljanja interneta „možemo konstatovati da je on proizvod: revolucionarnih tehnoloških pronalazaka (mikroprocesor, komutiranje paketa), hladnoratovske politike, kapitalističke ekonomije, supkulture koja je stasavala kroz otpor takvoj politici i ekonomiji, kao i maštovitosti a neretko i subverzivnosti njegovih ranih korisnika (programera–amatera, studenata, hakera, itd.)” (Petrović 2013, 24).

Pojava interneta uslovlila je značajne promene društvene komunikacije, pre svega omogućavajući njeno brže odvijanje. Važne su i promene na planu dostupnosti izvora in-

formacija jer su istraživači preko globalne mreže i elektronskih baza podataka dobili pristup ranije preskupim ili nepristupačnim podacima. Međutim, širok spektar građe nije postao dostupan samo istraživačima već i odašiljačima i primaocima poruka, uz mogućnost da kreiraju poruke i konzumiraju ih na raznovrsne načine. Usled toga je došlo do modifikovanja društvene komunikacije, koje se odnosi na “promenu ravnoteže komunikativne moći od pošiljaoca do primaoca” (Li 1998, 353). Primaoci poruka su dobili znatno više slobode pri izboru poruka koje će konzumirati, kao i pri iskazivanju svojih reakcija na njihov sadržaj.

U primeni analize sadržaja, sociološkog istraživačkog postupka za proučavanje društvene komunikacije, pojavom interneta su otvorene nove mogućnosti usled njegove “sveprisutnosti, globalnog dometa, interaktivnosti, decentralizovane, hiperlinkovane strukture i multimedijalnog formata” (Weare and Lin 2000, 272). Navedene karakteristike uslovljavaju prilagođavanje postupka osobenostima analizirane građe da bi se mogli dobiti valjani rezultati istraživanja, odnosno prilagođavanje “stabilne istraživačke tehnike dinamičkom komunikacionom okruženju” (McMillan 2000, 80). Postavlja se pitanje na koji način prilikom proučavanja građe sa interneta treba modifikovati osnovne procedure pri primeni analize sadržaja: izbor uzorka, jedinica analize, klasifikacijske sheme i kodiranje iskustvenog materijala. Značajnu ulogu igra i promenljivost sadržaja sajtova pa je upitno kako oceniti pouzdanost klasifikovanja iskustvenog materijala, ali i objektivnost rezultata istraživanja. U radu ćemo nastojati da odgovorimo na postavljena pitanja, a pre toga ukratko ukažemo na osobenosti i mogućnosti analize sadržaja u sociologiji.

1. ANALIZA SADRŽAJA

Analiza sadržaja se može odrediti kao sociološki istraživački postupak, čijom se primenom teži izgradnji precizne, objektivne, pouzdane i sistematične iskustvene evidencije o društvenoj komunikaciji. U metodološkoj literaturi ne postoji jedinstvena definicija analize sadržaja, što je i razumljivo imajući u vidu različite ciljeve i oblike u kojima se upotrebljava, primenu u više naučnih disciplina, različite vrste iskustvene građe za čije se analiziranje koristi i razvoj samog postupka. Radi preciznijeg određenja analize sadržaja kao sociološkog metoda, dovoljno je navesti definiciju Stjepana Gredelja prema kojoj je u pitanju „određenim teorijsko–hipotetičkim okvirom usmeren istraživački postupak kojim se stvara objektivna i sistematična iskustvena građa o sadržaju društvenog komuniciranja, koja omogućuje izvođenje relevantnih zaključaka o društvenom kontekstu u kojem se komuniciranje odvija” (Gredelj 1986, 19). Načinom definisanja je uslovljeno shvatanje osobina postupka, kao i mogućnosti njegove primene, a osnovne nesaglasnosti odnose se na to da li je analiza sadržaja kvantitativan¹ ili kvalitativan metod,² s tim da pojedini autori pored ova dva oblika razlikuju i kombinovani.³ Uprkos razlikama u poimanju metoda, prisutna je saglasnost da analiza sadržaja predstavlja najpogodnije, ali ne i jedino sredstvo za proučavanje različitih oblika društvene komunikacije.

Neophodno je ukazati na elemente društvene komunikacije da bi bilo jasno šta se nastoji postići primenom analize sadržaja. Prema Haroldu Lasswellu su osnovni elementi

¹ Više o kvantitativnom karakteru postupka videti u: Lasswell 1949; Berelson 1952, 14–18; Riffe et al. 2005, 23–39.

² Detaljnije o kvalitativnom određenju metoda pogledati u: Kracauer 1952–1953; George 2009; Mayring 2000.

³ Preciznije o kombinovanom obliku analize sadržaja videti u: Branković 2009, 133–134; Fajgelj 2010, 407–408.

društvene komunikacije odašiljač, poruka i primalac, a prateći sredstva i efekti, s tim da je njegovu shemu Gredelj dopunio dodajući stav i ciljeve (Gredelj 1986, 18). Analiza sadržaja se prvenstveno odnosi na poruku, tačnije na njen sadržaj, relativno nezavisno od toga šta je nosač poruke. „Pod porukom se podrazumeva svaki simbolički sadržaj, koji ima određeni smisao ili bar njegov odašiljač to pretpostavlja, a upućen je s nekom name-rom drugim licima” (Milić 1996, 571). Osnovno pitanje je šta je predmet proučavanog materijala, ali i kako je iskazan, što podrazumeva utvrđivanje smera poruka, odnosno njihove vrednosne usmerenosti, kao i preko kojih se sredstava šalju. Na osnovu sadržine poruka se izvode zaključci o njihovim odašiljačima i primaocima, ciljevima zbog kojih ih odašilju i nameravanim efektima koje pomoću njih žele da postignu.

Treba imati u vidu da „komunikacioni proces može da se odvija na neformalnom individualnom planu, na grupnom ili pak na institucionalnom” (Kaljević 1972, 216). Iako su sva tri nivoa komunikacije od izuzetnog značaja za sociološka istraživanja, pretežno se analizira sadržaj institucionalnih nivoa, usled njihove strukturisanosti i dostupnosti za naučno proučavanje. Komunikacija koja se odvija na neformalnom individualnom planu, pa i na grupnom, mahom je nestrukturisana i nedostupna istraživačima zbog svojih objektivnih karakteristika. Usled toga se analiza sadržaja ne može smatrati istraživačkim postupkom koji omogućava proučavanje sistema društvene komunikacije u celosti, iako na ovom području postoje značajni pomaci u vidu dostupnosti zabeležene neformalne komunikacije na internetu. Imajući u vidu prethodne navode, posve je jasno zašto se analiza sadržaja znatno češće koristi za proučavanje odašiljača nego primalaca poruka. Međutim, interaktivnost koju internet obezbeđuje olakšava proučavanje reakcija primalaca poruka u vidu komentara i postova na blogovima, forumima, online društvenim mrežama, pod uslovom da je njihov sadržaj otvorenog tipa, odnosno dostupan istraživačima. U domaćoj sociologiji je Marija Radoman koristila navedene mogućnosti, analizirajući sadržaj foruma, pored programa organizacija, autorskih tekstova i prevoda tekstova, radi proučavanja odnosa prema lezbejskoj, gej, biseksualnoj i transrodnoj populaciji na sajtovima desno–ekstremističkih grupa i organizacija u Srbiji (Radoman 2007).

Pojava interneta nije učinila samo neformalnu komunikaciju dostupniju analizi sadržaja, već je uticala i na razvijanje postupka. Pretpostavlja se da pojava interneta ima sličan uticaj na analizu sadržaja kao masovno izlaženje novina u XIX veku i emitovanje radijskog i televizijskog programa u XX veku (Weare and Lin 2000, 272), koji su dali snažan podsticaj njenom razvoju. Usled toga se može očekivati da će širenje upotrebe interneta podstaći ekspanziju primene analize sadržaja i njeno prilagođavanje novim izvorima iskustvenog materijala. Moglo bi se reći da je u toku nova faza razvoja analize sadržaja, u kojoj se modifikuje način njenog izvođenja, u skladu sa osobenostima građe sa interneta.

2. IZVOĐENJE ANALIZE SADRŽAJA

Plan istraživanja pri primeni analize sadržaja ne razlikuje se bitno, prema fazama iz kojih se sastoji, od plana empirijskog poduhvata pri primeni drugih metoda, ali ga karakteriše zahtev za osetljivošću prema društvenom kontekstu (Krippendorff 1981, 49). To ne znači da se prilikom korišćenja drugih metoda zanemaruje društveni kontekst, već da je njegova uloga u analizi sadržaja naglašenija. Sadržina društvene komunikacije uslovljena je, između ostalog, kontekstom u kom komunikacija nastaje i odvija se, kao i izvođenje zaključaka o analiziranom materijalu.

Kada se analizira sadržaj građe sa interneta, prilikom izrade plana istraživanja treba voditi računa o osobnostima proučavanog materijala, tačnije o razlikama između tradicionalnih medija (novina, radija, televizije) i interneta. Za razliku od tradicionalnih medija koje karakteriše linearnost, za sajtove je osobeno odsustvo ove pretpostavke. Dok je za tradicionalne medije karakterističan određen redosled poruka i njihovog primanja, za internet je osobeno odsustvo redosleda poruka, koji primalac sam određuje. Način upotrebe poruka se razlikuje jer posetilac sajtova ima znatno više slobode da upotrebljava građu kako želi, te se korisnici mogu međusobno veoma razlikovati po tom pitanju. Odsustvo linearnosti svetske mreže je “svrgnulo tiraniju autora na čitaocem” (Weare and Lin 2000, 274). Pored toga, sajtovi kombinuju osobnosti tradicionalnih medija pa ih karakteriše prisustvo teksta, audio građe, video materijala, animacije, grafike, odnosno hipermedija. Internet je i manje podložan kontroli društvene komunikacije, ne samo zbog brzine njegovog odvijanja, već i zbog mogućnosti širenja informacija višestrukim putevima, a povećava i interaktivnost, tačnije mogućnost uticaja primalaca poruka na njihov sadržaj. Navedene razlike između tradicionalnih medija i interneta ne smeju biti zanemarene pri planiranju primene analize sadržaja, imajući u vidu njihov uticaj na istraživački postupak.

Klasifikacije faza istraživanja pri primeni analize sadržaja su višestruke⁴, a razlikuju se po svojoj opštosti i iscrpnosti. Način izvođenja analize sadržaja, odnosno plan istraživanja, može se razložiti na sledeće faze: izbor predmeta i ciljeva istraživanja, koji obuhvata i analizu pojmova, razvijanje i formulisanje hipoteza, određenje uzorka, njegove vrste i veličine, jedinica analize sadržaja, kategorija klasifikacije, pretestiranje, kodiranje i analizu iskustvene građe.

Iako je adekvatno izvođenje svakog dela istraživačkog procesa od značaja za dobijanje valjanih rezultata, bavićemo se samo onim fazama primene postupka koje se bitnije prilagođavaju proučavanju društvene komunikacije dostupne na internetu, a u pitanju su izbor uzorka, jedinica analize, kategorija klasifikacije i kodiranje iskustvenog materijala. Analiziranje građe sa interneta ne utiče u istoj meri na sve faze realizacije postupka pa „izgleda da ne postavlja bilo koji istinski nov izazov u finalnom koraku u analizi sadržaja: analiziranju i tumačenju podataka” (McMillan 2000, 93).

3. UZORAČKI OKVIR

Određenje istraživačkog problema, pri primeni analize sadržaja, uslovljava izbor iskustvenog materijala koji predstavlja najadekvatniju građu za proučavanje. Univerzum dostupnog materijala utiče ne samo na donošenje odluke o tome koji je materijal relevantan za proučavanje određenog problema, već i da li će predmet analize biti celokupna populacija ili uzorak poruka. Ukoliko korpus poruka nije velik, sve jedinice populacije mogu biti obuhvaćene analizom. Sa porastom korpusa poruka raste potreba za izborom uzorka istraživačke evidencije, koja povlači pitanje na kakvom i kolikom uzorku će istraživanje biti realizovano, a prethodi mu određenje uzoračkog okvira.

Dostupnost i obim iskustvene evidencije istraživanja na internetu višestruko su uticali na uzorkovanje u analizi sadržaja. Pre pojave interneta je pronalaženje i prikupljanje građe zahtevalo znatno više vremena, a i sredstava, što je često usmeravalo istraživače na novije događaje o kojima se lakše mogao pronaći materijal, kao i na upotrebu manjih

⁴ Više o fazama istraživanja pri primeni analize sadržaja videti u: North et al. 1963, 38–50; Havelka et al. 2004, 241–247; Riffe et al. 2005, 40–62.

uzoraka. Prevazilaženju problema selektivno dostupnog iskustvenog materijala doprinosi formiranje arhiva u vidu uređenih spiskova i/ili kolekcija poruka u okviru određene oblasti, odnosno baza podataka dostupnih na internetu. Najvećom arhivom poruka smatra se *LexisNexis*, koja obezbeđuje usluge pretraživanja kompletnih tekstova iz novina, naučnih časopisa, pravnih propisa, sudskih odluka, rezultata ispitivanja javnog mnjenja itd. „Za analitičare sadržaja, LexisNexis je verovatno najvažniji izvor tekstualnih podataka” (Krippendorff 2004, 275), tačnije najčešće je upotrebljavana arhiva za pronalaženje i preuzimanje građe, koja će biti podvrgnuta analizi sadržaja (Neuendorf 2002, 76).

Obim sadržaja dostupnih na internetu uslovljava postavljanje pitanja kako napraviti uzorak u datim okolnostima, tačnije kako pronaći relevantan materijal i izvršiti njegovu selekciju. Izvori na osnovu kojih istraživač određuje uzorački okvir mogu se podeliti na izvore izvan i na svetskoj mreži (McMillan 2000, 91–92). Pod izvorima izvan svetske mreže se pre svega podrazumevaju liste sajtova, koji se bave određenom problematikom, objavljene u različitim publikacijama. Prednost primene ove vrste izvora počiva u lakšem izboru uzorka jer je univerzum dostupne građe naveden u publikaciji, ali nedostatak predstavlja njihova gotovo sigurna zastarelost, s obzirom na to da broj sajtova raste znatno brže nego što štampani izvori to mogu da prate. Izvori na svetskoj mreži se mogu brže ažurirati i biti sadržinski potpuniji, a takođe se mogu prikazati zbirno, što olakšava izbor uzorka. Međutim, liste koje prave ljudi su manje iscrpne, uz učestaliju situaciju da takve relevantne liste ni ne postoje, od onih koje omogućava upotreba pretraživača prema zadatim kriterijumima. Prilikom korišćenja pretraživača treba upotrebiti adekvatne kriterijume pretrage, razumeti način na koji pretraživač funkcioniše, ukloniti duple pogotke, a nakon formiranja liste izvršiti izbor uzorka.

Do sada se izdvojilo nekoliko uzoračkih okvira pri analiziranju sadržaja građe sa interneta: internet adresa, upotreba pretraživača, prikupljači internet strana i popularni sajtovi (Weare and Lin 2000, 276–279). Jedan od načina izbora uzorka građe je upotreba internet adrese, fizičke i logičke: internet protokol adrese (*Internet Protocol Address*: u daljem tekstu IP adresa) i domena. IP adresa predstavlja jedinstven broj računara domaćina, neophodan da bi se moglo komunicirati preko interneta. Nju čini niz brojeva koji su povezani sa domenom putem Sistema imena domena (*Domain Name System*: u daljem tekstu DNS). Domen predstavlja tekstualnu oznaku koja identifikuje određeni internet servis. Iako se i fizička i logička internet adresa mogu koristiti kao uzorački okviri, upotreba domena je znatno jednostavnija, ali podrazumeva poznavanje hijerarhijske strukture DNS. Najviši internet domen (*Top-level Domain*: u daljem tekstu TLD) predstavlja deo imena domena, koji sledi nakon poslednje tačke, a postoje opšti i karakteristični za svaku zemlju ponaosob. Treba imati u vidu da postoje i domeni drugog, trećeg i ostalih nivoa. Spisak domena može biti veoma dragocen uzorački okvir, posebno ako je cilj istraživanja poređenje sadržaja sajtova u okviru jedne države i sl. Upotreba domena ima i svojih nedostataka, a počivaju u karakteristikama DNS. Centralizovani registri domena ne moraju uključivati niže nivoe sajtova pa je ovakav uzorački okvir pogodniji za proučavanje opštije problematike, a javlja se i moguća pristrasnost ukoliko se u uzorak uključi samo određeni domen. Može se očekivati da će se način imenovanja domena sve više standardizovati, ali praksa nije uvek ujednačena pa istraživači pre realizacije istraživanja treba da provere da li sajtovi, koji sadrže potrebnu iskustvenu građu, pripadaju istom domenu.

Najjednostavniji način pronalaženja građe je upotreba pretraživača, koji evidentiraju raspoložive podatke na internetu, a ujedno predstavlja i zastupljeniji uzorački okvir od prethodnog. Osnovne prednosti upotrebe pretraživača pri izboru uzoračkog okvira su „to

što je relativno jeftin i, za razliku od uzoračkog okvira na osnovu imena domena, nije ograničen na sajtove sa prvim nivoom imena domena” (Weare and Lin 2000, 278). Pretraživanje se sprovodi pre svega radi pronalazaženja građe relevantne za predmet proučavanja, kao i zbog njenog preuzimanja u određenoj formi, a vrši se formulisanjem adekvatnog upita, uslovljenog osobenostima analiziranog problema.

Korišćenje pretraživača ima i svojih manjkavosti, a osnovna se odnosi na nekompletnost rezultata pretrage, odnosno nemogućnost da obuhvate sve relevantne stranice koje postoje na internetu. Pored toga se rezultati pretrage razlikuju u zavisnosti od upotrebljenog pretraživača jer nemaju iste mogućnosti pretraživanja, indeksiranja, osvežavanja indeksiranih stranica itd. Na pretragu utiču pravila na osnovu kojih pretraživači daju rezultate, koja ne moraju uvek biti poznata, a pretežno uzimaju u obzir posećenije sajtove pa se reprezentativnost uzoraka dobijenih njihovom upotrebom smatra upitnom. Testiranje 11 pretraživača (*AltaVista, EuroSeek, Excite, Google, HotBot, Infoseek, Lycos, Microsoft, Northern Light, Snap i Yahoo*), radi utvrđivanja njihovih mogućnosti pretraživanja, realizovano 1999. godine na uzorku od 335 miliona stranica i 1.050 upita, ukazalo je da ne uspejaju da indeksiraju veliku većinu sadržaja na internetu (Lawrence and Giles 1999). U odnosu na ukupan procenjen broj stranica od 800 miliona, pretraživači su pojedinačno obuhvatali od 2,2% do 16%, a pretpostavljeno je da bi kombinovana primena svih proučavanih pretraživača dala znatno bolje rezultate, odnosno obuhvat od 42%. Treba imati u vidu da sa porastom broja stranica na internetu opada obuhvat pretraživača, a procenjeno je da je sa 60% tokom 1997. godine pao na 42% 1999. godine, a pet godina kasnije na oko 30% (Krippendorff 2004, 273). Značajan problem pri izboru uzorka upotrebom pretraživača može predstavljati i plaćena pojačana vidljivost određenih *web* adresa (*Uniform Resource Locator*: u daljem tekstu URL).

Uticaj osnovnih postavki pretraživača na uzorak zapravo zavisi od predmeta istraživanja. Ukoliko su predmet analize popularni sajtovi, uzorak će biti reprezentativniji nego kada je istraživač zainteresovan za analizu sajtova manjih i zatvorenijih populacija. Nedostaci se mogu otkloniti upotrebom meta pretraživača (multipretraživača), koji daju rezultate pretraživanja sa više pretraživača, rangirajući ih i uklanjajući duple izvore ili prikazujući rezultate prema izvorima. Oni počivaju na pretpostavci da se pouzdaniji rezultati pretrage mogu dobiti samo kombinovanjem rezultata više pretraživača zbog veličine svetske mreže, s tim da ni oni ne koriste sve pretraživače. U najpoznatije meta pretraživače spadaju *ixquick, MetaCrawler, Dogpile* itd.

Uzorački okvir mogu činiti i prikupljači internet strana, koji sadrže listu linkova sajtova grupisanih prema određenom kriterijumu. Mogu biti veoma korisni prilikom proučavanja specifičnih tema, a i sveobuhvatniji od pretraživača, ukoliko su njihovi tvorci pojedinci ili organizacije koji usled poznavanja teme detaljnije pretražuju internet. Uprkos prednostima se ni oni ne mogu smatrati potpunim, a ni nepristrasnim zbog nepostojanja standarda za njihovo pravljenje.

Lista popularnih sajtova takođe može predstavljati uzorački okvir. Do podataka o najposećenijim stranicama se dolazi preko specijalizovanih sajtova, koji prate promet prema drugim sajtovima ili upite unete u pretraživače, a na osnovu njih stvaraju listu popularnih sajtova. Prednost ovog uzoračkog okvira je potpunost izvora, a nedostatak nemogućnost proučavanja specifičnih tema već samo opštijih kategorija.

Evidentno je da su analitičarima sadržaja na raspolaganju različiti uzorački okviri za istraživanje građe sa interneta. Prilikom proučavanja 19 izveštaja o primeni analize sadržaja na građu sa interneta je utvrđena raznolika upotreba uzoračkih okvira (McMillan 2000, 83).

Najčešće je uzorački okvir predstavljala lista sajtova određene vrste dostupna na svetskoj mreži, drugi po zastupljenosti bila je lista sajtova dobijena upotrebom pretraživača, a izbor je vršen i upotrebom izvora koji nisu na svetskoj mreži, kao i kombinovanjem onih koji jesu i nisu na svetskoj mreži, s tim da samo u jednom istraživanju nije određen uzorački okvir. „U praksi, analitičari sadržaja obično koriste *online* pretraživače i dostupne direktorijume za svoje uzoračke okvire” (Wang 2006, 4).

4. VRSTE I VELIČINA UZORKA

Analiza sadržaja na raspolaganju ima gotovo sve poznate tipove uzoraka⁵. Kada je o proučavanju građe sa interneta reč, u relevantnoj metodološkoj literaturi navodi se više vrsta primenjivih uzoraka. Među probabilističkim uzorcima, izdvajaju se prost slučajni, stratifikovani, sistematski, uzorak skupina i višestapni uzorak. Imajući u vidu neprobabilističke uzorke, ukazuje se na pogodnost primene „grudva” uzorka, namernog i pogodnog uzorka.

Prilikom ukazivanja na primenu direktnog slučajnog uzorkovanja, za analiziranje sadržaja sajtova, očigledno se ima na umu prost slučajni uzorak (Weare and Lin 2000, 279–280). Direktnim slučajnim uzorkovanjem se izbegavaju teškoće pri određenju uzoračkog okvira, a slično je slučajnom digitalnom odabiru brojeva u telefonskim istraživanjima. Sprovodi se generisanjem URL ili IP adresa primenom odgovarajućih programa, a „osnovno ograničenje ovog pristupa je da je praktičan samo za široko definisane populacije” (Weare and Lin 2000, 280).

Prost slučajni uzorak je pogodan za primenu na relativno homogen osnovni skup, ali ne i na relativno heterogen, pa se u slučaju postojanja bitnih razlika između njegovih elemenata koristi stratifikovani uzorak. Prilikom analiziranja sadržaja sajtova novina može se izvršiti stratifikacija prema području distribucije, učestalosti izlaženja, strukturi čitalaca itd.

Istraživanje o formalnim osobenostima sajtova svedoči da je i sistematski uzorak našao svoju primenu u analiziranju sadržaja građe sa interneta (Bucy et al. 1999, 1248). Uzorački okvir je činilo 5.000 najpopularnijih sajtova, a uz stopu izbora od 10 sajtova je primenom sistematskog uzorka za analizu izabrano 500.

U analizi sadržaja sajtova je posebno prikladna primena uzorka skupina, s obzirom na to da je pravljenje spiska svih postojećih sajtova nemoguće, a njihovo grupisanje prema sadržaju upotrebom pretraživača izvodljivo. Problem počiva u tome što pretraživači grupišu sajtove prema zajedničkim karakteristikama pa je veća verovatnoća da će u uzorak biti uključene jedinice sa sličnim osobinama. Produkt izbora može biti nereprezentativan uzorak, iako je primenjen slučajni izbor. U isto vreme olakšavajući postupak prikupljanja podataka, „sama veličina i haotična struktura interneta, na primer, komplikuje napore da se izaberu reprezentativni uzorci poruka za analizu” (Weare and Lin 2000, 273).

Pri analiziranju sadržaja građe sa sajtova moguća je i upotreba višestapnog uzorka. Njegov izbor bi počivao na odabiru TLD, a zatim domena nižih nivoa. Iako se čini da je za izbor ove vrste uzorka pogodna hijerarhijska struktura domena, problematična je njegova nestandardizovanost. Usled toga primena višestapnog uzorka do sada nije uočena

⁵ Više o vrstama uzoraka primenjivim u analizi sadržaja videti u: Neuendorf 2002, 83–88; Krippendorff 2004, 111–121; Riffe et al. 2005, 95–121.

pri analiziranju sadržaja građe sa interneta, što ne znači da se ne može očekivati u budućnosti kao posledica standardizacije domena (Weare i Lin 2000, 280).

Upotreba „grudva” uzorka može biti veoma korisna pri proučavanju sadržine građe sa interneta, posebno imajući u vidu da internet počiva na pretpostavci o intertekstualnosti, odnosno povezanosti teksta sa drugim tekstovima. S obzirom na to da je „grudva” uzorak zasnovan na istraživačevom izboru grupe jedinica uzorkovanja, a da ostale pronalazi na osnovu njih, način organizacije svetske mreže ne samo da omogućava upotrebu ove vrste uzorka, već je nameće kao potpuno odgovarajuću.

Namerni uzorak, koji se naziva i uzorkom zasnovanim na subjektivnom sudu (Žižić et al. 2001, 142), može biti formiran upotrebom pretraživača i odgovarajućih upita, tačnije izborom relevantnih jedinica iz rezultata pretrage. Ova vrsta uzorka dobija na značaju sa širenjem svetske mreže, odnosno količine dostupne građe, zbog zastupljenosti obilja materijala različitog kvaliteta. Neujednačen kvalitet tekstova dostupnih na internetu je problematičniji nego sve manji obuhvat pretraživača (Krippendorff 2004, 273). Samim tim upotreba namernog uzorka može omogućiti adekvatniju selekciju relevantne iskustvene građe nego primena statističke teorije uzorkovanja.

Primena prigodnog uzorka je tipična za analizu sadržaja (Weare and Lin 2000, 276), a učestalost počiva u odsustvu raspoloživosti celokupne populacije građe i teškoćama pri kreiranju uzoračkog okvira, koje nisu neuobičajene usled pretežnog analiziranja materijala nastalog za neke druge, a ne za potrebe istraživanja. Njegova upotreba se smatra opravdanom u analizi sadržaja ukoliko je ispunjen neki od sledećih uslova: teško je doći do analizirane građe, ograničene su mogućnosti izbora slučajnog uzorka, analizira se važan problem koji nije dovoljno proučavan (Riffe et al. 2005, 99–100).

Kada je o učestalosti upotrebe različitih vrsta uzoraka reč, prilikom proučavanja 19 izveštaja o analizi sadržaja građe sa interneta, utvrđeno je da u devet istraživanja nije vršen izbor uzorka, već su predmet analize bili svi sajtovi obuhvaćeni uzoračkim okvirom (McMillan 2000, 83). U preostalim istraživanjima je najzastupljeniji bio prost slučajan uzorak, a uočena je i upotreba stratifikovanog i sistematskog uzorka.

Nakon odabira vrste uzorka treba doneti odluku o njegovoj veličini. Univerzalni kriterijumi za određenje veličine uzorka, pri primeni analize sadržaja, nisu ustanovljeni (Neuendorf 2002, 88), uprkos značaju za valjano izvođenje istraživanja. Radi postizanja odgovarajuće veličine uzorka mogu se upotrebiti tri pristupa: statistička teorija uzorkovanja,⁶ eksperimentisanje sa različitim vrstama i veličinama uzoraka ili tehnika deljenja uzorka na pola (Krippendorff 2004, 121–124), a istraživači učestalo odluku donose na osnovu veličine uzorka u realizovanim istraživanjima u okviru iste oblasti. Osnovna preporuka po pitanju veličine uzorka je ista kao i kod primene drugih metoda. Ako je osnovni skup visoko homogen, dozvoljava se izbor manjeg uzorka, a heterogeni osnovni skup zahteva izbor većeg uzorka, koji će bolje reprezentovati populaciju.

Ne postoje jasne smernice za izbor adekvatnog uzorka kada se analizira sadržaj građe sa interneta. Prilikom proučavanja već spomenutih 19 izveštaja, ustanovljeno je da veličina uzorka značajno varira u istraživačkim poduhvatima (McMillan 2000, 84). Kretala se od tri do 2.865 sajtova, s tim da je u većini istraživanja uzorak činilo između 50 i 500 sajtova. U novijem periodu, predmet interesovanja postaje proučavanje efikasnosti različitih veličina uzoraka prilikom analiziranja sadržaja sajtova (Wang 2006; Wang and Riffe

⁶ Detaljnije o izračunavanju veličine uzorka pri primeni analize sadržaja videti u: Neuendorf 2002, 89–91.

2010), a prethodi mu više od pola veka sprovođenja metodoloških istraživanja ovog tipa,⁷ koja su se mahom odnosila na dnevnu štampu, ali i na nedeljne novine, časopise i televizijski program (Riffe et al. 2005, 113–117). Analiziranjem sadržaja naslovne strane na sajtu lista *New York Times*, utvrđeno je da je prost slučajni šestodnevni uzorak efikasniji od trodnevnog, četvorodnevnog i petodnevnog, za proučavanje dnevnih vesti tokom šestomesečnog perioda (Wang 2006, 16–17). U narednom metodološkom istraživanju, realizovanom na istoj građi, ali u šest meseci dužem periodu, utvrđeno je da je prost slučajni šestodnevni uzorak efikasniji i za analiziranje dnevnih vesti tokom jednogodišnjeg perioda, nego trodnevni, četvorodnevni i petodnevni uzorak (Wang and Riffe 2010, 11–12). Treba imati u vidu da je predmet interesovanja bio samo prost slučajni uzorak, kao i da se rezultati odnose na sajt lista *New York Times*, a da se sajtovi međusobno mogu znatno razlikovati prema strukturi i karakteristikama, što dovodi u pitanje mogućnost uopštavanja navedenih nalaza.

5. JEDINICE ANALIZE I KATEGORIJE KLASIFIKACIJE

Osobnosti interneta utiču i na izbor jedinica analize prilikom primene analize sadržaja. Pod njima se podrazumevaju celine koje istraživači razlikuju u sadržaju proučavane društvene komunikacije. Klasifikacije jedinica analize su višestruke⁸, a najčešće se navode sledeće: reč (pojam, simbol), skup reči, rečenica, pasus, ceo dokument (ajtem), tema, karakter itd. Sa pojavom interneta su se izdvojile bar još dve nove jedinice analize primenjene u analizi sadržaja, a u pitanju su *web* sajtovi i *web* stranice. Sajtovi su kompleksnije jedinice, celine sastavljene od stranica, a mogu sadržati širok spektar sadržaja u različitoj formi, što otežava njihovo kodiranje i analiziranje. Stranice su sastavni delovi sajtova, pogodniji za analizu, pre svega zbog manjeg obima sadržanih informacija, a takođe mogu imati multimedijalni karakter.

Osnovni problemi pri izboru jedinica analize, prilikom proučavanja građe sa interneta, uslovljeni su njegovom hiperlinkovanom strukturom i multimedijalnim formatom. Tradicionalni mediji usled linearnosti imaju standardizovanu strukturu pa su granice poruka jasno definisane, a samim tim se i njihov kontekst može relativno lako odrediti. Nelinearnost interneta čini njegovu strukturu manje standardizovanom, otežava utvrđivanje granica poruka usled hiperlinkovanosti, a sa tim u vezi i konteksta u kom se javljaju i u odnosu na koji se tumače. Ne manje značajne probleme uslovljava i multimedijalni format poruka s obzirom na to da je internet “složena i bogata mešavina starih i novih tehnologija” (Kim and Kuljis 2010, 370). Za razliku od tradicionalnih medija, čije su poruke najčešće prikazane u jednoj formi, na internetu se poruka može sastojati iz različitih formi, što primenu analize sadržaja čini veoma kompleksnom.

Kada je o jedinicama analize reč, treba imati u vidu da se prema različitim analitičkim funkcijama u analizi sadržaja razlikuju jedinice uzorkovanja, beleženja/kodiranja i konteksta (Krippendorff 2004, 98–103). Pod jedinicama uzorkovanja se podrazumevaju one među kojima se vrši selekcija građe istraživanja. Prilikom analize materijala sa interneta, jedinice uzorkovanja mogu predstavljati ceo sajt ili stranice na sajtu pa osnovni pro-

⁷ Više o efikasnosti različitih veličina uzoraka videti u: Mintz 1949; Davis and Turner 1951–1952; Riffe et al. 1993.

⁸ Detaljnije o klasifikacijama jedinica analize videti u: Berelson 1952, 135–146; Weber 1990, 21–23; Milić 1996, 592–594; Havelka et al. 2004, 243–244; Fajgelj 2010, 412.

blem predstavlja određenje njihovog obima. Sajtovi su znatno složenije jedinice uzorkovanja od stranica i zastupljeni su u većem broju do sada realizovanih istraživanja (Weare and Lin 2000, 281). S obzirom na to da se sajtovi sastoje iz domena različitih nivoa, istraživači moraju specificovati da li je jedinica uzorkovanja najviši internet domen ili su uključeni i domeni drugog nivoa itd. Pored toga istraživač mora odrediti jedinice uzorkovanja tako da moguće veze među njima ne utiču na analizu, kao i da su sve neophodne informacije sadržane u svakoj pojedinačnoj jedinici uzorkovanja. Zadatak nije jednostavan zbog prirode iskustvene građe koja se analizira. Naime, ako se proučava sadržaj stranice, objavljeni tekstovi nisu međusobno nezavisni jer se o iole značajnijim temama piše tokom dužeg vremena, pa je često za potpuno razumevanje jednog teksta potrebno poznavati sadržinu prethodnog na istu temu.

Jedinice beleženja/kodiranja analitičar izdvaja radi njihovog opisa ili klasifikovanja. One predstavljaju određeni segment proučavanog sadržaja, koji se svrstava u odgovarajuću kategoriju analize, a obično se nazivaju jedinicama analize. Jedinice beleženja treba da budu najmanje moguće jedinice, koje sadrže informacije od značaja za predmet analize, da bi se među koderima mogla postići saglasnost po pitanju njihovog razvrstavanja u kategorije. Međutim, uobičajeno su prilikom proučavanja građe sa interneta jedinice beleženja sajtovi, bez obzira na to što su sačinjeni od niza stranica (Weare and Lin 2000, 282). Pretpostavlja se da je izbor sajtova kao jedinica beleženja uslovljen potrebom za poređenjem, s obzirom na to da je teže upoređivati na nivou stranica usled odsustva njihove standardizacije, ali kodiranje sajtova otežava postizanje pouzdanosti. To ne znači da stranice nisu predmet analize, što ilustruju analiza sadržaja sajtova novina *New York Times*, *Washington Post* i *USA Today* (Li 1998, 357–358) i blogova korisnika iz Ujedinjenog Kraljevstva i Južne Koreje (Kim and Kuljis 2010, 372).

Naposletku, jedinice konteksta određuju koje informacije treba imati u vidu prilikom opisivanja jedinica beleženja. Njihova uloga je izuzetno značajna jer je klasifikovanje jedinica analize uslovljeno poznavanjem konteksta u kom se javljaju. Ni definisanje jedinica konteksta nije jednostavno imajući u vidu hiperlinkovanu strukturu i multimedijalni format sajtova, kao i njihovu nelinearnost. Kontekst u kom se konzumiraju poruke je postao individualizovaniji jer im primaoci mogu pristupiti na različite načine, istovremeno posedujući veći stepen kontrole nad primanjem informacija. Prilikom proučavanja 19 istraživanja nastalih analiziranjem sadržaja sajtova, ustanovljeno je da je najčešće upotrebljavana jedinica konteksta sajt (McMillan 2000, 85–87).

Nakon određenja jedinica analize sledi izrada klasifikacijske sheme, takođe pod uticajem osobenosti građe. Analiza sadržaja počiva na klasifikacijskom sistemu, tačnije na njegovoj primeni, što jasno ukazuje koliko je značajno adekvatno definisanje kategorija, čiji broj i vrsta zavise od složenosti predmeta istraživanja i predstavljaju osnovu za kodiranje. Određenje kategorija klasifikacije otežava multimedijalni format građe sa interneta, otvarajući pitanje kako izgraditi validne kategorije, koje će integrisati tekst, audio materijal, video, grafiku, fotografije itd. Isto tako se postavlja pitanje kako da klasifikacijska shema obuhvati i izraze interaktivnosti na svetskoj mreži, kao što su komentari na objavljenim porukama, prepiske na forumima i blogovima. Na ovom polju nisu ostvareni značajniji pomaci pa određenje jedinica analize i kategorija klasifikacije pri primeni analize sadržaja građe sa interneta predstavlja metodološki izazov sa kojim se tek treba suočiti.

Jedan od problema koji se javlja u vezi sa definisanjem kategorija klasifikacije je i odsustvo njihove teorijski usmerene izgradnje. Razmatranjem prvih analiza sadržaja građe sa interneta je uočen primat istraživanja deskriptivnog karaktera (McMillan 2000, 83;

Weare and Lin 2000, 284), koji se opravdava nedovoljnim poznavanjem osobenosti svet-ske mreže. Analiza sadržaja se može „široko upotrebljavati i u opisne svrhe, u meri u kojoj se u nauci deskripcija može odvojiti od objašnjenja” (Ilić 2011, 461), ali teorijska usmernenost postupka omogućava dolazak do opštijih naučnih saznanja, kao i njihovu teorijsku integraciju. Pored toga treba imati u vidu da opisna istraživanja sadrže implicitne, često nesvesne, teorijske pretpostavke, što znači da je klasifikacijska shema primenjena u njima ipak zasnovana na određenim teorijskim pretpostavkama, koje treba eksplicitno navesti.

6. KODIRANJE GRAĐE

Nakon usavršavanja klasifikacijskog sistema, u skladu sa rezultatima njegovog pretestiranja, pristupa se kodiranju, koje predstavlja izdvajanje jedinica analize iz proučavanog materijala i razvrstavanje u kategorije. Građa sa interneta utiče na način kodiranja iskustvenog materijala prvenstveno svojom promenljivošću, koja predstavlja jedan od najznačajnijih problema sa kojima se analitičari sadržaja suočavaju prilikom proučavanja ovog izvora podataka. Usled toga istraživači moraju preduzeti dodatne mere predostrožnosti da bi se materijal mogao pouzdano kodirati. Ne samo da se sadržina sajtova može konstantno menjati, već i njihova adresa, a mogu biti i potpuno uklonjeni. Istraživači koji primenjuju analizu sadržaja se ne suočavaju prvi put sa prolaznošću iskustvene građe, jer je isti problem postojao i sa radijskim i televizijskim programom, dok nisu razvijena tehnička sredstva za njihovo snimanje.

Borba sa promenljivošću građe se vodi na različite načine: kodiranjem istog sadržaja od strane više koderi u istom vremenskom trenutku, ponovnim kodiranjem sadržaja 24 časa nakon prvog itd. (McMillan 2000, 82). O tome koliko je značajno brzo prikupiti podatke svedoči činjenica da je u većini od 19 istraživanja nastalih analizom sadržaja sajtova prikupljanje podataka trajalo jedan do dva meseca, s tim da je najbrže prikupljanje trajalo dva dana, a najduže pet meseci. Iako je brzo prikupljanje podataka značajna mera u borbi protiv promenljivosti građe sa interneta, predstavlja nepovoljnije rešenje problema jer ne pruža garanciju da sadržina sajtova ipak neće biti izmenjena u međuvremenu. Prilikom analiziranja sadržaja ekstremističkih sajtova su kodiranje iste građe nezavisno obavljala dva koderi, a nesaglasnost je rešavana pristupanjem sajtu i njegovim kodiranjem po treći put (Gerstenfeld et al. 2003, 31–32). Razlike u kodiranju su smatrane posledicom izmene sadržine sajtova i činjenice da koderi nisu uvek tokom istog dana pristupali iskustvenom materijalu, ali i složenosti i obima sajtova. Povoljnije rešenje za zaštitu od uticaja promenljivosti građe sa interneta je preuzimanje analiziranog sadržaja sajtova u nekom trajnom obliku. Imajući u vidu promenljivost vlasnika sajtova, njihovih internet adresa i sadržine, posebno s obzirom na predmet analize, prilikom proučavanja nasilne pornografije na internetu je problem menjanja građe rešavan štampanjem stranica (Gossett and Byrne 2002, 694). Deset meseci kasnije je ustanovljeno da je od 31 analiziranog sajta 27 još uvek postojalo, ali se njihova sadržina neznatno razlikovala. Prilikom analiziranja sadržaja blogova su radi izbegavanja mogućih promena profilne stranice blogera bile preuzete pomoću softvera *LocalWebsite Archive* (Kim and Kuljis 2010, 374), s tim da u slučaju preuzimanja treba voditi računa o autorskim pravima i privatnosti korisnika.

Prednost preuzimanja sadržaja analizirane građe sa interneta, u trajnom obliku, počiva u mogućnosti testiranja pouzdanosti kodiranja. Pod pouzdanošću se u analizi sadržaja po pravilu podrazumeva saglasnost između koderi, koji nezavisno klasifikuju istu građu. Promenljivost sadržine sajtova može onemogućiti ocenu pouzdanosti, s obzirom na to

da koderi ne moraju klasifikovati identičan sadržaj. Može se očekivati da će pouzdanost kodiranja biti manja što se brže menja sadržina sajta. Prilikom analiziranja sadržaja formalnih karakteristika sajtova je ponovnom kodiranju građe, radi ocene pouzdanosti, podvrgnuto 18% uzorka (Bucy et al. 1999, 1250). Pouzdanost varijabli se kretala od 0.37 do 1.00, s tim da je polovina imala pouzdanost iznad 0.90, 12 varijabli između 0.80 i 0.89, a pet varijabli ispod 0.70. Pouzdanost ispod uobičajene zadovoljavajuće granice kod pet varijabli može biti i posledica izmena sajtova, s obzirom na to da je kodiranje podataka trajalo dve nedelje.

Preuzimanje sadržaja građe sa interneta ne omogućava samo ocenu pouzdanosti kodiranja, već i objektivnosti istraživačkih nalaza. Imajući u vidu da internet obezbeđuje pristup širokom spektru raznovrsnih podataka, može se smatrati da poboljšava uslove za postizanje objektivnosti, ali se po pitanju proverljivosti javljaju značajni problemi zbog promenljivosti sadržine sajtova. Upitno je da li će građa, na kojoj je sprovedena analiza, biti dostupna u istom obliku ili uopšte dostupna prilikom proveravanja rezultata istraživanja. Ocena objektivnosti može u potpunosti biti omogućena samo čuvanjem proučavanog materijala u trajnom obliku, kao i njegovim ustupanjem zainteresovanim istraživačima. Iako je preuzimanje sadržaja sajtova izuzetno značajno za ocenu pouzdanosti i objektivnosti istraživanja, ima i nedostataka, a osnovni počiva u teškoći da se građa sačuva u potpuno istom obliku. Pre svega se misli na interaktivne elemente koji mogu izgubiti svoju funkciju prilikom preuzimanja.

Jedna od karakteristika o kojoj istraživači treba da vode računa prilikom kodiranja građe sa interneta je i mogućnost da joj se pristupi na različite načine, odnosno da bude prikazana drugačije. Sajtovi mogu imati različite verzije za tehničke uređaje preko kojih im se pristupa, *web* pregledače, brzine interneta itd. Značajnu ulogu igra i veličina monitora, posebno ako se meri dužina ili veličina prostora koju zauzima određeni sadržaj. “Čak i sa istim pregledačem i monitorom, izgled stranice zavisi od fonta, boje ili podešavanja jezika i koji *plug-in* programi su dostupni” (Weare and Lin 2000, 288). Usled toga se istraživač mora pobrinuti da svi koderi imaju identičan pristup proučavanom sadržaju. Ne manje značajno je navođenje tehničkih uslova u kojima je vršena analiza sadržaja, radi proverljivosti dobijenih rezultata. Istraživači su u analizi o formalnim karakteristikama sajtova izvestili da su svi koderi pristupali građi preko *Netscape* pretraživača, da su radi standardizovanosti analize maksimalno uvećali prozor pretraživača, kao i da su koristili monitore veličine 15 inča (Bucy et al. 1999, 1248–1249).

Prilikom proučavanja 19 studija nastalih primenom analize sadržaja na građu sa interneta, ustanovljeno je da osam ne sadrži nikakve informacije o kodiranju: broju koderu, njihovoj obuci, nezavisnom kodiranju iste građe od strane dva ili više koderu i pouzdanosti kodiranja (McMillan 2000, 88). Broj koderu se, u 10 studija u kojima je naveden, kreće od dva do 12, s tim da u proseku iznosi pet. O obuci se izveštava u samo sedam izveštaja i to vrlo oskudno. Nezavisno kodiranje iste građe od strane dva ili više koderu je zastupljeno u 11 istraživanja, s tim da je najčešće kodiran određeni deo uzorka građe, a uglavnom oko 10%. O pouzdanosti kodiranja se izveštava u 10 istraživanja, a od mera saglasnosti upotrebljeni su Holstijev procenat pouzdanosti, Scottov π itd. Pouzdanost kodiranja se kretala između 0.62 i 1.00. Iako se pouzdanosti analize sadržaja tokom vremena posvećuje sve više značaja, evidentno je da još uvek opstaju problemi u vezi sa izveštavanjem o zadovoljavanju ovog epistemološkog načela, koji su prisutni i prilikom proučavanja građe sa interneta.

ZAKLJUČAK

Razmatranje proučavanja građe sa interneta primenom analize sadržaja je nezaobilazno u metodologiji socioloških istraživanja, imajući u vidu značaj postupka za analiziranje društvene komunikacije, ali i metodološke izazove koje je pojava interneta donela postupku. Omogućivši širi izbor iskustvenog materijala istraživanja, koji se po svojim osobnostima znatno razlikuje od tradicionalnih medija, internet je uslovio modifikovanje načina izvođenja analize sadržaja. Izbor uzorka, određenje jedinica analize, kategorija klasifikacije i kodiranje iskustvene građe su postali složeniji, zahtevajući rešavanje niza metodoloških problema.

Mogućnost analiziranja sadržaja sa interneta uslovlila je prilagođavanje izbora uzorka novom izvoru građe. Iskustveni materijal je postao dostupniji istraživačima, ali je njegovo obilje nametnulo pitanje selekcije. Pojavili su se novi izvori na osnovu kojih se određuje uzorački okvir, odnosno izvori dostupni na svetskoj mreži, kao i uzorački okviri u vidu internet adresa, rezultata upotrebe pretraživača itd. Po pitanju vrsta uzoraka primjenjivih u analizi sadržaja internet nije doneo značajnije promene, s obzirom na to da su gotovo svi poznati tipovi već bili na raspolaganju postupku, ali jeste u vezi sa načinom njihovog izbora zbog specifičnosti populacije. Novi izvor građe je doneo i dileme u vezi sa veličinom uzorka, s tim da precizna uputstva za njegov izbor ne postoje, mada se javljaju pomaci u vidu metodoloških istraživanja o efikasnosti različitih veličina uzoraka.

Internet je pred analizu sadržaja postavio nove izazove i u oblasti definisanja jedinica analize i kategorija klasifikacije. Pojavile su se bar dve nove jedinice analize u vidu *web* sajtova i *web* stranica, ali i problemi određenja granica poruka usled osobenosti novog izvora građe, koje utiču i na definisanje jedinica uzorkovanja, beleženja/kodiranja i konteksta. Slični problemi karakterišu i određenje kategorija klasifikacije, otvarajući pitanje kako usled interaktivnosti koju svetska mreže omogućava, njene hiperlinkovane strukture i multimedijalnog formata izgraditi adekvatnu klasifikacijsku shemu. Ne manje značajan problem je i uočeno odsustvo teorijski usmerene izgradnje kategorija klasifikacije u ranim analizama sadržaja sa svetske mreže.

Analiziranje građe sa interneta je uticalo i na kodiranje promenljivošću sadržaja sajtova. Obezbeđivanje pouzdanosti kodiranja zahteva dodatne mere predostrožnosti istraživača da bi se koderima omogućilo klasifikovanje istog sadržaja. Mere se mahom svode na brzo izvođenje kodiranja, koje ipak ne garantuje da se analizirani materijal neće izmeniti u međuvremenu, kao i na preuzimanje sadržine sajtova u trajnoj formi, s tim da se mogu javiti poteškoće da se sačuva u istom obliku. Preuzimanje sadržine proučavanog materijala sa interneta ne samo da omogućava ocenu pouzdanosti kodiranja, već i objektivnosti istraživačkih nalaza.

Naposletku, ostaje da se primeti da bez obzira na širok spektar mogućnosti koje je internet ponudio analizi sadržaja, metodološka literatura oskudeva u razmatranju njegovog uticaja na postupak. Iako proučavanje građe dostupne na internetu modifikuje faze istraživačkog postupka, nisu ostvareni značajniji pomaci po pitanju proučavanja samih izmena. Ne može se reći da su pomaci potpuno izostali, s obzirom na to da su prisutna metodološka istraživanja, ali i empirijska proučavanja sajtova primenom analize sadržaja, a postojeća iskustva predstavljaju bazu za razvijanje normi. Dok se uticaj proučavanja građe sa interneta na analizu sadržaja ne razmotri detaljnije, istraživači mogu da se oslone na postojeća saznanja, do kojih se došlo proučavanjem tradicionalnih medija, pre svega tekstualne građe, ali i audio snimaka, video materijala i drugih oblika poruka. Imajući u

vidu multimedijalni format sajtova, koji kombinuje temeljnije proučene oblike građe, potpuno je logično oslanjanje na postojeće standardne izvedene njihovim proučavanjem, kao i na najznačajnija empirijska istraživanja. Pomaci su vidljiviji po pitanju empirijskog proučavanja sadržaja sajtova primenom analize sadržaja, ali se zapaža prisustvo već uočene pravilnosti da pri pojavi novog medija empirijsko proučavanje njegovih karakteristika, kao i efekata na primaocima poruka, kasni za širenjem njegove upotrebe (Bucy et al. 1999, 1246). Na planu metodološkog razmatranja proučavanja građe sa interneta primenom analize sadržaja, mogu se očekivati značajni pomaci u budućnosti. Očekivanja su zasnovana na stečenim i budućim iskustvima u empirijskom proučavanju različitih aspekata društvene komunikacije na internetu, koja mogu dovesti do sinteze metodoloških razmatranja, ali i na malobrojnim metodološkim istraživanjima.

LITERATURA

- Berelson, Bernard. *Content Analysis in Communication Research*. Glencoe, Ill: Free Press, 1952.
- Branković, Srbobran. *Metodi iskustvenog istraživanja društvenih pojava*. Beograd: Megatrend univerzitet, 2009.
- Brigs, Asa, i Piter Berk. *Društvena istorija medija*. Beograd: Clio, 2006.
- Bucy, Erik P., Annie Lang, Robert F. Potter, and Marie Eliyabteh Grabe. „Formal Features of Cyberspace: Relationship between Web Page Complexity and Site Traffic.” *Journal of the Society for Information Science* 13 (1999): 1246–1256.
- Davis, F. James, and Lester W. Turner. „Sample Efficiency in Quantitative Newspaper Content Analysis.” *Public Opinion Quarterly* 4 (1951–1952): 762–763.
- Fajgelj, Stanislav. *Metode istraživanja ponašanja*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju, 2010.
- George, Alexander. „Quantitative and Qualitative Approaches to Content Analysis”. In *The Content Analysis Reader*, edited by Klaus Krippendorff, and Mary Angela Bock. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, 2009.
- Gerstenfeld, Phyllis B., Diana R. Grant, and Chau-Pu Chiang. „Hate Online: A Content Analysis of Extremist Internet Sites.” *Analyses of Social Issues and public Policy* 1 (2003): 29–44.
- Gossett, Jennifer Lynn, and Sarah Byrne. “‘Click Here’: A Content Analysis of Internet Rape Sites.” *Gender & Society* 5 (2002): 689–709.
- Gredelj, Stjepan. *S onu stranu ogledala*. Beograd: Istraživačko–izdavački centar SSO Srbije, 1986.
- Havelka, Nenad, Bora Kuzmanović i Dragan Popadić. *Metode i tehnike socijalnopsiholoških istraživanja*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju, 2004.
- Ilić, Vladimir. „Prvi aleksandrinski tekst o analizi sadržaja u sociologiji.” *Sociologija* 4 (2011): 453–474.
- Kaljević, Marija. „Neke mogućnosti primene analize sadržaja.” *Sociologija* 2 (1972): 215–229.
- Kim, Inhwa, and Jasna Kuljis. „Applying Content Analysis to Web-based Content.” *Journal of Computing and Information Technology* 4 (2010): 369–375.
- Kracauer, Siegfried. „The Challenge of Qualitative Content Analysis.” *Public Opinion Quarterly* 4 (1952–1953): 631–642.

- Krippendorff, Klaus H. *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology*. Beverly Hills, London: SAGE Publications, 1981.
- Krippendorff, Klaus H. *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology*. Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE Publications, 2004.
- Lasswell, Harold D. „Why be Quantitative?” In *Language of Politics: Studies in Quantitative Semantics*, edited by Harold D. Lasswell, and Nathan Leites. New York: George W. Stewart, 1949.
- Lawrence, Steve, and Lee C. Giles. „Accessibility of Information on the Web.” *Nature* 400 (1999): 107–109. Dostupno na: <http://www.cse.ust.hk/zsearch/qualify/DistributedSearch/Accessibility%20of%20Information%20on%20the%20web.pdf>, pristupljeno: 28. 7. 2014.
- Li, Xigen. „Web Page Design and Graphic Use of Three U.S. Newspapers.” *Journalism & Mass Communication Quarterly* 2 (1998): 353–365
- Mayring, Philipp. „Qualitative Content Analysis.” *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research* 2 (2000). Art. 20. Dostupno na: <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1089/2385>, pristupljeno: 14. 7. 2014.
- McMillan, Sally J. „The Microscope and the Moving Target: The Challenge of Applying Content Analysis to the World Wide Web.” *Journalism & Mass Communication Quarterly* 1 (2000): 80–98.
- Milić, Vojin. *Sociološki metod*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1996.
- Mintz, Alexander. „The Feasibility of the Use of Samples in Content Analysis.” In *Language of Politics: Studies in Quantitative Semantics*, edited by Harold D. Lasswell, and Nathan Leites. New York: George W. Stewart, 1949.
- Neuendorf, Kimberly A. *The Content Analysis Guidebook*. Thousand Oaks, CA: Sage, 2002.
- North, Robert C., Ole R. Holsti, M. George Zaninovic, and Dina A. Zinnes. *Content Analysis: A Handbook with Applications for the Study of International Crisis*. Northwestern University Press, 1963.
- Petrović, Dalibor. *Društvenost u doba interneta: Studija komunikacione upotrebe interneta u Srbiji*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2013.
- Radoman, Marija. *Predstava o LGBT populaciji na desno–ekstremističkim web sajtovima u Srbiji* (diplomski rad). Beograd: Odeljenje za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, 2007.
- Riffe, Daniel, Charles F. Aust, and Stephen R. Lacy. „The Effectiveness of Random, Consecutive Day and Constructed Week Sampling in Newspaper Content Analysis.” *Journalism & Mass Communication Quarterly* 1 (1993): 133–139.
- Riffe, Daniel, Stephen Lacy, and Frederick G. Fico. *Analyzing Media Messages: Using Quantitative Content Analysis in Research*. Mahwah, New Jersey, London: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 2005.
- Wang, Xiaopeng. *Exploring Sample Sizes for Content Analysis of Online News Sites*. Submission to the Communication Theory & Methodology Division, AEJMC, 2006. Dostupno na: <http://www1.usfsp.edu/journalism/showcase/documents/wangsamplesizespaper.pdf>, pristupljeno: 30. 7. 2014.
- Wang, Xiaopeng, and Daniel Riffe. „An Exploration of Sample Sizes for Content Analysis of the New York Times Web Site.” *Web Journal of Mass Communication Research* 20 (2010). Dostupno na: <http://wjmc.org/vol20>, pristupljeno: 30. 7. 2014.

- Weare, Christopher, and Wan Ying Lin. „Content Analysis of the World Wide Web: Opportunities and Challenges.” *Social Science Computer Review* 3 (2000): 272–292.
- Weber, Robert Philip. *Basic Content Analysis*. Newbury Park, Ca: SAGE Publications, Inc, 1990.
- Žižić, Mileva, Miodrag Lovrić i Dubravka Pavličić. *Metodi statističke analize*. Beograd: Ekonomski fakultet, 2001.

POSSIBILITIES OF STUDYING MATERIAL FROM THE INTERNET BY USING CONTENT ANALYSIS

Summary: *The emergence and spread of the Internet has caused a change of social communication and its studying. Rise of the Internet has brought new opportunities for content analysis, the most appropriate research method for studying social communication. Websites are now the object of analysis, and their specific features implicate the adjustment of the research procedure to studied material. These features primarily include hyperlinked structure of websites, multimedia, interactivity and variability of the content. Internet material characteristics implicate the modification of performing content analysis: sampling, defining the units of analysis and classification categories, and coding empirical data. Content analysts solve the research problems mostly by relying on methodological standards, synthesized on the basis of experience gained by studying other sources of communication, because the research of material from the Internet using the content analysis is still insufficiently standardized.*

Key words: *content analysis, Internet, social communication, sample, coding.*

ИМПЛИКАЦИЈЕ УКЉУЧИВАЊА ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСА У НАСТАВНЕ ПРОЦЕСЕ – РЕАЛНОСТ И ПОТЕНЦИЈАЛИ

УДК 371.3::821.163.41]:004.738.5

Снежана Божић

Универзитет у Нишу, Филозофски факултет
snezana.bozic@filfak.ni.ac.rs

Сажетак: У раду се бавимо променама које савремена технологија, првенствено интернет као глобално присутан нови медиј, доноси образовању. Неопходно осавремењавање наставне методологије адекватном употребом интернет-ресурса условљава и суштинске промене у моделима и начинима комуникације главних актера наставног процеса (ученика и наставника, родитеља), у њиховим међусобним очекивањима и активностима. Зашто су важни сагледавање и анализа поменутих промена, каква је тренутна ситуација у домаћем образовном окружењу по питању примене интернета и које добре могућности нова технологија нуди за наставу и образовање уопште, нека су од питања на која у раду одговарамо, имајући пре свега у виду позицију наставника у описаном контексту.

Бављење интернетом у настави, посебно у настави књижевности (која је у фокусу наших интересовања), неизбежно усмерава пажњу и ка ширем проблемском контексту – утицајима нових технологија на процесе читања, писања, књижевног стварања и рецепције књижевности, и укључује разматрање појма ремедијације, којим се, поред осталог, могу објаснити и промене у навикама актера поменутих процеса. Разумети начин на који интернет утиче на позицију (књижевног) текста у друштву важно је не само за наставу књижевности, него и за образовање и културу уопште. Такво разумевање омогућава њихово заснивање на адаптивном, динамичном концепту, који подразумева адекватно прилагођавање потребама и навикама новог времена, с полазиштем у провереним, условно речено традиционалним вредностима.

Кључне речи: интернет, ремедијација, наставна методологија, наставник, ученик, настава књижевности.

1. ОКВИРИ

Интернет, који захваљујући својој иманентној наменској и значењској поливалентности дозвољава да се посматра и као наставно средство, у свом вишедимензијском развоју дошао је до облика који данас има, „до глобалне мреже мрежа рачунала коју World Wide Web, апликација на врху хијерархије интернета, чини једноставном за корисничку употребу” (Castells 2003, 19). Тај „скуп међусобно повезаних чворова”, глобални хипертекстуални систем, представља технолошку основу на којој почива организацијска парадигма доба информација у коме живимо.

Интернет је ревитализовао *мрежу* као врло стар облик људске праксе преображавајући је у информацијску мрежу (Castells 2003, 11). Истовремено, познато је да и друштво (као скуп појединаца, институција и сл.) преображава технологију коју користи, тиме што је усваја, модификује и унапређује, и то се односи на сваку технологију у историји, а на интернет и технологије комуникације нарочито. „Будући да се наше дјеловање темељи на комуникацији, а интернет преображава начине на које комуницирамо, та нова комуникацијска технологија снажно утјече на нас. С друге стране, користећи интернет на разне начине и ми преображавамо њега. Из те интеракције настаје нови друштвено–технички образац” (Castells 2003, 15). У том смислу, кључно подручје „активности које преображавају свијет” представљају, поред осталих, образовне институције, па је примена интернета у образовању важан моменат „преображаја”, који је потребно истраживати (Castells 2003, 17). Јасно је да се на пољу образовања вишеструко рефлектују утицаји и последице коренитих промена које континуиран и убрзан развој савремених информационо–комуникационих технологија (ИКТ) доноси у понашањима и односима, како на ширем друштвеном плану тако и у сфери индивидуалних (приватних и професионалних) искустава.

Широко прихваћена и у педагошко–методичком миљеу радо експлоатисана дистинкција између *дигиталних урођеника* и *дигиталних досељеника* (Prensky 2001) која је, својевремено, добро објашњавала разлику у односу према технологији између генерација стасавалих пре и након појаве интернета, данас постаје на одређени начин ирелевантна, јер се учинци технологије на појединца и различите социјалне групе више не могу тумачити на тај начин. Постојећи генерацијски јаз у односу према технологији (у начинима, навикама, потребама и вештини њене употребе) променио је своју природу, односно ублажен је чињеницом да је технологија до те мере завладала нашим животима да су у њу подједнако *урођени* сви (и урођеници и досељеници), они који јој се без размишљања или с одушевљењем препуштају, као и они који се опирају. Опсег утицаја и, следствено томе, релевантности и последица на живот појединца и друштва толико је широк, евидентан и интензиван да се сам намеће проучаваоцима – социолозима, филозофима, психолозима, педагозима, теоретичарима медија, културе, образовања, као и практичарима различитих струка и интересовања (информатичарима, издавачима, библиотекарима, наставницима, новинарима и др.), а истовремено постаје и предмет уметничких инспирација и пракси.

Аутор који је, за потребе образовања, указивао на неопходност превазилажења изражених разлика у технолошкој свести и навикама између ученика и едукатора, данас се у својим радовима залаже за „дигиталну мудрост” свих, а првенствено родитеља и наставника. Дигитално¹ мудра особа схвата да је „способност да се

¹ Израз *дигитално* користи се у техници за означавање података који су „изражени као дискретне вредности“ и постао је синоним за „електронске бинарне рачунаре“, па су изрази „рачунарска технологија“ и „дигитална технологија“ постали „до извесне мере, међусобно заменљиви. [...] Међутим [...], израз дигитално означава данас много више од дискретних података или машина који их користе. Говорити о дигиталном значи користити га као метонимију за читаву мрежу виртуелних привада, тренутних комуникација, свеprisутних медија и глобалних могућности укључења, који чине добар део нашег савременог искуства. То значи говорити о широкој лепези примена и медијских облика које омогућава дигитална технологија, говорити, између осталог, и о виртуелној стварности, дигиталним специјалним ефектима, дигиталном филму, дигиталној телевизији, електронској музици, видео играма, мултимедијима, интернету, светској мрежи, дигиталној телефонији и WAP–у, као и о разним културним и

контролише дигитална технологија, да се обликује према сопственим потребама, кључна вештина у дигитално доба” (Prensky 2009; прев. С. Б). Ово указивање на неопходност успостављања (личне) контроле индиректно открива до које је мере савремени човек изложен опасности да ту контролу изгуби.

Кроз одушевљење и ентузијазам изазван сјајним могућностима и перспективама које је интернет својом појавом обећавао а развојем у великој мери и испуњавао, у „зрелој” фази његовог постојања (у којој се тренутно налазимо) јавља се оправдана запитаност: колико је далеко у технолошком смислу отишло људско друштво, шта се тиме добило а шта жртвовало и, наравно, којим ће се путем кретати у будућности. Тако се у мору научних публикација и академских расправа (вођених на Мрежи или ван ње) налази на добро аргументоване ставове и указивања на последице употребе интернета које би се могле одредити као негативне или, у најмању руку, узнемирујуће. Један од утицајних аутора у том смислу је Николас Кар (Nickolas Carr): популарни чланак у коме износи на реалним основама засновану бојазан да нас „Гугл заглупљује” (2008) и потом објављена књига *Плитко: како интернет мења начин на који мислимо, читамо и памтимо* (2010, српски превод 2013), уз друге његове радове, изазивају бројне реакције и полемике. Проблематика којом се Кар бави његове читаоце – као мислеће јединке – не може оставити равнодушним, и у томе се крије највећа вредност поменутих радова. Не умањујући укупан значај и обиље предности које је донео интернет, ти текстови позивају на нужан критички отклон и потребу за заштитом угроженог когнитивног и интелектуалног интегритета личности савременог човека. Ово је посебно значајно у контексту образовања и наставе, због њихове заснованости на вештинама и навикама о чијим је дубинским променама реч – читању, писању, мишљењу, концентрацији, учењу. То је контекст у коме духовите метафоре о људима данашњице као људима-палачинкама („rapcake people”) или, у бољој варијанти, мафинима (врста колача), одзвањају нарочито горко, али и покретачки, што је, свесно или несвесно, и био циљ њихових аутора. Један од њих је савремени драмски писац Ричард Форман (Richard Foreman), који је поређење с палачинкама употребио у свом одговору на питање о томе како је интернет променио начин на који људи мисле.² Комплексна унутрашња „пуноћа” целовите образоване личности која, стичући знање, у себи баштини духовно наслеђе развијене културне традиције (Запада) данас је, по Формановом мишљењу, замењена новом врстом саморазвоја који се одвија под притиском преоптерећености информацијама (information overload) и технологија тренутне доступности (instantly available). Тако дубина бива замењена ширином и отуд поменута асоцијација – због широке а танке „разливености”, односно лаког приступа огромном опсегу информација а малој дубини знања.³

уметничким одговорима на свеприсутност дигиталне технологије [...]. То такође указује на читав свет повезаног капитализма којим доминирају произвођачи виртуелних технологија [...]” (Gir 2011, 16–17).

² Интернет портал *Еџ* (Edge) окупља хуманисте и критичаре културе који дискутују и изnose своје ставове о различитим друштвено релевантним питањима, а додатно су подстакнути „годишњим питањем“ које уредници портала постављају из године у годину као врсту интелектуалног изазова. Године 2010. питање је гласило: „Како је интернет променио начин на који мислите?” Видети: <http://edge.org/annual-questions> [25. 8. 2014].

³ Има мишљења, такође прихватљивих, да је идеја о вишку информација већ сасвим истрошена и некорисна. Заступа га професор Џеј Росин (Jay Rosen), полазећи од става једног другог поз-

Форманову метафору на сликовит начин коригује професор Маршал Дјук (Duke 2010), предлажући да се уместо интелектуално неплодног тла „палачинке”, као образовни циљ (наравно метафорички) постави мафин (muffindom) – што би било стање које подразумева постојање врло широког врха, али са значајном и дубоко утемељујућом основом, макар испод једног његовог дела. Овим аутор указује на потребу за обједињавањем, интегрисањем, с једне стране, оних благодети интернета које унапређују сферу образовања и науке (нпр. доступност информација) и, с друге, нужности интернализације бар неких чињеница и идеја. Једино то омогућава да људски ум буде „припремљен”⁴ за нове креативне домете и достигнућа. Улога савременог и стручног наставника (односно, образовног система у целини) јесте да такав ум гради и васпитава.

Као што је већ речено, Карово, Форманово и Дјуково гледиште представљају само три гласа у мноштву академских, научно–популарних, стручних и осталих расправа, промишљања, анализа, експеримената и истраживања о утицају нових медија, нарочито интернета, на људске когнитивне способности (првенствено на читање и мишљење). И пре експанзије интернета било доста радова који су се бавили промењеним навикама читања и писања условљеним појавом рачунара, хипертекста и хипертекстуалне књижевности,⁵ али је наведена проблематика постала изразито актуелна с развојем тзв. веб 2.0 интернета, који корисника претвара у активног креатора веб–садржаја, а који, треба и то напоменути, већ има пројектованог наследника – веб 3.0, тзв. семантички веб.⁶ Поред тога, опште присутна „гу-глизација”, с нескривеним амбицијама власника компаније да *Гугл* постане много више од онога што је данас, претеча вештачке интелигенције (Кар 2013, 148), условљава радикалне, могло би се рећи револуционарне промене у савременом социјалном амбијенту, на макро и микроплану. Дакле, технолошки развој се не зауставља, он је константан и континуиран, с јасно израженом особиним прогресивног убрзавања и интензивирања и захтева брзо прилагођавање, остављајући мало времена за

натог аутора, Клеја Ширкија (Clay Shirky), да преоптерећеност информацијама не постоји, већ само неуспех у њиховом филтрирању. Свест о потреби за „добрим филтерима“ приликом претраживања интернета свакако је нешто што наставници морају поседовати и потом такву свест развијати код својих ученика. То није питање тренда оснаженог технологијом, већ „услов живота“, напомиње Росин и наводи три врсте интелигентних филтера: паметна особа која зна више и упућује на оно што је потребно знати (нешто попут уредника, односно, у образовном контексту – наставника); алгоритам који просејава изборе других паметних људи, рангира их и представља најбоље резултате (нпр. *Гугл*) и систем електронског учења који временом све више упознаје интересовања и приоритете корисника и филтрира свет за њега на све паметнији и паметнији начин (нпр. *Амазон*). Ово гледиште аутор допуњује напоменом да су нам, за потребе случајних открића, неопходни филтери који слушају наше захтеве, али такође пропуштају и оно што никако не бисмо тражили јер о томе још увек ништа не знамо. „Филтери не успевају када нас познају сувише добро и када нас не познају довољно добро“ (Rosen 2014).

⁴ У својој аргументацији Дјук се позива на став Луја Пастера који гласи: „Срећа прати припремљен ум“ (Duke 2010).

⁵ Познати су, на пример, радови Мајкла Хејма (Michael Heim), који је, у оквиру теорије хипертекста развијене средином деведесетих година 20. века, говорио о новим менталним навикама корисника савремене технологије.

⁶ Добро полазиште за проучавање проблематике развоја интернета, односно веба 2.0 и веба 3.0 може бити чланак на *Википедији*, доступан на адреси: http://en.wikipedia.org/wiki/Web_2.0 [20. 8. 2014].

размишљање, које постаје утолико вредније (више у: Eriksen 2003). Наравно, не суочава се човечанство први пут са радикалним променама комуникационих модела и технолошким иновацијама, јасан је и добро познат историјски пут прогресивног технолошког развоја и пратећих критичко–теоријских осврта и анализа. Оно што, међутим, производи реакције о којима је реч јесте опсег преображаја који је на делу, а који, како се чини, никада није био тако свеобухватан, тако брз и толико очигледан.

Средином деведесетих година прошлог века изгледало је да рађање и раст новог медија – интернета – подразумева смрт књиге, односно крај целокупне културе засноване на технологији штампе. Екстремна технооптимистичка или технопесимистичка гледишта мирена су и смиривана разложним гласовима који проналазе средњи пут и решење у разумевању процеса који се дешавају. То нас доводи до појма *ремедијације*, чијим увођењем су аутори студије *Ремедијација: разумевање нових медија* (1999) Дејвид Болтер (David Bolter) и Ричард Грусин (Richard Grusin), дали важан допринос сагледавању односа који се успоставља између (доминантне) културе штампе и нових медија. Ремедијација се дефинише као процес у коме нови медиј заузима место старог, позајмљујући и реорганизујући постојеће карактеристике писања и реформишући, притом, свој културни простор. Ту се не ради искључиво о ривалству, већ и о омажу, јер „нови медиј тврди како ће унапредити стари”. Притом, редефинисање старог у односу на нови медиј слично је начину на који су и нови медији обликовани у односу на старе. Према Болтеровом мишљењу, прелазак на електронско писање (тастатура, миш, екран) представља једну од најтрауматичнијих ремедијација, јер не подразумева само увођење нових елемената у писање, него захвата много шире подручје: компјутерске игре и виртуелна реалност постају ремедијације филма, дигитална фотографија ремедијација фотографије, док је интернет ремедијација готово свих претходно познатих визуелних и текстуалних медија (телевизије, радија, штампе) (према: Реовић Вуковић 2004, 11–12). Корени концепта ремедијације налазе се у радовима теоретичара медија Маршала Меклуана (Marshall McLuhan) из касних шездесетих година 20. века, а сам термин први је употребио Пол Левинсон (Paul Levinson, 1997), који је ремедијацију сматрао процесом побољшавања, поправљања старих медија путем нових. Разлика у односу на Болтера и Грусина је у томе што они не мисле да је реч о побољшању које би на крају подразумевало укидање старог медија (потпуну смену), већ о специфичном виду *преобликовања* медија (Реовић Вуковић 2004, 12). Ремедијација је увек процес „с дугом историјом и још дужом будућношћу” (Hackman 2011, 89).

Разумевање природе медија омогућава и разумевање утицаја који они имају на кориснике, односно схватање двосмерног односа који се увек успоставља између човека и медија. Поменимо поново Меклуана, који у једном интервјуу (1969) објашњава како технологија мења човека који је користи: „Однос човека 20. века са компјутером по природи се не разликује од односа преисторијског човека са својим чамцем или точком – уз значајну разлику да су све претходне технологије или човекова продужења била делимична и фрагментарна, док је електронско потпуно и интегрално. Данас човек почиње да носи мозак изван своје лобање и нерве ван своје коже; нова технологија ствара новог човека (истакла С. Б). У једном новом цртаном филму дечак каже својој запањеној мајци: 'Постаћу компјутер када порастем.' Хумор је често пророчанство” (Mekluan 2010, 69). Релевантност Меклуанових ставова пренетих на савремено дигитално окружење је фасцинантна.

Готово пола века касније Николас Кар појављује се као аутор који својим радовима на добар начин каналише и изражава „забринутост великог броја људи у вези с утицајем технологије на процесе размишљања” (Lazić 2010), упозоравајући на све присутнију неспособност пажљивог, сконцентрисаног читања и дубоког и креативног размишљања у окружењу у коме смо готово непрестано онлајн, на Мрежи која „нам не излаже информације на брижљиво уравнотежен начин, него као цумбус који нам фрагментира концентрацију” (Кар 2013,113).

Све о чему је било речи представља теоријски оквир који треба узети у обзир када говоримо о укључивању интернета у наставу, односно о употреби интернет–ресурса у едукативне сврхе.

2. ОБРАЗОВНИ КОНТЕКСТ

Процеси свеопште информатизације, односно дигитализације код нас се, због познатих друштвено–политичких околности у последњој деценији прошлог века, јављају са изразитим кашњењем у односу на развијене земље у свету, и најпре у својим рудиментарним формама. Дебате о различитим видовима и могућностима приступа медијима у образовању постају актуелне тек крајем прве деценије 21. века, што је „одраз истих околности у којима су и сви остали транзициони процеси каснили и били у раскораку са већином других земаља” (Veljanovski 2012, 49). Ипак, захваљујући динамичној природи технологије која га дефинише, њеној способности да се брзо и ефикасно имплементира и развија, данас се може говорити о интензивној информатизацији и нашег друштва.

Један сегмент тог процеса, информатизација образовања, која се најједноставније може дефинисати као процес интеграције савремених информационо–комуникационих технологија у образовни систем, а тиме и у наставу појединачних школских предмета, у новијој педагошкој и социолошкој литератури, интензивно се, са различитих аспеката, проучава најмање две деценије (од почетка деведесетих година 20. века), нарочито на Западу. Установљени су и увелико се испитују разноврсни облици примене савремене технологије у настави (рачунар, мултимедија, образовни рачунарски софтвери, интернет, веб 2.0, учење на даљину, виртуелна реалност као образовна технологија...). У складу с тим, постављају се и нови циљеви образовања и васпитања и редефинишу улоге наставника и ученика, у великој мери промене односу на оне у традиционалној настави.

Ове промене постају релевантне и у вези с наставом књижевности, која и иначе поседује низ специфичности у односу на наставу других школских предмета, и захтевају проучавање са аспекта методике струке. У појединим педагошким изворима наилазимо на ставове да „што се тиче лингвистичког и хуманистичког подручја, динамичке карактеристике рачунара и потенцијална интерактивност и могућност коришћења у настави нису довољно проучене” и да у овим областима „често недостаје информатичка компетенција научника и наставника”, због чега они “не препознају могућности обликовања наставе коришћењем рачунара, или, пак, препознате могућности не могу да преточе у адекватне софтвере без тимског рада са информатичким стручњацима, што, обично, отежава, продужава, па и прекида припрему образовних софтвера” (Вјекіћ і др. 2005, 396). Ова чињеница свакако има везе с природом саме материје која се у оквиру предмета изучава (књижевност и наука о књижевности), као и са иницијалним наставничким образовањем које, до

пре неколико година, није подразумевало стицање информатичко–методичких компетенција. Важно је, међутим, нагласити да се ситуација битно променила с појавом лако доступних и за употребу једноставних веб 2.0 алата, који захтевају само елементарну информатичку писменост. Занимљиво је, такође, да резултати истраживања које смо спровели међу наставницима књижевности 2011/2012. године о употреби интернета и мултимедије у сопственој наставној пракси⁷ углавном не доводе у питање овде цитирани педагошки став. Међутим, наш новији опсежан увид (из 2014. године) у интернет–ресурсе базиране на веб 2.0 алатима које су креирали и/или користе наставници књижевности потврђује велику промену у њиховом односу и обиму употребе ових алата. Као илустративна може да послужи чињеница да од 115 анкетираних нишких наставника књижевности 2011/12. нико није користио нити писао блог (најстарији и вероватно најпопуларнији веб–алат), док се само две године касније (2014) наставници књижевности по броју креираних блогова међу просветним радницима налазе на трећем месту, одмах иза наставника разредне наставе и информатике, са преко 1500 покренутих сопствених веб–места.⁸ Дакле, недостатак информатичких компетенција наставника више није прихватљив изговор за некоришћење савремене технологије, већ можемо говорити само о постојању или непостојању наставникове спремности на додатно усавршавање, проучавање и истраживање могућности које савремена технологија нуди за побољшање ефикасности и неких других аспеката наставе (колаборација, комуникација, тимски рад). Уз то, још један, подједнако значајан моменат представља постојање и одржавање потребне инфраструктуре која такву наставу подржава (односно економски фактор).

С друге стране, у радовима педагошке провенијенције који се баве применом савремене технологије као образовне, често се јавља „функционалистичко скраћивање теоријске перспективе” (Radoјчић 2012, 14), појава на коју, с правом, упозоравају поједини теоретичари нових медија и културе. „Рачунарски дигитални медији се посматрају као средства која служе наставном процесу”, а скраћење перспективе огледа се у томе што „наставни процес сам по себи није сврха, већ средство за остваривање одређених циљева, са своје стране јако импрегнираних вредности. [...] Бавећи се применом рачунарских технологија у настави истраживачи се баве средствима средстава, а импликација тог простодушног технооптимистичког става јесте равнодушност према пропитивању саме сврхе – чак и ако се тим пропитивањем не подразумева никакав технопесимистички – или технопараноични став” (Radoјчић 2012, 15). Свест да средства о којима је реч нису „само” средства, већ да приликом употребе утичу на промену односа, мишљења, перцепције свих учесника у настави, на пољу хуманистичких наука (и наставне праксе која је с њима у вези) показује се као неминовност. У прилог овој тврдњи иду и одговори наставника обухваћених нашим, већ поменути, анкетама. Они, без обзира на свој позитиван или негативан став према примени савремене технологије у наставне сврхе, ни у једном моменту ту технологију не посматрају „само” као средство, а то добро илуструје исказ једне наставнице преузет из другог истраживања: „Увек сам маштала о

⁷ Резултате овог истраживања обављеног у оквиру израде докторске тезе представили смо у раду „Примена интернета у настави књижевности – ставови и поступања наставника“ (2014).

⁸ Видети интернет портал *Зато што знање покреће свет*, на адреси: <http://edublogodak.com/> [29. 8. 2014].

часу на коме ћу уз помоћ технологије моћи у секунди деци да покажем Његошев музеј, рукопис Андрића, сцену филма, наведем их видео клипом на размишљање, расправу, позовем да прочитају књигу кроз презентацију и сл. Речју, да сваким понуђеним садржајем њихове очи наведем да заблистају, а да се мозак никад не пита шта ће ми ово.”⁹ Све наведено омогућује нам да закључимо да присуство ИКТ у настави књижевности, уколико је добро методички осмишљено, ниједног момента не доводи у питање начелне хуманистичке вредности образовања, као ни саме књижевности. Напротив, оно те вредности афирмише, настојањем наставника да у свој рад и активности ученика имплементира управо она средства која је изабрао на основу јасног критеријума – могућности да својом технолошком софистицираношћу послуже ефектнијој презентацији ставова, идеја, емоција, размишљања, да ефикасније подстакну дијалог, размену мишљења, критичку свест и дискусију, сарадњу у креирању и усвајању нових знања. Иако природа предмета проучавања у великој мери утиче на обим и начин на који се технологија интегрише у сазнајни процес, показало се да у настави књижевности то није ограничавајући фактор у мери у којој се то обично мисли.

На описаним начелима заснован наставни рад често подразумева и промовише *виртуелну колаборацију*, као важну особеност и образовни потенцијал Мреже. Развој интернета у правцу знатно веће интерактивности у којој су „корисници истовремено учесници у стварању садржаја” и афирмација принципа „учешћа, сарадње и доприноса, при чему је друштвена страна технологије од изузетног значаја” (Radić Војанић 2012, 5), омогућио је да говоримо о виртуелној колаборацији као наставном моделу. У том смислу, сарадња на Мрежи може се одвијати између наставника (унутар професионалне заједнице) и између ученика (у дискусионим групама, раду на онлајн групним задацима, пројектима у виртуелним тимовима и др.), као и између наставника и ученика (наставник као ментор при ученичким групним активностима и задацима на Мрежи). Колаборација се дефинише као динамичан, интерактиван процес међу једнаким партнерима који заједно теже остварењу истог циља, при чему је нагласак више на начину сарадње него на ономе што се заједнички ради. Актери колаборације деле и/или заједнички креирају наставне ресурсе и материјале, стичући истовремено нова знања. Добра сарадња подразумева постојање свести о заједници и заједништву, што, последично, доводи до стварања окружења које је погодно за даљу колаборацију (Topalov i Krombholz 2012, 10–11). У виртуелној колаборацији од пресудног значаја је комуникација, која треба да буде заснована „на дискурсу који је сврсисходан, уланчан и рефлексиван”, а њен главни циљ је „промовисање образовних циљева кроз развој знања студената, као и побољшање квалитета учења из перспективе студената” (Radić Војанић 2012, 25–26).

Информатичку основу виртуелне колаборације обезбеђују веб 2.0 алати, чија популарност, због доступности и једноставности употребе, мења ставове и најтврдокорнијих противника примене ИКТ у настави. С обзиром на то да је број ових

⁹ Цитирани исказ (из онлајн анкете) наставнице матерњег језика и књижевности узет је као мото извештаја *Истраживање о употреби информационо-комуникационих технологија у школама у Србији*, које је за потребе израде стратешког документа Националног просветног савета Србије *Смернице за унапређивање улоге информационо-комуникационих технологија у образовању* обављено 2012–2013. године. О овом истраживању, као и самом документу биће још речи.

алата огроман (и да се из дана у дан мења и увећава) неопходно је да наставник стално истражује, испробава и врши избор оних чијом употребом ће у конкретним наставним околностима постићи најбоље образовне ефекте. Увид стечен истраживањем на Мрежи упућује на закључак да се неки алати издвајају као нарочито погодни за потребе наставе књижевности (блог, вики-алати, веб-сајтови, друштвене мреже, као и поједини алати за комуникацију, за креирање и дељење аудио и видео садржаја, за уређивање, објављивање и дељење фотографија и слика, за креирање дигиталних прича, за учење, дељење и сарадњу, за процењивање знања и оцењивање и др.). Многи од наведених алата већ имају дужу историју употребе у образовним системима на Западу, одакле долази и најобимнија литература о њиховој педагошкој примени. Њихово увођење у рад доводи до битних промена у начину реализације наставе, у организацији часа, наставним методама и облицима рада. Инсистирање на виртуелној колаборацији ученика, које је иманентно већини алата о којима је реч, у први план ставља групне облике рада, сарадничко (кооперативно) учење, учење путем откривања, концепте пројектне, проблемске, интегративне и интерактивне наставе, и наставне стратегије уз помоћ којих такви концепти могу бити реализовани.

Употреба савремене технологије зато додатно скреће пажњу не само на информатичке, већ и на друге стручно-методичке компетенције¹⁰ наставника, постојеће и жељене. Доминантна сцијентистичка оријентација у методици наставе књижевности на коју се у току студија усмеравају будући наставници, односно „уроњеност“ методике струке у књижевност и науку о књижевности, као водећа теоријско-методолошка перспектива на којој се инсистирало у домаћој методици наставе књижевности на крају 20. и почетку 21. века,¹¹ уз указивање на кореспондирајућу асистенцију дидактичких, педагошких, психолошких, социолошких и других дисциплина, може, у први мах, отежавати наставнику потребно преусмеравање пажње на доминантно педагошка и питања образовне технологије. Теоријске основе примене наставних средстава налазе се управо у овим наукама, у теоријски и експериментално заснованим приступима процесу учења развијаним у другој половини двадесетог и првој деценији 21. века, које је наставник књижевности у току студирања могао, по правилу, да упозна само на информативном нивоу. Уколико размисли о примени савремене образовне технологије и жели то да чини на добрим ос-

¹⁰ „Под компетенцијама се подразумева скуп повезаних знања, вештина, ставова и других личних карактеристика, као значајан фактор утицаја на радну успешност. Све више се у дискурсу компетенција помињу и кључне компетенције које представљају мултифункционални склоп знања, вештина и ставова потребних свих појединцима за њихову самоактуелизацију, укључивање у друштво и запошљавање“ (Arsenijević i Andevski 2012, 31). Опште прихваћена дефиниција компетенција дата је у брошури „Увод у усаглашавање образовних структура у Европи – Допринос Универзитета Болоњском процесу“ (2006). У раду из ког је преузет претходни цитат врсте компетенција представљене су према ауторима Ерпенбеку и фон Розенштилу (Erpenbeck i von Rosenstiel), који их класификују на персоналне, компетенције активности и реализације, стручно-методичке и социјално-комуникативне (Arsenijević i Andevski, 32).

¹¹ Овакав концепт препознаје се као академски модел иницијалног образовања наставника (поред традиционалног, статичког и динамичког), „који апострофира важност научног знања у предметним дисциплинама и професији наставника“ и који је подложен критици „јер је у супротности са професионализацијом образовања наставника и кохерентним учењем“ (Станојевић и Јањић 2013, 142).

новама, компетентно, наставник књижевности неизоставно мора проширити и продубити своја знања о процесима учења, доминантним теоријама које се баве ефикасношћу тог процеса и из којих се изводе значајне импликације на различите видове електронског учења¹², односно мора оснажити своје педагошко-психолошке компетенције. Иако се у везу са електронским учењем најчешће доводе конструктивистичке теорије, свој значај у истом контексту показују и бихејвиоризам, когнитивизам, хуманистичке и новије теорије учења, а за утицајну позицију бори се, снажним аргументима, и нови приступ – конективизам. С упориштем у теоријама хаоса, мреже, комплексности и самоорганизације, средишња мисао конективизма гласи да је учење феномен Мреже на који утичу социјализација и технологија.

Кад говоримо о примени интернета и мултимедије у настави као посебно значајна издваја се теорија мултимедијалног учења, која се бави мултимедијалним дизајном наставне поруке. Он треба да буде такав да подстиче разумевање и учење (на основу речи, слика и/или звука), односно да уважава чињенице о начину когнитивне обраде информација и ограниченим когнитивним ресурсима ученика. Теорија потенцира активно учење, за које су суштински важна три процеса: избор релевантне материје, њено организовање и, погом, интегрисање са постојећим (претходним) знањима. Основни мултимедијални принцип гласи да ученици уче боље на основу речи и слика него само на основу речи, али да би било остварено квалитетно мултимедијално учење овај принцип мора бити усклађиван са осталим принципима који су у оквиру ове теорије постулирани. У томе је њен значај за наставника књижевности – поштовање поменутих принципа омогућава му да креира мултимедијални наставни материјал који ће имати велики сазнајни учинак.

У оквиру теорије мултимедијалног учења често је успостављана врло јасна веза са појмом хипертекста (хипермедије), који је неким ауторима послужио да додатно осветле утицај појединих аспеката когнитивизма битних за савремено образовање. Дугорочна меморија, изузетно значајна за процес учења и важан предмет проучавања когнитивиста, схвата се као мрежа асоцијација, што се потом преводи на мрежну структуру хипертекста. Хипертекст – нова рачунарска технологија писања, читања и комуникације, настоји да опонаша начин на који људи мисле (асоцијативно, емпиријски, логично), а хипертекстуални наставни модел (који промовише теорија хипертекста) подразумева да „ученици конструишу своје знање претраживањем хипердокумената у складу са асоцијацијама у својим *когнитивним структурама*” (Landow 2006, 288). То захтева одговорност и стално доношење одлука, па је у том смислу поменути модел добар за развијање критичког мишљења.

¹²*Електронско учење* (енгл. Electronic Learning, e-Learning) дефинише се, у најширем смислу, као настава реализована уз помоћ рачунара, путем ЦД-рома, интернета или интранета. Оно у настави може бити заступљено у различитом степену, и обично се, у вези с тим, говори о три вида наставе. Најчешће присутан је онај који подразумева извођење наставе на традиционалан начин уз делимично, односно повремено присуство технологије (рачунар, видео-бим, веза са интернетом, образовни материјал на ЦД-у и сл.). Виши ниво представља тзв. *хибридна настава* (комбинована, мешовита) у којој се наставне активности углавном одвијају у учионици, али се један њихов део одвија на Мрежи, онлајн. То може бити проучавање материјала који је наставник поставио на интернет, учешће ученика у изради таквог материјала, употреба алата какви су блог, вики, форуми и сл. Хибридна настава треба да представља квалитетну допуну класичној настави, захваљујући којој ће ученици бити подстакнути на активније учешће уз, истовремено, већу подршку од стране наставника и вршњака.

Изузетно популаран (и популаризован) средином деведесетих година 20. века, хипертекстуални наставни концепт је на одређени начин скрајнут, заправо превазиђен развојем интернета до облика који данас има. Поред тога, нека новија истраживања показала да хипервезе у хипертекстуалном документу ометају учење зато што „повећани захтеви доношења одлука и визуелне обраде у хипертексту умањују успешност читања”, самим тим и разумевања и усвајања прочитаног (Кар 2013, 111). Међутим, ако имамо у виду да је интернет заправо глобални *хипертекстуални* систем, значај који за наставника књижевности може имати познавање теорије хипертекста је велики.¹³ Она се бави за наставу књижевности изузетно релевантим проучавањем промењених улога аутора и читалаца хипертекстуалне/електронске књижевности, што је последица стицања нових менталних навика (*хипертекстуалне свести*), условљених употребом савремене технологије,¹⁴ описује процесе реконфигурације читања и писања, текста и наратива, а у складу с тим и реконфигурацију начина проучавања књижевности, као и политичке импликације ових процеса, које се односе на питања слободног приступа информацијама и демократизације нових медија. Аутори као Мајкл Хајм (Michael Heim), Илана Шнајдер (Iana Snyder) и други указују да хипертекст и електронски медији, поред тога што мењају схватање ауторства и аутономије текста, посебно подстичу поједине врсте мишљења (нелинеарно, асоцијативно и кооперативно), а поједине обесхрабрују, обликујући тако начин на који мислимо и организујемо сопствене идеје.

Изуучавајући теорију хипертекста, наставник књижевности посебну пажњу треба да посвети оним радовима који се баве читаоцем, јер је ученикова улога читаоца од пресудне важности за проучавање књижевности на часу. Познавање најважнијих радова из домена теорије о којој је реч омогућава му да схвати суштину промена које је у област његове струке унела нова технологија, да разуме природу новог медија и начине на који се она рефлектује на категорије битне за његов наставни рад, првенствено на читање и писање. Поред тога, поједини теоретичари, међу којима је водећи Џорџ Лендов (George Landow), посебно се баве наставним аспектима употребе хипертекста и интернета, па би радови тог типа требало да представљају драгоцену стручну литературу за професионално усавршавање наставника.

Питања укупних наставних компетенција додатно добијају на значају ако се има у виду чињеница да су у последњих неколико година у домаћем образовном окружењу постављени и институционални, законски и програмски оквири и донета стратешка документа којима се, у већој или мањој мери, уређује област наставне примене савремене технологије. За разлику од првог периода у коме је употреба ИКТ у настави у највећем броју случајева била резултат личне иницијативе и ангажовања појединих наставника, од средине прве деценије новог века приметна је тежња да се питање присуства ИКТ-а у образовању системски (и систематично)

¹³ Више о томе видети у нашем раду: Божић 2014.

¹⁴ Променила се технологија писања, не само у смислу усавршавања досадашњих могућности, већ суштински – аутор који пише у дигиталном окружењу самом чину писања приступа другачије. Опције *сечења* (cut), *лепљења* (paste), функције *наћи* (find) и *замене* (replace) и др., чине писање аутоматизованим. Читање, пак, често подразумева стратегије ”нелинеарног“ читања – брзог и легитимног (skimming), читања с прескакањем (skipping), претраживања текста по кључним речима и сл. Тако опште карактеристике дигиталног окружења (нелинерност, асоцијативност, уроњеност и сл.), постају карактеристике општих менталних структура, објашњава Мајкл Хајм (Peović Vuković 2004, 8–9).

решава. Тиме је додатно потврђена неопходност њихове интеграције у систем образовања, и, кроз препоруке, указано на предуслове које је потребно испунити како би прописана решења могла бити и практично реализована.

Питање савремене технологије у настави на најопштији начин уводи се *Законом о основама система образовања и васпитања*¹⁵, који прописује да образовни систем треба да обезбеди „отвореност према педагошким и организационим иновацијама”, а међу бројним циљевима који се кроз тај систем остварују дефинисани су и они који се односе на основне компетенције „у науци и технологији, дигиталне компетенције [...]”, на „развој способности проналажења, анализирања, примене и саопштавања информација, уз вешто и ефикасно коришћење информационо–комуникационих технологија” и „оспособљавање за рад и занимање стварањем стручних компетенција, у складу са захтевима занимања, потребама тржишта рада, развојем савремене науке, економије, технике и технологије”. Начин реализације наведених циљева детаљније се разрађује у подзаконским актима и другим документима који се односе на садржаје образовања, као што су наставни планови и програми.

На основу наведеног *Закон* донет је *Правилник о сталном стручном усавршавању и стицању знања наставника, васпитача и стручних сарадника*,¹⁶ у коме се на листи приоритетних области за стручно усавршавање налази и информационо–комуникациона технологија. Један од услова за стицање знања је коришћење рачунара у раду, што подразумева „употребу једног од програма за обраду текста, за табеларна израчунавања, за израду презентација и коришћење интернета у функцији образовно–васпитног рада”. Показани ниво компетенција наставника вреднује се основу прецизно дефинисаних показатеља у пракси. Подстицање и коришћење „различитих медија у настави и одговарајуће и доступне технологије”, као и „повезивање знања из дисциплине коју предају са знањима из других дисциплина и са ваннаставним искуством ученика” јесу *Правилником* прописане компетенције које се доводе у везу са применом савремене технологије, а подводе се под „компетенције за наставну област, предмет и методiku наставе”.

Документ под називом *Стратегија развоја образовања у Србији до 2020. године* (2012), који се бави дугорочним обликовањем развоја овог система и покушајима његове хармонизације са европским образовним простором, савремену технологију посматра у контексту образовних циљева који подразумевају да ученици, студенти и наставници треба да стекну одговарајућа знања и вештине за употребу технологије. Истовремено, ИКТ су и средство уз чију помоћ се стичу знања и вештине из других области. *Стратегија* као једну од мера препоручује обуку свих наставника за коришћење информационо–комуникационе технологије у настави или њеној припреми, што је у складу са једним од главних опредељења – решавањем питања образовања и оспособљавања наставника за квалитетнији рад, усклађен с модерним концепцијама наставе и учења. Ово се у великој мери односи на јачање њихових дигиталних компетенција.¹⁷

¹⁵ Закон је објављен у *Службеном гласнику РС*, бр. 72/2009, 52/2011 и 55/2013. и доступан онлајн.

¹⁶ Правилник је објављен у *Службеном гласнику РС*, бр. 13/2012. и доступан онлајн.

¹⁷ Дигитална компетенција зависи од постојања дигиталне писмености и представља једну од осам кључних компетенција за целоживотно образовање Европске уније. У службеном листу ове организације дигитална компетенција дефинише се као „самоуверено и промишљено коришћење технологија информационог друштва за рад, слободно време и комуницирање.

Потребне компетенције наставника дефинише документ *Стандарди компетенција за професију наставника и њиховог професионалног развоја* (2011), којим се, између осталог, прописује да наставник треба да познаје и примењује информационо-комуникационе технологије, посебно оне „које прате научну дисциплину и предмет који предаје”, да усклађује своју праксу са иновацијама у образовању и васпитању, као и да „разуме значај целоживотног учења, континуирано се професионално усавршава, иновира и унапређује свој рад.” Из овог и других, углавном европских докумената који се баве питањем наставничких компетенција, изводе се и оне које би требало да поседују свршени студенти србистике, као будући наставници српског језика и књижевности. У контексту који нас интересује, важно је упућивање на неопходност њиховог познавања образовних технологија, „пре свега интернет[а]и мултимедија[а], који се могу користити као извори сазнања с једне, и наставна средства, с друге стране, будући да својим демонстративним моћима и акустичко–визуелним ефектима снажно делују на ученичку рецепцију у настави”, као и на потребу да „планира на који начин може да се информише о новим трендовима у образовању и о примени одговарајућих и доступних образовних технологија: путем стручних периодика, семинара за стручно усавршавање, електронских медија” (Станојевић и Јањић 2013, 146–147).

Што се наставних програма¹⁸ из српског језика и књижевности за основну и средњу школу тиче, они, изузев у општем делу, не укључују питање савремене технологије ни као извора сазнања ни као наставног средства, што значи да од самог наставника, као реализатора програма, зависи на који начин ће уводити ИКТ у сопствени предмет, односно да је искључиво њему препуштена брига о томе како ће ученици, поред стицања прописаних знања из језика и књижевности, градити своју информатичку, информациону, медијску и дигиталну писменост. У том смислу, од изузетне користи наставнику може бити стратешки документ Националног просветног савета Републике Србије из 2013. године под називом *Смернице за унапређивање улоге информационо–комуникационих технологија у образовању*, усвојен након опсежних и широко заснованих истраживања актуелног стања у вези с применом ИКТ у домаћем образовном систему.¹⁹ Документ садржи обиље података који указују на тренутно стање развијености и примене ИКТ, уз препоруке (вишег и нижег приоритета, односно краткорочне и дугорочне) за све актере образовања, које треба да помогну њихово лакше прилагођавање захтевима које информационо друштво намеће школству.

На шири контекст односе се препоруке на нивоу стратегије развоја, међу којима и она (високог приоритета) да је потребно „створити услове да употреба технологије постане саставни део наставне праксе у свим предметима. Предвидети употребу ИКТ школским курикулумом, и посебно истаћи могуће примене техно-

Дигитална компетенција се базира на основним ИКТ вештинама, а то су примена рачунара за тражење, процењивање, складиштење, производњу, презентовање и размену информација, као и за учешће, комуникацију и сарадњу путем интернета“ (*Смернице за унапређивање улоге информационо–комуникационих технологија у образовању*, 41).

¹⁸ Сви наставни планови и програми доступни су на адреси Завода за унапређивање образовања и васпитања:

http://www.zuov.gov.rs/novisajt2012/naslovna_nastavni_planovi_programi.html [9. 6. 2014].

¹⁹ Документ је доступан на сајту Националног просветног савета Републике Србије: <http://www.nps.gov.rs/clanci/dokumenta/> [9. 6. 2014]. Уз изводе и парафразе у основном тексту наводићемо само број стране са које су преузети.

логије у оквиру појединачних предмета у основним и средњим школама” (9). У исту групу препорука спадају и оне које се односе на потребу да се допуне стандарди компетенција наставника индикаторима који мере оствареност њихових ИКТ компетенција и да се национални стандарди оспособљености за примену ИКТ у образовању уреде по узору на стандарде које прописује Међународно удружење за образовну технологију (енг. *International Society for Technology and Education*, скраћено ISTE).²⁰ Поред тога, жељене компетенције наставника подразумевају и промену, односно побољшање нивоа интеграције ИКТ у оквиру основних академских студијских програма на учитељским и педагошким факултетима, као и на наставничким факултетима у оквиру појединачних наставних области (увођењем обавезних предмета из области образовне технологије и методике наставе).

Од препорука на нивоу образовних институција издвајамо ону (високоприоритетну) која се тиче промоције хибридног (мешовитог, дистрибуираног) модела организације наставе, који „представља балансирану примену традиционалног и онлајн приступа у реализацији наставних активности, користећи предности сваког од њих, и може да служи за постепено увођење наставника у област онлајн учења” (11).

Посебну групу препорука чине оне које се односе на наставну праксу. *Смернице* указују да је у најкраћем временском периоду неопходно, поред осталог, промовисати савремене методе рада уз употребу ИКТ (на пример, методу колаборативног учења, учење путем открића, учење кроз игру и др.) у делу наставног програма који се односи на начин његове реализације, и укључити електронске уџбенике и дигитални материјал у групу званично признатих наставних средстава. Документом се упућује на неопходност да наставници познају теорије учења, да поседују информатичку, информациону, дигиталну и медијску писменост, као и методе које, у њиховим наставним областима, укључују употребу савремене технологије. Притом се информатичка писменост узима као обавезна за све наставнике, „док посебне компетенције за употребу ИКТ треба да буду у складу са предметом који наставник предаје” (60).

Посебно је наглашена заиста значајна чињеница да многи савремени веб-алати не захтевају „висок ниво предзнања за прелазак на практичну примену у задацима”, односно да је за њихову употребу потребна минимална претходна обука, јер се вештина коришћења стиче кроз практичну примену.²¹ Ово се нарочито односи на интегрисање веб 2.0 технологије у реализацију наставних активности, зато што се за сваку од наставних области у основним и средњим школама могу наћи бројне одговарајуће а једноставне за употребу веб 2.0 апликације.

²⁰ Ово удружење је 2000. године поставило шест стандарда технолошких способности наставника, којима је наглашено да „наставно особље не треба само да поседује стручна знања за коришћење нових технологија, већ и да буде способно да дизајнира окружење за учење путем тих технологија и води курикулум који се на исте ослања“ (Arsenijević i Andevski 2012, 41). Овај модел стандарда, структурално разрађен, широко је прихваћен и интегрисан у системе образовања многих земаља.

²¹ „Појава графичких корисничких интерфејса је била значајна прекретница по овом питању, јер корисник у графичком корисничком интерфејсу може да препозна и пронађе како нешто треба да уради, а да не мора претходно да зна како се, на пример, зове одређена команда. Са појавом уређаја са екранима осетљивим на додир интуитивност корисничког интерфејса иде корак даље, па имамо примере да деца која не знају да читају успевају да науче да прелиставају фотографије, пуштају цртане филмове и играју њиховом узрасту примерене игре на табличним рачунарима“ (37).

Институционалну подршку процесима информатизације образовања у Србији пружају Центар за развој и примену науке, технологије и информатике (1999),²² Управа за дигиталну агенду (2011), Завод за унапређење образовања и васпитања и Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања. Ове институције кроз различите пројекте подстичу развој електронског учења. Познати су пројекти *Дигитална школа*, за успостављање информатичке инфраструктуре у школама, и *Креативна школа*, део Мајкрософтовог програма „Партнер у учењу”. Наставници у овим пројектима учествују преко конкурса за избор најбољих радова – припрема за часове, у којима је заступљена употреба савремене технологије. Награђени и други квалитетни радови преко сајтова ових пројеката доступни су, за углед и презимање, свим заинтересованим наставницима.²³

ЗАКЉУЧНА РАЗМИШЉАЊА

Од 1945. године у којој је објављена идеја Ваневара Буша (Vannevar Bush) о *мемексу*, машини која памти, у чијој је основи била управо асоцијативност људског мишљења, и из које се касније изнедрио *хипертекст* Теодора Нелсона (Theodor Nelson), преко вишедеценијског развоја хипертекстуалног концепта, до раних деведесетих година прошлог века и појаве глобалног хипертекстуалног система познатог као светска комуникацијска мрежа (World Wide Web), односно до данашњег облика интернета – одиграла се фасцинантна епопеја људског духа, која је резултирала остварењем најсмелијих визија о глобалном складиштењу и умрежавању целокупног људског знања, у чијим основама се налазе тежње ка демократизацији и слободном приступу информацијама. Промене навике читања и писања и нови начини комуникације (екран уместо листа папира, тастатура и миш или тачскрин уместо оловке, и–мејл, чет и сл.) мењају и наше менталне навике и, у крајњој линији, наш доживљај света – реалног као и виртуелног, јер у њима готово подједнако живимо и све теже их раздвајамо. Важно је бити свестан свих процеса који се дешавају, разумети их, кориговати, у складу са сопственим могућностима, негативне последице, а фаворизовати и сврсисходно корисити предности које доносе.

Улога образовног система, у коме је наставник кључна фигура, јесте да припреми и оспособи децу и младе за квалитетан живот и рад друштву садашњости и будућности које њима припада. Управо наставник књижевности може бити идеална особа способна и спремна да на стручан начин код ученика амортизује после-

²² Центар за развој и примену науке, технологије и информатике (ЦНТИ) је „стручно друштво регистровано на савезном нивоу, које окупља чланове из разних институција и организација, професоре факултета, наставнике основних и средњих школа, економисте, инжењере, информатичаре, менаџере из радних организација и предузећа, научнике и младе таленте“, који се укључују у реализацију различитих активности на пољу информатизације образовања и примене нових технологија у образовању (пројекти, курсеви, семинари, кампови, смотре, такмичења и друге манифестације). ЦНТИ је пре свих касније формираних институционалних организација био промотер учења подржаног савременим технологијама, о чему сведоче и конференције из области технологије, информатике и образовања (познате као *ТНО*), одржане у периоду од 2001. до 2007. године, у сарадњи са Институтом за педагошка истраживања у Београду. Доступно на: <http://centi.info/mainportal/> [18. 6. 2014].

²³ Сајтови: <http://www.digitalnaskola.rs/konkurs/dc3/zbornik/brojPrijavaPoPredmetuRazredu/> и <http://www.kreativnaskola.rs/> [10. 6. 2014].

дице процеса ремедијације, успостављајући потребну равнотежу у употреби књиге и интернета као доминантних медијских обележја културе штампе и дигиталне културе. Његова *дигитална мудрост* и вођење ученика (менторство) у развијању дигиталних компетенција, односно способности да технологију користе и обликују према својим потребама, постају приоритети струке. Имајући у виду све о чему је у овом раду било речи, може се рећи да је развијање дигиталне мудрости приоритет савременог образовања, али и људског друштва у целини.

Присутни мање или више изражени страхови од моћи технолошких иновација да промене хуманистичку суштину и сврху образовања, која је у настави књижевности и додатно наглашена у односу на друге наставне области, за сада се, бар у нашем образовном окружењу, чине неоснованим. Можемо се сложити, готово у потпуности, са оваквим тврђењима: „Иако нови медији мењају карактер нашег опажања света, мењају нашу слику света и артикулацију те слике – иако, дакле, мењају сам наш свет у једном суштинскијем смислу него што је замена стварности њеним симулакрумом, неке константе човековог начина постојања у свету остају нетакнуте. Основне емоције ћемо можда исказивати твитујући, али оне ће нас и даље мотивисати на делање и општење с другим људима; то делање ће се можда одвијати у свету хибридне реалности, односно виртуелности, али ћемо са тим делањем и убудуће повезивати своје наде и бриге; остаће, најзад, нетакнути обриси специфично људског хоризонта унутар кога се, као коначна бића, оријентишемо у свету. А када је о односу средстава и сврхе реч – послужићу се исказом Карла Јасперса, који упућује на *'смисао свих сврха: уочити биће, осветлити љубав, постићи мир'*. Перспектива те сврхе не може се скратити никаквим средствима” (Radojčić 2012, 18, курзив С. Б). Цитат допуњујемо напоменом да је наведени (и истакнути) смисао један од основних општих циљева наставе књижевности; да би се он досегао потребно је, и данас и у будућности, служити се *свим* расположивим средствима, а то неизоставно укључује и интернет.

ЛИТЕРАТУРА

- Arsenijević, Jasmina i Milica Andevski. „Novi mediji kao pravac razvoja kompetencija zaposlenih u predškolskom obrazovanju.” *Kultura* (Tematski broj: *Digitalne medijske tehnologije društvo i obrazovanje*) 135 (2012): 28–48.
- Bjekić, D. i dr. „Procena sadržaja sa interneta primenljivih u nastavi na dimenziji konstruktivizam-instruktivizam.” U *Tehnologija, informatika, obrazovanje*, 3, 385–397. Beograd i Novi Sad: Institut za pedagoška istraživanja i Centar za razvoj i primenu nauke, tehnologije i informatike, 2005.
- Božić, Snežana. „Примена интернета у настави књижевности – ставови и поступања наставника.” *Philologia Mediana* VI, 6 (2014): 529–546.
- Božić, Snežana. „Значај теорије хипертекста за наставу књижевности.” У *Свет у књижевности – књижевност у свету*, 59–72. Ниш: Филозофски факултет, 2014.
- Bolter, David i Richard Grusin. *Remediation: Understanding New Media*. Cambridge, MA: The MIT Press, 1999.
- Bush, Vannevar. „As We May Think.” *The Atlantic*, 1945. Доступно на: <http://www.theatlantic.com/magazine/archive/1945/07/as-we-may-think/303881/> [25. 10. 2013].
- Veljanovski, Rade. “Образовање за медије у новом технолошком добу – промена дискурса.” *Kultura*: (Tematski broj: *Digitalne medijske tehnologije društvo i obrazovanje*) 135 (2012): 49–63.
- Gir, Čarli. *Digitalna kultura*. Beograd: Clio, 2011.

- Duke, Marshall. „Pancake People, Rise Up!”, 2010. Доступно на: http://www.huffingtonpost.com/marshall-p-duke/pancake-people-rise-up_b_795516.html [23. 8. 2014].
- Eriksen, Tomas. *Tiranija trenutka*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2003.
- Carr, Nickolas. „Is Google Making Us Stupid?”, 2008. Доступно на: <http://www.theatlantic.com/magazine/archive/2008/07/is-google-making-us-stupid/306868/> [22. 8. 2014].
- Kar, Nikolas. *Plitko: kako internet menja način na koji mislimo, čitamo i pamtimo*. Smederevo: Heliks, 2013.
- Castells, Manuel. *Internet galaksija: razmišljanja o Internetu, poslovanju i društvu*. Zagreb: Naklada Jesenski i Tur, 2003.
- Lazić, Miroslav. „Da li nas Gugl zaista zaglupljuje?” CM – Časopis za upravljanje komuniciranjem 20 (2012): 73–96.
- Landow, George. *Hypertext 3.0: Critical Theory and New Media in an Era of Globalization*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2006.
- Linkgroup. *E-learning / E-učenje*. Beograd: Linkgroup, 2012. Доступно на: www.link.co.rs [1. 3. 2013].
- Mayer, Richard. “Cognitive Theory of Multimedia Learning.” In *The Cambridge Handbook of Multimedia Learning*, edited by Richard E. Mayer, 31–48. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Mekluan, Maršal. *Elektronski mediji i kraj kulture pismenosti*. Loznica: Karpos, 2012.
- Peović Vuković, Katarina. *Književnost i tehnologija novih medija* (magistarski rad). Zagreb, 2004. Доступно на: <http://katepe.jottit.com/> [11. 10. 2013].
- Peović Vuković, Katarina. „Književnost i remedijacija. Mediji kao kulturalna dominanta kasnog kapitalizma.” U *Zbornik radova 41. seminara Zagrebačke slavističke škole*, 183–205. Zagreb: Zagrebačka slavistička škola, 2013.
- Prensky, Marc. „Digital Natives, Digital Immigrants.” *On the Horizon* 9, 5 (2001). Доступно на: <http://www.marcprensky.com> [11. 9. 2013].
- Prensky, Marc. „Digital Natives, Digital Immigrants. Part II: Do They Really Think Differently?” *On the Horizon* 9, 6 (2001a). Доступно на: <http://www.marcprensky.com> [11. 9. 2013].
- Prensky, Marc. „H. Sapiens Digital: From Digital Immigrants and Digital Natives to Digital Wisdom”, 2009. Доступно на: <http://marcprensky.com/marcs-essays/> [24. 8. 2014].
- Radić Bojanić, Biljana, ur. *Virtuelna interakcija i kolaboracija u nastavi engleskog jezika i književnosti*. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, 2012.
- Radić Bojanić, Biljana. „Virtuelna kolaboracija među studentima.” U *Virtuelna interakcija i kolaboracija u nastavi engleskog jezika i književnosti*, 24–32. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, 2012.
- Radojčić, Saša. „Digitalna sredstva i svrha obrazovanja.” *Kultura* (Tematski broj: *Digitalne medijske tehnologije društvo i obrazovanje*) 135 (2012): 13–19.
- Rosen, Jay. „Information Overload”, 2014. Доступно на: http://edge.org/memberbio/jay_rosen [23. 8. 2014].
- Смернице за унапређивање улоге информационо–комуникационих технологија у образовању*. Београд: Национални просветни савет Републике Србије, 2013. Доступно на: <http://www.nps.gov.rs/dokumenta/> [4. 6. 2014].
- Станојевић, Драгана и Марина Јањић. „Кључне методичке компетенције свршених студената србистике.” У *Наука и савремени универзитет 2: Од науке до наставе*, 140–154. Ниш: Филозофски факултет у Нишу, 2013.
- Topalov, Jagoda i Viktorija Krombholz. „Virtuelna kolaboracija u nastavi engleskog jezika.” U *Virtuelna interakcija i kolaboracija u nastavi engleskog jezika i književnosti*, 9–22. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, 2012.
- Foreman, Richard. „The Pancake People, or 'The Gods are Pounding My Head'”, 2005. Доступно на: http://edge.org/memberbio/richard_foreman [23. 8. 2014].

- Hackman, Paul. „I Am a Double Agent’: Shelley Jackson's *Patchwork Girl* and the Persistence of Print in the Age of Hypertext.” *Contemporary Literature* 52, 1(2011): 84–107. Доступно на: <http://art310-f12-hoy.wikispaces.umb.edu/file/view/52.1.hackman.pdf> [15. 11. 2013].
- Heim, Michael. *Electric Language: A Philosophical Study of Word Processing*. New Haven, London: Yale University Press, 1987.

IMPLICATIONS OF INCORPORATING WEB RESOURCES IN EDUCATIONAL PROCESSES – REALITY AND POTENTIALS

Summary: *This paper deals with the changes in education arising from modern technology, primarily the Internet as global new media. Indispensable innovation of teaching methodology through the proper use of web resources involves as well the essential changes in the models and methods of communication among educational process key actors (students and teachers, parents), in their expectations and activities. The question of importance of research and analysis of the above changes, the current situation in the local educational environment regarding the use of the Internet and the opportunities offered by the new technology for teaching and education in general are some of the issues covered in this paper, primarily taking into account the position of teachers in the given context.*

Dealing with the Internet in teaching, especially in the teaching of literature (which is in the focus of our interests), inevitably directs the attention towards a wider context – the impacts of new technologies upon the processes of reading, writing and creation and reception of literary works and includes consideration of the notion of remediation, which, inter alia, may explain the changes and reforms of the habits with the stakeholders of the above processes. Understanding the impact of the Internet on the position of (literary) texts in the society is of great importance, not only for the teaching of literature but also for education and culture in general. Such understanding allows their reliance on adaptable, dynamic concept, which implies proper adapting to the needs and habits of the new age, with the starting point in the trusted, tentatively named, traditional values.

Key words: *the Internet, remediation, teaching methodology, teacher, student, teaching literature.*

**ИНТЕРНЕТ КАО ПОКРЕТАЧ/
СРЕДСТВО ГРАЂАНСКОГ И
ПОЛИТИЧКОГ АКТИВИЗМА /**

***INTERNET AS AN INSTIGATOR/
MEANS OF CIVIL AND
POLITICAL ACTIVISM***

РАДНА СНАГА НОВИХ ТЕХНОЛОГИЈА И ИНТЕРНЕТ ГЕНЕРАЦИЈА КАО АКТЕРИ ДРУШТВЕНИХ ПРОМЕНА*

УДК 316.42:004.738.5

Љубиша Митровић

Универзитет у Нишу, Филозофски факултет
ljubisa.mitrovic@filfak.ni.ac.rs

Сажетак: *Време је за отрежњење од „шиока прошлости“ и ново освећивање у потрази за алтернативним пројектима будућности, која је у развијеним зонама глобалног светског система одавно почела. Ваља нешто научити из Низбетових порука: да као што је некад прошлост одређивала садашњост, да, данас, будућност детерминише садашњост.*

У раду се чини покушај проблематизације теме интернет и друштво, из угла социолошке науке и трагања за новим актерима друштвених промена. У вези са тиме аутор разматра значај и улогу нових технологија и интернет генерације као актера савремених/будућих друштвених промена. У ери „интернет галаксије“ и „умреженог друштва“ (М. Кастелс), аутор у структури нових производних снага (роботика, интернет...) налази нове актере друштвених промена. Притом, он истиче – да између развоја технологије и трансформације друштвених односа у пракси не постоји аутоматизам. У том процесу посредује човек, а то значи да од његове културне оријентације, професионализма и погледа на свет – зависи исход промена. Стога борба за повећање техничке/функционалне писмености упоредо треба да буде праћена и са борбом за променом свести/освећивањем друштвених актера – у ком правцу ваља делати, за које циљеве и идеале се треба борити. Речју, питање погледа на свет и културне оријентације – имају, поред техничке и професионалне оспособљености, велики значај.

Кључне речи: *социологија, нове технологије, интернет, друштво, актери, промене.*

*„Будућност је већ почела,
Једино још није равномерно распоређена“
(Вилијам Гибсон)*

*„Интернет доиста јесте технологија слободе –
но она може моћнима дати слободу да тлаче
неинформисане... Како интернет постаје
свепрожсимајућа инфраструктура наших жи-
вота, битка око поседовања и контролирања
приступа тој инфраструктури
постаје кључна битка за слободу“
(Мануел Кастелс)*

* Прилог је резултат ауторових истраживања на макропројекту *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* (179074), који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Најпре бих похвалио избор теме за овогодишњи сусрет социолога Србије: *Интернет и друштво*. Јер, како поручује италијански социолог *Антонио Били* (у студији „Како истраживати“), у друштвеним наукама, па и у социологији, индекс прогресивности изражен је кроз однос истраживача према друштвеним структурним потребама и развојним проблемима – према „реду нових чињеница“ везаних за развој нових производних снага друштва и квалитет живота већине у друштву. Дакле, не ради се о никаквој партијности и детерминацији изван аутономног поља научникове делатности, већ о инхерентном унутрашњем изазову и етосу, позиву науке – да трага за одговор на питање куда се налазе врата и кључеви будућности, којима се отвара пут у бољи другачији свет, као и ауторов избор теме однос истраживача према развојно-цивилизацијским проблемима савременог друштва.

Рекао бих да за српске социологе нема значајнијих тема од три питања од: 1) критичког пропитивања глобалне развојне стратегије и модела транзиције у нас; 2) значај истраживања улоге нових технологија за друштвени развој („социологија и интернет“); и 3) „социологија и демографија“ – проблеми демографске репродукције у Србији и њихов значај за егзистенцијални и идентитарни опстанак и развој српске нације и српског друштва.

Наша социологија у свом успону често је била редукционистички, доктринарно и нормативистички спутана. Истраживала је сенке као у „платоновој пећини“, а не светлост, суштинске процесе који генеришу кључне друштвене појаве и њихову улогу у савременом друштву. Отуда у њој, у појединим фазама, имамо најпре доминацију доктринарног марксизма, најчешће идеологизираним митом о месијанској улози пролетеријата; затим, функционализма – у форми нормативистичке фетишизације владајућег институционалног поретка, потом социолошког неопозитивистичког фрагментаризма. Кроз такву теоријско-методолошку призму социолози су постајали заробљеници разних изама у распону од традиционализма, економизма, до социологизма, неопозитивизма и постмодернизма.

Иако се, у односу на друге источноевропске земље, социологија у нас брже ослобађала догматизма и отварала према свету теоријског плурализма у савременој социологији, што је унапређивало њен развој, ваља истаћи да је још дуго времена остала талац нормативистичке слике света („кардељизма“ у друштвеним наукама) и емпиристичког вулгарног социологизма. И један и други облик деформације у истраживачкој пракси блокирали су је да истражи живу дијалектику друштвене стварности; да иза институционалног поретка и правно-политичких институција захвати реалне садржаје мутација у структури производних снага и њихов утицај на социолошки схваћене својинске и шире комплексне друштвене односе, на систем расподеле друштвене моћи и нове ликове актера друштвених промена.

1. МАРГИНАЛИЈЕ НА ТЕМУ *СОЦИОЛОГИЈА И ИНТЕРНЕТ*

У ери самоуправног социјализма и кардељевог нормативистичког конституционализма у социјалној утопијској пројекцији друштвеног развоја у Југославији, у нашим друштвеним наукама доминирао је социолошки мит: да су производни односи наддетерминанта поретка и праксе и да они могу бесконачно истрчавати у односу на ниво и структуру развитка производних снага. Овакав пројекат довео је

до хиперинституционализације поретка, под фирмом „реформа реформе“, као да се таквим правно–политичким „гимнастицирањем“ може, независно од ступња развоја производних снага, робног бића друштва и закона вредности, остваривати развој. Овакав, у суштини идеалистички, приступ друштвеним променама, само је мистификовао постојећу стварност, замагљујући праву суштину карактера друштвених односа и расподеле друштвене моћи у југословенском друштву, у коме је све више растао јаз између нормативног и стварног, између политбироократке класе и радништва.

И док је део социолога, истражујући самоуправљање као историјски нов продукциони однос и начин управљања, тј. модел непосредне партиципативне демократије, писао о „будућности која је почела“, у друштвеној пракси након полета у развоју земље у периоду 1950–1965, отпочео је процес рецесије, стагнације у развоју производних снага. На помолу је био увод у економску и социјалну кризу, коју је политобироократија желела предупредити и премостити конституционалним реформама: уставним променама и изменама основних системских закона (амандмани 1971, Устав 1974, Закон о удруженом раду) којима је фактички утрт пут дезинтеграцији економског и политичког система у нас (под фирмом „федерирања федерације“).

Паралелно са овим процесима, институционалне измене економског и правно–политичког поретка, у СКЈ је текао процес осипања броја радника, најчешће у форми својевољног напуштања, јер се тзв. радничка авангарда изродила у аријергарду, а самоуправљање формализовано, док је све више опадало учешће радника у расподели реалне друштвене и политичке моћи. Систем се одржавао на спољним кредитним позајмицама и интервентном интегративном идеолошком улогом СКЈ, а посебно на легитимацијској харизми Јосипа Броза–Тита. Са његовом смрћу, отворени процеси ерозије ауторитета СКЈ даље су довели до политичких подела и дезинтеграције друштва. Снаге полицентричног етатизма однеле су победу над снагама самоуправне интеграције и јединства. Тиме је утрт пут оним процесима дезинтеграције, сецесије, распада и разарања СФРЈ, уз помоћ снага спољњег фактора и њиховог геостратешког интереса, на фону стварања „новог светског поретка“ и њихове неоимперијалне одисеје ка Истоку.

Резимирајући свој осврт на однос социологије и друштвене стварности, овде морам изразити критичку опаску: наша социологија је била критичнија и ангажованија уочи деведесетих, као и између 1990–2000, него од 2000. до данас. Њени протагонисти као да су изгубили стваралачки набој, заморили се и „бацили копле у трње“. Изузев једног малог броја часних појединаца, који су наставили да својим истраживањима доприносе развоју и афирмацији нашег позива и професије, остали лутају, живе у апатији. Један број се функционалистички „камуфлирао“ и представља као део текућих пропагандиста и аналитичара у служби апологије настајућег капиталистичког система. Но, главнина наших социолога–истраживача разапета је, како избором тема, тако и својим усмерењима, између света ретрадиционализма и својеврсне аристократизације социолошког позива; односно, између истраживања етнокултуролошких тема или проблема елита као актера друштвених промена у нас. Такав редуccionистички прилаз у социологији између традиционалистичког историјског и постмодерног елитизма, осиромашило је богатство истраживачких тема којима се социолози могу и треба да баве у својим истраживањима.

Чини ми се да избором теме *Интернет и друштво* наша социологија чини искорак са овог раскршћа и ваља очекивати њен плоднији рад у годинама које долазе

од нове социолошке генерације (Т. Куљић), која ће бити носилац новог осећања за дух времена, носилац новог креативног идентитета и сензибилитета за доба и друштво у коме живи, за будућност свог народа и одрживи развој света и човечанства.

Седамдесетих година прошлог столећа у светској науци почела је проблематизација питања улоге модерних производних снага НТР и информатичке револуције у развоју савременог друштва. Први писци, који су својим студијама скренули пажњу на овај „ред нових чињеница“ и њихову улогу у друштвеним променама били су: *Данијел Бел* („Долазак постиндустријског друштва“, 1964); *Ален Турен* („Постиндустријско друштво“, 1969); *Алвин Тофлер* („Шок будућности“, 1975; „Трећи талас“, 1983; „Рат и антират“, 2000; „Револуционарно богатство“, 2006); *Адам Шаф* („Микроелектроника и друштво, 1982; „Камо води овај пут“, 1985); *Џон Низбет* („Мегатрендови“, 1982; „Мегатрендови 2000–те“, 1990); *Радован Рихта* („Цивилизација на раскршћу“), *Питер Дракер* („Менаџмент и нови путеви управљања друштвом“) и *Мануел Кастелс* са тротомним студијама („Информацијско доба: Економија, друштво и култура“, 1998–2000; „Интернет галаксија“, 2001).

У радовима ових и других аутора, како на Западу, тако и на Истоку, проблематизује се значај настанка производних снага треће постиндустријске, научно–технолошке и информатичке револуције за развој технологије, економије, управљања, друштава и културе.

Данијел Бел наговештава долазак постиндустријског друштва, *Ален Турен* пише о новом типу постиндустријског друштва, његовим структурама и друштвеним покретима као актерима. У студији „Ка новој парадигми“ 2005, Турен најављује опроштај од света друштава какве смо знали и настанак *постдруштава*. О овом феномену *Јирген Хабермас* пише као о процесу настанка света *постнационалних констелација* у ери глобализације. *Алвин Тофлер* пише о настанку постиндустријске цивилизације „трећег таласа“ и њеним импликацијама на макро и микродруштвене структуре, односе, начин живота. *Џон Низбет* пише о глобалним мегатрендовима и настајању друштва знања. Најдубљу социолошку студију о великим трансформацијама које су захватиле светско друштво налазимо у студијама *Мануела Кастелса* („Успон умреженог друштва“, „Моћ идентитета“, „Крај миленијума“ и „Интернет галаксија“). Он пише о кризи и слому индустријског етатизма (било капиталистичког или социјалистичког типа) и настанку глобалног информатичког друштва, као нове развојно–цивилизацијске фазе у великој трансформацији људског друштва.

Мајкл Хард и *Антонио Негри* у студији „Империја“ (2000) разматрају утицај нових технологија у процес глобализације у настајуће постмодерно доба на промењене облике друштвених борби за еманципацију рада и човека. Они указују како је до главног обрта дошло у срцу начина производње – од индустријског ка информатичком начину производње. У вези стим истичу: „са преласком на информатичку економију, покретна трака је замењена *мрежом* као организационим моделом производње“ (Хард и Негри 2005, 137). Но, мреже нису само модел производње, већ и управљања и антагонистичке партиципације, тј. нове милитантности – у процесу оспоравања капиталистичке империје од стране мноштва, тј. плуралистичких снага антикапиталистичке алтернативе у савремености.

У савремености на делу су процеси еманципације личности и формирања нових облика друштвених борби које су мање политичке, а више социјалне и културне. Оне су у знаку Граишијевог модела борбености, да се путем културне хегемоније и социјалне револуције „изнутра“ трансформише капитализам.

Право на реапропријацију, истичу Негри и Хард – „јесте право на реапропријацију средстава за производњу: то значи слободан приступ знању, информацији, комуникацији и контроли над њима. Право на реапропријацију јесте, заправо, право мноштва на самоконтролу и аутономну аутопродукцију. Начин производње мноштва поставља се против експлоатације у име рада, против својине у име кооперације и против корупције у име слободе. Уместо понављања организационих формула старе револуционарне радничке класе нови милитанти данас пружају отпор империјалној команди на креативан начин, борбом „изнутра“, кроз облике антагонистичке партиципације. У постмодерном добу постављамо радост бића наспрот беди власти. *Ово је револуција коју ниједна власт неће моћи да контролише* – јер биовласт и комунизам, кооперација и револуција, остају заједно, у љубави... То је незадржива лакоћа и радост што смо комунисти“ (Хард и Негри 2005, 433–435).

У корпусу социолошких наука, њеном систему, као израз потребе за систематским бављењем проблемима настајућег информатичког постиндустријског друштва – појавиле су се, крајем осамдесетих на Западу, и посебне дисциплине: *Социологија информатичког друштва*, *Социологија интернет група*, *Социологија глобализације и Мондологија*. Оне се баве макро и микро проблемима, друштвеним импликацијама настанка, функционисања и развоја интернет мрежа, њиховом социјалном улогом у савременом друштву и утицајем на процесе његове трансформације, на путу од затворених друштава у територијалне клопке, (нација–држава), ка отвореном умреженом светском глобалном друштву („постдруштво“ – А. Турен или „свету постнационалних констелација“ – Ј. Хабермас).

У друштвеним наукама, па и у социологији, на простору СФРЈ истраживањем појаве НТР, информатичком револуцијом и њеном улогом и последицама по развој бавили су се до 1990, од социолога: Зоран Видаковић, Мирослав Печујлић, Данило Ж. Марковић, Силвано Болчић, Влада Штамбук, Милан Месић, од економиста: Душан Чалић, Бора Јевтић, Стјепан Хан, Радмила Стојановић, Бранко Хорват, Адолф Драгичевић, Славко Кулић, Слободан Покрајац и Слободан Цветановић. Овде додајемо кратак осврт на неке од њих.

Зоран Видаковић је међу првима у нас почео да се бави проблематиком односа нових производних снага НТР, самоуправљања и социјализма у свету, и то у радovima: „Модерне производне снаге и револуционарна пракса“ (1969), „Корак назад, два корака напред“ (1971), „Ковачи лажног прогреса“ (1974), „Маркс и савремени свет“ (1981). *Мирослав Печујлић*, такође, бави се проблематизацијом ових односа у студијама: „Будућност која је почела“ (1969), „Глобализација – два лика света“ (2002). *Милан Месић* у студији „Рад и управљање“ (1987) бави се питањима нових производних снага из угла њиховог утицаја на промене у организацији рада и управљања.

Бора Јевтић у својим студијама „Информатизационо доба“ (1985) и „Друштвена алтернатива“ (1989), међу првима је у нас, на простору Југославије, систематски писао о значају настанка и развоја нових производних снага научно–технолошке и информатичке револуције, о феномену умреженог информационог друштва и планетарне глобализације. Може се рећи да је он, пре бројних страних и домаћих аутора, пионирски најавио долазак новог информационог доба, његове актере и далекосежне друштвене, развојно–цивилизацијске и еманципаторске последице по човека и човечанство. *Радмила Стојановић* у студији „Теорија привредног развоја и трећа технолошка револуција“ (1987) истражује односе научно–технолошке револуције и економског развоја у свету и код нас.

Адолф Драгичевић, међу економистима, најсистематичније бави се проблематиком научно–техничке и информатичке револуције и њеним импликацијама на развој економије и друштва у свету. Он то чини како у студијама које је објавио до 1990, тако и касније. Од њих треба истаћи: „Критика политичке економије“ (1984) и „Доба киберкомунизма“ (2003). *Славко Кулић*, са загребачког свеучилишта, такође, бави се овом проблематиком у студијама: „Знанствено–технолошка револуција – за кога?“ (1990), „Лажна зора глобализације“ (2000); „Неолиберализам као социјалдарвинизам“ (2004); „Сувремене цивилизације и културе у сукобу са животом и природом“ (2010). У савременој науци, посебно социологији на простору бивше Југославије проблематиком информатичке револуције баве се следећи аутори: Адолф Драгичевић, Славко Кулић, Вјеран Катунарић, Гостимир Поповић, Силвано Болчић, Божо Милошевић, Владимир Вулетић, а од младих Далибор Петровић и Гордана Стојић.¹

2. ИМПЛИКАЦИЈЕ НАУЧНО–ТЕХНОЛОШКЕ И ИНФОРМАТИЧКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ НА ДРУШТВЕНЕ ПРОМЕНЕ У САВРЕМЕНОСТИ

Карл Маркс, као „мислилац технике“ (К. Акселос), весник је научно–технолошке револуције и процеса глобализације.

У последњих 30–година најексплотисаније речи у савременој социологији су *интернет*, *мас–медија* и *глобализација*. Оне изражавају агенсе и последице велике преобразбе у савременом светском друштву, са далекосежним последицама по развој света и човечанства.

Информатичка револуција органски је наставак научно–технолошке револуције која је свој успон у свету одпочела 70–тих година 20. века и чији нуклеус представља микроелектротехничка револуција (Митровић 1996).

Адам Шаф је у студији „Камо води тај пут“ (1989, 23), између осталог, о социјалним импликацијама НТР, записао: „микроелектроника, микробиологија и нуклеарна енергија, тај револуционарни троллист, зацртава даљње путеве нашег знања о свијету, а тиме и развитак људског друштва.

Интернет је настао пре 45 година (1969) из истраживачких напора научника за потребе Пентагона, као центра војне моћи САД. Затим се одмах проширио на свет средстава мас–медија, потом у област економије и све друге сфере (наука, образовање, култура, политика, породичне и личне услуге). Као израз информатичке револуције, интернет је „*мрежа свих мрежа*“ (скуп међусобно повезаних аутономних рачунарских мрежа, које пружају бројне услуге за потребе појединаца, и функционисања савремених институција и ситета). То је технологија међусобног повезивања и интеракција људи и друштвених група, организација и институција, кроз простор и време. Нове технологије омогућиле су настанак *дигиталне револуције* – посредством

¹ Овде подсећамо на неке значајне студије на тему нове технологије и друштвене промене: С. Болчић, „Свет рада у трансформацији“ (2003); Б. Милошевић, „Организација рада у глобалној транзицији“ (2013); В. Вулетић, „Глобализација – мит или стварност“ (2003); С. Миладиновић, „Основи социологије организације (2007), дисертација Гордане Стојић, „Теорија информационог друштва и промене у савременој економији и свету рада“ (2011); као и магистарска и докторска дисертација Далибора Петровића („Интернет и друштвени односи (2007), и „Нови облици друштвеног умрежавања“ (2012).

рачунарских, мултимедијалних и телекомуникационих технологија, које имају могућност брзог меморисања, претраживања, преноса – дигитализације информација, сажимање простора и времена, формирања мрежних светских електронских „аутобанова“. Све то утиче на процесе умножавања и глобализације светског друштва, на убрзање токова реалног живота, али и формирање нових појава: виртуелних заједница, *интернет група*, као нове категорије у друштвеној структури савременог друштва.

Мануел Кастелс, један од утемељивача социологије информационог друштва, у својој студији „Интернет галаксија“ (2001), између осталог, пише: „интернет је изнад свега производ либретаријанске културе. Он представља технолошки темељ организацијског доба информације: мрежу, која је ткиво наших живота... Интернет није ни утопија ни дистопија већ израз нас самих – кроз специфични комуникацијски код којег морамо разумети ако желимо променити своју стварност“ (Кастелс 2003, 16), подвлачећи „у том друштвеном приступу технологији, меритократско племство сусрело се с утопијском контракултуром у откривању Интернета и у очувању духа слободе, који је у његовој бити“ (Кастелс 2003, 44).

Крајем 1982. у САД је за најистакнутијег човека године проглашен *лични компјутер*, тиме је обележен епохални тренутак у историји човечанства, сматра проф. др Адолф Драгичевић (1984, 640–641), јер микроелектронска револуција и њене тековине компјутер/интернет, и друге нове технологије су наговестиле перспективу раскида са класном цивилизацијом и могућност остваривања Марксове визије ослобађања рада и човека. Други пак, на основу истраживања америчких истраживача Е. Хермана и Р. Мекчеснија (у студији „Глобални медији“), пишу о томе да је за разлику од шездесетосмаша који су „деца Маркса и Кока–Коле, генерацију 1989. чине деца медијског и информатичког друштва... глобална генерација младих лишена утопије, уверена да је турбо–капитализам безалтернативан“ (Куљић 2009, 144).

Без обзира на разлике у оцени домета, исхода и перспективе информатичке револуције, извесно је да се можемо сложити са колегом *Тодором Куљићем* да се ради о феномену формирања нове субкултуре, културне медијске и техничке генерације – генерације рачунара/*интернет генерације*, која је израсла у информатичкој/рачунарској култури и коју карактерише специфично генерацијско искуство, субкултурни животни стил (исто, 144–145). Она је мање идеологизирана и глобално/космополитски окренута свету и будућности. Она успешно користи нове технологије и тековине дигиталне револуције живећи у комплексном паралелном умреженом свету: реалне и виртуелне стварности. Интернет је њена Агора и Агапе – *виртуелна кабала* – посредством којих сазнаје, чита и усваја интелектуалну одисеју и осваја свет. О интернету, информатичкој револуцији и глобализацији данас се пишу контроверзне расправе у распону од песимистичке техничке хомофобије, до хипероптимистичке хомофилије (Katunarić 1999).

Настанак информатичког/дигиталног доба и постиндустријске цивилизације најавили су у својим студијама Данијел Бел („Постиндустријско друштво“), Маршал Маклуан („Глобално електронско село“), Алвин Тофлер („Трећи талас“), Мануел Кастелс („Информациона доба и интернет галаксија“). Од аутора са простора бивше Југославије – М. Печујић (у студији „Будућност која је почела“) и Адолф Драгичевић („Доба киберкомунизма“).

Појава нових технологија и њихово деловање у савремености утрли су пут великој транзицији у развојно цивилизацијском смислу од тешког индустријализма ка постиндустријској цивилизацији. Настао је велики обрт у структури и динамици

савременог друштва, у начину производње и управљања, образовању и култури, у начину/квалитету живота, у избору/заснивању стратегије одрживог развоја и глобалној/планетарној политици и култури савременог света.

Нове технологије/нове производне снаге, оличене у НТР, информатичкој и биотехнолошкој револуцији – су у односу на класичне високоинтензивне транспродуктивне, високоекономичне, транснационалне и еколошки чисте. Оне омогућују заснивање и остваривање социјалдемократске стратегије интегралног одрживог/хуманог развоја људског друштва и човечанства. Као и, у перспективи, превладавање класне цивилизације/искорак људског друштва у посткапиталистичко. О томе пишу, између осталих, Адам Шаф, Алвин Тофлер и Питер Дракер, у својим студијама.

У својој студији „Мегатрендови“ и „Мегатрендови 2000“ *Џон Низбет* је сублимирано изразио резултате научних истраживања о глобалним мегатрендовима, тим „стрелама времена“, које показују смер кретања савремене цивилизације. *Алвин Тофлер* је тај преображај означио као настанак трећег таласа, који омогућује историјски искорак друштва од индустријске ка постиндустријској цивилизацији. Њен настанак представља својевремени „шок будућности“ у развојно–цивилизацијском, социолошком, културном и еманципаторском смислу. Покретаче и полуге тог револуционарног преврата Тофлер види у научно–технолошкој и информатичкој револуцији. У својој студији „Трећи талас“ I–II, он детаљно пише о друштвеним променама које доносе производне снаге трећег таласа, на макро и микро нивоу друштвене структуре, у начину живота и могућностима еманципације човека.

Табела 1.

Технолошке револуције и еволуцијске промене

1750.		ТЕХНОЛОШКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ		2050.	
<i>пара</i>	<i>електрика</i>	<i>електроника</i>	<i>фотоника</i>		
погонски строј	механизација	компјутер	умјетна интелигенција		
строј алатљика	текућа врпца	микропроцесор	биотехнологија		
пароброд	телефон	телевизор	умјетне сировине		
железница	радио	робот	мобител		
аутомат	аутомобил	ракета	фузија атома		
конзерва	авион	телематика	биолошки чип		
телеграф	хладњак	сателит	нова енергија		
фотографија	далековод	генетички инжењеринг	суперводљивост		
приватно		ВЛАСНИШТВО		заједничко	
приватно послодавац присила господарство добра зарад подруштвљење	колективно руководиоца дисциплина хијерархија услуге сигурност подржављење	удружено подузетник интерес умреженост информације експанзија самоуправљање	заједничко стваралац слобода тоталитет знање футуризам самодјелатност		
вертикална	ОРГАНИЗАЦИЈА			мрежна	

Радна снага нових технологија и интернет генерација...

покорност отуђеност класно искљученост егоизам сиромаштво оскудица локално	прилагођавање повезаност кастинско представништво срачунатост благостање униформност национално	узајамност привлачност обитељско партиципација сусретљивост задовољство разноликост међународно	креативност универзалност индивидуално једнакост алтруизам богатство оригиналност глобално
<i>радник</i>	<i>стручњак информатичар</i>	<i>знанственик</i>	
1750.	ЕВОЛУЦИЈСКЕ ПРОМЈЕНЕ	2050.	

Извор: Dragičević i Dragičević 2003, 172.

Табела 2.

Државе света према проценту домаћинстава која поседују компјутер у 2011. години

	Петнаест земаља са највишим процентом домаћинстава са компјутером*	(%)		15 земаља са најнижим процентом домаћинстава са компјутером*	(%)
1.	Исланд	94.5	1.	Демократска Република Конго	1.0
2.	Норвешка	93.6	2.	Либерија	1.5
3.	Холандија	93.0	3.	Нигер	1.5
4.	Луксембург	92.0	4.	Мјанмар	1.8
5.	Шведска	91.5	5.	Фиџи	1.8
6.	Данска	90.3	6.	Чад	2.0
7.	Швајцарска	90.0	7.	Обала Слоноваче	2.0
8.	Бахреин	90.0	8.	Еритреја	2.0
9.	Немачка	89.0	9.	Руанда	2.0
10.	Катар	88.3	10.	Мадагаскар	2.2
11.	Нови Зеланд	87.4	11.	Централноафричка Република	2.5
12.	Финска	86.6	12.	Замбија	2.7
13.	Сингапур	86.0	13.	Бенин	2.8
14.	Канада	86.0	14.	Буркина Фасо	2.8
15.	Макао Кина	85.0	15.	Танзанија	3.1

Извор: Табела је сачињена на основу резултата истраживања из *Measuring Information Society* (Geneva: International Communication Union, 2012).

*Проценти су изражени у односу на укупан број домаћинстава из матичне земље.

Научно–технолошка и информатичка револуција довеле су до измене значаја сектора привређивања и сеобе радне снаге из индустрије у сектор услуга, као и до промене професионалне и социјалне структуре друштва. Оне су, такође довеле до нових разлика и неједнакости у погледу коришћења нових технологија у светском друштву, у зависности којој зони светског система припадају земље/становници (центру, полупериферији и периферији – И. Волерстин).

Упркос научно–технолошком развоју у свету, због модела неолибералног развоја и моноцентричног глобализма, на делу су процеси социјалдарвинизације, енормног раста социјалних и регионалних неједнакости и сукоба, порасле су како

класичне социјалне/класне неједнакости, тако и регионалне (“Север–Југ”). Примера ради у индустрији САД разлике у просечним платама између радника и менаџера биле су 1980. 1:44, а данас су 1:444 (Klaјn 2008).

Табела 3.

Дубина социјалне поларизације света

Светска популација (у %)	Светско богатство (у %)
Најбогатији 20	82,7
Други 20	11,7
Трећи 20	2,3
Четврти 20	1,9
Најсиромашнији 20	1,4

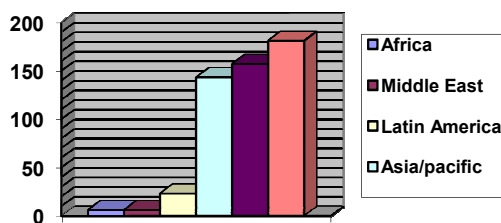
Извор: Held, and McGrew 2002, 82.

Неолиберални модел друштвеног развоја и асиметрични процеси глобализације довели су у свету до енормних социјалних и регионалних неједнакости, до феномена: да сиромашни постају све сиромашнији, а богати – богатији. Живимо у ери дихотомије и парадокса – између технолошког хиперразвоја савременог друштва и дефицита социјалне солидарности/социјалног субразвоја (М. Кастелс). Кад би се данас тековине технолошког напретка и економског богатства ставили у функцију равномерног развоја света човечанство би ушло у нову фазу хуманог друштвеног развоја. У вези с тим Askraud Stephen, између осталог, пише – са становишта економске демократије и правичне редистрибуције светског богатства: „Ако се подели укупан новац садржан у вредносним папирима (више од 100 билиона америчких долара) с укупним светским становништвом (7 милијарди људи), добива се износ од 15.000 долара по глави, што је у очигледној супротности спрам постојеће расподеле богатства, у којој влада крајња неједнакост (Stephen 2012). Нажалост, садашњи класни монополи светске капиталистичке класе представљају унутрашњу брану у борби за остваривање слободног друштва једнаких социјалних шанси. Садашња похлепна *банкократија*, у савези са осталим функционерима лихварске интернационале капитала и центрима отуђене политичке и војне моћи – представља последњи бедем капиталистичке цивилизације.

Регионалне разлике у свету су после II светског рата износиле 1:3, а данас 1:150. Даље су регионалне разлике допуњене новим деобама у систему расподеле симболичке моћи (могућности коришћења медија, интернета и нових технологија).

Табела 4.

Употреба интернета: светски региони (бр. корисника у мил.)

Извор: Data from NUA (2002) (prema: Perrons 2004, 186.

У праву је био *Пјер Бурдије* када је упозорио да у савремености, поред социјалних неједнакости, делују и неједнакости у систему расподеле симболичке моћи, које су, такође, један од облика структурисаног насиља и неједнакости у савременом свету.

Табела 5.

Дигитални информатички јаз у свету

	Постиндустријска друштва	Трећи свет
Број телефонских линија	74.4%	1.5%
Корисници интернета	93%	0.2%
Удео у патентима	95%	0.0%

Извор: Печујлић 1993, 115.

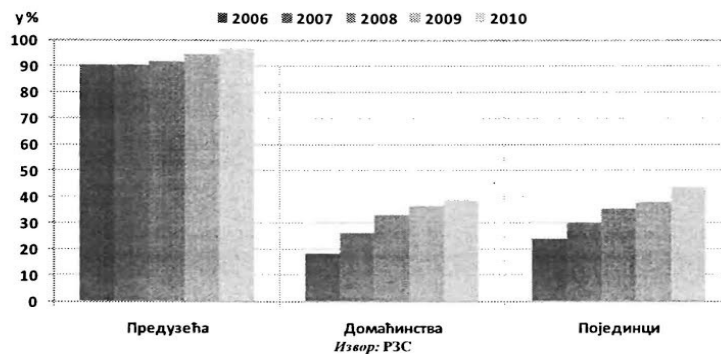
Глобални медији у савремености управо ову врсту симболичке неједнакости највидљивије илуструју својом улогом у неоимперијалном освајању света, наметању зависне културе/културног колонијализма, духовне доминације и окупације.

У стратегији развоја Европске уније „Европа 2020“ – у делу „Дигитални циљеви Европе“ – наглашен је значај коришћења интернета. Према подацима (из 2010) у коришћењу *Интернета* Србија значајно заостаје за просеком и за већином чланица ЕУ. У 2010. само је 44% појединаца користило Интернет, што је значајно испод просека ЕУ – 27 (71%), једино је у Румунији мање учешће (40%).

Ако се погледа структурно учешће у коришћењу Интернета у Србији запазиће да га највише користе предузећа, а потом појединаца и најзад – домаћинства. Према подацима Републичког завода за статистику о употреби информационо–комуникационих технологија у Србији у 2013. години – интернет сваког дана користи више од 2,85 милиона људи, а рачунар више од 2,8 милиона.

Табела 6.

Структурно учешће у коришћењу Интернета у Србији

Последњих година све се више повећава употреба електронског сервиса јавне управе, као резултат покушаја модернизације рада органа државне и локалне самоуправе у Србији.

Социолошка емпиријска истраживања интернет група морала би анализирати и објаснити односе између успона нових технологија, промена у реалној друштвеној структури и конституисања паралелног света интернет мрежа и виртуелних заједница у „интернет галаксији“ (М. Кастелс), као и понашање, тј. друштвену улогу (манифестну и латентну) интернет група у савремености. Она треба да пружи одговор на питање: да ли је интернет извор нове човекове друштвености/комуникације, нова онтолошка основа раста и ширења слободе; или пак израз свемоћи технике као судбине, поробљавања и потискивања јавног човека. *Гинтер Андерс*, у студији „Застарелост човека“ (1980), између осталог пише о добу роботизације, доминације технике која човека чини саисторијским, те да наступа технократско доба „постцивилизацијског канибализма“.

Проучавање интернет мрежа, за социолога, може представљати нову социолошку лабораторију. Вероватно би дубинска и квалитативна анализа разоткрила структуру виртуалних заједница, културне потребе, вредносну оријентацију – социјални профил учесника на мрежама. На основу чега се може закључити колико њих партиципира у мрежама из разлога „царства нужности“ (функционална писменост у служби професије, посла, бизниса); колико ради задовољавања психолошких и културних потреба за новом *агапе трпезом* у електронском епикурејском врту доколице, а колико ради *прометејског учешћа* у новим борбама за јавно добро и еманципацију/промену света и човека у савремености. Са великом вероватноћом може се претпоставити да је интернет данас, још увек, превасходно инструмент у служби професије и бизниса, тј. јачања дигиталне компетентности; потом, задовољавања епикурејских приватних потреба у слободном времену, а да је најмање инструмент партиципације нових актера на агори у оновременим борбама за опште добро, демократизацију, хуманизацију друштва и еманципацију човека. Но, потенцијално, он може помоћи стасању/израстању генерације нових *Прометеја са интернетом* у ослободилачкој борби човека и човечанства. Наравно, предуслов свега тога је не само успон нових технологија већ и развитак нових људских потреба и културно еманципаторско самоосвешћивање човека/група у духу Хеселове прометејске лозинке о реактуелизацији човековог права на побуну и самоослобођење; јер „стварати значи одупрети се, одупрети се значи стварати“ (Хесел 2012).

Нажалост, нове технологије и данас су у свету најчешће инструментализоване и злоупотребљавају се у антиљудске/нехумане сврхе, од стране отуђених центара моћи (војних и политичких) за шпијунажу и контролу људског ума, нове софистициране облике ратовања, освајања и покоравана. Ту њихову тоталитарну улогу нагласио је у својим антиутопијама *Џорџ Орвел*; али о томе пишу у својим студијама *Ги Дебор* („Друштво спектакла“), *Ноам Чомски* („Контрола медија“) и *С. Кара Мурза* („Манипулација свести“) и *Алвин Тофлер* („Рат и антират“). Такође, истраживачи откривају и друге тамне стране злоупотребе интернет технологије од стране различитих група (сајбер криминала, тероризма, као и појаву интернет зависности).

Но, свакако су социолошки једнако релевантне, ако не и битније *позитивне последице које остварују интернет и нове технологије* по друштвене промене и развој. Овде, сажето, скрећемо пажњу на неке од њих које су везане како за начин производње, тако и промене у структури и динамици савременог друштва.

Пре свега, нове технологије омогућиле су *револуционарни преврат у начину производње*, и афирмацију процеса глобализације, развој нове структуре производних снага, ширење глобалне поделе рада, промене у организацији рада, својинских односа; положају запослених; измени система управљања. Али и интернационализацији тржишта, појави феномена глобалне економије и глобалитарних актера, режима/ организација, институција (ТНЦ, Светске банке, ММФ, Светске трговинске организације); нових видова економских, регионалних и светских интеграција (ЕУ...). На нивоу микродруштвених структура и индивидуалне иницијативе, такође настале су бројне промене, као тековине научно–технолошке и информатичке револуције. Пре свега, на делу је све масовнија аутоматизација и роботизација производних погона, коришћење интернета и мобилних телефона у развијању дигиталног пословања, приватног бизниса и нове врсте менаџмента: раст иницијативе предузетничког духа, појава *funky business* „караоке капитализма“ (Rederstrale and Nardstram 2006).

У савременом капитализму, поред тенденције олигархизације на врху институција представничке демократије, у срцу начина производње – присутна је тенденција роботизације производње, развој облика акционарске својине и партиципативног менаџмента запослених. Све то полако, еволутивно, мења односе између рада и капитала – отварајући пут њиховом социјалном партнерству и одговорности за развој.

Нове технологије у ери информатичког друштва – омогућиле су умрежавање глобалног светског друштва. *Мреже* су, како пише *Маџел Кастелс* (2003) – постале основна јединица економске и социјалне организације друштва, а не појединач, породица или предузеће. Функционисање тих мрежа и њихова глобализација – доводе до феномена отвореног друштва и света без граница. И док је индустријализам био оријентисан према економском расту, информатизам много је заинтересованији за развој друштва знања и креацију мрежа у глобалном светском селу.

Правици промена друштвене структуре у настајуће информатичко доба одређени су развојем нових технологија „трећег таласа“ и поделе рада. На делу су процеси велике сеобе радне снаге из секундарног у терцијални сектор, затим интелектуализација рада, промена образовног профила у професионалној структури, као и ширење састава средњег слоја, тј. јачања удела „белих оковратника“, као и опадање „плавих оковратника“ и олигархизација на социјалној пирамиди друштвене моћи – малобројне власничке класе мега капитала; финансијских, војних и медијских магната (тј. најбогатијих слојева власника и менаџера).

Табела 7.

Удео појединих сектора у укупном радно–активном становништву

Земља	Година	Примарни	Секундарни	Терцијални
САД	1900.	40.0	26.0	34.0
	1983.	3.5	26.8	69.7
Велика Британија	1900.	17.0	52.0	31.0
	1983.	1.6	32.0	65.5
СР Немачка	1900.	37.0	37.0	26.0
	1983.	5.4	41.0	52.7
Јапан	1900.	67.0	16.0	17.0
	1983.	9.3	34.1	56.6

Извор: Печујлић и Милић 1991, 406.

У дигиталној глобалној економији света данас водеће место припада *финансијској буржоазији* која је постала зеленашка и похлепна класа. Она, у алијанси са транснационалним корпорацијама (власницима и менаџерима) кроз неједнаку размену рада и нове облике надпросечне експлоатације – постаје најбогатији горњи део савремене поседничке класе у глобалном капитализму.

Табела 8. Стратификација и моћ у различитим типовима глобалних друштава

	Преиндустријска	Индустријска	Постиндустријска
Ресурс	Земља	Машине	Знање
Друштвено место	Фарме Плантаже	Пословна фирма	Универзитет Истраживачки институт
Доминантне фигуре	Земљопоседници Војници	Бизнисмени	Научници Истраживачи
Средства моћи	Директна контрола моћи	Индиректни утицај на политику	Баланс технополитичких снага Повластице и права
Класна основа	Својина Војна сила	Својина Политичка организација Техничка вештина	Техничка вештина Политичка организација
Пут стицања	Наслеђе Војна освајања	Наслеђе Патронат Образовање	Образовање Ангажовање Кооптација

Извор: Bell, 1974.

Иако је Данијел Бел у студији „Долазак постиндустријског друштва“ (1974) предвиђао да ће у овом новом типу друштва, највећу моћ имати научници–истраживачи, у реалним односима савременог глобалног капитализма, највећу моћ има плутократска и меритократска класа (власници највећи ТНЦ, банака и високо менаџери). О томе говори и чињеница да 10% најбогатијих људи контролише 54% светског богатства.

Ако се размотри листа *најбогатијих милијардера у свету*, у њиховој структури запазиће се да их је највише из САД и из области микроелектронике и телекомуникација.

Табела 9. Двадесет најбогатијих људи свету (2013)

Име	Држављанство	Нето вредност (у милијардама \$)	Извор богатства
Carlos Slim Helu	Мексико	73	Telecom
Bill Gates	САД	67	Microsoft
Amancio Ortega	Шпанија	57	Zara
Warren Buffett	САД	53,5	Berkshire Hathaway
Larry Ellison	САД	43	Oracle

Радна снага нових технологија и интернет генерација...

Charles Koch	САД	34	Diversified
David Koch	САД	34	Diversified
Li Kashing	Хонгконг	31	Diversified
Liliane Bettencourt	Француска	30	L'Oreal
Bernard Arnault	Француска	29	LVMH
Christy Walton	САД	28,2	Wal-Mart
Stefan Persson	Шведска	28	H&M
Michael Bloomberg	САД	27	Bloomberg LP
Jim Walton	САД	26,7	Wal-Mart
Sheldon Adelson	САД	26,5	Casinos
Alice Walton	САД	26,3	Wal-Mart
S. Robson Walton	САД	26,1	Wal-Mart
Karl Albrecht	Немачка	26	Retail
Jeff Bezos	САД	25,2	Amazon.com
Larry Page	САД	23	Google

Извор: Форбсова листа, <http://www.forbes.com/sites/luisakroll/2013/03/04/inside-the-2013-billionaires-list-facts-and-figures/>

Промене у социјалној структури савременог капитализма указују и на већу образовну моћ модерног света рада (све је више инжењера и техничара, расте удео информатичара, и особља у области терцијалног сектора). Шири се број деоничара/акционара у корпорацијама, као сувласника. Појављују се *нови ликови интернет група*. Шири се њихова мрежа као део друштвене структуре, али и света настајућих виртуелних заједница.

У *јавној политичкој и медијској сфери* савременог друштва, под утицајем микроелектронске и информатичке револуције, такође настају дубоке промене. У ери глобализације на делу су процеси *десуверенизације и детериторијализације државе* и нације – као друштвених група, организација и заједница и настанак доба постнационалних констелација (Ј. Хабермас), тј. стварања наднационалних глобалитарних творевина (режима и организација). Наиме, државни суверенитет и јединство националних држава двоструко су нападнути, пише *К. Лаш*, споља и изнутра: споља од процеса глобализације, тј. транснационалних корпорација и њихових војно–политичких савезника, а изнутра – од сепаратистичко–сецесионистичких покрета (религијских, етничких...). Наравно, ови процеси десуверенизације и политичке дезинтеграције државе често су геострешки усмеравани игром интереса великих сила, експанзијом њихове геополитичке и геоекономске моћи у савремености.

Но, независно од ових процеса насилне дезинтеграције државе, *савремена држава* доживљава, под утицајем технолошког развоја трећег таласа, трансформацију својих функција: унутрашње и спољне, класне и општедруштвене/интегративне. Суочени смо са феноменом кризе и заласка институција представничке демократије. На делу су процеси отуђивања њених институција: партија, влада, парламента; преношење њихових надлежности – на супранационалне ничим неконтролисане институције (нпр. Европску комисију...). Све је више појава злоупотребе, пато-

логизације/приватизације и криминализације значајних политичких институција и функција. На делу су процеси олигархизације и аристократизације ових институција од стране псеудо елита. Једном речи, у току је кварење „демократије без народа“ (М. Диверже).

С друге стране, под утицајем електронске и информатичке револуције, нарастају снаге *партиципативне демократије* које захтевају упоредо децентрализацију и аутономију политичких институција и непосредну/директну демократију грађана и народа „одоздо“, оличену у различитим облицима месне, локалне и регионалне самоуправе и аутономном самоодређењу народа и грађана. Све то имплицира појаву захтева за подељеним и „покретним суверенитетом“ у настајућем отвореном демократском друштву, у коме политика треба да постане ствар народа и цивилног друштва, а не монопол партија и отуђених елита.

У савремености *право на информисаност* је интегрални део универзалних људских права. Информатичка револуција положила је основе за ширење медијских мрежа широм света, а преко сателита и изван наше планете. То потенцијално омогућава да савремени процеси буду транспарентни, а информације доступне свим грађанима и народима света. Нажалост, у пракси постоје монополи бројних организација (глобалних медија) и центара моћи над информацијама. Такав је случај и када су у питању интернет мреже, мада се оне све више отимају покушајима контроле. Све више медија прелазе на интернетску презентацију својих садржаја. На велико је присутна интернет размена у електронској пошти (e-mail), а интернет виртуелне заједнице (блогери и др.), према својој масовности могу се упоредити и мерити са са класичним органским заједницама (опширније о томе видети у: van Dijk 1999; цитирано према: Јефтић Шарчевић 2010, 99).

Светски самит ОУН и УНЕСКО усвојили су *Интернет повељу* – у којој се афирмише пледоаје о интернету као глобалном јавном простору који мора бити отворен и у сваком погледу приступачан свима; да интернет и друге информационо-комуникационе технологије могу бити моћно средство за отпор неправди и изражавања разлика и креативности, у борби за мир и глобализацију разумевања и солидарности међу људима и народима у свету. Такође, на Самиту у Тунису – донета је одлука да се прогласи декада борбе за ширење интернета у Африци. Нажалост, још увек су мршави резултати у погледу ширења ове технологије у земљама у развоју и јачању њиховог комуникативног суверенитета.

Појава *мобилних телефона*, као најновијих и најсавршенијих супермедијума повећао је комуникативну моћ грађана и њихов комуникативни суверенитет учинио покретним. Он је даље допринео динамизирању у остваривању човековог права на комуницирање јер су грађани, најзад, добили у својим рукама магичну справу – продужетак своје моћи која има моћ освајања слободе изражавања (без граница и органичења) и увећања њиховог комуникативног суверенитета. Овакав развој довео је до све веће међузависности људи, народа и цивилизација, до глобализације света и уводи нас у ери транскulturних комуникација и међусобног разумевања (Јефтић Шарчевић 2010, 160).

У савремености – информатичког доба и глобализације – остварује се интензификација друштвених односа у свим димензијама на планетарном нивоу у глобалном светском систему. *Глобализација је нова историјска форма акултурације, интеркултуралне комуникације* различитих људи, друштвених група, народа и цивилизација. У овом глобалном контексту под утицајем процеса интензивирања

додира, дијалога и прожимања различитих култура, настају бројни облици трансмутације националних култура и метаморфозе индивидуалних и колективних идентитета. Присуствујемо феномену својеврсне планетарне *експлозије супкултура*; стварању бројних видова хибридизације култура, али и покушајима асимилације култура малих народа, односно ширења, под видом модернизације, културе зависности и културне неколонизације. Ова тенденција посебно долази до изражаја у деловању глобалних медија – који омогућују експанзију американизације стила живота, вредности потрошачког начина живота, индивидуализма и неолибералне филозофије прагматизма. У савремености су *мас-медији* преузели ону улогу коју у традиционалном друштву има религија, а у индустријском идеологија. Они су значајан фактор у процесу савремене социјализације личности и група и њихове друштвене интеграције.

Савремена *интернет генерација* живи вишеструки живот у реалном и виртуелном свету. Она свој персоналитет и идентитет (индивидуални и групни) формира у јединству процеса индивидуализације и космополитске социјализације/ универзализације погледа на свет. Она је захваћена процесима транскултурне трансформације. За разлику од индивидуа и друштвених група, које су живеле у традиционалним заједницама и поседовале затворени органски идентитет (на Балкану – епски и патријархални), а у фази индустријског друштва – идеологизирани национални идентитет, идентитет савремених генерација је мултикомплексан (Е. Морен), вишеслојан и транскултурни. Он представља културни амалгам бројних утицаја: вредности традиције и модернизације. Он је отворен, динамички појам, који у себи садржи плурализам прелазничких идентитарних слојева и категорија, јер се формира у епохи прелазна, транзиције и преврата каква је наша савременост у којој живимо.

Живимо у *доба трећег таласа* и будућности која је почела. Структуру и динамику светског друштва, његову садашњост и будућност све више детерминису научно–технолошка и информатичка револуција, тј. нове технологије оличене у револуционарном тролисту: кибернетика, генетика и нови материјали. Они омогућују коперникански обрт у глобалном светском систему, његовом саставу и карактеру промена, начину живота и врсти актера.

Парадигматски успон нових технологија и појаву нових актера наговестио је, најпре, својим истраживањима *Карл Маркс*; од савремених истраживача: Данијел Бел, Ален Турен, Адам Шаф, Алвин Тофлер, Мануел Кастелс... Они су утемељивачи теорије постиндустријског информационог друштва.

Тофлерова теза о развојно–цивилизацијским циклусима („таласима“) човечанства – од пољопривредне, преко индустријске до постиндустријске фазе, чини нам се социолошки релевантним за разумевање како промена у структури производних снага друштва кроз историју, тако друштвене структуре и социјалне динамике.

Човечанство живи данас у транзиционом добу: од индустријске ка постиндустријској цивилизацији. Битне револуционарне промене збивају се у новим производним снагама, на којима се конституише, не само нова друштвена структура, већ и нов тип постиндустријске цивилизације. Тофлер је метафорично дефинише као настанак цивилизације „трећег таласа“.

Научно–технолошка и информатичка револуција – својим револуционарним тековинама у развоју нових производних снага – положили су технолошку ос-

нову за настанак нове постиндустријске цивилизације и заснивање, у перспективи развоја, истински отвореног, слободног посткапиталистичког друштва.

Вјеран Катунарић у својој најновијој студији „Светски антибарбарус“ (2013, 7), наспрот неолибералном барбаризму и новом миту о безалтернативности капитализма, пише о путевима и могућностима остваривања будућег социјализма (о економској, културној и виртуелној демократији), подвлачећи да је „и социјализам, као друштво, могућ само ако људи верују у властите снаге и истодобно одбаце сва империјалистичка разуверавања у ту могућност“.

Упркос радикалном материјализму и егоизму у савремености верујем да трагање за утопијама није прошлост. Способност снивања је „отварање прозора“ према будућности. Јер, како рече *Бранко Миљковић*: „будућност је ту, само је треба препознати и издвојити“!, а *Емил Сиоран* нас упозорава да „живот без утопије напослетку постаје неподношљив, барем за највећи број људи! Свету је потребан нови делиријум, јер ће се без њега окаменити!“.

У савремености све се више, из живог противречја неолибералног „капитализма катастрофе“ (Н. Клајн), асиметричног модела глобализације и прожимајуће моћи нових технологија (јер, и „умрежено друштво“, као нова друштвена форма настаје широм планете), израстају нови *друштвени покрети алтернативе* и формулишу се визије о могућој *глобалној револуцији* сутрашњице. У вези с тим, филозоф/културолог *Дивна Вуксановић*, у свом раду „Како је могућа револуција у ери медијске глобализације“ (2012), између осталог, пише: да су савремени комуникациони медији, првенствено Интернет и тзв. нови медији, утицали на трансформацију саме идеје/концепције, револуције. Нове технологије довеле су до формирања интернет супкултура и контракултуре отпора у односу на званичну културу. У овом контексту Интернет и нови медији постају нова моћна алатка која јача потенцијале „културе отпора“ у савремености, доводећи до нарастајућег активизма и нових облика борбености нових генерација, које се не желе интегрисати у постојећи поредак. Тај активизам се све више шири хоризонтално и вертикално друштвеним простором, како на плану локалних заједница, тако и глобално. Интернет постаје симбол слободе, инструмент грађанског отпора, борбе за демократију и могуће глобалне планетарне револуције (Вуксановић 2012, 75–88).

Имануел Волерстин, амерички социолог, у својим студијама је наговестио да ће се историјска смена садашњег (капиталистичког) система одиграти средином 21. века. Но, у ком ће се правцу остварити његова *транзиција* (у правцу демократског социјализма или технократског фашизма, као новог тоталитаризма) то за сада није извесно. Извесно је само да ће тај прелаз захтевати морални улог, политичку енергију – борбу нових генерација, њихову спремност за интервенцију у историјске токове, те да тај искорак из старог система неће бити израз технолошког аутоматизма нити пуког волунтаризма. Исход те борбе зависиће и од способности нових генерација да прометејским буђењем историје искушавају објективне могућности за изградњу алтернативних пројеката о богатом, праведном и слободном друштву.

Оčekивати је да ће се у истраживању *визије о будућности* развоја савременог друштва, као и путева и метода – активније укључити савремена наука и социологија. Упркос садашњој доминацији снага нове деснице и мега-капитала у свету, извесно је да ће се у перспективи формирати широка, демократска плуралистичка коалиција актера друштвених промена – својеврсна *Алијанса за будућност слободног човечанства*. Она ће комбинацијом еволутивних и револуционарних ко-

рака, на стратешкој платформи јединства антикапиталистичких реформи и револуционарних циљева, искушавати о могућности и неопходност заснивања посткапиталистичке цивилизације, као форме општељудске еманипације, хуманог и одрживог развоја човечанства. Верујемо да ће у овом контексту друштвених промена и *интернет генерација* одиграти прогресивну улогу у интернационалној борби за ново, богатије и праведније, демократско друштво ослобађања рада и човека.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

1. *Карл Маркс* је не само радикални критичар капитализма, већ и весник настанка нових технологија, доба глобализације и киберкомунизма. У вези с тим Маркс је писао да је откриће парне машине одиграло револуционарнију улогу од париских револуционара (Бабефа, Барбија и Бланкија), који су, ношени социјалним утопизмом, у револуционарном заносу – „јуришали на небо“. Такође, Маркс је у „Грундизу“ и „Капиталу“ предвидео да ће технолошки развој у будућности омогућити скок из „царства нужности“ у „царство слободе“. Основу тог процеса Маркс је видео у револуцији нових технологија које ће кибернетичким начином производње – уместо класичних најамних индустријских радника увести у „игру“ *радну снагу нових технологија* (роботе, аутоматизацију), и на тај начин утрти пут превладавању феномена експлоатације туђе радне снаге и монопола над вишком рада од стране капиталистичке класе, коју ће развој одвести у историјски музеј. У вези тога, између осталог, Маркс пише: „Ово је укидање капиталистичког начина производње унутар самог тог начина производње, па према томе противуречност која саму себе укида, што *prima facial* изгледа као пуки моменат прелазак на нов облик производње“.

2. *Наше доба* у знаку је велике транзиције и рестаурације. На делу је сукоб између протагониста нових производних снага НТР (будућности) и ретрадиционализма (прошлости). *Пјер Бурдије* сматра да живимо у доба историјске конзервативне рестаурације, која има манифестно неолиберално лице, а конзервативну социјалну суштину – уништавање социјалне солидарности, реколонизацију света и његово неоимперијално уређење по мери интереса мега капитала, богате мањине света.

3. *Интернет револуција* и нове технологије потенцијално стварају технолошку основу за ширење процеса еманципације света: ослобођења појединаца и стварање будућег друштва, у коме ће „слобода сваког појединца бити услов слободе свих“. Ми, нажалост, још увек живимо – негде између два света – прошлости и будућности. Садашњост је препуна противречности. Моћне технолошке полуге света монополисане су и инструментализоване за богату мањину снага мега–капитала и „новог светског поретка“. Асиметрични модел глобализације у савремености рефлектује неоимперијално лице: у форми реколонизације света, перманентне производње сукоба и ширење пожара насиља. У овом контексту у ери моноцентричног неолибералног глобализма, нарасле су социјалне и регионалне неједнакости („Север–Југ“), које су надограђене насиљем и новим формама тоталитаризма, духовне, културне и политичке окупације света и човека.

4. Но, у срцу настајућег постиндустријског начина производње – из живог противречја снага модерног рада и монополског капитала – стварају се не само технолошке, већ и друштвене и духовне предпоставке за перспективни коперникански обрт. *Дигитална револуција* потенцијално ствара шансе за нову *глобалну револуцију* маса, шаролику коалицију интелектуалног пролетеријата, „нове радничке класе“ и

нових друштвених покрета, која ће преко интернационале интернета и инсталирањем и коришћењем нових облика партиципативне демократије – одоздо довести до радикалних друштвених промена ка посткапиталистичком друштву. У овом контексту показале се да *идеје левице* још увек нису исцрпеле своју историјску енергију као и да ће њихова „креативна деструкција“ путем нових технологија тек показати своју револуционарну моћ. Насупрот, транснационалним корпорацијама и зеленашкој интернационали мега капитала, у ближој будућности очекивати је *формирање алијансе/интернационале модерног света рада*: интелектуалног пролетаријата и наднационалних интернетских герила мрежа отпора и борбе за слободу човека и ослобођење човечанства. Примери, ембриони тог покрета већ се манифестују у активности савремене интернетске гериле – „Анонимуси“, „Викилис“, „Окупирајмо Волстрит“ – или нових антиглобалистичких и алтерглобалистичких покрета и форума: Сијетл, Анти–Давос, Социјални форум... Џулијан Асанж, Ким Дотком и Едуард Сноуден – пионери су страдалници и претече, тих нових револуционара, који на фону моћи/мрежа нових производних снага „трећег таласа“ – отварају нове путеве борбе за један бољи и праведнији свет сутрашњице.

5. *Противречности* између друштвеног карактера производних снага и монополског управљања развојем у глобалном светском систему све се више заоштравају. Иако од Адама Смита до данас развијене земље теже да задрже монопол, најпре над класичним индустријским а данас над новим технологијама, нове производне снаге све више измичу таквој посесивности, и теже да постану општедруштвено благо човечанства. Према предвиђањима америчког социолога Имануела Волерстина очекивати је да ће она, средином 21. века бити превладана – превазилажењем капитализма и настанком историјског новог система посткапитализма. У тој борби за радикалну трансформацију капитализма нове технологије и нова генерација одиграће одлучујућу улогу као *актери интернет револуције* и демократског киберсоцијализма. Но, та *глобална револуција* која ће се, за разлику од Лењиновог обрасца револуције, више остваривати у кључу Марксовог и Грамшијевог појма револуције, неће бити пуки производ технолошког аутоматизма. Она ће захтевати интервенцију нових субјективних снага револуције (нових друштвених покрета и енергије ослобођене индивидуалности). Без њихове креативне, еманципаторске, културне и политичке оријентације и активне партиципације у новим друштвеним борбама у савремености нема социјалне, општељудске, интегралне и епохалне револуције сутрашњице.

6. Наше *транзиционо друштво*, уз све проблеме са којима је суочено – мора се укључити у процесе глобализације и изградње информационог друштва и друштва знања – то је законитост која произилази из глобалних мегатрендова савремености. Без тога нема динамизирања привредног развоја, изградње нове социјалне структуре и кроз изградњу нових производних снага НТР – отварање Србије према будућности која је почела у свету; али која је, нажалост још увек лоше распоређена (Гибсон).

7. *Време је за смену и наступ нових социолошких генерација* у свим сегментима савременог друштва, ако се жели динамизирање његовог раста, развоја и напретка. Очекивати је да ће та сензитивност за нове потребе/духа времена – најпре доћи до изражаја на универзитетима, у научно–истраживачким институцијама, а онда у привреди и шире у друштву. Јер, *модерна револуција* и подела рада данас се не зачињу нити на њиви/у пољу, нити у фабрици, већ у ери „трећег таласа“, у нау-

чним лабораторијама. Ко то не схвати биће у развојном смислу хендикепиран, а ко схвати – биће награђен. На новој генерацији и новим елитама је да начине избор у правцу напретка или ће се друштво суочити са свим негативним последицама кризе, стагнације и дубоке социјалне регресије.

8. Ако се *социологија* не може редуковати на позитивистичку дескриптивну науку, нити на „ловце на митове“ (Н. Елиос), на трагача на сенке из Платонове „пећине“; онда она мора целовито/комплексно и критички истраживати друштвене појаве, полазећи од тезе да је „свака појава производ и произвођач друштва“ (К. Косик). У овом кључу се мора разматрати и улога нових технологија, које су омогућиле настанак ере глобализације и промене друштвене онтологије света, као и имплицирале предметно проширење/редефинисање, тј. глобализацију саме социологије. У вези с тим – *Социологија глобализације* и *Савремена акцијска социологија друштвених промена*, које проучавају друштва као производ система друштвених акција различитих друштвених актера – морају наћи место и за проучавање *интернета*, *нових технологија* и *интернет генерација*, као „реда нових чињеница“, њихову манифестну и латентну функцију, место и улогу у систему друштвене и симболичке моћи и оновременим борбама за развој, хуманизацију друштва и еманципацију човека. У савременој социологији на Западу у досадашњим истраживањима, већ су положени темељи заснивања могуће *Социологије интернет група*. Верујем да ће наше млађе колеге остати отворене за нове изазове у социологији и у професионалној комуникацији, те да ће критички користити позитивна светска искуства.

ЛИТЕРАТУРА

- Bell, Daniel. *The Coming of Post – Industrial Society*. Harmondsworth: Penguin Books, 1974.
- Видојевић, З., *Залазак демократије*, „Албатрос плус“, Београд, 2010.
- Вуксановић, Дивна. „Како је могућа револуција у ери медијске глобализације.“ *Култура полица* 9, 17 (20102): 75–58.
- Dragičević, Adolf. *Kritika političke ekonomije*. Globus: Zagreb, 1984.
- Dragičević Adolf i Dražen Dragičević. *Doba kiberkomunizma, visoke tehnologije i društvene promjene*. Zagreb: Golden Marketing, 2003.
- Јефтић Шарчевић, Невенка. *Освајање слободе изражавања и трансформација комуникативног суверенитета*. Београд: Институт за међународну привреду и политику, 2010.
- Jonas Rederstrale i Kjel Nardstram, *Karaoke kapitalizam – menadžment za čovečanstvo*. Beograd: Plato, 2006.
- Kastels, Manuel. *Informacijsko doba*, knjiga 3: *Kraj tisućljeća*. Zagreb: Golden marketing, 2003.
- Kastels, Manuel. *Internet galaksija*, Naklada Jasenski i Turk, Zagreb, 2003.
- Katunarić, Vjieran. „Informacijsko doba i homofilija: rasprava o doprinosu sociologije mreža.“ *Revija za sociologiju* 30, 1–2 (1999): 65–80.
- Katunarić, Vjieran. *Svjetski antibarbarus. O uzrocima propasti prošlog i nadolaska novog kapitalizma*. Zagreb: Društvo „Povijest izvan mitova“, 2013.
- Klajn, Naomi. *Doktrina šoka – uspon kapitalizma katastrofe*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 2008.
- Куљић, Тодор. *Социологија генерације*. Београд: Чигоја, 2009.
- Лаш, Кристофер. *Побуна елита и издаја демократије*. Нови Сад: „Светови“, 1996.
- Митровић, Љубиша. *Савремено друштво: стратегије развоја и актери*. Београд: ИПС, 1996.
- Митровић, Љубиша. *Увод у студије глобализације*. Косовска Митровица: Филозофски факултет у Косовској Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, 2013.
- Perrons, Diana. *Globalization and Social Change – People and places in divided world*. London and New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2004.

- Печујлић, Мирослав. *Глобализација – два лика света*. Београд: Гутенбергова галаксија, 1993.
- Печујлић, Мирослав и Владимир Милић. *Социологија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1991.
- Riderstrale, Jonas i Kjel Nordstrom. *Karaoke kapitalizam – menadžment za čovečanstvo*. Beograd: Plato, 2006.
- Stephen, A. *Organizational Conflict. The Approach to Organisational conflict*, 2012. Доступно на: www.workandsociety.com/downloads/work1.pdf.21.
- Šaf, Adam. *Kamo vodi taj put?* Zagreb: Globus, 1989.
- Хард, Мајкл и Антонио Негри. *Империја*. Београд: ИГАМ, 2005.
- Held, David and Anthony McGrew. *Globalisation/Anti-globalisation*. Cambridge: Polity Press, 2002.
- Хесел, Стефан. *Манифест – Побуните се!* Службени гласник, Београд, 2012.

THE POWER OF NEW TECHNOLOGIES AND THE INTERNET GENERATION AS THE AGENTS OF SOCIAL CHANGES

Summary: *The time has come to recover from the “shock of the past” and raise new awareness in search for alternative projects for the future as has long been the case in the more developed zones of the global world system. We should learn from Nisbet: the past used to determine the present, but now the future determines the present.*

The paper is an attempt to develop the topic of the Internet and the society from the sociological perspective and in search for the new agents of social changes. The author thus considers the importance and the role of new technologies and the Internet generation as the agents of contemporary/future social changes. In the era of the “Internet galaxy” and the “network society” (M. Castells), the author identifies new agents of social changes in the structure of new production forces (robotics, the Internet ...). The thesis is that the development of technology and the transformation of social relations are not immediately and directly connected: a man is an intermediary in that process. That would mean that people’s cultural orientation, professionalism and world views determine the outcome of changes. Therefore, a struggle for better technical/functional literacy should be accompanied by a struggle for awareness raising/changing in social agents in terms of which directions, ideals and goals should be taken. In other words, the issues of world views and cultural orientations, as well as technical and professional skills are of great importance for the process of social changes.

Key words: *sociology, new technologies, the internet, society, agents, changes.*

ИНТЕРНЕТ КОМУНИКАЦИЈА И ДЕМОКРАТИЗАЦИЈА ЈАВНОГ КОМУНИЦИРАЊА

УДК 316.776:004.738.5

Ивана Ерцеговац

Мегатренд универзитет у Београду, Факултет за културу и медије
iercegovac@megatrend.edu.rs

Сажетак: Интернет, као нови медиј за масовно, али и свако друго комуницирање своју предност у односу на остале, класичне проналаси понајвише у брзини и доступности. Интернет портали, друштвене мреже и остале комуникационе платформе у виртуелном свету управо у том домену достижу врхунац своје сврсисходности јер омогућавају тренутну информисаност и зближавање које је физички немогуће. Државне границе и географска удаљеност на интернету су у просторном смислу обесмишљене, па је тако посредством разних поменутих платформи омогућено синхроно или асинхроно, али свакодневно комуницирање. Такође, интернет је изнедрио и појам „демократизација знања“ о којем се углавном говори у негативном контексту, али који заиста омогућава приступ бројним сазнањима (нарочито помоћу бесплатних онлајн курсева које нуди Coursera, и слични сервиси) оним друштвеним групама којима је то знање на други начин, што због економског, што због географског фактора, недоступно. С треће стране, сведочи се општем тренду контроле традиционалних мас-медија у којима политички и економски центри моћи спроводе интересну уређивачку политику. У том смислу, интернет као још увек недовољно истражени простор оставља места независним порталима на којима се може слободно извештавати и бавити се новинарском професијом без погубне (ауто)цензуре.

У раду се разматрају предности новог медија, али се даје и критички осврт и упућује на многобројне грешке и замке о којима је неопходно водити рачуна приликом активности у било којем од поменутих домена. На овај начин се такође указује и на непоходност медијског образовања када је коришћење интернета у било којој сфери у питању.

Кључне речи: интернет, медијска писменост, онлајн новинарство, интернет портали, друштвене мреже.

УВОД

Стручњаци који се баве темом интернет друштва као главног производа добијеног наглим развојем саме светске мреже, са становишта филозофије медија али и социологије на овај феномен махом гледају кроз негативни утицај и последице. Лоше деловање у виду отуђења, разних врста зависности (од генералне „онлајн“, преко зависности од Фејсбука и других онлајн друштвених мрежа, затим игара, па све до „овоземаљских“ пренетих у виртуелни свет као што је коцкање), превара, упада, пи-

ратерије, и др. заправо је само један део онога што виртуелни свет има да понуди. Са становишта законских, али и друштвених норми интернет, као и свака друга нова (друштвена) појава, још увек је недовољно уређен, те и одређени број припадника нове дигиталне културе може се рећи, нема довољно развијену свест у односу добро–лоше, нарочито због чињенице да се комуницирање, као и сваки други вид интеракције одвија виртуелно, тј. без телесног, односно физичког контакта. Дечје болести ове младе, глобалне „дигиталне цивилизације“ неће (у крајњој линији као ни у било којој другој) наравно бити у потпуности излечене, и сасвим је очекивано да се о негативним странама говори, како би се на њих што боље указало па самим тим и донекле утицало на њихово елиминисање или макар ублажавање. Нажалост, примећује се да се добар део стручних радова у том смислу бави проблемима интернета без неких конкретних одговора и решења, као и да је целокупна слика аналогна ситуацији у школама у којима се више пажње посвећује лошим ђацима, док добри остају без заслужене похвале. С друге стране, чињеница да се у једном истраживању које је спроведено 2012. године¹ чак 98% испитаника изјаснило да интернет за њих представља суштински извор знања и образовања указује на тренд који захтева да се на интернет мора гледати и нешто другачијим очима. Суштински, неопходно је, дакле, говорити о опасностима новог медија, али је исто тако потребно истаћи и његове структуралне потенцијале у оквиру којих се ти ризици јављају.

1. ЛИЦЕ И НАЛИЧЈЕ ВИРТУЕЛНОГ СВЕТА

Интернет као вид комуникационе инфраструктуре, али такође и у смислу садржаја представља појаву која се шири и развија готово невероватном брзином. Ако се изузме развој АРПАНЕТ мреже којој је у то време приступао ограничени број организација, те се посматра само комерцијална употреба интернета као светски отворене мреже, (што се догодило крајем осамдесетих година прошлог века), пређен је далак пут (од *dial-up* система до широкопојасног приступа глобалној мрежи) за непуних 25 година. Наиме, процес комерцијализације употребе интернета у потпуности је довршен тек 1995. године, те такав прогрес представља најбржи развој у технолошкој историји. Овој тврдњи између осталог у прилог говори и податак да у Србији, која свакако није у врху лествице по технолошком развоју, 2014. године 62,8% домаћинстава поседује интернет прикључак, а да већ 55,1% укупног броја домаћинстава поседује неку врсту (DSL, кабловски интернет или неку технологију) приступа широкопојасном интернету.² У Сједињеним Америчким Државама у 2012. години 65% домаћинстава имало је приступ широкопојасном интернету, док се *dial-up* конекције „држи“ свега 3% домаћинстава.³ Интернет данас представља јединствену универзалну платформу која користи исте стандарде у свим земљама, тако да сваки корисник може да комуницира са било којим другим корисником на планети на начине који су пре само 10 година били готово незамисливи. Међутим, и поред сталне промене, фундаментална природа интернета је остала непромењена (Kende

¹ Истраживање је спровела Интернет заједница (<http://www.internetsociety.org>) у 20 земаља света, у којем је учествовало 10.789 испитаника.

² Републички завод за статистику: webzrs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=204

³ Pew Research Center: <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2013/08/21/3-of-americans-use-dial-up-at-home/>

2014, 19). Складиште разнородних информација и поједностављен начин комуницирања у готово свим моделима⁴ које комуникологија предвиђа, са становишта његових корисника основне су улоге интернета. Тако близу три милијарде корисника⁵ данас приступа разним садржајима, те статистика показује да се у току једне секунде обави око 45.000 захтева за претрагом на Гугл (*Google*) претраживачу. За исто време обави се око 1.500 позива путем Скајпа (*Skype*), а на Инстаграму (*Instagram*) се објави око 1.300 фотографија. У току једне секунде отпочне и прегледавање неких невероватних 87.800 видео снимка на Јутубу, а сваког шездесетог дела мунута објаве се и 42 блог поста широм планете. Статистика „живог“ интернета такође показује да је на овој мрежи „паркирано“ око 1.045.789.400 различитих сајтова⁶. Интересовања су различита, од којих нека може се рећи и непримерена, односно друштвено некоректна (порнографски садржаји, пиратски сајтови и сл.), али се генерално може рећи да човечанство на овај начин покушава да утоли глад за (са)знањем, информацијама и неким обликом социјализације и комуницирања (путем различитих друштвених мрежа какве су Фејсбук /*Facebook*/, Твитер /*Twitter*/, Инстаграм, затим ИМ платформама као што су Вотсап /*Whatsapp*/, Вајбер /*Viber*/, Скајп, итд). О пословној потреби и примени скоро свих поменутих система не треба посебно ни говорити.

Ову тврдњу о жељи за сазнањем поткрепљује и поменуто истраживање интернет заједнице, организације која се бави применом технологија, а посебно интернета у науци, уметности, образовању и свакодневном животу и применом интернет технологија, слободног софтвера и поштовања људских права у употреби интернет технологија (www.internetsociety.org), које показује да 98% испитаника сматра да је интернет својеврсан извор знања, док 80% њих сматра да светска мрежа има позитивну улогу у друштву. Три четвртине, односно 75% учесника испитивања је рекло да захваљујући интернету може приступити било којој информацији. Такође, око 80% испитаника сматра да интернет доприноси побољшању глобалне трговине и економских односа, као и квалитета образовања. Свест о значају ових про-

⁴ Интернет преко и-мејл комуникације, затим, тзв. чатовања и ИМ порука, преко онлајн друштвених мрежа, затворених и отворених форума до сајтова и информативних портала, омогућава од интерперсоналног, преко комуницирања са различитим публикама, до масовног комуницирања у синхроним и асинхроним моделу дословце сваку врсту комуницирања.

⁵ Крајем августа (31.8.2014. године у 14:33) процењено је да у свету постоји 2.962.233.373 регистрованих корисника као и да се овај број непрестано повећава. На сајту <http://www.internetlivestats.com/> путем алгорита непрестано се прати број регистрованих корисника интернета, укрштањем и обрадом прикупљених информација са сајтова <http://www.itu.int/>, <https://www.cia.gov/>, http://data.worldbank.org/indicator/IT.NET.USER.P2?page=6&cid=GPD_44 и <http://www.un.org/en/development/desa/population/>. Према предвиђањима ИТУ (International Telecommunication Union), број од 3 милијарде корисника биће достигнут пре краја 2014. године.

⁶ Сајт <http://www.internetlivestats.com/> сакупља ове податке са релевантних извора као што су <http://news.netcraft.com/archives/category/web-server-survey/>, http://www.comscore.com/Products/Audience_Analytics/qSearch, <http://gigaom.com/>, <http://en.wordpress.com/stats/> и други. Алгоритам Worldometers' algorithm (<http://www.worldometers.info/>) на основу прикупљених података даје процену за сваку од наведених категорија.

блема, потврђује и постојање различитих онлајн заједница⁷ које су посвећене управо тим сферама друштвеног живота.

С друге стране, оно што се у овим резултатима не види јесте ризик који нови, виртуелни свет уз своје погодности доноси. О тим ризицима се углавном говори као последицама свакодневног коришћења интернета, а као основни „противовор“, препоручује се смањено време боравка на глобалној мрежи. Међутим, појавом нове генерације мобилних тзв. „паметних“ телефона, са сложеним оперативним системима и могућношћу перманентне повезаности с интернетом, овакав савет није могуће у потпуности усвојити. Наиме, интернет је, као што је већ поменуто, за веома кратко време толико зашао у животе људи, да је постао важна компонента свакодневице, све до тачке у којој се више не може видети као одвојен ентитет.

Управо увођењем „паметних“ телефона у широку употребу и захваљујући могућности да њихови власници/корисници могу непрекидно бити онлајн, само је продубило већ стечени осећај да је овај медиј саставни део не човековог живота већ и самог човека, а интерактивност коју за разлику од других масовних медија нуди, брише границе припадности. Тако се поставља питање да ли је интернет неодвојиви део живота који водимо или су корисници заправо и сами чиниоци система који представљају ту глобалну мрежу, па тако бројни научници покушавају да одговоре на питање да ли се ближи тренутак у којем ће интернет једноставно преузети улогу глобалне свести, а о будућности интеракције и симбиозе човека и машине постоји неколико научних праваца⁸. Но, то је тема о којој је потребно посебно размишљати. У сваком случају, повезаност о којој се овде говори указује да је потребно на други начин решавати проблеме које данашњица доноси с интернетом. У већ поменутом истраживању, испитивачи су између осталог покушали да проникну у срж технички могућих ризика и проблема са којима се један корисник може суочавати на Мрежи. Тако је на пример, испитивање показало да чак 96% испитаника интернету приступа свакодневно, што се може тумачити и као показатељ да постоји могућност повишене „рањивости“ већег дела светске популације. Међутим, да ли је баш тако? Наиме, даљи резултати говоре да су иако велика већина (80%) испитаника не чита пажљиво политику приватности када приступа некој новој онлајн заједници, корисници ипак далеко свеснији потенцијалних опасности јер је 84% учесника анкете широм света изјавило да у највећем броју случајева блокира приступ личним подацима, а половина испитаника повремено даје непотпуне или нетачне личне податке приликом регистрације нових налога, што донекле умањује опасност од злоупотребе идентитета. Према овом истраживању, у 2012. години само 19% испитаних корисника изјавило је да су њихови лични подаци у неком тренутку били злоупотребљени.⁹ Дакле, технички гледано, највећи ризик с интернета – злоупотреба приват-

⁷ Тако се на пример, кад је побољшање образовања у питању, на интернету могу наћи сервис попут Курсере (www.coursera.org), Алисон (www.alison.com), *Open2Study* (www.open2study.com), и сл, а затим и бесплатни курсеви великих универзитета попут Харварда или Јејла на чијим се Јутуб каналима могу наћи бројна корисна и занимљива предавања.

⁸ Аутори попут Фон Нојмана (Von Neumann) и Ликлајдера (Licklider) некад, а данас Хејлигена (Heylighen), Курцвејла (Kurzweil), Санкара (Sankar) и др. увелико расправљају о појмовима „глобални мозак“, „глобална свест“ (Global Brain) и симбиози човека и рачунара, односно интернета као једног од најбитнијих открића нове технологије.

⁹ Термин „злоупотреба“ се у овом случају користи у најширем смислу, будући да у ту категорију спадају и нежељене и-мејл поруке тзв. спам, односно рекламне поруке које на мејл

ности података, као и крађа идентитета, највећи број корисника препознаје као опасност, те донекле предузима одређене мере заштите.

Међутим, бавећи се питањима приватности и сличним темама, никако не треба запоставити оне друге, мање видљиве, па самим тим и опасније проблеме којима је човек на интернету изложен. Тако треба обратити пажњу да су умрежене медијске технологије, као што су смарт (*smart*) телефони и онлајн друштвене мреже постали саставни део медијског репертоара широм света. Не само да ова чињеница иде руку под руку са огромним променама комуникационих пракси већ, што је још важније, такође указује на оно што Гиденс назива „трансформација интимности“ (Köhl and Götzenbrucker 2014, 509). Он каже да су савремена демократска друштва фокусирана на револуционарне процесе изазване сексуалном еманципацијом, што доводи до „широке емоционалне реорганизације друштвеног живота“ (Giddens 1992, 182). Онлајн друштвене мреже данас нуде могућност нарочитог експонирања (статуси, блогови, селфији, фотографије из приватног живота „подељене“ у јавности и сл.), те је широм света препознатљив тренд индивидуализације са којом се у досадашњој историји човечанства нисмо сусретали. Појединац се одваја од свог окружења, али не у смислу отуђења како се у први мах говорило, већ у правцу једног новог вида нарцизма у којем „Нарцис“ није подмирен дивљењем сопственом одразу са личног профила неке друштвене мреже, већ захтева дивљење и обожавање своје виртуелне околине (Milivojević and Ercegovic 2014). Дакле, опасности које се крију, нарочито на онлајн друштвеним мрежама нису техничке, већ психосоцијалне природе и треба им посветити посебну пажњу у виду додатног образовања. Може се рећи да у новонасталој ситуацији корисник неке од онлајн друштвених мрежа, а нарочито оних које имају дозвољен тзв. отворен приступ, речено новинарским речником, постаје главни и одговорни уредник свог профила, а са порастом броја оних који га прате (*followers*), расте и његова одговорност, односно стиче већи утицај садржајем који креира и пласира путем медија тј. интернета. С тим у вези, ствара се потреба за овладавањем новим вештинама које се односе на управљање медијима масовног комуницирања и њихово правилно коришћење.

2. ИНТЕРНЕТ: МЕДИЈ ЗА МАСОВНО КОМУНИЦИРАЊЕ

Креирање медијских садржаја никада није било једноставније него што је то данас. Уз помоћ интернета, и њихово пласирање такође је постало више него једноставно. Такође, мултимедијалност, односно свеобухватност (текст, видео и аудио запис) коју Мрежа као медиј нуди, интернету даје невероватну предност над свим другим медијима за масовно комуницирање. Међутим, иако су установљени одређени стандарди, преовладавајуће је мишљење да на интернету као и у новинарству не важе никаква правила, те да је објективно новинарство скоро у потпуности нестало. Песимисти, попут Сандре Мимс Роу, бивше уреднице портландског листа *Орегониан*, тврде да се појавом интернета отвара могућност да свако ко има модем и интернет конекцију може бити новинар, те да нови медиј неће прихватити старе стандарде. Роу тврди да интернет више цени брзину и сензацију наспрам тачности (Rowe

адресу стижу преко базе података неке онлајн заједнице којој је корисник приступио без намере да прихвати те рекламне поруке. Дакле, не односи се искључиво на крају идентитета или злоупотребу платних картица, како се обично разуме.

1998). Међутим, насупротив таквом уверењу, интернет својом ширином и доступношћу управо на пољу слободног и објективног новинарства нуди неслућене могућности. Трендови на тржишту у којем учествују традиционални медији, а на којима доминирају производи попут оних који се зову „новина“, односно „тираж“ или „гледаност“ и „вест“ као да журнализам враћају два века уназад када су за добру причу била дозвољена сва средства, јер је нажалост, борба за демократичност и објективност „седме силе“ изгубљена спрам финансијских интереса. У бојазни од непродатог огласног центиметра или секунде, односно пажње читалаца и публике, сведоци смо да су новине данас препуне сензационализма, површности и непроверених информација. „Мазање очију“ јавности због недостатка правих вести или жеље да се оне избегну, резултира смањеним тиражима у штампаним медијима и опадањем гледаности, односно слушаности у електронским. Укупни резултат и у једним и у другим своди се на неповерење реципијента, када су класични медији, односно радио, телевизија и штампа у питању (Каваја 2011; Wise 2012). Међутим, нису само чиниоци јавног мњења, односно грађани, ти који традиционалним медијима окрећу леђа. Према Франсису Балу, научници, књижевници, политичари и свештеници такође осуђују медије за оно што чине или не чине. Он сматра да је моћ информисања митологизована, те да предрасуде о класичним мас–медијима, нереална предвиђања будућности комуникација јесу различите представе које усаглашавају вечити конзерватизам са свим прошлим садашњим и будућим егизмима како би се сузиле аутономност новинара и независност информисања (Бал 1996, 110). На овај начин се оптуживањем за искривљење сваке слике коју покуша да прикаже, новинару који делује у било којем облику стандардних медија, поред директног утицаја и индиректно ствара додатни осећај тескобе и неслободе у изражавању и обављању посла.

Класични медији дакле, све више представљају веома скуп огласни простор у којем се великим компанијама, захваљујући одређеним медијским садржајима сервера сегментирана и спремна потребна циљна група у виду масмедијске публике, односно корисника тих медијски садржаја. Наравно, огласна секунда или центиметар су неодвојиви сегмент функционисања било којег медија, али директна веза између оглашивача и понуђача огласног простора ствара и својеврсну економску зависност медија у односу на компанију која се оглашава (Ерцеговац 2014, 438–439). С друге стране, законски оквири којима се на одређени начин ограничава делатност електронских и штампаних медија ствара, додуше мање видљиву у односу на економски притисак, зависну везу и са политичким чиниоцима једне државе. Наиме, држава сматра да је њен задатак да контролише „механизме информисања које у очима свих представља кључ демократије. Тако у име информисаности владајући ставови и преовлађујућа излагања отварају врата дезинформацији“ (Бал 1997, 114). С треће стране, општа нетранспарентност власничке структуре медијских организација, услед које је могућ пласман жељених (дез)информација, грађане као кориснике медија поставља у прилично незавидан положај када је информисаност о догађајима и појавама од општег значаја у питању. Такође, још један од основних проблема лежи и у чињеници да новинарство „никада није досегло друштвени статус струке, будући да је могуће бављење овом професијом без институционалног стручног образовања и формалне друштвене потврде стручне компетентности новинара“ (Милетић и Милетић 2012, 224). „Више се не говори о слободи оснивања одређених новина већ о потреби да се сачува плурализам“ (Бал 1997, 111). Пјер Нора, пак, сматра да се у медијима одвија својеврсна верзија „допунског рата“ између већ

поменутих центара моћи. Те центре некада су представљале САД и СССР, док се данас тај сукоб одвија између великих глобалних тј. мултинационалних компанија.

Иако је незахвално генерализовати ситуацију, али кад се искључи рад традиционалних медија као могући израз независног журнализма, преостаје истраживање могућности које нуди нови медиј, односно, интернет. Веб или онлајн новинарство заправо нуди двоструку корист у односу на класичне медије. Прва је свакако могућност рада без спољних притисака и утицаја, а друга се огледа у могућности самозапошљавања што, мора се признати, није незанемарљив бенефит (Ерцеговац 2014, 440). Нажалост, илузија да је новинарство искључиво позив који обавезује његове делатнике да извештавају јавност о битним променама у друштву, престала је да постоји оног историјског тренутка када је прва вест продата, као било који други производ на тржишту.¹⁰ С једне стране, то је разумљиво колико и плаћање прегледа код лекара на шта указује и Жакет који каже да кад о новинарству мислимо као о бизнису, новинарска етика треба да постане посебна грана пословне етике. Он даље тврди да су тада моралне дилеме и потенцијални сукоби између информативности и профита аналогни оној врсти моралних дилема с којима се сусрећемо и у другим професијама које су бар делом вођене тежњом за профитом, као што су медицина, инжињерство и право (Жакет 2007, 116). Међутим, иако теорија тврди једно у међувремену, како је већ раније речено ту једноставну понуду и потражњу за самом информацијом пореметили и извитоперили други интереси. Концепт „предузетничког новинарства“ (*entrepreneurial journalism*) почео је да се развија као одговор на наведене изазове, у САД још пре неколико година, а који је, међутим, још увек недовољно познат у домаћој јавности, јер је тек крајем октобра 2013. одржан први семинар на ову тему (Недељковић 2013). Семинар је окупио новинаре из југоисточне Европе, који су током три радна дана учили како да самостално покрену своје медијске пројекте на интернету као и да обезбеде њихову финансијску одрживост.¹¹

Упркос оваквом општем стању, за интернет се може рећи да и даље нуди многобројне могућности управо на пољу журналистике, али, чини се да је тај потенцијал ипак недовољно коришћен. Наиме, онлајн новинарство као модерни технолошки производ глобалног медија каква је светска виртуелна мрежа свакако може бити примењено и доступно свуда и свима онима којима су доступни рачунар и интернет конекција, а ипак је, нарочито у региону, веома мало коришћен у те сврхе. Објективно новинарство у оној форми у којој га теорија замишља не може постојати или барем не у довољној мери чак ни у тако шороко доступној мрежи каква је интернет из простог разлога јер човек/новинар сам по себи није објекат, већ субјективно мислеће биће са одређеним ставовима. Француски теоретичар Волков истиче да чињеница није информација, већ да она то постаје када је информатор пренесе ономе ко се информише, као и да информација никада не садржи стопроцентну истину (Волков 2002, 17–18). Као и многи други теоретичари и он сматра да сваку информацију која претендује да је објективна треба разматрати с подозрењем (Волков 2002, 18), па с тим у вези треба рећи да тај виртуелни простор који данас називамо интернет своју предност проналази у разноврсности коју нуди и могућности да се

¹⁰ О моралним недоумицама приликом извештавања и односу између идеалног и реалног стања у новинарству више у: Жакет 2007, 115–120.

¹¹ О финансијској одрживости информативних портала, као и етици у онлајн журнализму детаљније у: Ercegovic 2014.

један догађај проматра са различитих страна и из других углова. Ипак упркос тој чињеници, на домаћем сајбер терену највећи број интернет портала, заправо је везан за неки тип класичног медија и служи као „teaser“ или допуна свом штампаном, односно електронском издању. Уређивачка политика таквих портала нима-ло се не разликује нити има било какву аутономију у односу на „матичну“ редакци-ју. У земљама у којима је присутан већи број независних портала, истраживања по-казују да се поверење корисника гради управо на поузданости, правремености и одсуству пристрасности у извештавању.

Поред слободе, коју као простор који се теже контролише у систему ути-цаја, интернет нуди и брзину као још једну предност над класичним медијима, ме-ђутим, управо се, како неки теоретичари тврде, у том чиниоцу крије и најслабија тачка потенцијалних онлајн информативних портала. Наиме, ритмови природе ко-јима се човек некада руководио, замењени су ритмовима технологије, јер данас, уп-раво захваљујући развоју информационих технологија, а посебно интернета, вре-ме како примећује и антрополог Томас Хилан Ериксен, посматрано као начин ства-рања растојања и близине више не постоји. Он подсећа на закључак француског теоретичара брзине Пола Вирилија који каже да у времену интернета „живимо у времену без кашњења“ (Ериксен 2003, 76). Ериксен наводи да глобалне телекому-никације засноване на истовремености стварају другачије оквирне услове људског постојања, више него све раније технологије, али да се електронска револуција мо-ра посматрати као непосредан продужетак ранијих иновација. Историјско–техно-лошки след од индустријске револуције до данашњих дана, неминовно је водио уб-рањању и парадоксу да човек данас функционише у служби технологије и њеног да-љег развоја, које је оно створило.

Крејг тврди да већина аналитичара сматра да је брзина, односно брзоплет-ност једина права претња онлајн новинарства и истиче да је притисак да се добро припремљене приче представе одмах, заправо сажет у изразу „буди први, али уради то добро“ (Крејг 2010, 348). Он даље каже да чињеница да се у онлајн издањима грешке могу брзо исправљати чак и у већ објављеном тексту у ствари представља за-вођење публике претходно објављеним грешкама. Ова врста погрешке, нажалост, ни-како није ексклузивитет најмлађег медија масовног комуницирања, те се може рећи да је брзина сасвим сигурно у модерном новинарству у потпуности заменила појам „правремено“.

Поред брзине која се (у виду брзоплетости) јавља као главна претња онлајн новинарства, евентуална опасност која би могла да угрози онлајн информативну заједницу јесте и активност новинара на друштвеним мрежама. Наиме, у дигитал-ном времену, понашање и деловање нарочито је приметно у сфери онлајн друштве-них мрежа, а присуство новинара на таквим виртуелним платформама вишеструко представља предмет промишљања. С једне стране, новинара треба посматрати као субјект тј. као директног учесника у виртуелној друштвеној заједници, па начин на који се опходи према другим корисницима, странице које посећује и фаворизује, коментари које даје, као и „статусе“ које поставља, треба сагледавати из угла нови-нара–корисника, тј. активног учесника, док је с друге стране он и посматрач таквог вида живота. Новинар, у првом случају има улогу јавне личности, чија не само ис-казана јавна реч, већ и свака друга акција има своју тежину, те новинар сноси одго-ворност за сваку активност на било којој друштвеној мрежи. У другом случају, но-винар црпи велики број информација управо са ових платформи. „Пратећи“ јавне и

друге личности, као и организације, у могућности је да надгледа велики број догађаја, практично из своје канцеларије тј. са свог рачунара или мобилног уређаја (Ersegovac 2014, 450). Улога новинара–извештача се на овај начин значајно изменила, а удобност коју овакав вид новинарства пружа, може понекад имати превисоку цену уколико би се новинар ослонио на друштвене мреже као једини или главни извор информација. Грешке до којих се на овај начин долази могу се предупредити уређивачком политиком као и сетом правила саме редакције који би се односили на овај проблем. У сваком случају, не треба заборавити „златно“ правило традиционалног новинарства које налаже да сваку информацију треба проверити из најмање два извора.

Јавно информисање, као основна друштвена функција новинара, појавом интернета умногоме је олакшана. У време када је интернет почео да се развија првенствено као глобални медиј масовног комуницирања али и „канал за дистрибуцију информација, изгледало је да ће број оних који нуде информације бити бесконачан. Међутим, иако је приступ Мрежи слободан и свако може да пласира своје информације, ипак број тзв. комерцијалних текстова и званично нуђених вести остаје ограничен“ (Рус–Мол 2005, 159), те су читаоци, односно корисници већ у могућности да „филтрирају“ и креирају мишљење о одређеним порталима. Тако се поверење и кредибилитет гради правовременим, актуелним и објективним извештавањем, а углед стиче и изван интернета. Будући да „дуже од пола века, негодовање интелектуалаца свих категорија, упућено радију и телевизији, а још чешће онима које жигошу именом мас–медија представља једну од омиљених делатности данашњих демократија“ (Бал 1997, 109), може се рећи да интернет као сасвим нови медиј пружа још једну шансу новинарству као независној професији.

3. ОНЛАЈН ДРУШТВЕНЕ МРЕЖЕ И МАСОВНО КОМУНИЦИРАЊЕ

3.1. Карактеристике мас–медијског модела комуницирања на онлајн друштвеним мрежама

Онлајн друштвене мреже поред своје основне улоге да повежу кориснике са њиховом породицом, рођацима, пријатељима и познаницима, те да склапају нова познанства, у последње време све више преузимају и улогу медија за масовно комуницирање. Ова тврдња своје упориште проналази у чињеници да се једна вест (статус, фотографија, видео или неки линк), вирално може дисеминирати до великог броја реципијената. Према Милетићу, „масовно комуницирање је облик комуницирања у којем се масовним медијима дисеминирају поруке из комуникационих центара до припадника масовне публике. За разлику од свих осталих облика комуникационе праксе масовно комуницирање увек је посредно, јер се поруке саопштавају и примају коришћењем медија масовног комуницирања. Зато је масовно комуницирање нужно јавно комуницирање, будући да су медијски садржаји доступни свим људима који су у датом тренутку, са различитим мотивима, вољно или невољно, изложени мас–медијима“ (Милетић и Милетић 2012, 173). У овом случају, сваки јавни¹² профил представља неку врсту комуникационог центра из којег се поруке пласи-

¹² Под јавним профилем се подразумева профил који је свима доступан, односно профил корисника који креира садржаје који могу бити свима видљиви. За разлику од јавних постоје и затворени или делимично отворени профили чији корисници креирају поруке тј. садржаје

рају према масовној публици. С друге стране, „масовна публика је аструктурална друштвена група, својствена искључиво масовном комуницирању, која обједињује карактеристике масе и публике. Масовна је, будући да је број њених припадника неодредив, у комуникационој улози прималаца порука персонално су непрепознатљиви, као појединци и примарне групе просторно су дислоцирани, неповезани и неорганизовани, са појединачно и групно неутврдивим временом излагања порукама које се дисеминирају масовним медијима. Публиком је чини изложеност одређеном мас–медију или медијима, односно одређеним порукама, тзв. медијским садржајима који су својствени експресивним могућностима појединих медија масовног комуницирања“ (Милетић и Милетић 2012, 172). Дакле, реципијенти поруке која је послата каналима друштвених мрежа на интернету и која на већ поменути вирални начин долази до њих у потпуности одговарају овој дефиницији масовне публике.¹³

Оно што је новост на интернету (на порталима, а нарочито на онлајн друштвеним мрежама) у односу на класичне медије јесте повратна реакција публике. Наиме, за разлику од традиционалних медија код којих се поруке шаљу само у једном правцу, интернет омогућава простор за коментаре реципијената, па се тако испод бројних објава на онлајн друштвеним мрежама, али и испод текстова на информативним порталима могу пронаћи и дијалози и расправе и међу сасвим корисницима (припадницима публике). Такође, тај простор омогућава и креаторима садржаја, односно пошиљаоцима да виде какав ефекат је њихова порука произвела у одређеном тренутку, али и да свака од тих у хијерархијском смислу мањих порука (коментара) добије облик мас–медијске поруке, будући да заједно са главном поруком вирално „путује“ даље до других реципијената.

У овом смислу, сваки корисник би требало да у потпуности буде свестан одговорности за јавно изговорену реч, као и утицаја који потенцијално поседује у односу на реципијенте до којих на овај начин досеже. Потер говори о склоности човека да кривицу, односно одговорност пребаци на другог као и да је спознаја личне одговорности можда најтежа од десет техника или стратегија које предлаже за побољшање медијске писмености (Потер 2008, 510). Чинећи свој профил доступним широј публици, односно јавности, припадници онлајн друштвених заједница свесно или не уједно бирају и да ли ће прихватити ову стратегију или ће је одбацити.

Примери који би најбоље могли да опишу моћ онлајн друштвених мрежа као медија масовног комуницирања су најновији тзв. *#ice_bucket_challenge*¹⁴ који се друштвеним мрежама проширио као позив на хуманитарно деловање или чувени *#selfie*,¹⁵ самофотографисање углавном камером мобилног телефона, акција која се

видљиве само оним корисницима са којима су повезани или чак само онима за које су они претходно одредили да буду видљиви.

¹³ Према комуниколошкој дефиницији (Милетић и Милетић 2012), поруке које из једног центра (профил на онлајн друштвеној мрежи) дисеминирањем (вирално) досежу до неутврђеног броја људи, сваку онлајн друштвену мрежу чине једним делом медијем масовног комуницира. Иако у виртуелном свету човек склапа пријатељства аналогно реалном, управо вирално распрострањење информације раздваја интерперсонално комуницирање од виртуелног, које захваљујући опцијама попут *share*, *retweet*, *reblog* и сл. добија облик масовне комуникације, а корисници одређене виртуелне заједнице до којих порука стиже, постају део масовне публике.

¹⁴ <http://tvnz.co.nz/national-news/charities-benefit-viral-ice-challenge-6023429>

¹⁵ Већина психолога овај феномен објашњава преко феномена нарцистичке културе, о којој говори Кристофер Лаш. Он наиме говори да у оквиру сексуалности емаципација појединца

наизглед без неког посебног разлога проширила на исти начин. И у једном и у другом случају, тек када се активност довољно проширила интернетом и постала позната изузетно великом броју људи, класични медији су на неки начин „преузели вест“, још више јој дајући на значају.

Израда селфија је у међувремену препозната¹⁶ као одређена врста друштвене сметње која прети да постане још једна врста зависности коју је створио управо интернет. Овај феномен произилази из конвергенције технологија и као резултат такође захтева конвергентне, интердисциплинарне теоријске приступе, који обухватају културне и студије медија, историју уметности и визуелне културе, студије интернета, технологије и студије онлајн друштвених заједница, антропологије, социологије и студије филма (Warfield 2014), међутим селфи дефинитивно није прва појава која одражава нарцисоидност човека и његову нарцисичку културу. Ипак, може се рећи да је најраспрострањенији ритуал те врсте управо захваљујући мас-медијском карактеру интернета и друштвених мрежа на интернету.¹⁷ Да би се проверио ниво свести о потенцијалном проблему испитиван је став учесника према овом феномену дељења фотографија путем онлајн друштвених заједница, као и однос према тој релативно новој појави који означава самофотографисање камером углавном мобилног телефона, која се касније пласира на тзв. лични профил на друштвеним мрежама.

3.2. Селфи: значајан феномен комуницирања на интернету

Током маја и јуна месеца 2014. године спроведено је истраживање¹⁸ о изради и постављању селфија на онлајн друштвеним мрежама. Сврха овог истраживања је да се укаже на проблем који ова појава доноси у виду развоја савременог нарцисоидног друштва, а циљ да пружи почетне податке о томе у којој мери су корисници онлајн друштвених мрежа свесни опасности коју феномен селфија доноси. Испитивање је рађено путем анонимне анкете која је обухватила 402 испитаника, искључиво корисника различитих друштвених мрежа на интернету. Међу испитаницима се нашло 48% мушкараца и 52% жена старосне доби од 15–65+ година, подељених у старосне групе и различитих образовних профила.

Упитник се састојао од десет питања у којима се поред демографских података од испитаника тражило да наведу све онлајн друштвене мреже које активно користе, затим које фотографије најчешће постављају на својим профилима, да ли

од древних табуа не доноси задовољење већ да он/она тражи тренутно задовољење и живи у стању забринутости и вечно незајажљивих жеља. Доказујући еволуцију књижевности, образовног система, масовних медија и политичког дискурса, Лаш исцртава „географију“ савременог нарцизма у којем види завршну фазу сумрака цивилизације (Lasch 1991).

¹⁶ О овом феномену се између осталих више може прочитати и на линковима: http://www.medicinenet.com/body_dysmorphic_disorder/article.htm, <http://dailylounge.com/the-daily/entry/science-confirms-that-selfies-are-the-worst>, <http://www.psychologytoday.com/blog/positively-media/201304/selfies-narcissism-or-self-exploration>,

http://www.huffingtonpost.com/2014/03/25/selfie-addiction-mental-illness_n_5022090.html

¹⁷ Више о развоју овог феномена у: Demere 2014.

¹⁸ Аутори истраживања: Ивана Ерцеговац и Тајјана Миливојевић, Факултет за културу и медије, Мегатренд универзитет.

су упознати са термином „селфи“, као и да ли имају обичај да се фотографишу на тај начин. Такође, учесници анкете је требало да одговоре на питање у да ли и у којој мери им смета постављање селфија, као и шта тај термин за њих тачно значи.

Истраживање је показало да највећи број, чак 76% испитаника има обичај (од „веома ретко“ до „да, често“) да услика селфи, као и да само 4% њих сматра да је појава селфија на друштвеним мрежама узнемиријућа.

Из истог истраживања може се видети и да израда селфија заправо представља резултат копирања других, јер највећи број испитаника (78%) није умело да одговори конкретно шта за њих представља та појава, већ су углавном одговарали да је то „чиста забава“, „нормалана појава“ или „нешто што им не смета“. Тек мањи део испитаника је одговорио да је селфи начин да се боље прикажу (познатом или непознатом) окружењу (8%), а нешто више (11%) изјаснило се о селфијима као неповољној појави. Немогућност највећег броја испитаника да конкретније образложи свој став још је један показатељ да је једна другачија врста образовања, односно медијска писменост више него неопходна сваком друштву.

4. НОВА ВРСТА ПИСМЕНОСТИ: ЧИТАЊЕ И ПИСАЊЕ МЕДИЈА

У последње време се све више говори о медијској писмености и неопходности те врсте образовања како публице, тако и садашњих, али превасходно будућих медијских радника.

Подизање свести у овом смислу од вишеструке је користи друштву у целини. Џејмс Потер наводи да су предности бројне, али нарочито издваја жељу за разноликошћу медијских порука, веће самопрограмирање менталних кодова и чини се најважнију, а која је у потпуности у складу са дужностима реципијената медијских порука о којима је већ било речи, већа контрола над медијима (Потер 2008, 56). Потер даље истиче да масовни медији представљају предузећа која поседују висок ниво способности да привуку пажњу публице као и да утичу на стално коришћење њихових производа. Оно што медијска писменост може у том смислу да омогући јесте препознавање тренутка када се циљеви публице и медијског предузећа не поклапају, те настаје својеврсно убеђивање. У таквим ситуацијама, медијски писмен појединац лако се може окренути и отићи у другом правцу. Такође, Маклуанове идеје о разумевању медија су од суштинске важности за психологију медија (Џајлс 2011, 15) и њихово даље тумачење у правцу медијског образовања, јер оне заправо изискују да сваки нови медиј који настане у савременом друштву треба третирати као сасвим нов културни феномен.

Тофлер је својевремено говорио о „информационој презасићености“, те да се човек свакодневно сусреће са великом количином вербалног и визуелног материјала, што га на крају може довести и у стање потпуне дезоријентисаности (Toffler 1970, 350–354). На ту тему Џајлс се надовезује тврдећи да „бисмо могли да издвојимо поуздане или корисне информације од смећа, маркетинга и чистих лажи, потребно је да поседујемо одређени ниво медијске писмености који није увек у оквирима наших могућности. Исход може да буде и стање 'медијског слепила', када нисмо у могућности да утврдимо извор информација које стичемо и мешамо наше стварно искуство са посредованим“ (Џајлс 2011, 19). Дакле, разумевање психологије самих медија неопходан је део медијског образовања. За ову компоненту, медије је потребно разумети не као технолошке инструменте, већ на начин како им је и сам Маклуан приступао: као самој медијској поруци (McLuhan 1964, 7–21). Ме-

дијско описмењавање погодује публици у конзумирању садржаја свих облика мас-медијског комуницирања, а не само комуникацији у виртуелној сфери. Ова врста образовања помогла би у уздизању квалитета медијских садржаја на свим нивоима, с тим да је ослобађање од државних и економских званичних и незваничних регулаторних тела, као и значај финансијске одрживости и даље на страни интернет портала, када се говори о информативним гласилима.¹⁹

Из генерације у генерацију, откривамо очигледно: сама технологија није никакв спаситељ. Мобилни телефони, видео игре, друштвене мреже, електронске табле за писање и интернет неће аутоматски побољшати образовање, ништа више него што су то учинили радио или телевизија. Иако деца и млади користе дигиталне медије, они нужно не постају ни паметнији или дигитално писменији (Hobbs 2010, 50). Медијска писменост је, у смислу критичке рецепције и вредновања медијских садржаја, исходиште образовања за медије, које се заснива на четворокорачном дидактичком моделу, скраћено названом „САРА“ по међузависним елементима модела: свесности, анализи, размишљању и акцији (Милетић и Милетић 2012, 191).

ЗАКЉУЧАК

Одређене карактеристике интернета, као новог медија за масовно, али и свако друго комуницирање представљају предност у смислу брзине и доступности. Он-лајн друштвене мреже и остале комуникационе платформе у виртуелном свету понајвише у том домену достижу врхунац своје сврсисходности, јер између осталог омогућавају зближавање које је физички немогуће.²⁰ Државне границе и географска удаљеност на интернету су поништене, па је тако посредством разних поменутих платформи омогућено синхронно и асинхронно, али свакодневно комуницирање између пријатеља, рођака и пословних партнера без обзира на то колико су у стварном свету удаљени једни од других. Такође, не сме се заборавити и да је појавом тзв. блогосфере и независних информативних портала који се прилично једноставно могу „паркирати“ на своје домене омогућен приступ јавности, те тако за разлику од традиционалних медија интернет представља практично једини простор у којем се појединац може слободно, неспутано и јавно изразити. Међутим, налазимо у ситуацији у којој технологија еволуира брже од човека, те се тако сведочи чињеници да постоји више злоупотребе него употребе. О њима наравно треба бринути, али је такође више него неопходно даље истраживати и откривати потенцијале које виртуелни свет несумњиво још увек скрива од обичног корисника. Отворени интернет је израстао у медиј као ниједан други до сад. Када се посматра као медиј масовног комуницирања примећује се да он спаја карактеристике традиционалних медија као што су емитовање и телекомуникације, али их такође и унапређује на начине који револуционализују аспекте цивилног друштва, предузетништва и политике.

Пре интернета, традиционални медији (као што су телевизија или новине) били су главно средство којим се могло досегнути до великог броја људи и ови медији имају велики број важних карактеристика (Kende 2014, 65). У односу на интернет,

¹⁹ О спровођењу медијског образовања више у: Потер 2008.

²⁰ Овде се, притом, не мисли на зближавање међу људима који се не познају међусобно у реалном животу, већ на одржавање контаката, дружење, или чак пословање међу људима које, без интернета услед превелике удаљености физички не би било могуће.

као кључну разлику у првом реду треба истаћи однос „један према многима“, што омогућава власнику (припаднику неке од интересних сфера, као што су економија или политика), да пласира оне садржаје гледаоцима, слушаоцима, или читаоцима које жели. За разлику од класичних, интернет нуди и опцију новинарског предузетништва где сами новинари имају прилику да без притисака поменутих интересних сфера и сумњивих власничких структура обављају своју делатност на најобјективнији могући начин. Друго, традиционални медији су углавном „једносмерни“, што подразумева да не дозвољавају повратну информацију и комуникацију са творцем поруке путем истог медија, што је опет на интернету могуће. На крају, ови медији (радио, телевизија и новине) у суштини су ограничени на национални домет, што због комерцијалних разлога, што због услова лиценце, док на интернету таква ограничења не постоје будући да се највећем броју сајтова и друштвених мрежа може приступити са готово било које тачке на планети, под условом да постоји омогућен приступ Мрежи.

„Судећи по времену које проводимо с њима, ми своје медије волимо (Потер 2011, 25), јер време које се проводи уз медије расте из године у годину. Истраживања²¹ која се спроводе у САД од 2005. године показују да Американци проводе чак 70% будног времена уз медије. За разлику од времена проведеног уз медије, време које се посвећује раду износи тек 21%. На глобалном нивоу,²² ове бројке нису нимало другачије, па је закључак да просечан човек који има приступ свим данас познатим медијима око 11 часова дневно проводи уз њих. Такође, та истраживања показују и да се време проведено уз онлајн медије (рачунар, мобилни телефон, таблет) повећава и да је у последњих годину дана време проведено онлајн доминантније у односу на време проведено уз традиционалне медије. Што се тиче домаћег терена,²³ корисници интернета у највећем броју своје онлајн време троше на онлајн друштвеним мрежама. Такође, тенденција раста читава се и у коментарисању на форумима, блогovima и информативним порталима.

Како приступ интернету преко било којег уређаја очигледно подразумева и све већу интерактивност, потреба за медијским образовањем постаје све већа јер, наиме, није неопходно само препознавање и класификација примљеног садржаја о којем је говорио Џајлс, већ и способност његовог квалитетног креирања и пласирања. Такође, у овом смислу неопходна је и свест о одговорности о којој је већ раније било речи.

На крају, треба истаћи да сваки од приближно три милијарде корисника интернета у исто време може бити и креатор али и конзумент садржаја. Сајтови, блогови, видео, твитови, и др. могу се пласирати и може им се приступити путем највећег мас-медија који постоји. Аудио и видео позиви и конференције се могу успостављати без обзира на даљину и трошкове. Међутим, поменуте активности нису ограничења само традиционалних медија. Предности интернета на располагању су и државној администрацији која може да користи интернет за пружање услуга и регулисање пореза, као и да омогући грађанима да бирају, затим да покрећу петиције, али и да надгледа оперативност својих радника на мрежи. Такође, у економској сфери, предузетници не само да добијају ново тржиште за робу или услуге, већ и нови начин управљања финансијама. Извођачи и аутори уз интернет добијају но-

²¹ <http://www.bsu.edu/up/article/0,1370,32363-2914-36658,00.html>

²² <http://blog.globalwebindex.net/online-time-now-exceeds-offline-media-consumption-globally/>

²³ http://www.mc.rs/upload/documents/saopstenja_izvestaji/2012/120712_IPSOS-koriscenje-novih-medija.pdf

ви глобални медиј за дистрибуцију или продају својих остварења, а нови уметници се могу афирмисати управо на Мрежи.

Другим речима, иако виртуелни свет, који човек препознаје под називом интернет, крије неке познате, али и неке још увек непознате опасности и замке, у комуниколошком, али и у сваком другом смислу, нуди сувише примамљив простор за нове видове комуникационе праксе у познатим комуникационим ситуацијама, да би човечанство допустило да „виртуелни“ ресурси буду искоришћени мало или нимало. Интернет сам по себи не обезбеђује квалитет и домет комуникације, јер то зависи од многих других фактора и елемената, али представља средство помоћу којег многи појединци, чији се глас иначе не би чуо, могу да изразе и покажу и манифестују своје способности и креативност. Реч „могућност“ је овде значајна, она значи и „моћ“: могућност, односно моћ да се учини нешто што раније, пре појаве дате технологије, није могло да се оствари. То што интернет, као и све друге технолошке иновације, има амбивалентну природу, што може конструктивно да се употребљава као и да се злоупотребљава представља изазов на који друштво и појединци треба да одговоре адекватним законима, образовањем и подизањем свести, институцијама и моралним нормама.

ЛИТЕРАТУРА

- Бал, Франсис. *Моћ медија*. Београд: Clio, 1997.
- Волков, Владимир. *Дезинформација – Од Тројанског коња до интернета*. Београд: Наш дом, 2001.
- Wise, Michael. *Istraživanje otkriva nedostatak poverenja u tradicionalne medije*. 2012. Доступно на: <http://rs.ejo-online.eu/1996/ekonomija-medija/istraživanje-otkriva-nedostatak-poverenja-u-tradicionalne-medije>, приступљено 29. 9. 2014.
- Warfield, Katie. „Making Selfies/Making Self: digital subjectivities in the selfie.“ Presentation at the *Fifth International Conference on the Image and the Image knowledge Community*, Freie Universität, Berlin, Germany. October 29–30, 2014. Доступно на: <http://kora.kpu.ca/cgi/viewcontent.cgi?article=1008&context=facultypub>, приступљено 12. 11. 2014.
- Giddens Anthony. *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press, 1992.
- Global Internet User Survey, 2012. Доступно на: <https://www.internetsociety.org/internet/global-internet-user-survey-2012>, приступљено: 20. 7. 2014.
- Demere, Claire H., „The Viewing Self: A Reflection on Mirrors as Medium from the 1960s to the Present“ (2014). *Senior Projects Spring 2014*. Paper 28. Доступно на: http://digitalcommons.bard.edu/senproj_s2014/28, приступљено 23.7.2014.
- Ериксен, Томас Хилан. *Тиранија тренутка*. Београд: Библиотека XX век, 2003.
- Ercegovic, Ivana. „Onlajn novinarstvo: mogućnost za nezavisno delovanje profesije.“ *Medijski dijalozi* 19, 7 (2014): 437–453.
- Жакет, Дејл. *Новинарска етика – морална одговорност у медијима*. Београд: Службени гласник, 2007
- Каваја, Јелена. *Неповерење у медије, и старе и нове*. 2011. Доступно на: <http://www.politika.rs/rubrike/spektar/zivot-i-stil/Nepoverenje-u-medije-i-stare-i-nove.lt.html>, приступљено 29.9.2014.
- Kende, Michael. *Global Internet Report 2014: Open and Sustainable Access for All*. Geneva: Internet Society, 2014.
- Köhl, Margarita Marie and Gerit Götzenbrucker. „Networked Technologies as Emotional Resources? Exploring Emerging Emotional Cultures on Social Network Sites such as Facebook and Hi5: A trans-cultural Study“. *Media Culture Society* 36 (2014): 508–525.

- Крејг, Ричард. *Онлајн новинарство*. Београд: Clio, 2010.
- Lasch, Christopher. *The Culture of Narcissism: American Life in an Age of Diminishing Expectations*, New York: W. W. Norton & Company, 1991.
- McLuhan, Marshall. *Understanding Media – The Extensions of Man*. London: The MIT Press, 1994.
- Милетић, Мирко и Невена Милетић. *Комуниколошки лексикон*. Београд: Мегатренд универзитет, 2012.
- Milivojević, Tatjana and Ivana Ercegovac. „Selfie or Virtual Mirror to New Narcissus: Emotional Literacy in Media Education.“ Presentation at the *Conference Media Literacy in Digital Age – Cultural, Economic and Political Perspective*, June 6–7. 2014, Zagreb, Croatia.
- Недељковић, Марко. *Онлајн медији – шанса за независно новинарство* (31. 10. 2013). Доступно на: <http://rs.ejo-online.eu/3663/ekonomija-medija/onlajn-mediji-sansa-za-nezavisno-novinarstvo>, приступљено 2. 11. 2013.
- Потер, Џејмс. *Медијска писменост*. Београд: Clio, 2011.
- Rowe, Sandra Mims. Leading the Way Out of the Credibility Crisis (12. 5. 1998). Доступно на: www.rjionline.org/ccj/speeches/leading-way-out-credibility-crisis, приступљено 30. 6. 2014.
- Рус-Мол, Штефан и Југослава Ана Загорац Кершер. *Новинарство*. Београд: Clio, 2005.
- Toffler, Alvin. *Future Shock*. New York: Random House, 1970.
- Hobbs, Renee. „Digital and Media Literacy: A Plan of Action.“ *The Aspen Institute Communications and Society Program*. Washington, D.C: The Aspen Institute, 2010.
- Џајлс, Дејвид. *Психологија медија*. Београд: Clio, 2010.
- www.internetlivestats.com, приступљено 31. 8. 2014.
- www.internetsociety.org, приступљено 18. 6. 2014.

INTERNET COMMUNICATION AND THE DEMOCRATIZATION OF THE INFORMATION SOCIETY

Summary: *Internet as a new media of mass, as well as any other type of communication has its advantage over the other, classical media in its speed and availability. Internet portals, social networks and other communication platforms in the virtual world in this area reach their peak of expediency because they allow informing and bonding that is physically impossible. The state borders and geographic distance on the Internet are spatially diputed, and it is possible through various platforms to communicate daily both synchronously or asynchronously. Also, the Internet has spawned the term "democratization of knowledge" which is mainly spoken of in a negative context, but which actually provides access to a number of findings (especially with the free online courses offered by Coursera, and similar services) to those social groups to which this knowledge is otherwise, because of the economic or/and geographical factors, unavailable. Thirdly, a mankind is witnessing to the general trend of control of the traditional mass media in which political and economic power sources are conducting the editorial policy in their behoof. In this sense, the Internet as yet insufficiently explored area leaves the space for independent portals where one can report freely and engage in the profession without detrimental (self)censorship.*

This paper discusses the advantages of the new media, but also provides a critical review and refers to many mistakes and pitfalls, where is necessary to take into account when being active in any of these domains. In this way, the article also points to the necessity of media education when using the Internet in any sphere in question.

Key words: *internet, media literacy, online journalism, internet portals, social networks.*

DA LI JE INTERNET MEDIJ ARTIKULACIJE NOVIH POLITIČKIH TOKOVA?

UDK 316.42:004.738.5

Isidora Jarić

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet
dorajar@eunet.rs

Valentina Sokolovska

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet
valentina.sokolovska25@gmail.com

Sažetak: *Tekst nastoji da mapira neke od problema sa kojima se susreću savremeni politički sistemi unutar koordinata značajno izmenjenih realnosti savremenih društava. Oslanjajući se na Gramšijev koncept kulturne hegemonije, Šicovo razlikovanje koncepta unutrašnjeg i spoljašnjeg vremena i Džejmsov koncept mnogostrukih realnosti unutar i između kojih teče ljudska svakodnevnica i Mafesolijev koncept osećanih maglina kao novih osnova društvenosti, tekst nastoji da razume i analizira specifične pozicije različitih (individualnih i socijalnih) političkih aktera i nove koordinate njihovih izmenjenih odnosa prema društvenim i političkim okruženjima unutar kojih delaju. Po mišljenju autorki, teorijska konceptualizacija ovih promena je važna iz najmanje dva razloga: prvo, jer smo svedoci da se političke promene u savremenim društvima u sve većoj meri odigravaju van koordinata realno postojećih političkih sistema i izmeštaju u viruelna prostranstva World Wide Web-a, i drugo, jer nam razumevanje ove nove političke dinamike može ponuditi dragocene informacije o mogućim pravcima razvoja kako samih političkih sistema, tako i društva kao celine. U aktuelnom trenutku kvalitet odnosa između političkih aktera i političkih sistema je u velikoj meri narušen što s jedne strane dovodi u pitanje opstanak političkih sistema kakve poznajemo, a sa druge strane ukida ozbiljan društveni dijalog o pravcima razvoja i budućnosti savremenih društava, jer se iz njega različitih političkih akteri dobrovoljno samoisključuju. Razumevanje i analiza ovih specifičnih okolnosti je važna jer nam može ponuditi dragocene informacije o mogućim vrednosnim i ideološkim aberacijama, nastalim unutar afektivnih maglina nestabilnih difuznih unija virtuelnih supra-singularnih realnosti, koje se u budućnosti potencijalno mogu, pojaviti kao konstituentni elementi novih političkih diskursa savremenih društava.*

Ključne reči: *politika, politički sistem, internet, društvena promena.*

Kordinate savremene svakodnevice izložene su intenzivnom procesu transformacije tokom poslednjih nekoliko decenija. Ovaj proces društvene i kulturne promene prisiljava različite (kolektivne i individualne) društvene aktere da uspostave određeni odnos prema tim promenama i prilagode svoje strategije društvenog delanja novim društvenim okolnostima. Naravno, sam proces prilagođavanja je potencijalno protivurečan, jer je njegov konačni ishod uvek proizvod mnoštva različitih uticaja kojima su (kolektivni i/ili

individualni) akteri koji prolaze kroz ovaj proces izloženi. Ovi uticaji se mogu nalaziti u različitim odnosima uzajamnih preklapanja, isključivanja, ignorisanja i mogu, ali i ne moraju nužno pratiti iste ili slične trajektorije. U tom smislu i konačni ishodi mogu biti shvaćeni kao evolutivni napredak ili maligna involutivna varijacija. Ovaj rad nastoji da razmotri i preispita moguće ishode procesa prilagođavanja građana novom društvenom kontekstu kroz artikulaciju novih oblika političkih praksi putem kojih savremeni građani nastoje da ostvare određeni politički uticaj, ali i da pronadju dostupni javni prostor unutar koga je moguće artikulirati određenu političku poziciju i dati oblik sopstvenom političkom angažmanu.

1. DRUŠTVENI KONTEKST

Stabilnost „modernog“ sveta naših predaka, čak naših roditelja, u mentalnim geografijama savremenih građana odavno je prestala da postoji. Neupitna vera u progresivni tok društvenog razvoja, koji prati povećanje konfora svakodnevice njegovih članova, koja je činila jedan od temelja društvene kohezije industrijskih društava zamenjena je svešću o postojanju mračne strane i ambivalentne prirode progresa koji poznajemo. Ekološke katastrofe, globalne pandemije, korišćenje oružja sa visoko kontaminirajućim uticajem na određenim ratom zahvaćenim lokalitetima, teroristički napadi, stalna globalna ratna pretnja sa apokaliptičnim posledicama, pomeranje granica ljudskog iskustva i egzistencije u medicinskom, socijalnom i psihološkom smislu samo su neki od obrisa nove realnosti *društvene krize* dugog trajanja čiji smo i mi protagonisti. Vera u budućnost koja donosi zadovoljstvo, bolje zdravlje i obrazovanje, sigurnost i olakšanje, unutar izmenjene svakodnevice zamenjena je *strahom* i *sumnjom* da je život u budućnosti koja dolazi uopšte moguć. Dodatnu neizvesnost produbljuju i posledice različitih i brojnih realizacija naučnih i tehnoloških inovacija koje se ispostavljaju kao nemilosrdne (Gray 2002,13), nepopustljive i najčešće dvosmislene u zahvatima i tragovima koje utiskuju u ljudsku egzistenciju. Na čudan i nepredvidiv način ove promene unutar realnosti svakodnevice prekrajuju, izmeštaju i zakrivljuju nekada neupitna prirodna i društvena, prostorna i vremenska, ograničenja koja se restrukturiraju, rastežu, nestaju, ili potpuno menjaju unutrašnji kvalitet naših, ličnih i socijalnih, života. Značajnu ulogu u tome ima i Internet, koji postaje jedno od omiljenih mesta susreta unutar panorame savremene svakodnevice. U tom smislu Internet postaje novi prostor na koji se naša svakodnevica proširuje i unutar koga se značajan deo realnosti svakodnevice odvija.

Mnogi savremeni teoretičari ukazuju na činjenicu da čovečanstvo ulazi u istorijsku epohu nestabilnosti, sumnji, straha, defragmentacije realnosti i široko rasprostranjene socijalne otuđenosti, koji erodiraju osnove nekadašnjih izvora socijalne solidarnosti, dovodeći u pitanje teorijsku funkcionalnost klasičnih pojmova kojima smo navikli da označavamo različite forme društvenosti (poput klase ili socijalnog sloja na primer) smatrajući ih decenijama pouzdanim analitičkim alatima u analizi socijalne realnosti. Ipak, ove promene iako velike ne ukidaju nužno mogućnost da neke od klasičnih teorijskih pristupa prilagodimo ovom izmenjenom kontekstu i učinimo ih funkcionalnim u razumevanju novih oblika socijalnosti.

Svaka socijalna promena, pre nego što se odigra u realnom prostoru i vremenu, mora biti konceptualizovana na nivou ideje i materijalizovana u izvesnom idejnom konceptu realnosti koji u izvesnom smislu determiniše odluke i pravce mišljenja individualnih i kolektivnih društvenih aktera. U tom smislu Gramšijev teorijski koncept *hegemonije* ni u izmenjenim društvenim okolnostima ne gubi na svom heurističkom značaju.

Osnovna pretpostavka teorije o hegemoniji je relativno jednostavna: „čovekom ne vlada samo sila, već i ideje“ (Bates 1975, 351). Nastojeći da uz pomoć nje objasni koncept klasne borbe Gramši u svojim beleškama iz zatvora kaže: “Kritičko razumevanje [...] dolazi kroz borbu političkih ‘hegemonija’, suprotstavljenih pravaca, prvo na polju etike, zatim politike, kulminirajući u višoj elaboraciji određene posebne koncepcije realnosti. Svest o pripadnosti konačnoj hegemonij sili [...] je prvi korak ka progresivno višoj samosvesti, u kojoj se teorija i praksa konačno sjedinjuju” (Gramsci 1948, 11). Dakle, promena se uvek dešava prvo u sferi ideja, kroz konflikt antagonističkih klasnih političkih pozicija, koje se artikuliraju kroz različite interpretacije etičkih normi, političkih strategija i, konačno, posebne klasno determinisane *koncepcije realnosti*. Klasa koja je u stanju da, konstruiše koncepciju realnosti koja je kompatibilna s duhovnim potrebama vremena i prepoznata kao deo ličnog iskustva većine, ima najbolje izgleda da zauzme hegemonu poziciju unutar klasnog poretka i uspostavi dugoročno stabilnu političku vladavinu. Bez jedinstva idejne koncepcije realnosti i političke akcije nema socijalne stabilnosti: “Duhovno vladanje je uslov političkog vladanja” (Kolakovski 1985, 273), kaže Kolakovski interpretirajući Gramšijevu ideju kulturne hegemonije. Centralna tema Gramšijevog interesa je kako nova klasa (u njegovom slučaju – radnička klasa) može preuzeti primat u socijalnom životu i organizovati svoju sopstvenu kulturu. Glavno pitanje, na tom putu, jeste kako ostvariti kulturnu hegemoniju pre preuzimanja političke vlasti. Kulturna hegemonija, za Gramšija, podrazumeva selekcionisanje i konceptualizovanje određenih mišljenja, vrednosti i normi koje će biti prihvatljive za većinu članova društva, kako bi se obezbedila dugoročna budućnost nove vlasti. Ovo je važan preduslov za sticanje političke vlasti, ali i neophodan uslov za njeno očuvanje.

Iako koncept hegemonije, Gramši promišlja u sklopu, mnogostruko različitog socijalnog konteksta, njegovi teorijski uvidi mogu se primeniti u promišljanju i razumevanju dinamike i procesa socijalnih i političkih promena i u savremenom socijalnom kontekstu – naravno, uz izvesne ograde i teorijske odmake u odnosu na izvornu teorijsku konceptualizaciju. Naime, u savremenom socijalnom kontekstu, zbog procesa defragmentacije pažnje i iskustava vezanih za svakodnevicu njegovih članova, gotovo da je nemoguće govoriti o hegemonij ideologiji društva kao takvoj. U izmenjenom socijalnom kontekstu fokus analize se mora izmestiti ka elementarnijim nivoima društvenosti, oličenim u određenim društvenim i/ili supkulturnim grupama čiji članovi dele neke fragmente/elemente svakodnevice oko kojih tematizuju svoje fantazije. U tako izmenjenim socijalnim okolnostima i očekivani zahvat kroz koji treba da prođe društvo je fragmentaran u odnosu na izvorni Gramšijev, jer uvek dolazi iz perspektive jedne ili više različitih socijalnih i/ili supkulturnih grupa, ponekad čak pojedinaca. Ipak, ne treba zanemariti kumulativni efekat mnoštva ovih partikularnih iskustava iz kojih proizlaze različiti hegemoni koncepti realnosti koji se u jednom trenutku socijalne egzaltacije mogu delimično preklopiti otvarajući krhku i kratkoročnu mogućnost za silovitu i brzu revolucionarnu intervenciju u socijalnu realnost.

Ovaj izmenjeni socijalni kontekst ne utiče samo na promenu kvaliteta društvenosti već na izvestan način menja i same pojedince. Polazeći od konstatacije Norberta Vajnera (Wiener) da smo toliko radikalno modifikovali sopstveno okruženje¹ da kao pos-

¹ „Ono što mnogi od nas ne shvataju je da je poslednjih četiri stotine godina veoma poseban period u istoriji sveta. Tempo kojim se svet menjao tokom ovih godina je besprimeran u odnosu na ranije is-torijske periode, kao i sama priroda tih promena. Ovo je delimično rezultat povećane komu-

ledicu toga moramo sada modifikovati i sebe, ne možemo da se ne zapitamo da li je ovaj proces ontogenetskog prilagođavanja pojedinaca koordinatama nove realnosti već započeo? Da li smo već iskoračili u realnost koju prema Mafesoliju obeležava „otuđena socijalna egzistencija“ (Maffesoli 1996, 72) pojedinaca, unutar koje specifičnu strukturnu poziciju pojedinca u mreži društvene stratifikacije konstituiše ritam sporadičnih ličnih, partikularnih, raznorodnih iracionalnih fragmenata osećanja koja potiču ili otežavaju uspostavljanje kontakta sa Drugim(a)? Da li su socijalni i ideološki konsenzusi koji su omogućavali društveni život u određenim socijalnim okvirima zamenjeni nekom vrstom *osećajne magline* (eng. affectual nebula) (Maffesoli 1996, 72–78) unutar koje i pod čijim dejstvom² pojedinci bivaju potaknuti na socijalnu interakciju? Po mišljenju Mafesolija ova nova društvenost, koja počiva na *osećajnoj identifikaciji* ne ispoljava se nužno samo kroz direktan, licem u lice, kontakt između individua. Ona čak može biti potpuno deindividualizovana kroz kreaciju neke vrste *difuzne unije* koja ne zahteva nečije puno prisustvo. U tom slučaju, kao i u prethodnom, ona se ispoljava kroz izvesnu formu empatije, koja je uvek samo fragmentarna (Maffesoli 1996, 73). Ova nova osećajnost stvara svojevrsni spoznajni i iskustveni supstrat koji omogućava „susret umova“ (Maffesoli 1996, 74) koji je samo još jedan izraz razumevanja u svom najsnažnijem smislu. Ovo „razumevanje“ dovodi do stvaranja različitih supra-singularnih ili supra-individualnih realnosti (Maffesoli 1996, 75) koje pružaju emotivno i mentalno utočište onima koji u njima učestvuju, ali i mesto/lokaciju na kome/kojoj je moguće ostvariti autentični ljudski kontakt sa Drugim(a) ljudskim bićem/ima u uslovima sveopšte socijalne alijenacije. Ovi oblici nove društvenosti predstavljaju svojevrsne afektivne kolektivitete koje karakterišu, fluidnost, povremena okupljanja, disperzivnost (Maffesoli 1996, 76), fleksibilnost i razotuđujući efekat koji proizvode u individualnim životima svojih protagonista. Na socijalnom planu, ovo dubinsko restrukturiranje osnova odnosa sa Drugim(a) proizvodi značajne posledice u poimanju političkog, unutar koga se javno urušava u lično, a lično postaje „jedina politika koja postoji, (i) jedina politika sa opipljivim označiteljem ili emocionalnom valencom“ (Giroux 2006, 2). U tako dubinski restrukturisanim koordinatama društvenosti, „javni interes se moderira kao gigantski *Reality TV Show* u kome se pojam kolektiviteta opaža kao konglomeracija privatnih interesa ... što rezultira stvaranjem zajednica koje nemaju ništa zajedničko osim jednog uznemirujućeg osećaja nadolazeće opasnosti“ (Giroux 2006, 4) koja je sveprožimajuća. S druge strane „država više nije u stanju da podupre predstavu društvenog ugovora i garantuje jednu sigurnu budućnost“ (Giroux 2006, 4), jer nema stabilni kolektivitet na koji bi mogla da osloni sopstvenu hegemonu viziju realnosti, što dodatno destabilizuje već značajno narušenu veru pojedinaca u moć i funkcionalnost institucija. Tako zajedno sa prelivanjem *sumnje* u ideju da kolektivno delanje kroz institucije ima smisla, iz intimnih prostora singularnih realnosti pojedinačnih subjekata u supra-singularnu(e) realnost(i) nove kvazi-javnosti odigrava se proces instant filogenets-

nikacije, ali i povećanog ovladavanja nad prirodom, koje se na ograničenom planetu poput Zemlje, može ispostaviti na duže staze kao povećano ropstvo prirodi. Što više dobijamo iz sveta manje toga ostavljamo, a na duže staze ćemo morati da platimo dugove u vremenu koje će možda biti vrlo nezgodno za naš sopstveni opstanak ... Progres nameće ne samo nove mogućnosti u budućnosti, već i nova ograničenja. Čini se kao da sam progres i naša borba protiv povećanja entropije suštinski moraju da se završe u sunovratu od koga neprestano pokušavamo da pobeđemo (Wiener 1950, 46–47).“

² Na ovom mestu posebnu pažnju treba obratiti na dvosmislenost engleske reči *affect* koja u zavisnosti od konteksta unutar koga se upotrebljava znači *osećaj*, ali i *zaraziti* nekoga ili nešto.

kog prilagođavanja građana–subjekata u kojoj se oni organizuju „najvećim delom kroz zajedničke *strahove* pre nego kroz podeljene zajedničke odgovornosti“ (Giroux 2006, 2), prilagođavajući se specifičnoj *kontrolnoj mreži* (eng. grid of control) (Haravej 2002, 316) konačne (antiutopijske) apstrakcije koja nudi artifičnu sigurnost u zamenu za političku apatičnost.

U ovom procesu promene, među mnoštvom različitih partikularnih simultano postojećih praksi, diskursa i sistema vrednosti, neke/neki od njih se uspostavljaju kao kulturno i politički najpoželjniji u određenom trenutku socijalne egzaltacije, reprezentujući konfiguraciju određenih političkih i društvenih praksi koja otelovljuje u konkretnom trenutku socijalno najprihvatljiviji i/ili najpoželjniji odgovor na aktuelne socijalne, ekonomske i političke okolnosti i izazove, koji korespondiraju sa aktuelnim društvenim i ličnim potrebama, željama, fantazijama i strastima konkretnih individualnih i kolektivnih društvenih aktera. Ove prakse utiču na šire konceptualno poimanje ideje političkog, jer nesvesno u naše doživljaje upisuju značenja koja im nisu svojstvena sama po sebi, van tog unapred zadatog hegemonog vrednosnog koordinatnog sistema kroz koji, na izvestan način, participiramo u kolektivnom. Kako Alfred Šic (1998, 89) kaže: „Značenje [...] nije inherentno svojstvo određenih doživljaja koji se javljaju unutar toka naše svesti, već rezultat tumačenja prošlih doživljaja koje refleksivno sagledamo iz trenutnog Sada“. Dodale bi smo – a u skladu sa u aktuelnim hegemonim idejnim konceptom realnosti koji oblikuje naše mišljenje i opažanje, formirajući osoben koordinatni sistem „značenja“ koja nas čine senzitivnijim za određene teme i pojave, odnosno manje senzitivnim ili čak slepim za neke druge.

Još jedan značajni kvalitet novih političkih praksi tiče se njihove temporalne dimenzije. Kada promišljamo različite socijalne događaje i fenomene uzimajući u obzir njihovu temporalnu dimenziju, to možemo činiti na najmanje dva različita načina. Događaje možemo hronološki poređati redosledom kojim su se desili u „oprostenom vremenu spoljašnjeg sveta“ (Šic 1998, 97), ili pak pratiti sopstveni tok misli koji, interpretirajući iste te događaje, u njih upisuje značenja koja menjaju njihovu temporalnu dimenziju izlažući je izvesnoj *subjektivnoj distorziji* pod čijim uticajem određeni trenuci dobijaju predimenzionirana značenja u vremenskom i simboličkom smislu, dok drugi bivaju potpuno zanemareni ili čak zaboravljeni.

Drugo značajno obeležje savremenog političkog diskursa jeste njegova sposobnost da se da se kreće između različitih slojeva realnosti, koji su u različitim trenucima podjednako stvarni za one koji učestvuju u proizvodnji i konzumaciji ovog diskursa. Jer, kako kaže Vilijam Džejms: „Svaki svet, dok mu posvećujemo pažnju, stvaran je na vlastiti način; jedino što se sa povlačenjem pažnje gubi i njegova realnost“ (James 1890, 293). Mi se tokom naših života konstantno prebacujemo iz jedne realnosti u drugu, a „okidači“ na tom putu su tzv. *šokantni događaji* (Šic 1998, 107). Naravno u izmenjenim društvenim okolnostima realnosti gigantskog Realitija i ovi šokantni događaji se proizvode i funkcionalizuju.

Po mišljenju autorki, teorijska konceptualizacija ovih promena je važna iz najmanje dva razloga: prvo, jer smo svedoci da se političke promene u savremenim društvima u sve većoj meri odigravaju van koordinata realno postojećih političkih sistema i izmeštaju u viruelna prostranstva *World Wide Web-a*, i drugo, jer nam razumevanje ove nove političke dinamike može ponuditi dragocene informacije o mogućim pravcima razvoja kako samih političkih sistema, tako i društva kao celine. Svega nekoliko godina stari slučajevi: (a) pokreta *Occupy Wall Street*, koji je na značajan način uticao na američko javno i političko mnjenje uvodeći u politički diskurs perspektivu potisnutih i marginalizova-

nih političkih aktera – “običnih građana” – neposrednih žrtava fiskalne krize koja je pogodila Ameriku, koji su uspjeli da politički artikulišu sopstvenu subjektivnu supkulturnu poziciju značajno različitu od one hegemonne i da u sopstvenu interpretaciju realnosti upišu nova značenja aktuelne fiskalne krize koja je bila okidač za artikulaciju ovog novog političkog diskursa; (b) afere *Wikileaks* i idejnog tvorca ovog “najposećenijeg fluktuirajućeg *website*-a” Džulijana Asanža, hakera i digitalnog gerilca, koji je objavio izveštaje sastavljene od tajnih dokumenata iz ukradene diplomatske korespondencije. Objavljeni tajni dokumenti su dospeli u etar najverovatnije preko hakovanih Internet mreža, između US State Department-a i 270 centara (ambasada i konzulata) širom planete, što je rezultiralo međunarodnim političkim skandalom koji još uvek nije zaboravljen; i (c) fenomena poznatog pod imenom *Arapsko proleće*³, više nego slikovito govore o narastajućem uticaju interneta i preko njega uticaju različitih marginalizovanih društvenih aktera na šire globalne, i uže regionalne i lokalne političke procese. Upravo ovo uvođenje novih marginalnih političkih i interesnih optika u politički diskurs glavnog toka, koje je u savremenim okolnostima omogućio Internet koji je od strane ovih marginalizovanih društvenih aktera prepoznat kao pogodno mesto za artikulaciju alternativnih političkih pozicija, otvara mogućnost za dekonstruisanje postojeće kontrolne mreže (Haravej 2002, 316) gigantskog *Riality TV Show*-a (Giroux 2006, 4) koji paralaše i ukida mogućnost političkog delanja. Iako najveći deo ovih virtuelnih komunikacija koje se odvijaju u različitim žanrovskim formama zauvek ostaje skriven od očiju javnosti, činjenica da se one kontinuirano odvijaju omogućava postupnu izgradnju jedne specifične vrednosne i ideološke supkulturne pozicije koja se u određenom trenutku socijalne egzaltacije potencijalno može “preliti” u realnost svakodnevice i proizvesti određene promene u njoj. U tom smislu razumevanje i analiza ove specifične pozicije može nam ponuditi dragocene informacije o mogućim vrednosnim i ideološkim varijacijama koje se u budućnosti potencijalno mogu, moguće čak samo fragmentarno, pojaviti unutar polja političkog.

Naravno, sve ove promene koje prožimaju savremenu svakodnevnicu nisu takve da možemo izabrati da li u njima želimo ili ne želimo da učestvujemo. Mnoge od njih pogadjaju naše živote poput stihije i ostavljaju nas u stanju dezorjentisanosti i nesposobnosti da se sa njihovim posledicama držimo korak. Na taj način se internet i cyber prostor, čije granice on ispisuje ispostavljaju kao kritična ekstenzija naše nove egzistencije, koja se izmešta/preliva/uliva u njegova virtuelna prostranstva. Unutar ove nove forme mentalne dimenzije ljudske egzistencije nastaje simulirana realnost kao posledica interakcije između ljudskog i artificalnog *interfejsa*, unutar koje se proizvode novi politički diskursi. Međutim, iako je polje društvenosti i društvenih interakcija u savremenom društvu sasvim očigledno prošireno i na prostor *cyber* realnosti izgleda da ova spoznaja još uvek nije na adekvatan/sistematičan način inkorporirana i u procedure, prakse i politike postojećeg institucionalnog sistema, te tako neki od političkih oblika aktivizma ostaju

³ Arapsko proleće je naziv za talas demonstracija, protesta i pobuna u prevashodno arapskim zemljama, koji je počeo 17. decembra 2010. godine. Pre ovog perioda samo je Sudan bio arapska država koja je doživela uspešno obaranje diktatorskog režima 1964. i 1985. godine. Prvi protesti u decembru 2010. godine započeli su u Tunisu i Egiptu početkom 2011. godine, zatim Libiji, Bahreinu, Siriji i Jemenu, Alžiru, Iraku, Jordanu, Maroku i Omanu, kao i na granicama Izraela i manjih protesta u Kuvajtu, Libanu, Mauritaniji, Saudijskoj Arabiji, Sudanu i Zapadnoj Sahari. Protesti su imali oblike građanskog protesta sa demonstracijama, marševima, koji su organizovani uz pomoć i obilato korišćenje online društvenih mreža poput Facebook-a, Twitter-a i You Tube-a

izvan našeg vidokruga. Povremene globalne i lokalne manifestacije političkog potencijala ovog novog medija se teorijski nedovoljno sistematično razmatraju i često tretiraju pre kao incidenti i aberacije od zamišljenog idealnog demokratskog političkog sistema, a ne kao legitimne manifestacije demokratske volje građana. Jednim delom ovo je razumljivo, jer ovakav pristup dovodi u pitanje tradicionalno razumevanje politike kao opšte javne stvari (*res publica*) i najviše građanske vrline slobodnih ljudi, koja podrazumeva opštu političku participaciju (izvan koje ostaju samo „bogovi, robovi i zveri“ (Aristotel), jer on ne odgovara aktuelnoj strukturi društvenog polja političkog. U praksi, nažalost, polje političkog odlučivanja, u savremenim visoko diferenciranim društvima, postaje ekskluzivni prostor unutar koga interaguju isključivo pripadnici profesionalnih političkih elita, a uloga „novih“ građana iscrpljuje u pružanju puke podrške jednoj od aktuelnih političkih elita (davanjem glasa za ili protiv određenoj, prethodno od strane tih istih elita već artikulisanog, političkoj opciji). Ova isključenost iz procesa artikulacije određenih političkih pozicija i stavova rezultira naglašenim stepenom političke apatije i apolitičnosti kod građana, i konačno udaljavanjem od svega što se prepoznaje kao politika (Griffin 1993; Hackett 1997; Ilišin 1999; Gredelj 2004; Golubović 2007; Jarić 2007; Kirbiš i Flere 2011). Kao posledica, ovog trenda udaljavanja od političkog toka društva, strukturalna pozicija određenih, pre svega onih marginalizovanih, društvenih aktera/grupa postaje dodatno ranjiva jer i inače tradicionalno podzastupljeni i/ili potpuno odsutni marginalizovani društveni akteri unutar političkih elita prolaze kroz proces dodatne marginalizacije⁴ podstaknut ovoga puta iznutra, odsustvom motivacije da iskorače u prostor političkog i pokušaju da lobiraju za promenu ili bar ublažavanje posledica vlastitog deprivilegovanog društvenog položaja. Sve ovo čini njihovu egzistenciju dodatno „nevidljivom“. Upravo iz ovog razloga mnogi od njih odlučuju se za različite alternativne više individualizovane oblike socijalnog angažmana poput npr. pisanja blogova na internetu, gerilskih performativnih umetničko-političkih akcija pojedinaca, aktivnosti usmerenih ka podizanju svesti o određenim društvenim problemima unutar određenih cyber grupa, grupa prijatelja i/ili onih sa kojima se dele ista ili slična interesovanja/emotivna stanja (Maffesoli 1996), Facebook i Twitter aktivizam, online diskusije, učešće u e-forumima i e-debatama... O važnosti i narastajućem značaju ove vrste društvenog i civilnog angažmana, koji se na izvestan način izmešta u drugu, cyber dimenziju, realnosti naše svakodnevice, govore brojni teoretičari u svetu (Furlong 2009; Coleman 2005) i kod nas (Čičkarić 2011, 2007), kao novom obliku socijalnog i političkog angažmana u porastu.

ZAKLJUČAK

U aktuelnom trenutku kvalitet odnosa između političkih aktera i političkih sistema je u velikoj meri narušen što s jedne strane dovodi u pitanje opstanak političkih sistema kakve poznajemo, a sa druge strane ukida ozbiljan društveni dijalog o pravicima razvoja i budućnosti savremenih društava, jer se iz njega različiti politički akteri dobrovoljno samoisključuju. U tom procesu isključivanja građani se, u političkom smislu, pretapaju u amorfnu masu bezidejnih konzumenata materijalnih roba, informacija, slika koje nisu u stanju da strukturišu i artikulišu u jednu relativno konzistentnu kritičku političku poziciju, što je premissa za uspostavljanje bilo kakvog konstruktivnog demokratskog dijaloga. Jer,

⁴ Koji je posledica *ukrštanja* (Crenshaw 1991) ovih različitih marginalnih pozicija koje zauzimaju unutar postojećeg s jedne strane društvenog sistema, a sa druge strane unutar političkog sistema.

„demokratija počiva na vrsti političke imaginacije i kolektivne nade koja nam dopušta da se pomerimo od ličnog ka političkom i nazad ponovo“ (Giroux 2006, 5), a upravo odsustvo političke imaginacije⁵ najdirektnije svedoči o dubini krize unutar čijih koordinata „mnogi ljudi ili odbijaju ili nalaze da im je suviše naporno da reaktiviraju svoju političku osetljivost i zamisle sebe kao angažovane socijalne aktere“ (Giroux 2006, 6). Upravo iz tog razloga čini se posebno važnom činjenica da se unutar virtuelnog pejzaža *cyber space*-a i afektivnih maglina nestabilnih difuznih unija virtuelnih supra singularnih realnosti javljaju začeci novih političkih realnosti, unutar kojih se konstituišu nove idejne koncepcije realnosti i potencijalno artikulišu određene političke akcije koje će možda uspeti da u budućnosti dekonstruišu trenutno vladajući destruktivni globalni hegemoni matriks straha, nasilja i eksploatacije.

LITERATURA

- Bates, Thomas R. „Gramsci and the Theory of Hegemony.“ *Journal of the History of Ideas* 36, 2 (1975): 351–366.
- Crenshaw, Kimberle. „Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics and Violence Against Women of Color.“ *Stanford Law Review* 43, 6 (1991): 1241–1299.
- Čičkarić, Ljiljana. *Globalne promene – lokalne transformacije: Identitet mladih u rizičnom društvu*. Beograd: Institut društvenih nauka, 2011.
- Čičkarić, Ljiljana. „Nova političnost mladih – globalne promene – lokalni životi.“ *Sociološki pregled* 41, 2 (2007): 251–264.
- Džouns, Stiven, ur. *Virtuelna kultura*. Beograd: XX vek, 2001.
- Fisk, Džon. *Popularna kultura*. Beograd: Clio, 2001.
- Furlong, Andy, ed. *Handbook of Youth and Young Adulthood: New perspectives and agendas*. London and New York: Routledge, 2009.
- Giroux, Henry A. *Beyond the Spectacle of Terrorism: Global Uncertainty and the Challenge of the New Media*. Boulder & London: Paradigm Publishers, 2006.
- Golubović, Zagorka, Ivana Spasić i Đorđe Pavicević. *Politika i svakodnevni život: Srbija 1999–2002*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2003.
- Gramsci, Antonio. *Il materialismo storico e la filosofia di Benedetto Croce*. Torino, 1948.
- Gray, Chris Hables. *Cyborg Citizen*. New York; London Routledge, 2002.
- Gredelj, Stjepan. „Politička kultura mladih.“ U *Mladi izgubljeni u tranziciji*, priredio S. Mihajlović, 135–156. Beograd: Centar za proučavanje alternativa, 2004.
- Griffin, Christine. *Representation of Youth: The Study of Youth and Adolescence in Britain and America*. Cambridge: Polity Press, 1993.
- Hackett, Claire. „Young People and Political Participation.“ In *Youth in Society: Contemporary Theory, Policy and Practice*, edited by J. Roche and S. Tucker, 73–95. London: Sage Publications and the Open University Press, 1997.
- Haravej, Dona. „Manifest za kiborge: Nauka, tehnologija i socijalistički feminizam osamdesetih godina dvadesetog veka.“ U *Uvod u feminističke teorije slike*, priredila B. Anđelković, 309–347. Beograd: Centar za savremenu umetnost, 2002.
- Ilišin, Vlasta. *Mladi na margini društva i politike*. Zagreb: Alineja, 1999.

⁵ „Ovaj kolektivni nedostatak vizije, imaginacije, etičke odgovornosti i pravca nas vodi ka rastućem autoritarizmu koji je ohrabren uticajem mega monopola koji se rukovode isključivo logikom profita, zavodljivošću na veri zasnovanoj izvesnosti, militarizacijom svakodnevnog života i podiranjem bilo kakvog traga kritičkog obrazovanja, odgovornog neslaganja/razmimoilaženja i javnog dijaloga (Giroux 2006, 5–6).“

Da li je internet medij artikulacije novih političkih tokova?

- Jarić, Isidora. „Izgubljeni u prevodu.“ U *Politika i svakodnevni život III: Probudjene nade – iznevena očekivanja*, 62–81. Beograd: Fondacija Heinrich Boll, 2007.
- James, William. *Principles of Psychology*, vol. II, chapter XXI, 1890. Dostupno na: <http://psychclassics.yorku.ca/James/Principles/prin21.htm>.
- Kirbiš, Andrej i Sergeg Flere. “Participation.” U *Youth 2010: The Social Profiles of Young People in Slovenia*, edited by M. Lavrič, 187–259. Ljubljana i Maribor: Ministry of Education and Sports, Office for Youth i Aristej, 2011.
- Kolakovski, Lešek. „Antonio Gramsci – Komunistički revizionizam.“ U *Glavni tokovi marksizma*, III, 249–285. Beograd: BIGZ, 1985.
- Maffesoli, Michel. *The Time of the Tribes: The Decline of Individualism in Mass Society*. London and New Delhi: SAGE Publication and Thousand Oaks, 1996.
- Šic, Alfred. „O višestrukim stvarnostima.“ U *Interpretativna sociologija*, priredila I. Spasić. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1998.
- Wiener, Norbert. *The Human Use of Human Beings: Cybernetics and Society*. The Riverside Press (Houghton Mifflin Co.), 1950.

IS THE INTERNET A MEDIUM OF ARTICULATION OF NEW POLITICAL TRENDS?

Summary: *The paper tries to map some of the problems that contemporary political systems encountered with within the coordinates of significantly altered realities of contemporary societies. Relying on Gramsci's concept of cultural hegemony, Schütz's distinction between the concept of internal and external time and James's concept of multiple realities within and between which flows everyday reality of human life and Maffesoli's concept of affectual nebula as a new basis of sociability, the text seeks to understand and analyze the specific positions of different (individual and social) political actors and new changed coordinates of their attitude towards the social and political environment within which they act. The theoretical conceptualization of these changes is important for, at least, two reasons: first, because we have seen that the political changes in contemporary society are increasingly taking place outside the coordinates of the real existing political systems and allocate in the virtual space of World Wide Web, and second, because our understanding of this new political dynamics can provide us valuable information about the possible directions of development of political systems, and society as a whole. At this moment, the quality of the relationship between political actors and political systems has greatly disturbed. On the one hand it jeopardized the survival of the political system as we know; on the other hand, it abolished serious social dialogue about development trends and the future of contemporary societies because various political actors voluntarily choose not to participate in that dialogue. Understanding and analysis of these specific circumstances is important because it can provide us valuable data about the potential value, and ideological aberrations, that are occurring within the affective nebulas of diffuse union of supra singular realities, that could, in the near future, potentially appear as constitutive elements of the new political discourse of contemporary societies.*

Key words: *politics, political system, Internet, social change.*

КАКО ЈЕ ПОЧЕО ВЕЛИКИ РАТ НА ТВИТЕРУ

УДК 004.748.5:316.776

Невен Обрадовић

Универзитет у Нишу, Филозофски факултет
Асистент / Студент докторских студија
neven.obradovic@filfak.ni.ac.rs

Предраг Бајић

Универзитет у Београду, Факултет политичких наука
Студент докторских студија
predrag.bajic@sbb.rs

Сажетак: Година у којој се обележава век од почетка Првог светског рата (Великог рата) протиче у покушајима историјског ревизионизма узрока и(ли) повода који су довели до првог глобалног сукоба у 20. веку. Ти покушаји новог читања догађаја из средине 1914. довели су до бурне реакције оних који сматрају да алтернативна тумачења онога што се сматра историјским чињеницама не може да буде од користи или чак може да буде опасно по памћење света. У полемикама које се воде једно име је неизбежно, без обзира на начин интерпретације, односно контекста у којем се спомиње, као и ставова из којих се дефинише његова улога у догађајима из друге деценије 20. века. То је Гаврило Принцип.

Циљ овог рада је да увиди како је ова тема преликана на друштвене заједнице у виртуелном свету, који за савременог човека постаје све важнији део свакодневнице, па самим тим у значајној мери утиче на формирање ставова данашњих генерација, од којих део ни не памти време пре интернета. То се чини кроз анализу садржаја на „Твитеру”, једној од најпопуларнијих онлајн друштвених мрежа на интернету, на којој се комуницира путем кратких порука. Овим радом су обухваћене поруке у којима се спомиње Гаврило Принцип, па се тако црта неформални профил централне личности тог времена из угла генерација које су цео век удаљене од историјских догађаја који су променили Европу и свет. Такође, део анализе су и поруке у којима се спомиње Франц Фердинанд, престолонаследник Аустроугарске, на којег је извршен атентат 28. јуна 1914. године у Сарајеву.

Кључне речи: Гаврило Принцип, Франц Фердинанд, Твитер, Први светски рат (Велики рат), историјски ревизионизам.

1. ДАНИ КОЈИ СУ ПРОМЕНИЛИ СВЕТ И РАЗЛИЧИТА ТУМАЧЕЊА ГАВРИЛОВОГ ПРИНЦИПА

Обележавање стогодишњице Сарајевског атентата и почетка Великог рата пробудили су „духове” прошлости и поново међу значајне теме на глобалном нивоу вратили питање о томе ко је крив за почетак глобалног сукоба у којем се број погинулих и рањених броји десетинама милиона, а у којем је Србија изгубила „више од четвртине укупног становништва” (Грујичић 2014, 61). Свет је у 1914. години гурнут у катастрофу у којој је и даље, према једном тумачењу. Наиме, према томе, „Први светски рат није завршен”, а објашњење је да су „негде крајем 20. века историчари уочили да заправо нема прекида између два светска рата, него да је реч о једном рату са паузом од неколико година у отвореним оружаним сукобима” (Церовић 2014, 22).

И данас трају полемике око узрока и повода за почетак Великог рата, а за оба термина се везује догађај који се одиграо у Сарајеву 28. јуна 1914. године, у којем централна улога припада једном малолетном гимназијалцу из Грахова. У књизи „Сарајевски атентат у свјетлу библиографских података”, из 1964. године, међу извршиоцима и завереницима о њему пише следеће: „Принцип Гаврило, рођен 13. јула 1894. године у Обљају код Босанског Грахова. Так седмог разреда гимназије у Београду. 28. јуна 1914. године, на Видовдан, убио са два револверска метка аустро–угарског надвојводу престолонаследника Фрању Фердинанда (*Franz Ferdinand*) и његову супругу војвоткињу Софију од Хотека (*Sophie Chotek*). Због малолетности осуђен на двадесет година тешке тамнице. Од 6. децембра 1914. године тамновао у војном затвору у Терезину (Чешка), гдје је и умро 28. априла 1918. године у 18 и по часова” (Тришић 1964, 9).

Такође, у белешкама на почетку књиге, аутор Никола Ђ. Тришић говори о томе како је у периоду „између два рата у историографији и публицистици било живо расправљано питање одговорности за избијање Првог светског рата”, наглашавајући да се „у тим расправама готово редовно као доказ или противдоказ потрзао Сарајевски атентат” (Тришић 1964, 5). Додао је и да су „Сарајевски атентат и његови извршиоци у разним периодима од разних режима, група, покрета и личности код нас и у иностранству различито приказивани, слављени и куђени” (Тришић 1964, 6). У том делу и оцењује да су „за напредне снаге били светла страница историје, подстрек и подстицај, док су назадне злоупотребљавале, мистифицирале, па и директно осуђивале и клеветале атентаторе и њихово дело” (Тришић 1964, 6).

О бројности записа у којима се расправља о овој теми, спору око питања одговорности за Велики рат, ревизионистима и антиревизионистима, писао је Владимир Дедијер у књизи „Сарајево 1914” из 1966. године. На основу обимног материјала је детектовао земље које су „разни писци означили као легла завере која је довела до убиства надвојводе: Србију, Русију, Мађарску, Аустрију, Немачку, Француску и Велику Британију” (Дедијер 1966, 38). Он истиче да је „тај акт назван 'савршеним политичким убиством'", у смислу да се никад неће моћи утврдити истина о томе који су били Принципови мотиви, ко су му били подстрекачи, ако их је уопште било и ко су му били саучесници” (Дедијер 1966, 37).

А, још средином двадесетих година прошлог века је Роберт Вилијам Сетон Ватсон (*Robert William Seton Watson*), у његовој књизи „Сарајево – студија о узроцима Светског рата”, написао у предговору југословенском издању да су непобитне три основне чињенице: „да је Сарајевски атентат био само крајњи догађај

у једном спонтаном покрету који се развијао у Босни и у Хрватској, а који Србија није могла обуздати”, „да је Аустроугарска од своје стране још у годинама пре Рата систематски припремала покорене Србије” и „да се Аустроугарска и коначно одлучила да остане при свом нападачком држању када је знала да јој је помоћ Немачке по сваку цену осигурана” (Ситон Ватсон 1926, IV).

И поред тога, мисао о ревизији није јењавала. На средишњој временској тачки између данашњице и судбоносних догађаја из 1914, говорило се о томе како је „мисао реваншизма изазвала и мисао о ревизији свих оних оцена о карактеру рата који се завршио, а и мисао о ревизији критеријума за утврђивање одговорности за његово избијање” (Мићановић 2014, 121). Истражујући о Сарајевском атентату, Славко Мићановић је средином шездесетих година прошлог века писао о томе како је јасно да тај догађај „нема онај значај за избијање рата који су му придавали и још му придају разни реваншисти и њихови заговарачи” (Мићановић 2014, 122), истичући да је четворогодишња катастрофа која је задесила свет „плаћање крвавог трибута политици завађених империјалистичких држава Европе које су се већ деценијама пре судбоносног Видовдана гложиле око превласти у свету и грозничаво се спремале за оружани обрачун када дође његов час” (Мићановић 2014, 120).

А, у једном од најсвежијих осврта на догађаје од пре једног века, у књизи „Катастрофа: Европа иде у рат 1914.”, Макс Хејстингс (*Max Hastings*) је истакао да „атентат на аустроугарског престолонаследника надвојводу Франца Фердинанда није био аутентичан 'узрок' Првог светског рата, него је злоупотребљен као оправдање за већ планиран сукоб” (Хејстингс 2014, 29). Он је написао и да је „већи део Европе вест о атентату примио равнодушно јер су терористичка дела била уобичајена”, уз истицање цитата везаних за балканске просторе, али и да су „страни посматрачи изразили изненађење што је жалост Беча за наследником царског престола површна и очигледно неискрена”. Он је додао и да је „због тога иронично то што је хабзбуршка власт без оклевања одлучила да искористи атентат као изговор за напад на Србију, чак и по цену изазивања оружаног сукоба са Русијом” (Хејстингс 2014, 42–43). Такође, Хејстингс је закључио да је „иронично и што је Принцип убио јединог човека у Европи који би се потрудио да рат спречи” (Хејстингс 2014, 43).

У „Стогодишњем рату” Станка Церовића истиче се да је, судећи према конференцијама и чланцима, победила идеја да је рат био „грешка”, а додаје и да се то упорно понавља до данашњег дана. Он закључује да се „зато за овај рат стално траже кривци” и да је „чак у једном тренутку изгледало да су се мудре главе сложили да кривац буде мали, болешљиви, острашћени Гаврило Принцип” (Церовић 2014, 14). Церовић о Принципу пише као о некоме ко је „у реалности безначајан, али као симбол неупоредив”, о некоме чији је „пуцањ глас поробљеног човечанства” (Церовић 2014, 21). Враћајући се на дело Мићановића од пре пола века, увидећемо његова бележења о томе како су „атентаторе на суђењу представљали као фанатике, као заведене недорасле и незреле личности које су, неспособне да размишљају и дају себи рачуна о својим поступцима, служиле другима за њихове мрачне циљеве” (Мићановић 2014, 126). Такође, он је говорио о томе да је оптужба желела на тај начин да докаже одговорност Србије, нагласивши да је „српска влада дознала да се атентат спрема и предузела низ мера да би га некако спречила” (Мићановић 2014, 122–123, 126).

А, ако је лик Гаврила Принципа „као симбол неупоредив”, онда није могао бити представљен на било који други начин него као „лик бескомпромисног борца

и самопрегаоца” (Мићановић 2014, 127). Он је описан као неко ко се закleo да ће осветити Богдана Жерајића (извршио је самоубиство непосредно после неуспелог атентата на аустроугарског генерала и поглавара БиХ Маријана Варешанина, у Сарајеву 1910. године) и чији су мотиви „освета и казна” (Мићановић 2014, 127). Уосталом, њему је Принцип посветио и стихове које је написао после утамничења: „Ал' право је рекао пре Жерајић соко сиви – Ко хоће да живи нек' мре, ко хоће да мре нек' живи”.

Сто година после судбоносних догађаја, а у светлу актуелних дешавања, историчари покушавају да направе паралелу између актера драме из 1914. и промена које су захватиле данашњи свет. Занемарујући историјски контекст и покушавајући да се очима садашњости измери „вредност” неког другог времена, поједини су отишли толико далеко у својој ревизији, како пише Небојша Грујичић, да су констатовали како је „Србија почетком 20. века била 'извозник тероризма“, а да је „Млада Босна била Ал Каида тог времена”, па се и о Гаврилу Принципу може прочитати и да је био „узoran српски националиста”, али и да је био „великосрпски црноукашки терориста” (Грујичић 2014, 53, 65). Према Грујичићу, Принцип је био неко ко је „симболично отворио врата кроз која су током читавог 'кратког 20. века' покушавали да прођу сви антиколонијални покрети”, а то су врата која представљају „идеје борбе малих земаља за независност и политички субјективитет” (Грујичић 2014, 61).

А, о уверењу да „Сарајевски атентат није изазвао рат” писао је и истражни судија у овом догађају Лео Пфефер (*Leo Pfeffer*) у својој књизи „Истрага у Сарајевском атентату”, објављеној тридесетих година прошлог века, наглашавајући да је тај догађај „био тек зубља која је потпалила сложenu ломачу укрштених интереса” (Пфефер 1938, 6). За њега је „Гаврило Принцип одапео хитац задојен идеалима национализма, у знак протеста против угњетавања Јужних Словена”, а закључио је да је „атентат имао неоспорну политичку позадину” и да тај политички моменат настоје да искористе у своје сврхе различите стране (Пфефер 1938, 5). Такође, на основу разговора са Принципом, он је констатовао да је Гаврило био „поносан и одлучан фанатик свог политичког осведочења и својих политичких идеала, иако је на први поглед изгледао као скроман и повучен човек” (Пфефер 1938, 149). За њега је написао и да је био „пророк и апостол, који се жртвовао за своју идеју”, али и да „Сарајевски атентат није био само дело појединца или неколицине, већ да је означио почетак покрета целе нације” (Пфефер 1938, 153).

У овом прегледу се може додати и да, на стогодишњицу од тог атентата, Хејстингс доживљава Принципа као некога ко се „читавог свог кратког живота трудио да наведе људе да га не схватају олако због његове крхке грађе и безбојне личности” (Хејстингс 2014, 33). Ближе објашњавајући, он додаје да је „као сувише ситан“ одбијен када се пријавио да буде добровољац српске војске за учешће у Првом балканском рату 1912. године (Хејстингс 2014, 33).

О поимању историјске улоге Принципа, односно начина на који је посматран у различитим деценијама од Видовдана 1914, довољно говоре судбине спомен-плоча којима је обележено место историјског догађаја у Сарајеву, а о чему пише Мухарем Баздуљ у „Хитлеровој освети Младој Босни”. На првој, свечано откривеној 1930. године, писало је: „На овом историјском мјесту Гаврило Принцип навигести слободу на Видовдан 15. (28.) јуна 1914.” (Баздуљ 2014, 37). Та плоча је завр-

шила као рођендански поклон Адолфу Хитлеру, а фотографија објављена прошле године (Баздуљ 2013), на којој је славодобитно заглаван у њу, постала је један од симбола одбране од покушаја историјског ревизионизма. Убрзо по ослобођењу Сарајева у Другом светском рату, у пролеће 1945, постављена је нова табла на којој је писало: „У знак вјечите захвалности Гаврилу Принципу и његовим друговима борцима против германских освајача, посвећује ову плочу омладина Босне и Херцеговине – Сарајево 7. маја 1945. године” (Баздуљ 2014, 43). Током педесетих година прошлог века, вероватно приликом отварања Музеја Младе Босне 28. јуна 1953. године, постављена је нова спомен-плоча, која је стајала до распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, а на њој је писало: „Са овога мјеста 28. јуна 1914. године Гаврило Принцип својим пуцњем изрази народни протест против тираније и вјековну тежњу наших народа за слободом” (Баздуљ 2014, 44). Пишући о судбини ових плоча, Мухарем Баздуљ је истакао да су „западни новинари који су за време социјалистичке Југославије долазили у Сарајево обично бивали непријатно изненађени оваквим одавањем почаста Гаврилу Принципу” (Баздуљ 2014, 44). Обележја није било између 1992. (када је почео рат у БиХ) и 2004, када су градске власти поставиле нову плочу на којој пише: „Са овог мјеста 28. јуна 1914. Гаврило Принцип је извршио атентат на аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда и његову супругу Софију” (Баздуљ 2014, 44). Натпис је преведен и на енглески језик.

Да је на нови начин оживљен Сарајевски атентат, прошле године је писао и Тодор Кулић (2013) у ауторском тексту у „Политици”. Он је нагласио како се више „не експлоатише саможртвовање Принципа, него смрт Фердинанда” и додао да је „нестанком Југославије као пожељне државе Принцип лишен изабраног адвоката”, односно да је „легитимност те земље била његова најаутентичнија одбрана” и да зато он „данас нема уверљивог адвоката”.

Дакле, фокус је стављен на смрт престолонаследника аустроугарске монархије, о којем је раније поменути Ситон Ватсон, у књизи из 1926. године, писао као о „јединственој појави међу владајућим европским династијама у другој десетини 20. века” (Ситон–Ватсон 1926, 50). Он говори о Фердинанду као о некоме ко је био „знатне интелектуалне снаге и широких интереса” и „веран и одан муж и отац”, као и да је имао „развијену смисао за уметност и био познат скупљач старина” и да је „уживао у мирољубивом послу вртарства”, али и да је био „одличан ловац, који је убијао дивљач у масама” (Ситон–Ватсон 1926, 50, 52). У овом опису писац наглашава да се Фердинанд „није много бринуо да би био популаран, па то свакако није никад ни постао” (Ситон Ватсон 1926, 50).

О тој његовој страсти према лову пише и Александар Диклић у књизи „Београд вечити град”, објављеној ове године, где се наводи како је „неко уредно забележио да је током десет ловачких година Франц устрељио око сто хиљада комада разне дивљачи” (Диклић 2014, 281). О њему говори као о некоме ко је „својим политичким ставовима и приватним животом навучао бес и мржњу дворских кругова и политичара”, а да је „мало политичара у Аустроугарској искрено жалило” када је на њега извршен атентат (Диклић 2014, 279, 284). Хејстингс, такође не заборављајући његову страст према лову, описује Фердинанда и као “гојазног педесетогодишњака”, „оданог католика” (што је била и његова супруга), кога “нико није нарочито волео осим његове жене”, кога је “мрзео цар Франц Јозеф (*Franz Joseph*), а други га сматрали надменим и тврдоглавим дисциплинарном”, који је “ватрено изра-

жавао своје конзервативне друштвене и политичке ставове“, као и некога ко је био „склон гневним бујицама речи“, а за којег се “понекад тврди да је био интеллигентан човек”, али да је „у том случају био, као и многе краљевске личности савременог доба, искварен својим положајем, који му је давао право да изражава ставове непросветљене чак и по тадашњим мерилима” (Хејстингс 2014, 29–32). Ипак, оно што га издваја, према Хејстингсу, јесте да је био неко ко би избегао оружани сукоб, односно улажење у конфликт са Русијом (Хејстингс 2014, 31–32).

Али, одлука да баш 28. јуна 1914. посети Сарајево се показала као кобна грешка. Како пише Ситон Ватсон, „било је крајње незгодно да се баш тај дан одбере за посету човека који је оличавао туђинску наметнуту владавину”, односно онога кога су сматрали оличењем нечега што спречава уједињење, а пошто су баш 1914. „Срби први пут дошли у могућност да прославе Видовдан у миру и привидној безбедности” (Ситон–Ватсон 1926, 66). Он то објашњава тиме да је „после више од пет векова косовска погибија освећена победом Србије на Куманову (1912), али је већ 1913. напетост стање изазвано другим Балканским ратом спречило достојно прослављање овог дана”, па се Видовдан 1914. наметнуо као коначно дочекана пригодна прилика за обележавање једног од најзначајнијих дана у српској историји (Ситон–Ватсон 1926, 66).

Тог дана, после неуспелог покушаја бомбом Недељка Чабриновића, у својој намери је успео Гаврило Принцип, који је пуцњем из револвера усмртио Франца Фердинанда и његову жену Софију, иако му је друга мета, како наводи Ситон Ватсон, био Оскар Поћорек (*Oskar Potiorek*), аустроугарски генерал и поглавар БиХ, али је у општем метежу који је настао погођена Фердинандова жена (Ситон–Ватсон 1914, 67). Учесници атентата су ухапшени и осуђени, а Аустроугарска је недуго после овог догађаја, 23. јула, упутила ултиматум Србији, проглашавајући је непосредно одговорном. Како је на почетку овог века, у књизи „Србија: историја иза имена”, написао Стеван К. Павловић, „Бечки ултиматум је био смишљен да буде одбијен”, па је је рат објављен 28. јула и поред „попустљивог одговора Београда, који је изразио спремност да се прихвати чак и аустроугарско учешће у истрази у Србији, ако буде у складу са међународним правом и судским процедурама Србије” (Павловић 2004, 121). Пошто одговор није сматран задовољавајућим од стране оних који су упутили ултиматум, уследила су дешавања која су свет увела у мрачно раздобље, чија сенка ће га пратити кроз цео 20. век, па и данас. Дошло је до низа везаних догађаја у кратком периоду – руске мобилизације, немачке објаве рата Русији 1. августа, Француској 3. августа, као и британске објаве рата Немачкој 4. августа (Дедијер 1966, 35).

О последицама тог рата, раније поменути Дедијер пише следеће: „Тај рат је био највећа кланица у дотадашњој историји света... Однео је животе 12 милиона људи... Скончале су четири царевине, а са њима и хабзбуршка, романовска, хоенцолернска и отоманска династија, које су њима дотад стотинама година владале... На рушевинама бивших царевина настале су нове државе, засноване на принципу самоопредељења” (Дедијер 1966, 35).

2. „ЦВРКУТАЊЕ” О САРАЈЕВСКОМ АТЕНТАТУ

Век касније, у години у којој се свечано обележавају догађаји из 1914, свет изгледа потпуно другачије. Масовни медији обликују разумевање стварности, а љу-

дима су информације доступне „на један клик”, и то у ходу, на бројним мобилним уређајима које носе са собом током свакодневних активности. Тражење података по књигама је, за многе, постао „луксуз” у хроничном недостатку времена, па се информацијама „снабдевају” преко локалних претраживача на интернету, најчешће у првих неколико резултата. А, не само да се „нема времена” за обављање свих активности, већ је постало „неопходно” радити више ствари истовремено. У таквим околностима, квалитет информација више, очигледно, није пресудан, а веродостојност, провера из више извора, није на првом месту.

У књизи „Медијска писменост”, Џејмс Потер (*James Potter*) пише о засићености порукама, истичући како је „од дана нашег рођења произведено више информација него током читаве забележене историје пре њега” (Потер 2011, 24). И, управо је то оно што је карактеристика данашњег друштва. Информације су свуда, а од нас зависи како ћемо им приступити, да ли ћемо једноставно прихватити на начин на који су представљене или ћемо покушати да их растумачимо, погледамо из више углова, како би добили објективнију слику стварности која жели да нам се пренесе. И сам Потер наглашава значај медијске писмености, истичући да су се обични корисници „у великој мери препустили медијима, а да тога нису свесни”, односно да је „већина људи дозволила медијима да програмирају начин њиховог гледања на свет” (Потер 2011, 15–16). Посредством медија, људи су „сведоци” многих стварних догађаја којима никако не би могли да присуствују, због временске, просторне удаљености или нечег трећег, а „пошто стално прелазимо границу између стварног и медијског света, та граница понекад бледи и временом заборављамо која наша сећања се односе на искуства из стварног живота, а која потичу из света медија” (Потер 2011, 247–248).

Долазак интернета, који је ујединио могућности традиционалних медија, нарочито његов убрзани развој у завршници прошлог и на почетку овог века, односно његов излазак из затворених система међу „обичне људе”, почео је да пише нова правила у комуникацији и размени информација. Према Ерику Шмиту (*Eric Schmidt*), једном од челних људи компаније „Гугл” (*Google*), „интернет је прва ствар коју је човечанство створило, а да је уопште не разуме, то је највећи покушај стварања анархије који је икада предузет” (Тјуроу 2013, 247). А, како су навели Мирољуб Радојковић и Мирко Милетић, „посредством компјутерске мреже може да се комуницира по принципу 3А (*any subject* – свако, *anywhere* – било где и *anytime* – било када)”, односно ограничењима више, практично, нема места (Радојковић и Милетић 2008, 165).

Прво је ова глобална дигитална мрежа доносила бројне погодности у бржем преносу и лакшем проналаску информација путем претраживача и комуникацији путем е-поште, али је убрзани развој мобилних технологија и креативности у начину повезивања људи у онлајн друштвене мреже на интернету, донео многе нове погодности. Како је навео Лев Манович (*Lev Manovich*), „експлозија медијских садржаја на Мрежи креираних од стране корисника, од 2005. године, ослободила је нови медијски универзум”, а то је омогућено падом цена квалитетних техничких уређаја и развојем јефтиног и бесплатног софтвера (Манович 2008, 1). Људи су добили могућност, као никада раније, да поделе све што пожелеле, далеко од некадашњих „чуvara” медијског простора, уредника, рецензента и других. Дошло је до бујања бесплатних платформи за пласирање разних садржаја (мисли, фотографија,

видео снимака) и стварања утицајних виртуелних заједница у којима се „мере“ активности корисника, а они на основу тога градирају у заједници, добијају различите статусе, множе број пратилаца и друго. Информације путују са једног на други крај света брзином каква је до пре кратког времена била незамислива, а планета је постала „глобално село“.¹

Виртуелни свет заузима све значајнију улогу и све су блеђе границе између такве и физичке стварности, а приступ је могућ у сваком тренутку захваљујући разним савременим технолошким уређајима. У овој стварности, приватне активности корисника могу веома лако постати „јавна ствар“, а последице понашања из једног света се „преливају“ у други. И језик добија нове облике. Споменули смо раније да савремени човек пати од хроничног недостатка времена, па је и комуникација све краћа, уз помоћ скраћеница и емотикона. Када је реч о онлајн друштвеним мрежама, у књизи „Психологија медија“ Дејвид Џајлс (*David Giles*) говори о томе како је „експлозија интересовања за онлајн друштвене мреже (*Social Networking Site*) широм света била најзначајнији онлајн феномен са почетка двадесет првог века“ (Џајлс 2011, 206). А, у таквом свету, са својом кратком формом, односно комуникацијом путем кратких порука – твитова (*tweets*),² сасвим је разумљив успон „Твитера“ (twitter.com, *twitter* – цвркутање), који је ушао на велику сцену средином прошле деценије (у 2006. години) и пронашао је своје место међу најпопуларнијим онлајн друштвеним мрежама на интернету.³ И не само то, већ је део његовог садржаја постао радо цитиран извор и у професионалним круговима, пошто се у медијима такве информације, пре свега са верификованих профила познатих личности (чиме се доказује да управо они стоје иза профила, а не неко ко се само тако представља) користе као званичне.

У свету кратких порука која се лако и брзо шире путем једне од најпопуларнијих онлајн друштвених мрежа на интернету, своје место су нашле и оне које су везане за главне актере догађаја после којег је почео Велики рат. А, ова тема је посебно интересантна у години јубилеја – 2014, у којој се обележава век од почетка глобалног сукоба који је изменио однос снага у свету. Сто година после овог догађаја, свет се променио, а онлајн друштвене мреже су постале нешто попут савремене агоре. Међутим, за разлику од оних старогрчких, на којима су се окупљали слободни грађани полиса, савремена електронска агора окупља људе из читавог света и омогућава најширу могућу размену мишљења и ставова. Онлајн друштвене мреже постају све важнији део свакодневнице, па у значајној мери утичу на форми-

¹ Појам Маршала Маклуана (*Marshall McLuhan*) под којим је „подразумевао да ћемо имати такав капацитет прикупљања информација да ћемо бити блиско, можда и сувише блиско, свесни свачијег кретања, у свакојаким ситуацијама, са краја на крај света“ (Лоример 1998, 18).

² Аутори објашњавају твит као „израз тренутка или идеје, који може да садржи текст, фотографије и видео записе“. На њега се може одговорити, он се може поделити на другим страницама, односно профилима и означити омиљеним, а уз помоћ посебне ознаке – хаштага (*hashtag*) се може сврстати под одређену тему, заједно са другим твитовима који су искористили исту ознаку, а потом и лакше пронаћи и прегледати одређени низ (доступно на: about.twitter.com/what-is-twitter/story-of-a-tweet, посећено 20. августа 2014. године).

³ Налази се на седмом месту листе најпосећенијих сајтова на светском нивоу (доступно на: www.alexa.com/topsites, посећено 20. августа 2014. године) и месечно има 271 милион активних корисника, који шаљу пола милијарде твитова дневно (доступно на: about.twitter.com/company, посећено 20. августа 2014. године).

рање ставова данашњих генерација, од којих део ни не памти време пре интернета. Како наводи Ерик Калман (*Erik Qualman*), корисници онлајн друштвених мрежа данас „не траже вести, већ вести проналазе њих, или их сами производе” (Qualman 2011, 12). Овакав начин информисања, због изостанка дубље провере информација, у великој мери је подложен манипулацији и спиновању, како актуелних, тако још више догађаја из прошлости чији нисмо непосредни сведоци. У таквим условима не треба да чуди што хероји и антихероји лако мењају улоге.

Имајући у виду велику моћ онлајн друштвених мрежа, њихове специфичности и статус који уживају у савременом друштву, жеља је да се у истраживачком делу овог рада уочи како су се покушаји историјског ревизионизма догађаја из 1914. и одбрана од истих пренели на онлајн друштвене мреже на интернету. Циљ истраживања у овом раду је да увиди на који начин су главни актери Сарајевског атентата, Гаврило Принцип и Франц Фердинанд, представљени данас у виртуелном свету, у којем свако ко има приступ интернету може да креира профил на најпопуларнијим онлајн друштвеним мрежама и да подели своје мисли са пријатељима, пратиоцима, светом, што је не тако давно било незамисливо, недоступно, приступачно одабраном броју људи. И то, на који начин су представљени и какве су поруке на ту тему дељене дан пре, када су најаве догађаја достигле врхунац и у дану када је обележена стогодишњица овог догађаја, у времену у којем се често са позиције данашњих схватања правдају и критикују дела која су била део схватања и културе људи и простора удаљених цео век од 2014. године.

Име Гаврила Принципа је неизбежно у полемикама везаним за дешавања из друге деценије 20. века, без обзира на начин интерпретације, односно контекста у којем се спомиње, као и ставова из којих се дефинише његова улога, па су зато поруке везане за његово име срж овог истраживања. Други део су оне у којима се спомиње Франц Фердинанд, престолонаследник Аустроугарске, на којег је извршен атентат на Видовдан 1914. Имајући у виду њену карактеристику да се комуницира искључиво кратким порукама, а у ери хроничног недостатка времена, као и то да се неретко користи као извор у медијима, за истраживање је узета онлајн друштвена мрежа „Твитер”. Методом квалитативне анализе садржаја су обухваћени твитови објављени 27. и 28. јуна 2014, а који су повезани хаштаговима (видети под 2) *#gavriloпринцип*, *#gavrilo.princip*, *#principgavrilo*, *#princip.gavrilo*, *#gavrilo* и *#princip*, када је реч о Гаврилу Принципу, као и *#archdukefranzferdinand*, *#franzferdinand* и *#ferdinandfranz*, када је реч о Францу Фердинанду.

2.1. Оптужба и одбрана Гаврила Принципа

Попут догађаја из стварности, полемика из научних кругова, контрасти када је реч о схватању лика и дела Гаврила Принципа примећују се и у виртуелном свету, у којем се мешају ставови професионалаца и других, често без видљивих граница. Тако се и на „Твитеру” налазе многи садржаји који, гледајући их заједно, могу да доведу до формирања контроверзног профила централне личности догађаја познатог у историји као „Сарајевски атентат”.

2.1.1. Кривац за рат – убица, националиста, џихадиста

Различита тумачења Сарајевског атентата, које су последица мноштва мишљења и ревизија, уочљива су и на онлајн друштвеној мрежи „Твитер”. На профи-

лу под називом „*American Heroes Channel*”, 28. јуна, уз фотографију из Сарајева, објављен је твит следеће садржине, на енглеском језику: „*Југословенски националиста Гаврило Принцип пуца на надвојводу Франца Фердинанда и његову жену на данашњи дан 1914. године*”⁴. А, на профилу под називом „*Today in History*”, истог дана објављен је твит следеће садржине: „*1914: Сарајево – Аустријски надвојвода Фердинанд и супруга Софија убијени су од стране Србина, Гаврила Принципа, што је покренуло Први светски рат*”⁵. Ова два примера јасно показују да се, баш као и у историјским изворима, Гаврило Принцип представља као српски и југословенски националиста, иако је евидентно да разлике постоје између та два појма.

Повезивање са српским национализмом се проналази и у твиту професора међународне историје Универзитета у Ливерпулу Френка Мекдонаха (*Frank McDough*): „*Лидери босанских Срба открили су статуу убице Гаврилу Принципу у Источном Сарајеву*”⁶. Уз то је приложена фотографија момка са пиштољем који изгледом подсећа на најпознатијег припадника Младе Босне и који стоји испод његовог споменика. Такође, Роб Бејкер (*Rob Baker*), који се на свом профилу на „Твитеру” представља као неко ко пише о новијој историји Лондона, у свом твиту апострофира националну ноту: „*Српски националиста је ухапшен након убиства надвојводе Франца Фердинанда у Сарајеву пре 100 година*”⁷ (уз приложену фотографију хапшења Гаврила Принципа). Иначе, бројни су коментари испод твитова у овој анализи, а нарочито занимљив код овог примера је коментар следеће садржине, а са профила под називом Есмералда Виљалобос (*Esmeralda Villalobos*): „*Он није српски националиста, он је Југословен. Изјаснио се као Југословен на суђењу за убиство Франца Фердинанда*”. Детаљнијим прегледом поменутог профила уочава се да је већина твитова ове кориснице написана на српском језику и да је учествовала у разним дискусијама током анализираних дана, што је карактеристичан пример могућности глобалне дебате коју пружају онлајн друштвене мреже, без граница.

Принципа као српског националисту у својим твитовима представља и Патрик Чованец (*Patrick Chovanec*), гостујући професор на Универзитету Колумбија у Њујорку. Уз слику његовог пуцња пише: „*Јун, 28. 1914. Српски националиста Гаврило Принцип отвара ватру на аутомобил у којем се налази надвојвода Франц Фердинанд*”⁸.

Током претраживања, уочена је и следећа порука, један од упечатљивих примера покушаја спиновања или, уколико то није, онда несавесног баратања непровереним информацијама. Он се нашао на профилу под именом Џејми К (*Jamie K*), који пише да је из Манчестера, уз линк ка причи о прослави стогодишњице у Андрићграду: „*Статуа Принципу ће бити откривена у српском националистичком тематском парку, изграђеном на месту концентрационог логора*”⁹. Пре свега, информација о самом догађају је погрешна. Статуа Гаврилу Принципу није откривена у Вишеграду, односно Андрићграду, чије је место изградње контроверзно по оним изворима који га повезују са страдањима у рату из деведесетих година прошлог ве-

⁴ Доступно на twitter.com/ahc_tv/status/482995649655607297 (посећено 23. августа 2014).

⁵ Доступно на twitter.com/Yesterday_Today/status/482995717158756353 (посећено 23. августа 2014).

⁶ Доступно на twitter.com/FXMC1957/status/482928756387241984 (посећено 23. августа 2014).

⁷ Доступно на twitter.com/robnitm/status/482836665829187584 (посећено 23. августа 2014).

⁸ Доступно на twitter.com/prchovanec/status/482813328616480768 (посећено 23. августа 2014).

⁹ Доступно на twitter.com/jkbloodtreasure/status/482684744464101377 (посећено 23. августа 2014).

ка (што је споменуто и у тексту који се крије иза линка у цитираном твиту¹⁰), већ у Источном Сарајеву.

Значајан је број твитова на енглеском језику, чији су аутори из западне Европе, у којима је Гаврило Принцип представљен као особа која је одговорна за Први светски рат. На страници ирског медијског јавног сервиса „РТЕ“ (*RTE News*), 28. јуна се нашла фотографија тренутка привођења уз следећи твит: „*Хапшење Гаврила Принципа, минут након што је испалио хитац који је изазвао Први светски рат*”¹¹. Британски медијски гигант „Скај њуз“ (*Sky news*) је поводом стогодишњице од Првог светског рата покренуо страницу на овој онлајн друштвеној мрежи под називом „Скај Њуз Први светски рат” (*Sky News WWI*) путем које симулира извештавање из Великог рата помоћу „Твитера”. Једна од кратких порука посвећена је и чувеном атентату: „*Важно: Франц Фердинанд, надвојвода аустроугарски и његова супруга убијени су у Сарајеву од стране српског националисте Гаврила Принципа*”¹².

Твит следеће садржине је објављен на страници „Њујорк тајмса“ (*New York Times World*), која има преко 750.000 пратилаца: „*Убица који је започео Први светски рат умро је од туберкулозе, поносан, без покајања, у угарском затвору 1918. године*”¹³. А, британски „Би-Би-Си“ (*BBC*) на својој страници, уочи прославе стогодишњице, такође види Принципа као некога чији је акт довео до светског сукоба, али напомиње да га се босански Срби радо сећају¹⁴. Уз твит се налази и линк ка тексту на њиховом сајту под следећим насловом: „*Гаврило Принцип: Срби памте једног убицу*”¹⁵. Британски јавни сервис на „Твитеру” прати преко седам милиона корисника ове онлајн друштвене мреже. Ако узмемо у обзир да ови твитови долазе са профила две значајне медијске куће, које заједно имају око осам милиона пратилаца, јасно је колика је њихова моћ и какву представу о најпознатијем члану Младе Босне, али кроз генерализацију и о Србима, могу да стекну сви они који прочитају наведене твитове и на тај начин формирају мишљење, без даљег истраживања, односно уласка у дубину проблема. То је нешто што је сасвим могући сценарио у данашњем свету, односно у раније поменутом добру засићености порукама, а у којем влада и осећај хроничног недостатка времена. Такође, о опасности коју носе интерпретације историјских догађаја у краткој форми на „Твитеру” говори и одговор на твит „Њујорк Тајмса”. Рави Махендра (*Ravi Mahendra*), који је навео да је из канадског града Торонта, написао је следећи текст: „*Убица који је изазвао Први светски рат умро је од туберкулозе у угарском затвору 1918. године. Замислите само да га је неко зауставио? Оба светска рата се не би ни догодила!*”¹⁶.

Поред медијских кућа, много је и појединаца на „Твитеру”, из разних крајева света, који Сарајевски атентат виде као главни разлог за избијање једног од најкрвавијих сукоба у светској историји. Корисник Маурисио Харамилџо (*Mauricio*

¹⁰ Комплетан текст је доступан на www.ibtimes.co.uk/franz-ferdinand-assassination-serb-leaders-boycott-sarajevo-ceremony-unveil-gavrilo-princip-1454487 (посећено 23. августа 2014).

¹¹ Доступно на twitter.com/rtenews/status/482878418514886656 (посећено 23. августа 2014).

¹² Доступно на twitter.com/SkyNewsWW1/status/482833330128183296 (посећено 23. августа 2014).

¹³ Доступно на twitter.com/nytimesworld/status/482871072346619905 (посећено 23. августа 2014).

¹⁴ Доступно на twitter.com/BBCWorld/status/482774567833055232 (посећено 23. августа 2014).

¹⁵ Доступно на www.bbc.com/news/world-europe-28033613?ocid=socialflow_twitter (посећено 23. августа 2014).

¹⁶ Доступно на twitter.com/gh0stface_x/status/482876119113154561 (посећено 23. августа 2014).

Jaramillo), који је написао да је из Боготе (Колумбија), уз текст у којем наводи да се 28. јуна обележава 100 година од атентата, објавио је фотографију која, на шалвив начин или не, зависно од перцепције читаоца и гледаоца, алудира на одговорност главног актера догађаја одиграног на Видовдан 1914. за почетак глобалног сукоба, попут претходних истакнутих објава. Уз најпознатији Принципов портрет, исписан је следећи текст: „Не убијам ја људе тако често. Али, када убијем, започнем Први светски рат”.¹⁷ Метју Фишер (*Matthew Fisher*), бивши ратни извештач, како се представља на „Твитеру”, исто заступа мишљење да је пуцањ у престолонаследника Аустроугарске покренуо велику катастрофу: „Пре сто година Гаврило Принцип је изазвао глобални сукоб убиством у Сарајеву које још увек одјекује”.¹⁸ А, Ендрју Тавани (*Andrew Tavani*), уредник „Хафингтон поста” (*Huffington Post*), гледајући из данашње перспективе на догађаје од пре једног века, као и неки његови претходници исказује чуђење због слављења Гавриловог лика и дела констатацијом: „Тинејџер који је покренуо Први светски рат хладнокрвним двоструким убиством почаићен је спомеником”.¹⁹

Можда и најдаље у ревизији поимања чина са почетка лета 1914. године је отишао Даг Сандерс (*Doug Saunders*), колумниста канадског листа „Глоуб енд мејл” (*The Globe and Mail*), који је уз линк ка његовој колумни под насловом „Како је убица из 1914 изнедрио данашње ултранационалисте”²⁰, написао следећи текст: „Гаврило Принцип – сихадиста, мој есеј о национализму онда и сада”.²¹ На овом примеру уочавамо повезивање Сарајевског атентата са модерним терминима попут тероризма, са нечим што је у данашње време постало део свакодневнице у свету информација.

2.1.2. Весник слободе – револуционар, херој, сањар

Наравно, не виде сви Сарајевски атентат на исти начин, па ни попут горе наведених примера, нити је Гаврило Принцип на „Твитеру” неко коме је додељена незаменљива улога антихероја, односно оног коме је већ написана пресуда руком оних који су заговорници ревизионизма, када је реч о погледу на догађаје из 1914. За друге кориснике ове онлајн друштвене мреже на интернету, оно што се збило 28. јуна те године представља слободарски чин и вековну жељу словенских народа за ослобођењем од страних окупатора, а такве ставове су поделили и тачно 100 година после овог догађаја.

Владимир Гагић, из америчке државе Аризоне, на својој страници је поставио фотографију табле која стоји на месту одакле је Гаврило Принцип пуцао на аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда, уз следећи поруку: „На овој историјској раскрсници, Гаврило Принцип је прогласио слободу”.²² А, Балканист магазин (*Balkanist Magazine*) је поставио фотографију са једног од протеста у Сарајеву, одржаног непуних километар даље од места атентата. На њој се могу ви-

¹⁷ Доступно на twitter.com/MesmerState/status/482773341791858688 (посећено 23. августа 2014).

¹⁸ Доступно на twitter.com/mfisheroverseas/status/482676817581862912 (посећено 23. августа 2014).

¹⁹ Доступно на twitter.com/andrewtavani/status/482672514179424257 (посећено 23. августа 2014).

²⁰ Комплетан текст је доступан на m.theglobeandmail.com/news/world/how-an-assassin-in-1914-spawned-todays-ultranationalists/article19379226/?service=mobile (посећено 23. августа 2014).

²¹ Доступно на twitter.com/DougSaunders/status/482904500789710848 (посећено 23. августа 2014).

²² Доступно на twitter.com/vlga/status/482752244735938560 (посећено 23. августа 2014).

дети протестанти са плакатима на којима је написано: „Ми смо окупирани од међународне заједнице” и „Ја сам Гаврило Принцип”.²³ Из овога се јасно може видети да на просторима некадашње Југославије, па тако и у самом Сарајеву, међу народом, и даље живи и идеја о Принципу као сањару и борцу за ослобођење од туђинске владавине, каквом су сматрали аустроугарску власт и припадници „Младе Босне”. Принципа као револуционара виде и на профилу под именом *Comrade Hero*: „Пре 100 година српски револуционар пуцао је и убио војводу Франца Фердинанда од Аустроугарске”.²⁴

А, слободарску идеју у акту Гаврила Принципа заступа корисник под именом Вујанић (*TheVujanic*), који је становник Лондона, према ономе како се на његовом профилу наводи: „Пре 100 година Гаврило Принцип је ставио тачку на аустроугарску окупацију југоисточне Европе”.²⁵ У коментарима испод наведеног твита, поред критике Принциповог чина, односно оптужбе да је тиме започео Први светски рат, која се подудара са примерима из претходног поглавља, налази се и мишљење у којем се овај чин види као искра слободе и борбе против неправде, дело сањара који тако постаје узор бројним сличним покретима широм света. Тако је Саф Хосеин (*Saff Hossain*), који на свом профилу наводи да је из Лондона, написао следеће: „Сигурно је да је индиректно изазвао Велики рат, али за њега мора да постоји фер плеј јер је устао против великих”.²⁶ Та борба, против страних завојевача, увек има призвук сукоба између Давида и Голијата и буди посебна осећања међу припадницима нација широм света, које могу да се идентификују са идејама борбе за слободу. Тако неко ко се представља као Џорџ В. Буш (*Jorts W. Bush*) и себе описује као шведског марксисту, пише следеће: „Интересантно је да се Гаврило Принцип криви за почетак Првог светског рата, а да се Аустроугари не криве због колонизације словенских народа”.²⁷

Бројни историјски архиви, па и извори наведени у овом раду, потврђују тезу да је избијање светског сукоба била неминовност на почетку двадесетог века, а да је искра, каква је била у Сарајеву, могла да се створи било где у Европи. Брус Кодиш (*Bruce Kodish*), према информацијама са „Твитера” становник Пасадене (Калифорнија, САД), али и писац, аутор више књига, међу којима је и биографија семантичара и филозофа Алфреда Корзибског (*Alfred Korzybski*), на својој страници на „Твитеру” о Гаврилу Принципу пише следеће: „Лисао сам о њему у биографији Корзибског. Први светски рат би почео и на неки други начин, без њега...”.²⁸ Управо је такво тумачење оно које потиरे дефинисање Принциповог чина као узрока за почетак Великог рата, већ наводи да је то био повод, нешто што је могло да се догоди било где и што је била неминовност, односно нешто што је само чекало да се догоди, како би Европа, а потом и свет, кренули путем катастрофе до тада невиђених размера.

²³ Доступно на twitter.com/Balkanist/status/482913128196603904 (посећено 23. августа 2014).

²⁴ Доступно на twitter.com/Comrade_Hero/status/482697659770077184 (посећено 23. августа 2014).

²⁵ Доступно на twitter.com/TheVujanic/status/482906435937107968 (посећено 23. августа 2014).

²⁶ Доступно на twitter.com/SafayetH/status/482907437918588928 (посећено 23. августа 2014).

²⁷ Доступно на twitter.com/sushi_goat/status/482589594756866048 (посећено 23. августа 2014).

²⁸ Доступно на twitter.com/brucekodish/status/482668701620375552 (посећено 23. августа 2014).

2.2. Франц Фердинанд – надвојвода, жртва, ексцентрик, лудак

Аустроугарски надвојвода и престолонаследник Франц Фердинанд у већини маркираних твитова представља се као жртва. Ипак, један од најупечатљивијих је твит аустралијског лабуристичког политичара Дејвида Финија (*David Feeney*) који атентат описује у складу са сада већ устаљеном праксом тумачења прошлости из контекста данашњице, односно света какав видимо у овом тренутку: „*Надвојвода Франц Фердинанд убијен је у 11 часова и 10 минута, 28. јуна. Први светски рат је изазван због тероризма*”.²⁹

На профилу под називом „*All About History*” је објављена фотографија на којој се износе непознанице из живота Франца Фердинанда. Уз то да је његово убиство покренуло први светски рат, најзанимљивији подаци су да је током живота убио око 250.000 животиња, потом да се говорило да је луд, као и да је био опседнут причом о Светом Ђорђу и Аждаји.³⁰

Памела Кокс (*Pamela Cox*), историчарка на департману за социологију Универзитета у Есексу (Велика Британија), искористила је 28. јун 2014. да подсети на посету Франца Фердинанда и његове супруге Софије Великој Британији из новембра 1913. године. Уз линк ка блогу на сајту Британске библиотеке, на „Твитеру” се налази следећа порука: „*Дан када је надвојвода Франц Фердинанд упознао лондонске продавце*”.³¹ У самом тексту³² се говори о томе шта је све радио током посете Великој Британији и како је тамо дочекан. Неизоставан део приче и у овом тексту је његов одлазак у лов.

Претходна два твита су карактеристична због тога што представљају реткост на „Твитеру” јер се у њима о лику и делу Франца Фердинанда на стогодишњицу Сарајевског атентата не говори једино у контексту тог догађаја. У значајном броју твитова његово име се помиње искључиво у виду хаштага *#franzferdinand*, док су саме поруке везане за Гаврила Приципа. Тако Метју Ворд (*Matthew Ward*), уз фотографију спомен-костурнице на кошевском православном гробљу у коју су сахрањени припадници Младе Босне, пише следећи текст: „*Место где је сахрањен Гаврило Принцип у Сарајеву*”. У тој поруци се налази и хаштаг *#FranzFerdinand*.³³ На овај начин се повезује Франц Фердинанд са твитом и кратко подсећа на атентат.

Са друге стране, Ајеша Хасан (*Aysha Hasan*), којој пише да је из канадског града Калгарија, на дан стогодишњице атентата се одлучила за другачији приступ, у којем није у првом плану гроб онога који је пуцао, већ директна последица његовог пуцња. Она је објавила фотографију кржаве Фердинандове униформе која се чува у војном музеју у Бечу и написала: „*Крвљу замазана униформа Франца Фердинанда коју је носио када је убијен на данашњи дан 1914*”.³⁴ Није тешко замислити да код оних који први пут виде ову фотографију, на којој је крвава и мецима

²⁹ Доступно на twitter.com/Feeney4Batman/status/482875133866962944 (посећено 23. августа 2014).

³⁰ Доступно на twitter.com/AboutHistoryMag/status/482814472168677376 (посећено 23. августа 2014).

³¹ Доступно на twitter.com/DrPamelaCox/status/482825311331950592 (посећено 23. августа 2014).

³² Комплетан текст је доступан на britishlibrary.typepad.co.uk/untoldlives/2014/06/franz-ferdinand-shooting-and-shopping-in-england.html (посећено 23. августа 2014).

³³ Доступно на twitter.com/HistoryNeedsYou/status/482960741084196865 (посећено 23. августа 2014).

³⁴ Доступно на twitter.com/AyshaHasan/status/482977343770607616 (посећено 23. августа 2014).

подерана парадна униформа са позлаћеним дугмићима, а који немају увид у шири контекст ове приче и ставове „за” и „против”, једино осећање које може да изазове јесте управо сажаљење и осуду починиоца.

Твит Стјуа Царарда (*Stu Garard*), који је из Френклина (Тенеси, САД) према подацима на „Твитеру”, јасно наводи на то да је његов став да је убиство престолонаследника аустроугарског трона променило пут којим је овај свет ишао: „*Пре 100 година, убиство овог човека променило је курс историје*”.³⁵ Ту се налази и линк ка фотографији на онлајн друштвеној мрежи „Инстаграм” (*instagram.com*), а на којој су престолонаследник Фердинанд и његова супруга Софија. Истицањем да је нечијим убиством промењен курс историје указује се на његову величину и значај у тадашњем времену, али би у овом случају могао читаоце твита индиректно да наведе на закључак да је тај чин узрок, а не повод за почетак Великог рата, што је тема која изазива пажњу и скоро сто година после завршетка овог глобалног сукоба.

3. САРАЈЕВСКИ АТЕНТАТ У ОГЛЕДАЛУ – СУД ВИРТУЕЛНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ

У данашњем свету, у којем се до информације долази, практично, „на један клик” и у којем је брзина далеко битнији приоритет од поузданости, провере из више извора, претраживање по релевантним књигама или бар дубља претрага интернета у потрази за веродостојним информацијама многима представља напор, нешто што је споредног значаја или беспотребно трошење времена у добу у којем доминира осећај о хроничном недостатку времена. Због брже и лакше комуникације каква је могућа у виртуелном свету, без обзира на њене хендикепе, који се пре свега односе на недостатак сусрета у физичком простору, контакта и елемената невербалне комуникације, важних за квалитет међусобног односа, овај начин размене мишљења постаје све значајнији део свакодневнице. То се нарочито односи на комуникацију на онлајн друштвеним мрежама на интернету, где свако може да се укључи у глобалне расправе са бројним другим људима широм света, без граница и посредника и да дође у ситуацију да његови ставови постану лако доступни и да изазивају реакције великог броја људи. Као што смо рекли, такође, развој мобилних технологија је још више „изгледео“ границу између физичког и виртуелног света. Самим тим, овакав начин комуникације показује велики потенцијал у креирању мишљења људи широм планете, па је такав случај и са предметом нашег интересовања, односно догађајима из лета 1914. године.

Како се може видети из истраживања у овом раду, расправа из научних кругова, историјских књига, физичког света, која је сасвим разумљиво интензивирала баш на стогодишњицу Сарајевског атентата, „прелила” се у виртуелни простор, па се и ту дебатује о узроцима и поводима почетка Великог рата. У овом случају више није реч једино о професионалцима, већ се сукобљавају њихова мишљења и са ставовима појединаца, формираним у зависности и од култура у којима су расли. Када је реч о „Твитеру”, карактеристичном по краткој форми, порукама које се брзо и лако могу поделити са светом, на основу садржаја на овој онлајн друштвеној мрежи је готово немогуће донети јединствен суд или формирати профил Гаврила Принципа без бројних контроверзи, познатих још из времена пре

³⁵ Доступно на twitter.com/stugio/status/482940189778522112 (посећено 23. августа 2014).

него што је интернет постао део свакодневнице. Ни ту нису заобиђени спорови и покушаји историјског ревизионизма.

Обележавање стогодишњице Сарајевског атентата довело је до јачања старих несугласица и поновног „копања ровова”, овај пут мирнодопских, односно оних у којима се налазе супротстављена мишљења. Иако је Први светски рат завршен још 1918. године, а свет је после тога доживео још једну глобалну катастрофу и велики број локалних и регионалних ратова, који се дешавају и у 2014. години, расправа о узроцима и поводима почетка Великог рата још није окончана, али је у готово свакој од њих Сарајевски атентат једна од централних тема. Осим чињенице да је Гаврило Принцип убио надвојводу Франца Фердинанда и његову супругу Софију на Видовдан 1914. у Сарајеву, мало шта о контексту тог догађаја може да помири „зарађене” стране.

Тако је у протеклих десет деценија Принцип био и хваљен и оспораван, у зависности од места и времена, културе, политичких прилика и осталог. А, развојем онлајн друштвених мрежа и повезивањем људи са различитих простора помоћу њих, дебата о овој теми је добила нову димензију, у којој корисници себи дозвољавају да преломне историјске тренутке, често испреплетане мрежом повода и узрока, представе у краткој форми и то покажу свету као непобитну чињеницу, нешто око чега нема потребе за даљом расправом. Недоумице настају и због тога што се такви ставови доносе проблематичним погледом кроз диоптрију садашњег доба, без уважавања историјског контекста, у светлу данашњих односа, а још су веће ако се има у виду да поруке много лакше него икада раније долазе до великог броја људи. Уз то, не треба заборавити, као што је већ раније истакнуто у овом раду, да несвесно препуштање медијима, односно дозвољавање да они обликују поглед на свет појединца, без критичког мишљења, представља опасност несагледивих последица. Ипак, без обзира на утицаје, јединственог става нема, већ су поделе дубоке, пресликане из физичког света.

Као што смо видели из историјских извора са почетка рада, гимназијалац Гаврило Принцип је био болешљив и острашћен, неко чији је пуцањ био глас поробљеног човечанства, бескомпромисан борац, узоран српски националиста, па и југословенски и симбол антиколонијалних покрета и борби малих против великих. Са друге стране, код неких других аутора, он је описан као великосрпски црнорукашки терориста, неко ко је одговоран за страдања која су уследила у Великом рату. У виртуелној заједници коју образују корисници „Твитера”, а на таласу тих, других мишљења, Гаврило Принцип је националиста који је био спреман на све (српски или југословенски, зависно од извора), кривац за рат, атентатор и убица, који се није покајао, па чак и цихадиста, односно неко чије величање у садашњости изазива чуђење и неприхватање такве могућности, а иде се чак до тога да поједини размишљају на начин да је Принципов пуцањ покренуо не само Први, већ и Други светски рат. Такође, и у виртуелном свету долази до спиновања информација, мешања тачних и нетачних, чиме се наводи на жељени утисак или се исти појачава. Са друге стране, у одбрани Гаврила Принципа на „Твитеру” се он спомиње као весник слободе, револуционар, херој и сањар, борац против окупатора, незајажљивих амбиција великих сила, као и неко ко није могао да буде узрок Великог рата, уз образложење да би почео и без њега, на неком другом месту. Гледајући на тај начин, навођење Принциповог чина као узрока може да се протумачи као жеља да се сак-

рију прави узроци, а чињеница је да је рат почео месец дана касније, војним нападом Аустроугарске на Србију.

Када је реч о Францу Фердинанду, у историјском прегледу у овом раду се описује као гојазни педесетогодишњак, знатне интелектуалне снаге и широких интереса, страстан ловац, вртлар, љубитељ уметности, али и неко ко је надмен, тврдоглав и склон гневним бујицама речи, као и неко ко је ватрено изражавао своје конзервативне друштвене и политичке ставове. Такође, према тим изворима, он је био веран муж и отац, веран католик, али и неко ко се није трудио да буде популаран и ко то није ни био. Напротив, истиче се да је навукао бес и мржњу дворских кругова и политичара и да га многи званичници нису искрено жалили после атентата. Ипак, оно што се, такође, истиче, и то у најсвежијем примеру у оквиру историјског прегледа у овом раду, јесте да је управо Фердинанд био неко ко би по сваку цену избегао оружани сукоб. Кроз анализу корпуса порука на „Твитеру” се види да је на тој онлајн друштвеној мрежи овај надвојвода и престолонаследник представљен, пре свега, као жртва (по некима, терористичког чина), неко чија је смрт покренула глобални сукоб, док се изоставља критички став, односно дубља анализа ситуације која је довела до атентата у Сарајеву на Видовдан 1914. У ретким порукама се могу видети и поједини детаљи из његовог живота, где доминира страст према лову и истиче се убијање великог броја животиња, па се чак спомиње како се причало о томе да је био луд.

Дакле, у анализи корпуса твитова из дана у којима је обележена стогодишњица Сарајевског атентата, најчешће се проналазе информације о самом убиству, па тако и о месту где и времену када се одиграло, као и ставови о атентатору и о томе какав утицај је овај догађај имао на почетак глобалног сукоба. А, попут неких гласова из физичког света, више су него видљиви покушаји ревизионизма и у виртуелном, где свака информација остаје упамћена, записана и може у сваком тренутку, путем претраживача, представљати извор који ће навести некога на погрешан пут у његовој жељи да се информише о догађајима из, у овом случају, Сарајева 1914. И на интернету се неки могу повести логиком по којој је истина оно што се представи као истина, па пласирати ставове као чињенице, а у том случају су тешко сагледиве последице, имајући у виду практичну незаустављивост ширења информација на овој глобалној дигиталној мрежи. Због свега тога може да се постави питање да ли би и Гаврило Принцип, за кога је у првом делу овог рада цитирано да је нестанком Југославије као пожељне државе лишен изабраног адвоката, односно да данас нема сличног уверљивог браниоца, после свега што је већ постављено о њему у бескрајном виртуелном простору, а да је у могућности, искористио механизам „Права на забраву”,³⁶ посебно актуелног у свету интернета баш у години када се обележава век од догађаја који је Гаврипа Принципа увео у историјске читанке.

ЛИТЕРАТУРА

Баздуљ, Мухарем. „Срећан рођендан, господине Хитлер.” *Време* 1191, 31. октобар 2013. Доступно на: www.vreme.com/cms/view.php?id=1147276, посећено 20. августа 2014.

³⁶Детаљније на: ec.europa.eu/justice/dataprotection/files/factsheets/factsheet_data_protection_en.pdf (посећено 26. августа 2014).

- Баздуљ, Мухарем. „Хитлерова освета Младој Босни.” У *Стогодишњи рат: Сарајевски атентат и тумачења*, уредили Мухарем Баздуљ и Небојша Грујичић, 27–48. Београд: НП Време, 2014.
- Грујичић, Небојша. „Да је срклет као што је кувет био би ибрег.” У *Стогодишњи рат: Сарајевски атентат и тумачења*, уредили Мухарем Баздуљ и Небојша Грујичић, 49–80. Београд: НП Време, 2014.
- Дедијер, Владимир. *Сарајево 1914*. Београд: Просвета, 1966.
- Диклић, Александар. *Београд вечити град: сентиментално путовање кроз историју*. Београд: Радио–телевизија Србије и ТВ продукција Скордиск, 2014.
- Qualman, Erik. *Socialnomics – How Social Media Transforms the Way we Live and Do Business*. New Jersey, USA: Wiley, 2011.
- Куљић, Тодор. „Принцип без адвоката.” *Политика* 24. септембар 2013. Доступно на: www.politika.rs/rubrike/Sta-da-se-radi/Princip-bez-advokata.lt.html, посећено 20. августа 2014.
- Лоример, Роленд. *Масовне комуникације*. Београд: Слио, 1998.
- Manovich, Lev. *The Practice of Everyday (Media) Life*, 2008. Доступно на: manovich.net/content/04-projects/057-the-practice-of-everyday-media-life/56_article_2008.pdf, посећено 24. августа 2014.
- Мићановић, Славко. „Смисао Сарајевског атентата” (из књиге „Сарајевски атентат“, 1965, Загреб: Стварност). У *Стогодишњи рат: Сарајевски атентат и тумачења*, уредили Мухарем Баздуљ и Небојша Грујичић, 120–130. Београд: НП Време, 2014.
- О „Твитеру”. Доступно на: about.twitter.com/what-is-twitter/story-of-a-tweet, about.twitter.com/companu и www.alex.com/topsites, странице су посећене 20. августа 2014.
- Павловић, К. Стеван. *Србија: историја иза имена*. Београд: Слио, 2004.
- Потер, Џејмс. *Медијска писменост*. Београд: Слио, 2011.
- Пфефер, Лео. *Истрага у Сарајевском атентату*. Загреб: Нова Европа, 1938.
- Радојковић, Миролуб и Милетић, Мирко. *Комуницирање, медији и друштво*. Београд: Учитељски факултет, 2008.
- Ситон Ватсон, Роберт Вилијам. *Сарајево: студија о узроцима светскога рата*. Загреб: Нова Европа, 1926.
- Тјуроу, Џозеф. *Медији данас: увод у масовне комуникације*, II. Београд: Слио, 2013.
- Тришић, Ђ. Никола. *Сарајевски атентат у свјетлу библиографских података*. Сарајево: Музеј града Сарајева, 1964.
- Хејстингс, Макс. *Катастрофа: Европа иде у рат 1914. (прва књига)*. Београд: Лагуна, 2014.
- Церовић, Станко. „Стогодишњи рат.” У *Стогодишњи рат: Сарајевски атентат и тумачења*, уредили Мухарем Баздуљ и Небојша Грујичић, 9–26. Београд: НП Време, 2014.
- Цајлс, Дејвид. *Психологија медија*. Београд: Слио, 2011.

СПИСАК ЛИНКОВА АНАЛИЗИРАНИХ ТВИТОВА³⁷

twitter.com/ahc_tv/status/482995649655607297
twitter.com/Yesterday_Today/status/482995717158756353
twitter.com/FXMC1957/status/482928756387241984
twitter.com/robnitm/status/482836665829187584
twitter.com/prchovanec/status/482813328616480768
twitter.com/jkbloodtreasure/status/482684744464101377
twitter.com/rtenews/status/482878418514886656
twitter.com/SkyNewsWW1/status/482833330128183296
twitter.com/nytimesworld/status/482871072346619905
twitter.com/BBCWorld/status/482774567833055232
twitter.com/gh0stface_x/status/482876119113154561

³⁷ Странице су посећене 23. августа 2014. године.

twitter.com/MesmerState/status/482773341791858688
twitter.com/mfisheroverseas/status/482676817581862912
twitter.com/andrewtavani/status/482672514179424257
twitter.com/DougSaunders/status/482904500789710848
twitter.com/vlga/status/482752244735938560
twitter.com/Balkanist/status/482913128196603904
twitter.com/Comrade_Hero/status/482697659770077184
twitter.com/TheVujanic/status/482906435937107968
twitter.com/SafayetH/status/482907437918588928
twitter.com/sushi_goat/status/482589594756866048
twitter.com/brucekodish/status/482668701620375552
twitter.com/Feeney4Batman/status/482875133866962944
twitter.com/AboutHistoryMag/status/482814472168677376
twitter.com/DrPamelaCox/status/482825311331950592
twitter.com/HistoryNeedsYou/status/482960741084196865
twitter.com/AyeshaHasan/status/482977343770607616
twitter.com/stugio/status/482940189778522112

HOW THE GREAT WAR BEGAN ON TWITTER

Summary: *The year in which celebrate one century on the World War I (Great War) is passing in attempts of historical revision of the cause that started the first global conflict of 20th century. Those attempts of new reading events from mid 1914 lead to strong reaction of those who think that alternative theories about historical facts can't be useful or can be even dangerous. It doesn't matter how you interpret it or in which context it's mentioned one name can't be avoided. It's Gavrilo Princip.*

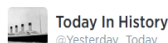
The purpose of this thesis is to show how is this topic reflected on social networks in virtual world, that becoming more important than everyday life for modern man and influences opinion of today's youth, who can't even remember pre-Internet time. Analysis is done on Twitter, one of the most popular social media, on which you communicate through short messages. Messages where Gavrilo Princip is mentioned were analyzed and that way we created an informal profile of the central person of that time from the perspective of generations that are one century away from the events that changed Europe and the world. Also we analyzed messages that mention Archduke Franz Ferdinand, who was assassinated on the 28th of June 1914 in Sarajevo.

Key words: *Gavrilo Princip, Franz Ferdinand, Twitter, World War I (WWI, Great War), historical revisionism.*

ПРИЛОГ
САРАЈЕВСКИ АТЕНТАТ ДАНАС У ФИЗИЧКОМ И ВИРТУЕЛНОМ ПРОСТОРУ³⁸

Breaking: Franz Ferdinand Arch Duke of Austria-Hungary and wife assassinated by Serbian nationalist Gavrilo Princip in Sarajevo

1914: Sarajevo - Austrian Archduke Fredinand & wife Sophie, were assassinated by Serb, Gavrilo Princip, sparking World War I. #history

On this historic square, Gavrilo Princip proclaimed freedom." pic.twitter.com/9FKdt5fpa

Reply Retweet Favorite More

Triggering a memory: bbc.in/1vfDPCC
Bosnian Serbs remember Gavrilo Princip, whose actions led to World War One

Placards, Sarajevo: "We're occupied by the int'l community" & "I'm Gavrilo Princip" via [@marcelvdsteen](https://twitter.com/marcelvdsteen) #WWICentenary pic.twitter.com/likaKo3gRD

Reply Retweet Favorite More

100 years ago today this man's assassination changed the course of history. [#franzferdinand... instagram.com/p/py9otpPplY/](https://www.instagram.com/p/py9otpPplY/)

³⁸ Фотографија данашњег изгледа раскрснице на којој се одиграо Сарајевски атентат, а где се сада налази Музеј Сарајево 1878–1918. (фото: Невен Обрадовић), као и прикази појединих твитова обрађених у раду.

МОЋ ГЛАСИНА И ДЕЗИНФОРМАЦИЈА У КРЕИРАЊУ МОРАЛНЕ ПАНИКЕ НА ОНЛАЈН ДРУШТВЕНИМ МРЕЖАМА*

UDK 004.748.5:316.772

Зоран Јевтовић

Универзитет у Нишу, Филозофски факултет
zoran.jevtovic@filfak.ni.ac.rs

Зоран Арацки

Универзитет у Нишу, Филозофски факултет
zoran.aracki@filfak.ni.ac.rs

Сажетак: У добу интернета и дигиталних платформи расте број медијских манипулација, које у кризним и конфликтним ситуацијама спинованим значењима, пропагандном убедљивошћу и симулираном аргументацијом освајају пажњу јавности. Спирала значења осцилира у зависности од тога да ли информације дистрибуирају медији под надзором власти или то чине њени опоненти, што као резултат производи увеличавање не само догађаја које описују, већ и претњи по читаво друштво. Снага гласина и дезинформација расте са недостатком или прећуткивањем правих информација, морална паника подстиче страх, незадовољство и неповерење унутар заједнице, док се одређена ситуација, догађај, појединац или група именују као претња друштвеним вредностима и интересима. Између неодређеног, краткотрајног збивања и симболичког означавања развија се сугестиван и уверљив наратив, које развејан лајковима, шеровима, блогovima, твитовима и сличним конекцијама добија ореол истинитости. Привид и стварност се мешају, факти и пројекције, чињенице и њихове интерпретације такође, док се друштво које подцењује њихову моћ центрифугалним силама постепено дезинтегрише и разара.

Дезинформације, румори, фаме, спинови и полуистине брзином појављивања на онлајн друштвеним мрежама брзо избијају у први план, док наиван и дигитално необразован аудиторијум засићен апологетским извештајима традиционалних медија скоро и да не уочава како је ухваћен у мрежу лажних значења. Снага оваквих порука није у њиховој објективности, већ у веровању да је њихов садржај истинит: неке чињенице су тачне, али је кључни податак лажан, обрађен тако да кључањем емоција изазове неповерење јавног мњења. Забраном емитовања гласина и дезинформација њихова популарност се повећава што води опасности даљег ширења. Једини одговор је транспарентан и слободан приступ свим информацијама, посебно оним које су теме симболичких диверзија!

Кључне речи: интернет, конфликти и кризе, гласине, дезинформације, морална паника, цивилно друштво.

* Рад је настао у оквиру пројеката бр. 179008 (Универзитета у Београду, Факултета политичких наука) и пројекта бр. 179074 (Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Нишу), а финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

УВОД

Свет пре интернета и након њега није исти, али се свест о дубини и значају промена у свим сферама човековог окружења споро мења. Социодемографске, економске, културне, религијске, безбедносне, комуниколошке и политичке промене већ су довеле до драматичних друштвених преображаја у државама широм света. Битно је трансформисан оквир јавне комуникације у којој су онлајн друштвене мреже и дигиталне платформе прошириле симболичко поље, тако да се број учесника у комуникационом ланцу увећао збуњујућом брзином. Обичан човек добио је могућност да сâм ствара поруке, да их дистрибуира другима, али и да конкурише професионалним ствараоцима јавног мњења, индиректно учествујући у обликовању слика о стварности. Поплава информација које су прекриле просторе националних држава умрежиле су „глобално село”, попримајући карактер фаталног значаја по судбину човека и друштва, мењајући „не само животне навике него и обрасце мишљења и вредновања” (Маклуан 1971, 104). Богатство информационе понуде учинило је да огромна већина корисника интернета остане у плићак, неспособна да когнитивно разликује чињенице и интерпретације, истину и манипулацију, гласину и дезинформацију. Наш ум тако је постао најважнији медиј (Lovink 2010, 2), јер прелиставањем и отварањем бројних линкова, веб–страница и сајтова човек обликује структуру и смер сопственог мишљења. Мења се перцепција читања, концентрације и контемплације информација, расте глад за тренутном доступношћу и брзином протока и достављања података, чиме и културолошко–комуникацијска парадигма добија нови оквир.

Употреба мрежних технологија револуционарно је преобликовала свет чињеницом да су се скоро све области нашег живота преселиле у сајбер зону: економија, маркетинг, политика, пропаганда, образовање, слободно време, породица, професија, религија, финансијске трансакције, криминал, тероризам, порнографија, екстремизам. Интернет отуда није само информациона платформа или обичан канал комуникације – он је средиште друштвених комуникација, а интегрисан са класичним медијима и снажан инструмент дистрибуције (не)контролисаних идеја, мишљења, информација, дезинформација, порука, гласина и сличних садржаја који у реалном времену могу да створе кризу односа у сваком друштву. Некадашњи друштвени аутсајдери, мало познати опозициони покрети или грађанске организације које немају приступ субјектима доношења битних одлука дигиталним медијима су добили могућност да себе учине видљивим или да заштићени ауrom анонимности подривају владајући поредак.

Медији у ударним садржајима представљају само неке делове стварности, при чему их битно наглашавају, док друге прећуткују или овлаж помињу. Бавећи се анализом садржаја медијских порука учили смо како су неке кризе и конфликти доминантни у јавном простору, док се животне драме о којима нема медијског извештавања одвијају у тишини.¹ Потпуно нов појам социјалне акције који се не зас-

¹ У ноћи (између 25. и 26. јула 2014) када је Марко Милићев на Бранковом мосту *катрименом* прегазно Луку Јовановића (21), у другом делу града догодила се идентична несрећа: у општини Сурчин, Дамира Кучевића (24) који је стао да помогне човеку који је остао без горива “покупио” је аутомобил таквом брзином да нико од сведока није стигао да види о којим колима се ради. Младић је пуком срећом преживео (уз тешке повреде), али јавност о

нива ни на блискости, ни на заједничком физичком искуству, већ на успешном коришћењу мреже каква је интернет изазов је постојећим социјалним структурама.² Конзумирање медијских понуда више није помоћна активност којом попуњавамо слободно време, већ друштвено искуство које подразумева емоционално и комуникационо ангажовање. Монопол класичних медија заувек је уништен: могућност партиципације сваког појединца, једноставан приступ и глобална доступност интернету и онлајн друштвеним мрежама дали су свима у друштву шансу да истовремено примају и дају информације. Моноцентризам државних медија тако је замењен проточним системом персоналних медија који агрегирају и укључују велики број малих учесника у комуникацијским разменама садржаја.

Ово је посебно важно у ванредним и кризним ситуацијама када се животно окружење усложњава, а ситуација постаје неизвесна. Штрајкови незадовољних радника, сукоби острашћених навијача, политички немири, студентски протести, грађански изгреди... обично почињу малим инцидентима, али ширењем и придобијањем комуникационе пажње подстичу настанак моралне панике која дозираним информацијама добија енергију коју ће онлајн друштвене мреже даље развејати на све стране.³ За разлику од времена класичних медија када су штампа, радио и телевизија били под надзором државе или политичких елита појавом интернета и сличних дигиталних платформи настаје могућност већег и либералнијег учешћа обичних људи у јавним комуникацијама. Отуда теоретичари истичу да су се “медији у међувремену у великој мери одвојили од друштвених и политичких институција, и неретко функционишу као политички актери” (Sarcineli 2011, 165). То значи да селекцију дешавања у свакодневном животу и даље врше медији, али и да разликовање криза и обичних догађаја и даље врше носиоци друштвене моћи. Да би добили статусни легитимитет они се морају наметнути као контролори или креатори информацијских токова, суочавајући се са истином да у јавном простору шуме и другачији гласови.

1. МОРАЛНА ПАНИКА И ОНЛАЈН ДРУШТВЕНЕ МРЕЖЕ

1.1. Нормативни оквир функционисања у ванредним ситуацијама

Са интернетом и дигиталним платформама безбедносна комуникација добила је на важности, јер решавање ризичних и кризних ситуација постаје интегрални део безбедносне политике. У ауторитарним и тоталитарним државама овакве ситуације се разрешавају одлукама једног човека, владе или службе, док у либералном и демократском друштву тако нешто није ни замисливо. Још 2009. године у нашој земљи је дошло до круцијалних промена у систему заштите, спасавања и уп-

томе скоро месец дана ништа није знала, за разлику од првог случаја када су сви медији, уз политички и полицијски врх државе били укључени у трагање за починиоцем.

² Више о томе у: Арачки 2007, 251–256.

³ Под *моралном паником* подразумевамо колективно понашање које наступа брзо, непредвидиво и ванституционално, и изражава се у ситуацијама када не постоје јасне представе о томе шта треба чинити. То је разликује од других дешавања која су иницирана друштвеним проблемима, као што су делатности група за притисак или протестних покрета широких маса које су нечим незадовољне.

рављања у случају криза и катастрофа. Уочавајући важност успостављања интегрисаног система у ванредним ситуацијама Влада Републике Србије 5. марта усвојила је нормативни оквир, укључујући и одговарајућу систематизацију радних места, тако да је Сектор за заштиту и спасавање Министарства унутрашњих послова реорганизован у Сектор за ванредне ситуације. Због различитих интерпретација значења појма ванредна ситуација, она је дефинисана чланом 8. тачка 1. као „стање када су ризици и претње или последице катастрофа, ванредних догађаја и других опасности по становништво, животну средину и материјална добра таквог обима и интензитета да њихов настанак или последице није могуће спречити или отклонити редовним деловањем надлежних органа и служби, због чега је за њихово ублажавање и отклањање неопходно употребити посебне мере, снаге и средства, уз појачани режим рада”. Ванредна ситуација, дакле, има изглед (1) високог ризика и претње од могућег угрожавања становништва, животне средине и материјалних добара и/или (2) последица које су већ наступиле. У оба случаја, за њен појам је битна одредница квантитативне природе: обим и интензитет опасности којима она прети или их изазива таквог су карактера да их није могуће спречити или отклонити редовним деловањем надлежних органа и служби, већ је неопходно да се употребе посебне мере, снаге и средства. Те посебне мере, снаге и средства су ванредног карактера и управо њихова употреба, уз изненадност догађаја, ту ситуацију и квалификују као „ванредну” (Милашиновић, Кешетовић 2011, 72).⁴

Годину дана раније формирана су четири специјалистичка тима за брзи одговор у случају поплава и спасавање из воде у чијем су саставу припадници Сектора и Жандармерије (ронилаца). Ови тимови су обучавани са експертима Министарства за ванредне ситуације Руске Федерације (ЕМЕРЦОМ) и експертима француског Министарства унутрашњих послова (њихове Управе за цивилну заштиту), па се претпостављало да располажемо квалитетним специјалистичким тимовима за брзи одговор и спасавање у случају поплава, земљотреса, клизишта, терористичких напада и осталих кризних ситуација. Коначно, доношењем Закона о ванредним ситуацијама (29. децембра 2009. године) и објављивањем у Службеном гласнику Републике Србије бр. 111/09 комплетан је регулативни оквир за нови систем управљања ванредним ситуацијама. Правници су са задовољством констатовали како су „конкурентна надлежност Министарства унутрашњих послова и Министарства одбране (са посебним управама за ванредне ситуације), нејасни и нефункционални односи између државних органа и органа територијалних јединица који су били створени на основу застарелих и праксом превазиђених републичких и бивших савезних прописа, коначно постали део неславне правне историје” (Милосављевић 2010, 11).

Закон је дефинисао најзначајније елементе система: субјекте, снаге, објекте и средства за заштиту и спасавање, средства помоћи, материјално – финансијска и друга средства. Под субјектима се подразумевају органи државне управе, органи аутономних покрајина и јединица локалне самоуправе, привредна друштва, друга правна лица и предузетници, грађани, групе грађана, удружења, професионалне и друге организације. Снаге система чине штабови за ванредне ситуације, јединице

⁴ Међу узроцима ванредних ситуација су: елементарне непогоде, техничко–технолошке несреће, као што су удеси и катастрофе, последице тероризма, ратних и других већих несрећа. Закон у истом члану (тачка 3) дефинише најпре. елементарну непогоду, а затим у тачки 4 техничко–технолошку несрећу типа удеса и у тачки 5 – катастрофу.

цивилне заштите, ватрогасно – спасилачке јединице, полиција, Војска Србије, субјекти чија је редовна делатност заштита и спасавање, привредна друштва и друга правна лица, Црвени крст Србије, Горска служба спасавања и удружења која су оспособљена и опремљена за заштиту и спасавање. Поред тога детаљно су утврђене надлежности Народне скупштине, Владе, Министарства унутрашњих послова (као матичног органа државне управе у области заштите и спасавања), Министарства одбране и Војске Србије, министарстава, других органа и посебних организација, као и аутономне покрајине, односно јединица локалне самоуправе. Овим законом грађани Србије, различита удружења грађана, приватна и јавна предузећа и предузетници постали су интегрални део система за управљање ванредним ситуацијама и истовремено њихови најважнији корисници.

1.2. Кризно комуницирање у ванредним ситуацијама (студија случаја – поплаве у Обреновцу 2014)

Кризне ситуације уобичајено стварају пометњу у јавности, јер је свако друштво рањиво, посебно у емоционалној сфери која се током великих природних катастрофа сваког тренутка увећава. Одређени догађај опажа се као друштвена претња и привлачи друштвену пажњу, што код грађана рађа захтев да буду информисани о свему што се дешава да би имали времена да заштите своје интересе. У изненадним несрећама за очекивати је да прође неко време како би се груби подаци са терена анализирали и проверили, јер јавности треба дати што прецизнију и кохерентнију слику. Људи на терену су напети, под стресом, анксиозни и често уплашени, тако да њихове изјаве могу предимензионирати стање или исхитреним реаговањем власти изазвати нове таласе незадовољстава. Отуда је важно да представници државе изласком на лице места и појашњењем ситуације умање неизвесност и ауторитивно саопште шта се догађа, са којим последицама, колико ће још трајати и шта се конкретно предузима да се ситуација доведе под контролу?

Одмерено коришћење медија услов је контроле кризне ситуације, при чему ваља имати у виду да је спирала значења кроз онлајн друштвене мреже доступна сваком појединцу, укључујући и онима који желе да поентирају на грешкама или несналажењу власти. Дигитализација је значајно проширила референтни оквир масовног комуницирања: порастао је број актера који артикулишу различите интересе (удружења грађана, невладине организације, друштвени покрети), при чему није искључено и неслагање са актерима интересне агрегације (владајућим политичким партијама и елитама). Демасификовани медији су нова моћ – нецензурисана, али и неуређена; анархична, али и хаотична. Интернет не поштује стандарде новинарске заједнице, тако да га је немогуће спутавати традиционалним инструментима и конзервативним мерама. Велики број дезинформација, румора, фама, спинова, лажи и полуистина захваљујући онлајн друштвеним мрежама сеју страх и панику, инфицирајући друштво вирусом неверице у све што стиже од званичних медија или кругова „високе” политике.

Према статистичким подацима најчешће природне непогоде у Србији су поплаве (са 40%), а за њима тропски циклони (20%), земљотреси (15%) и суше (15%) (Гавриловић 2007, 69–76). Поплава је, за разлику од неких других елементарних непогода које се нагло јављају и кратко трају, непогода која може да траје прилично дуго (и више месеци) уз обухватање великих површина, узрокујући огро-

мне материјалне и људске штете будући да су поред река и у њиховим долинама највеће концентрације становништва, најгушћа инфраструктурна мрежа, као и најплодније земљиште. Поплавни талас је средином маја 2014. погодио велики број градова, места и села у Србији (Сремска Митровица, Шабац, Блаце, Параћин, Деспотовац, Ћуприја, Кошјерић, Лучани, Краљево, Љиг, Крупањ, Бајина Башта, Свилајнац, места Парменац, Коњевићи, Прељина и Балуга код Чачка, Мали Зворник, Сремска Рача, Осечина, Коцељева, Владимирци, Босут, села Моровић, Јамене и Вишњево код Шида, Обреж крај Варварина, термоелектрана Костолац итд.), а парадигма страдања постао је град Обреновац који је доживео највећи удар. Талас је настао услед вишедневних обилних киша изазваних циклоном „Тамара”, који је захватио подручје средње и југоисточне Европе 13. маја, простирући се на великој површини, вертикалне дебљине до 100 километара кроз целу тропосферу.⁵ Засићеност ваздушне масе била је скоро 100%, а влажност је повећавана захваљујући топлом ваздуху са југа и истока. Прва упозорења стручњака о могућој опасности појавила су се правовремено (13 маја), али очигледно их систем није добро проценио. Знаци који помажу да се открије наступање кризне ситуације обично се крију унутар организација које су одговорне за одређене области, али проблем је што функционери на врху пирамиде понекад не уочавају повезаност делова кризне слагалице. Да је уочена активност од метеоролошких служби препозната као потенцијална опасност и да је у медијима одмах добила адекватан третман вероватно би широка забринутост и паника били спречени или би последице биле мање. Центар циклоналног поља био је над Србијом и Босном и Херцеговином, где је између 13. и 15. маја излучена екстремно велика количина падавина, никада забележена од када се воде метеоролошка осматрања. Због поплава је евакуисано преко 25.000 људи, директна штета изнела је око 810 милиона евра, док су индиректни губици премашили 662 милиона!

Темпо догађаја који су уследили био је невероватан: вести које су стизале из минута у минут из разних крајева Србије говориле су о катастрофи несагледивих размера. Блогери, твитераши, форумаша и слични мрежни опсенари имали су важну улогу у креирању јавности. Кризе производе огроман притисак на лидере који под бременом невероватног притиска делују брзо и конкретно. У оваквим ситуацијама искуство има важно место: динамика стреса и терет емоција кумулативно притискају њихово ангажовање, тако да присебност и контрола морају да се сачувају. Забринутост јавности због димензија катастрофе и пратећих девијантности које се појављују (лешева утопљеника који плутају градом, пљачкање напуштених кућа, препродаја намирница, продаја меса угинулих животиња или поврћа са угроженог подручја) лако се користи за искривљену комуникацију и ширење моралне панике. Вођство које управља кризном ситуацијом овде показује своју стратешку способност: мора се појавити што пре у медијима и кризу објаснити на такав начин да јавност дели мишљење да је ситуација под контролом. У супротном, процес означавања преузеће други актери, ограничавајући уплив власти. Са комерцијализацијом некада државних медија нестало је некадашњи монопол у једностраном тумачењу стварности, ослабљена је хијерархијска дистрибуција значења од стране државе или

⁵ Циклон (грч. *kyklon* – који се креће, обрће) је подручје сниженог притиска у атмосфери. Ваздух у циклонском пољу струји од крајева према средишту, због концентрације почиње се издизати и хладити, па настају услови за настанак падавина.

апарата који су управљали у њено име. Хоризонт је постао шири и непредвидивији, јер носиоци власти у класичним медијима фаворизују теме које одговарају њиховим интересима, док друга страна користећи алтернативни медијски спектар (пре свих, онлајн друштвене мреже) тражи начине да отвори нове фазе сукобљавања.

У основи кризног менаџмента и даље су фазе: 1) артикулација проблема; 2) дефинисања безбедносног концепта за његово решавање; 3) развоја и контроле кризне ситуације; 4) решавања кризе или конфликта, и 5) евалуације. Међутим, променио се начин друштвене контроле јер се инциденти и догађаји у медијској опсервацији тумаче као претећи облик девијантности система. Сензитивно извештавање, посебно посредством онлајн друштвених мрежа ствара нервозу јавности која од власти захтева адекватно и одлучно деловање. Култура страха ствара одбрамбени рефлекс који одражава идентитет и несигурност заједнице у датом тренутку.⁶ У обреновачком случају овде је био тренутак спречавања информативне кризе: медијским екипама је уз подршку снага за ванредно деловање требало дозволити улазак у поплављено подручје и слободно снимање стања на терену, ма колико оно било трагично! Тиме би се отклонила могућност било каквих сумњи да власт скрива информације, али и спречила епидемија на онлајн друштвеним мрежама.

У теорији је већ уочено да планирање, управљање информацијама и креирање слика за придобијање подршке јавности има све значајнију улогу. Један од најпознатијих стручњака из области социологије Стенли Коен (Stanley Cohen) истражујући реакције медија, јавности и представника друштвене контроле током нереда међу младима у Британији давно је приметио: „Чини се да су друштва с времена на време подложна периодима моралне панике. Одређено стање, догађај, појединац или група јављају се, а убрзо потом бивају означени као претња друштвеним вредностима и интересима; њихову природу масовни медији представљају на стилизован и стереотипан начин; моралне забране успостављају уредници, свештеници, политичари и остали десничарски опредељени људи; друштвено признати стручњаци изричу своје дијагнозе и решења; предлажу се (а још чешће им се прибегава) начини решавања проблема; то стање потом нестаје, потискује се или погоршава се и постаје очигледније” (Cohen 1980, 9).

Таблоидни и комерцијални медији у препознатљивој комуникационој форми ванредну ситуацију користе како би јачањем забринутости код грађана и произвођењем моралне панике подстицали политичко незадовољство. То могу чинити због профита који се постиже већим тиражима, али и интереса прикривених политичких или група за притисак. На интернету то је још лакше: levelling, sharpening и assimilation технике омогућавају гласинама, дезинформацијама и полуинформацијама да сакрију изворе из којих долазе (Nojbauer 2010, 233). Levelling подразумева да приликом саопштавања не дајете превише детаља, не откривате личне податке или специфичности по којима би се извор могао препознати а порука демантовати. „Стотине мртвих лешева плута улицама Обреновца” је уопштена информација у којој је тачно само име града, али у времену кризе обележје места је чињеница која потврђује „тачност” вести. Пошто је садржина у категорији „црних догађаја” лако

⁶ Страх се најчешће дефинише као „емотивна реакција на сагледавање, реално или преувеличано, опасности која прети”, констатује Доминик Мојси, уочавајући као новину везу између страха које се све више осећа у западним друштвима и слабљења демократског идеала. Наведено према: Мојси 2012, 112.

се може мењати сличнима које увећавају „катастрофу”! Sharpening је виша фаза у којој се поруке заостравају, појачавајући тврдњу како је произведена дезинформација – истина. Јавни идиом оснажују познате личности својим статусима на Фејсбуку или Твитеру, претварајући сумњу у истину: „Дакле, пљачкаши против полиције, код сточне пијаце у Обреновцу извлаче *лешеве људи* и стоке, брана у селу Скела је пробила и тек се очекује нови талас! Нажалост, ништа није прошло и медији и власт ублажавају стање које само Обреновчани знају”.⁷ Assimilation је последња фаза у пропагандним кампањама, посебно у ситуацијама када су емоције напете као струне пред пуцање. Читаво друштво тада постаје резонантан медиј који шири дух припадности колективу, солидарности и хомогенизације. Гласине пламте онлајн друштвеним мрежама као пожар који на све стране варнички тежњама које буде осећања, расипају патњу и тугу, али истовремено производе бес и неразумеванье према онима који „истину” скривају. Пуно пута таблоиди, али и електронски медији преузимају изјаве са Фејсбука, Твитера или других мрежа као поуздану информацију, што у ванредним ситуацијама може допринети стварању нежељених социјалних значења. Отуда медији данас нису само комуникационо средство, већ су све чешће и актери у процесима формулисања, агрегације и спровођења практичних активности којима обезбеђујемо сигурност система. Погрешно је прогањати их, цензурисати или онемогућавати у раду, јер им се тако додељује статус жртве и субјекта који је „опасан по систем”.

У овој фази је транспарентност комуникације суштинска у процесу решавања кризе. Треба схватити да медији оријентисани ка сензационализму и искључиво тржишним захтевима запостављају нормативни оквир, окрећући се јефтином публицијетету и непоузданим садржајима који ће им донети читаност, гледаност, слушаност (другим речима – новац). Са степеном тежине кризе она постаје затворенија за јавност, али то не значи да треба затворити канале комуникације, већ да иницијативу не треба препустити непрофесионалним медијима и онлајн друштвеним мрежама. Анализирајући конструисање вести Томпсон је указао да новинари најпре зависе од „примарних давалаца дефиниција у институцијама које пружају прве информације о догађајима, а затим и од лаичких идеологија садржаних у чланцима који следе и који се аналитички баве актуелном темом трагајући за узроцима и ширим друштвеним значајем тих догађаја” (Tompson 2003, 77). Медији се такмиче за публику и у похлепи да привуку пажњу склони су сензационализацији и демонизацији тема и личности. Осећај изложености ризику погодује развијању моралне панике, увећању страхова и стреса, при чему се улоге оперативних екипа на терену, медија и политичара непрестано прожимају и допуњавају.

Природне несреће стижу изненадно, кратко трају и дуго се памте као велика и болна рана. „Кључна карактеристика краткотрајних криза јесте да окончање оперативних напора означава и политички крај кризе” (Боин и др. 2010, 87). Управљање спинованим информацијама тада тек добија на интензитету, транспарентност се дозираним чињеницама усмерава ка коначном решењу, док се између дискреције о важним подацима и жеље за ексклузивношћу повлачи еластична, али невидљива граница! Безбедносна ситуација може да одређује или условљава политичку комуникацију, па је *кризни менаџмент* неопходан за даљи усмерени утицај на мишљење, веровање и понашања појединаца, група, па и читавих заједница. Аутори, стога, под управљањем

⁷ Естрадни певач Милан Станковић овако се огласио на свом Фејсбук профилу и Твитеру.

кризом подразумевају „скуп функција или процеса који имају за циљ да идентификују, изуче и предвиде могуће кризне ситуације и успоставе посебне начине које ће организацији омогућити да спречи кризу или да се са њом избори и да је превазиђе уз минимизирање њених последица и што бржи повратак у нормално стање” (Милашиновић и Јевтовић 2013, 115).

1.2.1. Гласине и креирање моралне панике

Пропаганда се по дефиницији обраћа срцу, а не разуму, што је у кризним ситуацијама важно јер брзина има битну улогу. Први услов за њен успех је постојање велике забринутости у аудиторијуму, други – несталност и несразмерност појаве која је краткорочни чин у ширем друштвеном процесу, и трећи – необразованост публике.⁸ Онлајн друштвене мреже су посебно захвално средство ширења непроверених садржаја јер брзим и честим манипулисањем порука нуде нова значења и мишљења, надограђујући оно што класични медији заступају. Између неодређеног, краткотрајног збивања и симболичког означавања развија се сугестиван и уверљив наратив, које развезан лајковима, шеровима, блогovima, твитовима и сличним конекцијама добија ореол истинитости. Само интернет омогућава да се прате реакције учесника у комуникацији, што је у пропаганди значајно са аспекта илузије да је грађанин актер који партиципира (управља и комуницира подацима). У ванредним ситуацијама фокус је на емоционалној агитацији зато што свака емоција вештом манипулацијом може бити преточена у неку активност. Људски дух је подложен утицајима, тако да се коришћењем научних метода, свест и ставови могу мењати из рефлексije у крајност, и обрнуто.

Гласине су врста информација у којима се истинито и лажно наизменично преплићу, богате и укрштају, стварајући стање опште неверице, сумње, конспиративности. Нојбауер за њих каже да су „брзе попут страха, хладне као мржња и слатке попут гласова сирена; али су, пре свега, тако близу као да не долазе споља, већ из неке далеке неистражене унутрашњости, која разабера ко на уху држи шкољку” (Нојбауер 2010, 243). Шире истраживање њихове моћи указује на три брзине ширења: „оне мрачне што објављују несрећу, притајене”, које воле да се „прикрадају” и оне су релативно споре; друге се распростиру „силовито” и оне су „нарочито обојене водећи до потреса у друштву”, било страхом било радошћу, и скривајуће гласине које по настанку нестају „са површине јавног живота”, али се после кратке паузе опет враћају (Busow 1928, 416–426).

У друштву медијских симбола надметање истине и лажи прераста у игру умног завођења по сваку цену, тако да о етичности нема ни говора. Када током ванредне ситуације на онлајн друштвеним мрежама читате како се „*лешеве као сардине трпају у хладњаче и возе у Обреновац где се спаљују у високим пећима*”, да је град „*жртвован због Ваљева*”, да је држава пустила потоп Обреновца „*да би се сачувала Термоелектрана, јер би у супротном Србија у наредне три деценије живела са свега четири сата струје*” или да власт прикрива истину јер су „*утопљеници одреда чланови ромске заједнице*” размишљате има ли барем трун истине у ономе што сте прочитали. Колико је новинарство изгубило на професионалности илустру-

⁸ Према резултатима пописа из 2011. без икаквог образовања је 2,6% становништва старијег од 15 година, непотпуно основно образовање има 11%, са завршеном средњом школом живи 48,9% становника, док тек око 11% има високо образовање.

је низ примера лаковерности и брзоплетости из светске праксе: италијански учитељ Томасо де Бенети отворио је лажни профил министра спољних послова Немачке Валтера Штајнмајера и твитовао: „*Бивши совјетски председник Михаил Горбачов преми-нуо је пре неколико минута*”. За само неколико тренутака вест је прострујала планетом, баш као и у случају смрти папе твитована са налога најближег сарадника Светог оца, или смрти Фидела Кастра и Педра Алмодовара. Смрт и несрећа продају новине, дижу рејтинге електронских медија, што онлајн друштвене мреже неселективно користе јер их у трци за брзином преносе без неопходног проверавања и друштвене одговорности.

Криза ниједној власти не даје право на лаж, а грешке до којих је увек могуће да ће доћи треба признати са политичком и професионалном одговорношћу лица које их је произвело. Карактеристичан је случај Синише Малог, повереника градске власти у Београду који је посредством медија 16. маја апеловао на становнике Обреновца да не напуштају своје домове. Национална новинска агенција је садржај саопштења пренела у 6.51⁹ да би се нешто касније високо ранжирани политичар укључио у програм телевизије Б92, поновивши позив. У том тренутку вода је улазила у домове једног дела житеља Обреновца, струја је већ била искључена, а пошто се сирене за узбуњивање нису оглашавале јасно је да апел није могао произвести никакво дејство. Међутим, непотребно се приступило маскирању стварности, па се са сајтова медија и Скупштине града апел журно уклањао, иако је на сајту Гугла вест јасно евидентирана као обрисани садржај. Упорно негирање да је таква изјава постојала била је пропагандна грешка, јер је само подгревало конфузију и спекулације да се нешто крије. Теорија кризног комуницирања је јасна: ако маскирање података не успе може доћи до дугорочне реакције и губљења кредибилитета, што у јавности ствара погодан амбијент за настанак моралне панике. Политичари значајно обликују медијски дискурс, али и тешко схватају да приступ информацијама више није монопол уредника и власника медија. У овом случају много је једноставније било рећи да је апел писан у једној ситуацији, а да се она у међувремену суштински променила тако да нема никакву сврху. Кажите хиљаду пута истину и само једном лаж – памтиће вас по њој!

2. ИЗМЕЂУ ИСТИНЕ И МАНИПУЛАЦИЈЕ

2.1. Лоша логика или антипропаганда

Логика представља процес доношења закључка на основу једне или више премиса. Сама изјава по себи није ни логична ни нелогична (иако може бити истинита или неистинита). Међутим, у ванредним ситуацијама двосмислене, контровер-

⁹ TANJUG 16U020 0650 1605

UPR: OBRENOVAC-STANOVNISSTVO-APEL

Mali: *Грађани Обреновца да не напуштају своје домове*

BEOGRAD, 16. maja (Tanjug) – *Gradonačelnik Beograda Siniša Mali uputio je molbu građanima Obrenovca da ne napuštaju svoje domove, saopštila je jutros Gradska uprava.*

“Mole se građani Obrenovca da ne napuštaju svoje domove i da se za sve potrebne informacije obrate Operativnom centru Uprave za vanredne situacije grada Beograda na broj 1985”, precizirao je gradonačelnik.

зне или непрецизне изјава могу имати снагу темпиране бомбе, поготово ако стижу од високих представника државе. Њима се отвара простор за сумње или слабости које политички противници или људи са лошим намерама користе да оспоре кредитет штабова за ванредне ситуације или институција власти. Просечан грађанин се не разуме у реторичке финесе и техничке могућности нових медија, па наивно верује у оно што му се нуди онлајн друштвеним мрежама. Пример како се логика може злоупотребити могао се препознати и у обреновачкој пракси:

Прва премиса: *Аристотел носи браду*. Друга премиса: *Аристотел је Грк*. Закључак: *Сви Грци носе браду*. Премисе дакле могу бити тачне, али закључак је погрешан. Ево, с друге стране, примера како се таква логика може злоупотребити: Прва премиса – изјава премијера Александра Вучића, на седници кризног штаба Владе, у петак 16 маја: *Имамо значајне жртве; о броју и свему другом нећемо говорити док се ситуација не заврши*. Друга премиса: *Имамо катастрофу какве у историји Србије није било*. Изјаве су тачне, али не и закључак који се ширио мрежама, па и неким таблоидним медијима: *У Обреновцу је катастрофа са невероватним бројем жртава*. Лицитирало се цифрама од неколико стотина до неколико хиљада, иако је истина да је животе изгубило 27 људи, од којих је 11 преминуло. Треба узети у обзир да порука може бити нелогична иако није пропагандна – пошто свако може да начини логичку грешку. Разлика је у томе што пропагандисти намерно манипулишу логиком како би користећи убрзање онлајн друштвених мрежа проширили панику.

Политика кризног комуницирања овде је тражила транспарентност података, јер би се објављивањем свих информација о несталим или настрадалим лицима смањила могућност манипулисања. Јавна власт се у креирању својих реакција и комуникационих стратегија увек води циљем спречавања панике. Премијерова изјава како „*нико не може да вам покаже слике зато што новинаре нисмо пуштали због невероватних ситуација... које просто нису за људе*” само је подстицала машту, тим пре што је следио читав низ неприлагођених оцена: „*ово никад у историји Србије није било, никад оваква катастрофа се над њу није надвила*”, затим да „*оно што нам предстоји је још горе од овога што смо имали*”, те да „*оно што нам долази из Босне... је језиво*”. Уместо да смири тензије први човек кризне ситуације развјејава реактивне емоције, не знајући да оне дају интензитет животу сваког друштва. Онлајн друштвене мреже и неки медији то спремно чекају како би на претпоставкама и наговештајима креирали стварност!

Колико је моћ интернета велика показује пример ширења гласина о неправности воде у Београду. За неколико сати све залихе флаширане воде су „*плануле*” у свим трговачким објектима, иако су званични медији обавештавали да је вода исправна. Деструктивна моћ социјалних медија рачуна на лаковерност оних који читају такве дезинформације, па је паника само ширена „*поузданим изворима који у страху за посао*” не смеју да кажу истину. Купујући на десетине пакета воде такви грађани само су могли да угрозе снабдевање људи који су се нашли окружени поплавом и без пијаће воде.

Емоције усмеравају друштвену енергију, што се најбоље видело на примеру великог одзива грађана у одбрани поплавлених подручја и снажењу осећаја заједништва. Претње од природе ујединиле су људе, који су и поред неизвесне егзистенције чинили све како би се међусобно помогли. Саосећање, емпатија, сажаљење чинили су јавни идиом, држећи друштво на окупу, али уз страх и бес због онога

што се догодило или што се очекивало да се догоди. Паника са онлајн друштвених мрежа и дела таблоидних медија била је кратког века, јер је јавни гнев супституиран снагом солидарности, али се и овде могло другачије реаговати. На пример, увођењем посебне телефонске линије повезане са Штабом за ванредне ситуације умирала би се забринутост породица, док би отварање Фејсбук статуса или посебног сајта који би се хитно ажурирао и контролисао показало јавности да се предузима све што је могуће. Уз обавезну апликацију о поплавама и мерама које треба предузети ради личне заштите за кратко време могло се учинити више за обичног човека, чиме би се одвојио од сфере пропагандног утицаја. У оваквим ситуацијама расте интерес обичног човека за сагледавање активности на терену, при чему је то и индиректно мерење способности власти, јер ако се добро сналази у кризи логично је да још боље делује у редовном стању.

2.2. Лажне фотографије и емоционалност

Слика коју медији шаљу током ванредне ситуације изузетно је важна за уочавање, преношење, пораст и опадање кризне ситуације. У пракси се често дешава да новинари укажу на претњу пре него што представници званичних власти буду свесни реалног стања на терену. Скоро седмодневно падање кише, имало је епилог у поплављеној скоро читавој Србији, при чему су се у медијима свакодневно смењивале слике људи, кућа, аутомобила, животиња и помоћних објеката који су филмском брзином нестајали у мутним водама. Бебе у наручју, труднице у чамцима или старци који запомажу никада нису могли оставити равнодушним, при чему је интернет нудио галерију обичних људи којима нико није помогао. Јавне драме се никада не могу представити једном изјавом, исказом, текстом, фотографијом или снимком, али коришћењем пропагандних техника и поступака ствара се доминантни дискурс којим се боји одређена ситуација. У ванредним ситуацијама медијски одрази се често преузимају из једног медија у други, посебно ако шире утисак о друштвеном пропадању или катаклизми.

Са интернетом смо добили нове могућности визуелизације, што уз агресивност и сензационализам представља посебан дискурсивни облик утицаја. Бројни новинари, сниматељи и фоторепортери посетили су поплављена подручја, константно извештавали и позивали на хуманитарне акције и тиме дали велики допринос акцији помоћи која је била у току. Ипак, на онлајн друштвеним мрежама појавиле су се бројне лажне фотографије са тематиком „поплава”, које не осликавају стање у нашој земљи него су често начињене током поплава на другим локацијама у свету.

Медијско претеривање и политичке манипулације у извештавању у ванредним ситуацијама успоравају долажење до егзактних података са терена, па и разочарења људи. Исцрпљивање медијске пажње се спречава новим и новим низовима слика и података, при чему се знатнијеља храни пикантним детаљима који буде саосећање аудиторијума. Намештене фотографије спасиоца који у наручју држе бебе или старе и изнемогле особе, пса и мачке који се спасавају пливајући заједно или животиња које на терасама или крововима чекају чамце који ће их повести у безбедност публика воли, не схватајући да пристаје да буде изманипулисана.

Фотографија пса и мачке који пливају заједно објављена је још у фебруару 2014.

У глобалној култури дезинформације постају глобални проблем, како са текстом тако и са сликама. Онлајн друштвене мреже у Индији су прошле године шириле вест како муслимани у богатој држави Асам планирају да се обрачунају са досељеницима из североисточних делова земље. Монтиране фотографије су приказивале насиље које је имало циљ да испровоцира нападе, чиме се мигрантима дискретно поручивало да треба да се врате одакле су дошли. Заплашени радници сели су на возове и масовно кренули назад, док је власт оптужила *Фејсбук* и *Твитер* да нису благовремено блокирали налоге и пронашли изворе дезинформација.

Када је разорни ураган „Сенди” 2012. погодио североисточне државе САД *Твитер* је показао моћ информисања и дезинформисања. Једна болница јесте остала без струје и вода јесте продрла у њојоршки метро, али није било ронилаца у пуној опреми на станици испод *Тајмс сквера* упркос уверљивој фотографији која је кружила интернетом. Ниједна болница није изгорела док су ватрогасци беспомоћно гледали пламен, што се такође тврдило на мрежама. Већина гласина је побијена баш захваљујући *Твитеру*, па су га неки амерички новинари прозвали „машином истине”.

2.3. „Хероји” као светионици у мору панике

Пракса показује да су теме тзв. црне хронике увек међу најгледанијим и најчитанијим рубрикама, као и да се истицањем светлих примера и издвајањем „хероја” грађанство мобилише и интегрише. Романтична прича о Слободану Недељковићу–Цамбу потекла је из врло тиражног таблоида који је исфорсирао драму о „храбром спасиоцу из пакла Обреновца” који је „помагао да се спасу бројни животи”, иако му је „бујица однела двогодишњег сина и жену, о којима још ништа не зна”. Сви елементи драмског заплета укључени су у конструкцију коју је јавност желела засићена потресним призорима и тугом: лик хероја, љубавна прича са трагичним крајем, неизмерна храброст, скромност, патриотизам и саможртвовање.

Спин је отишао толико далеко да је један репортер јавио како је пронашао Џамбову породицу, што је измамило сузе јунака пред ТВ камерама, али и негирање да су то они. Таблоидна балада је данима пунила странице жуте штампе, мреже су покретале акције помоћи новом националном хероју, при чему се нико није сетио да провери чињенице са терена. Када је то учињено балон лажи је пукао: таблоидни херој био је варалица који јесте спасавао људе, али тако што им је завлачио руке у џепове и крао драгоцености! Жenu и дете никада није ни имао, а медијска прича је била најлакши начин да буђењем самилости реши стамбено питање. У кризним ситуацијама слаби пажња која се посвећује квалитету и тачности података, што у медијима отвара могућност ширења мноштва шаржираних, злонамерних вести коју креирају општу пометњу, забуну и хаос. Старо правило у кризном извештавању по којем данашњи хероји сутра могу бити злочинци (у нашем случају варалице) овим је потврђено!

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Интернет и онлајн друштвене мреже чине актуелни полигон битке за информацијама, па тек ваља очекивати развој и улагања у ову област. Подметање афера, лажних профила, дезинформација и наводних коментара обичних људи тек следе, јер плитак екран брзим и уверљивим информацијама заводи пажњу обичног човека, који недовољно размишља о интересима који чуче скривени у позадини. Тако онлајн друштвене мреже омогућавају слободу информисања и дезинформисања јер представљају симболичко оружје које осваја свест неопрезне и лаковерне публике.

Управљање информацијама у ванредним и кризним ситуацијама значајно је управо због спречавања појаве гласина и дезинформација, али и очувања стабилности укупног система. Дигиталне технологије, посебно онлајн друштвене мреже промениле су претходне односе публике и медија, постајући алат за откривање, праћење и извештавање о кључним друштвеним догађајима. Мреже су специфичне јер податке истовремено користе сви: новинари, политичари и остали корисници. То значи да су класични медији изгубили део некадашње моћи и да више не могу сачувати монопол који су некада уживали. То морају схватити и политичке елите, које још увек мисле да публицитет треба да носе класични медији, запостављајући рад са грађанским медијима и представницима цивилног друштва. Слабо дељење информација, које се обично правда безбедносним разлозима, у екстремним ситуацијама може завршити моралном паником и неповерењем грађана у способност система.

Када се криза испољи у медијској интерпретацији политичари морају брзо реаговати како би ограничили евентуалну штету. Старе структуре ваља мењати, а пракса је најбољи показатељ које су тачке у систему биле слабе. Кризе су прилика за реформе, најпре на темељима лекција проистеклих из лошег управљања ванредном ситуацијом. Искуство је показало да кризе одлично користе слабости система, политичке и комуникацијске пропусте, посебно трошећи људске ресурсе необучене за брзо реаговање. Слабење институционалних структура води неповерењу у државу, тако да менаџмент кризног комуницирања постаје пресудан фактор у обликовању преовлађујуће безбедносне парадигме. На површину испливава руководећи потенцијал, при чему су интернет и нови медији укинули право на грешку.

Безбедност сваке заједнице све више је у директној спрези са њеном способношћу да креира, контролише и управља информационим токовима, што значи да се кризне ситуације одвијају по сценарију који може бити предвиђен до детаља. Међутим, јаз који дели актере биће све шири јер се корекцијом грешака на основу праксе нормативни оквир мења, листа приоритета такође, док степен емитованих информација расте. Са комерцијализацијом класичних медија и слабљењем утицаја државе у медијској сфери тек треба очекивати налете дезинформација, гласина и сличних непроверених садржаја. Власници веб портала и сличних дигиталних медија у потрази за бројем кликова који им обезбеђују рекламу и спонзоре још дубље ће ићи у потрагу за непровереним и бизарним садржајима, што ће у кризним и ванредним ситуацијама бити опасност за сваку власт. Онлајн друштвене мреже имају потенцијал у креирању јавног идиома, па их никако не треба забрањивати. Транспарентност свих догађаја једини је начин да се манипулације протерају из јавног дискурса, али за њу је неопходна већа медијска писменост читавог друштва!

ЛИТЕРАТУРА

- Арачки, Зоран. „Утицај транснационалних медија на националне идентитете (Између локалног и глобалног).“ У *Идентитети и култура мира у процесима глобализације и регионализације Балкана*, уредили Љ. Митровић, Д. Захаријевски, Д. Гавриловић. Ниш: Филозофски факултет, Центар за социолошка истраживања, 2007.
- Busow, L. A. „Gerüchte.“ *Kölner Vierteljahreshefte für Soziologie* 7, 1928.
- Boin, Arien, Paul Hart, Eric Štern i Begnt Sandelijus. *Politika upravljanja krizama*. Beograd: Službeni glasnik, 2010.
- Гавриловић, Љиљана. „Природне непогоде као фактор угрожавања животне средине.“ У *Први конгрес српских географа*, књ. 1. Београд: Српско географско друштво, 2007.
- Lovink, Geert. MyBrain.net. The Colonization of Real Time and Other Trends in Web 2.0. Eurozine, 2010.. Доступно на: <http://www.eurozine.com/pdf/2010-03-18-lovink-en.html>, посећено 14. 8. 2014.
- Маклуан, Маршал. *Познавање општина – човекових продужетака*, Београд: Просвета, 1971.
- Милашиновић, Срђан и Јевтовић, Зоран. *Методологија истраживања конфликта и кризно комуницирање у савременом друштву*. Београд: Криминалистичко-полицијска академија, 2013.
- Милашиновић, Срђан и Кешетовић, Желимир. *Кризни менаџмент у историјској перспективи*. Београд: Криминалистичко-полицијска академија, 2011..
- Милосављевић, Богољуб. „Ново законско уређење ванредних ситуација и улога локалне самоуправе.“ *Прописи и пракса* 1 (2010).
- Mojsi, Dominik. *Geopolitika emocija*. Beograd: Clio 2012.
- Sarcineli, Ulrich. „Partije i prenošenje političkih ideja: od partijske do medijske demokratije.“ У *Menadžment političke komunikacije*, priredili A. Zerfaß i M. Radojković. Beograd: Konrad Adenauer Stiftung, 2011.
- Nojbauer, Hans Joahim. *Fama – Istorija glasina*. Beograd: Clio, 2010.
- Tompson, Kenet. *Moralna panika*. Beograd: Clio, 2003.
- Cohen, Stanley. *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers*, Oxford: Martin Robertson, 1980.

**THE POWER OF RUMORS AND DISINFORMATION
IN CREATION OF MORAL PANIC ON ONLINE NETWORKS**

Summary: *In the time of the Internet and digital platforms, the number of media manipulation increases, which in crisis and conflict situations by spontaneous meanings, propaganda persuasion and simulated argumentation win the attention of the public. The spiral of meaning oscillates depending on whether information is distributed by government monitored media or this is done by the opponents, which results in exaggeration not only of the described events but also threats to the whole of the society. The power of rumors and disinformation increases either with the absence or concealment of the right information, the moral panic encourages the fear, dissatisfaction and distrust within community, whereas a certain situation, event, individual or a group is named as a threat to the social values and interests. Between undefined, short term event and symbolic notation, there is the development of suggestive and conceivable narrative, which receives the aureole of truth developed by likes, shares, blogs, tweets and similar connections. Appearance and reality are interfered, facts and projections, and also data and their interpretations, while the society which depreciates their power is gradually disintegrated and destroyed by the centrifugal forces.*

Disinformation, rumors, fames, spins and half truths with their speed of appearance on networks come to foreground very fast, while naïve and digitally uneducated auditorium saturated by apologetic reports of traditional media almost does not notice that is caught in the network of false meanings. The power of such messages is not in their objectivity but in the belief that their content is right: some facts are right, but the key data is false, processed in the way that ebullition of emotions causes distrust of public opinion. Prohibition of broadcasting rumors and disinformation increases their popularity that leads to the danger of further spreading. The only answer is the transparent and free access to all information, especially to those that are the topics of symbolic diversions!

Key words: *Internet, conflicts and crises, rumors, disinformation, moral panic, civil society.*

**ПРАВНИ АСПЕКТИ
УПОТРЕБЕ ИНТЕРНЕТА /**

***LEGAL ASPECTS OF
INTERNET USE***

ИНТЕРНЕТ И ПРИВАТАН ЖИВОТ ЗАПОСЛЕНИХ: ГРАНИЦЕ ПОСЛОДАВЧЕВИХ НАДЗОРНИХ, ДИСЦИПЛИНСКИХ И НОРМАТИВНИХ ОВЛАШЋЕЊА

УДК 004.748.5:331.108.2

Љубинка Ковачевић

Универзитет у Београду, Правни факултет
ljubinka@ius.bg.ac.rs

Сажетак: *Радно право је, од свог настанка, суочено са потребом да на одговарајући начин уреди последице коришћења техничких и технолошких новина у процесу рада. Исто вреди и за употребу технологија, које омогућавају обраду података и комуникацију са милионима других лица путем интернета. Тај талас иновација утицао је, на име, на појаву нових средстава рада и стварање могућности да се многи послови обављају (к)од куће. Осим тога, нове технологије омогућиле су послодавцима интензивнију контролу рада запослених. Стога су у раду сагледане границе послодавчевих надзорних, дисциплинских и нормативних овлашћења у вези са коришћењем интернета од стране запослених. Закључено је да коришћење интернета у личне сврхе посредством службеног рачунара може да се квалификује као повреда радне обавезе само ако је послодавац недвосмислено забранио такво понашање. Ако такве забране нема, повреда радне обавезе може постојати само у случају неумерене употребе интернета, посебно ако је она усмерена на остваривање дукративног циља. Приликом електронске онлајн комуникације, запослени могу очекивати поштовање приватности, због чега су у раду размотрени и кључни аспекти њихове заштите од неоправдане и несразмерне послодавчеве контроле, укључујући и посебно деликатно питање „дисциплинског имунитета“ понашања запосленог ван радног времена.*

Кључне речи: *радни однос, ненаменска употреба службеног рачунара, право на поштовање приватног живота, концепција очекиване приватности, рад на даљину.*

УВОД

Почевши од употребе парних машина до коришћења савремених информационих и комуникационих технологија, радно право је суочено са потребом да на одговарајући начин уреди последице увођења техничких и технолошких новина у процес рада.¹ Неке од тих новина захтевале су измене постојећих и увођење нових правних решења у корист радника који употребљавају средства за рад чија је употреба скопчана са специфичним ризицима и потребама, посебно у погледу заштите безбедности и здравља на раду, сигурности запослења и заштите права на

¹ Више о овом питању видети у: Supiot 2002, 13–25.

достојанство и поштовање приватног живота. Најновији талас техничких и технолошких иновација појавио се почетком осамдесетих година прошлог века, резултирајући масовном употребом рачунара, мобилних телефона и других средстава која значајно скраћују просторну раздаљину, време и друге препреке у људској комуникацији. Ове новине утичу на појаву нових средстава за рад, као и на стварање могућности да се многи послови обављају и ван просторија послодавца, укључујући појаву рада на даљину, као особеног начина организације и извршавања послова. Осим тога, иновације које је изнедрила најновија технолошка револуција, утицале су, заједно са глобалном економијом и интензивним притиском конкуренције на тржишту, и на престанак потребе за многим пословима за чије је обављање био ангажован велики број, превасходно нискоквалификованих и неквалификованих, радника. Истовремено, доминантно место заузеле су tzv. когнитивни послови, који захтевају висококвалификоване раднике, који су у стању да се брзо и успешно прилагођавају новим захтевима на тржишту рада (кроз процес доживотног образовања или на други начин), будући да у постиндустријском, информатичком друштву, знање постаје најзначајнији фактор производње. Наведене промене значајно су утицале и на организацију рада, учинивши да се у појединим сегментима производње и пружања услуга, традиционални модел организације рада који почива на хијерархијској структури рада (и пирамидалном управљању), почиње сматрати превазиђеним (Supiot et al. 2001, 1–2). Уместо ове, предлажу се нове, другачије шеме организације рада које претпостављају већу слободу у извршавању престаације рада и више прилика за делегирање овлашћења запосленима, те ублажавање њихове субординације посредством консултовања и саодлучивања (Rönning 2006, 58). Ипак, ваља имати у виду да су, упркос начелно већој аутономији запослених у извршавању престаације рада, нека послодавчева овлашћења ојачала захваљујући, између осталог, и развоју технологија које омогућавају интензивнију контролу рада запослених, као што је то, примерице, случај са видео–надзором или системима посредством којих је послодавцу омогућена безмало неограничена „контрола на даљину“ (Global Positioning System /GPS/, Radio Frequency IDs /RFID/, Global Information Systems /GIS/и сл.). С тим у вези, ваља имати у виду да радни однос, као централни институт радног права, подразумева да запослени остварује своја искључива или претежна средства за издржавање радећи у име, за рачун и под влашћу послодавца. Ово стога што послодавцу, поред фактичке власти испољене у његовој економској доминацији, припадају и правом призната овлашћења за организацију, усмеравање и контролу рада запослених, за уређивање права, обавеза и одговорности из радног односа, као и за кажњавање запослених за скривљене повреде радних обавеза (Ковачевић 2013, 547). Границе ових овлашћења нису, међутим, прецизно одређене у изворима радног права, нарочито када је реч о радним срединама у којима се широко користе информационе и комуникационе технологије. С тим у вези, намеће се питање да ли је увођење нових технологија у свет рада суштински променило уређивање, управљање и надзор над радом запослених или не? И, даље, да ли нови изазови и нови правни проблеми који настају због широке употребе информационих и комуникационих технологија у свету рада захтевају доношење нових радно-правних правила?

У одговору на прво питање полазимо од чињенице да је масовна употреба модерних технологија унела значајне новине у свет рада и у сам процес управљања радом запослених, посебно, када је реч о надзору над њиховим радом. То, најпре,

подразумева послодавчеву потребу да, поред осталих аспеката организације рада, надгледа и употребу службених рачунара и других електронских и комуникационих уређаја које запослени користе у раду, што представља озбиљан ризик за њихову приватност и достојанство. Остали аспекти утицаја нових технологија на надзор над радом запослених постају посебно видљиви у случају рада на даљину, који се обавља без непосредног физичког присуства послодавца, односно без његове непосредне, стриктне и уобичајене контроле рада запосленог. Будући да је основни предмет послодавчевих надзорних овлашћења извршавање престације рада, ни запослени који раде на даљину, као ни други запослени који раде ван просторија послодавца, не могу да очекују да ће избећи послодавчеву контролу. Стога немогућност „физичког надзора“ *a priori* не искључује и могућност ограниченог „виртуелног надзора“, попут регистрације времена које је запослени провео за рачунаром, на интернету или у вези са сервером послодавца (Bochurberg and Cornuau 2001, 134). У том смислу се као посебно деликатно питање поставља питање критеријума за процену допуштености послодавчевих надзорних мера. У литератури се ови критеријуми проналазе, превасходно, у светлу начела савесности и поштења и у светлу обавезе уздржавања од неоправданог и прекомерног ограничавања људских права и слобода запослених на месту рада.

1. УРЕЂИВАЊЕ И КОНТРОЛА УПОТРЕБЕ ИНТЕРНЕТА ПОСРЕДСТВОМ СЛУЖБЕНОГ РАЧУНАРА

1.1. (Не)допуштеност употребе службеног рачунара у личне сврхе

Намена службених средстава за комуникацију у потпуности је везана за извршавање престације рада. Отуд, послодавац, као њихов власник, има право да уреди и контролише употребу ових средстава рада, у циљу спречавања, откривања и кажњавања њихове ненаменске употребе (како би се контролисали трошкови, спречило „траћење“ радног времена и сл). Ова контрола може бити усмерена и на *спречавање злоупотребе службених средстава за комуникацију*, будући да обавеза њиховог наменског коришћења обухвата и обавезу запосленог да их користи на разуман начин и за законите потребе, а не за узнемиравање колега, одавање пословне тајне и друге недопуштене циљеве.²

Већина послодаваца, притом, толерише симболичну употребу службеног рачунара у приватне сврхе, тим пре што у савременом (информатичком) друштву, нека општа, апсолутна забрана употребе службеног рачунара у приватне сврхе вероватно не би ни била реална. То је и разлог што се у пракси сматра да је, у одсуству изричите забране, употреба службеног рачунара у приватне сврхе – допуште-

² Исто правило важи и у погледу коришћења службене е-адресе, која, поред имена запосленог, садржи и ознаку послодавца. То је потврдио и француски Касациони суд поводом случаја отказа који је добио запослени зато што је са службене е-адресе послао антисемитску поруку трећем лицу, које је о томе обавестило послодавца. Суд је, с правом, закључио да чињеница да је порука антисемитског садржаја послата с адресе коју је послодавац ставио запосленом на располагање и из које се послодавац може идентификовати – представља тежу повреду радне обавезе. Arrêt de la Chambre sociale de la Cour de cassation du 2 juin 2004, *Bulletin des arrêts des Chambres civiles de la Cour de cassation*, V, n° 152, наведено према: Cour de cassation. 2005. *Rapport annuel*: 112.

на (тзв. имплицитна политика толеранције, која може прерасти у обичај предузећа). Претпостављена дозвола подразумева, међутим, само умерену и разумну употребу рачунара за личне потребе, под условом да она значајније не омета запосленог у извршавању послова и да није усмерена на остваривање лукративног циља. Тако, примера ради, запосленом није забрањено да у време паузе, посредством службеног рачунара на интернету провери ред летења, како би сазнао време доласка авиона којим путује његова мајка, док би повредом радне обавезе требало сматрати учесталу и континуирану посету интернет страницама посвећеним коцкању или „размену једног значајног броја забавних мејлова који већим делом имају изразито личну конотацију, и који, својом дужином, учесталошћу и садржајем, очигледно, одвлаче пажњу запосленог од његових радних задатака“ (Barège 2008, 251).³

1.2. Електронска комуникација запослених и концепција очекиване приватности

Друго значајно питање, које прати контролу употребе службеног рачунара тиче се сукоба одговарајућих послодавчевих овлашћења са правом запослених на поштовање приватног живота. Саставни део потоњег права чини *право на поштовање преписке*, које подразумева да нико осим лица коме је писмо упућено нема право да га отвара и сазна његову садржину. Поред права на слободно слање и пријем писама, укључујући електронску пошту, гаранција права на поштовање приватног живота обухвата и *право на остале облике нецензурисане комуникације са другима*. Ово стога што се нико не може осећати слободним ако се у изражавању његових мисли и осећања меша друго непозвано лице. Ово право остварује се и на раду, и то, у погледу различитих облика комуникације запосленог са трећим лицима, укључујући комуникацију посредством интернета.

1.2.1. Прикупљање података о електронској онлајн комуникацији запослених

Питање заштите права запосленог на поштовање приватног живота се у погледу комуникације са трећим лицима посредством службеног рачунара поставља, у првом реду, у вези са прикупљањем и чувањем података о електронској комуникацији запосленог. За повреду права на поштовање приватног живота је, притом, довољно да послодавац прикупља и чува ове податке без знања запосленог, независно од чињенице да ли је поводом прикупљених података, против запосленог покренуо дисциплински поступак или донео другу одлуку која га доводи у неповољан положај. Овај став потврђен је у пресуди Европског суда за људска права у предмету *Копланд (Copland) против Велике Британије*, који је покренула запослена у једном државном колеџу, након што је приметила да послодавац надзире њене телефонске разговоре (датуме и дужину разговора и позиване бројеве), електронску пошту (датуме и време слања мејлова са службеног рачунара и е-адресе прималаца) и употребу интернета (посећени веб-сајтови и датуми, време и трајање посета).

³ Тако је, примера ради, француски Касациони суд утврдио да је запослена, која је за мање од месец дана, посредством службеног рачунара посетила више од 10 хиљада интернет сајтова чија садржина није повезана са њеним радним задацима учинила тежу повреду радне обавезе, док је таква употреба интернета у радно време квалификована као нарочито абзузивна. *Agret de la Chambre sociale de la Cour de cassation du 26 février 2013, Bulletin des arrêts des Chambres civiles de la Cour de cassation*, V, n° 11-27.372, наведено према: Ray 2013, 991.

Друга страна је покушала да оправда надзор над употребом службеног телефона и рачунара потребом послодавца да утврди да ли их запослена користи прекомерно, што је, наводно, било у складу са статутарним овлашћењем високошколских установа да предузимају све неопходне мере како би се обезбедило несметано пружање услуга високог образовања. У свом поднеску, запослена је приговорила да постоје и други, мање штетни начини провере наменског коришћења средстава за рад финансираних из државног буџета, тим пре што установа у којој је радила није утврдила никакву политику надзора над употребом службених телефона и рачунара. Исто је резонувао и Суд закључивши да се послодавац неоправдано умешао у приватни живот запослене када је без претходног упозорења надзирао употребу службених средстава за комуникацију.⁴

Приказани пример показује да је послодавчев надзор над употребом службених средстава за комуникацију допуштен само ако је запослени претходно упознат са могућношћу такве контроле (Barège 2008, 247). Ако таквог упозорења нема, запослени има разлога да верује да се његова усмена и писана комуникација с трећим лицима не надзире. Такво уверење запосленог објашњава концепција „разумног очекивања приватности“ (енгл. *reasonable expectation of privacy*), која је изграђена у јуриспруденцији Европског суда за људска права, а која подразумева да се (не)допуштеност послодавчевог мешања у приватни живот запосленог процењује на основу *критеријума разумно очекиване приватности*. Примена овог критеријума има за последицу *забрану мешања у тзв. комуникацијску приватност* у свим случајевима у којима постоји разумно очекивање једног лица да у општењу са другима ужива одређени простор приватности (Когрић Horvat and Senčur Peček 2008, 87). Послодавцу је, у том смислу, забрањено да се меша у комуникацију запосленог, ако запослени, на основу свих околности конкретног случаја, поступа у нади да послодавац не надзире његов разговор или преписку. Ово правило важи у погледу свих средстава комуникације, што значи да је, у начелу, забрањен сваки облик контроле употребе службеног рачунара који запослени не очекује. То, даље, значи да послодавац има право да надзире употребу службеног рачунара само ако је претходно обавестио запослене да ће вршити такав надзор. Он је, осим тога, дужан да обавести запослене и о начину вршења надзора, као и о разлозима због којих је надзор неопходан (потреба да се заштите подаци о поверљивим активностима и финансијским трансакцијама предузећа, *know-how* и сл.) и подацима који ће том приликом бити прикупљани.⁵ Овај начелан закључак не искључује, међутим, могу-

⁴ Европски суд за људска права, пресуда у предмету Копланд (Copland) против Велике Британије, од 3. априла 2004. године (представка бр. 62617/00), ст. 43–49.

⁵ Тако је, примера ради, пресудом Вишег радног суда у Хаму, од 4. фебруара 2004. године потврђено да је послодавац (предузеће са водећим положајем на тржишту технологије) имао оправдани разлог за ванредни отказ уговора о раду када је отпустио запосленог у Одсеку за конструкцију зато што је на службени рачунар копирао више хакерских програма, иако му је било познато да је копирање спољашњих програма на службене рачунаре апсолутно забрањено. На основу упозорења на рачунарски вирус које је упућивало на рачунар који је користио овај запослени, послодавац је утврдио да је копирањем хакерских програма запослени омогућио једном свом колеги приступ овим програмима и, последично, приступ многобројним конструкцијским нацртима и другим заштићеним документима. На тај начин је била отворена могућност за увид у технолошка знања и искуства предузећа, што је Суд квалифи-

ћност послодавца да, у изузетним случајевима, задржи податке о начину и разлозима надзора под „велом тајне“, нпр. ако постоји основана сумња да је запослени извршио кривично дело, а нема могућности да се одговарајући докази прикупе на други, по приватност запослених мање инвазиван, начин, под условом да се надзор спроводи у складу са кривичнопроцесним правилима.⁶

Поред тога што запослени морају бити унапред обавештени, а у неким државама и консултовани, о надзору над употребом службеног рачунара (*начело транспарентности*), да би била допуштена послодавчева контрола мора бити и оправдана (нпр. потребом спречавања незаконитих поступања запослених и трећих лица). Ова контрола мора бити и примерена, због чега је, у начелу, забрањено константно и систематско надгледање употребе службеног рачунара, осим ако је то неопходно због сигурности и доброг функционисања рачунарског система послодавца. Осим тога, послодавац треба да надгледа комуникацију запослених на начин који је, у техничком смислу, примерен, као и да приликом надзора прикупља само одређене врсте информација.⁷ Потоњи захтев прецизније подразумева ограничавање надзора само на комуникацију, која је везана за извршавање престације рада, због чега је послодавцу апсолутно забрањено отварање приватних мејлова запосленог који су као такви и означени, и то, независно од тога да ли је послодавац претходно забранио употребу службених рачунара у приватне сврхе или не. Строги захтеви који се односе на контролу електронске комуникације запослених вреде и за коришћење интернета на службеном рачунару, при чему се сматра да је право на поштовање приватног живота најмање угрожено ако се ненаменско коришћење интернета ограничава *техничким средствима*. У том смислу, заштити послодавчевих интереса више доприноси спречавање, него откривање ненаменске употребе интернета,⁸ нпр. блокирањем приступа одређеним интернет страницама или ограничавањем приступа на некомерцијалне интернет странице, ограничавањем величине мејлова који могу бити послати или примљени са интерног сервера, чиме се посредно ограничава слање и пријем музичких или видео прилога и слично.

ковао као намерно изазвану претњу тржишној конкурентности, а, тиме, и постојању, предузећа. Наведено према: Bodiroga Vukobrat and Martinović 2009, 84–85.

⁶ International Labour Organization. 1997. *Protection of workers' personal data, An ILO code of practice*, Geneva: International Labour Office, тачка 6.14, став 3.

⁷ У већини европских држава, употреба електронске поште и интернета на радном месту није посебно уређена законом, већ се на ово питање примењују општа правила о заштити приватности, посебно о заштити тајности преписке и података о личности. На интересантно решење наилазимо у Белгији, где је општим колективним уговором допуштена контрола посете интернет сајтова, али само у погледу података о трајању конекције по радној станици. Истовремено, овај колективни уговор забрањује прикупљање индивидуалних података о посећеним сајтовима, док контрола електронске поште укључује прикупљање података о броју и величини послатих порука по радној станици, али не и идентификацију запосленог који је те поруке послао. Послодавац, притом, може да се упозна са садржином мејлова само ако су са тим сагласни запослени и прималац или пошиљалац мејла. *Convention collective de travail n° 81 du 26 avril 2002, relative à la protection de la vie privée des travailleurs a l'égard du contrôle des données des communications électroniques en réseau (Moniteur belge du 29 juin 2002)*, чл. 5–6.

⁸ Working Party on the Protection of Individuals with regard to the Processing of Personal Data (Article 29 – Data Protection Working Party), Working document on the surveillance of electronic communications in the workplace, adopted on 29 May 2002 (5401/01/EN/final), 4.

1.2.2. Кажњавање запослених због чињеница везаних за њихову комуникацију
посредством службеног рачунара

Ако се већ и само прикупљање и чување података о комуникацији запослених посредством службеног рачунара може квалификовати као повреда њихове приватности, таквој квалификацији има места, тим пре, ако је послодавчево сазнање о електронској комуникацији запосленог довело до његовог дисциплинског кажњавања или отпуштања. На то упозорава и пресуда француског Касационог суда у предмету Никон (Nikon), којом је одлучено да је послодавац без оправданих разлога дао отказ запосленом који је у мејлу са ознаком „лично“ послатом са службеног рачунара саопштио трећем лицу податке који су представљали (пословну) тајну.⁹ Иако је мејл послат у радно време, посредством средства за рад које обезбеђује послодавац, Суд је нашао да радња запосленог представља саставни део његовог приватног живота и да запослени због ње не може бити кажњен. Ово стога што тајност преписке спада у интимну сферу сваког човека, и, као таква, ужива висок степен заштите. Како послодавац није у стању да се упозна са садржајем приватних порука које запослени шаље или прима путем службеног рачунара, а да не повреди тајност преписке, недопуштено је и свако једнострано мешање послодавца у преписку коју запослени води електронским путем, чак и ако је послодавчевом одлуком забрањена употреба службеног рачунара у непрофесионалне сврхе. Таква одлука Суда не значи, међутим, одрицање сваке послодавчеве могућности да контролише употребу службеног рачунара, већ начин те контроле може бити унапред уређен колективним уговором или једностраним актом послодавца (Waquet 2004, 28). Како у конкретном случају, начин коришћења службених рачунара није био унапред уређен, послодавац није имао право да примени предметну надзорну меру, а, тим пре, ни право да запосленом изрекне најтежу дисциплинску меру. То, коначно, значи да контрола коришћења службеног рачунара може бити допуштена само ако је унапред предвиђена и уређена и ако је неопходна за спречавање ненаменског коришћења рачунара због којег послодавац и трећа лица могу да претрпе штету, нпр. ако је таква мера неопходна за обезбеђивање интегритета послодавчевог рачунарског система или за спречавање ширења материјала кажњивог или узнемиравајућег садржаја (Owens and Riley 2007, 452). Остаје, међутим, отворено питање да ли би исти режим контроле требало предвидети и за пријем и слање мејлова, или би послодавчева контрола морала бити ограничена само на слање мејлова са службеног рачунара, јер запослени не може да утиче на то да ли ће и које мејлове примити.

Правило о апсолутној тајности електронске поште запосленог важи и у погледу мејлова, који се односе на активности радничких синдиката, будући да би сваки изузетак од овог правила значајно и повреду слободу синдикалног организовања и деловања. То потврђује и случај из аустралијске судске праксе у којем је одлучено да је незаконит отказ који је послодавац дао синдикалном представнику зато што је користио службени рачунар за давање савета члановима синдиката,¹⁰ тим пре што је слободна размена информација, мишљења и идеја један од услова за остваривање синдикалних слобода. Овај услов нужно претпоставља право синдиката,

⁹ Arrêt de la Chambre sociale de la Cour de cassation du 2 octobre 2001, *Bulletin des arrêts des Chambres civiles de la Cour de cassation*, V, n° 291, наведено према: Barège 2008, 246.

¹⁰ *Australian Municipal, Administrative, Clerical & Services Union v. Ansett Australia Ltd.*, FCA 441 (2000), наведено према: Roth 2001, 245.

савета запослених и њихових представника на приступ и употребу рачунара у професионале сврхе, док је запосленима признато право да их користе за комуникацију са својим професионалним организацијама и институционалним облицима партиципације.¹¹

2. ИНТЕРНЕТ И „ДИСЦИПЛИНСКИ ИМУНИТЕТ“ ЧИЊЕНИЦА ИЗ ПРИВАТНОГ ЖИВОТА ЗАПОСЛЕНОГ

Критеријуми радног времена и места рада дефинишу (мање-више порозну) границу између приватног и професионалног живота запослених, због чега послодавац нема право да их кажњава због њихових непрофесионалних активности. У том смислу, понашање и чињенице из приватног живота запосленог *не* могу бити квалификоване као повреда радне обавезе, односно као оправдан разлог за престанак радног односа. То потврђује правило да запослени ужива „дисциплински имунитет“ у погледу чињеница из свог приватног живота (Savatie 2003, 629). Ово правило постаје посебно значајно у време када интензивне електронске комуникације и употреба друштвених мрежа посредством интернета омогућавају послодавцу да сазна мноштво података о својим запосленима и кандидатима за запослење. У том смислу, ваља имати у виду да правило о изузимању чињеница из приватног живота запосленог из подручја дисциплинске власти послодавца (и његове власти отпуштања) није апсолутно, већ се од њега може одступити у крајње изузетним случајевима. Они се, најпре, односе на унапред утврђене повреде обавеза које се оправдано тичу понашања запосленог ван радног времена и места рада, попут обавезе чувања пословне тајне. Истовремено, примена начела савесности и поштења подрозумева и обавезу запосленог да се уздржи од сваке активности, која би могла да наштети послодавцу, због чега се као нелојално понашање запосленог може квалификовати оцрњивање послодавца, односно злоупотреба слободe изражавања на Фејсбуку (Facebook) или Твитеру (Twitter), нарочито ако је реч о запосленима од којих се очекује посебна дискреција, савесност и лојалност, као што је то нпр. случај са запосленима којима су поверени руководећи послови (Jeammaud 2003, 429).

На овај случај, надовезује се и други изузетак од правила о „дисциплинском имунитету“ који се тиче могућности кажњавања запосленог за понашање које узрокује прави поремећај у предузећу, чак и ако је реализовано ван радног времена и места рада (Ray 2004, 8). Овај изузетак, притом, не дира у правило да чињеница из приватног живота, сама по себи, никада не може бити разлог за („дисциплински“) отказ, будући да оправдани разлог за отказ у сваком конкретном случају неће представљати сама чињеница из приватног живота запосленог, већ поремећај који она узрокује у одређеној радној средини (Mathieu-Geniaut 2006, 852). Одређена чињеница из приватног живота запосленог, притом, мора бити повезана са његовим радом за послодавца, тј. мора да утиче на обављање послова за послодавца, и поред тога што је наступила ван места рада и/или изван радног времена. Да би био релевантан, тај утицај треба да се испољи као *поремећај у предузећу* због којег послодавац *може* да претрпи финансијске губитке, губитак клијената, нарушавање угледа, поремећај колегијалних односа који онемогућава или отежава рад запослених или неку другу штету. Судска пракса француског Касационог суда, отуд, признаје

¹¹ Union Network International. 2001. *On-line rights at work. A UNI code of practice*, део 1.

послодавцу право да, у циљу васпостављања доброг функционисања предузећа и заштите од финансијских губитака и друге штете, отпусти запосленог, који својим изјавама, које је учинио доступним на интернету, изазове прави поремећај у предузећу (Ray 2013, 987–988). Приликом одлучивања о законитости отказа због настанка правог поремећаја у предузећу, француски судови посебно процењују интензитет и озбиљност овог поремећаја. Њихова процена врши се у светлу више чињеница, од којих се посебно узима у обзир понављање одређеног понашања, величина предузећа и одјек који је одређени догађај имао у медијима, посебно ако је против запосленог покренут кривични поступак (Mathieu-Geniaut 2006, 853–854). Ово нарочито стога што, на данашњем нивоу развоја медија, објављивање вести о покретању кривичног поступка против запосленог може да добије широк публицитет и створи непријатељски однос јавности не само према запосленом, већ и према његовом послодавцу. У делу литературе се, притом, с пуним правом, инсистира на захтеву да отказ уговора о раду због проузроковања правог поремећаја у предузећу може бити оправдан само ако постоји *недвосмислена специфична веза између учињеног преступа и професионалне активности запосленог*. Одсуство такве везе представља довољан разлог да се очува „дисциплински имунитет“ чињеница из приватног живота. Свако другачије решење значило би да се послодавцу признају преширока овлашћења и да се правила о отказу, иако представљају инструмент за заштиту запосленог, окрећу против слабије стране у радном односу (Jacquelet 2008, 253). О значају ове везе сведочи и пресуда Европског суда за људска права у случају Пеј (Ray) против Уједињеног Краљевства која је донета поводом отпуштања службеника задуженог за рад са лицима која су условно отпуштена са издржавања казне, а који је у слободно време обављао послове директора предузећа за продају садомазохистичке опреме путем интернета, учествовао у извођењу садомазохистичких програма у ноћним клубовима и постављао на интернету фотографије са сценама свог учешћа у таквим активностима.¹² Послодавац је сматрао да је такво понашање запосленог ван радног времена неспојиво са његовим професионалним дужностима, тим пре што је он радио са учиниоцима кривичних дела против полне слободе. Енглески судови су резоновали на исти начин, одлучивши да решењем о отказу није повређено право запосленог на поштовање приватног живота, будући да је он предузимао спорне активности у јавности и да су оне могле да нанесу штету угледу Службе за условни отпуст. То је, по оцени надлежних судова, чинило меру отказа сразмерном тежини учињене повреде. Исто је одлучио и Европски суд за људска права нашавши да је послодавчево „мешање“ у приватност запосленог било оправдано због осетљиве природе рада са учиниоцима дела против полне слободе и дужности које проистиче из обавезе верности запосленог послодавцу. Ово стога што је за обављање предметног посла од пресудног значаја то да службеник ужива поштовање осуђеника стављених под његов надзор, као и поверење читаве јавности и, нарочито, жртава кривичних дела против полне слободе. Интересантно је уочити да је Суд нашао да доступност јавности нужно не опредељује ноћни клуб као јавно место, које не спада у подручје приватног живота запосленог, будући да у ноћне клубове у којима је запослени наступао свраћа само одређена група лица сличног опредељења и да је јавни наступ запосленог, заправо, представљао саставни део

¹² Европски суд за људска права, Пресуда у предмету Пеј (Ray) против Уједињеног Краљевства, од 16. новембра 2008. године (поднесак бр. 32792/05).

изражавања његове сексуалности. Но, иако се отказ односио на активности које се тичу сексуалних преференција запосленог (дакле, најинтимнијег аспекта његовог приватног живота), утврђено је да је послодавац имао оправдани разлог да ограничи приватност запосленог (заштита угледа Службе за условни отпуст). Истовремено је указано да отказ производи сувише озбиљне последице по углед отпуштеног радника, посебно ако се имају у виду његове могућности за поновно запослење у истом занимању. Стога је, по схватању Суда у Стразбуру, за кажњавање запосленог могла бити примеренија нека блажа дисциплинска мера, посебно што његове активности нису биле доступне широј јавности. То није, међутим, било довољно за одлуку о несразмерности изречене мере престанка радног односа, будући да је запослени одбио да ограничи оне своје активности за које је најизвесније да ће бити доступне широкој јавности (уклањање спорних фотографија са интернета, односно уклањање линкова ка тим фотографијама са сајта његовог предузећа). У делу литературе се, стога, закључује да је запослени изгубио спор због одбијања да смањи ризик да се јавност или корисници услуга Службе за условни отпуст упознају са његовим активностима, које имају одређене везе са природом његовог посла. У том смислу се истиче да „чињеница да је г. Пеј радио са учиниоцима кривичних дела против полне слободе [...] не би нужно требало да представља оправдање за мешање у његово право приватности. Чак и да је његово понашање ван радног времена било повезано са природом његовог посла, његов послодавац је требало да одреди сразмерну меру његовог премештаја на друге радне задатке под окриљем Службе за условни отпуст“ (Mantouvalou and Collins 2009, 133–138).

Ако се прихвати став да послодавац, изузетно, има право да казни запосленог због тога што чињенице из његовог приватног живота које су доступне на интернету производе одређене негативне последице по делатност послодавца, неопходно је, дакле, одредити услове под којима та могућност може да се користи. Они произлазе из општих радноправних правила о дисциплинској власти послодавца и њеним границама, укључујући правило о правној одређености повреда радних обавеза и дисциплинских мера. У том смислу, и забрањене радње из приватног живота запосленог не би смеле да се одређују произвољно и *ad hoc*, већ запослени морају бити јасно обавештени о аспектима приватног живота у којима се од њих, у сваком случају, очекује примерено понашање (Bagège 2008, 254–255). Такав приступ отвара, међутим, једно ново, једнако деликатно, питање: питање како утврдити листу правила, које би запослени морао да поштује и у приватном животу да би његово понашање могло да се сматра примереним. Теорија и пракса тек треба да дају начелан одговор на ово питање, будући да се оно, за сада, решава само као фактичко питање за сваки случај понаособ, и то, још увек без кристално јасног „обрасца“.

3. РАД НА ДАЉИНУ И ГРАНИЦЕ ПОСЛОДАВЧЕВИХ ОВЛАШЋЕЊА

Широка примена интернета омогућила је и то да се многи послови сада могу обављати ван просторија послодавца. Међу ауторима изостаје, међутим, сагласност о значењу појма рада на даљину, између осталог, и стога што се он може обављати не само у кући запосленог, већ и у просторијама које припадају трећим лицима, док посебан облик рада на даљину представља и рад на пословима код којих је запослени стално у покрету (Di Martino and Wirth 1990a, 530). Проблем дефинисања рада на даљину су, у великој мери, олакшали европски социјални

партнери, када су овај појам одредили као „облик организације и/или извршавања рада уз употребу информационих технологија, у оквиру уговора о раду/радног односа, где се рад – који би, такође, могао да се обавља и у просторијама послодавца – редовно обавља изван ових просторија“.¹³ Коришћење информационе технологије у извршавању престаације рада, притом, представља динамичан елемент рада на даљину и може задобити различите облике, од којих је најчешћи обављање поверених послова помоћу рачунара, уз обавезу запосленог да резултате рада учини доступним послодавцу факсом, односно електронским или телефонским путем. Када је, пак, реч о месту рада, запослени, који ради на даљину обавља послове за послодавца на било ком одговарајућем месту, које се налази изван просторија одређеног привредног друштва, установе или друге радне средине, док се редовни карактер рада на даљину испољава кроз захтев да запослени редовно и уобичајено (а не повремено и од случаја до случаја) ради ван просторија послодавца користећи информационе технологије. Ту редовност не треба, међутим, разумети на начин да се престаација рада обавља само и искључиво ван просторија послодавца, већ запослени, понекад, може обављати поједине послове и у послодавчевим просторијама. Притом, ваља имати у виду да лице које ради на даљину, по правилу, обавља послове независно од неког унапред строго утврђеног распореда радног времена и без непосредне послодавчеве контроле. Тиме се рад на даљину приближава раду самозапослених лица, доводећи у питање могућност да се лица која раде на даљину квалификују као запослени. Мишљења аутора о оправданости и умесности ове квалификације нису усаглашена, будући да таква квалификација претпоставља испуњеност два, међусобно супротстављена, захтева. Први захтев односи се на право послодавца да надзире извршавање престаације рада, док се други захтев тиче поштовања аутономије запослених ван просторија послодавца. Стога је важно уочити да рад на даљину *не* опозива право послодавца да контролише рад радника, и поред тога што му није својствена непосредна, мање или више строга, контрола рада запослених. Уместо тога, надзорна овлашћења послодавца у случају рада на даљину добијају нове облике, што, неретко, подразумева да послодавац више надзире резултате рада него начин обављања радних задатака (Supiot 2000, 134). Истовремено, ваља приметити да, због немогућности „физичког“ надзора, није искључена и свака могућност „виртуелног“ надзора над радом запослених, попут регистрације времена проведеног за рачунаром или на интернету, премда се у неким случајевима надзор над радом лица која раде на даљину исцрпљује и у њиховој обавези да воде евиденцију о раду.

Могућности надзора над радом запослених који раде на даљину сведоче о постојању субординације у радном односу, с тим што се она сада испољава у новом облику. Стога су у праву аутори који упозоравају да рад на даљину не противречи конструкцији правне субординације у радном односу, већ се однос подређености и надређености успоставља „независно од тога да ли је запослени повезан са базом података или послодавчевом унутрашњом рачунарском мрежом (*intranet*) – из послодавчевих просторија, од своје куће или из просторија послодавчевог клијента“ (Ray 2002, 118–119). То, даље, значи да између запосленог који ради на даљину и послодавца постоји однос подређености и надређености све дотле док послодавац сноси ризик посла и има овлашћење да издаје запосленом налоге и упутства и над-

¹³ Framework agreement on telework concluded by ETUC, UNICE/UEAPME and CEEP of 16 July 2002, тачка 2, став 1.

зире његов рад. И супротно, рад на даљину који подразумева право запосленог да обавља послове на свој ризик и независно од ма каквих налога и упутстава другог лица не може бити квалификован као радни однос. То има за последицу да се у упоредном радном законодавству, рад на даљину уређује као посебан начин организације или извршавања рада у оквиру радног односа, уз захтев да се запосленима који раде на даљину обезбеде иста права и исти услови рада као и запосленима који раде у просторијама послодавца.

Чињеница да последњих година, све већи број радника ради на даљину, појединим ауторима даје повода за тврдњу да традиционални модел места рада које ограничавају „зидови предузећа“ све више уступа место „виртуелном моделу места рада, које чине мреже предузећа и сајберпростор“, уз ишчезавање „радничких тврђава“ оличених у великим фабрикама. Такве оцене су, међутим, претеране, будући да новине у организацији и извршавању рада не значе и потпуни нестанак и ишчезавање стандардног (традиционалног модела) места рада. Ово тим пре што рад на даљину и други видови рада ван просторија послодавца и данас представљају маргиналан начин обављања рада за другог, а, може се очекивати да ће такав положај задржати и у будућности. То, међутим, не значи да рад на даљину представља ексклузивну технолошку иновацију, већ је постао саставни део система радних односа у већини европских држава. Са друге стране, наши послодавци недовољно користе могућности које им пружају информационе технологије, иако неки од њих већ користе рад на даљину чинећи то, сва је прилика, спонтано (од случаја до случаја) и неформално.¹⁴ Важно је уочити да је новелом Закона о раду од 2014. године, први пут у српском праву уређен рад на даљину, и то на исти начин као и рад код куће.¹⁵ С тим у вези поставља се питање да ли специфичности рада на даљину оправдавају увођење неког посебног правног режима, који би важио само за запослене који раде на даљину или је подесно да се на њих примењују правила о *раду код куће*. Тако је,

¹⁴ Недовољна информисаност, неповерење и страх од непознатог, неретко, одвраћају социјалне партнере од овог начина организације рада. Послодавци се устручавају да прихвате овај *novum* јер нису упознати са могућностима које пружа, док неки од њих зазиру од примене другачијих модела управљања радом запослених. Са друге стране, код запослених и њихових професионалних удружења постоји бојазан од злоупотреба овог начина организације рада и ризика неповољнијег поступања према њима, укључујући неделотворно остваривање права из колективног радног односа. Овим изазовима супротстављају се предности рада на даљину, од којих је најзначајнија могућност да се значајно сниже трошкови рада, посебно трошкови за обезбеђивање просторних услова за рад и превоз запослених. Поред уштеде, коју, у извесној мери, релативизују трошкови набавке и одржавања информационе и телекомуникационе опреме, предност рада на даљину представља већа продуктивност запослених. Рад на даљину омогућава запосленима да боље организују и користе време, односно да боље ускладе приватне и пословне обавезе (због уштеде времена које би трошили на путовање од куће до посла и натраг, лакше доступности члановима породице и др.), али и да остваре већу самосталност у организацији, планирању и извршавању рада. Поред лица са породичним обавезама, овај начин организације рада нарочито је повољан за запошљавање лица са инвалидитетом (посебно лица са отежаним кретањем) и старијих лица. Осим тога, организовање рада на даљину омогућава да се лица која живе у руралним срединама и удаљеним подручјима ангажују за обављање послова који су, иначе, доступни само у градовима, што се може разумети и као солидан инструмент у борби против незапослености (Di Martino 2001, 65 и даље).

¹⁵ Закон о раду, *Службени гласник Републике Србије*, бр. 24/05, 61/05, 54/09, 32/13 и 75/14, члан 42. Решење о примени правила о раду код куће на запослене који раде на даљину познаје и радно право Литваније, Румуније и Словеније (Visser and Ramos Martin 2008, 25).

примера ради, у немачкој доктрини заступан став да лица која раде на даљину, а код куће – улазе у подручје примене Закона о раду код куће, али, само ако раде оф-лајн (*off-line*), тј. без тренутне везе са централним рачунаром послодавчевог рачунарског система (Di Martino and Wirth 1990b, 21). Када је, међутим, реч о запосленима, који су, док раде, умрежени и непосредно повезани са централним рачунаром послодавца (дакле, раде онлајн), постоји претпоставка да послодавац непосредно надзире и контролише њихов рад, због чега се на њих примењују прописи који важе за запослене са стандардним местом рада. Питање подесности примене правила о раду код куће на запослене који раде на даљину поставило се и у другим државама и широко је дискутовано у упоредном радном праву. Полазну тачку у тим дискусијама чини констатација да између рада на даљину и рада код куће постоје одређене сличности, попут обављања послова ван просторија послодавца и проблема у примени императивних норми о ограниченом радном времену, одморима, безбедности и здрављу на раду. Између ових облика рада постоје, међутим, и разлике, које се не могу свести на чињеницу да запослени који раде на даљину користе савремене технологије за извршавање престације рада. Отуда је могуће закључити да се рад на даљину, због своје сложености и мноштва различитих облика у којима се обавља, не може сматрати само једним (новим) обликом рада код куће, већ би евентуална примена прописа о раду код куће на запослене који раде на даљину требало да зависи од конкретне врсте рада на даљину.

ЗАКЉУЧАК

Заснивањем радног односа, запослени добровољно пристаје на ограничење своје аутономије на раду у мери у којој је то неопходно за обављање поверених послова. Стога се као посебно важни проблеми радног права појављују проблем заштите запослених од злоупотреба послодавчевих (управљачких, нормативних и дисциплинских) овлашћења и проблем стварања услова за делотворно уживање права на поштовање приватног и породичног живота, слободе изражавања и других слобода и права запослених на месту рада. Ови проблеми постају нарочито деликатни услед широке употребе информационих и комуникационих технологија на месту рада. За разлику од српског права (теорије, законодавства и праксе), у којем још нису целовито сагледани, упоредноправна решења сведоче да неки од тих проблема могу бити превазиђени на основу начела савесности и поштења и других општих правних начела, као и правила о обавези уздржавања од неоправданог и прекомерног ограничавања људских права и слобода запослених на месту рада. У светлу тих правила и начела, чини се да се коришћење интернета посредством службеног рачунара у личне сврхе може квалификовати као повреда радне обавезе само уколико је послодавац недвосмислено забранио такво понашање и о забрани обавестио све запослене. У супротном, повреда радне обавезе може постојати само уколико у радно време, запослени користи интернет на начин и у обиму који су такви да се може закључити да послодавац са тим не би био сагласан.¹⁶ То нарочито вреди за неумерену употребу интернета која

¹⁶ Тако је, примера ради, француски Касациони суд утврдио да је запослени, који је основао свој сајт порнографског садржаја и поставио га на сервер изван предузећа, злоупотребио поверење свог послодавца, будући да је посредством службеног рачунара одржавао и посећивао свој сајт како би одговарао на поруке које су му пристизале ради размене порнографског материјала. Ово не само зато што је учесталим и континуираним приступом сајту са службе-

значајније омета запосленог у извршавању послова, као и за употребу која је усмерена на остваривање лукративног циља.

Друго значајно питање које прати контролу употребе службеног рачунара од стране запосленог тиче се делотворног остваривања права на поштовање преписке, које, поред права на слободно слање и пријем електронске поште, обухвата и право на остале облике нецензурисане комуникације са другима. У складу са гаранцијом овог права, запослени могу легитимно да очекују поштовање приватности на месту рада, независно од тога што користе средства за комуникацију која припадају послодавцу. Ипак, њихово очекивање приватности може бити ограничено, ако их је послодавац претходно о томе обавестио. Послодавцу је, притом, забрањено континуирано и тајно надгледање електронске онлајн комуникације запослених, док су изузеци од овог правила, у начелу, ограничени на случајеве у којима постоји основана сумња о криминалном понашању запосленог, а одговарајућа сазнања не могу да се обезбеде на начин који у мањој мери повређује приватност запослених, под условом да се надзор спроводи у складу са кривичнопроцесним правилима.

Право на поштовање приватног живота запосленог може, дакле, доћи у судар са низом послодавчевих интереса, које он штити на различите начине, укључујући и предузимање надзорних мера над електронском комуникацијом запослених. Примена ових мера скопчана је са озбиљним, не само правним, већ и етичким, контроверзама и морала би бити резервисана само за изузетне случајеве, у којима је то неопходно за заштиту неког „важнијег“ интереса (важнијег од заштите приватности запосленог), који не може бити заштићен на други, по права запосленог мање инванзиван, начин. Њихова примена претпоставља и испуњеност низа процесних захтева у циљу заштите достојанства запослених, почевши од захтева да они морају бити унапред обавештени (било би идеално да су и консултовани) о примени одређене надзорне мере и разлозима и циљевима њеног увођења. Овакав приступ чини се прихватљивим, премда питање допуштености појединих ограничења и даље остаје изазов за науку да га проучава, и за праксу да о њему води рачуна. Када је реч о законодавцима, они се, по правилу, не упуштају у непосредно повлачење јасних граница између оправданог и неоправданог задирања у приватни живот запослених, већ уређују само неке аспекте њихове аутономије. (Пре)остали елементи приватног живота налазе своје место под окриљем генералне клаузуле о заштити личног интегритета запослених, која омогућава проширење заштите и у односу на повреде, које нормама нису утврђене. Како је, међутим, и поред значајног потенцијала, ослањање на општу клаузулу скопчано и са ризиком правне несигурности, ваља имати у виду да заштити достојанства и приватности запослених могу допринети и извори аутономног радног права, пре свих колективни уговори, чијим се нормама могу ограничити надзорна и дисциплинска овлашћења послодавца у погледу различитих видова електронске комуникације запосленог. Ово тим пре што, због велике незапослености, неки послодавци остварују много већи фактички утицај на запослене него што их право на то овлашћује, посебно када је реч о запосленима са атипичним радном односом, укључујући и запосленима на даљину.

ног рачунара причинио значајне трошкове послодавцу, већ и стога што је за успостављање контаката са посетиоцима свог сајта запослени користио е-адресу која је садржала ознаку послодавца. Тиме је отворена могућност за довођење у везу назива његовог послодавца (реномираног предузећа за пружање информатичких услуга) са активностима порнографског карактера, што је суд квалификовао као повреду репутације овог предузећа. *Arrêt de la Chambre criminelle de la Cour de cassation du 19 mai 2004*, наведено према: Ray 2013, 991.

ЛИТЕРАТУРА

- Barège, Alexandre. *L'éthique et le rapport de travail*. Paris: Librairie générale de droit et de jurisprudence, 2008.
- Bochurberg, Lionel, and Sébastien Cornuau. *Internet et la vie privée au bureau*. Paris: Dalloz, 2001.
- Bodiroga Vukobrat, Nada, and Andrijana Martinović. „Izazovi novih tehnologija na radnom mjestu (posebnosti pravnih rješenja).“ *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 1 (2009): 63–88.
- Chambre sociale de la Cour de cassation. Arrêt du 2 juin 2004. Cour de cassation, Rapport annuel, 2005, 112.
- Convention collective de travail n° 81 du 26 avril 2002, relative à la protection de la vie privée des travailleurs a l'égard du contrôle des données des communications électroniques en réseau (*Moniteur belge* du 29 juin 2002).
- Di Martino, Vittorio. *The High Road to Teleworking*. Geneva: International Labour Organization, 2001.
- Di Martino, Vittorio, and Linda Wirth. „Telework: A New Way of Working and Living.“ *International Labour Review* 5 (1990a): 529–554.
- Di Martino, Vittorio, and Linda Wirth. „Telework: An Overview“. *Conditions of Work Digest* 1 (1990b): 3–42.
- Framework agreement on telework concluded by ETUC, UNICE/UEAPME and CEEP of 16 July 2002.
- Европски суд за људска права. Пресуда у предмету Копланд (Copland) против Велике Британије, од 3. априла 2004. године (представка бр. 62617/00).
- Европски суд за људска права, Пресуда у предмету Пеј (Pay) против Уједињеног Краљевства, од 16. новембра 2008. године (поднесак бр. 32792/05).
- International Labour Organization. *Protection of Workers' Personal Data, An ILO Code of Practice*, Geneva: International Labour Office, 1997.
- Jacquelet, Cédric. *La vie privée du salarié à l'épreuve des relations de travail*. Aix-en-Provence: Presses Universitaires d'Aix-Marseille, 2008.
- Jeamnaud, Antoine. „La centralité retrouvée du contrat de travail en droit français.“ In *Estudios jurídico en homenaje al Doctor Néstor de Buen Lozano*, edited by Patricia Kurczyn Villalobos, and Carlos Alberto Puig Hernández, 415–433. México D.F.: UNAM, 2003.
- Korpič Horvat, Etelka, and Darja Senčur Peček. „Varstvo delavčeve osebnosti, zasebnosti in dostojanstva v delovni zakonodaji Republike Slovenije.“ *Radno u socijalno pravo* 1 (2008): 69–95.
- Ковачевић, Љубинка. *Правна субординација у радном односу и њене границе*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 2013.
- Mantouvalou, Virginia, and Hugh Collins. „Private life and dismissal: *Pay v UK*“. *Industrial Law Journal* 1 (2009): 133–138.
- Mathieu-Geniaut, Chantal. „L'immunité disciplinaire de la vie personnelle du salarié en question“. *Droit social* 9-10 (2006): 848–855.
- Owens, Rosemary, and Joellen Riley. *The Law of Work*. Melbourne: Oxford, 2007.
- Ray, Jean-Emmanuel. „Vies professionnelles et vies personnelles.“ *Droit social* 1 (2004): 5–10.
- Ray, Jean-Emmanuel. „Actualités des NTIC“. *Droit social* 12 (2013): 978–994.
- Ray, Jean-Emmanuel, and Jacques Rojot. „A Comparative Study of the Impact of Electronic Technology on Workplace Disputes.“ *Comparative Labor Law & Policy Journal* 1 (2002): 117–146.
- Rönmar, Mia. „The Managerial Prerogative and the Employee's Obligation to Work: Comparative Perspectives on Functional Flexibility“. *Industrial Law Journal* 1 (2006): 56–74.
- Roth, Paul. Review of *On-Line Rights for Employees in the Information Society: Use and Monitoring of E-mail and Internet at Work*, by Roger Blanpain, editor (The Hague: Kluwer Law

- International, 2002, xxi + 280 pp.). *Comparative Labour Law & Policy Journal* 1 (2001): 241–250.
- Savatier, Jean. „Porté de l'immunité disciplinaire du salarié pour les actes de sa vie personnelle: Cass. soc., 25 et 26 février 2003.” *Droit social* 6 (2003): 625–630.
- Supiot, Alain. „Les nouveaux visages de la subordination.” *Droit social* 2 (2000): 131–145.
- Supiot, Alain *et al.* *Beyond Employment: Changes in Work and the Future of Labour Law in Europe*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Union Network International. *On-Line Rights at Work. A UNI Code of Practice*, 2001.
- Visser, Jelle, and Nuria Ramos Martin. *Expert Report on the Implementation of the Social Partner's Framework Agreement on Telework*. Amsterdam: Amsterdam Institute for Advanced Labour Studies, 2008.
- Waquet, Philippe. „La vie personnelle du salarié.” *Droit social* 1 (2004): 23–29.
- Working Party on the Protection of Individuals with regard to the Processing of Personal Data (Article 29 – Data Protection Working Party). *Working document on the surveillance of electronic communications in the workplace*, adopted on 29 May 2002 (5401/01/EN/final)
- Закон о раду, *Службени гласник Републике Србије*, бр. 24/05, 61/05, 54/09, 32/13 и 75/14.

INTERNET AND PRIVATE LIVES OF EMPLOYEES: THE BOUNDARIES OF EMPLOYERS' SUPERVISORY, DISCIPLINARY AND NORMATIVE PREROGATIVES

Summary: *Since its inception, labour legislation was faced with the need to properly regulate the consequences of using technical and technological innovations in the work process. Many of those innovations have required changes to the existing as well as introduction of new legal rules. The same applies to the use of computers and other devices that can process data and communicate with millions of people via Internet. This wave of innovation caused the emergence of new means of labour and created the opportunity to work from home (from a distance). In addition, new technologies have allowed employers to carry out an intensive control of their employees and their behaviour. Therefore, the paper considers the boundaries of employers' supervisory, disciplinary and normative prerogatives in relation to the use of Internet by their employees. The starting point in the analysis is that the use of Internet for private purposes on the company computer may qualify as the breach of duty only if the employer explicitly forbade such behaviour. If no such ban exists, the breach of duty may only exist in the case of excessive Internet use, especially if it is aimed at achieving a lucrative goal and interferes significantly with the carrying out of employee's delegated tasks. On the other hand, employees can expect privacy in electronic on-line communication. Their legitimate expectation of privacy may, however, be limited, which is why this paper analyzes the key aspects in the protection of dignity and privacy of employees, from the unjustifiable and disproportionate control of their communication by the employers, including a particularly delicate question of 'immunity from disciplinary action' for conduct outside of working hours.*

Key words: *employment relationship, monitoring workplace Internet use, right to respect for private life, concept of 'reasonable expectation of privacy', telework.*

ПРАВНА ПИТАЊА ЕЛЕКТРОНСКИХ УГОВОРА, С ОСВРТОМ НА УГОВОР О ПРОДАЈИ РОБЕ

УДК 347.44:004.738.5

Катарина Јовичић

Институт за упоредно право, Београд
katarinajovicic.rs@gmail.com

Сажетак: *Технолошки напредак у области информационих и комуникационих технологија је иницирао нову еру у области пословања. То се посебно одразило на динамични раст електронске трговине, који се у највећој мери може објаснити битним смањењем трошкова пословања, али и поједностављењем самог процеса уговарања. С обзиром да је уговор основни правни инструмент путем кога се одвија трговина, ове нове технологије неминовно су донеле промене и у уговорно право. Иако се електронски уговори не разликују значајно од традиционалних, у вези са њиховим закључењем и реализацијом се постављају нека нова питања и захтеви. Међу њима су: закључење и пуноважност електронских уговора, доказна снага електронских уговора, тумачење електронских уговора, (не)извршење електронских уговора, итд. У овом раду се разматрају поменута, као и друга значајна и потенцијално спорна питања електронских уговора уопште, с посебним освртом на уговор о (међународној) продаји робе. С тим у вези се указује на најзначајније међународне изворе права у овој области, чија се решења представљају и анализирају, као и на решења која о тим питањима предвиђа српско право.*

Кључне речи: *електронска трговина, електронски уговор, уговор о продаји робе, извори права.*

УВОД

Информационе и комуникационе технологије последњих деценија бележе значајан технолошки напредак и то се позитивно одражава на готово све области људског живота и рада. У трговини се тај утицај огледа у настанку и развоју електронске трговине, која по броју трансакција и њиховој вредности све више потискује трговање на традиционалан начин.

Бројне су предности електронске трговине које утичу на њену растућу популарност. Пре свих, то је могућност веће зараде, чему доприноси не само чињеница да овај вид трговања лакше прелази државне границе, већ и околност да изискује мање трошкове зато што укида потребу за ангажовањем атрактивног пословног простора и бројног продајног особља. Процес продаје електронским путем је, поред тога, битно једноставнији од продаје на традиционални начин јер се скраћују дистрибутивни канали па роба од произвођача до крајњег купца долази знатно брже. Роба која се нуди преко електронских медија често је јефттинија и због околно-

сти да је њена понуда већа. Ово стога што привредни субјекти, без обзира на своју величину и економску снагу, путем Интернета добијају могућност да изађу на глобално тржиште, али и да се брже информишу о тржишним кретањима и променама и боље им се прилагоде. Електронска трговина је учинила да куповина 24 часа на дан буде увек и свуда доступна, а омогућила је и организовање електронских аукција. Све то доприноси да број електронских трговинских трансакција, као и њихова вредност, константно расту.

Овај вид трговине, међутим, има и одређених ограничења. У начелу, она су последица околности да се електронска трговина још увек развија и да је још техничких, организационих и правних питања која треба разрадити. Технички развој електронске трговине усмерен је не само на унапређење софтвера који омогућава њено одвијање, већ и на убрзање протока на мрежама и поједностављење повезивања електронских медија. Најважније организационо питање у овој области је изнаглажење универзалног стандарда по коме ће се електронско трговање одвијати широм света, док правних питања која треба решити има више, што и није необично када се има у виду да међународна и национална правна регулатива у овој области још увек није заокружена.

Основни правни инструмент путем кога се одвија трговина јесте уговор о продаји. По природи ствари, код електронске трговине странке закључују електронски уговор о продаји. Он се не разликује суштински од било ког другог уговора јер, такође, представља сагласност воља два или више лица којом се постиже неко правно дејство. У случају продаје то је прелазак права својине на предмету уговора са продавца на купца. Једина специфичност електронских уговора у односу на остале је у томе што се закључују електронским путем, али је управо та њихова карактеристика наметнула нека нова правна питања на која право треба да пружи адекватне одговоре. Најзначајнија таква питања су: закључење и пуноважност електронских уговора, доказивање и тумачење електронских уговора, (не)извршење електронских уговора, сукоб надлежности и сукоб закона у споровима проистеклим из међународних електронских уговора, а код уговора о међународној продаји робе и питање да ли се на њега примењује Бечка конвенција о уговорима о међународној продаји робе.

Потреба да се поменута, као и друга правна питања регулишу на међународном и националном плану врло брзо је препозната. Угледне међународне организације које се баве различитим аспектима трговинског права, пре свих Комисија УН за међународно трговинско право (UNCITRAL) и Хашка конференција за међународно приватно право,¹ дале су најзначајнији допринос у обезбеђењу услова за развој електронске трговине јер су утицале не само на уважавање новина које она доноси, већ и на хармонизацију националних прописа у тој области с обзиром да су

¹ UNCITRAL (*United Nations Commission on International Trade Law*) је имао водећу улогу у доношењу Модел закона о електронској трговини и Модел закона о електронском потпису, док је Хашка конференција за међународно приватно право најзначајнији допринос дала у формулисању правила по којима се одређује надлежност за решавање спорова проистеклих из активности на Интернету. И ОЕБС (Организација за европску безбедност и сарадњу) је дао запажен допринос у овој области, пре свега у регулисању опорезивања делатности које се одвијају посредством Интернета, као и у области заштите потрошача и приватности. Активности Светске трговинске организације се такође не могу занемарити и оне су усмерене на укидање баријера у прекограничној електронској трговини.

решења која су те организације промовисале у релевантним међународним актима успешно имплементирана у регионалне и националне изворе права.

1. ГЛОБАЛНО И РЕГИОНАЛНО (ЕВРОПСКО) РЕГУЛИСАЊЕ ЕЛЕКТРОНСКЕ ТРГОВИНЕ И ЕЛЕКТРОНСКИХ УГОВОРА

1.1. UNCITRAL Модел закон о електронској трговини

UNCITRAL је 1996. године донео Модел закон о електронској трговини (*UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce*), који поставља правне стандарде за електронски уговор као и друге информације које се у форми електронских порука користе у комерцијалним активностима. Основна замисао је да Модел закон послужи као узор националним законима у области електронске трговине, како би се преузимањем његових решења или одредби превазишле правне препреке за употребу електронског уговора у трговини. Сходно томе, Модел закон регулише више питања закључења и правног дејства електронских уговора, међу којима су: закључење и пуноважност електронских уговора (члан 11), прихватање електронских порука као одговарајуће форме за изражавање воље страна уговорница (члан 12), атрибути (својства) електронских порука (члан 13), потврда примаоца о пријему електронске поруке (члан 14), време и место одашиљања, односно пријема електронских порука (члан 15).² Закон изричито прописује да је електронска форма, по правној снази, изједначена са писменом формом. Поред тога, уводи се појам електронски потпис и одређује шта он подразумева, а предвиђа се и да електронске поруке имају снагу доказа пред судом. Решења Модел закона о електронској трговини прихваћена су у више од 100 држава у свету, укључујући и Републику Србију чији је *Закон о електронској трговини*, такође, донет под његовим утицајем.

1.2. UNCITRAL Модел Закон о електронском потпису

Увиђајући потребу да се на међународном плану понуди модел по коме ће се, поред електронске трговине, решавати и битна питања електронског потписа, UNCITRAL је 2001. године донео *Модел закон о електронском потпису*. Да би се искључила, или макар смањила различита пракса у овој области, Модел закон је предвидео више правила, међу којима је и забрана фаворизовања било које технологије за креирање електронског потписа (члан 3).

1.3. Директиве Европског парламента и Савета о електронској трговини

Европска унија је, само годину дана од доношења Модел закона о електронској трговини, усвојила “Европску иницијативу у области електронског пословања”. Године 1999. усвојила је *Директиву о електронском потпису*, а 2000. и *Дирек-*

² Одредбе о закључењу уговора налазе се у трећој глави првог дела Модел закона, која носи наслов “Комуникација порукама са подацима” (чланови 11–15). Поред тога, поједина питања од значаја за закључење електронских уговора, пре свега за правно препознавање података дигиталних порука, уређују и друге одредбе Модел закона, нпр. члан 6. (писање електронских порука), члан 7. (електронски потпис), члан 8. (оригинални документ), итд.

тиву о електронској трговини. На тај начин је постављен темељ за формирање јединственог правног оквира за електронску трговину на заједничком европском тржишту.³ Функционисање заједничког тржишта се одвија у складу са клаузулом унутрашњег тржишта, које не познаје унутрашње границе и у оквиру кога се роба, услуге и капитал слободно крећу. У односу на електронско пословање то значи да ако привредни субјект започне делатност продаје робе електронским путем у једној земљи, а дистрибуција те робе се врши у другој, онда та друга држава не може забранити нити ограничити ову дистрибуцију на основу својих прописа (чл. 5). Директивом је изричито предвиђено и да су електронски уговори пуноважни, те да имају доказну снагу као и сви други уговори, независно од технологије која се користила за израду електронског потписа.⁴

Правила која садрже обе директиве, а односе се на електронске уговоре,⁵ нису до краја заокружена већ је државама чланицама остављено да их, у складу са својим потребама и особеностима, прецизирају у мери у којој је то неопходно да би могла да се примењују.⁶

1.4. Извори српског права за електронску трговину и електронске уговоре

Први пропис који је у области електронског пословања донет у Републици Србији је *Закон о електронском потпису* из 2004. године, да би пет година након тога, 2009. године, усвајањем *Закона о електронској трговини* и *Закона о електронском документу*, ова област добила заокружени правни оквир. Тиме је у Републици Србији успостављен темељ за одвијање електронског пословања, укључујући и електронску трговину, на начин који је усклађен са стандардима који се примењују у развијеним државама.

Највећи број одредби које се односе на електронске уговоре садржан је у Закону о електронској трговини (чланови 9–15, систематизовани у Главу III Закона), који у члану 3. став 1. тачка 7. даје и дефиницију тог појма, прецизирајући да је уговор у електронској форми "... уговор који правна и физичка лица закључују, шаљу, примају, раскидају, отказују, коме приступају и који приказују електронским путем уз коришћење електронских средстава". Питања пуноважности, закључења, доказне снаге, времена закључења електронских уговора регулисана су у складу са међународним стандардима који су најшире прихваћени, а који су промовисани Моделом законом о електронској трговини.⁷

³ Унутрашње тржиште званично је успостављено 1. јануара 1993. године, што је резултат споразума којим је основана Европска економска заједница (1957. године). Тим споразумом положени су и темељи царинске уније на тржишту ЕЕЗ, која је коначно успостављена 1968. године. На основу тога, као и других аката, 1993. године унутрашње (заједничко) тржиште постаје реалност.

⁴ Овде је реч о захтеву технолошке неутралности прописа који регулишу електронски потпис, што је промовисано и чланом 3. Моделом закона о електронском потпису.

⁵ Реч је, пре свега, о уговорима који се закључују путем електронске поште и притиском одговарајућег тастера (*Click-Wrap Agreements*).

⁶ О директивама о електронској трговини и електронском потпису видети више у: Трнавци 2009, 455–456.

⁷ Конкретна решења српског права о овим питањима су изложена у наставку излагања, у оквиру релевантних подналова.

2. ЗАКЉУЧЕЊЕ ЕЛЕКТРОНСКИХ УГОВОРА

Електронски уговор о продаји се може, у начелу, закључити на три начина: путем електронске поште, електронском разменом података и путем Интернета.

Путем електронске поште потенцијални продавац и купац међусобно размењују електронске поруке, што је данас један од уобичајених начина одложене комуникације. Та комуникација је, по правилу, неформална али може бити и формална у том смислу да је подобна да доведе до закључења пуноважног уговора о продаји. Овај став потврђује и судска пракса јер судови, када дође до спора поводом неког уговора о продаји закљученог на основу размене електронских порука, такву комуникацију сматрају релевантном под условом да су међусобно размењене електронске поруке доступне у информационом систему стране којој су упућене.⁸

Други начин електронске комуникације је размена електронских података (*Electronic Data Interchange* – EDI). У најопштијем смислу реч је о размени информација од компјутера до компјутера, по правилу, без учешћа људи. Овај вид комуникације у циљу преговарања и закључења уговора је уобичајен између лица која континуирано сарађују поводом куповине и продаје одређене робе која се редовно набавља, неретко и на дневној бази. Потенцијални купац, наиме, има приступ преко свог рачунара у рачунар продавца и може директно из његовог магацина, који се води у електронској форми, да поручује робу. Од кључног значаја је да су стране уговорнице већ успоставиле праксу закључења уговора под стандардним условима и ако је то случај, онда су уговори закључени на поменути начин пуноважни и правно обавезујући (Sokol 1995, према: Hill 2003, 8).

Интернет трговина је трећи, такође веома чест начин путем кога се закључују електронски уговори о продаји, али је она више у употреби код потрошачких продаја, премда није искључено ни да се трговачке продаје тако уговарају.⁹ Цео процес трговања се у овом случају одвија путем Интернет продајних сајтова,¹⁰ нпр. *Amazon.com*, преко кога се 24 часа дневно продаје хиљаде најразличитијих производа широм света. Техника уговорања је, најчешће таква да се одабрани производ из понуде објављене на сајту ставља у виртуелну корпу за куповину, а сваки купац оставља информацију о кредитној картици са које ће се електронским путем скинути потребна средства на име плаћања цене. Тако купљена роба доставља се поштом на жељену адресу.

Преко Интернета се могу закључити уговори о куповини робе и других материјалних добара, уговори о куповини софтвера као и уговори којима се купују

⁸ Судови сматрају да су телеграми са откуцаним потписом и логом привредног субјекта довољна форма за пуноважно закључење уговора, па је, сходно томе, и електронска порука са потписом који садржи име и информацију о контакту пошиљоца такође довољна да би се уговор сматрао пуноважним. Видети: Hill 2003, 7–8; Schroeter, доступно на: <http://www.cisg.law.pace.edu/cisg/text/peclcomp13.html#usiii>

⁹ У суштини, не може се знати код ових куповина да ли је купац потрошач или трговац, већ се та околност утврђује накнадно, ако дође до спора, јер се не примењују иста правила на трговачке и потрошачке продаје.

¹⁰ Вредност продајних трансакција које су закључене путем Интернета је огромна и у 2012. години је, само на територији ЕУ, износила 145,6 билиона УСД. Извор: <http://www.internetretailer.com/trends/sales/european-e-commerce-forecast-2012-2017/>, 24. 7. 2014.

одређене услуге. Изјава воље потенцијалног купца се, у овом случају, врши притиском одговарајућег тастера на тастатури или одговарајућим кликом мишем.¹¹

Све три технике закључења електронских уговора дају сличне услове за штампање у чување електронског документа који представља тај уговор (Schroeter, доступно на: <http://www.cisg.law.pace.edu/cisg/text/peclcomp13.html#usiii>).

Највећи број уговора закључује се системом понуде и њеног прихвата, па када понудилац и понуђени постигну сагласност у вези са битним елементима посла тада настаје уговор. Понуда за закључење уговора, као и њен прихват, могу бити дати у електронском облику¹² и не може им се оспорити пуноважност само зато што су сачињени у тој форми.

Код електронског уговарања поставља се питање времена када је уговор закључен, што је једно од најзначајнијих питања које право треба да реши с обзиром да од тог тренутка уговор почиње да производи правно дејство. UNCITRAL Модел закон о електронској трговини се у односу на то питање одређује за теорију пријема и предвиђа да уговор настаје у моменту када понудилац прими изјаву понуђеног којом се саглашава са понудом. Ово правило, међутим, само по себи није довољно јер специфичност комуникације електронским путем налаже и потребу да се одреди тачно време пријема електронске поруке. Тако је чланом 15. Модел закона предвиђено да је то тренутак када је порука ушла у информациони систем примаоца. Исти принцип следи и наш Закон о електронској трговини када одређује да се уговор сматра закљученим у моменту када понудилац прими прихват понуде, при чему се као време пријема изјава учињених у електронској форми узима тренутак у коме се тим изјавама може приступити.¹³

3. ПУНОВАЖНОСТ ЕЛЕКТРОНСКИХ УГОВОРА

Код електронских уговора се подразумева да су иницирани и закључени електронским путем. Начела слободе уговарања и неформалности, која владају уговорним правом, допуштају да понуда и њен прихват буду изражени и у електрон-

¹¹ Овде доминирају две форме електронских уговора: *click-wrap* и *shrink-wrap* уговори. У првом случају понуђени, односно потенцијални купац, изражава сагласност са условима уговора кликом на дугме, али њему се не нуди та опција све док се одговарајућим кликом претходно није сагласио са условима уговора (при чему нико не може да гарантује да је купац заиста и прочитао те услове). За разлику од тога, *shrink-wrap* уговори се закључују тако што купац купује производ, а да пре тога није ни имао могућност да се упозна са свим елементима уговора, већ само са неким. Преостале услове уговора, као и квалитет производа он ће моћи да сазна тек пошто уговор пуноважно закључи. Овај начин куповине се највише користи за куповину софтвера, где купац тек када прими пакет са софтвером добија могућност да се упозна за целим уговором јер је он одштампан на паковању производа. Он ће тек тада моћи и да користи софтвер и да стекне увид у његов квалитет.

¹² Изјава воље којом се понуда прихвата може бити изражена и једноставним притиском на одговарајући тастер, што је редован случај код уговора који се закључују *online*. Такви су, међутим, уговори чешће заступљени код потрошачких него код трговачких продаја. У домену потрошачких продаја се питање пуноважности закљученог уговора мора посматрати и у светлу посебних услова које предвиђају прописи о заштити потрошача, чије су норме по правилу императивног карактера.

¹³ Члан 15. Закона о електронској трговини Републике Србије, који одговара члану 15. Модел закона о електронској трговини.

ској форми. То потврђују готово сви међународни и национални извори права у овој области јер је правило, по коме се изјавама воље не може оспорити пуноважност само зато што су сачињене у електронској форми, данас међународни стандард.¹⁴ Да би се ово правило правно заокружило, релевантни прописи редовно признају и пуноважност електронском потпису ако испуњава предвиђене услове (квалификовани електронски потпис).¹⁵ На тај начин и уговори закључени електронским путем, под условом да су потписани електронским потписом који обезбеђује поузданост идентитета потписника и садржине документа који се тим потписом потврђује, по дејству су изједначени са уговорима за које закон предвиђа обавезну писмену форму.¹⁶

Садржина електронских уговора идентична је садржини свих других уговора.¹⁷ Другим речима, питања битних елемената уговора и забрањених предмета уговарања иста су за све уговоре, укључујући и електронске. Једина разлика између њих је у томе што се електронски уговори закључују електронским путем (Прља, Рељановић и Ивановић 2012, 113).

Ипак, није могуће све уговоре пуноважно закључити електронским путем и у том смислу национални прописи редовно предвиђају одређена ограничења. Она су сведена на неопходну меру и, по правилу, обухватају само оне правне послове за које је законом предвиђена обавезна писмена или нека друга, појачана форма, на пример, нотарска форма, или учешће суда, или је потребно за уговор прибавити претходну дозволу или накнадну сагласност, итд.¹⁸

4. ДОКАЗИВАЊЕ И ТУМАЧЕЊЕ ЕЛЕКТРОНСКИХ УГОВОРА

Полазећи од готово универзално прихваћеног начела слободне оцене доказа у судским поступцима, електронске уговоре могуће је доказивати свим доказним средствима. Међутим, да би то било могуће, а имајући у виду специфичну форму

¹⁴ Тако, на пример, члан 5. Модел закона о електронској трговини; члан 9. Директиве о електронској трговини; члан 9. Закона о електронској трговини Републике Србије и члан 3. Закона о електронском потпису Републике Србије. О упоредноправном законодавству у области електронског пословања и електронских уговора видети: Трнавци 2009, 453-458.

¹⁵ Члан 5. Директиве о електронском потпису; члан 10. Закона о електронском потпису Републике Србије (предвиђа да “квалификовани електронски потпис у односу на податке у електронском облику има исто правно дејство и доказну снагу као и својеручни потпис, односно својеручни потпис и печат у односу на податке у папирном облику”).

¹⁶ Ово правило предвиђа члан 8. Модел закона о електронском потпису, члан 2. Директиве о електронском потпису, као и члан 4. Закона о електронском потпису Републике Србије.

¹⁷ У српском праву то питање не регулише Закон о електронској трговини нити о електронском потпису, већ Закон о облигационим односима. И у другим државама питање садржине електронских уговора предмет је других закона, нпр. Грађанских законика, Закона о облигацијама или посебних Закона о продаји, што је случај у англосаксонским и скандинавским правима.

¹⁸ Члан 10. српског Закона о електронској трговини предвиђа да су то: уговори о купопродаји непокретности или правни послови којима се установљавају друга стварна права на непокретностима; правни послови из области наследног права; уговори о регулисању имовинских односа између брачних другова; уговори о располагању имовином лица којима је одузета пословна способност; уговори о поклону, јемству и залози; сви други правни послови или радње за које је прописана употребасвојеручног потписа у документима на папиру или овера тог потписа. Овај члан Закона усклађен је са чланом 12. Модел закона о електронској трговини.

ових уговора, неопходно је да понудилац који послује електронским путем обезбеди да текст уговора буде доступан купцу тако да он може да га складишти, поново користи и репродукује како у електронској, тако и у писменој форми.¹⁹ Притом, подразумева се да технологија електронских комуникација мора бити безбедна, што значи да онемогућава накнадне промене изјава воља које могу да производе правно дејство (нпр. понуде или прихвата понуде) (Члан 4. Закона о електронском потпису).

У нашем праву је доказна снага електронских уговора додатно потврђена Законом о електронском документу, којим се уређују процедуре поступања са електронским документима,²⁰ односно документима који су написани у електронском формату и потписани електронским потписом, а служе за потребе коришћења у правном промету или у неком поступку (Прља, Рељановић и Ивановић 2012, 116).

Код тумачења електронских уговора се примењују иста правила као и за тумачење традиционалних уговора. То значи да се нејасне или непотпуне одредбе трговачких уговора о продаји могу протумачити и на основу ранијег понашања страна уговорница, њихове међусобне пословне праксе или применом трговачких обичаја.²¹

5. НЕИЗВРШЕЊЕ ЕЛЕКТРОНСКИХ УГОВОРА

Пуноважно закључени уговор производи правна дејства, а пре свих он ствара обавезу за стране потписнице да испуне оно што је њиме предвиђено. Некада, међутим, дужник ништа не предузима у циљу испуњења уговора, или извршава само један његов део, или испуњава уговор, али не у свему онако како је договорено и у таквим случајевима се поставља питање на који начин повратити равнотежу међусобних уговорних давања.²² Неспорно је да поверилац, кад дужник повреди уговор, стиче право да против њега употреби одређена правна средства и у већини правних система он у том случају може тражити извршење уговора, накнаду штете па чак и раскинути уговор ако су испуњени за то предвиђени услови. Сва ова правна средства он користи на исти начин и под једнаким условима као и у случају неизвршења било ког другог, пуноважно закљученог уговора. Једина особеност у односу на традиционалне уговоре у домену њиховог неизвршења је могућност да се код електронских уговора нешто чешће појављују одређени облици неиспуњења, нпр. продаја ствари спорног власништва, предаја друге ствари а не оне која је пору-

¹⁹ У нашем праву то питање уређује члан 13. Закона о електронској трговини, који је разрада члана 10. Модел закона о електронској трговини.

²⁰ Електронски документ је скуп података састављен од слова, бројева, симбола, графичких, звучних и видео записа садржаних у поднеску, писмену, решењу, исправи или било ком другом акту који сачине правна и физичка лица или органи власти ради коришћења у правном промету или у управном, судском или другом поступку пред органима власти, ако је електронски изражен, дигитализован, послат, примљен, сачуван или архивиран на електронском, магнетном, оптичком или другом медију (члан 2. Закона о електронском документу).

²¹ О овом питању видети у: Трнавци 2009, 468–469; Higuchi, доступно на: <http://www.smhllaw.com/articles/?p=10>

²² Код двостраних уговора свака стране се обавезује да ће испунити своју уговорну обавезу под условом да и друга уговорна страна испуни своју, при чему су уговорне обавезе тако одређене да су међусобно једнаке. Сходно томе, када једна уговорна страна не поступи како је договорено, тада долази до поремећаја равнотеже међусобних уговорних давања.

чена итд. Такође, код ових уговора су, због технике њиховог закључења, нешто веће могућности да буду оспорени због мана воље, на пример, понуђени уопште није свестан да је притиском на одређени тастер прохватио понуду и уговорно се обавезао.

6. СУКОБ НАДЛЕЖНОСТИ И СУКОБ ЗАКОНА У СПОРОВИМА ПРОИСТЕКЛИМ ИЗ МЕЂУНАРОДНИХ ЕЛЕКТРОНСКИХ УГОВОРА

Уговор о међународној продаји робе, који је закључен у електронској форми, због свог међународног карактера поставља нека посебна питања. Пре свих, то су питање одређивања суда који је надлежан за решавање спора насталог из таквог уговора, као и питање избора права на основу чијих правила спор треба расправити. У упоредном праву, по правилу, нема посебних решења за електронске уговоре већ се, у интересу правне сигурности, и на њих примењују постојеће норме међународног приватног права.²³ Међутим, то није увек једноставно, јер до данас нису довољно јасно одређени сви појмови од којих зависе тачке везивања колизионих норми на основу којих се одређује надлежни суд или право меродавно за спорни уговорни однос. Имајући то у виду, за стране које закључују електронске уговоре је најбоље да у у самом уговору предвиде решења за што већи број потенцијално спорних питања, јер у супротном случају ризикују да се спор води пред форумом и по правилима које уопште нису имале у виду када су улазиле у посао.

7. ПРИМЕНА БЕЧКЕ КОНВЕНЦИЈЕ О УГОВОРИМА О МЕЂУНАРОДНОЈ ПРОДАЈИ РОБЕ НА ЕЛЕКТРОНСКЕ УГОВОРЕ О ПРОДАЈИ

Бечка конвенција о уговорима о међународној продаји робе, којој је приступило више од 80 држава света,²⁴ без сумње је најзначајнији међународни извор права за тај уговор. Ступила је на снагу у време када електронска трговина и електронски уговори нису постојали, па је логично што нема ни једну одредбу којом се они посебно регулишу. С обзиром на то, поставља се питање може ли Конвенција да се примењује и на електронске уговоре о међународној продаји робе.

²³ Наведени принцип подржава и Директива о електронској трговини која се примењује на заједничком европском тржишту, у којој се изричито наводи да она не поставља нова колизионна правила (члан 1. став 4). Међутим, у правној теорији, али и међу пружаоцима електронских услуга (провајдерима), ово се правило доводи у питање с обзиром на правило члана 3(1) Директиве, по коме је свака држава чланица дужна да обезбеди да се услуге које се пружају електронским путем врше у складу са националним прописима земље на чијој су територији основани даваоци услуга. Ово правило се тумачи као ново колизионно правило по коме се одређује меродавно право за електронски уговор, са местом оснивања провајдера као тачком везивања. Тим поводом се у литератури указује да би пословна заједница највероватније са одобравањем прихватила то колизионно правило јер оно, у крајњој линији, води томе да право једне државе буде примењено на решавање свих спорних питања електронског уговора. На тај начин се избегава примена више права на поједина питања уговора, до чега редовно долази када се примењују класична правила међународног приватног права. Видети: Hellner 2003, 9–10.

²⁴ *United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods* (1980). С обзиром да је Конвенција усвојена у Бечу, позната је под називом Бечка Конвенција. Списак земаља које су јој приступиле видети на: <http://www.cisg.law.pace.edu/cisg/countries/cntries.html>, 25. 8. 2014.

У тражењу одговора на ово питање треба поћи од правила члана 13, по коме израз “писмено”, у смислу Бечке конвенције, обухвата телеграм и телекс. Имајући у виду да се електронски уговори не помињу у том контексту, постоји дилема да ли је у питању правна празнина, или су електронски уговори на овај начин искључени из домена њене примене. Ако се пође од другог гледишта, онда би се оно могло прихватити само под условом да је правило члана 13. формулисано са циљем да одреди, у смислу да фиксира методе закључења уговора о продаји на које се Конвенција примењује. То се, међутим, не би могло бранити ваљаним аргументима зато што се бројни уговори о међународној продаји робе не закључују у писменој форми, већ другим начинима, на пример, усмено или конклюдентним радњама, па нико не поставља питање примене Конвенције у таквим случајевима. Због тога је исправно закључити да Бечка конвенција у односу на електронске уговоре има правну празнину, коју треба тумачити у складу са правилом које за ту ситуацију предвиђа став 2. члана 7. Конвенције и поћи од општих начела на којима она почива. Тако се, применом начела слободе уговарања и начела неформалности уговора закључује да члан 13. Конвенције обухвата и електронске уговоре јер се електронским путем може закључити пуноважни уговор. Ово схватање потврђује и члан 11. Бечке конвенције, који изричито предвиђа да уговор о продаји не мора да се закључи нити да се потврди у писменој форми, нити подлеже било којим другим захтевима у погледу форме.

Уговори који су закључени путем електронске поште, или Интернета, или путем електронске размене података могу да се сачувају и да оставе писани запис. По тим карактеристикама они су изједначени са писменом формом па се, као и сваки други писмени уговор, могу и принудно извршити (Hill 2003, 15–16; Eiselen 2002, 305–306). Подразумева се да се то односи на уговоре који су пуновжани према меродавном праву.²⁵

ЗАКЉУЧАК

Интензивни раст електронске трговине последњих година у непосредној је вези са већим могућностима за остварење зараде него што их нуди трговина на традиционални начин. Кључни чинилац који то омогућава је употреба нових, комуникационих технологија које су процес трговања значајно убрзале и поједноставиле. Ове, нове технологије примењују се и код уговарања трговинских послова тако да се паралелно са растом електронске трговине и све већи број уговора о продаји закључује електронским путем.

Иако се електронски уговори не разликују суштински од традиционалних, они ипак постављају нека нова питања на која право треба да пружи адекватне одговоре и понуди решења која не ограничавају, већ поспешују позитивне ефекте електронског пословања. Такви правни, организациони и технички стандарди су се већ формирали и они гарантују да уговори закључени електронским путем поседују

²⁵ Према члану 4. Конвенције питање пуноважности уговора није у њеном домену, већ се о томе одлучује на основу правила националног права на које упуте одговарајуће норме међународног приватног права. С тим у вези у овом раду је већ наведено да готово да нема правног система које доводи у питање пуноважност електронског уговора само зато што је закључен у тој форми (видети излагање о пуноважности електронских уговора).

одређена својства и карактеристике на основу којих се сматрају пуноважним. У процесу формирања и прихватања највећег броја ових стандарда кључну улогу су одиграле међународне организације које су у својим актима, на међународном нивоу, регулисале битна питања електронских уговора. Та решења су, на потпуно добровољној основи, уграђена у националне и регионалне прописе у овој области, који су, захваљујући томе, међусобно хармонизовани.

Електронски уговори, међутим, нису обухваћени Бечком конвенцијом за уговоре о међународној продаји робе, јер у време када је та Конвенција настајала, они нису ни постојали. Ако би се ова околност разумела као њихово искључење из домена примене Конвенције, онда би то било супротно предвидљивости и угрозило би правну сигурност. Тај став не прихватају судови који примењују Бечку конвенцију, а у томе их подржава и правна теорија, већ ову правну празнину тумаче у складу са начелима на којима Конвенција почива, на основу чега се закључује да су њена правила довољно еластична да обухвате и електронске уговоре.

Све наведено указује да електронски уговори нормативно, као и де факто, производе иста дејства као уговори закључени на било који други начин. Као такви, електронски уговори доприносе лакшем одвијању али и развоју процеса електронске трговине.

ЛИТЕРАТУРА

- „Directive 1999/93/EC of the European Parliament and of the Council of 13 December 1999 on a Community Framework for electronic signatures.“ *Official Journal of the European Communities* L 13 (2000).
- „Directive 2000/31/EC of the European Parliament and of the Council of 8 June 2000 on certain legal aspects of information society services, in particular electronic commerce, in the Internal Market (Directive on electronic commerce)“.
Official Journal of the European Communities L 178 (2000).
- Eiselen, Sieg. “E-commerce and the CISG: Formation, Formalities and Validity.” *6 Vindobona Journal of International Commercial Law & Arbitration* (2002): 305–318.
- Закон о електронском потпису. “Службени гласник РС”, бр. 135 (2004).
- Закон о електронској трговини. “Службени гласник РС”, бр. 41 (2009) и 95 (2013).
- Закон о електронском документу. “Службени гласник РС”, бр. 51 (2009).
- Medeiros, Martin and Reiko Higuchi. *E-commerce 2012: Jurisdiction, Intellectual Property, Contracts and Case Updates*. Доступно на: <http://www.smhllaw.com/articles/?p=10>, приступљено: 1. 7. 2014.
- Прља Драган, Марио Рељановић и Звонимир Ивановић. *Интернет право*. Београд: Институт за упоредно право, 2012.
- Shultz, Andrea, ed. *Legal Aspects of an E-Commerce Transaction*, International Conference in the Hague, 26 and 27 October 2004. Munchen, 2006.
- Schroeter, Ulrich, G. *Interpretation of “Writing”: Comparison between Provisions of CISG (Article 13) and Counterpart Provisions of the Principles of European Contract Law*. Доступно на: <http://www.cisg.law.pace.edu/cisg/text/peclcomp13.html#usiii>, приступљено: 27. 8. 2014.
- Трнавци, Генц. “Закључење, пуноважност и доказивање електронских уговора: компаративна анализа.” *Зборник Правног факултета Свеучилишта у Ријеци* 1 (2009): 449–472.
- UNCITRAL Model Law on Electronic Signature*; доступно на: http://www.uncitral.org/uncitral/en/uncitral_texts/electronic_commerce/2001Model_signatures.html

- Hellner, Michael. *The Country of Origin Principle in the E-commerce Directive: A Conflict with Conflict of Laws?* (Working papers No. 6). Riga: Riga Graduate School of Law, 2003.
- Hill, Jennifer, E. "The Future of Electronic Contracts in International Sales: Gaps and Natural Remedies under the United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods." *2 Northwestern Journal of Technology and Intellectual Property* 1 (2003): 1–34.
- Шаренац, Немања. "Закључивање уговора електронским путем." *Годишњак Правног факултета* 2/2001 (2011): 149–162.
- Winn, Jane. "Emerging Issues in Electronic Contracting, Technical Standards and Law Reform." *Uniform Law Revue* (2002–3): 699–711.

LEGAL ISSUES IN ELECTRONIC CONTRACTS WITH REFERENCE TO THE CONTRACT OF SALE OF GOODS

Summary: *Technological progress in the field of information and communication technologies has initiated a new era in business. This is particularly reflected in the dynamic increase of electronic commerce, which can be explained mostly by a significant reduction in operating costs and simplifying the contracting process. Given that the contract is a basic legal instrument through which the trade is taking place, these new technologies are inevitably brought changes in contract law, too. Although electronic contracts are not significantly different from the traditional ones, they triggers some new questions and issues in relation to their conclusion and realization. Among them are: formation and validity of the electronic contracts, evidential weight of electronic contracts, interpretation of the electronic contract, etc. Aforementioned, as well as other important and potentially disputable issues of electronic contracts, are considered in this paper, with special reference to the contract for the (international) sale of goods. In that regard it is pointed to the most important sources of international law in this field, whose solutions are presented and analyzed, as well as the solutions which on these issues provides Serbian law.*

Key words: *electronic commerce, electronic contract, contract of sale of goods, sources of law.*

ИНТЕРНЕТ И ЗАШТИТА ПРАВА НА ПРИВАТНОСТ

УДК 342.7:004.738.5

Миодраг Савовић

Института за упоредно право, Београд
savovicmiodrag@yahoo.com

Сажетак: Нове технологије радикално су измениле начин функционисања многих области друштва. Негде је тај утицај јачи, негде мање присутан, али се може рећи да не постоји ниједан сегмент друштвене стварности који је остао изван сфере утицаја технолошких и информатичких иновација. Штавише, под утицајем ових фактора дошло је и до радикалних промена, без којих се савремено друштво не може ни замислити.

Међутим, историјско искуство нам говори да технолошка унапређења и изуми нису увек били у функцији стварања хуманијег друштва и побољшања и заштите људских права и слобода. Напротив, као последица коришћења информационих и комуникационих технологија утичу на сужавање слобода људи. Један од очигледних доказа за то је област приватности. Наиме, данас је сасвим лако доћи до личних података грађана који се тичу њиховог статуса, пословног односа, имовинског стања, склоности. Готово идеалан начин да се то учини представљају друштвене мреже, помоћу којих се веома лако може ући не само у пословне него и у интимне тајне грађана.

Због тога је неопходно да друштво донесе ефикасне механизме заштите података о личности, који ће бити у стању да у прихватљивој мери заштити приватност грађана, као једно од фундаменталних људских права.

Овај рад је посвећен нормативној заштити права на приватност у Републици Србији од угрожавања изазваног коришћењем Интернета, као и међународним прописима који одређују оквире и стандарде ове заштите.

Кључне речи: људско право, приватност, заштита права, нормативна сфера, међународни прописи, Међународни стандарди.

1. ОПШТЕ ОДРЕДНИЦЕ

У каталогу људских права и слобода значајно место заузима право на заштиту података о личности, односно право на приватност грађана. Оно је зајемчено како међународним прописима тако и правним актима појединих држава.

2. ЗАШТИТА ПРАВА НА ПРИВАТНОСТ У ОПШТЕ.

2.1. Међународно–правни оквир

С обзиром на значај права на приватност као универзалног људског права, логично је што је велики број општих међународних докумената регулисао одре-

ђена питања везана за гарантовање и заштиту овог права. У том смислу релевантна и *Универзална декларација о људским правима* коју је усвојила и прогласила својом резолуцијом Генерална скупштина Уједињених нација (*Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima* 1948).

Овај значајни документ УН о људским правима представља први целовит попис човекових права уз одређивање њиховог садржаја. Већ у *Уводном делу* утврђују се заједнички стандарди којима теже сви народи и све нације. У складу с тим, полази се од становишта да је признавање урођеног достојанства и једнаких и неотуђивих права свих чланова људске породице темељ слобода, правде и мира у свету, па се у Уводном делу наводи: „Пошто је непоштовање и презирање људских права водило варварским поступцима, који су вређали савест човечанства, пошто су се државе чланице обавезале да у сарадњи са Уједињеним нацијама обезбеде опште поштовање и примену људских права и основних слобода, пошто је опште схватање ових права и слобода од највеће важности за пуно остварење ове обавезе, Генерална Скупштина проглашава ову Универзалну декларацију о људским правима као *заједнички стандард* који треба да постигну сви народи и све нације да би сваки појединац и сваки орган друштва, имајући ову Декларацију стално на уму, тежио да учењем и васпитавањем допринесе поштовању ових права и слобода и да поступним унутрашњим и међународним мерама обезбеди њихово опште и стварно признање и поштовање како међу народима самих држава чланица, тако и међу народима оних територија које су под њиховом управом”.

Поред ових начелних одредница у преамбули поменуте Декларације, у *текстуалном делу* наводи да: “Нико се не сме изложити произвољном мешању у *приватни живот, породицу, стан или преписку* нити нападима на част и углед. Свако има право на заштиту закона против оваквог мешања или напада” (чл. 12).

Ово нешто шире цитирање Универзалне декларације чини се нужним најпре због основних принципа који се њоме установљавају у погледу фундаменталних људских права и слобода, али и ради сагледавања места и садржине права на приватност, као једног посебног права које је део каталога општих права и слобода човека (грађанских и политичких, као и економских, социјалних и културних).

У универзална докумената, односно докуманата општег карактера као извори права на приватност свакако спадају и *Међународни пакт о грађанским и политичким правима* (International Covenant on Civil and Political Rights 1976). Такође и *Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода* као једно од основних људских права гарантује *право на поштовање приватног и породичног живота, тј. права на приватност кроз одредбу* да. „Свако има право на поштовање свог приватног и породичног живота, дома и преписке (Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms 1950), итд.

2.2. Заштита права на приватност у праву Републике Србије

2.2.1. Уставноправна заштита

Када је реч о унутрашњим прописима Републике Србије, онда се заштита права на приватност гарантује највишим правним актом – њеним *Уставом*, кроз одредбу о заштити података о личности (члан 42, став 1). У том смислу Устав Републике Србије начелном одредбом гарантује заштиту приватности, док се о

конкретној садржини тога права може судити индиректно, тј. упућивањем на законско регулисање тога права (члан 42, став 2).

С друге стране заштита података о личности загарантована је кроз уставну одредбу која прописује да је забрањена и кажњива употреба података о личности изван сврхе за коју су прикупљени у складу са законом. Од забране су изузети само они подаци који су прикупљени за потребе вођења кривичног поступка или заштите безбедности Републике Србије, такође на начин који је предвиђен законом. Као што се може закључити изузеци заштите права на приватност грађанина су веома рестриктивни и не могу бити ограничени правним актом који има мању правну снагу од закона.

Поред ове опште заштите која је уређена наведеним чланом 42 Устава, највиши правни акт јемчи и *судску заштиту овог права*. Прецизније речено, право на заштиту приватности гарантује се кроз посебну одредбу Устава која уређује питање заштите људских и мањинских права уопште (чл. 22).

У том смислу Устав прописује да *свако* има право на судску заштиту ако му је повређено или ускраћено неко људско или мањинско право зајемчено Уставом. Будући да је заштита података о личности зајемчена Уставом, то се и ова одредба односи на ово људско право. Судска заштита права на приватност гарантује свакоме и право на уклањање последица које су повредом настале, као и обраћање међународним институцијама.

Ово људско право, као уосталом и остала права и слободе, подразумева заштиту пред судом као најефикаснијим и најзначајнијим обликом заштите у унутрашњем праву. Под том заштитом се подразумева низ права почев од права на независан, непристрасан и законом установљени суд, преко права на правично суђење, све до права на једнаку заштиту пред судовима (као и другим државним органима, носиоцима јавних функција, органима аутономне покрајине и јединицама локалне самоуправе), као и право на правно средство (жалбу) (чл. 32 и 36). Када су у питању људска права, па самим тим и право на приватност, онда се ту свакако подразумева заштита која се остварује пред Уставним судом, као и заштита од стране заштитника грађана (обундсмана).

Уставна заштита односи се на гарантовање људских права непосредно пред Уставним судом, као допунски (супсидијарни) облик заштите који је уређен самом уставном одредбом у поступку који се води по уставној жалби (чл. 170).

И најзад судска заштита људских права коју Устав изричито помиње обухвата и судску контролу управе под којом се подразумева контрола законитости појединачних аката органа управе којима се одлучује о појединим правима, обавезама или на закону заснованом интересу физичких (и правних) лица у управном спору (чл. 198, ст. 2).

2. 2. 2. Законска заштита права на приватност

Основни пропис који уређује материју заштите на приватност у Републици Србији представља *Закон о заштити података о личности* (чл. 1, ст. 2). Овај закон регулише право на приватност на исти начин и у истом обиму као што је то случај са осталим законским актима који уређују област заштите људских права. То значи, да у складу са општим приступом да је Устав основни гарант и заштитник људских права, законски прописи који се односе на сферу заштите људских права морају поштовати границе *обима, садржаја и овлашћења* прописаних највишим правним

актом. Закон, дакле може бити донет једино у случају да сам Устав садржи изричито то овлашћење, као и у случају да је потребно због природе самог права да се та материја законски уреди.

У складу с тим ограничењима која је Устав прописао донет је и *Закон о заштити података о личности*. Зато и поменути законски акт полази од претпоставке да су лични подаци превасходно заштићени, односно да су изузеци од права на приступподацима који се односе на приватност *правило*. На тај начин се обелодањивањем информације везане за личност *ограничава право* на заштиту личних података, па приликом одлучивања о остваривању тог права мора да се води рачуна о *претежнијем интересу* који „диктира” приступ информацији од јавног значаја, односно одбијању приступа одређеном податку односно информацији. У сваком случају, број ограничења, укључујући ту у првом реду она која се односе на личне податке, као и њихова примена мора бити у равнотежена и у границама које су уобичајене у демократском друштву.

Закон о заштити података о личности (ЗЗПЛ) је у складу са уставним одредбама које регулишу границе и оквир законодавне делатности у сфери људских права, уредио питања која се односе на ову материју. Основни циљ који се желео постоћи је да се сваком физичком лицу обезбеди остваривање и заштиту права на приватност и осталих права и слобода које су у вези с тим.

Без сагласности физичког лица лични подаци могу се прикупљати, обрађивати и користити само уз услове одређене законом. Исто тако Законом је забрањена употреба личних података супротно утврђеној сврси њиховог прикупљања.

У том смислу, ЗЗПЛ сваком физичком лицу обезбеђено је остваривање и заштита права на приватност и осталих права и слобода у вези с тим. Наведене гаранције и заштита података о личности почивају на начелима *једнакости, сразмерности и тачности*. Ослањајући се на међународне документе и стандарде који су њима утврђени, заштита података о личности, према ЗЗПЛ, обезбеђује се сваком физичком лицу, без обзира на држављанство и пребивалиште, расу, године живота, пол, језик, вероисповест, политичко и друго уверење, националну припадност, социјално порекло и статус, имовинско стање, рођење, образовање, друштвени положај или друга лична својства.

Постављени међународни стандарди, као и унутрашња нормативна регулатива имају за циљ да заштите право појединца да самостално одлучује о обради свих информација о њему без обзира да ли ти подаци представљају тајну. Исто тако, законским нормирањем желели су се одредити услови под којима се лични подаци о појединцу могу обрађивати и без његове сагласности. И најзад, овим прописани су и услови и начин на који ће се појединцу обезбедити ефикасна правна заштита у случају повреде права.

3. УГРОЖАВАЊЕ И КРШЕЊЕ ПРАВА НА ПРИВАТНОСТ ПУТЕМ ИНТЕРНЕТА

3.1. Опште одреднице

Ако се пође од међународне, уставноправне, судске и законске заштите права на приватност могло би да се закључи да је ово људско право адекватно заш-

тићено и да постоје све потребне гаранције и механизми како би оно у пракси могло да се несметано остварује. Међутим, на данашњем степену развоја друштва, посебно у сфери техничко технолошких иновација, веома је тешко, готово немогуће обезбедити потпуну заштиту права на приватност. Наиме, нове технологије у великој мери су измениле начин функционисања многих области друштва, тако да је тешко наћи било коју област друштвеног живота која постоји и функционише изван сфере утицаја технолошких достигнућа и информатичких и комуникационих иновација.

Као што многобројна технолошка унапређења и изуми нису увек током историје били у функцији стварања хуманијег друштва, тако ни информатичко-комуникацијска револуција није обавезно доприносила стварању бољег и хуманијег света. Најбољи доказ томе је коришћење интернета, који је, упркос многих предности које је собом донео, у великој мери утицао на ограничавање слобода људи.¹

Другим речима, путем интернета као глобалне комуникацијске мреже могу се објављивати и објављују се како подаци за које постоји легитимни интерес да се учине доступним јавности, тако и велики број информација које се налазе у домену приватности и које представљају такође легитимни интерес грађанина да их задржи за себе и заштити од јавности.

Због тога је неопходно развити и усвојити неопходне механизме за заштиту података о личности који се објављују на Интернету и тиме на адекватан начин заштити ово људско право.²

Ово посебно због тога што се рапидно повећава број корисника Интернета и других друштвених мрежа које су настале на темељу ове глобалне комуникацијске мреже.

Наиме сматра се да је у оквиру глобалне мреже на различите начине прикључено две милијарде и четиристотине милиона корисника, а да ће их до краја 2014 године бити 2, 7 милијарди. То је близу 40% светске популације. Од тога је 1,1 милијарда из Азије, 519 милиона из Европе, у Северној Америци тај број износи 274 милиона, док их је у Латинској Америци преко 255 милиона, на афричком континенту 167 милиона корисника, у Океанији близу 24 милиона, итд. Кина је земља са највећим бројем интернет корисника у свету са скоро 600 милиона.

Када су у питању друштвене мреже број активних корисника Facebook-а је крајем 2012 износио 1 милијарду корисника (женска популација је износила 47%, док је просечна старост била 40 година). Twitter је такође масовна друштвена мрежа коју користи велики број људи, а дневно се пошаље преко 175 милиона *twit-ова*. Друштвена мрежа LinkedIn има чак 187 милиона корисника, док услуге Google кори-

¹ Израз *Интернет* потиче од енглеске речи *Interconnected* (међусобно спојени) и *Networks* (мрежни систем компјутера).

² Право на приватност је једно од новијих људских права. Иако је до сада могао да се одреди и прецизира појам овог права, он ни до данас није јасно дефинисан. Или, тачније постоје бројне дефиниције које онемогућавају јединствено одређење појма права на приватности. Први озбиљнији покушаји дефинисања јављају се у време настанка савремених информатичких средстава. На тај начин еволуција овог појма од дефиниције која под њим разуме право личности да *“буде остављен на миру”* (*right to be left alone*) сеже до савременог поимања *“права на приватност”* (*right to privacy*) које је састављено од више компоненти (приватности дома – тј. неповредивости стана, личног и породичног живота, тајности писама и других средстава општења, итд.).

сти 135 милиона људи (<http://www.vijesti.me/vijesti/do-2017-svijetu-ce-biti-39-internet-korisnika-omiljeni-pristup-putem-mobilnog-clanak-147046>).

Када је у питању коришћење интернет услуга као илилустративан може се навести податак да у целом свету 2,2 милиона корисника сваког дана размени преко 144 милијарде е-маила. Данас је у свету регистровано 246 милиона домена (<http://www.netokracija.com/internet-2012-u-brojkaama-144-milijarde-emailova-svakog-dana-a-prosjecan-facebooker-je-star-40-godina-43477>).

Пошто је приступ Интернету данас постао свакодневна појава путем мобилних телефона, интересантни су и подаци о броју његових корисника. Сматра се да је у свету 2012 године било преко 5 милијарди корисника мобилних телефона, од чега преко 1,1 милијарде тзв. паметних телефона који имају свакодневну интернет конекцију. Овај број је данас сигурно увећан за неколико стотина милиона корисника, јер је пројекција за 2013 годину износила 2 милијарде и 900 милиона.³ Треба, такође, истаћи да је у 2000–ој години на Интернет било спојено 214 земаља.

3.2. Угрожавање и најшешћи облици кршења права на приватност путем Интернета

Облици кршења права на приватност путем Интернета су веома различити и примерени су новим видовима његовог коришћења како у приватној, тако и у пословној комуникацији. Овоме је погодовала чињеница да су Интернет у првом реду, али и остали облици комуникација истина у мањој мери, допринели да огроман број података буде прикупљен и коришћен без икакве контроле и противно законским прописима који ограничавају приступ личним подацима. При томе, није од значаја да ли су у питању подаци који се користе у личне или службене сврхе, уколико је њихово коришћење неовлашћено. Један од основних узрока немогућности контролисања, али и злоупотребе података о личности представља управо њихова масовност и све већи број корисника Интернета.

Са друге стране, сведоци смо процеса који иду у сасвим другом смеру. Наиме, данас је врло једноставно доћи до личних података грађана који се односе на њихов статус, пословни однос, имовинско стање и друго. Готово свака институција, било државна, пословна или приватна, путем чипованих личних докумената може ући, не само у пословне, него и интимне тајне грађана. Праћење кретања грађана путем мобилних телефона, слушање разговора, не само да ометају њихову приватност, него озбиљно угрожавају њихова основна људска права.

3.2.1. Најчешћи облици злоупотреба коришћења података на интернету

Проблеми корисника интернета почињу од момента саме регистрације, преко обраде тих података, све до њиховог брисања или покушаја брисања. С друге стране, врсте и број могућих злоупотреба је сваким даном све већи, па ће предмет анализе бити управо врсте могућег кршења права на приватност.

³ “Шта нас онда чека ове године? Стручњаци верују да ће број корисника наставити да расте јер како нам се све већи део приватног живота, колико и пословног, одвија онлајн, почели смо да зависимо од интернета на начин који је било тешко замислити. Набоље или нагоре, интернет је постао кључни чинилац у готово свему што радимо, закључују аналитичари”
Извор: CNET News (<http://www.vela-aurus.net/index.php/o-internetu>).

3.2.1.1. Прикупљање података приликом регистрације на мрежу

Подаци који се траже ради регистрације требало би да се односе само на име будућег корисника и шифру. Међутим у пракси се траже детаљнији подаци, као: пол, маил адреса, датум рођења који би требало да су тајни и да се користи само у вези са пружањем услуга. Тако на самом почетку успостављања односа између понуђача и корисника, настају проблеми. На тај начин корисник добровољно чини доступним тражене податке о себи и то није спорно. Оно што може изазвати негативне последице је употреба, односно обрада тих података од стране “пружаоца” услуга. Пошто су те услуге бесплатне, онда се не склапа уговор којим би се прецизирала међусобна права и обавезе. Зато би се у циљу заштите права на приватност могла при самој регистрацији предвидети обавеза склапања одређене врсте споразума где би се, између осталог утврдила дужност пружаоца услуга да прикупљене податке не користи противно сврси због којих су прикупљени. То истовремено значи да корисник услуге мора дати изричито одобрење за њихову обраду и коришћење, односно да та сагласност мора бити јасна и недвосмислена.

3.2.1.2. Прикупљање података о “повезаним лицима”

Подаци који постоје на друштвеним мрежама о једном лицу дају могућност свакоме (и онима који нису корисници друштвене мреже) да приступе и подацима пријатеља тога лица. На тај начин се путем интернета не сазнају само подаци о лицу које вас интересује, већ и освим његовим пријатељима, њиховим навикама, склоностима, заједничком дружењу. Ови подаци могу бити злоупотребљени и од стране појединаца, али и државних органа који под изговором националне безбедности или одбране земље, могу злоупотребити ове податке који се могу односити на верске, националне, професионалне и друге карактеристике појединих друштвених група. Друштвене мрежа или е-маил немају обавезу, али ни жељу да врше селекцију ових података, већ они остају доступни и могу угрозити приватност појединаца у најразличитије сврхе. Истина, постоји могућност корисника да ограничи приступ тим подацима лицима по својем опредељењу, али од момента регистрације до тренутка закључавања, има доста времена да се подаци преузму од стране било којег лица.

3.2.1.3. Крађа идентитета

Подаци о личности могу се злоупотребити и то се веома често дешава у пракси, путем крађе идентитета. Најчешћи мотив за крађу идентитета је стицање противправне имовинске користи. До ове злоупотребе личних података у данашњем свету комуникација веома лако се долази. Наиме, своје податке свакодневно дајемо у најразличитије сврхе, почев од банке, продавнице и сл. Најшешће се даје матични број који може да се неовлашћено користи у најразноврсније сврхе као што су неовлашћено подизање новца, подизање кредита, куповина преко интернета, тзв. онјлајн куповина итд.

3.2.1.4. Остале врсте злоупотреба коришћењем интернета

Поред стицања имовинске користи приватни подаци се могу користити и за друге сврхе, као што је неовлашћено рекламирање, представљање под туђим ликом. Ова злоупотреба и угрожавање права на приватност представља проблем јер није предвиђена као кривично дело, па се не може кривичноправно ни санкционирати.

сати. Другим речима представљање другим ликом није кажњиво уколико се тиме не чини неко друго кривично дело. Тек ако се нпр. неко представља као личност која ће да се дружи са другим лицем, обично дететом и представља се као исто годиште да би задобио поверење вршњака, он ће одговарати само ако је то урадио због педофилије и сл.

3.2.1.5. Употреба фотографија

Злоупотреба се врши путем скенирања фотографија особе или снимања њених биометријских података, уколико се то ради без изричитог пристанка тог лица. Уколико се узме нпр. фотографија неког другог како би се на тај начин стекла одређена популарност, то не садржи елементе кажњивог дела.

3.2.1.6. Коришћење података о запосленим

Послодавци су такође у прилици да злоупотребе податке о кандидатима за посао, као и о већ запосленим лицима. На основу података које поседују или до којих могу доћи, они су у прилици да их користе у процесу рада. На тај начин послодавци долазе до података о њиховом интересовању, активностима и везама са другим особама, па те податке могу злоупотребити.

3.2.1.7. Нелојална конкуренција

Дешава се да се подаци користе и у нелојалној утакмици. Тако је једна фирма која се бави оглашавањем и која је понудила боље тржишне услове (нижу цену огласа) од стране конкурентске фирме добила епитет преварантске. Сваки пут кад се отвори страница на Интернету, појави се текст у коме пише да је реч о преварантској фирми, тако да је потенцијални клијенти заобилазе. Док се води поступак пред судом или Етичким комитетом, прође много времена и настају огромне штете које је тешко надокнадити.

3.2.1.8. Прикупљање података на основу Social Plugin–а

Типичан пример неовлашћеног прикупљања података је њихово преношење путем опције *Social Plugin*. Наиме, одређени садржај који нека особа преферира може се понудити и његовим пријатељима, па се подаци шаљу понудиоцима ових услуга. Једном дати подаци на тај начин не могу се опозвати, односно прецизније није прецизирано како се могу опозвати. Другим речима, није санкционисано коришћење овако датих података који онда могу бити предмет употребе или злоупотребе.

3.3. Заштита од злоупотреба и кршења права на приватност путем интернета

Међународна заједница и њене чланице морале су да на ове савремене изазове одговоре адекватном нормативном регулацијом. С једне стране, државе су најпре морале да се обавежу да ће се саме уздржати од задирања у приватност појединаца, а с друге стране морале су да уреде одговарајуће *поступке и процедуре* којима ће заштити приватност грађана једних од других, као и од других недржавних органа и организација.

У том циљу донети су одговарајући међународни документи који штите право грађанина на приватност од угрожавања које настаје употребном и коришћењем Интернета.

Већ помнута *Конвенција о заштити људских права и основних слобода* која на начелан начин прописује право на поштовање породичног живота дома и преписке, установљава и правило да се држава, односно јавне власти неће мешати у вршење овог права, сем ако то није у складу са законом и неопходно у демократском друштву.

Потврду права на заштиту права на приватност, али и конкретизацију овог права које се тиче података са интернета, дао је и *Европски суд за људска права* који је био изричит да се заштита односи и на комуникацију путем Интернета, е-mail-а и онлине праћења интернет комуникације. Осим тога, наведена заштита односи се и на податке о личности који се тичу целовитог политичког и физичког интегритета човека. Под тим се подразумевају подаци везани за човеково физичко здравље, име, порекло, сексуалну оријентацију, све до оних који се тичу његових потенцијално осетљивих података.

Међутим, заштита права на приватност није апсолутна. Изузеци од заштите овог права постоје и они се правдају *разлозима националне безбедности и заштите здравља*. Изузеци се не примењују произвољно, још мање без вођења рачуна о легитимном јавном интересу. У том смислу, за сваки појединачни случај неопходно је установити постојање тога интереса и утврдити да ли је мешање државе сразмерно штети која може настати задирањем у приватност лица. Другим речима, мора се прецизно утврдити да ли је ово средство било неопходно или се циљ могао постићи неким другим (блажим) средством које би у мањој мери ограничило право на заштиту приватности.

Осим поменуте Конвенције која садржи заштиту и других људских права и слобода, постоје и други међународни документи који уређују материју која се односи искључиво на заштиту података о личности. То се у првом реду односи на *Конвенцију Савета Европе, као и на Директиву Европске уније*.

3.3.1. Конвенција Савета Европе бр. 108

Један од првих докумената међународне заједнице који се односи на заштиту лица у вези са аутоматском обрадом података о личности представља *Конвенција Савета Европе о заштити лица у односу на аутоматску обраду личних података*, донета 1981. године у Стразбуру која је ступила на снагу 1985. године. Наведена Конвенција је касније измењена додатним *Протоколом уз Конвенцију* који је ступио на снагу 2004. године.⁴

Ова Конвенција је имала за циљ да земље потписнице ускладе своја национална законодавства са основним начелима и препорукама утврђеним у њој. С друге стране Конвенција је такође имала за циљ да *прошири заштиту права на приватност* када је у питању *аутоматска обрада личних података*. При томе су државе чланице, уз поштовање усвојених стандарда у овој материји могле да уреде појединачна питања која су се тичала садржаја и обима заштите личних података, у складу са својим специфичностима.

⁴ Основни текст Конвенције из 1981. године, потписала је и ратификовала тадашња Савезна Република Југославија *Законом о потврђивању Конвенције о заштити лица у односу на аутоматску обраду личних података*, „Службени лист СРЈ – Међународни уговори”, бр. 1/92. Такође, док је Скупштина Државне заједнице СЦГ, ратификовала *Амандмане на Конвенцију* из 1999. године, 2005. године, „Службени лист СЦГ – Међународни уговори” бр. 11/2005.

Када је реч о општим принципима они се односе на поштовање начела законитости и непристрасности, као и на начела тачности података, као и одговорности оних који их се не придржавају. Исто тако основна начела заштите података односе се и на *посебне стандарде*. Усвојени стандарди из овог документа подразумевају обавезу да се лице чији се подаци обрађују обавести у којим збиркама се налазе ти подаци који се односе на њега, који су то подаци, ко их обрађује и у које сврхе, као и да му ти подаци буду доступни. Ово право је гарантовано *сваком* физичком лицу, без обзира на његову националну припадност или на место становања. При томе Конвенцијом су дефинисани појмом као што су: лични податак, аутоматизована збирка, аутоматска обрада, руководилац збирке, итд.

Основна начела заштите података односе се и на посебне категорије података, додатне мере заштите субјекта података, изузетке и ограничења, као и на санкције и правна средства која се примењују у случају кршења овог права.

3.3.2. Директива 46/95 Европског парламента и Савета Министара ЕУ

Директива 46/95 Европског парламента и Савета Министара ЕУ о заштити грађана у вези са обрадом података о личности и слободном кретању таквих података представља најзначајнији међународни документ у области заштите података о личности.

Осим дефиниција којима се одређују основни појмови (лични податак; лице чије се идентитет може утврдити; обрада личних података; база личних података; руководилац базе личних података; прималац и други), *Директива* одређује поље примене које се тиче обраде личних података који се у целисти или делимично врши аутоматски, али и на другачији начин. *Директива* се не односи на поједина поглавља Уговора о Европској унији, као ни на поступке који се тичу јавне безбедности, одбране, државне безбедности, активности државе у области кривичног права. Такође, она се не односи ни на активности физичког лица која су везана искључиво за њега лично или за његово домаћинство. Свака држава у овој области примењује националне законе који морају бити усклађени са овом *Директивом*.

Иако донета пре скоро 20 година ова *Директива* је актуелна и данас и штавише представља један од основних докумената који уређује право заштите приватности интернет корисника. Она је успела да задржи статус основног документа и поред тога што је ситуација од пре двадесетак година у великој мери измењена. Наиме, за разлику од пређашњег периода, данас појединци поседују “свој” мобилни центар за заштиту података. То значи да ми сами имамо могућност да путем Интернета размењујемо разне врсте информација, односно податке зависно од наших жеља. Због својеврсне децентрализације база у којима се снимају подаци, они су разбацани по различитим институцијама, односно разним серверима.

С обзиром на правну природу *Декларације* која се примењује тек кад национална законодавства имплементирају њене одредбе, то је овим документом прописано да су државе дужне да својим националним законима прецизно утврде услове под којим се врши законита обрада личних података. У том смислу су државе чланице ЕУ дужне да обезбеде да лични подаци буду обрађени на поштен и законит начин и узети за конкретне, јасно наведене и легитимне сврхе. Такође прикупљање личних података не сме бити прекомерно у односу на сврху за коју се узимају. Подаци морају бити тачни и где је то потребно ажурирани, при чему се морају у разумној мери предузети сви кораци да се нетачни или непотпуни подаци

избришу или исправе. Исто тако, подаци морају да се држе у облику који омогућава утврђивање идентитета субјекта обраде и у року који није дужи од рока који је неопходан за сврхе за које су подаци узети. Најзад, државе чланице су обавезне да пропишу заштитна средства за личне податке који се чувају у дужим роковима ради коришћења у историјске, статистичке или научне сврхе.

Директива утврђује и критеријуме за законитост обраде података, посебна правила која се односе на одређене категорије података, итд. Она такође прописује забрану откривања података који се односе на расно или етничко порекло, политичко мишљење, религиозно или филозофско уверење, чланство у радничким синдикатима, као и обраду података која се односи на здравље или сексуално опредељење.

Као и поменута Конвенције Савета Европе и ова *Директива* предвиђа изузетке од заштите података. Они су условљени разлозима неопходности њихове обраде ради извршења посебних обавеза руководиоца базе података у области запошљавања или ради заштите виталних интереса субјекта обраде, као и разлозима који су везани за медије, уметничко или књижевно изражавање само када је то неопходно да би се право на приватност ускладило са прописима који уређују слободу изражавања. Изузеци се могу применити и у случају дате сагласности субјекта на које се односе ти подаци. И најзад, али не последње по важности, установљени су изузеци и ограничења приступа личним подацима, када је такво ограничење неопходно да би се заштитила национална безбедност, одбрана, јавна безбедност, истрага, откривање и гоњење учинилаца кривичних дела; важан економски или финансијски интерес неке од држава чланица или Европске уније, укључујући монетарна, буџетска и пореска питања и функције праћења, инспекције и друга која су повезана са вршењем службеног овлашћења.

Директива утврђује и друга права заштите података који се тичу гарантовања права на приступ личним подацима без ограничења, у прихватљивом року и без прекомерних трошкова, као и дужност издавања потврде о томе да се подаци који се на њега односе обрађују уз назначење сврхе обрађивања и доставу информације о примаоцима којима се такви подаци откривају. Ове информације се морају проследити субјекту обраде у разумљивом облику, подразумевајући ту и све расположиве информације о извору података. И најзад, субјекту на кога се односе подаци мора се омогућити евентуална исправка нетачних података и брисање или обустава обраде података услед њихове непотпуности или нетачности.

Директивом је прописано и право субјекта обраде на приговор и уколико је приговор оправдан, такви подаци се морају искључити из обраде.

Поред судске заштите Директива утврђује и улогу надзорног органа, као и право да се против одлуке тога органа покрене судски поступак.

3.3.3. *Остала међународна документа*

Од значајнијих докумената, који су допринели заштити права на приватност треба свакако поменути *Резолуцију 45/95* која се односи на регулисање досијеа са компјутеризованим подацима о личности, као и *Директиву 2002/58/ЕЦ, о обради података о личности и заштити приватности у сектору електронских комуникација*.

ЗАКЉУЧАК

Да би се заштитила приватност перманентно угрожена интернетом, неопходно је донети одговарајућу нормативну регулативу, утврдити стандарде у тој области и прописати одговарајуће механизме заштите права на приватност. У том смислу, треба регулисати *право на дигитални заборав*, односно могућност уклањања података са интернета (“Right to be forgotten”). Поред тога, неопходно је нормативно регулисати и право на давање сагласности, односно пристанка за обраду података кроз принцип “Privacy by design”. Затим, право на пренос података које обезбеђује могућност промене понудиоца услуга (као код промене мобилног оператера); *право на информисање* о стању података; *One stop shop* принцип, начело које подразумева да се право може остварити унутар Европске уније, али и изван ње; увести повереника у оквиру привредног или другог субјекта (институције или фирме); и најзад прописати одговарајуће санкције за кршење права на приватност. На тај начин се не штити само право на приватност, већ се јача право појединаца, кроз већу транспарентност приликом обраде података, као и кроз право и могућност брисања података који су се, вољом грађанина, нашли на интернету.

Ове поступке ће свакако убрзати и пракса безбедносних структура савремених држава које под изговором заштите националних интереса угрожавају приватност грађана: пример Агенције за националну безбедност (NSA) чији поступци су недавно обелодањени (Сноуден и сл.).

ЛИТЕРАТУРА

- Assange, J. *Unauthorised Autobiography*. Edinburgh: Canongate Books, 2011.
- Diligenski, A. i D. Prlja. *Fejsbuk i pravo*. Beograd: Institut za uporedno pravo, 2014.
- Directive 95/46/EC of the European Parliament and of the Council of 24 October 1995 on the protection of individuals with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data*, Official Journal of the European Communities of 23 November 1995, No L. 281 p. 31, Art. 2. Доступно на: www.cdt.org/privacy/eudirective/EU_Directive_.html
- Direktiva 2002/58/EC (o obradi podataka o licnosti i zastiti privatnosti u sektoru elektronskih komunikacija)*. Доступно на: <http://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx>
- Zakon o zaštiti podataka o licnosti. Beograd: “Službeniglasnik RS”, broj 97/08 od 27. 10. 2008. godine i 104/09, 68/2012.
- International Covenant on Civil and Political Rights* (Međunarodni Pakt usvojen je na Opštoj skupštini Ujedinjenih nacija, 16. decembra 1966. godine /Rezolucija br. 2200 A /XXI/, a stupio je na snagu 23. marta 1976. godine).
- Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms* (Konvencija je doneta u Rimu, 4. novembra 1950. godine). Доступно на: <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/005.htm>
- Konvencija o zaštiti lica u odnosu na automatsku obradu ličnih podataka*, 1992.
- Prlja, D., M. Reljanović i Z. Ivanović. *Internet i pravo*. Beograd: Institut za uporedno pravo, 2012.
- Rezoluciju 45/95* (regulisanje dosijea sa kompjuterizovanim podacima o licnosti), 1995.
- Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima* (217 A (III) Universal Declaration of Human Rights (Resolution adopted by the General Assembly [Part A of General Assembly resolution 217 (III). *Izvor*: International Bill of Human Rights] UN Documents 10 December 1948. Gathering a body of global agreements (Rezolucijabroj 217 (III) od 10. decembra 1948. godine) Доступно на: <http://www.un.org/en/documents/udhr/>.
- Ustav RS. Beograd: “Službeni glasnik RS”, br. 98/2006.

THE INTERNET AND THE PROTECTION OF PRIVACY RIGHTS

Summary: *New technologies have radically changed the way of functioning in many areas of society. Sometime this influence is stronger, somewhere less prominent, but it can be said that there is no segment of social reality that has remained outside the sphere of influence of technological and innovation. Moreover, under the influence of these factors, there was a radical change, without which modern society can not even imagine.*

However, historical experience tells us that technological improvements and inventions are not always focused on creating a more humane society and the promotion and protection of human rights and freedoms. On the contrary, as a result of the use of information and communication technology affects the constriction of freedom of the people. One of the obvious evidence of this is the area of privacy. In fact, today it is very easy to get to personal information of citizens about their status, business relationships, financial situation, preferences. Nearly ideal way to do it is a social network, through which one can easily get not only in business but also in intimate secrets of citizens.

Therefore, it is necessary to bring the company effective mechanisms to protect personal data, you will not be able to reasonably measure the privacy of citizens, as one of the fundamental human rights

This paper discusses the normative protection of privacy rights in the Republic of Serbia of threats that challenged the use of the Internet, as well as international rules governing framework and standards of care.

Key words: *human rights, privacy, protection of rights, the normative sphere, international regulations, international standards.*

НАЧИНИ ЗЛОУПОТРЕБЕ ДЕЦЕ ПУТЕМ ИНТЕРНЕТА

УДК 342.7-053.2:004.738.5

Ана Човић

Институт за упоредно право, Београд
tankosicana@yahoo.com

Сажетак: Сведоци смо времена у коме је свет постао глобално село, захваљујући, пре свега, доступности коришћења авио саобраћаја чија је цена постала приступачнија за шире слојеве становништва појавом тзв. low cost компанија, а са друге стране, у почетку неприметним, али касније све значајнијим утицајем интернета на све сфере нашег живота. Информационе технологије су тако постале нераскидиво повезане са функционисањем и развојем нашег друштва, са образовањем деце и пословањем. Иако се предности које су нам захваљујући томе постале доступне не могу и не смеју занемарити, појавила се и друга страна медаље у виду различитих злоупотреба које се, коришћењем интернета као средства, могу учинити знатно брже и лакше. Широк је круг потенцијалних злоупотреба и њихових жртава, али без сумње, најопасније су оне чије су жртве деца, која с обзиром на узраст, физичку и психичку зрелост, представљају лак плен за организације и појединце који се баве искоришћавањем деце на овај начин. У раду ће бити анализирани начини злоупотребе деце путем интернета, могућности превентивног деловања у циљу спречавања истих и одредбе релевантних конвенција и уставне и законске регулативе Републике Србије у овој области.

Кључне речи: злоупотреба деце, експлоатација деце, интернет, информационе технологије, заштита деце.

УВОД

У данашње време убрзаног развоја информационих технологија, заштита деце од опасности које им прете у виртуелном свету, постала је велики изазов. Родитељи често немају увид у активности које њихова деца предузимају путем интернета, а такође им је непознато са којим особама деца ступају у контакт. Иако је сваки родитељ бар једном упозорио мало дете да не треба да прича са непознатим људима на улици и да узима било шта од њих, исти савет мали број њих упућује својој деци као смерницу за безбедно понашање у виртуелном свету. Разлог за ово, једним делом, лежи и у необавештености родитеља о стварним опасностима и претњама за безбедност које вребају од момента када се компјутер укључи, иако дете можда безбрижно седи у четири зида свог дома. Опасност по безбедност детета се повезује са његовим напуштањем куће, те се у том смислу дете саветује и васпитава. Међутим, истина је да је уласком компјутера у наше домове и експанзијом интернета, у њих ушао и свет у малом, те да није више неопходно изаћи из куће да би се

човек сусрео са неком опасном или непријатном ситуацијом. Интернет је допринео бољој и бржој информисаности деце, која су у том смислу у значајној предности у односу на неке претходне генерације, као и јефтиној и једноставнијој комуникацији са вршњацима, независно од места, државе или континента на коме се налазе. Иако се позитивне стране интернета не могу занемарити, потребно је обратити пажњу и на све потенцијалне опасности којима смо изложени његовом употребом, начинима за превентивно деловање и могућим средствима која нам стоје на располагању од момента када се одређена злоупотреба већ догодила.

1. ПРАВНА РЕГУЛАТИВА У ОБЛАСТИ ЗАШТИТЕ ДЕЦЕ ОД ЗЛОУПОТРЕБА ПУТЕМ ИНТЕРНЕТА

1.1. Међународно право

1.1.1. Конвенција о правима детета

Најзначајнија конвенција у области заштите права детета је *Конвенција о правима детета* из 1989. године. Она таксативно наводи сва права која детету припадају и предвиђа одговарајуће механизме заштите у случају њиховог кршења.

У области заштите детета од злоупотребе путем интернета, значајан је члан 13 који прописује да дете има слободу изражавања, што укључује право да тражи, прима и даје информације и идеје свих врста, усмено или писмено, преко штампе или неког другог медија по његовом избору. Ово право може бити ограничено под одређеним условима, уколико је то неопходно због поштовања права и угледа других или ради заштите националне сигурности, јавног реда, јавног здравља или морала.

У члану 17 се наводи да државе потписнице уважавају значајну улогу коју масовни медији имају и гарантују детету приступ информацијама које за циљ имају развој његове друштвене, духовне и моралне добробити и физичког и менталног здравља. С тим у вези, државе потписнице се обавезују да подржавају развој смерница за заштиту детета од информација и материјала који штетно делују на његову добробит.

Државе потписнице морају предузети све законске, управне, друштвене и образовне мере у циљу заштите детета од свих облика физичког и менталног насиља, повреде, злостављања, занемаривања, злоупотребе или експлоатације, укључујући и сексуално злостављање (*Конвенција о правима детета*, чл. 19 ст. 1). Заштитне мере треба да укључе и поступке за успостављање друштвених програма који би детету и онима који о њему брину пружили потребну подршку (*Конвенција о правима детета*, чл. 19 ст. 2). Државе се обавезују да децу заштите од свих облика сексуалног искоришћавања и сексуалног злостављања, као и да предузму све неопходне активности како би се спречило (*Конвенција о правима детета*, чл. 34): а. подстицање и терање детета да се упусти у било какву незакониту сексуалну активност; б. искоришћавање деце за проституцију или друге незаконите радње; в. искоришћавање деце порнографским представама и материјалима.

1.1.2. Факултативни протокол уз Конвенцију о правима детета о продаји деце, децјој проституцији и порнографији

Факултативни протокол уз Конвенцију о правима детета о продаји деце, децјој проституцији и децјој порнографији ставља нагласак на велики ризик од сексуалног искоришћавања деце и потребу да се деца додатно заштите од оваквог ви-

да злоупотребе, нарочито имајући у виду живот у ери интернета који олакшава организовање проституције, порнографије и продају деце у ове сврхе.¹ Овим факултативним протоколом дефинише се продаја деце, дечја проституција и дечја порнографија. Државе уговорнице се обавезују да те радње у пуној мери обухвате њиховим кривичним законима, без обзира да ли су таква дела извршена у земљи или транснационално, односно на индивидуалној или организованој основи (Факултативни протокол уз Конвенцију о правима детета о продаји деце, дечјој проституцији и дечјој порнографији). Државе уговорнице се обавезују да спроводе законе и јачају социјалну политику и програме, како би спречиле незаконите радње на које се овај Протокол односи. Такође, оне се обавезују да јачају свест у јавности кроз информисање, образовање и обуку. Циљ овог протокола је подизање стандарда на виши ниво од оних постављених у одредби члана 34 Конвенције о правима детета. Надзор над спровођењем Протокола врши, као и у случају Конвенције о правима детета, Комитет за права детета.

1.1.3. Конвенција Савета Европе о сајбер криминалу

Конвенцију Савета Европе о сајбер криминалу и додатни протокол уз Конвенцију, Република Србија је потписала 2005. године, а ратификовала четири године касније. У том периоду је усвојено више прописа у циљу имплементације Конвенције и Додатног протокола у наш правни систем.²

Конвенција Савета Европе о сајбер криминалу дефинише кривична дела везана за дечју порнографију. Као кривична дела се квалификују (Конвенција о сајбер криминалу, чл. 9 ст. 1.):

- а. производња дечје порнографије у циљу њене дистрибуције преко компјутерских система;
- б. нуђење или стављање на располагање дечје порнографије преко компјутерских система;
- в. дистрибуција или преношење дечје порнографије преко компјутерских система;
- г. прибављање дечје порнографије преко компјутерских система за себе или за друга лица;
- д. поседовање дечје порнографије у компјутерском систему или на медијима за смештање компјутерских података.

Конвенција дефинише дечју порнографију као порнографски материјал који визуелно приказује малолетника, или лице по чијем се изгледу може закључити да је малолетник, као учеснике у експлицитном сексуалном чину, али и реалистичке слике које представљају малолетника који учествује у експлицитном сексуалном чину (Конвенција о сајбер криминалу, чл. 9 ст. 2).

¹ Међународна организација рада (МОП) спровела је студију по којој преко 250 милиона деце широм света, узраста од 5 до 14 година, бивају присиљена на проституцију и робовање.

² Закон о организацији и надлежности државних органа за борбу против сајбер криминала, Кривични законик, Закон о одговорности правних лица за кривична дела, Законик о кривичном поступку, Закон о полицији, Закон о ауторским и сродним правима, Закон о телекомуникацијама, Закон о електронском потпису, Закон о посебним овлашћењима ради ефикасне заштите права интелектуалне својине и Правилник о условима за пружање интернет услуга и садржају одобрења.

1.1.4. Конвенција МОР бр. 182

Конвенција МОР број 182 о најгорим облицима дечјег рада дефинише израз „најгори облици дечјег” рада: коришћење, набављање или нуђење детета ради проституције, производње порнографије или за порнографске представе. Чланом 6. прописано је да свака чланица израђује и спроводи програме акције за елиминисање најгорих облика дечјег рада као приоритет. Свака чланица, узимајући у обзир важност образовања у елиминисању дечјег рада, предузима ефикасне и временски орочене мере како би (Конвенција МОР бр. 182, члан 7):

- а. спречила ангажовање деце у најгорим облицима дечјег рада;
- б. пружила неопходну и одговарајућу директну помоћ за повлачење деце са најгорих облика дечјег рада и њихову рехабилитацију и социјалну интеграцију;
- в. обезбедила приступ бесплатном основном образовању и, где год је могуће и потребно, обуку за занимања деци која су избављена од најгорих облика дечјег рада;
- г. идентификовала и дошла до деце која су изложена посебним ризицима;
- д. уважила посебан положај девојчица.

1.1.5. Конвенција Савета Европе о борби против трговине људима

Конвенцијом Савета Европе о борби против трговине људима одређене су мере које су неопходне да се спроведу ради спречавања и сузбијања трговине људима (Закон о потврђивању Конвенције Савета Европе о борби против трговине људима). Наглашава се неприхватљивост полне, односно родне дискриминације (Конвенција Савета Европе о борби против трговине људима, члан 3 и члан 17). Врбовање, превоз, премештање, скривање или прихват детета ради експлоатације сматра се трговином људима (члан 4). Када старосна доб жртве није извесна, а постоји оправдана сумња да је жртва дете, то лице ће се сматрати дететом и пружити му се посебне мере заштите све до потврђивања његове старосне доби (члан 10 ст. 3). Овом Конвенцијом посебно је регулисана истрага, кривично гоњење и процедурално право.

1.1.6. Конвенција Савета Европе о заштити деце од сексуалног искоришћавања и сексуалног злостављања

Конвенција је први међународни инструмент у области сексуалног насиља према деци, која нагласак првенствено ставља на превентивну заштиту од насиља, а ако је до насиља дошло, нагласак је на заштити детета жртве, кривичном гоњењу починиоца и учешћу детета у поступку (Закон о потврђивању Конвенције Савета Европе о заштити деце од сексуалног искоришћавања и сексуалног злостављања). Државе имају обавезу да архивирају све податке које се односе на учиниоце кривичних дела прописаних Конвенцијом, укључујући и њихов генетски профил.

У члану 1 Конвенције наводи се да је њена сврха спречавање и борба против сексуалног искоришћавања и сексуалног злостављања деце, заштита права деце – жртава сексуалног искоришћавања и сексуалног злостављања и унапређење националне и међународне сарадње у овој области.

Члан 9 се односи на учешће деце, приватног сектора, медија и грађанског друштва у развоју и спровођењу националних политика, програма и других иницијатива у вези са борбом против сексуалног искоришћавања и сексуалног злостављања деце. Нагласак се ставља на сектор информационо–комуникационих технологија.

Државе потписнице се обавезују да предузму неопходне законодавне или друге мере у циљу криминализовања следећих активности:

а. бављење сексуалним активностима са дететом које, сходно одговарајућим одредбама унутрашњег права, није навршило узраст у коме су сексуалне активности допуштене (чл. 18);

б. ступање у сексуалне односе са дететом када је примењена принуда, сила или претња или злоупотребљен признати положај поверења, ауторитета или утицаја над дететом, укључујући и положај у породици или је злоупотребљена посебно осетљива ситуација у којој се дете налази, његов рањив положај, нарочито због менталног или физичког хендикепа (чл. 18);

в. кривична дела у вези са проституцијом, ангажовање детета за бављење проституцијом или навођење за учествовање у проституцији, приморавање на проституцију или остваривање зараде од неког другог вида искоришћавања детета у такве сврхе и коришћење услуга дечје проституције (чл. 19);

г. кривична дела у вези са дечјом порнографијом и то производња дечје порнографије, нуђење или њено стављање на располагање, дистрибуирање или пренос, прибављање таквог материјала за себе или за неку другу особу, поседовање дечје порнографије и свесно прибављање могућности приступа истој помоћу информационе или комуникационе технологије (чл. 20);³

д. кривична дела у вези са учешћем детета у порнографским представама и то ангажовање детета да учествује у порнографским представама или његово навођење за учествовање у њима, приморавање да учествује у порнографским представама или остваривање зараде или неки други вид искоришћавања детета у такве сврхе и свесно присуствовање овим представама (чл. 21);

ђ. корумпирање деце па се тако обавезују све стране да криминализују и сваку радњу којом се дете наводи да буде сведок сексуалног злостављања или сексуалних активности, чак и ако оно само не мора да учествује у томе (чл. 22);

е. наговарање деце у сексуалне сврхе (чл. 23);

ж. помагање или одобравање и покушај се проглашавају кривичним делима онда када су учињени са умишљајем (чл. 24).

У овој области од значаја су *Резолуција 1307 Парламентарне скупштине Савета Европе* о сексуалном искоришћавању деце и *Резолуција 1099 Парламентарне скупштине Савета Европе* о сексуалном искоришћавању деце, која се односи на борбу против дечије порнографије у било ком облику, укључујући и порнографију путем интернета. Државе чланице Савета Европе позивају се да пропишу нова кривична дела и то: а. поседовање порнографског материјала који укључује децу; б. производњу, транспорт и дистрибуцију таквог материјала; в. снимање и емитовање порнографских слика малолетника.

1.2. Унутрашње право

Устав Републике Србије детету јемчи заштиту од физичког, психичког, економског и сваког другог искоришћавања или злоупотребе (*Устав Републике Србије*, чл. 64).

³ Дечја порнографија представља сваки материјал који визуелно приказује дете које се бави стварним или симулираним сексуалним експлицитним понашањем и свако приказивање његових полних органа у првенствено сексуалне сврхе.

Породични закон у члану 6. прописује да је свако дужан да се руководи најбољим интересом детета у свим активностима које се тичу детета. Држава има обавезу да предузима све потребне мере за заштиту детета од занемаривања, физичког, сексуалног и емоционалног злостављања и од сваке врсте експлоатације.

У *Кривичном закону* за сва кривична дела против полне слободе прописује се већа казна затвора уколико је дело извршено према малолетнику. За област злоупотребе малолетника путем интернета посебно су значајна следећа дела:

а. неовлашћено фотографисање (чл. 144);⁴

б. неовлашћено објављивање и приказивање туђег списка, портрета и снимка (чл. 145);⁵

в. приказивање, прибављање и поседовање порнографског материјала и искоришћавање малолетног лица за порнографију (чл. 185);⁶

г. Искоришћавање рачунарске мреже или комуникације другим техничким средствима за извршење кривичних дела против полне слободе према малолетном лицу (чл. 185б).⁷

Закон о посебним мерама за спречавање вршења кривичних дела против полне слободе према малолетним лицима усвојен је 2013. године. Усвајањем овог закона, део обавеза преузетих Конвенцијом Савета Европе о заштити деце од сексуалног искоришћавања и сексуалног злостављања имплементиран је у домаће за-

⁴ (1) Ко неовлашћено начини фотографски, филмски, видео или други снимак неког лица и тиме осетно задре у његов лични живот или ко такав снимак преда или показује трећем лицу или му на други начин омогући да се са њим упозна, казниће се новчаном казном или затвором до једне године. (2) Ако дело из става 1. овог члана учини службено лице у вршењу службе, казниће се затвором до три године.

⁵ (1) Ко објави или прикаже спис, портрет, фотографију, филм или фонограм личног карактера без пристанка лица које је спис саставило или на кога се спис односи, односно без пристанка лица које је приказано на портрету, фотографији или филму или чији је глас снимљен на фонограму или без пристанка другог лица чији се пристанак по закону тражи и тиме осетно задре у лични живот тог лица, казниће се новчаном казном или затвором до две године. (2) Ако дело из става 1. овог члана учини службено лице у вршењу службе, казниће се затвором до три године.

⁶ (1) Ко малолетнику прода, прикаже или јавним излагањем или на други начин учини доступним текстове, слике, аудио-визуелне или друге предмете порнографске садржине или му прикаже порнографску представу, казниће се новчаном казном или затвором до шест месеци. (2) Ко искористи малолетника за производњу слика, аудио-визуелних или других предмета порнографске садржине или за порнографску представу, казниће се затвором од шест месеци до пет година. (3) Ако је дело из ст. 1. и 2. овог члана извршено према детету, учинилац ће се казнити за дело из става 1. затвором од шест месеци до три године, а за дело из става 2. затвором од једне до осам година. (4) Ко прибавља за себе или другог, поседује, продаје, приказује, јавно излаже или електронски или на други начин чини доступним слике, аудио-визуелне или друге предмете порнографске садржине настале искоришћавањем малолетног лица, казниће се затвором од три месеца до три године. (5) Предмети из ст. 1. до 4. овог члана одузеће се.

⁷ Ко у намери извршења кривичног дела из чл. 178. став 4, 179. став 3, 180. ст. 1. и 2, 181. ст. 2. и 3, 182. став 1, 183. став 2, 184. став 3, 185. став 2. и 185а овог законика, користећи рачунарску мрежу или комуникацију другим техничким средствима договори са малолетником састанак и појави се на договореном месту ради састанка, казниће се затвором од шест месеци до пет година и новчаном казном. (2) Ко дело из става 1. овог члана изврши према детету, казниће се затвором од једне до осам година.

конодавство. Закон предвиђа вођење посебне евиденције лица осуђених за кривична дела против полне слободе извршених према малолетним лицима и прописује посебне мере које се према овим учиниоцима спроводе (чл. 1). Закон се примењује на учиниоце који су према малолетним лицима извршили следећа кривична дела: силовање (чл. 178. ст. 3. и 4. Кривичног законика), обљуба над немоћним лицем (чл. 179. ст 2. и 3. Кривичног Законика), обљуба над дететом (чл. 180. Кривичног законика), обљуба злоупотребом положаја (чл. 181. Кривичног законика), недозвољене полне радње (чл. 182. Кривичног законика), подвођење и омогућавање вршења полног односа (чл. 183. Кривичног законика), посредовање у вршењу проституције (чл. 184. ст. 2 Кривичног законика), приказивање, прибављање и поседовање порнографског материјала и искоришћавање малолетног лица за порнографију (чл. 185. Кривичног законика), навођење малолетног лица на присуствовање полним радњама (чл. 185а Кривичног законика), искоришћавање рачунарске мреже или комуникације другим техничким средствима за извршење кривичних дела против полне слободе према малолетном лицу (чл. 185б Кривичног законика) (члан 3. ст. 1). Учиниоцу кривичног дела из члана 3. овог закона суд не може да ублажи казну, ово лице се не може условно отпустити, а кривично гоњење и извршење казне не застаревају за наведена кривична дела која су извршена према малолетним лицима (члан 5). Осудом за кривично дело из члана 3. овог закона обавезно наступају одређене правне последице и то: престанак вршења јавне функције, престанак радног односа односно позива или занимања које се односи на рад са малолетним лицима, забрана стицања јавних функција и забрана заснивања радног односа, односно обављања позива или занимања које се односи на рад са малолетним лицима. Према учиниоцу кривичног дела из члана 3, након издржане казне затвора, спроводе се посебне мере у трајању најдуже 20 година након извршене казне затвора: обавезно јављање надлежном органу полиције и Управе за извршење кривичних санкција, забрана посећивања места на којима се окупљају малолетна лица (вртићи, школе, дечије манифестације), обавезно посећивање професионалних саветовалишта и установа, обавезно обавештавање о промени пребивалишта, боравишта или радног места и обавезно обавештавање о путовању у иностранство (члан 7). О лицима осуђеним за наведена кривична дела води се посебна евиденција која садржи име и презиме осуђеног, ЈМБГ осуђеног, адресу пребивалишта, податке о запослењу осуђеног, све податке од значаја за физичко препознавање осуђеног и његове фотографије, ДНК профил осуђеног, податке о кривичном делу и казни на коју је осуђен, податке о правним последицама осуде и податке о спровођењу посебних мера прописаних овим законом (члан 13).

На крају, треба рећи да су на националном нивоу предузете одређене мере у овој области, као што су доношење Нацрта националне стратегије за превенцију и заштиту деце од трговине и искоришћавања у порнографији и проституцији (2012-2016) који је свеобухватни документ за дефинисање општих и специфичних стратешких циљева и мера на националном нивоу. Други важан документ је Акциони план за превенцију и заштиту деце од искоришћавања у порнографији злоупотребом информационих и комуникационих технологија сачињен за период од 2012-2014. године који представља документ којим треба да се операционализује део Националне стратегије за превенцију и заштиту деце од трговине и искоришћавања у порнографији и проституцији.

2. ЕКСПЛОАТАЦИЈА ДЕЦЕ ПУТЕМ ИНТЕРНЕТА

2.1. Појам експлоатације и начини извршења кривичних дела

Експлоатација деце путем информационих и комуникационих технологија подразумева насиље, искоришћавање, злоупотребу и/или злостављање деце од стране одраслих или вршњака (Злоупотреба дјеце путем интернета – Истраживање Заштитника људских права и слобода Црне Горе). Злоупотреба представља показивање непристојног садржаја деци, регрутовање деце за илегалне активности и друге форме деликвентног понашања које угрожавају права детета (Ibid). Експлоатација деце на интернету је врста експлоатације која укључује показивање непристојног садржаја деци, регрутовање деце за незаконите активности, груминг (енгл. grooming), секстинг (енгл. sexting), сајбер–булинг (енгл. cyber-bullying) и друге врсте насилног понашања којим се угрожавају права детета.

Груминг је процес у ком се деца наговарају или подстичу да учествују у интеракцијама сексуалног садржаја путем интернета или телефонских уређаја, а при чему су често изложена нежељеним порнографским садржајима. Секстинг (енгл. sexting), Слање узнемиравајућих садржаја (експлицитних текстова, слика, снимака) путем информационих и комуникационих технологија другој особи (најчешће путем СМС–а, ММС–а, електронске поште, Фејсбука или Мајспејса и других друштвених мрежа и чет–румова. Сајбер–булинг (енгл. cyber-bullying) Сајбер–булинг је када особа или група људи користи интернет, мобилни телефон, онлајн игре, друштвене мреже или било који други облик информационих и комуникационих технологија да би претила, узнемиравала или понижавала неког другог и друге врсте насилног понашања које угрожавају права детета (Покрајински омбудсман – Извештај о истраживању Покрајинског омбудсмана, 6).

Пет је примарних начина коришћења интернета у извршењу ових кривичних дела: (а) завођење, (б) производња дечје порнографије, (в) организовање састанака и других комуникација, (г) награђивање жртве и (д) оглашавање или продаја жртве (Mitchell et al. 2005, 54). Већина преступника (61%) користи интернет само на један од ових начина, 30% користи на два и 9% користи на три наведена начина (Ibid).

У неким случајевима појединци могу прикупити слике које не укључују порнографију и нису илегалне. Неки аутори разликују 10 нивоа, сразмерно тежини слике у конкретном случају (Wortley and Smallbone 2006, 8–9; цитирано према: Taylor, Holland, and Quayle 2001, 101):

- а. индикативне – несексуалне слике прикупљене из легитимних извора (часописа, каталога, итд.);
- б. нудистичке – слике голе или полу–голе деце у различитим подешавањима прикупљена из легитимних извора;
- в. еротске – тајно снимљене слике деце у којима се откривају различити степени голотиње;
- г. посинг – слике деце која позирају у различитим степенима голотиње;
- д. еротско позирање – слике деце у сексуалним позама и са различитим степеном голотиње;
- ђ. експлицитно позирање – слике на којима су наглашене гениталије;
- е. експлицитна сексуална активност – запис сексуалне активности која укључује децу, али не и одрасле;

ж. напад – запис деце изложене сексуалном злостављању који укључује и додиривање са одраслима;

з. јачи напад – запис деце изложене сексуалном злостављању који укључује пенетрацију секса, мастурбацију или орални секс са одраслима;

и. садизам – запис деце изложене болу или ступање у сексулане активности са животињама.

О доступности дечје порнографије на интернету постоје различита мишљења, од тога да је такав садржај врло лако наћи, до мишљења да, због оштре законске регулативе и страха од полиције, то није нимало лак задатак (Ibid). Методе дистрибуције дечје порнографије на интернету су различите (Ibid, 11–12; цитат из: *File sharing programs – Peer to Peer Networks Provide Ready Access to Child Pornography* 2003):

а. могу се креирати Веб странице или сајтови чија је садржина дечја порнографија или дечје порнографске слике могу бити уграђене у опште порнографске сајтове;

б. слике са веб камере могу бити емитоване и уживо, а забележен је и случај да су гледаоци могли да шаљу онлајн захтеве за поједине активности које ће се спровести над жртвом;

в. е-mail прилоге користе професионални дистрибутери дечје порнографије, корисници у међусобној размени истих или се шаљу потенцијалним жртвама у тзв. процесу завођења;

г. специфични е–групе постоје да дозволе примање чланова, дељење порнографских слика и размену информација о новим локацијама. Неке од ових група се појављују на реномираним серверима и брзо се затварају када се детектују;

д. специфичне дискусионе групе у којима чланови на форуму разговарају о својим сексуалним интересовањима за децу и постављају дечју порнографију. Ово је један од главних метода дистрибуције дечје порнографије. Већина комерцијалних сервера блокира приступ тим сајтовима. Неки сервери пружају приступ њима, али корисник ризикује да му идентитет буде заробљен било плаћањем кредитним картицама које су потребне за приступ, или због записника који води сервер о ИП адресама;

ђ. тзв. чет собе могу да се користе за размену дечје порнографије и проналажење потенцијалних жртава, мада их искуснији педофили избегавају због честог инфилтрирања тајне полиције;

е. peer-to-peer (P2P) мрежа олакша дељење датотека међу корисницима дечје порнографије. Ове мрежа дозвољава затвореним групама трговину сликама.

2.2. Профил учиниоца кривичног дела

Препознавање учиниоца овог кривичног дела није једноставно и за њега не постоји поуздан метод. Дечјој порнографији на интернету приступају и људи који никада нису у стварности физички злостављали дете (Ibid, 13). Са друге стране, они који су осуђени за сексуално злостављање не морају нужно прикупљати и дечју порнографију (Ibid). У теорији постоји неколико предлога могућих типологија. По једној од њих разликују се рекреативни корисници који приступају дечјој порнографији из радозналости, ризични корисници који су развили интересовање за дечју порнографију и сексуално компулсивни корисници које деца занимају као сексуални објекти (Ibid, 13; цитат из: Cooper et al. 1999). По другој типологији разликују се (Ibid, 14; цитат из: Stone 2004):

а. прегледачи – не умрежавају се са осталим преступницима, њихово претраживање је индиректна злоупотреба деце;

б. приватни фантазијери – преступници који стварају дигиталне слике за приватну употребу ради задовољења личних сексуалних жеља;

в. ловци – траже дечју порнографију путем отворених претраживача, минимално се умрежавају;

г. небезбедни колекционари – укључују се у тзв. собе за ћаскање које не поседују безбедносне препреке као што су лозинке, умрежавају се и не користе безбедносне стратегије због чега су ограничени у броју и природи слика које могу да прикупљају;

д. безбедни колекционари – чланови затворене дискусионе групе са високим нивоима умрежавања, користе мере безбедности, имају приступ великом броју слика, али им колекција може постати сама себи циљ;

ђ. лица која користе тзв. онлајн четкање – развијају односе са децом на мрежи и то их излаже високом ризику од откривања;

е. физички злостављачи – сексуално злостављају децу, а дечја порнографија је само део њихових интересовања. Колико ће бити сигурни, зависи од дететовог ћутања;

ж. продуценти – снимају сексуално злостављање деце у циљу ширења другим лицима;

з. дистрибутери–преступници који су укључени у ширење порнографије. У неким случајевима они имају чисто финансијски интерес од дечје порнографије.

С обзиром на чињеницу да је интернет међународни комуникациони алат који прелази границе јурисдикције, специфични проблеми су координирање ресурса, разлике у законодавствима између држава и њиховој посвећености да спроводе законе и делују против преступника, било из културних разлога или због корупције (Ibid, 22, цитат из: Khan 2000). Са друге стране, налози се могу отворити коришћењем лажних имена и адреса, што отежава улазак у траг појединцима који се баве недозвољеним активностима, а овај проблем сложенијим чини и могућност приступања интернету путем мобилних телефона (Ibid, 29, цитат из: Carr 2003).

2.3. Распрострањеност употребе интернета и процењени безбедносни ризици

Информационе технологије представљају део формалног образовања у многим земљама. Компаративна истраживања о коришћењу интернета, у преко 27 европских земаља, показују да је у току 2005. године 70% деце узраста од 6–17 година користило интернет, док је тај број у току 2008. порастао на 75%. Деца узраста од 6–10 година чине 60% корисника интернета у овом случају. У Италији око 45% деце користи интернет, у Грчкој око 50%, а у Финској чак 94%. Око 39% деце, узраста од 9–10 година, приступа интернету у својим спаваћим собама. Тај проценат се повећава на 67% за узраст од 15–16 година старости. (Ливингстон, 2010; цитирано према: Davidson et al. 2001, 6).

ЕУ Кидс Онлајн истраживање имало је за циљ утврђивање онлајн ризика за децу. Давање личних података је утврђено као најчешћи ризик (за половину тинејџера на мрежи). Алтернативни уређаји се све више користе за одлазак на мрежу. Анкета Ливингстона и Хадона (2010) показала је да 21% деце, узраста од 9 до 16

година, приступа интернету путем мобилног телефона. Млади људи, такође, широко употребљавају интернет користећи интерактивне услуге као што су игре, социјално умрежавање преко интерфејса и инстант порука, које су постале врло доступне као апликације за мобилне телефоне (Ibid, 7).

Истраживање које је спровео Ипсос Мори у име Ofcom компаније у Великој Британији, интервјуишући децу узраста од 7–16 година, и њихове родитеље или старатеље, показало је да мало више од 10% деце користи свој мобилни телефон за одлазак на мрежу. Када су онлајн они најчешће преузимају или пуштају музику (80%), посећују друштвене мреже (45%) или користе инстант поруке (38%) (Ипсос Мори 2009) (Ibid).

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Правна регулатива у овој области се постепено развијала, што се може закључити и приликом анализе првих корака који су у том правцу предузимани у САД.⁸ Данас је заштита деце од злоупотреба путем интернета постала императив у већини савремених законодавстава.⁹ Посебну пажњу заслужује анализа решења

⁸ У САД први савезни закон у области дечје порнографије донет је 1978. године (Sexual Exploitation of Children Act). Овај закон је забранио производњу и дистрибуцију непристојног материјала који укључује малолетнике млађе од 16 година. Ова граница је подигнута на 18 година 1984. године усвајањем Закона о заштити деце (Child Protection Act). Законом из 1988. године забрањено је коришћење рачунара за приказивање и рекламирање дечје порнографије (Child Protection and Obscenity Enforcement Act). Из судске праксе треба издвојити случај Osborne потив Ohio у коме је пресуђено да је приватно поседовање дечје порнографије противзаконито. Године 1996. дефиниција дечје порнографије је проширена и на виртуелне слике и слике на којима се чини да се појављују малолетници (Child Pornography Protection Act). Године 2002. у случају Ashcroft v. Коалиције за слободан говор, суд је пресудио да виртуелна слика није порнографија и да је дефиниција “слике на којима се чини да се појављују малолетници” постављена прешироко. Може се закључити да је законодавство покушало да прошири закон тако што ће санкционисати и компјутерски генерисане слике, односно виртуелне слике које не укључују заиста децу у ситуацији када се пунолетне особе појављују у улози малолетника. Међутим, суд је укинуо ове одредбе. Конгрес је касније донео низ амандмана на федерални закон како би га поопштрио у овим областима. Поседовање (не само производња и трговина) дечје порнографије представља прекршај. У случају интернета, слике не морају да буду сачуване, довољно је да се њима приступило. Опширније у: Wortley and Smallbone 2006, 7; цитирано према: Taylor, Holland, and Quayle 2001, 101).

⁹ У Немачком кривичном закону чл. 180 инкриминише неке сексуалне преступе, укључујући и сексуално злостављање деце. Кажњиво је и вршење утицаја на дете приказивањем порнографских слика или аудио записа. У мају 2009. године Савезни суд правде је донео пресуду која се односи на злостављање деце на мрежи, са образложењем да непосредна близина није предуслов за злостављање деце, већ је исто могуће и у случајевима када су сексуални преступници контактирали жртве искључиво путем интернета. У Чешкој Републици чланом 205 Кривичног законика инкриминише се нуђење или давање приступа порнографској литератури, звучним снимцима или сликама, особама испод 18 година старости. У Италији тужиоци морају да се позову на законе о педофилији и дистрибуцији непристојним сликама. Национално законодавство о сексуалном злостављању у Италији модификовано је Законом 66/1996 о “сексуалном насиљу” и Законом 269/1998 о “експлоатацији дечје проституције, дечје порнографије и дечијег секс туризма као нових облика ропства.” Конкретно, закон 269/1998 успоставља као прекршај експлоатацију било које особе испод 18 година старо-

норвешког кривичног законодавства из 2007. године, чија је сврха заштита деце у ранијој фази експлоатације. Члан 201а је нови одељак у норвешком Кривичном закону. Када одрасла особа комуницира са дететом и пристаје да се састане са намером извршења сексуалног дела, може бити осуђена за ово кривично дело. Починилац се мора појавити на састанку да би се сматрало да је дело извршено. Намера да се састане није довољна, углавном зато што је њу тешко доказати ван сваке сумње. Дакле, правни израз је: „... да је стигао на место састанка или на место које се може сматрати местом састанка”. Ово место је идентификовано као потенцијално место злочина. Важан критеријум је да постоји договор да се починилац и дете састану лично. Такав „споразум” треба схватити у широком смислу. Није нужно да постоји експлицитна сагласност за састанак. Довољно је да учинилац оправдано очекује да се он и дете упознају на одређеној локацији, у одређеном временском периоду. Такође, није од утицаја да се утврди ко је иницирао састанак (Ibid, 21). Међутим, контакт направљен са дететом није сам по себи злочин. Постоје добри разлози да одрасли и деца да имају контакт користећи медије, као што је интернет. Одрасли и дете могу делити исто интересовање за спорт или игре, или размењивати искуства и играти игре на нету (Ibid).

Међународна корпорација за додељивање имена и бројева (ICANN) тренутно је најмоћнија сила у глобалном управљању интернетом. ICANN се бави питањима од суштинског значаја за заштиту деце на мрежи, начинима за заустављање протока дечје порнографије и обезбеђење баријера за сексуалне преступнике и секс трговце, као и контролом приступа штетним садржајима. Престон (2008) тврди да тренутно имамо огромну шансу да утичемо на политику која утиче на развој интернета. Амбиција ICANN је да испуни обећање уз обавештено учешће свих заинтересованих страна (Ibid, 25).

До данас, значајна одговорност за спречавање деце да приступају неприкладном садржају на интернету препуштала се родитељима, од којих је друштво очекивало да “узму активно учешће у активностима свог детета” (Feather 1999, 18; цитирано према: Stanley 2001, 7). У Сједињеним Државама судови су одлучили да се “терет” заштите деце од садржине медија у кући “чврсто ослања на родитеље” (Ferrier 2000, 4; цитирано према: Stanley 2001, 7). Ипак, резултати истраживања указују на то да родитељи нису нужно добро информисани о активностима своје деце на интернету, посебно адолесцената, због развоја њихове потребе за независношћу и приватношћу (Finkelhor et al. 2000; цитирано према: Stanley 2001, 7). У последњој деценији државе су препознале нужност доношења и примене међународно-правних докумената, чији је примарни циљ заштита деце од злоупотреба путем интернета, што је утицало и на унапређење међународне сарадње у овој области. Ратификацијом конвенција и доследном применом релевантних законских прописа на националном нивоу, стварају се услови за ефикаснију заштиту деце.

сти за производњу и промет дечјег порнографског материјала. Прописује казне за поседовање, дистрибуцију и публикавање дечје порнографије и информација. Шпански Кривични законик покрива већину дела која би могла бити извршена путем коришћења интернета. Чак и у случајевима где не постоји посебан закон, преступници могу бити оптужени за низ кривичних дела која се извршавају путем електронских средстава. Члан 186. Кривичног законика наводи да су кажњиви дистрибуција, продаја или изложба порнографског материјала малолетницима на било који начин, укључујући директну електронску пошту. Више у: Ibid, 18–19.

У Посебном тужилаштву одељења за борбу против високотехнолошког криминала сматрају да је највећи проблем у вези са кривичним делима приказивање, прибављање и поседовање порнографског материјала и искоришћавање малолетног лица за порнографију и друга слична кривична дела, блага казнена политика, чиме се доводи у питање сврха кажњавања и процес превенције (Op. cit., фуснота 36, стр. 40). Ово потврђује да се у процесу превенције, ипак, и поред постојања врло задовољавајуће законске регулативе у овој области, не можемо ослонити искључиво на надлежне државне органе. Одлучујућу улогу у процесу превенције морају имати наставници у школама и родитељи, као лица са којима дете проводи највећи део свог времена у току дана. Чињеница је да тинејџери имају потребу за приватношћу и самосталношћу, међутим, улога и задатак родитеља јесте да се, не нарушавајући ову потребу, приближе детету, изграде комуникацију базирану на поверењу и упозоре га на све могуће опасности којима може бити изложено у виртуелном свету. Како би били способни да обаве овај врло важан родитељски задатак, условљен изазовима модерног доба у коме живимо, родитељи сами морају бити врло добро едуковани, што често није случај. На веб сајту “Безбедност младих на мрежи” постоји одељак за родитеље на коме су представљени кључни проблеми и дати савети за решавање проблема угрожене сигурности детета и породице, кроз дечије активности на интернету. Међутим, можда би целисходније било организовати курсеве у школама, на којима ће родитељи непосредно бити упућени у све проблеме, изазове и начине на које би требало да реагују у циљу превенције нежељених последица. Када говоримо о кривичним делима из ове области, није се добро ослањати искључиво на казнену политику, јер и у ситуацији када је она довољно оштра, сама изречена казна неће поштедети дете претрпљеног душевног, а у неким случајевима и физичког бола. Стога, нагласак мора бити на превенцији, како због специфичне природе ових кривичних дела, тако и због чињенице да се њима штите деца као физички и психички најостељивија категорија становништва.

ЛИТЕРАТУРА

- Davidson Julia at all. *Online Abuse: Literature Review and Policy Context*, 2001. Доступно на: <http://www.europeanonlinegroomingproject.com/wp-content/file-uploads/EOGP-Literature-Review.pdf>
- Закон о потврђивању Конвенције МОР бр. 182 о најгорим облицима дечјег рада и препоруке МОР бр.190 о забрани и хитној акцији за укидање најгорих облика дечјег рада (“Сл. лист СРЈ – Међународни уговори” бр. 2/2003). Доступно на: http://www.podaci.net/_zakon/propis/Zakon_o_potvrdivanju/K-182MOR01v0302.html
- Закон о потврђивању Конвенције Савета Европе о борби против трговине људима (“Сл. гласник РС – Међународни уговори”, бр. 19/2009). Доступно на: http://www.paragraf.rs/propisi_download/zakon_o_potvrdivanju_konvencije_saveta_evrope_o_borbi_protiv_trgovine_ljudima.pdf
- Закон о потврђивању Конвенције Савета Европе о заштити деце од сексуалног искоришћавања и сексуалног злостављања (“Сл. гласник РС – Међународни уговори”, бр. 1/2010). Доступно на: http://www.podaci.net/_gSRB/propis/Konvencija_Saveta_Evrope/K-sezdsi01v1001.html
- Закон о посебним мерама за спречавање вршења кривичних дела против полне слободе према малолетним лицима (“Сл. гласник РС”, бр. 32/2013).

- Злоупотреба дјече путем интернета – Истраживање Заштитиника људских права и слобода
Црне Горе. Доступно на:
http://www.ombudsman.co.me/djeca/docs/zloupotreba_djece_putem_interneta.pdf
- Carr, John. *Child Abuse, Child Pornography and the Internet*. London: National Children's Home, 2003. Доступно на:
http://www.popcenter.org/problems/child_pornography/PDFs/Carr_2004.pdf
- Конвенција о правима детета. Доступно на:
http://www.unicef.org/serbia/Konvencija_o_pravima_deteta_sa_fakultativnim_protokolima%281%29.pdf
- Конвенција о сајбер криминалу (“Сл. гласник РС – Међународни уговори” бр. 19/2009), Додатни протокол уз Конвенцију о Сајбер криминалу који се односи на инкриминацију дела расистичке и ксенофобичке природе извршених путем компјутерских система (“Сл. гласник РС – Међународни уговори” бр. 19/2009).
- Кривични законик (“Сл. гласник РС”, бр. 85/2005, 88/2005 - испр., 107/2005 – испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012 и 104/2013).
- Krone, Tony. *A Typology of Online Child Pornography Offending. Trends & Issues in Crime and Criminal Justice* 279 (2004). Доступно на:
http://www.popcenter.org/problems/child_pornography/PDFs/Krone_2004.pdf
- Khan, Khalid. Child pornography on the internet, *The Police Journal* 2000. Доступно на
http://www.popcenter.org/problems/child_pornography/PDFs/Kahn_2000.pdf
- Mitchell et al. *The Internet and Sexual Abuse. Child Maltreatment* 10, 1 (2005). Доступно на:
<http://www.unh.edu/ccrc/pdf/jvq/CV93.pdf>
- Породични закон (“Сл. гласник РС” бр. 18/2005).
- Покрајински омбудсман – Извештај о истраживању Покрајинског омбудсмана (Анкица Драгин и др.) *Експлоатација деце на интернету*. Нови Сад: Футура. Доступно на:
<http://www.ombudsmanapv.org/riv/attachments/article/968/Eksploatacija%20dece%20na%20internetu.pdf>
- Resolution 1307 (2002),
<http://assembly.coe.int/main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta02/ERES1307.HTM>
- Resolution 1099 (1996)
<http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta96/ERES1099.htm>
- Stanley Janet. *Child Abuse and the Internet*. Australian Institute of Family Studies 15 (2001).
Доступно на: <http://aifs.org.au/nch/pubs/issues/issues15/issues15.pdf>.
- Taylor Max, Holland Gemma, and Quayle Ethel. Typology of Paedophile Picture Collections. *The Police Journal* 74 (2001). Доступно на:
http://www.popcenter.org/problems/child_pornography/PDFs/Taylor_etal_2001.pdf
- Устав Републике Србије („Службени гласник РС”, бр. 98/2006).
- Факултативни протокол уз Конвенцију о правима детета о продаји деце, дечјој проституцији и дечјој порнографији, УН, 2000. године („Сл. лист СЦГ – Међународни уговори”, бр. 22/2002). Доступно на:
http://www.unicef.org/serbia/Konvencija_o_pravima_deteta_sa_fakultativnim_protokolima%281%29.pdf
- File sharing programs – Peer to Peer Networks Provide Ready Access to Child Pornography*, US General Accounting Office, 2003. Доступно на:
http://www.popcenter.org/problems/child_pornography/PDFs/USGAO_2003_childporn.pdf
- Wortley, Richard, and Stephen Smallbone. *Child Pornography on the Internet. Guide 41* (2006).
Доступно на: <http://www.cops.usdoj.gov/files/RIC/Publications/e04062000.pdf>

METHODS OF ABUSE OF CHILDREN ON THE INTERNET

Summary: *We are witnessing a time in which the world has indeed become a global village, thanks, above all, the availability of the use of air traffic, whose price has become more accessible to a wider strata of the population because of the so-called low cost companies, on the other hand, at first imperceptible, but later all the more significant impact of the Internet on all spheres of our life. Information technologies have become so inextricably associated with the operation and development of our society, the children's education and business. The benefits of the Internet we can not and must not ignore, but on the other side, appeared many forms of various abuses that can do it much quicker and easier by using the Internet as a tool. There is a wide range of potential abuse and their victims, but without a doubt, the most dangerous are those whose victims are children, who because of age, physical and mental maturity, are easy prey for organizations and individuals involved in exploiting children in this way. In this paper will be examined means of the abuse of children via the Internet, the possibilities of preventive action in order to prevent them and the provisions of relevant international conventions and the constitution and legislation of the Republic of Serbia in this area.*

Key words: *child abuse, child exploitation, Internet, information technologized, protection of children.*

ЗАШТИТА АУТОРСКОГ ПРАВА И ПРАВО НА СЛОБОДУ ИЗРАЖАВАЊА НА ИНТЕРНЕТУ*

УДК 347.78:004.738.5

Јелена Сурчулија Милојевић

Универзитет у Београду, Факултет политичких наука
jsurculija.milojevic@fpn.bg.ac.rs

Сажетак: Овај рад има за циљ да представи механизме заштите ауторског права, најчешће облике кршења ауторског права, као и однос ауторског права и права на слободу изражавања на интернету. Рад ће се посебно осврнути на нови покрет настао почетком двадесетпрвог века – *creative commons* лиценце – где аутори свесно уступају део права на коришћење ауторског дела, зарад лакшег коришћења тог дела у јавној сфери.

Ауторском праву се у овом раду приступа како из угла регулатора (међународних организација, Европске Уније, Републике Србије), самих аутора али и корисника ауторског дела на интернету. Биће представљени студије случајева кршења ауторског права на интернету.

Појавом и широком употребом интернета, ауторско право је угроженије него икада. Данас се једним кликом не само прекопирава цело ауторско дело, већ се оно са лакоћом даље дистрибуира. Биће представљене опције заштите ауторског права под *creative commons* лиценцама, где аутор увек остаје наведен као креатор свог дела, али сада дело нуди на коришћење јавности под унапред дефинисаним условима.

На крају, рад ће указати на однос ауторског права и права на слободу изражавања, на тачке где се ова два права међусобно сусрећу, када које право преовладава у односу на оно друго.

Очекивани резултат представљања рада може бити подизање свести академске заједнице о различитим моделима заштите ауторског права на интернету, начинима одрицања дела права на коришћење ауторског дела ради лакшег коришћења истог од стране других, као и научни допринос о томе када примена ауторског права може довести до ограничења права на слободу изражавања на интернету, и обрнуто.

Кључне речи: Ауторско право, интернет, слобода изражавања, *creative commons*, аутор

УВОД

Да је неко монасима који су у средњем веку руком преписивали књиге рекао да ће након појаве интернета свака информација моћи да се прекопира (и искористи) једним покретом прста, питање је да ли би поверовали. Исто би вероватно реаговали и издавачи након појаве штампарске машине. Али у двадесетпрвом веку,

* Рад је настао у оквиру пројекта „Политички идентитет Србије у регионалном и глобалном контексту“ (179076), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС.

са интернетом као глобалним феноменом, поставља се питање да ли је децу у школи потребно, осим медијске писмености, учити и појму и поштовању ауторск права. Јер они који су се родили у последњој деценији, који су навикли да им је све што пожелеле ту, доступно „*on demand*” (на захтев) – од дечијих песмица и цртаних филмова док су јако мали, па до разних корисних информација када мало порасту и стасају за школу. Да ли ће та деца двадесетпрвог века размишљати о томе да је текст који су преузели са интернета за неки школски или студентски рад нечије ауторско дело? Да је неко провео сате, дане, недеље истражујући одређену тему, а да је то наше дете тај текст само преузело (тако популарном методом „*copy*”–„*paste*”) и припојило свом раду као да га је он/она написало? Сумњам. Већ данас се модерно школство суочава са онима који су се са интернетом и свим његовим добрим и лошим странама сусрели у неком мало каснијем добу, и већ они сматрају да су информације које пронађу на интернету бесплатне, а самим тим и „ничје”. И то је тема овог рада. Да покаже да је готово све што постоји на интернету „ничје”, да је у сваки објављени текст, фотографију, видео материјал, неко уложио рад и труд (о квалитету другом приликом) и да над сваким садржајем на интернету најчешће постоји ауторско право. Или и ако не постоји (на пример, књига или музика чија су ауторска права истекла па се сада налазе у јавном домену), корисник је дужан да размисли о томе да ли је преузет текст ауторско право или не. Овај рад ће се бавити само аспектом регулације ауторских права и корелацијом са слободом изражавања, док ће медијска писменост везана за коришћење ауторског дела на интернету остати ван предмета анализе овог рада.

1. РЕГУЛАТОРНИ ОКВИР ЗА АУТОРСКО И СРОДНА ПРАВА

Регулаторни оквир за ауторска и сродна права је врло широк и прве међународне конвенције којима се регулише ауторско и сродна права усвојене су још у деветнаестом веку. Прва је свакако Париска конвенција за заштиту индустријске својине¹ („Париска конвенција“), усвојена 1883. године у Паризу, од стране 11 држава од којих је једна била Краљевина Србија. Неколико година касније, у Берну је 1886. године закључена Бернска конвенција о заштити књижевних и уметничких дела² („Бернска конвенција“). И на крају, Римска конвенција о заштити уметника извођача, произвођача фонограма и организација за радиодифузију („Римска конвенција“), закључена 1961. године у Риму.

Ове међународне конвенције омогућавају да се превазиђе проблем „недостатака начела територијалности у вези са правима странаца.“ Страни држављани добијају „национални третман“ по условима одређеним одговарајућим конвенција-

¹ *Paris Convention for the Protection of Industrial Property*, од 20. марта 1883, ревидирана 14. децембра 1900. у Бриселу, 2. јуна 1911. у Вашингтону, 6. новембра 1925. у Хагу, 2. јуна 1934. у Лондону, 31. октобра 1958. у Лисабону и 14. јула 1967. у Штокхолму; Југославија је чланица Конвенције од 26. фебруара 1921. Конвенција је објављена на српском и француском језику у „Службеном гласнику СФРЈ – Међународни уговори и други споразуми“, бр. 5/74.

² *Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works*, усвојена 9. септембра 1886, допуњена у Паризу 4. маја 1896, измењена у Берлину 13. новембра 1903, допуњена у Берну 20. марта 1914, измењена у Риму 2. јуна 1928, у Бриселу 26. јуна 1948, у Штокхолму 14. јула 1967. и у Паризу 24. јула 1971. Југославија је чланица Конвенције од 17. јуна 1930. Конвенција је објављена у „Службеном листу СФРЈ“, бр. 15/75.

ма. Истовремено, међународне конвенције утврђују и „минимална права“ која свака од држава потписница мора признати лицима на која се конвенција односи (Марковић и Поповић 2013).

Светска организација за интелектуалну својину (*World Intellectual Property Organization* – WIPO) представља „глобални форум за услуге, политику, информације и сарадњу“ 187 земаља чланица у вези интелектуалне својине. Ова агенција Уједињених нација има задатак да води рачуна о развоју „балансираног и ефективног“ међународног система интелектуалне својине који „омогућује иновативност и креативност за добробит свих“. Организација је основана усвајањем Конвенције за оснивање Светске организације за интелектуалну својину, 14. јула 1967. у Штокхолму.³

1.1. Регулаторни оквир Европске Уније

Европска Унија у последњој деценији показује да врло води рачуна о ауторским правима у информационом друштву. Важећа Директива 2001/29/ЕК о хармонизацији одређених аспеката ауторских и сродних права у информационом друштву (у даљем тексту „Директива о ауторским и сродним правима“)⁴ имала је за циљ усвајање закона о ауторском и сродним правима који ће одражавати технолошки развој, као основу изградње информационог друштва.

Од кад је 2001. године поменута директива усвојена, водило се неколико јавних комуникација, посебно на тему економије знања.⁵ Последње консултације је организовао Директорат Европске Комисије за интерно тржиште и услуге,⁶ од 5. децембра 2013. до 5. марта 2014, са циљем да модернизује правила ауторског права у Европској Унији и прилагоди их дигиталном добу. У јулу 2014, Европска Комисија је објавила Извештај о одговорима у јавним консултацијама у вези евентуалних измена правила о ауторском праву Европске Уније (у даљем тексту „Извештај о одговорима“).⁷ У упитнику су испитаници били замољени да прецизирају којој групи припадају – крајњи корисници (нпр. грађани, удружења корисника, итд), институционални корисници (библиотеке, музеји, универзитети), аутори/извођачи (писци, глумци, музичари), издавачи/продуценти/емитери/ дистрибутери (нпр. интернет сервис провајдери, интернет платформа, дистрибутери филма, телекомуникационе компаније), јавне власти, државе чланице и други. Испитаници су имали могућност и да се легитимишу у оквиру више категорија, као и да одговоре анонимно или захтевају да њихови одговори буду објављени анонимно (стр. 5). Већина одговора, чак 58,7%, послата је од испитаника који су се декларисали као крајњи корисници, док је 24,8% одговора пристигло од аутора и извођача (Ibid).

³ Конвенција је доступна на: http://www.wipo.int/treaties/en/text.jsp?file_id=283854 (посећено 22. 8. 2014). Касније су усвојени амандмани 28. септембра 1979. године.

⁴ Directive 2001/29/EC of the European Parliament and of the Council of 22 May 2001 on the Harmonisation of Certain Aspects of Copyright and Related Rights in the Information Society, Official Journal of European Commission L167/10, 22. 6. 2001.

⁵ Више на: http://ec.europa.eu/internal_market/copyright/copyright-info/index_en.htm (посећено 25. 8. 2014).

⁶ European Commission Directorate General Internal Market and Services (DG MARKT).

⁷ *Report on the Responses to the Public Consultation on the Review of the EU Copyright Rules*, European Commission Directorate General Internal Market and Services (DG MARKT), July 2014.

Најзначајнији одговори за овај рад јесу супротна становишта која су имали крајњи корисници у односу на линкове ка садржајима који су заштићени ауторским правима на другим веб сајтовима (тзв. *hyperlink*). Већина крајњих корисника сматра да хиперлинковање ка сајтовима заштићеним ауторским правима не треба да буде предмет ауторизације од страна носиоца ауторског права, као и да је слободно повезивање садржаја са једне веб странице на другу основна карика интернета. Са друге стране, већина аутора и извођача, као и продуцентата, издавача, емитера сматрају да би хиперлинковање јавно доступним садржајима, бар у неким случајевима, требало да подлеже ауторизацији носиоца права. Захтев да се ауторизација посебно захтева за директне линкове ка другим сајтовима, оправдава се тиме да се на тај начин губи и приход од оглашавања. И на крају, државе чланице су махом заузеле став да хиперлинковање не би требало да захтева ауторизацију носиоца ауторског права (Järvinen 2014). У пракси, када неко преузме садржај, на пример, вести са једног веб сајта и објави га на другом, а без одговарајуће дозволе или уговора, садржај вести се најчешће сматра „*пиратизованим*“ (Novaria 2014).

Други битан аспект одговора на јавне консултације односио се на рокове трајања ауторског права. Опет су заузети супротни ставови. Крајњи корисници су сматрали да су рокови заштите ауторског права од стране Европске уније предути и да их је неопходно скратити. Виде их као терет иновативности. С друге стране, аутори/извођачи сматрају да је тренутни временски оквир задовољавајући. Државе чланице су биле изричито против продужетка рокова за заштиту ауторског права, и сматрале су да би сваки продужетак био контрапродуктиван за креативност (Ibid).

Ове јавне консултације дефинитивно показују озбиљну намеру Европске Комисије да пажљиво послушају јавност о разним аспектима регулисања ауторског права у новом информационом окружењу, што можда може довести до скорог предлога нове Директиве о ауторском и сродним правима.

1.2. Регулаторни оквир Савета Европе

Савет Европе је, као и Европска Унија, активна у промовисању и заштити ауторског и сродних права од краја друге половине двадесетог века. Још, из данашњег угла, давне 1988. усвојена је Препорука о борби против пиратерије у области ауторских и сродних права.⁸ Следила је Препорука бр. Р (91) 14 о правној заштити кодираних телевизијских услуга, Препорука бр. Р (94) о промовисању едукације и свести у области ауторског права и сродних права везаних за стваралаштво и Препорука бр. Р (95) 1 о мерама против тонске и аудио–визуелне пиратерије.

Исте године кад је ЕУ донела Директиву о ауторским и сродним правима у информационом друштву, Савет Европе је усвојио Препоруку бр. Р (2001) 7 о мерама за заштиту ауторских и сродних права и борбу против пиратерије, нарочито у дигиталном окружењу, као и Конвенцију о високотехнолошком криминалу.

У члану 10 Конвенције о високотехнолошком криминалу се позивају све стране уговорнице да „усвоје законодавне и друге мере неопходне да би се као криви-

⁸ Recommendation No. R (88) 2 of the Committees of Ministers to the Member States on Measures to Combat Piracy in the Field of Copyright and Neighbouring Rights. Available at: http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/media/doc/cm/rec%281988%29002_EN.asp (поцећено 26. 8. 2014).

чно дело у домаћем праву прописало кршење ауторских права, дефинисаних у законима те стране уговорнице, у складу са обавезама које је преузела по Париском уговору од 24. јула 1971, којим се ревидира Бернска конвенција за заштиту књижевних и уметничких дела, Споразуму о комерцијалним аспектима права на интелектуалну својину и Уговору Светске организације за интелектуалну својину о ауторском праву, изузимајући сва морална права садржана у тим конвенцијама, када су та дела учињена добровољно, у обиму који им даје комерцијални карактер и преко рачунарског система“. У ставу три истог члана се даље каже да „страна уговорница може да задржи право да под одређеним околностима не захтева кривичну одговорност, под условом да на располагању стоје друге врсте делотворних правних средстава и да та резерва не оспорава међународне обавезе те стране уговорнице, дефинисане у наведеним међународним инструментима“.

Неколико година касније, у Декларацији Комитета министара о људским правима и владавини права у информатичком друштву, Савет Европе је још једном потврдио важност заштите ауторских права на интернету, тако што сублимира скоро све проблеме са којима се ауторско право сусреће у новом информационом окружењу. Ова декларација специфично наводи, у члану 6 који носи наслов „заштита имовине“ да се заштита имовине у информационо–комуникационом окружењу углавном односи на „интелектуалну својину као што су патенти, робне марке и ауторска права. Информационе и комуникационе технологије обезбеђују приступ, без преседана, материјалима који су обухваћени правима интелектуалне својине, као и могућностима за њихову експлоатацију“. Декларација набраја и проблеме који се јављају баш због коришћења нових технологија: лакша злоупотреба права интелектуалне својине, теже је утврдити ко је прекршилац због брзине промене коришћене технологије и малих трошкова ширења садржаја, а наводи се и проблем прекограничних дела као и „децентрализоване природе заједничког коришћења датотека“. Због свега наведеног, Декларација закључује да је неопходно усвојити „делотворна средства за принудно остваривање права интелектуалне својине“ како не би дошло догледне да иновације и стваралаштво буду дестимулисани, а обим инвестиција смањен. Декларација даље позива да се права интелектуалне својине заштите у дигиталном окружењу и то у складу са међународним уговорима у областима интелектуалне својине, док се позива и на заштиту приступа информацијама од јавног значаја. Декларација посебно позива на поштовање члана 10 Конвенције о високотехнолошком криминалу.

1.3. Регулаторни оквир Републике Србије

Ауторско право се у теорији најчешће дефинише као „право које штити аутора поводом његовог ауторског дела“ (Марковић и Поповић 2013, 37). Ауторско право штити „моралне (личне) и материјалне (имовинске) интересе аутора у вези са његовим одређеним ауторским делом“. Ауторско право карактерише да има ограничено време трајања, што у Србији износи дужину живота аутора и 70 година након његове смрти (Ibid). Након истека оба рока, „ауторско дело постаје слободно за коришћење, али се интегритет дела и успомена на његов аутор морају и даље у целини поштовати“ (Ibid).

„Предмет ауторског права је ауторско дело (Ibid)“. А ауторско дело се у теорији најчешће дефинише као „људска творевина која има духовни садржај, која

има одређену форму и која је оригинална“ (Ibid, 38). Људска творевина се схвата као таква „уколико га је човек створио својим радом (Ibid)“, духовна као „средство непосредне комуникације међу људима (Ibid)“ и на крају оригиналност представља „индивидуалност, односно јединственост дела (Ibid)“. Закон о ауторском и сродним правима дефинише ауторско дело као „оригиналну духовну творевину аутора, изражену у одређеној форми, без обзира на његову уметничку, научну или другу вредност, његову намену, величину, садржину и начин испољавања, као и допуштено јавно саопштавање његове садржине (члан 2, став 1)“. Закон даље каже да се ауторским делом сматрају нарочито „писана дела (књиге, брошуре, чланци, преводи, рачунарски програми у било којем облику њиховог изражавања, укључујући и припремни материјал за њихову израду и др.), говорна дела (предавања, говори, беседе и др.), драмска, драмско–музичка, кореографска и пантомимска дела, као и дела која потичу из фолклора; музичка дела, са речима или без речи; филмска дела (кинематографска и телевизијска дела), дела ликовне уметности (слике, цртежи, скице, графике, скулптуре и др.); дела архитектуре, примењене уметности и индустријског обликовања; картографска дела (географске и топографске карте); планови, скице, макете и фотографије; позоришна режија (члан 2, став 1)“.

У Србији је доследно примењена и препорука из члана 10. Конвенције о високотехнолошком криминалу, те је глава 20. Кривичног законика Републике Србије посвећена кривичним делима против интелектуалне својине.

2. РЕГУЛАТОРНИ ОКВИР ЗА СЛОБОДУ ИЗРАЖАВАЊА

Слобода изражавања је регулисана многим правним документима. Оно је једно од основних људских права и темељ модерних демократских друштава. Иако је слобода изражавања заштићена многим међународним документима, државе се ипак опредељују за различит обим и садржај овог права у својим законодавствима, пре свега водећи рачуна о својим културним, историјским, политичким, религиозним и другим различитостима. Универзална декларација о људским правима, у члану 19 наводи да „свако има право на слободу мишљења и изражавања; то обухвата и право да не буде узнемираван због свог мишљења, као и право да тражи, прима и шири информације и идеје било којим средствима и без обзира на границе“. Члан 10 Европске конвенције о људским правима и грађанским слободама каже да „свако има право на слободу изражавања. То право обухвата слободу мишљења, слободу добијања или саопштавања информација и идеја без мешања јавне власти и без обзира на границе. Овај члан не спречава државе да захтевају дозволе за рад телевизијских, радио и биоскопских предузећа“. Члан 10 даље каже да „пошто остваривање ових слобода повлачи за собом дужности и одговорности, оно се може подвргнути формалностима, условима, ограничењима или казнама прописаним законом и неопходним у демократском друштву у интересу националне безбедности, територијалног интегритета или јавне безбедности, ради спречавања нереда и криминала, заштите здравља или морала, заштите угледа и права других, спречавањ откривања поверљивих информација или очувања ауторитета и непристрасности судства“.

Ауторка сматра да је до пуне примене ових међународних докумената дошло тек са ширим коришћењем интернета, јер је тек коришћењем информационо-комуникационих технологија заиста свако добио могућност да се слободно изрази. До појаве интернета, увек је за слободу изражавања од појединца ка ширем аудито-

ријуму постојао неки посредник (новинар, уредник, власник медија). На интернету, свако може да постави садржај и да он истог тренутка буде доступан широм земаљске кугле (Сурчулија 2010). Тиме се потврђује битан аспект и Универзалне декларације и Европске конвенције, а то је да се слобода изражавања штити без обзира на границе, што је опет директно омогућио тек интернет.

3. ОДНОС АУТОРСКОГ ПРАВА И ПРАВА НА СЛОБОДУ ИЗРАЖАВАЊА НА ИНТЕРНЕТУ

Ауторско право и право на слободу изражавања су дуго времена постојала као два права без много додирних тачака. Са појавом интернета, и тиме што „свако има право на приступ информацијама, идејама...“, а свака идеја је дело неког аутора, поставило се питање односа ова два права.

Као што је на почетку приказано, аутори и крајњи корисници најчешће имају потпуно различиту визију о томе колики би требали да буду обим и дужина заштите ауторског права, начин тражења одобрења за коришћење ауторског дела и слично. Крајњи корисници желе да ауторска дела могу да користе што либералније, док аутори желе да задрже контролу над употребом своје интелектуалне својине. Чини се да је свако из свог угла у праву. Уз то, све чешће се чују гласови који се питају да ли је уопште реално примењивати традиционалне концепте ауторских права, када се садржај користи на различитим платформама током процеса комуникације на интернету.

Европски суд за људска права је 10. јануара 2013. донео важну пресуду, прву у вези односа слободе изражавања и ауторског права. У случају „*Ashby Donald and others v. France*“, Европски суд је пресудио да је објављивање модних фотографија на веб сајту који је посвећен моди, спада под право на слободу изражавања. Двојица власника модног веб сајта (*Robert Ashby Donald* и *Marcio Madeira Moraes*) су на сајту *Viewfinder* објавили фотографије које је усликао трећи фотограф (*Olivier Claisse*), на Париској недељи моде у пролеће 2003, без дозвола модних кућа које су носиоци ауторског права на тим фотографијама. Након што су у Француској били осуђени за повреду ауторског права, одлучили су да се жале Европском суду за људска права. Основ за жалбу је био члан 7. Европске конвенције о људским правима („кажњавање само на основу закона“) који каже да се „нико не може сматрати кривим за кривично дело извршено чињењем или нечињењем које, у време кад је извршено, није представљало кривично дело по унутрашњем или међународном праву“. Међутим, по први пут је Европски суд за људска права одлучио да пресуда која се заснива на ауторском праву за илегално објављивање дела заштићеног ауторским правом, може да се сматра мешањем у слободу изражавања и информација, заштићене чланом 10 Европске конвенције. Овакво мешање мора бити у складу са три услова које Европски суд цени у сваком појединачном случају. Дирк Ворхоф сматра да је имајући у виду „важност широког поља процене која је доступна националним судовима у овом конкретном случају, утицај члана 10 јако скроман и минималан (Voorhoof 2013)“. С обзиром да се жалба стриктно позивала на повреду члана 10 Европске конвенције, суд је прихватио примену члана 10 на овај конкретан случај, имајући у виду пресуду Француског суда, као и да је осуђенима било досуђено да плате казну као резултат објављивања фотографија на интернету. Међутим, и поред тога, суд је мишљења да домаћим судовима мора бити дата могућност широког

поља процене у овом случају, јер објављивање слика модела са модног догађаја и модна гардероба која је приказана на пистама у Паризу није у вези са питањем општег интереса у друштву и више се може сврстати у „комерцијални говор“. Даље, државе чланице се увек труде да балансирају супротстављена права и интересе, као што је право на слободу изражавања заштићен чланом 10 са правом на својину (укључујући интелектуалну својину) која је заштићена чланом 1 Европске конвенције (Ibid).

4. CREATIVE COMMONS

Са већом употребом информационо–комуникационих технологија, постојећа правила о ауторском праву су се често показали као рогобатни, спори и неефикасни, а пиратерија је цветала. Са друге стране, аутори су осетили потребу да омогуће лакше коришћење свог дела, по унапред утврђеним правилима. Група америчких професора, на челу са Лоренсом Лесигом (Lawrence Lessig) створили су покрет Креативних лиценци, где су ауторима омогућили да изаберу једну од шест опција лиценци, како би свако ко жели да користи њихово ауторско дело то могао да чини без тражења дозволе од носиоца ауторског права.

Оно што је важно јесте да коришћење лиценце „не утиче на обим права коришћења дела насталих из законских ограничења искључивог ауторског или меродавног права“,⁹ те да ауторско право остаје и даље меродавно у случају да дође до прекорачења коришћења од стране корисника дела.

За сада постоји шест нивоа избора лиценци. Најлибералнија лиценца је свакако она са ознаком „ауторство“ (*Attribution – CC BY*), која дозвољава и дистрибуцију и ремикс и прераду, као и комерцијално коришћење дела све док се правилно означава име аутора. Ова лиценца омогућава најшире коришћење дела (Ibid). Следећа је „ауторство – делити под истим условима“ (*Attribution–ShareAlike – CC BY–SA*) која дозвољава „ремикс и прераду, као и комерцијално коришћење дела ако/док се правилно назначавача име аутора и ако се прерада лиценцира под истим условима“.¹⁰ Трећи ниво лиценце јесте „ауторство – без прераде“ (*Attribution–NoDerivs – CC BY–ND*), која „дозвољава дистрибуцију, комерцијално и некомерцијално коришћење дела, ако/док се правилно означава име аутора и ако се дело уопште не мења“. Још уже коришћење дела предвиђа лиценца „ауторство – некомерцијално“ (*Attribution–NonCommercial – CC BY–NC*) која дозвољава ремикс, прераде, као и коришћење дела на некомерцијалан начин, ако/док се правилно назначавача име аутора, с тим што прераде не морају бити лиценциране овом лиценцом. Пета по реду је лиценца „ауторство – некомерцијално – делити под истим условима“ (*Attribution–NonCommercial–ShareAlike – CC BY–NC–SA*) која дозвољава ремикс и прераде, као и некомерцијално коришћење дела, ако/док се правилно назначавача име аутора и ако се прерада лиценцира под истим условима. И последња, шеста лиценца је „ауторство – некомерцијална – без прераде“ (*Attribution–NonCommercial – NoDerivs – CC BY–NC–ND*) која је најстрожија и дозвољава само преузимање и дистрибуцију дела ако/док се правилно назначавача име аутора, без икаквих промена дела и без права комерцијалног коришћења дела.

⁹ *Creative Commons уговор*, ауторство 3.0 Србија <http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/rs/legalcode.sr-Cyrl> (посећено 29. 8. 2014).

¹⁰ Ова врста лиценце се најчешће користи у, на пример, Википедији и другим пројектима, који пристају да и сами буду лиценцирани на овај начин.

С друге стране, иако су многи аутори врло радо прихватили нове лиценце, појавиле су се и критике тог покрета. Неке од најважнијих су да су лиценце противне јавном домену, да значења термина „комерцијално“ и „некомерцијално“ није најјасније дефинисано, да недостају одредбе које се тичу заштите моралних права аутора, као и да у реалности, лиценце проширују права аутора и креатора преко оних која им припадају на основу ауторског права (Corbett 2011). Наравно, за сврху овог рада где се мери однос ауторског права и права на слободу изражавања, лиценце су значајне, јер омогућују аутору да сам одабере обим и начин коришћења свог ауторског дела. Са стране корисника, употреба ауторског дела је означавањем жељене лиценце од стране аутора, знатно олакшана. Корисник не мора да тражи дозволу за коришћење дела, и у пракси је чека неко дуже или краће време, већ одмах може почети експлоатацију, што у време коришћења информационо–комуникационих технологија много значи.

ЗАКЉУЧАК

Из угла аутора, злоупотреба ауторских права на интернету јако је болна. Данас аутори улажу много више напора да заштите своје дело него пре неколико година, јер је могућност копирања и дистрибуције ауторских дела лакша него икада. Пре појаве интернета, дела су се копирала путем нпр. ВХС касета, чије је копирање трајало много дуже него данас, а дистрибуција је морала да буде рађена физички.¹¹ Данас се једним кликом садржај прекопира, а следећим се шаље на неограничен број адреса. Због тога је јако важно што су и међународна заједница и наша земља посвећена заштити ауторског права. Истовремено, битан је и нови став Европског суда за људска права који није пружио пуну заштиту слободи изражавања на интернету, која је имала комерцијални карактер, већ је сматрао да у овом случају ауторско право заслужује правну заштиту.

И на крају, оно чиме се овај рад није бавио, али ауторка сматра важним за опстанак иновација и креативности сваког друштва, јесте увођења едукације о ауторским и сродним правима, уз медијску писменост, како би се створила свест о томе да је садржај за који млади сматрају да је бесплатан и лако доступан „ничији“, ипак „нечији“, као и да се пре сваког умножавања и дистрибуирања створи свест о питању „да ли је ово нечије“ и „да ли је потребно навести аутора садржаја“.

ЛИТЕРАТУРА

- Бесаровић, Весна. „Примена права конкуренције на права интелектуалне својине.“ *Анали Правног факултета у Београду* LVII, 1 (2009): 77–97.
- Vilanka, O. „Communicational Approach to Copyright.“ *Journal of International Commercial Law and Technology* 9, 1 (2014): 56–64.
- Voorhoof, Dirk. *Freedom of Expression, the Media and Journalists, Case–Law of the European Court on Human Rights*. Strazbourg: IRIS Themes, vol. III, 2013.

¹¹ На пример, Силвио Берлускони је ангажовао курирску службу да емисије које је емитовао на локалној станици превезу до свих локалних станица и на тај начин је успео да покрије целу Италију својим телевизијским програмом, иако је имао само дозволе за емитовање локалних станица. Више о томе у: Радојковић и Стојковић 2009.

- „Deklaracija Komiteta ministara o ljudskim pravima i vladavini prava u informatičkom društvu.“ U *Zbornik pravnih instrumenata Saveta Evrope u vezi sa medijima* (2. dop. izdanje), urednik Vladan Joksimović, 305–315. Beograd: Savet Evrope, Kancelarija u Beogradu, 2006.
- Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода*, усвојена од стране Савета Европе, 4. новембра 1950. у Риму.
- „Закон о ауторском и сродним правима.“ *Службени гласник РС*, бр. 104/2009, 99/2011 и 119/2012.
- „Закон о ратификацији Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода.“ *Службени лист СЦГ – Међународни уговори*, бр. 9/2003.
- „Закон о потврђивању Конвенције о високотехнолошком криминалу.“ *Службени гласник РС – Међународни уговори*, бр. 19/2009.
- Zbornik pravnih instrumenata Saveta Evrope u vezi sa medijima* (2. dopunjeno izdanje), urednik Vladan Joksimović. Beograd: Savet Evrope, Kancelarija u Beogradu, 2006.
- Jarvinen, Heini. “Summary Report on the Responses to Copyright Public Consultation.” *EDRI – News Digest, Biweekly Newsletter about Digital Civil Rights in Europe*, number 12–15, July 30, 2014. Available at: <http://edri.org/edri-gram/edri-gram-12-15/>
- Corbett, Susan. “Creative Commons Licences, the Copyright Regime and the Online Community – Is there a Fatal Disconnect?” *Modern Law Review* 74, 4 (2011): 503–531.
- „Кривични законик Републике Србије.“ *Службени гласник РС* бр. 85/2005, 88/2005 – испр., 107/2005 – испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012 и 104/2013.
- Lessig, Lawrence. *Code: Version 2.0*. Basic Books, 2006.
- Lessig, Lawrence. *The Future of Ideas – The Fate of the Commons in a Connected World*. New York: Random House, 2001.
- Lessig, Lawrence. *Free Culture – How Big Media Uses Technology and the Law to Lock Down Culture and Control Creativity*. New York: The Penguin Press, 2004.
- Lessig, Lawrence. *Remix – Making Art and Commerce Thrive in the Hybrid Economy*. Bloomsbury Publishing, PLC, 2008.
- Марковић, Слободан и Душан Поповић. *Право интелектуалне својине*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 2013.
- Novaria, Matthew. „Piracy of Online News: A Moral Rights Approach to Protecting a Journalist’s Right of Attribution and Right of Integrity.” *Journal of Art, Technology & Intellectual Property Law* 24, 4 (2014): 295–338.
- Oswald, M. “Reflections and Analysis: Freedom of Information in Cyberspace: What now for Copyright?” *International Review of Law, Computers & Technology* 26, 2–3 (2012): 245–255.
- „Preporuka br. R (2001) 7 Komiteta ministara državama članicama o merama za zaštitu autorskih i srodnih prava i borbu protiv piraterije, naročito u digitalnom okruženju.“ U *Zbornik pravnih instrumenata Saveta Evrope u vezi sa medijima* (drugo dopunjeno izdanje), urednik Vladan Joksimović, 251–256. Beograd: Savet Evrope, Kancelarija u Beogradu, 2006.
- „Preporuka br. R (95) 1 Komiteta ministara državama članicama o merama protiv tonske i audiovizuelne piraterije.“ U *Zbornik pravnih instrumenata Saveta Evrope u vezi sa medijima* (drugo dopunjeno izdanje), urednik Vladan Joksimović, 49–53. Beograd: Savet Evrope, Kancelarija u Beogradu, 2006.
- Радојковић, Мирољуб и Бранимир Стојковић. *Информационо-комуникациони системи*, друго издање. Београд: Cliо, 2009.
- „Report on the Responses to the Public Consultation on the Review of the EU Copyright Rules.“ *European Commission Directorate General Internal Market and Services (DG MARKT)*, July 2014.
- „Recommendation No. R (88) 2 of the Committees of Ministers to the Member States on Measures to Combat Privacy in the Field of Copyright and Neighbouring Rights.“ Available at: http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/media/doc/cm/rec%281988%29002_EN.asp.
- Сурчулија, Јелена, ур. *Слобода изражавања на интернету*. Београд: Центар за развој интернета, 2010.
- Универзална декларација о људским правима*, усвојена од стране Генералне скупштине Уједињених нација, 10. септембра 1948. у Паризу.

**THE PROTECTION OF COPYRIGHT LAW AND THE RIGHT TO
FREEDOM OF EXPRESSION ON THE INTERNET**

Summary: *This paper aims to present the mechanisms of copyright law protection on the Internet, the most common breaches of that right, as well as the relation between the copyright law and the right to freedom of expression on the Internet. This article will, in particular, focus on new movement that was established in the beginning of twenty first century – creative commons licences – where authors offer some of the usage rights to public, so that the work can be used easier in public domain.*

The copyright law in this paper will be examined from the regulatory point of view (international organizations, European Union, the Republic of Serbia), author's perspective and of the copyright material users on the Internet. Several case studies on breaches of copyright law on the Internet will be presented.

Copyright law has become more vulnerable than ever, nowadays, with the rise of the Internet. By one click, the work can be – not only copied, but – further distributed at easy. The paper will communicate the copyright options under creative commons licences, where author remains the creator of the work, but can now offer some of the usage rights to public, under strictly defined conditions.

Finally, the paper will explain the relation between the copyright and the right to freedom of expression, enlightening the points where these two rights meet as well as clarifying when each of them prevails over the other.

The expected impact of presenting this paper could be awareness raising of the academic community on various models of protecting the copyright law on the Internet. The paper will also facilitate when the enforcement of copyright law could result in the interference with the right to freedom of expression on the Internet.

Key words: *copyright, Internet, freedom of expression, creative commons licence, author.*

ПРЕДНОСТИ И ОГРАНИЧЕЊА ЗАКОНСКОГ УРЕЂЕЊА ОНЛАЈН МЕДИЈСКОГ ПРОСТОРА

УДК 34:004.738.5

Милица Кљајић

Београд
milicamaslacak@gmail.com

Сажетак: *Деузеово „течно новинарство“ које подразумева информацију у виду бестежинске робе или услуге уводи на медијску сцену изнова проблеме интелектуалне својине, ауторских права, промену концепта поседовања идеја и етичности, али и проблеме уређења овог дела медијске индустрије и применљивости националних регулатива на глобални медиј, односно глобални производ, без угрожавања слободе штампе. У фокусу анализе овог рада налази се и промена носилаца заштите идеја и креативности која се креће од индивидуалца ка правним лицима и доводи све чешће и до појаве судског шопинга. Напредак технологије уједно олакшава (недозвољену) дистрибуцију дигиталних информација укидајући некадашњи природни штит – цену репродукције након прве копије.*

Закон о ауторским правима штити форму а не садржину дела, што представља посебан проблем обзиром да је форма најмање постојан и најликвиднији део информације у свету са четири екрана. Непрепознавање новинарског текста, за разлику од новинарске фотографије, као ауторског дела у домаћем закону представља додатни проблем приликом заштите али и наплате садржаја. Произвођачи и дистрибутери онлајн медијских садржаја такође нису препознати у постојећем Закону о електронским комуникацијама, што оставља велики простор за произвољно деловање у мрежном издаваштву.

Велики број хакерских напада, разних врста онлајн злоупотреба, раст броја припадника цркве копимизма и смањење времена које медији имају на располагању за проверу информација показују да је неопходно јасније уредити онлајн медијску зону, те су у склопу рада разматрани и могућност контролisaња садржаја на интернету по угледу на В чип и могућност увођења наплате за пренос садржаја у зависности од сврхе коришћења уместо досадашњег принципа наплате према количини материјала и брзини протока.

Кључне речи: *новинарство, медији, интернет, закони, заштита, садржај.*

УВОД

Већина закона која се бави информисањем, дистрибуцијом информација, комуницирањем и сличним областима писана је пре појаве веба или на његовом почетку, када државна администрација није била сигурна да ће овај нови медиј постати саставни део свакодневног живота грађана, те да ће постојати потреба да се он и законски уреди. Процеси глобализације свакога дана још више усложњавају овај про-

блем. Још увек не постоје ни уређени јединствени међународни стандарди који се односе на глобалне комуникационе технологије и проток дигиталних информација. Ситуација подсећа на време почетка емитовања радио сигнала, када државе још увек нису уредиле етар и када је сваки емитер могао да пласира информације, без великих последица (стварање пиратских станица). Број интернет корисника расте много већом брзином него што је растао број радио станица у свету, а време потребно за уређивање простора емитовања информација се није знатно променило. Данас сваки од интернет корисника представља једну нерегистровану радио станицу која у сваком тренутку може да емитује мноштво информација за које не мора да одговара, или може уз минимум напора да избегне одговорност за објављено.

„Док дисидентни или самостални новинар истраживач може, користећи 'мироринг' и водећи рачуна о својој анонимности, да објави податке на интернету и избегне правну одговорност за евентуалне неистине, ово није могуће када су у питању онлајн медијске куће... Развој 'судског шопинга' омогућио је странама оштећеним тренутним и потенцијално штетним ширењем клевета широм света да одаберу земљу у којој ће покренути правни поступак (Де Берг 1997, 189–90).“

Проблеми интелектуалне својине, ауторских права и генерално уређења медијске индустрије са аспекта права најчешће се не изучавају на домаћим студијама новинарства, те су ове теме углавном резервисане за курикулуме правних факултета. Уређење ове области законима поставља и политичка и филозофска питања. Филозофска се тичу највише концепта поседовања идеја и етичности. Политичка питања тичу се уређења (и санкционисања) ове области од стране државе, те начина на који се дефинишу интелектуалне својине и њихова употреба/примена. Ово има посебан значај у 21. веку јер права интелектуалне својине, односно ауторска права имају све већу улогу у дневном новинарском животу, а нарочито животу медијских корпорација. И док су раније ова права првенствено служила мотивисању индивидуалаца да заштите своје идеје и креативност, треба нагласити да се ова права данас најчешће користе од стране правних лица, те да се проблеми који се тичу ових области све чешће налазе на суду.

Закон о ауторским правима у Србији штити форму дела, а не њену садржину, као уосталом и у целом свету. Међутим, у дигиталном свету битова, форма је најмање постојан и најликвиднији део информације, јер софтверска достигнућа омогућавају преиначавање форме уз задржавање свих података у мање од три клика. Дигитална форма, по дефиницији подложнија променама, још увек није уређена систематизованим правилима и процедурама, те редакције још увек немају посебна правила за проверу и пласирање оваквих информација, већ се користе правилима преузетим из „старог“ новинарства. И пређашњем и савременом новинарству велику препреку представља чињеница да Закон о ауторским и сродним правима не препознаје новинарски текст као ауторско дело, те га је немогуће у том смислу заштитити. У дигиталном добу, када се све више пажње посвећује медијуму као преносиоцу поруке и његовом утицају на процес информисања, односно његовом утицају на кредибилитет информације, те када све већи проценат информација бива преношен у дигиталној новинарској форми, проблем заштите ауторства бива све већи проблем. Апсурд се огледа у следећем – нпр. предавање које је уредник РТС–а Александар Тијанић одржао студентима ФПН–а неколико месеци пред смрт јесте ауторско дело према важећем закону, док текст са тог предавања који је објавио неколико дана касније у медијима – није ауторско дело!

Промене које је интернет унео у новинарство довеле су до стварања великог броја теорија о узроцима, начинима примене и последицама ових новина. Можда је најсажетије те промене сагледао француски есејиста и научник Жоел де Роснеј који је успоставио теорију промене од масовних медија ка медијима за масе. Марк Деузе је овој новој појави дао веома сликовито име „течно новинарство“, алудирајући на то да међуљудски односи, па самим тим и остале структуре нису више онако чврсто устројени, већ комуникација постаје ликвидна, а компјутери омогућавају не само новинарима, већ свим људима да се уз помоћ технологије која је једноставна за употребу и релативно јефтино повежу и учествују у производњи вести. Јасна Јанићијевић (2007, 318) констатује да је „телекомпјутеризација од информације створила бестежинску робу“. Промене у новинарству се стога најчешће посматрају као последице промена које су се одиграле у економији, друштву, култури, медијској политици. Промене које су очитљиве одвијају се у сферама следећих односа: информација – извор – новинар – новинарство – читалац/конзумент и евидентне су у свим деловима комуникационог процеса, те се тичу како квалитета и независности новинарства, тако и његове интерпретативности, аналитичности и разноврсности.

1. ГЛОБАЛНОСТ ОМЕЂЕНА НАЦИОНАЛНОМ ЛЕГИСЛАТИВОМ

Сер Вилијам Блекстон, председник америчког Врховног суда, проблем слободе штампе у савременом друштву видео је овако: „Слобода штампе је заиста суштинска за природу једне слободне државе, али она се састоји у томе да се не постављају претходна ограничења објављивању, а не у слободи од кажњавања за кривични материјал кад се објави. Сваки слободан човек има несумњиво право да у јавност изнесе мишљења која жели; то забранити значи уништити слободу штампе; али ако он објави оно што је непристојно, злонамерно или незаконито, мора да сноси последице властите непромишљености... тако је воља појединца увек слободна; предмет законског кажњавања је само злоупотреба те слободне воље“ (Trager and Dikerson 1999, 13). „Ова револуција није само технолошка или финансијска, она је суштински друштвена и етичка. Ова револуција је пред Информационо друштво ставила изазов – или да буде оснажујуће или поробљивачко“ (Doukidis, Mylonopoulos, and Pouloudi 2004, 3).

Случај Yahoo-а и Марка Кнобела (познатог активисте у области антинацизма и стручњака за нормативно уређење интернета) из 2000. године, доводи у питање законску регулативу и њену применљивост на глобални медиј и глобални производ. Наиме, Кнобел је тужио Yahoo због аукцијске продаје производа са нацистичким обележјима, која је према француском закону забрањена (али је дозвољена према америчком – сервер компаније смештен је у Калифорнији). Yahoo је сматрао да не може поштовати законе у свим земљама, али је суд сматрао да с обзиром на то да је овај податак о лицитацији нацистичких производа доступан на француском језику, француским корисницима интернета, компанија мора бити кажњена. Након претњи (и новчане казне), Yahoo је пристао да повуче споран садржај (опширније у: Goldsmith and Wu 2006). „Случај Yahoo значајно је трансформацију интернета од технологије која се опире територијалним законима ка оној која им се повинује и олакшава њихову примену“ (Бубоњић 2009, 129).

Џон Пери Барлоу, заступник става да интернет треба да има сопствене законе, донео је 1996. године Декларацију о независности Сајберпростора у којој се обраћа владама индустријског света и између осталог каже: „Ви нисте добро дошли међу нама. Ви немате никакав суверенитет тамо где се ми окупљамо. Проглашавам глобални друштвени простор који градимо природно независним од тираније коју покушавате да нам наметнете. Немате никаквих моралних права да нам наређујете нити поседујете никакве методе присиле које би нас натерале да се заиста уплашимо” (доступно на: <https://projects.eff.org/~barlow/Declaration-Final.html>).

Винсек каже да је уређивање интернета од стране његових корисника добра идеја, јер “пракса да интернет заједнице стварају културне норме и норме понашања како би уредили своје чланство је добар пример како друштвени капитал функционише у сајбер простору, с обзиром да је то додатак њиховом онлајн идентитету” (Winseck 2002, 98).

Јасно је да одређена врста уређења мора постојати, али је битно да начин уређивања интернет комуникације не води кршењу других права комуникатора или пак других људских права. “Држава контролише комуникацију путем интернета када она води илегалним дјелима, нпр. незаконитој продаји или куповини производа из иностранства. Она не може утицати на извор комуникације у иностранству који, рецимо, нуди неке производе, али може контролисати комуникацију од своје границе, тј. може утицати на посреднике у купопродаји, на саму робу као и на купце на својој територији” (Бубоњић 2009, 135). Уколико информацију посматрамо као најтраженију робу савременог друштва, јасно је одакле потиче потреба за контролом.

Рад интернет провајдера у Србији се сврстава у делатност електронских комуникација и уређен је Законом о електронским комуникацијама, при чему је за давање јавних овлашћења, контролу, подстицање конкуренције електронских комуникационих мрежа и услуга, унапређивање квалитета, заштиту интереса корисника електронских комуникација и уопште спровођење политике у овој области задужена Републичка агенција за електронске комуникације. Поред тога што је у обавези да 15 дана пре отпочињања делатности електронских комуникација поднесе одговарајући образац Агенцији, провајдер мора да обезбеди приватности и тајност корисника (која се може нарушити само од надлежних органа уколико они сумњају да се корисник понаша на недозвољен начин, кршећи ауторска и друга права). Предмет наведеног закона су између осталог и “дистрибуција и емитовање медијских садржаја, заштита права корисника и претплатника, безбедност и интегритет електронских комуникационих мрежа и услуга, тајност електронских комуникација...”.¹ Међутим, приликом одређивања појмова у истом закону, медијски садржаји су дефинисани веома непрецизно: “медијски садржаји обухватају радијске и телевизијске програме, односно аудио –визуелне садржаје, као и са њима повезане интерактивне услуге, који се дистрибуирају и емитују, односно пружају корисницима путем електронских комуникационих мрежа, на основу програмске шеме или на захтев корисника”. Нешто даље, приликом дефинисања електронске комуникационе услуге, у истом закону наводи се да је то “услуга која се по правилу пружа уз накнаду, а састоји се у целини или претежно од преноса сигнала у електронским комуникационим мрежама, укључујући телекомуникационе услуге и услуге дистри-

¹ Видети: Закон о електронским комуникацијама (Службени гласник Републике Србије, број 44, 30. јун 2010, стр. 3).

буције и емитовања медијских садржаја, али не обухвата услуге пружања медијских садржаја или обављања уредничке контроле над медијским садржајима који се преносе путем електронских комуникационих мрежа и услуга, нити обухвата услуге информационог друштва које се у целини или претежно не састоје од преноса сигнала електронским комуникационим мрежама”. Закон се међутим не бави произвођачима онлајн садржаја и њиховим дистрибутерима на мрежи специфично, на начин на који се бави рецимо радио и ТВ емитерима и интернет провајдерима, па остаје јасно да је ова област мрежног издваштва још увек законски неуређена. Ово представља велики проблем, поготово уколико се узме у обзир број интернет прет-латника у Србији.

Закон о електронским комуникацијама дефинише недозвољено понашање корисника: понашање којим се чини кривично дело, повреда ауторског права, угрожавају нечија лична права, дело нелојалне конкуренције, повреда пословних обичаја, спам-овање, угрожавање несметаног коришћења сервиса, слање петиција, ланчаних писама, коришћење сервиса за неовлашћен приступ, дистрибуција вируса, препродаја, коришћење сервиса за личну употребу у циљу стицања материјалне користи. Уколико провајдер примети недозвољено понашање корисника, потребно је да га прво упозори о радњама са којима мора да престане. Поставља се питање како заштити све већи број корисника, уз истовремену заштиту ауторских права и поштовање произвођача садржаја или услуга – чији број свакога дана расте, када се јавља све више поборника такозване Цркве копимизма која светим симболима сматра компјутерске команде CTRL+C и CTRL+V – прецице за Copy и Paste.

Још један од сегмената новинарства који почиње да забрињава односи се на брзину преноса информација која је међусобно условљена количином информација која се испоручује публици, што за последицу има све већу „глад“ аудиторијума за новим вестима. Наравно да кривци за то нису само онлајн медији, јер тај синдром смо могли пратити како се развија од осамдесетих година прошлог века са појавом телевизијских канала које су 24 сата емитовале вести. У таквом окружењу, које су нови електронски медији додатно убрзали, веома је важно направити разлику између права јавности да зна и права јавности да зна што више (без обзира колико то лично било) и то што већом брзином, односно највећом могућом брзином коју технологија омогућава.

Могућност повреде приватности и личних финансијских података приликом електронских и онлајн плаћања још увек су велика и представљају велики проблем у масовнијем прихватању оваквог начина куповине дигиталних медијских производа. Фидлер нуди два начина решавања овог проблема – кодирање, односно шифровање података који се шаљу и принцип физичке идентификације који би подразумевао отиске прстију, снимак гласа или скенер мрежњаче као начин идентификације. Међутим, за развој овог другог Фидлеровог принципа ипак треба сачекати још неколико генерација личних дигиталних технологија које ће се производити са опремом која омогућава овакве начине заштите.

Могућност контролисања телевизијских канала која ће бити доступни деци помоћу уградње такозваног V чипа (скраћеница од viewer control или violence control) требало би искористити и за контролисање приступа дигиталним садржајима онлајн. Блокирање програма на основу њиховог категорисања, односно рангирања индекса насиља, сцена секса и сл., може имати међутим и негативне последице. Док ће родитељи моћи да раде на заштити малолетника од непримерених садржаја,

разне групе могу блокирати садржаје из верских, језичких, политичких или културолошких разлога и тако онемогућити притицање информација помоћу V чипа (односно, нове врсте дигиталног цензорског уредника).

Смањење наплате за коришћење или пренос садржаја у зависности од сврхе у коју се користе још су једно од поља у којима се може вршити манипулација. Наиме, иако се се данас наплата слања материјала врши према количини материјала (у битовима) и брзини протока тог материјала од пошиљалаца до прималаца, један од модела наплате који је сасвим могуће развити у будућности јесте систем наплате према категорији информације која се шаље. Тако месечни рачун за 5GB download-а и 2 GBN upload-а не би био 10 еура, већ би зависио од рангирања информација које су прошле кроз мрежу и њихове намене коришћења. Тако би се комерцијални видео записи наплаћивали по једној тарифи док би коришћење финансијског извештаја једне организације у сврхе научно истраживачког рада било тарифирано по другом критеријуму. Међутим, све док се не успостави јасан критеријум за разликовање типова информација и њихово класификовање овакав модел нема сигурну будућност. Јасно је да је за све ове процесе неопходно усавршити сигурност протока дигиталних финансијских трансакција, односно да је неопходно радити на развоју криптографије или других разноврсних протокола за заштиту.

2. ПРОМЕНА СТАНДАРДА У ОНЛАЈН МЕДИЈИМА

Ричард Крејг каже да иако је професионални новинарски циљ одувек био и остао исти – објавити вест што је могуће брже и тачније, „технологија је из корена променила стандарде по којима процењујемо неколико аспеката вести“ (Крејг 2010, 22). Према њему, кључне промене које су се догодиле у ери глобалног новинарства, изазване напретком технологије, су област правременог објављивања информације, поимање близине и поимање појма истакнутости. Данас, подсећа Крејг, публика очекује тренутно преношење информација, а не неколико сати или дана касније. Но, то је и било за очекивати у свету у којем је Твитер проглашен за медијски сервис године. Појам локалног значаја је у многоме проширен, те се сада све вести у оквиру државе или региона сматрају да су од локалног значаја, а због повећане емисије вести у свим медијима, већи је број и оних који се сматрају славнима.

Ендрју Кин сматра да су глобалност новог медија и његова наводна демократичност угрозили јавни цивилни дискурс, те да „охрабрују плагирање и крађу интелектуалне својине и гуше креативност. Када се рекламе и ПР материјал представљају као вести, губи се граница између стварног и фиктивног. Уместо више комуникација, сазнања и културе, Web 2.0 нам доноси више сумњивог садржаја из анонимних извора, отимајући наше време и играјући на нашу лаковерност“ (Кееп 2008, 17). Говорећи о „култу аматера“, Кин наводи: „Замагљивање границе између публике и аутора, између факата и фикције, између инвенције и реалности доводи до још већег замагљења објективности. Култ аматера је довео до тога да је изузетно тешко направити разлику између читаоца и писца, уметника и спин доктора, уметности и оглашавања, аматера и експерта“. Према њему, резултат је срозавање квалитета информација које примамо. Крајња последица коју види Кин је да све мање оглашивача одлази у штампане медије, јер им је исплативије да свој новац уложе он-лајн, као и да су тиражи штампаних издања новина све мањи, док се број аплодованих и прегледаних снимака на YouTube–у повећава из дана у дан. Ове тврдње

налазе своје упориште на готово свакој онлајн страници, јер се огласи све чешће смештају тако да пресецају текст, односно чине његов део (додуше још увек графички издвојен, односно уоквирен), а све мање се вреднују рекламе које се налазе са леве и десне стране текста. Чињеница је да су ПР и прикривени маркетинг ушли на велика врата у све медије, а нарочито штампане, још пре него што је онлајн постао популаран међу широм публиком, али је онлајн донео додатне начине њихове (зло)употребе.

За тему овог рада, дефинисање ко има право да понесе назив новинара битно је и из законског угла. У Србији, сходно Закону о јавном оглашавању, члан 32, „новинар није дужан да открије податке у вези са извором информације, осим ако се подаци односе на кривично дело, односно учиниоца кривичног дела за које је забрањена казна затвора најмање пет година“. То значи да би у случају довођења лица пред суд, са намером да се издејствује судски налог за откривање, на пример, идентитета извора, мора најпре утврдити да ли је лице које је објавило дату информацију заиста новинар или пак блогер, или грађанин који има склоност према партиципативном новинарству. Јер, закон само новинару даје право чувања информације која се односи на његов поверљив извор. Кроз историју смо виђали предлоге да се овакви проблеми реше кроз лиценцирање новинара (што су неке земље и усвојиле као праксу), али оваква поставка би само створила нови проблем, јер би се на тај начин отворила врата државној цензури и могућности утицаја на независност новинарске професије. Заговорници претходно наведене теорије рећи ће да у демократским земљама постоји установљена и независност судске функције, али да се она ипак на одређени начин лиценцира, односно да је подложна избору, тј. некој врсти утицаја. Ипак, управо на примеру Србије увидели смо колико далекосежне последице може имати неадекватно спровођење избора чланова једне овако важне професије.

Интернет је као створен за брзо дељење података, без времена за добијање писане сагласности аутора за даљу дисеминацију. До сада су се професори права, законодавци и издавачи бавили овим питањем, а сада је део ове одговорности пренет и на медијске посленике, новинаре, који неке од (врло захтевних етичких) одлука морају доносити паралелно са обављањем свог посла (и од њих се очекује да познају правила, добру праксу професије и законе).

У недостатку одговарајуће законске регулативе, можемо се окренути интерним правилницима медијских кућа јер се неретко управо новинарски кодекси и правилници осећају као важнији и обавезујући међу припадницима новинарске струке. Ројтерс је на пример, у свом водичу за новинаре веома прецизно одредио које особе у структури медија могу донети одлуку који ће материјал са интернета бити искоришћен као легитимни извор: “Саветници који раде унутар куће треба да буду консултовани када је год могуће пре него што се употребе такве фотографије и материјали са друштвених мрежа. Само старији уредници могу да одобре коришћење таквог материјала“ (доступно на: http://handbook.reuters.com/index.php/The_Essentials_of_Reuters_sourcing#Picking_up_from_Twitter_and_social_media).² На тај

² Петомесечно истраживање (од марта до јула 2010. године) агенције за истраживање соругht-a Attributor пронашло је преко 400.000 неауторизованих копија интернет новинских чланака. Како преноси journalism.co.uk, нелиценциране копије он-лајн вести нађене су на преко 44.000 сајтова на интернету. Истраживање је понудило могућа решења оваквог кршења ауторских права: обавештавање о проналажењу копираног садржаја (послато прекршио-

начин се не само чува кредибилитет медијске куће, већ се и обезбеђује да материјал који нема свог оригинатора или који је можда чак и илегално (крађом) постављен на интернет, или који је могуће чак и лажан, не заврши у датом медију.

Ројтерс такође упозорава своје новинаре да морају бити веома обазриви када је у питању објављивање личних ставова на друштвеним мрежама, јер се такви ставови, осим уколико се експлицитно од њих не ограда, могу приписати медијској кући. Сличан потез направио је и Вашингтон пост који је у сету правила који се тичу понашања на друштвеним сајтовима, навео да репортери не треба да изражавају своје политичке ставове, јер то може да угрози неутралност листа који свој кредибилитет види као једну од најважнијих основа за опстанак новина. Друштвене мреже, односно њихова масовна примена довели су до тога да се полако губи граница између приватног и професионалног, те да се јавља потреба да стварањем једне врсте новог бонтона за новинаре када је реч о овом домену. Наравно, новинари запослени у редакцијама могу упитати где је граница – да ли је у реду ако назначе да је њихов профил приватан и да ли онда могу постављати своје политичке, расне, етничке и остале врсте коментара, да ли могу да се укључе у дискусију која није на интелектуалном нивоу новина у којима су запослени, да ли могу делити са својим онлајн пријатељима фотографије са летовања итд, да ли смеју додати свој тајни извор информација у пријатеље на Фејсбуку... Новинарски посао је великим делом јавни посао, па би се могло рећи да су новинари и јавне личности, за чији су посао од суштинске важности транспарентност и поверење. Обе ствари се веома лако граде и губе на мрежи. Суштинско питање је да ли би новинар био спреман да свој коментар са Facebook–а одштампа у новинама за које ради? Ако не би, зашто је спреман да то уради у електронском медију где такође има његових читалаца?

3. БАЛАНСИРАЊЕ ИЗМЕЂУ ЕТИКЕ И ПРАВА

Наравно да основна етичка начела из старих медија важе и у новинарству на интернету, те да је неопходно да се на крају писања сваког текста новинар пита да ли је испунио своју професионалну обавезу, да ли је искључио личне преференције и мотивације, да ли је саслушао обе стране (или више њих), да ли је проценио тачност свих информација до којих је дошао, да ли је деловао морално у сакупљању података, као што мора да размотри могуће последице својих дела. Једно веома важно правило које чини се новинари онлајн медија често заборављају да је тачност пренете информације најважнија новинарска светиња, те да брзина преноса информације никако не може преузети примат уколико се коси са првобитним принципом.

У почетку је постојала опасност да интернет новинарство постане прибежиште за све оне информације које новинари немају храбрости, или законског основа да објаве у традиционалним медијима. Један од примера је случај бившег америчког председника Била Клинтона и Монике Левински, који се захуктао тако

цима) и захтев за уклањањем копираног текста из резултата претраге (послат претраживачима). 75% сајтова који су добили овакве дописе одлучило је да се повинује захтевима подносилаца и није било потребе за позивањем на закон о ауторским правима (доступно на: <http://www.journalism.co.uk/news/six-month-us-study-finds-more-than-400-000-articles-illegally-republished/s2/a541479/#>, посећено 4. 3. 2014.

што је Мет Драц, због тога што је Њузвик одлучио да сачека са објавом информације, послао информацију о овом случају у свет преко интернета. Сличан је случај био и са енглеским министром, његовим сином и афером око диловања дроге, када су енглеске новине одлучиле да идентитет министра остане под велом тајне (тачније под псеудонимом Цек Стро), док су корисници интернета готово од првог дана знали идентитет умешаних особа. Опасност се огледа и у томе што публика често сматра да су онлајн медији више жути од оних штампаних, да лакомисленије преносе недовољно проверене информације. Неки сматрају да је то због клизећих рокова и такмичења са конкуренцијом која никада није била овако интензивна. „Сматра се да онлајн извештачи толико очајнички покушавају да остваре циљ да су у стању да доведу у опасност свој професионални кредитилет“ (Rosenberg, Geldman, 2008, 18). Росенберг и Гелдрман сматрају да већина грешака које настају у новинарском послу настају због брзине, те да „окретање бројчаника (један корак) у назад једноставно није уткано у ДНК електронских медија“ (исто).

Де Берг (2007, 189) нас подсећа да „иако се у сајбер простору не поштују државне границе, што ствара тешкоће око примене и одређивања надлежности, погрешно је претпоставити да у њему закони не важе. 'Виртуелно друштво' омогућило је новинарима истраживачима да за обављање свог посла развију бројне алате, али их није ослободило обавезе према законима о клевети“. Говорећи о предностима које је интернет пружио новинарству, Крејг (2010, 23) каже да „са огромним могућностима да своје приче надалеко преносе, новинари у данашње време имају много већи утицај него икада раније“. Овај повећан утицај, у свету професионалног новинарства, подразумева и много већу одговорност, коју новинари морају имати према својој све већој и све више и боље информисаној публици.

Још један етички проблем који се јавља онлајн тиче се рекламе и (не) постојања њихове границе у односу на вести. Истине ради, телевизија у последњој деценији такође све више ублажава границу између огласног и информативног садржаја, па смо тако све више сведоци да се појављују спонзори временске прогнозе, спортских преноса и коментара, филмског програма, ауторских емисија, али да се дешава и да у току вести или емисија у једно од углова екрана „извири“ на неколико секунди лого спонзора са његовом поруком или да пак стоји на екрану током целог емитовања филма или документарне емисије. Простор који заузимају рекламе у онлајн медијима је најчешће на врху странице (веома често код наслова текста), лево и десно уз маргине, а у скорије време и након лида, или у средини текста, што чини да је реклама практично саставни део информације. Губи се граница између коментара и вести, што је тренд који су додуше, започели и претходни медији. С обзиром да су аналитичари утврдили разноврсним тестовима да око посетиоца сајта намерно избегава десни вертикални део екрана на којем су најчешће смештене рекламе, оглашивачи су почели да плаћају за банере који су уметнути у текстове, што додатно доводи у питање објективност и независност садржаја.

Овакву праксу налазимо и у највећим светским медијима, и при томе уредници ових медија веома чврсто бране своје поступке. Тако је на пример, крајем деведесетих година прошлог века, Њујорк Тајмс поставио линк „куповина онлајн“ на дну сваке своје он-лајн странице која је садржала приказ, односно критику књиге. Тај линк, који је водио на сајт Barnes&Noble, оглашивача Тајмса, био је наравно облик маркетинга. Тајмс, не само што је наплаћивао то што је линк постављен на ову страницу, већ је инкасирао додатни новац сваки пут када би посетилац кликнуо

на овај линк. Ово је наравно изазвало разне реакције у јавном мњењу и могла су се чути питања попут оних да ли Тајмс пише критике само оних књига које његов спонзор процењује да вреди промовисати у јавности и где је граница инкорпорирања комерцијалног садржаја у садржај вести.

Скепса према интернет изворима и материјалу који је пласиран на мрежу, постоји како међу конзументима информација, тако и међу стручњацима, од којих су неки изградили имена у доба златног доба истраживачког новинарства у штампи. На пример, Даниел Елсберг, чувен по објављивању Pentagon Papers–а, испрва није желео да се прикључи организацији WikiLeaks (иако је WikiLeaks учинио управо исто што и он, само 40 година касније – у електронском окружењу), сматрајући да сајт не може реално да обезбеди изворе информација и њихов идентитет заштити од владиних агенција и шпијунских организација.

Како ауторска права штите само форму дела, а не и идеје које се у њему налазе, такозвано сору–paste новинарство је санкционисано законом, али не и преузимање информације од других медијских кућа/аутора без навођења порекла материјала. На интернету се последњих година развијају сервиси који могу помоћи ауторима али и генерално медијској индустрији у идентификацији плагирираних садржаја. Тако, на пример, www.plagiarismchecker.com омогућава проверу документа, делова докумената (или на пример реченице), али и веб сајтова.

ЗАКЉУЧАК

Док се не устале етичка правила створена само за ново, електронско окружење, новинари онлајн медија дужни су да поштују стара правила игре која су поставиле њихове колеге из штампаних медија, радија и телевизије. Домаћим редакцијама недостаје и изучавање примера из праксе који могу новинарима помоћи у решавању њихових етичких дилема. Поред примера који се готово свакодневно појављују у инострану, али и у домаћој штампи, и који би требало да буду разматрани и на колегијумима и на тренинзима за новинаре, могу се користити и бројне онлајн архиве са различитим примерима етичких и законских дилема које су новинаре последњих неколико деценија окупирале. Један од таквих сајтова је и сајт школе за новинарство Универзитета у Алабами, који поседује драгоцену збирку текстова у којима бивши и садашњи новинари и уредници износе етичке дилеме које су имали у конкретним случајевима и објашњавају своје одлуке и поступке, дајући морална објашњења и правне идеје водиље које су их и довеле до финалних потеза. Ахрива је веома добро структурирана, те подељена по поглављима, тако да се могу наћи текстови о случајевима када полиција наређује задржавање објављивања текста, преко претњи самоубиством кључног извора у чланку, до ситуација када је редакција један од субјеката истраживачког текста.

Широко или пак превише уско постављање слобода у овом домену може имати далекосежне последице. У првом случају злоупотреба ауторских права и нејасна дистинкција поседовања одређених интелектуалних својина, а у другом спречавање циркулисања иновација и креативности одражавале би се на многе области у друштву. Стога је неопходно балансирати заштиту дела аутора и потребе да се одређена знања деле у дигиталном добу, имајући при томе у виду да се губи јасна дистинкција између раније чврсто постављених улога – произвођача медијског садржаја и конзумента медијског садржаја. Напредак технологије је такође довео до

радикалне промене у могућностима за репродуковање, дистрибуцију и контролу објављивања информација. Информације у дигиталном облику једноставно маме на даљу дистрибуцију, тако да некадашњи природни штит од репродукције дела – цена копирања (финансијска, временска и људска) сада спада на нулу или близу ње. Постаје све теже установити границу у свакодневном животу – шта је легално, а шта забрањено и то захтева добро познавање домаће и међународне легислативе. Чак и солидна информисаност о легислативи не мора да буде од велике помоћи, јер док се мрежа простире глобално, закони су углавном национални и понекада је тешко одредити у ком случају се које одредбе примењују.

Јасно је да није лако доћи до правног устројства интернета, и то чак две деценије након почетка његовог масовнијег коришћења. Највећи проблем интернет задаје владама и њиховом покушају да га на неки начин поставе у правни оквир, због своје децентрализованости и интернационалне распрострањености. Он, када је то погодно неким његовим корисницима може представљати у свету информација исто што представљају и off-shore рачуни у свету трговине. И владе тим поводом могу учинити готово исто што и поводом off-shore рачуна међународних компанија – веома мало. Нека од основних правила добре праксе и правилног понаша онлајн поставила је још 1994. године Вирџинија Шеј сажимајући то у 10 правила нетикеције, од којих прво гласи – *Не заборавите људе* (са друге стране екрана су људи и то не треба заборавити никада).

ЛИТЕРАТУРА

- Bubonjić, Mladen. „Zablude o Internetu bez granica.“ *CM: časopis za upravljanje komuniciranjem* 4, 12 (2009): 127–141.
- Winseck, D. *Society Illusions of Perfect Information and Fantasies of Control in the Information. New Media Society*, 2002. Доступно на: http://handbook.reuters.com/index.php/The_Essentials_of_Reuters_sourcing#Picking_up_from_Twitter_and_social_media.
- Goldsmith, Jack and Tim Wu. *Who Controls the Internet? Illusion of a Bordless World*. New York and Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Де Берг, Хуго. *Истраживачко новинарство*. Београд: Clio, 2007.
- Deuze, Mark. *The Web and its Journalisms: Considering the Consequences of Different Types of Newsmedia On-line*. London: New Media & Society, 2003.
- Doukidis, Georgios, Nikolaos Mylonopoulos, and Nancy Pouloudi. *Social and Economic Transformation in the Digital Era*. USA: Idea Group Publishing, 2004.
- Жакет, Дејл. *Новинарска етика – морална одговорност у медијима*. Београд: Службени гласник, 2007.
- Јанићијевић, Јасна. *Комуникација и култура – са уводом у семиотичка истраживања*. Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2007.
- Keen, Andrew. *The Cult of the Amateur: How today's Internet is killing our culture*. USA: Doubleday, 2008.
- Крејг, Ричард. *Онлајн новинарство*. Београд: Clio, 2010.
- Rosenberg, Howard. Geldrman Charles. *No Time to Think: The Menace of the 24-Hour News Cycle*. New York and London: Continuum International Publishing Group Ltd., 2008.
- Trager, Rober and Donna Dikerson. *Freedom of Expression in 21st Century*. USA: SAGE, 1999.
- Фидлер, Роџер. *Mediamorphosis*. Београд: Clio, 2004.

**ADVANTAGES AND LIMITATIONS OF THE ONLINE
MEDIA SPACE REGULATION**

Summary: *Deuze's liquid journalism, which includes the information in the form of weightless goods or services, introduces anew to the media scene the issues of intellectual property, copyright, changes to the concept of ideas and ethics ownership, problems in regulation of this segment of the media industry and the applicability of national legislation to the global media, i.e. the global product, without compromising the freedom of the press. The analysis in this paper will also focus on a switch of ideas and creativity holders, which may range from individuals to the legal entities or may bring more and more often to the phenomenon of the court shopping. At the same time, the advancement in technology facilitates the (illegal) distribution of digital information, eliminating the former natural shield – price of the reproduction after the first copy.*

The copyright law protects the form and not the content of the work, which represents a particular problem, regarding the fact that the form is the least stable and the most liquid part of the information in a four-screen world. In domestic law, not recognising journalistic text as a copyrighted work, unlike journalistic photograph, represents an additional problem in protection or collection of the content. The applicable law on electronic communications also fails to recognise the producers and distributors of the online media content, which allows an arbitrary action in network publishing.

It is necessary to clearly organise the online media zone, which is shown by a large number of hacker attacks, various types of online abuse, increase in the number of Missionary Church of Kopimism members, as well as by a drop in the time the media gets to verify the information. Therefore, this paper considers the possibility to control the content on the Internet, in the tradition of the V-chip, and the possibility to introduce charging of content transmission depending on the purpose of use, instead of payment by the amount of content material and flow rate.

Key words: *journalism, media, Internet, law, protection, content.*

ИНТЕРНЕТ И СЛОБОДНА РАЗМЕНА ИНФОРМАЦИЈА – ПРАВНИ АСПЕКТИ

УДК 347.78:004.738.5

Драган Прља

Институт за упоредно право, Београд
dragan@prlja.info

Сажетак: Интернет је променио свет у коме живимо. Никада раније информације и ауторска дела нису били толико доступни, али никад до сада није било толико злоупотреба ауторских права. Постојећа правна регулатива чији је основни циљ да заштити ауторска права није у складу са бројним захтевима за отклањање препрека у слободној размени информација и даљем креативном стваралаштву. У тражењу адекватних решења која ће помирити потребу слободне размене информација и потребу заштите ауторских права на интернету јављају се разне врсте лиценци од којих су данас најприхватљивије лиценце отвореног садржаја, односно лиценце креативне заједнице (Creative Common Licenses).

Кључне речи: интернет, интелектуална својина, ауторска права, лиценце отвореног садржаја, лиценце креативне заједнице.

1. ИНТЕЛЕКТУАЛНА СВОЈИНА И ЈАВНИ ДОМЕН

Под појмом *интелектуалне својине* означавамо стваралаштво ума, креативна дела (проналаске, књижевна и уметничка дела, симболе, имена, итд.). Интелектуална својина није конкретно, материјално власништво над неким предметом, већ право односно скуп овлашћења које правни поредак земље признаје носиоцу права интелектуалне својине. Ова права имају аутори, проналазачи и остали носиоци права интелектуалне својине. Интелектуална својина је уникатна и она је плод личне креативности и иновативности. То може бити било која кативност из било које области живота: проналазак из било које области технике, име под којим се продаје производ или нуди услуга, песма, слика, филм, и сл. Скоро у сваком појединачном случају, интелектуална својина стимулише напредак, трансформишући друштво и додајући вредност нашем животу.¹ Интелектуална својина се дели на две категорије: индустријску својину и ауторско право.

Индустријска својина обухвата патенте за проналаске, жигове, индустријски дизајн и географске ознаке и ознаке порекла, и топографију интегрисаних кола.

¹ Заштита интелектуалне својине у Србији. Доступно на: <http://www.poslovnazena.biz/poslovanje/zastita-intelektualne-svojine-u-srbiji-1-1186>.

Ауторско право укључује, али се не ограничава, на књижевна дела (као што су романи, поезија и драме), научна дела (монографије, чланци, предавања), филмове, музичка дела, уметничка дела (као што су цртежи, слике, фотографије, кореографије, скулптуре, итд.), референтна дела, новине, рекламе, мапе, техничке цртеже, компјутерске програме, базе података, и архитектонски дизајн.² Ауторско право се прво штитило у штампарској индустрији, а касније се проширило и на сва остала ауторска дела. Израз ауторско право карактеристичан је за европско право. У англосаксонском праву се користи израз *копирајт* (енг. *copyright*) Основна разлика између ова два израза је у томе што је ауторско право у суштини лично право аутора базирано на вези између аутора и његовог дела, док се копирајт стриктно односи на дело као такво.

Питање јавног домена (енг. *public domain*), односно јавног власништва је једно од најчешће расправљаних питања у вези са интелектуалном својином.

Данас јавни домен означава *јавно власништво* интелектуалне својине. То је правни институт англосаксонског права и означава знање и иновације у односу на које ниједна особа, или други правни субјект не може (или не жели) да успостави или одржава власничке интересе. Оваква ауторска дела и иновације чине *део општег културног и интелектуалног наслеђа човечанства* које у принципу свако може да користи или искоришћава (Јавно власништво; доступно на: <http://sr.wikipedia.org/>).

У историјском смислу јавни домен је предходно заштити интелектуалне својине. Прво су сва културна и научна дела представљала јавни домен, па се тек развојем штампарске индустрије и тржишта доносе правни прописи о заштити ауторских права. Појам јавног домена уобличен је крајем 19 века. Виктор Иго, француски књижевник, 1878. одредио је два главна обележја јавног домена прво да дело након што га аутор објави није више једино његово власништво већ припада и људском духу, постаје *друштвено јавно добро*, и са друге стране сигурна судбина дела је да једног дана постане јавно добро. Бернска конвенција из 1886. позива се на јавни домен коме припадају дела која немају више ауторско правну заштиту (Dusollier 2010).

Јавни домен као аргумент користе критичари садашњег система заштите интелектуалне својине. Питањем јавног добра бави се Светска организација за интелектуалну својину, као и многи политичари и владе. Многи пројекти дигитализација културног наслеђа базирају се на јавном домену – јавном власништву (Dusollier 2010).

Никаква дозвола није потребна да би се користитио или копирао, односно дистрибуирао материјал који је део јавне својине без обзира на сврху или намену како приватну тако и комерцијалну (индустријску). То се можете чинити потпуно бесплатно, без плаћања права на коришћење, трајни, или привремени закуп лиценце и слично.

Јавни домен се може дефинисати и као супротност разним облицима заштите интелектуалне својине, јавни домен стоји на супрот заштићеним робним маркама, патентима и слично. За материјал под “јавним власништвом” нема закона који га чува од коришћења од стране чланова друштва. Може се рећи да материјал који је предмет јавне својине служи као *основ за нови креативан рад*.

Приликом дефинисања појма *јавног власништва* односно *јавне својине* може се рећи да да је то оно што припада свим људима. Приликом коришћења дела који је део јавног домена нисте чак ни у обавези да се позивате на оригиналног ау-

² Закон о ауторским и сродним правима (Службени гласник РС, бр. 104/2009, 99/2011).

тора, иако се то сматра учтивим и фер односом. Међутим, треба имати на уму иако је дозвољена креативна употреба дела у јавном власништву, као и његово, мењање, унапређивање и/или инкорпорација у друга дела, то не значи да и ново дело које може настати том приликом представља јавну својину, оно може да садржи и делове који спадају под домен заштите ауторских права, то јесте може бити власништво аутора који га је створио, те уколико није јасно назначено да и то ново дело аутор ставља у јавно власништво треба предпоставити да постоје нека задржана права.

Ауторска права централну пажњу поклањају експлоатацији рада, али никада не регулишу сам приступ и употребу дела док је код јавног домена у првом плану могућност интелектуалног приступа делима у јавном домену. (Dusollier 2010)

Јавно добро је генерално дефинисано као материјал који не подлеже заштити ауторских права или је материјал коме су ауторска права истекла, престала да важе. Јавно власништво упућује на потпуно одсуство ауторске заштите дела, односно на интелектуалну својину која није контролисана од стране неког.

Материјал, рад декларисан као јавни домен или власништво се може сматрати делом “*јавног културног наслеђа*”, сваки члан друштва се подстиче да га користи за сваку сврху, укључујући копирање, модификовање, унапређење, чак га можете и продати односно користити у комерцијалне сврхе.

Ауторско дело постаје део јавног домена или онда када оригинални аутор дела стави дело на располагање друштву, када се свесно, добровољно и неопозиво одрекне права која му као аутору дела следују, или још чешће када права на копирање и коришћење неког дела истекну, односно када дело достигне одређену старост, или када оригинални аутор, односно носилац права не продужи права која има или их се одрекне.

Ауторска дела и иновације могу се наћи у јавном домену на различите начине:

а. *Изостанком правне заштите* зато што су: креативна дела која су настала пре доношења законске регулативе у овој области (дела Вилијама Шекспира, Лудвига ван Бетовена, Архимедови проналасци, итд.), дела; народне умотворине, традиционални фолклор; дела за које се не може утврдити ко је аутор, некреативна дела која због недостатка креативности не подпадају под заштиту закона о ауторским правима (математичке формуле, судске одлуке, легислатива, интуитивно организоване збирке података, азбучни спискови, резултати претраживања, итд.) (Dusollier 2010).

б. *Истеком правне заштите* зато што је прошао рок. Већина ауторских права има рок трајања и кад прође тај рок дело или патент прелази у јавно власништво. Код патената тај рок је уобичајено 20 година, а код ауторских права је потребно да се испуни више услова. Ти услови су: да је дело објављено пре 1. 1. 1923. или најмање 95 година пре 1. јануара текуће године, да је власник ауторских права умро најмање 70 година пре 1. јануара текуће године, да ниједна држава потписница Бернске конвенције о ауторским правима није одредила трајна ауторска права на одређеном делу, да САД и ЕУ нису донеле правни акт о продужењу трајања ауторских права.

в. *Одрицањем од правне заштите*. Законом о ауторским правима САД сва дела створена од стране Владе САД стављају се у јавно власништво. Поједине институције и аутори могу се одрећи правне заштите и пренети своја дела у јавни домен уз помоћ рецимо ГНУ лиценци за слободну документацију, лиценце слободног софтвера, “*copyleft*” лиценци, “*Creative Common 0*” лиценце. У случају када је аутор дела свесно, добровољно и неопозиво ставио своје дело у јавни домен, он се одрекао свих права које је имао над тим делом и не може их касније (у случају да

процени другачије) опозвати, односно повратити права над дотичним делом. То значи да је у моменту стављања дела био свестан да ће се његово дело моћи користити без икакве накнаде, од било кога и на било који начин. На пример аутори дела који су своје радове стављали у јавно власништво пре 20–30 година вероватно нису могли ни да предпоставе да ће се њихова дела користити у медијуму као што је интернет и на начине и у сврхе у које се користе. Препоруком Унеска из 2003 године која се односи на универзални приступ сајбер простору у оквиру дефиниције јавног домена укључују се и јавни подаци и званичне информације које стварају владе и међународне организације и добровољно им омогућују приступ (Dusollier 2010). Практично може се рећи да материјал који је декларисан лиценцом “јавно добро” заправо материјал са нултом лиценцом. Одричање од садашњих и будућих ауторских права могуће је на основу правних прописа америчког законодавства, које регулише “јавни домен”. У нашем праву таква могућност преноса свих ауторских права или одрицања од свих ауторских права не постоји (доступно на: <http://creativecommons.org.rs/faq>).

Значај постојања јавног домена је велики из више разлога: образовног, демократског, економског и слободне конкуренције. Та улога је једнаког значаја као и улога постојања ауторских права, јер омогућује културну разноликост, слободу стварања, иновације, развој културе и науке. Снажан и јак јавни домен у култури и науци омогућава стварања културног блага човечанства и доступност тог блага свима. То је основни покретач друштвеног и економског развоја и штити од приватизације, присвајања и представља баланс у односу на постојање искључивости интелектуалне својине (Dusollier 2010).

Велику претњу јавном домену представљају покушаји стварања дигиталних монопола уз помоћу технолошких метода ограничавања приступа дигиталним садржајима.

Управљање дигиталним правима (Digital Rights Management – ДРМ) (више у: Спасић 2011, 186–198) представља термин који покрива неколико различитих система и механизма *глобалне контроле садржаја*. Другим речима, ДРМ је би требало да озакони системе контроле који омогућавају потпуно контролисање дигиталних садржаја, било која употреба да је у питању. Рани пример ДРМ–а су криптовани ДВД садржаји који су кодирани одређеном енкрипцијом чији је кључ у власништву ДВД форума и држи се у тајности, па произвођачи ДВД плауера морају потписати одређене уговоре како би могли да репродукују криптовани ДВД садржај. Ово је само један од примера како ДРМ прописи онемогућавају слободну размену сарцаја, па се често може чути да би скраћеница ДРМ требало да означава Digital Restrictions Management (Јелић 2006).

2. ИЗАЗОВ ТРАДИЦИОНАЛНОМ КОНЦЕПТУ АУТОРСКИХ ПРАВА

Дуго се није доводио у питању концепт ауторског права, али са појавом и развојем нових информационих технологија и интернета концепт ауторских права почиње да се значајно мења, односно да добија алтернативу у виду отвореног приступа информацијама.

У другој половини деведесетих година упоредо са развојем информационих технологија развијала се и идеје стварања софтвера отвореног кода, односно бесплатног софтвера. Аутори оваквог софтвера омогућавали су другима да софт-

вер: бесплатно користе, приступају изворном коду, дистрибуирају, и да га унапређују, односно мењају (Dusollier 2010).

Комисија Европске уније 2007. установила је лиценцу за бесплатан софтвер односно софтвер отвореног кода под називом “The European Union Public License” (ЕУПЛ). Званична верзија ове лиценце доступна је на 22 званична језика ЕУ. Данас у свету постоји преко 100 различитих лиценци та бесплатан софтвер, односно софтвер отвореног кода (доступно на: <http://www.osor.eu/eupl>).

Појава копилефт (енг. Copyleft) лиценце и лиценце отвореног садржаја (Open Content License) указују на потребу радикалне променом међународне постојеће регулативе ауторских права у циљу стварања фундаменталних права на фер и јавну употребу у дигиталном свету. Копилефт и Лиценце отвореног садржаја стварају само субкултурална острва слободне употребе и дистрибуције радова у оквиру великог мору не-слободне медијске културе (Liang 2004).

Идеја о стварању софтвера отвореног кода временом се сасвим очекивано проширила и на остала ауторска дела. Ова идеја стварања слободног софтвера, односно отвореног садржаја, која се појављује са настанком дигиталног света радикално мења концепт ауторских права. Насупрот идеји о генијалном аутору који своје дело штити ауторским правима и другима омогућава само да буду пасивни корисници супротставља се идеја о аутору који жели да омогући крајњем кориснику да постане коаутор, односно да може софтвер или друго дело да копира, мења, унапређује. Тако да те нове дигиталне слободе, нова дигитална култура омогућава обичном кориснику, обичном човеку да постане коаутор, да створи нову вредност, ново уметничко, књижевно или друго дело. Овакав модел фундаментално мења традиционално схватање ауторских права. Основа ове нове идеје је да стваралаштво почива на креативној употреби постојећих дела у јавном домену. Део ове нове идеје је и сарадња десетина или стотина аутора у стварању једног новог дела. Нека дела као што су рецимо велике енциклопедије могуће је створити само сарадњом великог броја аутора широм света. Дobar пример како се на основу постојећег ауторског дела уз помоћ креативности ствара ново ауторско дело је хип хоп музика. Многе новостворене културне вредности заправо су засноване на копирању већ постојећих ауторских дела. Дизајнирање нових медија, рецимо на интернету, засновано је у великој мери на копирању постојећих фонтова, скриптова, алата, итд. Насупрот класичне идеје о ауторском праву које онемогућава даље коришћење и измену ауторског дела стоји идеја сарадње у стварању на бази *слободне размене информација у дигиталном свету*. Пасивни корисници ауторских дела постају креативни сарадници који непрекидно обогаћују јавни домен доступан свима. Јавни домен представља заједнички ресурс који је доступан свима и који се може користити без потребе добијања било каквих одобрења и дозвола. Нешто слично улицама, парковима, игралиштима, који су у јавном домену и сви их могу користити (Liang 2004).

Енормним повећањем брзине протока информација и доступности ауторских дела у свим облицима довело је у несразмеру класичан концепт ауторских права са потребом постојања јавног домена и могућности доступности знања, као и могућности стварања новог знања као јавног добра проистеклог из јавног интереса.

Пуно је разлога за омогућавање приступа ауторском делу као отвореном садржају. Неки од тих разлога су:

а. Аутори који још увек нису постали познати желе да се што већи број људи упозна са њиховим делом, односно желе да га популаришу како би изградили своју репутацију. На тај начин се могу обезбедити нови наступи, нови спонзори, итд.,

б. Избегавају се посредници, дистрибутери и омогућава се директан контакт са ауторима,

в. Аутори који дела не стварају да би зарадили већ из других разлога да би ширили своје идеје,

г. Идеја отвореног садржаја омогућава да се и заради тако што се академској заједници и непрофитним организацијама може омогућити слободан приступ, а задржавају се права на комерцијалну употребу дела,

д. Непознати аутори могу своја дела понудити као потпуно слободан садржај, а понудити онима који то желе да дају донације онолико колико желе,

ђ. Аутори који дела објављују на класичан начин, рецимо у штампаним медијима, ако истовремено објаве своје дело и на интернету као отворени садржај обично тако поспешују продају свог штампаног дела, јер омогућавају купцима да се са њим упознају пре куповине,

е. Неки од аутора су привучени идејом интелектуалне сарадње, односно идејом идеализма и њихов број на интернету није мали, и

ж. Многи аутори финансирани су за свој рад из јавних средстава, па је логично да њихова дела буду доступна као јавно интелектуално добро (Liang 2004).

3. ЛИЦЕНЦЕ ОТВОРЕНОГ САДРЖАЈА

Нове идеје о слободном софтверу, слободном приступу информацијама добиле су и своје конкретне облике у разним лиценцама отвореног садржаја које су требале да представљају средства остваривање заједничког циља проширења дела доступних у јавном домену. Ако је аутор одлучио да омогући приступ свом делу као отвореном садржају сам аутор доноси одлуку о типу лиценце који жели да изабере, а којом ће прецизније дефинисати која права жели да задржи. Наравно прва претпоставка давања лиценце отвореног садржаја је да аутор има важеће ауторско право како би могао своје ексклузивна права пренети на друге. Без одобрења аутора у оквиру одређене лиценце није могуће користити дело, односно оно се налази под пуном заштитом ауторског права. Све лиценце отвореног садржаја у ствари одређују које су слободе у односу на дело дозвољене. Нека права су заједничка за све лиценце отвореног садржаја, као што је то право на копирање, док су друга везана само за одређену врсту лиценци, као што је на пример прерада дела. Свако дело које је створено на основу постојећег дела је прерађено дело. Основна разлика између различитих врста лиценци отвореног садржаја је баш у томе како решавају питања везана за новонастало прерађено дело. Код ГНУ лиценци захтева се обавезно да дело које је прерађено на основу дела које је под ГНУ лиценцом мора бити лиценцирано под ГНУ лиценцом. То заправо значи да када неко има прилику да користећи дело које је под лиценцом отвореног садржаја и на бази њега створи прерађено дело не може то дело сада учинити недоступним, већ га мора лиценцирати као отворени садржај. На овај начин се онемогућава да то ново прерађено дело изађе из јавног домена, када је већ настала на основу дела које је у јавном домену. Питање могућности контроле прерађених радова на основу лиценце најважније је питање лиценци отвореног садржаја. Још једно јако важно питање лиценци отвореног садр-

жаја је питање коришћења дела у комерцијалне и некомерцијалне сврхе. Аутор сам одлучује да ли ће дозволити само некомерцијалну или и комерцијалну употребу свог дела. Ако се одлучи да омогући некомерцијално коришћење његовог дела он и даље може на основу свог ауторског права склопити уговор са издавачем и објавити своје дело и остварити економску накнаду. Већина лиценци отвореног садржаја захтевају поштовање стриктне процедуре како би се могло сматрати да је дело лиценцирано под лиценцом отвореног садржаја. Лиценцирање под лиценцом отвореног садржаја нема никакав утицај на право фер коришћења ауторских права. То значи да и онај ко не жели да тражи одобрење аутора, односно да прихвати лиценцу може користити своје право на фер употребу дела у некомерцијалне и образовне сврхе. Карактеристика лиценци отвореног садржаја да имају стандардну клаузулу да не дају никакву врсту гаранција, што је и очекивано јер се не захтева финансијска надокнада за употребу дела (Liang 2004).

Лиценце отвореног садржаја могу се поделити на основу тога да ли су општег типа као “Лиценце креативне заједнице” ли су намењене за неки одређен медиј, као што је на пример софтвер или музичка дела. Према природи лиценце отвореног садржаја могу се поделити на оне које промовишу “апсолутне “ слободе са малим ограничењима, и оне које одређују јасна ограничења слобода коришћења дела, као што то чине “Лиценце креативне заједнице” (Liang 2004).

Слободна уметничка лиценца појавила се 2000 године и она је омогућавала копирање, дистрибуцију и прераду дела под условом да је јасно назначена ова лиценца, да је наведен аутор оригинала и да је назначено где се оригинал може пронаћи. Прерађени рад настао на основу ове лиценце остаје у јавном домену и то под Слободном уметничком лиценцом (Liang 2004).

ГНУ покрет и заједница која се створила око идеје слободног софтвера представља једну од првих практичних иницијатива која је уродила плодом омогућавајући људима да слободно користе предности информатичких технологија. Овај покрет је основан 1984. године са циљем стварања слободног оперативног система сличног УНИКС–у. ГНУ General Public Licence (ГНУ општа јавна лиценца) – ГНУ ГПЛ представља свакако једну од најпознатијих лиценци. Настала је за потребе стварања слободног софтвера и његовог правног регулисања. Ова лиценца омогућава четири базичне слободе: слобода коришћења, копирања, модификације и дистрибуције модификованих верзија програма. Поред поштовања слобода корисника, ГНУ ГПЛ је установио принцип који је назван “Copyleft”, што у значи да се, у случају слободног софтвера, он мора дистрибуирати под истим условима под којима је добијен. На тај начин је слобода заштићена у оба смера јер ГПЛ даје слободу и кориснику и софтверу. Едукативни материјал и уметничка дела се такође могу објављивати под условима који корисницима обезбеђују задовољавање у најмању руку елементарних људских права корисника и аутора. Поред лиценце за софтвер, ГНУ пројекат је изнедрио још једну лиценцу која је намењена објављивању документације под називом GNU Free Documentation Licence (ГНУ лиценца за слободну документацију) – ГНУ ФДЛ. ФДЛ је настао за потребе објављивања документације за слободан софтвер и грубо речено омогућава документацији оно што ГПЛ омогућава софтверу. Ова лиценца је једна од најлибералнијих лиценци за писани материјал (Јелић 2006).

ГНУ Лиценца за слободну документацију превасходно је била намењена за документацију која иде уз софтвер. Касније је та лиценца коришћена и за друге са-

држаје, посебно колективна дела (на пример, под том лиценцом је настала Википедија). Овом лиценцом се даје право копирања, дистрибуције, прераде и некомерцијалног и комерцијалног коришћења, али прерађени радови морају бити дати на коришћење под истом ГНУ лиценцом (copyleft).

Лиценце креативне заједнице данас представљају најважнији облик лиценци отвореног садржаја. Њима је предходила Лиценца отвореног садржаја (од 1998. до 2004.) која се инкорпорирала у Лиценце креативне заједнице. Идеја Креативне заједнице је знатно шира од понуде самих лиценци и она се базира на ширењу знања о ауторским правима, јавном домену, слободи говора, итд. “Лиценце креативне заједнице” омогућују аутору да прво изабере да ли жели да заштити своје дело или не, а потом ако се одлучи за неку врсту заштите дела може да бира једну од 6 врста лиценци (Јелић 2006).

4. ЛИЦЕНЦЕ КРЕАТИВНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ (CREATIVE COMMONS LICENSES)

Креативно заједницу, као пројект и организацију, основао је 2001. Лоренс Лесиг (Lawrence Lesig), експерт за питања сајбер права, са главном идејом да, слично као и покрет за слободан софтвер, омогући корисницима основне слободе копирања и дистрибуирања радова заштићених ауторским правима уз помоћ више различитих лиценци које се не односе на софтвер, већ на све друге облике ауторских дела (Dusollier 2010).

Основно питање када се говори о делу које се даје на коришћење широком кругу корисника је начин дистрибуције, односно заштита ауторских права аутора дела. У својим почевима, копирајт је служио као заштита коју је аутор примењивао на своје дело у циљу омогућавања или онемогућавања копирања од стране издавача. Крајњи корисници нису имали превише разлога против, јер се он односио само на издаваче не погађајући конзументе дела које му је подлегало. Развој рачунарске технологије и мрежа је омогућио масовну размену информација и знања. Копирање и дељење књига, музичких садржаја или било чега другог је постало лако и брзо. У том моменту је Цопуригхт постао ограничење и за кориснике, који су све наведене могућности савремених технологија имали у својим рукама. Креативна слобода и могућност несметаног протока информација и знања, на жалост, нису постале цивилизацијске тековине. Издавачки и медијски лобији су искористили копирајт као метод репресије и контроле на уместо да закони штите кориснике и омогућавају им слободан приступ знању, почели су да служе компанијама као средство контроле. Модерна примена копирајта у великој мери одступа од његове иницијалне примене. Уместо контроле издавача од стране аутора, копирајт служи као средство контроле у рукама издавача у оба смера: према корисницима и према ауторима. Слобода је постала резидуална категорија док ауторска права уместо аутору припадају издавачкој компанији за која објављује његов рад (Јелић 2006).

Појављивањем слободних лиценци које су омогућиле стварање слободних садржаја, правила су доведена у службу корисника омогућавајући правну заштиту слободе (Јелић 2006).

Један од покушаја заустављања медијских компанија у остваривању ехтра профита представљају флексибилне лиценце које ауторима враћају право на своја дела која им продуцентске куће у неку руку ускраћују. Лиценце креативне заједнице представљају сет лиценци које ауторима омогућавају брзо и лако објављивање

дела чиме они сами постављају услове коришћења свог дела, уместо медијских компанија које то данас раде (Јелић 2006).

Лиценце креативне заједнице су својим постојањем омогућиле одређену флексибилност у дефиницији услова под којима се дело објављује. Сет лиценци креативне заједнице чини шест лиценци које се разликују по флексибилности, од најслободније до најрестриктивније. Њихова заједничка карактеристика је да корисник има право копирања садржаја. Битна карактеристика лиценци креативне заједнице је и то што ауторима помоћу неколико кликова мишем и одговора на врло тривијална питања обезбеђују правну регулативу за објављивање дела без потребе за сарадњом са медијским корпорацијама (Јелић 2006).

Шест лиценци креативне заједнице су:

а. *Ауторство*. Дозвољава умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

б. *Ауторство – некомерцијално*. Дозвољава умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

в. *Ауторство – некомерцијално – без прераде*. Дозвољава умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

г. *Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима*. Дозвољава умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

д. *Ауторство – без прераде*. Дозвољава умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

ђ. *Ауторство – делити под истим условима*. Дозвољава умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, тј. лиценцама отвореног кода.

Ако се изабере нека од лиценци креативне заједнице, то подразумева и да се у дело унесе дигитални код који ће у оквиру метаподатака омогућити претраживачима да дело идентификују као дело објављено под “Лиценцом креативне заједнице”.

Поред појединаца који користе “Лиценце креативне заједнице” све је већи број и институција, па и влада појединих земаља које се одлучују за коришћење “. Влада Холандије је у марту 2010. године отпочела са коришћењем “нулте Лиценце креативне заједнице” (Creative Commons Zero – CC0) за садржаје веб сите презентација пет министарстава (до краја 2010. биће представљена и остала министарства) помоћу којих ће се промовисати отворена размена информација јавног

сектора. Ову одлуку Холандска влада је донела на основу истраживања Амстердамског института за информационо право (Amsterdam's Institute for Information Law) о употреби “Лиценци креативне заједнице” као лиценци за информације у јавном сектору.³

ЗАКЉУЧАК

Стварање нове дигиталне заједнице непрекидним повећавањем бројем корисника интерента неумитно је условило енергни раст дигиталних информација у свим облицима. Ова појава уздрмала је традиционалне концепте у готово свим областима живота и рада и наметнула је потребу тражења нових решења. Једна од тих области свакако је и област интелектуалне својине, ауторских права и слободне размене информација. Неограничена доступност књижевних дела, научних радова, музичких радова, видео радова, и других ауторских дела у дигиталном облику уздрмала је из темеља традиционални концепт ауторских права. Потреба заштите ауторских права и жеља издавача да што ефикасније заштите дигитална ауторска дела у потпуности је у супротности са жељом великог број чланова дигиталне заједнице да слободно размењују знање и креативне ресурсе који чине опште културно и интелектуално наслеђа човечанства. Низ покушаја тражења правог решења на крају се свео на стварање лиценци отвореног садржаја које нуде ауторима могућност одлучивања у којој мери ће своја дела учинити доступним остатку дигиталне заједнице. На овај начин огромна ризница знања доступног у дигиталном облику постаје и даље свакога дана све већа, али су јасно повучене границе у коју се сврху одређено ауторско дело може користити, а у коју не. Оваку се отклањају дилеме око правних последица које могу наступити коришћењем неког ауторског дела. Најбољи пример ове врсте лиценци су “Лиценце креативне заједнице” које данас прихвата огроман број аутора и институција у највећем броју земаља света. Ове лиценце су прави пример добрих решења у области остваривања слобода и права у дигиталној заједници. Дигитална заједница данас је заједница креативних људи, заједница стваралаца једног јединственог ресурса људског знања. Овај јединствени ресурс свакога дана је све богатији и доступан је свима под једнаким условима као моћна основа за даљу креативност и стваралаштво.

ЛИТЕРАТУРА

- Димитријевић, Предраг. *Право информационе технологије*. Ниш: СВЕН, 2010.
- Dusollier, Séverine. *Scoping Study on Copyright and Related Rights and the Public Domain, Wipo*, 2010. Доступно на: http://www.wipo.int/ip-development/en/agenda/pdf/scoping_study_cr.pdf.
- Закон о ауторским и сродним правима (Службени гласник РС, бр. 104/2009, 99/2011). Заштита интелектуалне својине у Србији. Доступно на: <http://www.poslovnazena.biz/poslovanje/zastita-intelektualne-svojine-u-srbiji-1-1186>
- Јелић Иван. *Заједница у савременом информатичком друштву*, 2006. Доступно на: <http://www.bos.rs/cepit/idrustvo2/tema14/zajednica.pdf>

³ New governmental usage of open licences in the Netherlands and UK (2010). Доступно на: <http://www.edri.org/edriagram/number8.7/open-content-government-uk-netherlands>.

- Liang, Lawrence. *Guide to Open Content Licenses*, 2004. Доступно на: http://media.opencultures.net/open_content_guide/ocl_v1.2.pdf.
- New Governmental Usage of Open Licences in the Netherlands and UK, 2010. Доступно на: <http://www.edri.org/edriagram/number8.7/open-content-government-uk-netherlands>.
- Прља, Драган и Марио Рељановић. *Правна информатика*. Београд: Службени гласник, 2010.
- Прља, Драган, Марио Рељановић и Звонимир Ивановић. *Интернет право*. Београд: Институт за упоредно право, 2012.
- Спасић, Видоје. *Ауторска дела у дигиталном окружењу*. Ниш: СВЕН, 2011.

INTERNET AND FREE EXCHANGE OF INFORMATION – LEGAL ASPECTS

Summary: *The Internet has changed the world in which we live. Never before has information and works of authorship were not as available, but has never before been so much abuse of copyright. The existing legal framework whose main goal is to protect the copyright in accordance with the number of requests for the removal of barriers to the free exchange of information and further creative work. In the search for appropriate solutions to reconcile the need for the free exchange of information and the need for protection of copyright on the internet there are various types of licenses which are today the most appropriate open content licenses, or licenses the creative community (Creative Common Licenses).*

Key words: *internet, intellectual property, copyright, open content licenses, license creative community.*

ИНТЕРНЕТ И КРАЂА ИДЕНТИТЕТА

УДК 343.3/.7:004.738.5

Сања Прља

Универзитет у Београду, Правни факултет
Студент последипломских студија
sanja.prlja@gmail.com

Сажетак: *Глобализација и развој информационих технологија, односно интернета омогућили су значајан напредак у многим областима живота, али су такође омогућили и многобројне облике криминалних активности. Једна од тих активности често присутна на интернету је крађа идентитета, односно један вид преваре корисника интернета. Лопови краду личне податке корисника интернета, а потом уз помоћ тих података и лажног идентитета врше финансијску или неку другу злоупотребу. Корисници којима је украден идентитет врло често нису ни свесни те крађе, па су тако последице по њих још теже. Борба против крађе идентитета подразумева добру законодавну регулативу, добар начин прикупљања доказа и спровођење истражних радњи и брз и ефикасан судски поступак, како би крадљивци идентитета били ухваћени и кажњени.*

Кључне речи: *интернет, крађа идентитета, право, компјутерски криминал.*

УВОД

Развојем информационих технологија и све бржим напредовањем технике дошло је до појаве високотехнолошког криминала.

Високотехнолошки криминал или *cybercrime* што је назив који се употребљава у Сједињеним Америчким државама јесте вршење кривичних дела употребом рачунара или рачунарских мрежа. Овако широко постављена дефиниција омогућава да се покрију различити специфични облици ових кривичних дела (Прља и Рељановић 2010, 48).

Инкриминисање и дефинисање кривичних дела високотехнолошког криминала није ништа ново и државе настоје да уводећи у своје законодавство оваква кривична дела спрече нежељено понашање корисника технологије.

Кривична дела високотехнолошког криминала нужно се разликују од тзв. “класичних” кривичних дела, и то из више разлога. Најпре, она неминовно у готово сваком случају поседују елемент иностраности; у самом делу ВТК је често инкорпорисано још неко кривично дело, које се може извршити и на класичан начин нпр. превара, фалсификовање и сл; коначно, ова дела претпостављају коришћење нових, електронских технологија за њихово извршење. Отуда је реакција законодавца у земљама које су ову групу кривичних дела инкриминисале ишла у правцу дефинисања путем увођења низа нових појмова, до тада непознатих националним правним системима (Прља и Рељановић 2009, 161–162).

Разлог интересовања за крађу идентитета иако је она у Србији још увек у повоју и није инкриминисана као посебно кривично дело, свакако јесте велики број земаља које се увелико боре са извршиоцима овог кривичног дела које наноси огромне штете.

У Сједињеним Америчким државама у 2013. години било је 13,1 милион одраслих жртава крађе идентитета, или скоро 1 жртва сваке 2 секунде, што је значајан пораст у односу на 2012. годину када је у САД–у било 12,6 милиона жртава (State of California, Department of Justice, Identity Theft, доступно на: <http://oag.ca.gov/idtheft>).

У дигиталном добу у коме живимо у вези штете које наступају извршењем кривичног дела крађе идентитета процене варирају. Највише података има из Сједињених Америчких држава, Канаде, Аустралије и Велике Британије. Једна од процена из САД–а указује на то да су штете настале услед крађе идентитета у 2009–тој години износиле 48 билиона долара (Robinson 2011, 26).

1. ПОЈАМ КРАЂЕ ИДЕНТИТЕТА

Да бисмо одговорили на питање шта је то крађа идентитета морамо се прво запитати шта је то идентитет. Идентитет можемо дефинисати као индивидуалне карактеристике које чине ствар или особу тако да их по њима можемо препознати. Идентитет може бити прецизније дефинисан у психолошком чак и у филозофском смислу, али је важно направити разлику између идентитета и идентификације. Док идентитет схватамо као индивидуалне карактеристике које чине особу и на основу којих је можемо препознати, идентификација је практичнија ствар нпр. лозинке које употребљавамо на друштвеним мрежама, лозинке које користимо за отварање поште, бројеви платних картица путем којих плаћамо. Идентификација је процес, скуп радњи које предузимамо, рецимо, да бисмо приступили неком интернет сајту (идентификационо име и шифра која се користи рецимо за приступ банковном рачуну).

Да би се извршила категоризација кривичног дела крађе идентитета потребно је разматрати различите димензије овог проблема. Прво је неопходно проверити да ли је крађа идентитета извршена уз помоћ информационах технологија или не. Крађа идентитета се може извршити и без савремених технологија, фалсификовањем одређеног документа или преваром на други начин. Потребно је утврдити да ли је жртва приликом крађе идентитета био појединац, компанија, државни орган, етничка група итд. Треба утврдити која врста података о идентитету је била предмет крађе, који су се механизми за крађу идентитета користили и наравно какав је циљ крађе био (финансијска добит, наношење штете, шпијунажа, саботажа, тероризам, прање новца, избегавање пореза, корупција, шверцовање наркотика, илегалне имиграције (Robinson 2011, 16).

Баш из тог разлога што је крађа идентитета често повезана са многим другим кривичним делима највећи број земаља на свету у својим законодавствима је настојао да крађу идентитета санкционише кроз низ других кривичних дела везаних за крађу података, кревару, фалсификовање, саботажу, тероризам, прање новца.

Постоји више кривичних дела која се могу извршити са или без употребе рачунара а везана су за идентитет. Она најчешће нису посебно инкриминисана кривична дела у кривичним законима, већ се та недозвољена понашања најчешће чине

ради извршења још неког кривичног дела. Крађа личних докумената (личне карте, пасоша) или прављење лажних најчешће се везује за трговину људима, нарко дилере.

У књизи *Кривична дела високотехнолошког криминала* аутори су издвојили више врста крађе идентитета: коришћење туђих јавних података, коришћење електронских података о активности лица, “продаја” и–мејл адреса и спамовање, коришћење опреме за надзор и обезбеђење.

Изузетно распрострањено у Србији јесте стварање лажних профила на друштвеним мрежама као што је facebook од стране средњошколаца за чију израду се користе јавно доступне фотографије одређених лица, најчешће серија фотографија, где се на израду профила користи део фотографија, а део се користи у чет комуникацији са трећим особама, које треба уверити да је идентите прави. Уколико починилац жртву увери у истинитост својих тврдњи, најчешћи циљ је долажење до информација о личности жртве или трећих особа (личних података, месту пребивалишта, боравишта, радном месту, слика, података о кретању одређене особе). Ово понашање које можемо окарактерисати као неморално, још увек није кажњиво, осим у случајевима када је починилац педофил или силоватељ који овим путем прибавља податке о жртви, па се ова радња може сматрати припремним радњама за извршење кривичног дела силовања, обљубе и сл., али не и кривичним делом крађе идентитета.

Према Закону о крађи идентитета Сједињених Америчких држава (Identity Theft Assumption and Deterrence Act; the Identity Theft Act; U.S. Public Law 105–318) крађа идентитета је дефинисана као сваки акт лица које свесно трансферује или неовлашћено користи, било које име или број, који се може користити самостално или у вези са неком другом информацијом, како би идентификовао одређену особу, у намери да изврши, помогне у извршењу или наведе на неку незакониту активност која представља кршење федералног закона или представља кривично дело према неком закону државе чланице.

Поред термина крађа идентитета можемо срести и термин *фишинг*, који се појављује у различитим изворима. Креиран је 1996. године када су хакери преварно прибављали шифре и корисничка имена на серверу AOL (America online), крадући корисничке рачуне овом провајдеру. Ове крађе датирају од 1990. године када су преварно коришћени бројеви кредитних картица, а средином деведесетих када су противмере провајдера почеле да делују, хакери почињу са крађом корисничких рачуна. Фишинг се у одређеним земљама чланицама ОЕБС–а идентификује са крађом идентитета, а у одређеним разликује. Ипак, као што се може приметити, фишинг представља најчешће коришћену методу или технику при крађи идентитета (Прља, Ивановић и Рељановић 2011, 81).

2. ПРАВНИ ПРОПИСИ У ОБЛАСТИ КРАЂЕ ИДЕНТИТЕТА

Правне инструменте којима се регулише питање крађе идентитета можемо поделити на: међународно правне инструменте и на националне инструменте. Међународно правна регулатива данас је од великог значаја, јер се национална законодавства усаглашавају са међународно правним прописима. За европске земље од изузетног значаја су Директиве које доноси Европска унија. Питање заштите од незаконитог коришћења личних података регулисано је 1995. године Директивом о

заштити података у ЕУ 95/46/ЕЦ.¹ Овом Директивом дефинише се и начин покретања одговарајућих правних радњи у тачно одређеним случајевима када дође до крађе идентитета. Конвенција Савета Европе² усвојена 2001. године о сајбер криминалу правно је обавезујући инструмент који обезбеђује унификацију националних законодавстава у вези са компјутерским криминалом, укључујући кривична дела у вези са аспектима *on line* крађе идентитета.

Веома важан међународни инструмент у борби против компјутерског криминала је и Конвенција Уједињених нација из 2000. године против транснационалног организованог криминала (Палермо конвенција). У овој конвенцији предвиђене су норме које се односе на борбу против крађе идентитета у вези са трговином људима. Конвенција УН о корупцији која је ступила на снагу у децембру 2005. године такође обухвата нека питања која се односе на крађу идентитета (Robinson 2011, 32).

Јасно можемо да разликујемо две групе земаља у односу на инкриминисање кривичног дела крађе идентитета. У првој групи земаља налазе се земље које сматрају да је потребно унети у кривично законодавство посебно кривично дело под називом крађа идентитета. У ову групу земаља обично спадају земље англосаксонског правног система. У другу групу земаља спадају оне земље које сматрају да није потребно у кривичном законодавству дефинисати крађу идентитета као посебно кривично дело и сматрају да је ово кривично дело покривено низом других инкриминисаних кривичних дела као што су: неовлашћен приступ рачунарским подацима, рачунарска превара, фалсификовање и друга кривична дела.

Табела

Упоредна анализа појединих земаља³

Назив земље	Земље које имају посебан пропис о крађи идентитета	Земље које имају релевантне одредбе у кривичним законима
Аустралија	ДА	
Аустрија		ДА
Белгија		ДА
Бугарска		ДА
Канада	ДА	
Кина		ДА
Кипар		ДА
Чешка		ДА
Данска		ДА
Естонија	ДА	
Финска		ДА

¹ Eu Data Protection Directive 95/46/EC of the European Parliament and of the Council of 24 October 1995 on the protection of individuals with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, Official Journal L 281, 23/11/1995

² Convention on cyber crime, доступно на: <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/185.htm>.

³ Neil Robinson et al., *Comparative Study on Legislative and Non Legislative Measures to Combat Identity Theft and Identity Related Crime: Final Report*, (Rand Europe and Time-Lex, 2011.), стр. 41, Доступно на: http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/e-library/documents/policies/organized-crime-and-human-trafficking/cybercrime/docs/rand_study_tr-982-ec_en.pdf

Интернет и крађа идентитета

Француска	ДА	
Немачка		ДА
Грчка		ДА
Мађарска		ДА
Индија		ДА
Ирска		ДА
Италија		ДА
Јапан		ДА
Литванија		ДА
Летонија		ДА
Луксембург		ДА
Малта		ДА
Холандија		ДА
Пољска		ДА
Португал	ДА	
Румунија		ДА
Русија		ДА
Словачка		ДА
Словенија	ДА	
Шпанија		ДА
Шведска		ДА
Велика Британија		ДА
САД	ДА	

У англосаксонским законодавствима кривично дело крађе идентитета је углавном посебно инкриминисано. Пример за то су: САД, Канада, Велика Британија и Аустралија.

У Конгресу САД–а 1998. године усвојен је посебан савезни закон о крађи идентитета.⁴ У том закону крађа идентитета је “свесно преношење или коришћење, без законских овлашћења информација везаних за идентификацију једне особе са намером да се почини или помогне било која незаконита активност која представља кршење савезног закона или представља кривично дело по било ком важећем закону државе или по било ком важећем закону поједине државе.” Поред савезног закона, и поједине државе донеле су своје законе о крађи идентитета.

Држава Тексас има свој кривични закон у оквиру кога је дефинисано кривично дело крађе идентитета под називом преваре или поседовање информација које откривају идентитет. Под информацијама којима се открива идентитет сматрају се: име и презиме и датум рођења, јединствени биометријски подаци укључујући отиске прстију, јединствени електронски идентификациони број, електронска адреса, број рачуна код финансијских институција, телекомуникационе идентификационе информације приликом приступа интернету, број социјалног осигурања, број мобилног телефона, медицинске информације итд.⁵

Канада је крајем 2007. године увела крађу идентитета као посебан облик кривичног дела. Као разлог наведена је околност да постојећи кривични закон не покрива све елементе овог кривичног дела, наиме злоупотреба туђег идентитета је

⁴ U.S. Congress’ Identity Theft and Assumption Deterrence Act of 1998 (Public law 105-318, 112 Stat. 3007-3012).

⁵ Texas Penal Code, Доступно на: <http://www.statutes.legis.state.tx.us/docs/PE/htm/PE.32.htm>

покривена законом кроз фалсификовање или лажно представљање али припремне радње за крађу идентитета, као што су прикупљање, поседовање и промет података за идентификацију не могу бити покривене постојећим кривичним делима (Прља, Ивановић и Рељановић 2011, 121).

Канада је 2009. године изменила свој кривични законик у делу који се односи на крађу идентитета (Robinson 2011, 48). У овом кривичном закону под крађом идентитета се сматра “свесно прибављање или поседовање информација о идентитету другог лица при околностима које би навеле на разуман закључак да постоји намера да се те информације користе да се почини кривично дело које укључује превару или лаж као елемент кривичног дела”. У оквиру овог кривичног дела кажњивим се сматра и преношење, стављање на располагање, дистрибуирање, продаја или нуђење на продају туђих информација о идентитету или поседовање ових информација са намером да се почини кривично дело које укључује превару или лаж као елемент кривичног дела (Robinson 2011, 80).

У Аустралији крађа идентитета није самостално кривично дело осим у Квинсленду⁶ и Јужној Аустралији.⁷ У Великој Британији објашњење за увођење овог кривичног дела дала је Служба за избегавање превара са кредитним картицама (UK Credit Industry Fraud Avoidance Service (CIFAS)) извршиоци остварују финансијску добит са малом вероватноћом да ће бити кривично гоњени (Прља, Ивановић и Рељановић 2011, 121).

Кривични закон Француске изменама из септембра 2000–те године које су ступиле на снагу јануара 2002. године увеле су посебну одредбу о крађи идентитета у члану 434–23. Запређена казна је пет година затвора и новчана казна од 75.000 евра. За постојање овог кривичног дела потребно је да се испуне два услова: прво мора да постоји преузимање имена друге особе и друго крађа идентитета треба да води или да може да доведе до покретања кривичног поступка. Дакле захтева се постојање правне или економске последице за жртву (Robinson 2011, 81).

У Индији се крађа идентитета такође дефинише као посебно дело. Кажњиво је коришћење идентификационих карактеристика другог лица као што су лозинке и електронски потпис. Према чл. 66 ц Закона о информационим технологијама из 2000, а измењеног и допуњеног 2009. године “ко год превари или на непоштен начин користи електронски потпис, лозинку или било коју другу јединствену идентификациону карактеристику било ког другог лица казниће се” (Robinson 2011, 82).

Кривични законик Словеније из 2008. године експлицитно дефинише крађу идентитета као посебно кривично дело у оквиру члана 143 који носи назив злоупотреба личних података. Ово кривично дело постоји “Када неко преузме идентитет друге особе и под њеним имено искористи њена права, на њен рачун стекне имовинску корист или наноси штету њеном личном достојанству.” За ово кривично дело предвиђена је казна затвора од три месеца до три године, а ако га је учинило службено лице злоупотребом службеног положаја или овлашћења максимална казна која се може изрећи јесте затвор чак и до пет година.⁸

⁶ Queensland Criminal Code and Civil Liability Amendment Act 2007, ступио на снагу 2007.

⁷ South Australia Criminal Law Consolidation (“Identity Theft”) Amendment Act 2003, ступио на снагу 2004.

⁸ Kazenski zakonik, Uradni list RS, br.55/08, 66/08, 39/09, 55/09, Доступно на: <http://www.uradni-list.si/1/objava.jsp?urlurid=20082296>

Поред кривично правне заштите постоји и грађанско правна заштита у највећем броју законодавстава. Ако жртва може да докаже да је претрпела штету као нпр. морална штета или штета по углед она у посебном парничном поступку може остварити право на накнаду штете. Већина националних законодавстава, у складу са Европском Директивом о заштити података⁹ предвиђа надокнаду штете наступиле услед противправних радњи починиоца.

Република Србија у свом Кривичном законуку регулише ову област у глави XXVII под називом “Кривична дела против безбедности рачунарских података”. У овој глави у члановима од 298 до 304 обрађена су кривична дела: оштећење рачунарских података и програма, рачунарска саботажа, прављење и уношење рачунарских вируса, рачунарска превара, неовлашћени приступ заштићеном рачунару, рачунарској мрежи и електронској обради података, спречавање и ограничавање приступа јавној рачунарској мрежи, неовлашћено коришћење рачунара или рачунарске мреже и прављење, набављање и давање другом средстава за извршење кривичних дела против безбедности рачунарских података.¹⁰

Поред ове, у Кривичном законуку Републике Србије постоји више других глава у којима су дефинисана “класична” кривична дела. Имамо њихове облике који се могу извршити помоћу информационе технологије и то су: кривична дела против полне слободе, група кривичних дела против интелектуалне својине, кривична дела против имовине, група кривичних дела против привреде, кривична дела против опште сигурности људи и имовине, кривична дела против безбедности рачунарских података, к.д. против уставног уређења и безбедности Републике Србије, к.д. против човечности и других добара заштићених међународним правом. И поред свих ових дела у Кривичном законуку Републике Србије није дефинисано кривично дело крађе идентитета, а због његовог значаја требало би свакако размотрити питања његовог појма, законодавне регулативе и примера који постоје у пракси.

Конвенцију Савета Европе о високотехнолошком криминалу (која је усвојена 2001, а ступила на снагу 2004. године) Србија је потписала 2005, а ратификовала 2009. године. Циљ Конвенције је хармонизација између националних законодавстава када је реч о материјалноправним одредбама у области високотехнолошког криминала; увођење адекватних инструмената у национална законодавства када је реч о процесним одредбама, како би се створила основа за истраживање и процесуирање ових кривичних дела; установљавање брзих и ефикасних институција и процедура међународне сарадње (Прља и Рељановић 2010, 62).

3. ПРАКТИЧНИ ПРИМЕРИ КРАЂЕ ИДЕНТИТЕТА

Крађа идентитета постаје све популарнија међу сајбер криминалцима. Напад се врши на клијенте банака у тз. “мобилном банкарству”. Обично почиње тако што сајбер криминалци шаљу лажне имејлове клијентима, имитирајући уобичајан начин комуникације познате компаније или институције. Такви имејлови обично

⁹ Eu Data Protection Directive 95/46/EC of the European Parliament and of the Council of 24 October 1995 on the protection of individuals with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, Official Journal L 281, 23/11/1995

¹⁰ Кривични законик, (Службени гласник РС бр. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013)

садрже захтев да се кликне на везу и пријави на веб локацију где се налази, нпр. интернет налог уколико је реч о мобилним банкарским системима. Иако је веб локација до које води веза лажна, она изгледа исто као оригинална тако да корисници не могу препознати да се ради о превари. Најновији пример је циљани напад на клијенте једне од већих банака у Пољској 1. јула 2014. године када су примили мејлове са захтевима да се пријаве на своје банкарске налоге. Све је изгледало као оригинална веб локација, осим што је URL адреса била другачија. Након пријаве од корисника је тражено да унесу два кода са својих картица како би “ажурирали” информације о мобилном телефону. Починиоци су затим искористили украдене податке да би се пријавили на банкарске налоге корисника и два пута извршили пренос новца на спољне рачуне. Чим су напади откривени банка је издала посебну изјаву упозоравајући клијенте на лажне веб локације и дајући савет на који начин клијенти да избегну нападе. Важно је посебно нагласити да банке никада не траже лозинке од својих клијената, а поготово не преко имејл порука. Уколико примимо такав мејл, треба га игнорисати или контактирати представника банке да проверимо наводе у њему. Још једна важна разлика између правог и лажног веб сајта је у томе да ли се ради о легалној локацији https протокола (која штити податке који се преносе од пресретања, промене) или не. Уколико се поред веб адресе не налази знак https протокола, можемо претпоставити да је реч о лажној локацији. Редовно ажурирање програма за одбрану од вируса је такође важан начин заштите. Нападаци се служе и различитим триковима како би потенцијалну жртву уверили да је у питању прави веб сајт као што су: званичне апликације, слике, иконице или имитирају име пошиљаоца или произвођача апликације објашњава Рик Фергусон Global VP Security Research, Trend Micro. Нападаци често остају неоткривени.¹¹

У Белгији је било неколико случајева крађе идентитета: 2002. године пред кривичним судом појавио се случај лажног идентитета на веб форуму у вези са еротском масажом, пред вишим судом 2003. године било је више случајева украдених кредитних картица уз помоћ компјутера, пред судом у Бриселу 2004. године разматран је случај особе која је фалсификовала лична документа о идентитету у циљу добијања социјалне помоћи, пред судом у Генту разматран је случај хакера који је прикупио податке већег броја потрошача, корисничко име, шифра и број кредитне картице. У Бугарској је 2008. године забележен случај пред војним судом где је проглашена кривом особа која је злоупотребила личне податке, податке о адреси и фотографије већег броја особа. У Кини постоји велики број случајева везаних за off line и on line крађу идентитета: случај из 2004. године када је мајка променила идентитет своје ћерке како би могла да упише факултет, више случајева из 2009. године одржавања лажних веб сајтова итд. У Чешкој 2008. године процесуирано је већи број крађе шифара појединаца и њихова злоупотреба. У Данској од 2000–те године забележен је већи број случајева on line крађе кредитних картица. У Естонији забележени су случајеви пред вишим судом крађе идентификационих кодова за on line приступ банковном рачуну, такође су забележени и случајеви крађе личних докумената како би се под туђим именом закључио уговор са мобилним опетратером. У Финској је такође забележен већи број случајева везаних за крађу кредитних картица. У Француској је забележено 2004. године више случајева прављења лажних

¹¹ “Напади за крађу идентитета у порасту-клијенти банака као најчешће жртве”, доступно на: <http://www.personalmag.rs/it/napadi-za-kradu-identiteta-u-porastu-klijenti-banaka-najcesce-zrtve/>

веб сајтова банака, а потом крађе новца са банковних рачуна. У Немачкој је забележено више случајева неауторизованог коришћења имена друге особе како би се угрозила нека њена права, неовлашћено коришћење туђих персоналних података да би се обавиле одређене финансијске трансакције и нанела штета. У Грчкој су забележени случајеви крађе фејсбук налога под лажним именом како би се слале компромитујуће информације, као и већи број случајева крађе кредитних картица, као и крађе појединих информација везаних за идентитет које су продаване трећим лицима путем интернета. У 2007–ој години пред општинским судом у Мађарској појавио се случај службеника банке који је без дозволе прикупио податке о рачунима седам клијената и њихов новац пребацио на посебан рачун који је отворио коришћењем лажног идентитета. У Италији је 2008. године забележен случај лажног идентитета како би се провалило у електронски систем Банке Интесе и украо новац. У Јапану је забележен велики број случајева лажног *on line* идентитета и незаконитог коришћења личних података других особа. У Луксембургу фалсификовање идентитета углавном је пред судом окарактерисано као крађа личних података или недозвољен приступ информационом систему. На Малти је било више судских случајева везаних за крађу личних података како би се остварила социјална помоћ. У Румунији забележени су случајеви крађе *e-bay* рачуна и слања лажних порука да жртве пошаљу новац, а да им се роба никад не испоручи. У Русији су забележени судски случајеви шпијунирања и *on line* крађе корисничких података како би се они продали трећем лицу. У Словачкој пред судом су процесуирани случајеви везани за крађу платних картица. 2005. године је процесуиран случај везан за отварање *имејл* адресе на име бивше девојке и слање са те адресе великог броја *имејлова* колегама са нетачним и злонамерним информацијама. Пред Шведским судовима такође су се разматрали случајеви крађе идентитета: наручивање робе путем интернета коришћењем лажног имена и лажне *имејл* адресе, неовлашћено приступање друштвеним мрежама под туђим личним подацима и измена личног профила на погрдан начин (Robinson 2011, 40–78).

ЗАКЉУЧАК

Крађа идентитета данас је врло чест облик сајбер криминала. Нема ниједне земље на свету где нису забележени случајеви крађе идентитета. Пошто се ради о сасвим новој појави, неопходно је припремити правну регулативу и установити стандарде за ефикасну борбу против ове појаве.

Упоредноправна анализа законодавстава великог броја земаља показује да нема јединственог става према кривичном делу крађе идентитета, али поред тога све земље имају неки вид правне регулативе која се директно или индиректно односи на крађу идентитета. Уколико није предвиђено кривично дело крађе идентитета сигурно су предвиђена кривична дела преваре, фалсификовања, неовлашћен приступ подацима итд. Сигурно је да одређене слабости постоје у постојећој правној регулативи, јер кривична дела везана за превару, фалсификовање, заштиту података не покривају у потпуности све случајеве крађе идентитета.

Поред усвајање нове правне регулативе или измене постојеће, како би се што ефикасније инкриминисало ово кривично дело, неопходно је и стално подизати свест корисника интрнета о начинима на који могу спречити крађу идентитета или предузети неопходне радње како би се починиоци овог облика сајбер криминала пронашли и казнили.

ЛИТЕРАТУРА

- “Eu Data Protection Directive 95/46/EC of the European Parliament and of the Council of 24 October 1995 on the Protection of Individuals with Regard to the Processing of Personal Data and on the Free Movement of Such Data.” *Official Journal* L 281, 23/11/1995.
- Identity Theft Assumption and Deterrence Act; the Identity Theft Act, доступно на: <http://www.unclefed.com/ForTaxProf/irs-wd/1999/9911041.pdf>
- Kazenski zakonik Републике Словеније (Uradni list RS, br.55/08, 66/08, 39/09, 55/09). Доступно на: <http://www.uradni-list.si/1/objava.jsp?urlurid=20082296>
- Neil Robinson et al. *Comparative Study on Legislative and Non Legislative Measures to Combat Identity Theft and Identity Related Crime: Final Report* (Rand Europe and Time-Lex, 2011). Доступно на: http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/e-library/documents/policies/organized-crime-and-human-trafficking/cybercrime/docs/rand_study_tr-982-ec_en.pdf
- Кривични законик Републике Србије* (Службени гласник РС бр. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013).
- Queensland Criminal Code and Civil Liability Amendment Act 2007, ступио на снагу 2007.
- Convention on Cyber Crime. Доступно на: <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/185.htm>
- Прља, Драган и Марио Рељановић. „Високотехнолошки криминал – упоредна искуства.“ *Страни правни живот* 3 (2009): 161–184.
- Прља, Драган и Марио Рељановић. *Правна информатика*. Београд: Службени гласник, 2010.
- Прља, Драган, Звонимир Ивановић и Марио Рељановић. *Кривична дела високотехнолошког криминала*. Београд: Институт за упоредно право, 2011.
- South Australia Criminal Law Consolidation (“Identity Theft”) Amendment Act 2003, ступио на снагу 2004.
- State of California, Department of Justice, Identity Theft. Доступно на: <http://oag.ca.gov/idtheft>.
- Texas Penal Code. Доступно на: <http://www.statutes.legis.state.tx.us/docs/PE/htm/PE.32.htm>
- U. S. Congress’ Identity Theft and Assumption Deterrence Act of 1998 (Public law 105-318, 112 Stat. 3007–3012).

INTERNET AND IDENTITY THEFT

Summary: *Globalization and the development of information technologies and the Internet have enabled significant progress in many areas of life, but they also are a number of forms of criminal activity. One of these activities is often present on the Internet is identity theft, and one of fraud internet users. The thieves steal personal data of Internet users, and then with the help of the data and false identities conduct financial or drorisnici where stolen identities are often not even aware of the theft and are also consequences for them more difficult. Fighting identity theft involves a good legislative framework, a good way of collecting evidence and conducting investigations and rapid and effective procedure to identity thieves were caught and punished.*

Key words: *internet, identity theft, law, computer crime.*

**ИНТЕРНЕТ, МЛАДИ,
ТЕРОРИЗАМ, РЕЛИГИЈА /**

***INTERNET, YOUTH,
TERRORISM, RELIGION***

DECA NA INTERNETU I ONLAJN DRUŠTVENIM MREŽAMA*

UDK 004.738.5-053.2

Slobodan Miladinović

Univerzitet u Beogradu, Fakultet organizacionih nauka
miladinovic@fon.rs

Sažetak: *Razvojem informaciono komunikacionih tehnologija internet je ušao u svakodnevnu upotrebu. Danas ga u najvećoj meri koriste mlađe generacije. Njegova upotreba je veoma rasprostranjena i kod pripadnika dečjeg uzrasta tj. mlađih od 18 godina. Ovim radom se nastoji, na bazi rezultata empirijskog istraživanja, utvrditi u kojoj meri generacije mlađe od 18 godina koriste internet, koji ih sadržaji na internetu najviše interesuju i koliko učestalo ga posećuju. Takođe se nastoji da se utvrde razmere prisustva dece na onlajn društvenim mrežama. U tom kontekstu je jedan od ciljeva rada da se utvrde obrasci povezivanja preko onlajn društvenih mreža. Ovi podaci se dovode u vezu sa bezbednošću dece i drugih korisnika na internetu. Osnovna pretpostavka istraživanja je da deca nisu upoznata sa opasnostima neopreznog i nekontrolisanog ostavljanja sopstvenih podataka i drugih materijala na uvid drugim korisnicima onlajn društvenih mreža kao i da deca učestalo korišćenjem onlajn društvenih mreža zanemaruju socijalne kontakte u realnom životu.*

Ključne reči: *deca, internet, društvene mreže.*

Kućni ili personalni računari su na našim prostorima prisutni oko tri decenije. Njihov dolazak su, kao uostalom i većinu drugih novina, najspremnije dočekali upravo pripadnici mlađih generacija. Štaviše računari su u svakodnevnu upotrebu ušli pre svega kao jedan vid sofisticirane dečije igračke i oni su od starijih shvaćeni samo kao kućne varijante u to vreme veoma popularnih aparata za video igrice. To je bilo vreme sada već legendarnih Spektruma i Komodora. Ozbiljnija primena računara stupila je na scenu znatno kasnije pojavom takozvanih PC računara i ozbiljnijih softvera za obradu teksta, tablične kalkulacije, grafički dizajn, pripremu za štampu kao i za druge namene. U to vreme su odrasli računare doživljavali kao veoma „inteligentne“ mašine koje su mogle brže i bolje od njih da urade puno toga i zbog toga im pristupali sa strahopoštovanjem, dok su ih deca doživljavala kao „glupe“ mašine koje su mogle da urade sve ono što se od njih traži. Tada je uspostavljen generacijski jaz korisnika računara koji, čini se, još uvek traje.

Danas je postalo sasvim uobičajeno da internet sagledavamo kroz sve veće prisustvo sajtova društvenih mreža u svakodnevnom životu ljudi. Razvojem informacionih tehnologija je stvaranje društvenih mreža preneseno iz realnog u virtuelni svet računar-

* Rad je urađen u okviru projekta *Tradicija, modernizacija i nacionalni identitet u Srbiji i na Balkanu u procesu evropskih integracija* (179074), koji realizuje Centar za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

skih mreža. Istraživači su zaključili da se rastuća popularnost ovih sajtova zasniva na njihovoj primarnoj zasnovanosti na korisnicima kao i na uspostavljanju stalne interakcije među njima. Ranije je internet omogućavao jednosmernu isporuku informacija ka korisniku dok sada korisnici više ne preuzimaju informacije već ih kreiraju, dele i razmenjuju tako da oni više nisu potrošači već stvaraoci sadržaja na internetu (Selwin 2012).

Vlasnici profila na društvenim mrežama obično nastavljaju komunikaciju sa onima koji su prisutni u njihovom svakodnevnom životu a znatno ređe otpočinju komunikaciju sa dotad nepoznatim osobama. Korisnik koji otvara profil se stavlja u centar svog virtuelnog sveta kreirajući sadržaje koje će ponuditi na uvid ostalima. Za razliku od realnih društvenih mreža koje se veoma često formiraju po interesnoj osnovi onlajn društvene mreže se uglavnom organizuju oko ljudi ili preciznije oko profila tako da se pojavljuju kao egocentrične mreže sa pojedincem u centru sopstvene zajednice (Boyd and Ellison 2008).

Iako društvene mreže na internetu postoje relativno dugo još uvek nije formulisana njihova opšteprihvaćena definicija. B. Lindzi pod onlajn društvenim mrežama podrazumeva internet aplikacije koje omogućavaju ljudima da ostvaruju interakciju i dele informacije (Lindsay 2011). Nešto širu varijantu je dao A. Montanjeze koji pod istim podrazumeva alate za povezivanje i komunikaciju koji su dostupni isključivo u sajber prostoru čije je funkcionisanje zasnovano na tehnološkim hardverskim (internet i mobilne mreže) i softverskim (*Facebook, Twitter, MySpace, LinkedIn, YouTube* i sl.) platformama zahvaljujući kojima korisnici mogu da: komuniciraju jedni s drugima, dele različite vrste sadržaja (video, foto, slikovne, tekstualne, zvučne i druge zapise), grade i učvršćuju mreže na jednom ili više polja (profesionalnom, porodičnom, društvenom, kulturnom, religijskom, političkom itd.) i razvijaju i definišu sopstveni identitet (Montagnese 2012).

U najširem smislu onlajn društvene mreže su oblik interakcije pri kojima se pomoću postojećih poznanika ostvaruju virtuelni kontakti sa drugim osobama, prijateljima prijatelja ali i potpuno nepoznatim ljudima. Pod društvenim mrežama na internetu se uglavnom podrazumevaju web sajtovi čiji je cilj ostvarivanje takvih interakcija. U literaturi je često spominjana definicija onlajn društvenih mreža po kojoj se iste određuju kao mrežno zasnovani servisi koji dozvoljavaju pojedincima da kreiraju javne ili polujavne profile unutar omeđenog sistema, artikulišu listu ostalih korisnika mreže sa kojima su povezani i vide i ukrštaju svoju listu kontakata sa onima koje su napravili drugi unutar sistema (Boyd and Ellison 2008) s tim da priroda i nomenklatura tih veza može varirati od sajta do sajta.

Poseban kvalitet tih sajtova je da oni omogućavaju korisnicima da oblikuju i učine dostupnim na uvid drugim korisnicima svoje lične mreže i da ostvaruju međusobnu interakciju. Time je moguće ostvariti vezu pojedinaca koji na drugi način zbog objektivnih razloga (najčešće fizičke nedostupnosti) ne mogu biti povezani. Naravno, nije obavezno da se na ovim mrežama traže novi kontakti već bi pre trebalo da bude uobičajeno se kontakti održavaju sa onima koji su sastavni deo postojećih veza iz realnog života te da isti budu vidljivi. Naglasak je na zajednici koja se formira na bazi zajedničkih interesovanja čiju suštinu čini olakšano otvaranje kanala za slanje i razmenu informacija, pa čak i olakšano vezivanje emocija za sadržaj tih poruka (Mislove, Marcon, Gummadi, Druschel, and Bhattacharjee 2007). Ovi sajtovi predstavljaju nove oblike društvenosti kroz virtuelno održavanje veza sa drugima a u cilju ostvarivanja nekog oblika javne afirmacije. Dakle, radi se o globalnim virtuelnim zajednicama (koje karakteriše odsustvo fizičkog prostora tzv. onlajn mesta) koje povezuju grupu ljudi na jednom mestu sa ciljem razmene kontakata radi ostvarenja nekog zajedničkog cilja. Ovaj vid komunikacije je u novije vreme postao po-

seбно omiljen kod pripadnika mlađih generacija, mada polako osvaja i starije i naravno obrazovane i one koji se mogu smatrati informatički pismenim u najširem značenju te reči.

Nema sumnje da je korist od prisustva na onlajn društvenim mrežama jedan od bitnih motiva što im danas veliki broj ljudi pristupa. Prednosti umreženosti se pre svega ogledaju u povezanosti sa drugima i koristi koja može da sledi iz takve povezanosti (razmena informacija, lična i profesionalna promocija, upoznavanje sa istomišljenicima ili onima koji dele iste ciljeve, interese i vrednosti itd.). Nedostaci od prisustva na društvenim mrežama se uglavnom kreću u domenu ugrožavanja privatnosti podataka koji se stavljaju drugima na uvid mada ne treba zanemariti ni opasnost od zamene realnog sveta virtuelnim i otuđenosti koja iz toga prirodno sledi pa čak i potencijalnog sticanja patološke zavisnosti od interneta, što je inače moguća ali i relativno retka pojava.

U daljem tekstu biće analizirani rezultati istraživanja „Jačanje granične i visokotehnološke bezbednosti“ koje je urađeno u okviru Tvining projekta EU „Uspostavljanje efikasnog sistema za sprečavanje i suzbijanje nezakonitih migracija na teritoriji Republike Srbije“ koji je sproveden u Ministarstvu unutrašnjih poslova u Odeljenju za borbu protiv visokotehnološkog kriminala i Upravi granične policije. U ovom radu će biti korišćen poduzorak maloletnih lica koji čini 625 ispitanika starijih od 6 i mlađih od 18 godina. U ovom radu maloletna lica posmatramo kao decu s obzirom da se prema Konvenciji Ujedinjenih nacija o pravima deteta pod decom podrazumevaju sva lica koja nisu napunila 18 godina ukoliko to lokalnim zakonima nije propisano drugačije (Konvencija o pravima deteta 1989).

Pretpostavka od koje ćemo poći u analizu ovih podataka je da su pripadnici dečijeg uzrasta prvi prihvatili računare i počeli da ih svakodnevno koriste te da je još u vreme kada su stigli na naše prostore formiran generacijski jaz u korišćenju istih. U skladu s tim pretpostavljamo da su mladi, uključujući i mlade dečijeg uzrasta gotovo u potpunosti ovladali ovim sredstvima ali da nisu u potpunosti upoznati sa opasnostima i pretnjama sa kojima se mogu susresti kao korisnici interneta.

Tabela 1.

ukrštanje Godine starosti * Da li znate da koristite računar?

	Godine starosti	Da li znate da koristite računar?		Total
		da	ne	
	6–9	94,6%	5,4%	100,0%
	10–13	100,0%		100,0%
	14–15	99,1%	0,9%	100,0%
	16–17	98,6%	1,4%	100,0%

Potvrda ovome je nalaz istraživanja po kojem najmlađi deo naše populacije gotovo u potpunosti vlada računarima i može da ih koristi za različite namene. Na bazi dobijenih podataka se može zaključiti da gotovo stoprocentno (98,5%) populacija dečijeg uzrasta zna da rukuje računarima što se ne bi moglo reći za starije generacije. Potvrdu tvrdnji da je korišćenje računara kod nas, bar kada je u pitanju dečiji uzrast, ušlo u opštu upotrebu nalazimo i u istraživanju obavljenom u ruralnim područjima borske opštine koje je pokazalo da 96,8% dece iz ruralnih područja koristi računar van škole (Stevanović, Mitovski, Živković, Štrbac, Živković, Mladenović, Vasković 2014). Naravno, jedan od razloga tome je i činjenica da se deca već u nižim razredima osnovne škole upoznavaju sa

osnovama rada na računarima dok odrasli to čine tek ako imaju kakv lični motiv da njima ovladaju. Da je to tako i da postoji „digitalni jaz“ na relaciji deca – odrasli potvrđuju i nalazi našeg istraživanja, na delu uzorka starijih od 18 godina, po kojima kod starijih od 45 godina drastično opada broj onih koji znaju da koriste računare tako da u populaciji starosti od 45–60 godina takvih ima dve trećine a kod starijih od 60 godina tek jedna trećina (Miladinović 2014, 45).

Tabela 2.

ukrštanje Godine starosti * Da li koristite internet?

	Godine starosti	Da li koristite internet?		Total
		da	ne	
	6–9	88,8%	11,2%	100,0%
	10–13	97,1%	2,9%	100,0%
	14–15	98,1%	1,9%	100,0%
	16–17	98,6%	1,4%	100,0%

Da se radi o generaciji koja živi i raste sa informaciono–komunikacionim tehnologijama potvrđuje nalaz da 96,6% dece koristi internet. Najmanje ih je u uzrastu od 6–9 godina (88,8%) a sa starošću njihov broj se uvećava tako da ih kod starijih od deset godina ima preko 97%. Očigledno da dečijem uzrastu računari i njihova upotreba ne predstavljaju nikakvu nepoznanicu. Naprotiv oni su sa njima do te mere familijarni da se na njih s opravom odnosi termin „digitalni urođenici“.¹ Primera radi samo da navedemo da je u periodu od 2004 do 2009. broj dece koja koriste internet je porasao za 18% dok se u isto vreme broj odraslih korisnika uvećao za 10% (Deca i internet). Dakle, u globalnim razmerama se broj dece koja koriste internet uvećava takoreći dvostruko bržim tempom od broja odraslih.

I u našem istraživanju, na delu uzorka koji je bio posvećen odrasloj populaciji, se pokazalo da internet navise koriste punoletna lica starosti od 18–30 godina (97,1%), dakle mladi, odnosno oni koji su još kao deca imali prilike da upoznaju računare i njihovu primenu. Ovde se dakle radi o onom segmentu populacije koji takođe s pravom može poneti naziv digitalni urođenici. Već u populaciji starosti 30–45 godina njihovo učešće opada na 91,8% da bi kod sledeće kohorte (45–60 godina) palo na tri četvrtine a kod starijih od 60 godina na nešto malo ispod jedne četvrtine (Miladinović 2014, 53–55). Možemo zaključiti da se god generacija starosti od 40–45 godina javlja digitalni jaz koji razdvaja aktivne korisnike računara i interneta od onih koji to nisu. Oni koji se nalaze iza ovih granica računare i Internet uglavnom koriste radi potrebe posla odnosno najčešće, kada je reč o ličnoj upotrebi, radi komunikacije sa decom i rođacima koji žive u udaljenim mestima. Dakle, radi se o onom delu populacije koji je u vreme dolaska prvih računara na domaće tržište, manje–više, već bio prerastao dečiji uzrast i koji se do danas nije adaptirao na upotrebu računara u svakodnevnom životu.

¹ Mark Prensky (Prensky) (2001) početkom prošle decenije konstatovao je da sada na scenu stupa neka nova generacija učenika koja je odrastala sa novim tehnologijama i koja na potpuno nov način razmišlja u odnosu na prethodne generacije sa kojima se uspostavlja diskontinuitet. Prensky pripadnike ove generacije naziva digitalnim urođencima čiji je maternji jezik ustvari digitalni jezik kompjutera, video igara i interneta.

Tabela 3.

ukrštanje Godine starosti * Ako koristite internet, koliko često?

		Ako koristite internet, koliko često?					Total	
		nekoliko puta mesečno	jednom nedeljno	nekoliko puta nedeljno	svakodnevno do jednog sata	svakodnevno od jednog do pet sati		svakodnevno preko pet sati
Godine starosti	6–9	17,1%	6,1%	34,1%	17,1%	19,5%	6,1%	100,0%
	10–13	4,9%	4,4%	28,9%	26,0%	31,4%	4,4%	100,0%
	14–15	4,6%	0,9%	12,0%	27,8%	38,9%	15,7%	100,0%
	16–17	0,9%	2,8%	12,1%	19,6%	48,6%	15,9%	100,0%

Danas je situacija značajno drugačija. Danas se deca još od malih nogu upoznaju s internetom. Moglo bi se reći da internet uzima primat nad ostalim dečjim „igračkama” još u najranijem dobu, verovatno znatno pre navršene šeste godine od koje počinje najmlađi segment našeg uzorka. Prema nalazima našeg istraživanja velika većina dece internet koristi svakodnevno. Svakodnevna upotreba ja najređa kod mladih od deset godina (42,7% korisnika). Već u grupi starosti od 10–13 godina njihov broj se vidno uvećava i raste na 61,8% svakodnevnih korisnika. Među decom uzrasta od 14–15 godina takvih je 82,45 a kod najstarijeg dečjeg uzrasta ih je 84,7%. Naravno, prisustvo na internetu ne treba shvatiti bukvalno s obzirom da čak i kada rade nešto drugo s računarnom, internet je aktivan tako da to ne mora biti vreme provedeno u kontinuitetu na internetu, ali je ipak u pitanju njegova redovna upotreba. On je danas dostupan na više načina. Treba napomenuti da, pored računara, veliki broj dece poseduje i mobilne telefone kojima je moguće pristupiti internetu, štaviše, postoje indicije da deca u ogromnoj većini slučajeva poseduju tzv. smart (pametne) telefone koji na današnjem stepenu razvoja već predstavljaju računare u malom, i ne samo računare već imaju i niz drugih funkcija koje za valjano obavljanje zahtevaju podršku interneta.

Iz podataka je vidno da među pripadnicima starijeg dečijeg uzrasta ima veoma malo onih koji retko koriste internet (jednom nedeljno i ređe). Takvih je 5,5% dece od 14–15 godina a samo 3,7% u uzrastu od 16–17 godina. Ovaj podatak je možda značajniji od podatka koliki je broj dece koja svakodnevno koriste internet s obzirom da on rečito govori o tome koliko je malo onih koji ga povremeno ili gotovo nikad ne koriste.

Pitanjem koje sajtove, i koliko često, posećujete na internetu pokušali smo da utvrdimo u kom svojstvu i za koje namene najmlađe generacije koriste računare. Dakle, kao i u vreme kada su se pojavili na našem tržištu tako i danas deca računar koriste prvenstveno kao sredstvo za zabavu (kao igračku). Deci mlađoj od deset godina su ubedljivo najprivlačniji sajtovi za igrice i njih učestalo (uvek ili često) posećuje više od polovine dece tog uzrasta (56%). Na drugom mestu su muzički odnosno filmski sajtovi koje posećuje 51,5% dece najmlađeg posmatranog uzrasta. Sajtovi društvenih mreža su nalaze na trećem mestu i učestalo ih posećuje 41,2% dece mlađe od deset godina. Ono što upada u oči je da deca ovog uzrasta u relativno malom broju učestalo posećuju sajtove sa obrazovnim (21,9%) i informativnim (30,0%) sadržajima. Kod starijih godišta interesovanje

za ove sajtove raste te ih posećuje znatno veći broj dece. Ovo posebno važi za informativne sajtove koje posećuje do dve trećine dece starije od deset godina.

Tabela 4.

Koje sajtove posećujete na internetu (i koliko često)? (odgovori uvek i često)

Koje sajtove posećujete na internetu (i koliko)? (Odgovori uvek i često)	6–9 %	10–13 %	14–15 %	16–17
obrazovne	21,9%	35,5%	45,0%	38,6%
informativne	30,0%	47,7%	68,8%	63,9%
muzičke /	51,5%	69,7%	87,4%	79,4%
filmske				
za poruke	26,7%	55,1%	71,4%	66,7%
chat room-ove	17,9%	26,9%	30,4%	26,0%
društvene mreže	41,2%	68,3%	84,9%	85,0%
za igrice	56,0%	55,3%	57,8%	45,5%
za igre na sreću	11,3%	9,0%	17,5%	19,2%
za preuzimanje filmova i muzike	23,2%	54,9%	75,6%	65,5%
za upoznavanje	13,0%	10,9%	29,4%	19,0%
za traženje posla	8,7%	4,9%	5,5%	13,0%
nešto drugo	14,0%	13,5%	22,5%	37,6%

Kod starijih od deset godina takode dominiraju sajtovi sa zabavnim sadržajima. Broj onih koji učestalo posećuju sajtove za igrice se održava na relativno istom broju kao kod najmlađih ispitanika dok kod starijih od 16 godina taj broj opada. Generalno, najveće interesovanje kod njih je za društvene mreže koje učestalo posećuje oko dve trećine dece uzrasta od 10–14 i oko 85% starijih od četrnaest godina. Za njima slede muzički/filmski sajtovi kao i sajtovi za preuzimanje muzike i filmova ali i sajtovi za poruke.

Ono što privlači posebnu pažnju je podatak da, sa godinama, raste broj onih koji posećuju sajtove iz kategorije „nešto drugo“. S obzirom da se radi o tinejdžerskim godinama i s obzirom na informacije koje se relativno često mogu naći u dnevnoj i ostaloj štampi, koja se poziva na informacije provajdera internet usluga da se najviše posećuju sajtovi pornografskog sadržaja, možemo pretpostaviti, kao hipotezu za neko naredno istraživanje, da u ovoj starosnoj kategoriji u vidnoj meri učestvuju i ovi sajtovi te da tinejdžeri posredstvom njih dolaze to svojih prvih saznanja iz oblasti seksualnosti. Naravno, tu verovatno ima i drugih sadržaja, a njihovo precizno utvrđivanje bi moralo biti predmet nekog novog istraživanja. Ono što je indikativno je to da sa godinama kod dece raste interesovanje za razne neklasifikovane sadržaje.

Sumnja da deca relativno često posećuju sajtove sa pornografskom sadržinom bi trebalo da proizvede izvesnu zabrinutost kako kod roditelja, tako i kod ostalih koji su po prirodi svog posla zainteresovani za dobrobit dece. Verovatno da su istovremeno zatajili i roditelji i školski sistem za koje su pitanja vezana za ljudsku seksualnost još uvek tabu teme. Deca da bi došla do saznanja koji ih u vezi sa ovim interesuju traže alternativne izvore informacija. Nažalost, ne retko ih nalaze na pornografskim sajtovima na kojima oni nisu prikazana saobrazno zrelosti dečjeg i tinejdžerskog uzrasta.

Naravno, zabrinutost treba da izazove i podatak da izvesan broj dece posećuje i sajtove igara na sreću. Internet kockanje je poslednjih godina preraslo u pravu industriju a sa njom se pojavljuje i problem potencijalnog rasta broja zavisnika od kocke sa svom negativnim reperkusijama koje iz toga slede.

U istraživanju obavljenom u Vojvodini (Dragin, Muškinja, Duškov i Bundalo 2013, 47–51) je konstatovano da je deci starosti 10–13 godina internet svakodnevno dostupan i da ne njemu dnevno provode od 30 minuta do tri sata te da im roditelji često, zbog školskih obaveza ograničavaju pristup s tim da su vikendom fleksibilniji, te deca tad dobiju dodatnih sat ili dva na internetu. Ovim istraživanjem je utvrđeno da je većina ove dece aktivna na nekoj od onlajn društvenih mreža a većini njih su profile otvarali roditelji ili rođaci nekoliko godina ranije. Većina ove dece za prijatelje prihvata samo poznate osobe, a kad dodaju nepoznatog to je najčešće zato što s njim imaju veći broj zajedničkih prijatelja ili imaju zajednička interesovanja.

Ovakva aktivnost dece na internetu je opšta pojava. Tako npr. jedno kanadsko istraživanje navodi da tamo 48,6% dece uzrasta 6–8 godina povremeno igra igrice, a 32,5% to čini često (Johnson 2010). Niz drugih autora širom sveta navodi slične podatke (Johnson 2011). Ovi nalazi nam samo potvrđuju da se danas deca vrlo rano upoznaju sa računarima i internetom, te da je to planetarno prisutna pojava koja ne zavisti mnogo od kulture, ekonomskih uslova i drugih socijalnih pokazatelja.

Vojvodansko istraživanje zaključuje da je nešto starijoj deci (14–18 godina) internet postao stil života, te da se oni posredstvom njega druže, zabavljaju, provode slobodno vreme a da na društvenim mrežama komuniciraju sa starim prijateljima i upoznaju nove, pronalaze razne informacije, igraju igrice, čitaju vesti. Uglavnom nisu skloni da prihvataju ponude za prijateljstvo od nepoznatih a ako to učine onda je razlog što imaju više zajedničkih prijatelja ili slična interesovanja. Sada se kao razlog prihvatanja prijateljstva nepoznate osobe suprotnog pola pojavljuje i njena prijatna spoljašnost. Treba imati na umu da zbog prijatne spoljašnosti mladi dečjeg uzrasta često zaborave na oprez te da su skloni da se upuštaju u sklapanje poznanstava sa osobama o kojima znaju samo ono što piše na njihovim profilima, a da ne razmišljaju o tome da to uopšte ne mora biti istina. Pripadnici ove uzrasne skupine na internetu provode od jednog do četiri sata dnevno ali ima i onih koji su u stanju da ostanu na internetu i po čitav dan. Uglavnom su im interesovanja okrenuta ka onlajn društvenim mrežama, Ju tjubu, filmovima i muzici. Neki od njih navode da su u početku neselektivno prihvatili sve ponude za prijateljstva ali da sada pažljivo razmatraju sve zahteve dobijene od nepoznatih (Dragin, Muškinja, Duškov i Bundalo 2013, 52–55) što predstavlja pozitivan pomak u shvatanju pretnji koje dolaze sa interneta i onlajn društvenih mreža mada još uvek ne možemo biti zadovoljni. Ostavlja se kao otvoreno pitanje edukacije na ovu temu, kako same dece tako i njihovih roditelja.

Koliko su računari ušli u svakodnevni život najmlađih potvrđuju nalazi po kojima trećina ispitanе dece kaže da ne može da zamisli svoj život bez savremenih informaciono komunikacionih sredstava a skoro polovina njih smatra ta bi im to teško palo. Najinteresantniji odgovor je „da, rado bih se odrekao/la svega toga“ koji jedini pokazuje pravilnost u odnosu na godine starosti. Sa godinama njihov broj opada od početnih 28,1% za decu od 6–9 godina na 17,8% za decu stariju od 16 godina. Generalno se može zaključiti da se mladi sa godinama sve više navikavaju na korišćenje informaciono komunikacionih tehnologija i da u starijim godinama one postaju sastavni deo njihovih svakodnevni život. Ključni problem navikavanja na informaciono–komunikacione tehnologije je u tome što ljudi, što važi za pripadnike dečjeg uzrasta, često zaboravljaju na kontakte uživo te

ih supstituišu tehnološkim surrogatima što dovodi do pojave otuđenja, posebno među mladima, koji sve više vremena provode kod kuće uz računar, umesto da to vreme kvalitetno provedu sa drugim ljudima.

Tabela 5.
ukrštanje Godine starosti * Možete li da zamislite život bez računara/ mobilnog telefona?

		Možete li da zamislite život bez računara/mobilnog telefona?			Total
		da, rado bih se odrekao/la toga	da, ali bi mi teško palo	ne	
Godine starosti	6–9	28,1%	37,1%	34,8%	100,0%
	10–13	21,7%	51,5%	26,8%	100,0%
	14–15	18,3%	41,3%	40,4%	100,0%
	16–17	17,8%	51,9%	30,4%	100,0%

Tabela 6.
Zaokružite društvenu mrežu na kojoj posedujete naloge

Zaokružite društvenu mrežu na kojoj posedujete naloge	6–9 %	10–13 %	14–15 %	16–17 %
Facebook	57,6%	78,7%	90,8%	92,7%
You Tube	21,7%	51,7%	69,7%	60,1%
Google +	21,7%	36,2%	30,3%	35,3%
Twitter	4,3%	20,8%	32,1%	29,8%
Tumblr	1,1%	11,6%	18,3%	11,5%
Foutsquare		1,0%	2,8%	3,2%
Linkedin	1,1%	1,9%	1,8%	1,4%
druge	5,4%	15,5%	11,0%	11,0%
nemam nalog ni na jednoj društvenoj mreži	6,5%	3,9%	,9%	1,4%

Tabela 7.
ukrštanje Godine starosti * Koliko prijatelja imate na Facebook-u/ Twitter-u/ (mreža sa najviše kontakata)...?

		Koliko prijatelja imate na Facebook-u/ Twitter-u/ ...?					Total
		do 100	101 – 500	501 – 1000	1001 – 2000	preko 2000	
Godine starosti	6–9	55,8%	38,5%	1,9%	3,8%		100,0%
	10–13	22,1%	54,1%	18,6%	4,7%	0,6%	100,0%
	14–15	5,0%	29,0%	32,0%	27,0%	7,0%	100,0%
	16–17	5,9%	35,8%	31,9%	19,6%	6,9%	100,0%

Da računari, ali i ostala sredstva iz domena informaciono komunikacionih tehnologija, postaju sastavni deo svakodnevnog života najmlađih generacija potvrđuje i velika popularnost sajtova popularno nazvanih društvene mreže. Posedovanje profila na društvenim mrežama za najmlađe postaje statusno pitanje. Gotovo da je postalo uveženo shvatanje da onaj ko nema profil na društvenoj mrežu praktično i ne postoji, da biva nevidljiv za društveni život svoje generacije. Da takvo shvatanje ima realnog osnova u ponašanju mladih dečijeg uzrasta potvrđuju nalazi da se sa uzrastom vidno uvećava njihova prisutnost na društvenim mrežama. Ubedljivo najpopularnija društvena mreža je Fejsbuk (Facebook). Globalno gledano, Fejsbuk je jedan od najposećenijih sajtova i ima preko 400 miliona korisnika. Profil na Fejsbuku može da otvori samo lice koje je napunilo trinaest godina. No, i pored tog ograničenja, procenjuje se da 38% ili 7,5 miliona dece u uzrastu od 9–12 godina odnosno oko pet miliona mlađih od deset godina ima otvoren profil (Stevanović, Mitovski, Živković, Štrbac, Živković, Mladenović i Vasković 2014). Profil na Fejsbuku ima više od polovine naših najmlađih ispitanika (57,6%) sa tendencijom da se sa uzrastom taj broj gotovo približava stoprocentnom iznosu (u kategoriji najstarijih ispitanika dečijeg uzrasta – 16–17 godina takvih je 92,7%). Ne radi se samo o tome da se ima profil, već i da se ima što više umreženih „prijatelja“. Broj prijatelja na taj način postaje svojevrsna mera vrednosti svakog pojedinca, statusni simbol.

I druga istraživanja pokazuju veliko prisustvo dece na društvenim mrežama. Istraživanje urađeno u Crnoj Gori kazuje da tek svako deseto dete ne koristi profil na Fejsbuku ili nekoj drugoj društvenoj mreži (Zloupotreba djece putem interneta 2013, 30). Veliku popularnost imaju Ju tjub (You Tube) koji sa početnih 21,7% kod najmlađih raste na dvotrećinski iznos kod starijih od 14 godina) i Gugl plus (Google +) koji sa istih 21,7% u uzrastu od 6–9 godina raste na trećinu korisnika starijih od 14 godina. Izvesnu popularnost ima i Tviter (Twitter) koji nije primetan kod mlađih od 10 godina, ali je zato kod starijih od 14 godina prisutan u nešto malo manje od trećine ispitanice dece. Ostale društvene mreže su prisutne u aktivnosti dece na simboličnom nivou. Takođe se može primetiti da gotovo da nema dece koja nemaju profil bar na jednoj društvenoj mreži.

Odgovori na pitanje koliko prijatelja imate na društvenoj mreži koju najviše koristite kazuju da deca tokom vremena upotpunjavaju svoju listu prijatelja. Najmlađi u većini slučajeva (55,8%) imaju manje od sto prijatelja dok sledeća starosna grupa (10–13 godina) u većini slučajeva ima između 100–500 prijatelja. U celini, ovo je najčešći raspon broja prijatelja (40,7% ukupnog broja ispitanika). Zanimljivo je da u najmlađem dečijem uzrastu (6–9 godina) više od polovine njih ima manje od sto umreženih „prijatelja“ a skoro dve petine imaju između 100–500 „prijatelja“. Veći broj ima tek svaki dvadeseti. U uzrastu od 10–13 godina tek svaki peti ima manje od sto „prijatelja“ a nešto preko polovine njih ima listu od 100–500 „prijatelja“. Stariji od 14 godina su gotovo ujednačeni, svaki dvadeseti ima manje od 100 „prijatelja“ dok je približno po tridesetak procenata onih čiji se broj prijatelja kreće u rasponima od 101–500, 501–1000 i 1001–2000. na kraju, drugi ekstrem čini oko 7% onih koji imaju preko 2000 virtuelnih prijatelja. Jedina razlika kod starijih generacijskih kohorti (od 14–18 godina) je u tome što stariji od 16 godina izgleda da počinju polako da redukuju broj virtuelnih prijatelja tako da ih najviše imaju u kategoriji od 100–500 (35,8%) a znatno manje u kategoriji od 1001–2000 (19,6%).

Istraživanje iz Crne Gore kazuje da se tamo broj virtuelnih prijatelja kod dece starosti 10–13 godina kreće u rasponu 100–960 a u uzrastu od 14–18 godina u rasponu od 143–3000 prijatelja. Zanimljivo je da su deca iz Crne Gore rekla da uglavnom poznaju sve svoje prijatelje ili bar da su to prijatelji njihovih prijatelja odnosno da ih poznaju iz

viđenja „iz grada“. Neka od dece sa velikim brojem prijatelja njihovu brojnost obrazlažu članstvom u grupama povezanim radi igranja igrice i njih uglavnom ne poznaju, s njima ne održavaju kontakte već s njima samo igraju igrice (Zloupotreba djece putem interneta 2013, 31).

Ovde je moguće postaviti hipotezu za neko naredno istraživanje da se do petnaeste godine vrši akumulacija virtuelnih prijatelja a od 16. godine na scenu stupa lagana selekcija onih koji će ostati na listi prijatelja. Na to nam ukazuje razlika u broju prijatelja koje imaju na svojim društvenim mrežama deca starija od 14 godina podeljena u dva podskupa (14–15 i 16–17 godina).

Tabel 8.

ukrštanje Godine starosti * Koliko ste online prijatelja ranije poznavali?

	Koliko ste online prijatelja ranije poznavali?				Total
	sve	većinu	nekoliko	nikoga	
Godine starosti 6–9	41,5%	32,1%	18,9%	7,5%	100,0%
10–13	38,2%	41,6%	10,4%	9,8%	100,0%
14–15	17,0%	64,0%	13,0%	6,0%	100,0%
16–17	16,1%	69,3%	9,3%	5,4%	100,0%

Dakle, nameće se zaključak da su deca sklona da sakupljaju „prijatelje“ na društvenim mrežama i to kako vreme odmiče da ih imaju sve više. U ovakvoj situaciji se nužno nameće i pitanje da li se radi o osobama poznatim od ranije. Uvid u naše podatke kazuje da su deca sklona da gomilaju kontakte a da među njima ima puno onih koje slabo poznaju ili ih uopšte ne poznaju pa čak i onih koje nikad nisu videli. Najviše onih koje su od ranije poznavali ima najmlađi deo dečije populacije. Dve petine dece od 6–9 godina se izjasnilo da je sve svoje virtuelne prijatelje poznavalo od ranije dok ih u najstarijoj uzrasnoj skupini ima tek 16,1%. Protokom vremena se smanjuje broj dece koja od ranije poznaju sve svoje virtuelne prijatelje i raste broj dece koja poznaju većinu tako da kod najmlađih tek svaki treći od ranije zna većinu a u najstarijoj skupini je takvih više od dve trećine. Zanimljiv je trend da vremenom opada broj onih koji su od ranije poznavali tek nekoliko ili nikog od svojih virtuelnih prijatelja. Protokom godina dolazi do sazrevanja ili možda i koncentracije lošeg iskustva te se na njihovim društvenim mrežama smanjuje udeo nepoznatih u ukupnom broju prijatelja.

Tabela 9.

ukrštanje. Godine starosti * Da li ste se fizički sreli sa nekim koga ste upoznali putem interneta?

	Da li ste se fizički sreli sa nekim koga ste upoznali putem interneta?		Total
	da	ne	
Godine starosti 6–9	27,3%	72,7%	100,0%
10–13	30,8%	69,2%	100,0%
14–15	61,6%	38,4%	100,0%
16–17	60,8%	39,2%	100,0%

Da li se virtuelna poznanstva pretvaraju u stvarna, da li dolazi do fizičkih susreta sa virtuelnim prijateljima? Na osnovu nalaza istraživanja se može zaključiti da je veliki, mogli bismo reći zabrinjavajuće veliki, broj dece svih uzrasta sklon upoznavanju osoba koje je pre toga upoznao na internetu i imao kao svoje „prijatelje“ na društvenim mrežama. Taj broj od polaska u osnovnu školu pa do sticanja punoletstva raste sa približno jedne četvrtine na nešto manje od dve trećine. Može se tvrditi da se taj trend intenzivira ulaskom u četrnaestu godinu kada počinje da raste interes za susrete sa nepoznatima ili, bolje reći, kada se udvostručuje.

Treba imati u vidu da kod najmlađih većinu takvih verovatno predstavljaju deca iz škole ili kraja u kojem žive, prijatelji njihovih prijatelja, deca koju znaju iz viđenja, ali ih lično ne poznaju i slične kategorije. No, i pored svega treba imati u vidu da se ovde mogu naći i potpuno nepoznate osobe, odnosno oni koji se možda lažno predstavljaju i koji imaju nameru da zloupotreba dečje poverenje ne bi li došli do raznih informacija o imovini ili o tome kada kod kuće nema nikoga mada ne treba isključiti ni najcrnju varijantu, silovatelje, pedofile i njima slične.

Tabela 10.

ukrštanje Godine starosti * Ako jeste, sa koliko?

	Godine starosti	Ako jeste, sa koliko?			Total
		manje od 3	3–20	preko 20	
	6–9	76,5%	17,6%	5,9%	100,0%
	10–13	39,3%	37,5%	23,2%	100,0%
	14–15	45,5%	37,9%	16,7%	100,0%
	16–17	54,6%	35,4%	10,0%	100,0%

Takođe je interesno pitanje sa koliko su se osoba sreli oni koji su odgovorili da su to učinili. Podaci kazuju da se oni najčešće susreću sa relativno malo osoba koje su upoznali preko interneta. Tri četvrtine najmlađih koji tvrde da su praktikovali susrete sa neponatim osobama se izjasnilo da se srelo sa najviše tri takve osobe. Kod starijih broj susreta se osobama koje su upoznali preko interneta raste s tim da se oko četiri petine njih fizički srelo sa do 20 takvih osoba. Ovaj podatak je prilično alarmantan. Naravno nisu sve osobe koje su deca upoznala preko interneta potpuni strance, još manje ih je koji su opasni po bilo kom osnovu. Bez obzira na to upoznavanje sa nepoznatim osobama, sa osobama koje se poznaju isključivo preko virtuelne komunikacije predstavlja potencijalno veliki rizik. Najverovatnije da je većina takvih na listu virtuelnih prijatelja stigla tako što se o njima nešto zna kao o prijateljima (stvarnim ili virtuelnim) poznatih osoba, ili zato što žive negde u blizini ili idu u istu školu, zato što su poznati iz viđenja ili zato što postoji neki drugim osnov za blanko poverenje. No ne treba smetnuti s uma da ima i onih koji pokušavaju, često se lažno predstavljajući, da steknu poverenje ne bi li došli do informacija koje se mogu zloupotrebiti. Nesmotreno ostavljanje podataka o sebi, članovima porodice, njihovom kretanju ili imovini može mnogima poslužiti kao izvor informacija koje na različite načine mogu biti zloupotrebene. U novije vreme štampa beleži veliki broj slučajeva da deca postaju žrtve različitih osoba s one strane zakone, počevši od klasičnih kriminalaca kojima je cilj pljačka preko psihopata i pedofila pa sve do trgovaca ljudima i organima.

Tabela 11.

ukrštanje Godine starosti * Sa kim komunicirate putem društvenih mreža
(i koliko često)? sa nepoznatima

		Sa kim komunicirate putem društvenih mreža (i koliko često)? sa nepoznatima					Total
		Uvek	Često	Ponekad	Retko	Nikad	
Godine starosti	6–9	6,1%	3,0%	6,1%		84,8%	100,0%
	10–13	2,5%		1,7%	12,5%	83,3%	100,0%
	14–15	2,9%	4,4%	14,7%	20,6%	57,4%	100,0%
	16–17	1,3%	5,9%	7,2%	34,0%	51,6%	100,0%

Da bi se sagledali potencijali za opasne susrete interesantni su odgovori vezani za dinamiku komunikacije sa nepoznatim osobama. Mlađi od 14 godina u veoma velikom broju, više od četiri petine, nikad ne komuniciraju preko interneta i onlajn društvenih mreža sa nepoznatima. Kod starijih od 14 godina se taj broj smanjuje na nešto malo više od polovine. Ono što zavređuje pažnju je nalaz da deca mlada od 10 godina starosti, koja su se izjasnila da komuniciraju sa nepoznatima, imaju učestaliju redovnu komunikaciju sa nepoznatima nego stariji od njih. Može se pretpostaviti da se ovde radi s jedne strane o većem poverenju najmlađih prema nepoznatima i, s druge strane, o još uvek neizgrađenoj svesti o potencijalnim opasnostima koje ova vrsta komunikacije može da izazove. Već u sledećoj generacijskoj skupini, kod dece starije od deset a mlađe od četrnaest godina, se ta vrsta komunikacije značajno redukuje da bi se posle četrnaeste ponovo javila ali ne kao učestala već kao povremena pojava. Kod starijih od četrnaest godina se smanjio broj onih koji nikad ne komuniciraju preko društvenih mreža sa nepoznatima ali se zato iz kohorte u kohortu uvećava broj onih koji sa nepoznatima ostvaruju retku – povremenu – komunikaciju tako da se broj onih koji sa nepoznatima komuniciraju retko ili ne komuniciraju nikad pojavljuje kao relativna konstanta u vrednosti nešto iznad tri četvrtine dece koja imaju profile na društvenim mrežama na internetu.

Zaključak je da nije zanemarljiv broj dece koja se upuštaju u relativno rizične komunikacije sa nepoznatim osobama. Ovaj nalaz bi trebalo da bude ozbiljno shvaćen kao od strane roditelja tako i od strane svih onih koji po prirodi svog posla imaju obavezu da brinu o najmlađim generacijama. Deca očigledno nisu svesna mogućnosti zloupotreba podataka koje, uključujući se na sajtove društvenih mreža, ostavljaju na uvid drugima. Sada se javlja, kao nužnost očuvanja sopstvene privatnosti na internetu i onlajn društvenim mrežama, potreba korisnika da upravljaju svojim profilima (Jovanović 2014, 97). Ovo posebno dobija na značaju kada su deca u pitanju. Ugrožavanjem njihove privatnosti nije ugrožena samo njihova lična bezbednost već i bezbednost porodice ali i šireg društva.

Čini se da je ključno pitanje, kada je reč o deci na internetu, da li su oni sami svesni opasnosti koje počinju da im prete svaki put kada se konektuju i koje mogu da se lako prenesu u realan život. Sudeći prema njihovim odgovorima, može se pretpostaviti da većina njih nije upućena u te opasnosti. Preko dve petine mlađih od petnaest godina uopšte ne brine mogućnost zloupotrebe podataka koje ostavljaju. Naravno postavlja se i pitanje da li su oni koji se izjašnjavaju da su svesni tih opasnosti i da ih mogućnost zloupotrebe brine zaista svesni svih mogućnosti zloupotreba ili ih svode samo ne neke stereotipe.

Tabela 12.

ukrštanje Godine starosti * Da li vas brine mogućnost zloupotrebe podataka koje ste ostavili?

		Da li vas brine mogućnost zloupotrebe podataka koje ste ostavili?			Total
		Da	Ne, nije mi bitno	ne, mislim da to nije moguće	
Godine starosti	6–9	56,6%	34,0%	9,4%	100,0%
	10–13	56,4%	36,6%	7,0%	100,0%
	14–15	59,8%	33,3%	6,9%	100,0%
	16–17	72,9%	23,7%	3,4%	100,0%

Vojvodansko istraživanje kazuje da su deca uzrasta do 13 godina manje–više jedinstvena u uverenju da ne treba nekom koga su upoznali putem interneta da ostavljaju svoju adresu ili broj telefona s obzirom da ne znaju na šta su sve spremne te osobe. S druge strane je prisutan stav da je opravdano podeliti podatke sa nepoznatim posle izvesnog vremena kada on stekne poverenje. Slikovit je primer devojčice koja je smatrala da bi ostavljanje adrese moglo nepoznatoj osobi da pomogne da opljačka njen dom. Ovo, makar koliko izgledalo kao razborito ustvari pokazuje da deca nisu svesna svih opasnosti i često ih svode samo na mogućnost činjenja materijalne štete od strane nepoznate osobe upoznate putem interneta. Ono što je posebno zanimljivo je da su deca ovog uzrasta smatrala da su potpuno bezbedna i zaštićena kada koriste internet. Problem je u tome što opasnost često svode samo na viruse te ih upotreba anti–virus programa čini spokojnim. Ne treba komentarisati činjenicu koja sledi iz ovakvog stava, a to je da deca u ovom uzrastu još uvek nisu dovoljno upućena u sve opasnosti koje se nalaze na svetskoj mreži, kao ni u mogućnosti zaštite od njih. Stoga se i često dešava da deca doživljavaju različite neprijatnosti na internetu (Dragin, Muškinja, Duškov i Bundalo 2013, 47–55).

Deca od 14 i više godina imaju slične stavove oko davanja ličnih podataka tipa adrese ili broja telefona, međutim većina njih redovno postavlja svoje fotografije na internet iako se izjašnjava da ih ne bi slala nepoznatim osobama. Većina njih se izjašnjava da pristup njihovim slikama na društvenim mrežama imaju samo njihovi prijatelji. U ovom pogledu je zanimljiv odgovor jedne devojčice koja se, u okviru vojvodanskog istraživanja, izjasnila da prihvata prijateljstvo samo osoba koje dobro poznaje a na njenom profilu se nalazi oko pet stotina (500) prijatelja. Lična upoznavanja kod ovog uzrasta nisu retka ali očigledno da kod mnogih ispitanika (učesnika u fokus grupama) nedostaje oprez u ostvarivanju ovakvih kontakata bez obzira što sastanke zakazuju na javnim mestima na kojima ima puno ljudi. Krupnije neprijatnosti su se dešavale uglavnom sporadično i o njima većina ispitanika uglavnom ima podatke iz druge ruke, malo ko je sam bio žrtva uznemiravanja. Najveći problem kada dođe do neprijatnosti je u tome da su roditelji najčešće slabije upućeni u internet od svoje dece, te da ne mogu da im na odgovarajući način pomognu. Štaviše, često su ubeđeni da su im deca najsigurnija kad su za računom. U slučajevima u kojima su roditelji dobro upućeni u tajne interneta često se dešava da deca izbegavaju komunikaciju s njima, tipa prijateljstva na onlajn društvenim mrežama, pokušavajući da na taj način zaštite svoju privatnost od roditelja koji bi sada mogli da imaju veći

uvid u njihove aktivnosti od onog koji deca žele. Još jedna karakteristika starijih od 14 godina je da smatraju da su relativno dobro upućeni u opasnosti sa interneta i da misle da je to što znaju dovoljno te nisu spremni za dodatnu edukaciju, a da oprez često izostaje zbog uverenja da se u masi korisnika „to“ neće desiti baš njima.

Potvrdu da ni deca ni roditelji nisu svesni razmera opasnosti koje im prete sa interneta se nalazi i u rezultatima našeg istraživanja. Drakulić i Drakulić navode da najtačnije saznanje o tome šta je haking imaju deca starosti 16–18 godina (54%), dok tek svaki deseti ispitanik (9,7%) svih uzrasta tvrdi da ima saznanja o tome šta je fišing (phising). U konkretnoj proveru znanja o prirodni fišinga najkritičnije su žene starije od 45 godina s obzirom da one u 91,7% ne znaju ništa o fišingu. Čak natpolovična većina ispitanika ne zna da li su za fišing potrebna bilo kakva specifična informatička znanja (Drakulić i Drakulić 2014, 296–374).

Dakle, zabrinjavajuća je činjenica da ni deca ni odrasli ne sagledavaju realnost opasnosti koja preti na samo deci, već i ostalima, sa interneta. Neopreznost u komunikaciji sa nepoznatima zaista može uroditi nesagledivim posledicama ako se nesmotreno ostavljaju privatni podaci. Srećnija okolnost je u tome da su deca bolje upućena od odraslih kako u koristi tako i u mračnu stranu koja sledi od zloupotrebe informaciono–komunikacionih tehnologija s obzirom da oni sada u školskom programu imaju i informatičko obrazovanje. Problem je u tome što još uvek ne postoji razvijena svest o mogućim opasnostima i potencijalnoj šteti od zloupotrebe podataka koji se ostavljaju na internetu. U slučaju dece najviše obeshrabruju odgovori da im nije bitno pitanje zloupotrebe podataka koje ostavljaju, a koji je dalo takoreći svako treće dete. Dobijena konfiguracija odgovora mora predstavljati važno upozorenje ne samo roditeljima već i drugim licima koja brinu o bezbednosti, ne samo, dece na internetu. Ovakav nalaz zahteva energičnu preventivnu akciju kako bi i najmlađi, a nažalost ne samo oni, shvatili ozbiljnost ovog pitanja.

LITERATURA

- Boyd, D. and N. Ellison. "Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship." *Journal of Computer-mediated Communication* 13, 1 (2008): 210–230. Dostupno na: <http://jcmc.indiana.edu/vol13/issue1/boyd.ellison.html> (pristupljeno 10. 3. 2014).
- Deca i internet*. Dostupno na: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=877754> (pristupljeno 10. 3. 2014).
- Dragin, A., O. Muškinja, M. Duškov i Ž. Bundalo. *Eksploatacija dece na internetu – izveštaj pokrajinskog ombudsmana*. Novi Sad: Pokrajinski ombudsman, 2013.
- Drakulić, M. and R. Drakulić. „Cyber Crime.“ In *Cyber Crime and the Links to Irregular Migration and Human Trafficking*, edited by V. Urošević, 169-402. Belgrade: Ministry of the Interior of the Republic of Serbia, 2014. Dostupno na: http://www.mup.gov.rs/cms_eng/home.nsf/Cyber%20crime%20and%20the%20links%20to%20irregular%20migration%20and%20human%20t.pdf (pristupljeno 20. 9.2 014).
- Jovanović, S. „Privacy and Protection of Data on the Internet.“ In *Cyber Crime and the Links to Irregular Migration and Human Trafficking*, edited by V. Urošević, 91-168. Belgrade: Ministry of the Interior of the Republic of Serbia, 2014. Dostupno na: http://www.mup.gov.rs/cms_eng/home.nsf/Cyber%20crime%20and%20the%20links%20to%20irregular%20migration%20and%20human%20t.pdf (pristupljeno 20. 9.2 014).
- Konvencija o pravima deteta*. Beograd: Unicef, 1989. Dostupno na: http://www.unicef.org/serbia/Konvencija_o_pravima_deteta_sa_fakultativnim_protokolima%281%29.pdf (pristupljeno 10. 3. 2014).

- Johnoson, G. M. „Self-esteem and Use of the Internet among Young School-age Children.“ *International Journal of Psychological Studies* 3 (2011): 48–53.
- Johnson, G. M. “Young Children’s Internet Use at Home and School: Patterns and Profiles.” *Journal of Early Childhood Research* 8 (2010): 282–293. Dostupno na: <http://dx.doi.org/10.1177/1476718X10379783> (pristupljeno 10. 3. 2014).
- Lindsay, B. R. “Social Media and Disasters: Current Uses, Future Options, and Policy Considerations.” CRS Report for Congress, Congressional Research Service 2011. Dostupno na: <http://www.infopuntveiligheid.nl/Infopuntdocumenten/R41987.pdf> (pristupljeno 10. 3. 2014).
- Miladinović, S. “The Function of Information Communication Technology in Creation of Social Capital.” In *Cyber Crime and the Links to Irregular Migration and Human Trafficking*, edited by V. Urošević, 23–90. Belgrade: Ministry of the Interior of the Republic of Serbia, 2014. Dostupno na: http://www.mup.gov.rs/cms_eng/home.nsf/Cyber%20crime%20and%20the%20links%20to%20irregular%20migration%20and%20human%20t.pdf (pristupljeno 20. 9. 2014).
- Mislove, A., M. Marcon, K. P. Gummadi, P. Druschel, and B. Bhattacharjee. “Measurement and Analysis of Online Social Networks.” *Internet Measurement Conference 2007*, October 24–26, 2007. San Diego, CA, USA. Dostupno na: <http://conferences.sigcomm.org/imc/2007/papers/imc170.pdf> (pristupljeno 10. 3. 2014).
- Montagnese, A. “Impact of Social Media on National Security.” *Research Paper, Centro Militare di Studi Strategici*, Rome, 2012. Dostupno na: http://www.difesa.it/SMD_/CASD/IM/CeMiSS/Documents/Ricerche/2012/Stepi/social_media_20120313_0856.pdf (pristupljeno 10. 3. 2014).
- Prensky, M. “Digital Natives, Digital Immigrants.” *On the Horizon* 9, 5 (2001): 1–6. Dostupno na: <http://www.nnstoy.org/download/technology/Digital+Natives+-+Digital+Immigrants.pdf>
- Selwyn, N. “Social Media in Higher Education.” *The Europa World of Learning*, 2012. Dostupno na: <http://www.educationarena.com/pdf/sample/sample-essay-selwyn.pdf> (pristupljeno 10. 3. 2014)
- Stevanović, M., A. Mitovski, D. Živković, N. Štrbac, S. Živković, A. Mladenović i S. Vasković. „Internet navike dece školskog uzrasta u nekim selima borske opštine.“ *Sinteza. Internet and education*, 2014: 351–355. DOI: 10.15308/SINTEZA-2014-351-355.
- Zloupotreba djece putem interneta*. Podgorica: Institucija zaštitnika ljudskih prava i sloboda Crne Gore, 2013. Dostupno na: http://www.ombudsman.co.me/djeca/docs/zloupotreba_djece_putem_interneta.pdf (pristupljeno 10. 3. 2014).

CHILDREN ON THE INTERNET AND ONLINE SOCIAL NETWORKS

Summary: *Internet has entered into everyday use with the development of information and communication technologies. The younger generations mostly use it nowadays. Its use is widespread among members of the child age e.g. younger than 18 years. This paper tries, on the basis of the results of empirical research, to determine the extent to which generations younger than 18 use the internet, which internet content they are mostly interested in and how often they visit it. It also aims to determine the extent of the presence of children on online social networks. In this context, one of the objectives of the work is to determine the patterns of connectivity through the online social networks. These data are associated with the security of children and other users on the internet. The basic assumption of the study is that children are not aware of the dangers of careless and uncontrolled leaving their own data and other materials available to other users of the online social networks and children with frequent use of online social networks ignore social contacts in real life as well.*

Key words: *children, internet, social networks.*

РОДИТЕЉСКИ НАДЗОР ДЕЦЕ И АДОЛЕСЦЕНАТА НА ИНТЕРНЕТУ

УДК 004.738.5:316.356.2

Марина Ковачевић Лепојевић

Универзитет у Београду, Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију
marina.lepojevic@gmail.com

Весна Жунић Павловић

Универзитет у Београду, Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију
zuniceva@eunet.rs

Милица Ковачевић

Универзитет у Београду, Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију
bucak80@gmail.com

Сажетак: Интернет неизоставно представља један од најприсутнијих модерних изазова родитељства. Досадашњи напори научника и стручњака претежно су били усмерени на проучавање образаца употребе интернета код деце и адолесцената као и ризика којима тим путем могу бити изложени. Налази све присутнијих истраживачких студија указују на важност породичних фактора (пол, образовање, социоекономски статус, родитељски стилови, однос родитељ–дете) за настанак и развој проблема као последица употребе интернета. У складу са актуелном научно–истраживачком праксом родитељски надзор тумачи се као знање родитеља о кретањима, активностима и пријатељима њихове деце. Родитељски надзор деце и адолесцената на интернету обједињује: родитељску контролу (успостављање техничких и социјалних рестриција уз надзор), родитељску супервизију (заједничка употреба интернета) и интерпретативну медијацију (употреба интернета је посредована активним учењем родитеља). Циљ рада представља сагледавање карактеристика родитељског надзора деце и адолесцената на интернету. Истраживачки налази сугеришу да мајке, образованији родитељи бољег социоекономског статуса и они које карактерише бољи однос родитељ–дете, примењују ефикасније и мање рестриктивне стратегије родитељског надзора на интернету. Стратегије родитељског надзора засноване на бољој комуникацији и односу родитељ–дете, показале су се значајним за унапређивање безбедности деце и адолесцената на интернету.

Кључне речи: родитељски надзор, интернет, деца, адолесценти.

УВОД

Родитељи се врло често налазе збуњеним пред чињеницом да би деци требало да обезбеде коришћење интернета управо из разлога јер то њима пружа многе погодности (креативност, социјална укљученост, информисање, едукација, основа

будуће пословне квалификације), али да би требало и да их заштите од многих опасности (изложеност сексуално експлицитним, увредљивим садржајима, угрожавање приватности и слично) које употреба интернета са собом носи.

Међутим, утицај интернета као медија у вези са родитељским надзором, не можемо посматрати изоловано од других фактора из породичног контекста попут социоекономског статуса, односа родитељ–дете и друго. Прво за разлику од других медија (нпр. телевизија) где су родитељи и деца (бар технички) готово подједнако компетентни за њену употребу, код интернета то није случај. Наиме, неретко су деца и адолесценти значајно дигитално компетентнији од родитеља (Livingstone et al. 2011). Како би се обезбедило да деца искористе предности интернета уз минималан ризик, посредовање родитеља се сматра неопходним.

Са друге стране, ретка су истраживања која су предметно усмерена на родитељски надзор деце на интернету. Посебно, недостају истраживања која се баве другим аспектима надзора осим родитељске контроле и супервизије. Посредно, до података се може доћи из истраживања које за предмет имају проучавање различитих фактора употребе интернета и потенцијалних безбедносних претњи.

1. ОБРАСЦИ УПОТРЕБЕ ИНТЕРНЕТА

Опсежно истраживање на узорку од преко 25 хиљада деце из 25 европских земаља показало је да деца просечно проводе 88 минута дневно на интернету, с тим да се дужина употребе креће од једног сата за узраст од 9 до 10 година, до два сата за узраст од 15 до 16 година. Половина европске деце рачунар са приступом интернету има у својој спаваћој соби, док трећина интернету приступа са телефона или таблета (Düragar and Livingstone 2012). Затим, нису примећене разлике у годинама када деца просечно почињу да употребљавају интернет (девет година), уз минималну разлику у минутима које деца дневно проводе на интернету код породица са ниским, средњим и високим социоекономским статусом (Paus–Hasebrink et al. 2014). Од активности које примењују на мрежи најзаступљеније су онлајн друштвене мреже. Деца се труде да посредством текста, слика, видео записа пренесу што више информација о себи. Резултати истраживања указују на то да 77% деце узраста од 13 до 16 година и 38% деце узраста од 9 до 12 година има профил на онлајн друштвеним мрежама (Livingstone et al. 2011a). Деца млађег узраста чешће имају јавне профиле подешене тако да сви могу да их виде. Фејсбук представља најпопуларнију онлајн друштвену мрежу, при чему трећина корисника узраста од 9 до 16 година има профил на Фејсбуку (Livingstone et al. 2011a).

Петина деце у европским земљама, узраста од 9 до 12 година и четвртина деце узраста од 9 до 16 година комуницира на интернету са особама које не познаје и са којима није повезана дневном рутином. Нема разлике према полу. Показало се да половина млађих корисника (11 и 12 година) и четвртина старијих (13–16 година) не разуме инструкције за заштиту приватности (Livingstone et al. 2011a). Свако пето дете на мрежи оставља адресу или број телефона. Издвајају се три индикатора ризика угрожавања безбедности деце на социјалним мрежама: преко 100 пријатеља на фејсбуку, контактирање са особама које се познају искључиво преко мреже и остављање личних података (Livingstone et al. 2011a).

Објављене су студије у којима је утврђено да образовни статус родитеља нема везе са дигиталним компетенцијама деце (Simoes et al. 2013). Међутим, пос-

тоје разлике у погледу сврхе у коју се интернет користи, с тим да деца из популације слабије образованих родитеља интернет користе претежно у забавне сврхе или ради информисања. Уочава се разлика у погледу усвајања вештина за заштиту безбедности на интернету попут блокирања нежељених садржаја, филтрирања садржаја и компарирања садржаја ради утврђивања истине, с тим да су их деца слабије образованих родитеља значајније мање усвајала (Simoes et al. 2013). Међутим, боље дигиталне компетенције откривене су код деце из дела Кипра оптерећеног слабом економијом и великом стопом незапослености (турски део) у односу на децу из развијенијег дела Кипра (грчки део) која су више времена проводила на интернету и којима је он био доступнији (Miloni et al. 2014). Турски вршњаци су у готово свим активностима осим социјалног умежавања предњачили у односу на грчке (комуникација путем мејлова, инстант месинџера и позива; формално и неформално образовање; док су се посебно разликовали у погледу способности истовременог обављања више активности) (Miloni et al. 2014). Према томе, турски вршњаци смањену доступност интернета компензују његовом квалитетнијом употребом. Може се претпоставити да би даље изучавање улоге породице, као и доминантних културних вредносних оријентација грчких и турских вршњака боље осветлило ове резултате истраживања. Међутим неспорно је то да социјално депривираној деци интернет и медији генерално представљају главне агенсе социјализације (Paus Hasebrink et al. 2014).

Са дужином времена које дете проводи на интернету повећава се могућност излагања безбедносним претљама на интернету (Livingstone et al. 2012; Livingstone et al. 2011), међутим тим путем неизоставно расту и компетенције деце да се са њима суоче (Livingstone and Brake 2010; Livingstone 2008). На пример, према резултатима истраживања деца и адолесценати узраста 11 до 16 година поседују следеће дигиталне вештине: 56% уме да подеси опције којима се штити приватност; 64% зна да означи сајт који им је важан; 64% уме да блокира поруке од особе са којом не жели да комуницира; 63% зна како да пронађе информације о унапређивању безбедности на интернету (Livingstone et al. 2011).

2. ПОЈАМ И КАРАКТЕРИСТИКЕ РОДИТЕЉСКОГ НАДЗОРА

Крајем 20. и почетком 21. века на темељу тумачења родитељског надзора као знања родитеља о томе где, са ким и на који начин деца и адолесцененти проводе време ван супервизије родитеља настала је дефиниција норвешких аутора која је у савременој литератури у учесталој употреби. Према томе, родитељски надзор представља знање родитеља о активностима деце и адолесцената ван куће, које делимично зависи од напора родитеља (тражење информација и родитељска контрола) да открију где и на који начин њихова деца проводе слободно време, а делимично од воље деце да им то спонтано саопштавају (самоизвештавање) (Stattin and Kerr 2000, 1081). Аутори издвајају три основна извора информација, и то: самоизвештавање адолесцената (слободно саопштавање), тражење информација (подстакнуто саопштавање) и родитељска контрола (успостављање правила и ограничења) (Stattin and Kerr 2000; Kerr and Stattin 2000). Тражење информација у функцији подстицања саопштавања обједињује активности родитеља које су усмерене ка откривању садржаја путем иницираног разговора са својом децом, њиховим пријатељима, родитељима њихових пријатеља и друго (Kerr and Stattin 2000; Stattin and Kerr 2000).

Стручњаци сматрају да је овај начин добијања информација за адолесценте мање интрузиван у односу на родитељску контролу, јер се надзор врши без нарушавања демократске климе у породици (Keijsers et al. 2009). Родитељска контрола обухвата мрежу правила које су деца дужна поштовати, укључивање родитеља у планирање слободног времена и друго. Успостављају се правила и забране о томе где адолесценти могу да оду, колико могу да остану, које активности да упражњавају и друго. Самоизвештавање представља извор информација које нам пружају деца, упућује на спонтано саопштавање родитељима о томе како је било у школи, у изласцима или на неким другим местима где проводи слободно време (Stattin and Kerr 2000; Kerr and Stattin 2000). Аутори сматрају да ако адолесценти нису вољни да са родитељима поделе информације, сви њихови напори су унапред изгубљени (Kerr and Stattin 2000; Stattin and Kerr 2000; Kerr et al. 1999). Истраживачке студије бележе опадање самоизвештавања у периоду средње адолесценције (Keijsers et al. 2009; Keijsers 2010; Hayes 2004; Finkenauer et al. 2002). Знање родитеља о кретањима, активностима и пријатељима деце и адолесцената има повратан утицај на пораст самоизвештавања (Kerr et al. 2010). Постоји повезаност између тражења информација и родитељске контроле са једне стране и знања родитеља о кретањима, активностима и пријатељима адолесцената са друге стране, али не у довољној мери. Самоизвештавање се са друге стране препознаје као снажан предиктор знања родитеља о њиховим кретањима, активностима и пријатељима (Kerr et al. 2010). Осим самоизвештавања, тражења информација и родитељске контроле, пре свега супервизије, запажено је ослањање на супруга, сиблинга или трећу особу ван породице као важан извор знања о кретањима, активностима и пријатељима деце и адолесцената (Crouter et al. 2005, 870).

Прегледом литературе уочава се залагање аутора да родитељски надзор треба посматрати у ширем контексту од квалитета интеракције родитељ–дете, преко карактеристика родитеља и детета до социоекономских фактора, утицаја вршњака и медија. Према Хајесу (Hayes 2004, 30) у првом концентричном кругу налази се однос родитељ–дете; затим однос родитељ–дете у интеракцијама које упућују на вршење надзора; у трећем карактеристике детета, питања аутономије, независности, комуникације, конфликта, отворености, поверења; у четвртом карактеристике родитеља, вештине, мотивација, стресори; и петом, вршњаци, сиблинзи, породица, школа, суседство, заједница, социоекономске прилике, утицај медија. Истраживачке студије су потврдиле да је група очева који знање о искуствима адолесцената претежно стичу тако што им их они сами саопштавају, образованија и боље зарађује од других очева. Образованије мајке, са друге стране, информације претежно добијају тако што траже информације (Crouter et al. 2005). Истраживање које је имало за циљ да утврди разлике у погледу стратегија стицања знања родитеља код очева и мајки деце узраста од 10 до 17 година, је показало да се мајке претежно ослањају на самоизвештавање и тражење информација, док се очеви претежно ослањају на информације које добијају од мајки (Waizenhofer et al. 2004). Лонгитудинална студија која је за циљ имала проучавање стратегија родитељског надзора из 179 породица у четворогодишњем периоду у односу на пол родитеља и контекстуалне карактеристике указала је на издвајање неколико доминантних стратегија надзора својствених мајкама и очевима. Очеви су се претежно ослањали на њихове супруге, праћено тражењем информација, док су се мајке највише ослањале на тражење информација и самоизвештавање адолесцената (Crouter et al. 2005). Прва група очева

је информације о искуствима адолесцената сазнавала посредством њиховог саопштавања, посматрањем и слушањем путем директне супервизије и путем тражења информација. Деца из тих породица су оцењена као веома отворена за комуникацију са очевима. Друга група очева, претежно запослених који имају ћерке, ослањала се на супруге. Трећа група очева која је информације добијала од других особа укључујући и сиблинге, карактеристична је по учесталим конфликтима са децом. Међусобна оцена деце и очева је мања отвореност за комуникацију. Највећа група мајки је од своје деце информације сазнавала тако што би им они саопштавали и посматрањем и слушањем. Друга група мајки, највише информација добија путем постављања питања, које деца доживљавају као врло отворене за комуникацију и последња група мајки која информације добија од других особа у и ван породице, а децу сматра непогодном за вршење надзора (Crouter et al. 2005). Истраживачки налази сугеришу да родитељи генерално имају више информација о томе како њихове ћерке проводе слободно време, него синови. Код девојчица претежно је доминирало самоизвештавање као начин на који су родитељи стицали знање (Waizenhofer et al. 2004). У истраживачкој студији која је имала за циљ испитивање повезаности између емоционалне варијабилности у конфликтним интеракцијама мајка–дете у раној адолесценцији са компонентама родитељског надзора самоизвештавања и мајчинске контроле у средњој и касној адолесценцији, утврђена је повезаност између високе емоционалне варијабилности и самоизвештавања адолесцената у раној адолесценцији, док је мајчинска контрола опадала од ране до касне адолесценције (Van der Giessen et al. 2014). Емоционална варијабилност у интеракцијама родитељ–дете може се протумачити као спремност за отворену комуникацију и основ за унапређивање односа. Податак о повећању самоизвештавања може бити објашњен уверавањем адолесцената да ће родитељи тако лакше прихватити њихове позитивне и негативне емоције. Однос се тим путем развија на хоризонталној основи, при чему мајке бивају временом опредељене да смање контролу и допусте адолесцентима да се упусте у доношење одлука без да су их претходно консултовали. Према томе, отворена комуникација мајка–дете утицала је на стабилно извештавање током адолесценције (Van der Giessen et al. 2014). Према томе, као што се учестали конфликти у оквиру интеракција надзора сматрају потенцијално клинички индикативним, исто је и са породицама у којима се бележи потпуни изостанак конфликта (Hayes et al. 2003). Родитељски надзор превазилази однос родитељ–дете, представља део породичног система, претпоставља добру комуникацију између родитеља, која је неопходна за међусобну размену информација о деци (Crouter et al. 2005). Према томе, родитељи који су успели да остваре добар однос са децом у адолесценцији претежно се ослањају на саопштавање као извор информација, док се они који то нису ослањају на друге изворе (сиблинзи, супруга, трећа особа).

3. РОДИТЕЉСКИ НАДЗОР НА ИНТЕРНЕТУ

3. 1. Појам и карактеристике родитељског надзора на интернету

У складу са савременим тенденцијама у разумевању родитељства, родитељски надзор на интернету дефинише се као знање родитеља о активностима, пријатељима и кретањима деце и адолесцената на интернету (Liau et al. 2008). Аутори истраживачких студија истичу да родитељи претежно нису упућени у активности

њихове деце на интернету, с тим да тога најчешће нису ни свесни. На пример, резултати истраживања указују на то да само 16% родитеља има сазнања о виктимизацији своје деце узраста од 9 до 12 година, док са друге стране она у 46% извештавају о угрожавању приватности, у 67% о изложености порнографским садржајима на интернету и друго (Livingstone and Bober 2006). Међутим, око трећина деце и родитеља у 25 европских земаља мисли да родитељи могу помоћу у унапређивању безбедности деце на интернету (Livingstone et al. 2012). Родитељи су често склони да минимизирају ризике којима су деца и адолесценти изложени и то више од четири пута него што то деца пријављују (Liau et al., 2008). Наиме, иако је утврђена смањена поузданост извештавања родитеља о вршењу родитељског надзора генерално (Dishion and McMahon 1998; Kerr and Stattin 2000; Stattin and Kerr 2000), у извештавању о родитељском надзору на интернету, она је још израженија (Lenhart et al. 2011; Liau et al. 2008; Wang et al. 2005). У истраживању које је спроведено на 749 америчких тинејџера и њихових родитеља, откривено је да су о примени родитељског надзора на интернету у 61% извештавали родитељи, а у 38% деца. Слагање у одговорима о спровођењу родитељског надзора на интернету између родитеља и деце је било у 29% (Wang et al. 2005). Међутим, како примећују аутори треба узети у разматрање и могућност да родитељи примењују стратегије родитељског надзора којих деца нису свесна (Liau et al. 2008).

Аутори се слажу да с годинама родитељски надзор на интернету опада. Родитељи сматрају да са узрастом компетенције деце за употребу интернета расту те им контрола и супервизија нису неопходне (Wang et al. 2005). Потврде за овакве ставове можемо пронаћи и у другим истраживањима којима је утврђена већа дигитална компетенција деце на старијем узрасту, с тим да су дечаци били компетентнији (Livingstone et al. 2011a). Резултати истраживања показују да родитељски надзор на интернету адекватније врше млађи родитељи (Wang et al. 2005). Иако мајке углавном више времена проводе са децом, истраживачки налази о полу родитеља који чешће врши надзор на интернету су подељени. Са једне стране резултати истраживања указују на то да очеви чешће врше надзор на интернету, уз објашњење да они генерално више времена проводе на интернету или јер су технолошки образованији него мајке (Wang et al. 2005). Са друге стране, објављена су истраживања која истичу да мајке више знају о активностима које деца обављају на интернету (Liau et al. 2008). Међутим, постоје разлике и по полу детета, не само родитеља. Показало се да мајке могу предвидети понашање деце на интернету оба пола, а очеви понашање девојчица (Liau et al. 2008). Међутим, при дискусији о утицају пола родитеља на вршење родитељског надзора, мора се узети у обзир сам концепт родитељског надзора и типологија. Даље, социоекономски статус (СЕС) се сматра значајним фактором родитељског надзора на интернету. Као критеријуми СЕС статуса узимају се просечна зарада, образовање, неразвијена средина и друго. Неки аутори указују на објашњење да је деци нижег СЕС интернет мање доступан, чешће га користе ван куће, те родитељи ређе имају могућност да врше надзор (Livingstone et al. 2011). Родитељи деце са ниским СЕС најмање знају о томе да ли су њихова деца била изложена неким непријатностима на мрежи (Wang et al. 2005). Родитељи из сиромашнијих европских земаља (Словенија, Бугарска, Мађарска, Румунија, Литванија), са мањом доступношћу интернета, најмање посредују у употреби интернета деце и адолесцената (Helsper et al. 2013). Према томе, фактори који родитељима отежавају да подрже децу приликом употребе интернета су претежно СЕС при-

роде. На пример, у САД 4% родитеља нема завршену средњу школу, док 25% деце има родитеље који не користе интернет (Lenhart et al. 2011). Забрињава податак да је 67% европске деце и адолесцената изјавило да о раду на рачунару зна више него њихови родитељи (Livingstone et al. 2011). Развојем мобилних технологија интернет се све мање своди на кућно окружење и сужава могућност надзора у традиционалном смислу речи. Међутим, што више родитељи са децом деле своја искуства на мрежи то деца чешће користе интернет у кућном окружењу (Wang et al. 2005). Истраживање у коме се испитивала повезаност употребе интернета са стиливима родитељства је показало да је деци чији родитељи негују пермисивни стил родитељства интернет најдоступнији, док је најмање доступан онима чији родитељи имају ауторитарни васпитни стил. Веза између пермисивности и доступности интернета посредована је образовањем и дигиталним компетенцијама родитеља (Valcke et al. 2009).

3. 2. Типологија родитељског надзора на интернету

У литератури преовладава дефиниција родитељског надзора као знања родитеља о активностима, пријатељима и кретањима њихове деце на интернету. Међутим, разлике су присутне у погледу начина на који то родитељи могу остварити. Као најзначајнији издвајају се: родитељска контрола (рестриктивна медијација) која подразумева успостављање техничких и социјалних рестрикција уз надзор; родитељска супервизија (коупотреба интернета) која подразумева заједничку употребу интернета; и интерпретативна родитељска медијација (активно посредовање у употреби интернета) која уључује самоизвештавање адолесцената и тражење информација од стране родитеља.

3. 2. 1. Родитељска контрола (рестриктивна медијација)

Стратегије надзора које се примењују у оквиру рестриктивне медијације подразумевају техничке и социјалне рестрикције. У својству родитељске контроле (техничке) деце на узрасту од 9 до 12 година заступљени су: софтвери за заштиту од цанк мејлова или вируса (76%); блокирање и филтрирање доступних сајтова (39%), праћење историје претраживања (32%) и ограничавање времена на интернету (14%). Као део родитељске контроле (социјалне) примењују се: увид родитеља у историју претраживања (63%), увид родитеља у историју комуникације (40%), увид у листу пријатеља које дете има на социјалним мрежама (48%) (Dürager and Livingstone 2012). Родитељи у 33% користе софтвере за филтрирање садржаја којима деца приступају на интернету, а у 27% софтвере за праћење активности деце на интернету (Livingstone et al. 2012). Родитељи се разликују по томе да ли примењују унапред успостављена правила и ограничења или их примењују ситуационо, у зависности од тренутног контекста, с тим што у том случају треба рачунати на негативне последице неконзистентности у дисциплиновању (Paus Hasebrink et al. 2014). Врло често се у недостатку времена и компетенција родитељи понашају незаинтересовано за активније форме надзора већ подлежу рестриктивној политици забрана и ограничења. Истраживања показују да су родитељи са слабијим образовањем склонији рестриктивним стратегијама надзора и коришћењу софтвера праћење активности деце на интернету (Wang et al. 2005; Helsper et al. 2013). По правилу, родитељи са ниским СЕС осећају анксиозност у погледу могућих ризика и претњи по децу на интернету, док су са друге стране свесни недовољног знања за суочавање са потенцијалним проблемима. Многи од

њих зазиру од интернета, при чему ни не желе да буду упућени у све активности које њихова деца упражњавају на мрежи. Ослањају се на школу, вршњаке и друге агенсе како би њихова деца стекла компетенције за коришћење интернета (Wang et al. 2005). Разлог за то може бити мања технолошка оспособљеност и мањак самопоуздања за примену активних форми надзора. Са друге стране, истраживачке студије сведоче да су примени техничких ограничења склонији родитељи који и сами имају боље дигиталне компетенције и самопоуздање (Livingstone et al. 2012). Истраживања показују да у 60,6% родитељи пријављују спровођење претходно дефинисаних правила о употреби интернета, у 60,8% увид родитеља у историју претраживања, у 44,4% инсталирање софтвера за праћење активности деце на интернету (Wang et al. 2005). Праћење деце и адолесцената на интернету путем различитих софтвера на узорку од преко хиљаду сингапурских адолесцената и њихових родитеља пријављено је у 33,5% (Liau et al. 2008), а у истраживању у 25 земаља Европе 30% (Dürager and Livingstone 2012).

Рестриктивна политика у коришћењу интернета може бити јако лоша прво из разлога неефикасности, при чему се евентуални ефекти могу постићи код млађе деце. Са друге стране постоји и опасност да се тим путем редукују и потенцијалне прилике за подизање дигиталних компетенција. Поставља се питање колико је смислено одржавати забране и ограничења деци на старијем узрасту која их према резултатима истраживања свакако и не поштују. Резултати истраживања су показали да деца старија од 12 година у 50% нису поштовала забране родитеља о употреби социјалних мрежа (Livingstone et al. 2011a). Истраживања показују да 32% родитеља не дозвољава деци да имају профиле на онлајн друштвеним мрежама, 20% родитеља дозвољава деци да користе ове мреже уз супервизију, а скоро половина родитеља не забрањује деци приступ мрежама (Livingstone et al. 2011a). Истраживачи налазе да родитељи чешће примењују стратегије контроле употребе интернета са дечацима него са девојчицама (Liau et al. 2008). Са друге стране отварају се етичке дилеме у погледу контроле, посебно употребе софтвера за праћење активности деце на интернету, којим се нарушавају дечија права и основни принципи поверења између родитеља и детета. Аутори критикују препоруке за поступање родитеља које налажу контролисање понашања деце на интернету без сагласности детета и залажу се за поштовање права детета на слободу изражавања и заштиту приватности која су загарантована Конвенцијом о правима детета (Livingstone and Brake 2010). Наиме, ради се о томе да се тим путем нарушавају не само основна права детета већ и однос поверења родитељ–дете (Livingstone and Bober 2006). На основу квалитативног истраживања о примени стратегија родитељског надзора на интернету закључује се да деца више брину о нарушавању приватности од стране познатих него непознатих особа (Livingstone and Bober 2006). Родитељи који примењују рестриктивну медијацију најмање су склони да је комбинују са другим стратегијама надзора (Helsper et al. 2013).

Посредством истраживачких студија неретко се долази до налаза о неефективности стратегија родитељске контроле на интернету (ограничавање времена на интернету; увид родитеља у историју претраживања; коришћење софтвера за филтрирање садржаја на интернету) у погледу безбедног коришћења интернета и боље прилагођености адолесцената (Dürager and Livingstone 2012; Mitchell et al. 2001). Прецизније, истраживачи сугеришу да техничке рестрикције не остварује никакве ефекте на редукацију ризика којима су деца и адолесценти изложени на ин-

тернету (Kirwil 2012; Dürager and Livingstone 2012). Док родитељска контрола активности, садржаја и пријатеља остварује негативне ефекте на узрасту од 9 до 14 година (Dürager and Livingstone 2012). То може бити из разлога примене родитељске контроле након што је већ дошло до угрожавања безбедности деце на интернету или уочавања проблема у прилагођавању. Аутори наслућују да то може бити извеснији сценарио од ситуације када се деца последично излажу већим ризицима услед рестрикција у виду „забрањеног воћа“ (Kirwil 2012). Према томе, треба имати у виду да родитељи подршку деци у коришћењу интернета могу пружати и проактивно и реактивно, када проблем већ настане. Међутим, постоје истраживања која издвајају неке од стратегија родитељске контроле попут ограничавања сајтова које деца могу посећивати као успешне у погледу смањења безбедносних ризика на интернету. На пример, истраживање на узорку од око 2000 родитеља и старатеља из 18 европских земаља показало је да су деца из Естоније, али и из северних земаља Шведске и Холандије, више него деца из Немачке, Ирске, Аустрије, Италије и Бугарске (висок ниво контроле сајтова који деца посећују), била изложена ризицима на интернету (Kirwil 2012). Међутим из истраживања остаје нејасно колико је ова интервенција у основи рестриктивна и у којој мери је подразумевала социјалну интеракцију.

3. 2. 2. Родитељска супервизија (коупотреба интернета)

Аутори који су се бавили истраживањем родитељског надзора над гледањем телевизије у доба када употреба интернета није била толико раширена издвајали су стратегију заједничког гледања телевизије као концептуално најпроблематичнију, те се поред активне и рестриктивне медијације издвајала као посебна категорија (Nathanson 2001, 122). Наиме, и тада када је било много теже замислити заједничко гледање телевизијског програма, а да изостане било каква дискусија у вези са тим, подразумевао се изостанак социјалне интеракције при разматрању ове стратегије. Данас, када интернет вишеструко превазилази захтеве у погледу прилагођености кориснику и интерактивности, заједничка употреба интернета родитеља и детета без дилеме искључиво носи елементе супервизије. Према томе, неопходан услов за активан надзор односно интерпретативну медијацију употребе интернета од стране родитеља није заједничка употреба, јер родитељ са дететом може разговарати пре или после коришћења интернета, не искључиво за време. Аутори посматрају заједничку употребу интернета као део евалуативне родитељске медијације. На другом полу евалуативне, налази се интерпретативна медијација, која подразумева разговор о активностима које деца врше на интернету. Фактичка медијација са друге стране подразумева једносмерно упознавање са чињеницама о употреби интернета и безбедносним аспектима (Eastin et al. 2006).

Родитељи најчешће учествују у следећим активностима које подразумевају супервизију деце од 9 до 12 година на интернету: регулисање приватности на интернету (96%), аплодовање слика, музике и видео записа у сврху размене са другима (85%), коришћење интернета уз инструктирање родитеља по корацима (85%); даунлодовање филмова и музике са интернета (79%); коришћење интернета тако да се родитељ налази у близини за време употребе интернета (70%); заједничко посматрање видео клипова на интернету (63%); седење поред детета док користи рачунар (59%); охрабривање детета на самостално претраживање интернета у едукативне сврхе (58%); заједничке активности са децом на интернету (53%) и друго (Dürager

and Livingstone 2012). Према резултатима истраживања у 54,5% случајева родитељи и у 33,4% деца пријављују заједничко коришћење интернета, при чему се наводи да је супервизија родитеља чешћа код дечака (Liau et al. 2008). Наиме, родитељи више користе рестрикције у погледу времена које тинејџери проводе на интернету и праћење садржаја активности, иако нема доказа да они чешће користе интернет у односу на тинејџерке. Стратегије које се примењују према дечацима претпостављају родитељску супервизију и активну интерпретативну родитељску медијацију (Eastin et al. 2006). Рестриктивна медијација је укључујући и супервизију најзаступљенија у Немачкој, а најмање у Естонији и Литванији (Helsper et al. 2013).

Судије које су се бавиле испитивањем ефикасности супервизије сведоче да повећањем супервизије родитеља долази до опадања ризика којима деца могу бити изложена на интернету (Dürager and Livingstone 2012). У прилог томе говоре и резултати истраживања о успешности стратегија које се посебно односе на социјалну коупотребу интернета, односно инструктирање деце при комуницирању са другим људима (Kirwil 2012). Битно ограничење студија је што са узрастом родитељска супервизија губи на значају. Оно што се сматра једном од значајнијих препрека успешности родитељске контроле и супервизије на старијем узрасту је то да је употреба интернета посредована утицајем вршњака, што повећава изложеност безбедносним ризицима. Аутори сматрају да су социјалне рестрикције превелика цена безбедности на интернету, те се мора прибећи неким другим стратегијама надзора (Livingstone and Hesper 2008).

3. 2. 3. *Интерпретативна родитељска медијација*

Интерпретативна родитељска медијација подразумева активно учешће родитеља у функцији надзора на интернету (Dürager and Livingstone 2012; Helsper et al. 2013). У односу на садржај конверзације, родитељи могу посредовати у смањењу ризика са којима се деца могу суочити на интернету и компетентном коришћењу интернета генерално. Према резултатима истраживања родитељи подједнако примењују технике интерпретативне родитељске медијације (82%) у односу на технике родитељске контроле (89%), док стратегије супервизије примењују најмање у 59%. Родитељи из ове категорије најчешће примењују: објашњење зашто су неки сајтови адекватни, а неки не (77%); пружање непосредне помоћи у савладавању проблема са којима се деца суочавају на интернету (75%); сугерисање како да унапреде безбедност на интернету (70%); препоруке како да се понашају у социјалним интеракцијама према другим корисницима интернета (63%); шта да ураде уколико им се догоде непријатности на интернету (61%) и друго (Dürager and Livingstone 2012). Истраживања показују да родитељи у 66,5%, а деца у 37,2% (мајке) и 34,8% (очеве), пријављују вођење разговора о активностима на интернету пружање смернице о безбедном коришћењу интернета. У 27,8% родитељи су извештавали да су им адолесценти спонтано саопштавали о проблемима које су на мрежи доживљавали, с тим да су статистички значајније били слободнији у извештавању мајкама (Liau et al. 2008). Међутим, родитељи који најчешће примењују овај тип надзора су претежно факултетски образовани, који мање употребљавају друге форме надзора него остали родитељи (Helsper et al. 2013). Родитељи у највећој мери употребљавају технике интерпретативне медијације (93%), док илустрације ради 45% никада није користило техничке рестрикције (Eastin et al. 2006). Аутори на првом месту истичу стратегије родитељског надзора које упућују на активнију улогу родитеља у правцу

унапређивања безбедности деце на интернету попут учесталијих разговора са децом, коришћења интернета заједно са дететом уз дискусију и друге које укључују указивање поверења детету (O'Neill et al. 2011). Интерпретативна медијација је према резултатим истраживања у 25 европских земаља најзаступљенија у Данској, а најмање заступљена у Грчкој и Турској (Helsper et al. 2013).

Подаци о ефективности интерпретативне родитељске медијације потврђују да с повећањем посредовања родитеља у употреби интернета код деце свих узраста опада изложеност ризицима којима потенцијално могу бити изложени, док пораст посредовања родитеља у погледу остваривања безбедности на мрежи повећава опасност од изложености ризицима на интернету деце од 9 до 10 и 13 до 16 година. Резултате овог истраживања не би требало посматрати ван контекста, те је могуће да су упоредо са порастом изложености ризику подигнуте и компетенције и отпорности. Висок ниво интерпретативне родитељске медијација и висок ниво супервизије примењује се у земљама западне Европе Немачка, Велика Британија, Француска, али и земљама југоисточне Европе попут Португалије, Шпаније и Грчке. Земље северне Европе попут Норвешке, Шведске, Финске, Данске и Холандије одликује висок ниво активне интерпретативне медијације родитеља и низак ниво родитељске супервизије (Dürager and Livingstone 2012). Разматрање културног контекста употребе интернета завређује посебну пажњу, с обзиром да је на узорку од око 2000 родитеља деце од 6 до 17 година из 18 европских земаља утврђено да неке стратегије родитељског надзора могу у једном контексту бити успешне, а у другом не. На пример, стратегије рестриктивне медијације су се у посткомунистичким земљама Европе показале као успешне, док су деца родитеља северне Европе који су примењивали исте стратегије била изложенија ризицима на интернету (Kirwil 2012).

Разлике према узрасту су веома важне када је у питању примена стратегија родитељског надзора на интернету. На пример, у истраживању са фокусом на три узрастне групе од 10 до 12, од 13 до 14 и од 15 до 17, утврђено је да су техничке рестрикције остваривале неке ефекте у правцу мањег откривања информација на интернету у најмлађој групи учесника, док су стратегије засноване на активном надзору, односно инструктивној медијацији родитеља биле најуспешније у случајевима друге две групе. Невезано за године, утврђено је да су најрањивији они учесници студије чији родитељи нису примењивали никакве стратегије надзора или су примењивали само рестриктивне стратегије надзора. Главни закључак истраживања је да је интерпретативно родитељско посредовање у коришћењу интернета остваривало боље ефекте, него техничке рестрикције и интерпретативно посредовање заједно (Lwin et al. 2008).

ЗАКЉУЧАК

На основу прегледа и анализе актуелних истраживачких налаза интерпретативна родитеља медијација препознаје се као најважнији тип родитељског надзора на интернету. Главна предност активног посредовања родитеља је у томе што се постиже унапређивање безбедности деце, а да се притом не утиче негативно на компетенције деце, као што се то при примени рестриктивнијих стратегија родитељског надзора чини. Даље, нема негативних утицаја ни по дечија права, демократску климу у породици и однос поверења родитељ–дете. Успешност стратегија интерпретативне

родитељске медијације није ограничена у погледу пола и узраста, ни деце, ни родитеља, те се препоручује њена раширена примена.

Уочава се да родитељски надзор на интернету у концептуалном смислу не познаје специфичности у односу на родитељски надзор генерално, као што је то у ранијим изучавањима препознато у погледу вршњачког насиља, прогањања на интернету и друго. Наиме, постоји сагласност са тумачењем аутора да родитељи највише могу помоћи деци тако што их својим поступцима и речима неће обесхрабривати на извештавање о потенцијалним проблемима (Kerr and Stattin 2000).

Препорука за унапређивање родитељског надзора на интернету у земљама чији социокултурни контекст одликује сиромаштво и мања доступност интернета међу којима је и Србија, била би улагање ресурса у едукацију, односно унапређивање компетенција родитеља, како би се повећао број корисника међу родитељима и подигла свест о безбедносним ризицима и важности посредовања родитеља при коришћењу интернета.

ЛИТЕРАТУРА

- Van der Giessen, D., S. Branje, L. Keijsers, P. Van Lier, H. Koot, and W. Meeus. "Emotional Variability During Mother-adolescent Conflict Interactions: Longitudinal Links to Adolescent Disclosure and Maternal Control." *Journal of Adolescence* 37 (2014): 23–31.
- Valcke, M., S. Bonte, B. Wever, and I. Rots. "Internet Parenting Styles and the Impact on Internet Use of Primary School Children." *Computers & Education* 55 (2010): 454–464.
- Waizenhofer, R., C. Buchanan, and J. Jackson-Newsom. "Mothers' and Fathers' Knowledge of Adolescents' Daily Activities: Its Sources and Its Links with Adolescent Adjustment." *Journal of Family Psychology* 18, 2 (2004): 348–360.
- Wang, R., S. Bianchi, and S. Raley. "Teenagers' Internet Use and Family Rules: A Research Note." *Journal of Marriage and Family* 67, 5 (2005): 1249–1258.
- Dishion, T. and R. McMahon. "Parental Monitoring and the Prevention of Child and Adolescent Problem Behavior: A Conceptual and Empirical Formulation." *Clinical Child and Family Psychology Review* 1, 1 (1998): 61–75.
- Dürager, A. and S. Livingstone. *How Can Parents Support Children's Internet Safety?* London: EU Kids Online, 2012.
- Keijsers, L., T. Frijns, S. Branje, and W. Meus. "Developmental Links of Adolescent Disclosure, Parental Solicitation, and Control with Delinquency: Moderation by Parental Support." *Developmental Psychology* 45, 5 (2009): 1314–1327.
- Keijsers, L. *Does your Mother Know? Parent-child Communication about Adolescent Daily Activities* (Doctoral Thesis). Utrecht: Utrecht University, 2010.
- Kerr, M., H. Stattin, and K. Trost. "To Know You is to Trust You: Parents' Trust is Rooted in Child Disclosure of Information." *Journal of Adolescence* 22, 6 (1999): 737–752.
- Kerr, M. and H. Stattin. "What Parents Know, How they Know It, and Several Forms of Adolescent Adjustment: Further Support for a Reinterpretation of Monitoring." *Developmental Psychology* 36, 3 (2000): 366–380.
- Kerr, M., H. Stattin, and W. Burk. "A Reinterpretation of Parental Monitoring in Longitudinal Perspective." *Journal of Research on Adolescence* 20, 1 (2010), 39–64.
- Kirwil, L. "Parental Mediation of Children's Internet Use in Different European Countries." *Journal of Children and Media* 3, 4 (2009): 394–409.
- Crouter, A., M. Bampus, K. Davis, and S. Mc Hale. "How do Parents Learn about Adolescents' Experiences? Implications for Parental Knowledge and Adolescent Risky Behavior." *Child Development* 76, 4 (2005): 869–882.
- Lenhart, A., M. Madden, A. Smith, K. Purcell, K. Zickuhr, and L. Rainie. *Teens, Kidness and Cruelty on Social Network Sites*. Washington: Pew Research Center's Internet & American Life Project, 2011.

- Liau, A., A. Khoo, and P. Ang. "Parental awareness and monitoring of adolescent internet use." *Current Psychology* 27 (2008): 217–233.
- Livingstone, S. and E. Helsper. "Parental Mediation and Children's Internet Use." *Journal of Broadcasting & Electronic Media* 52, 4 (2008): 581–599.
- Livingstone, S. and M. Bober. "Regulating the Internet at Home: Contrasting the Perspectives of Children and Parents." In *Digital Generations: Children, Young People and New Media*, edited by D. Buckingham, and R. Willett, 93–113). Mahwah, N.J: Lawrence Erlbaum Associates, 2006.
- Livingstone, S. "Taking Risky Opportunities in Youthful Content Creation: Teenagers' Use of Social Networking Sites for Intimacy, Privacy and Self-expression." *New Media & Society* 10, 3 (2008): 393–411.
- Livingston, S. and D. Brake. "On the Rapid Rise of Social Networking Sites: New Findings and Policy Implications." *Children & Society* 24, 1 (2010): 75–83.
- Livingstone, S., L. Haddon, A. Görzig, and K. Ólafsson. *Risks and Safety on the Internet: The Perspective of European Children. Full Findings*. London: EU Kids Online, 2011.
- Livingstone, S., K., Ólafsson, and E. Staksrud. *Social Networking, Age and Privacy*. London: EU Kids Online, 2011a.
- Livingstone, S., K. Ólafsson, B. O'Neill, and V. Donoso. *Towards a Better Internet for Children*. London: EU Kids Online, 2012.
- Lwin, M., A. Stanaland, and A. Miyazaki. "Protecting Children's Privacy Online: How Parental Mediation Strategies Affect Website Safeguard Effectiveness." *Journal of Retailing* 84, 2 (2008): 205–217.
- Mitchell, K. J., D. Finkelhor, and J. Wolak. "Risk Factors for and Impact of Online Sexual Solicitation of Youth." *JAMA* 285, 23 (2001): 3011–3014.
- Milioni, D. L., V. Doudaki, and N. Demertzis. "Youth, Ethnicity and a 'Reverse Digital Divide': A Study of Internet Use in a Divided Country." *Convergence: The International Journal of Research into New Media Technologies* 20, 3 (2014): 316–336.
- Nathanson, A. "Mediation of Children's Television Viewing: Working toward Conceptual Clarity and Common Understanding." In *Communication Yearbook*, edited by W. B. Gudykunst, 115–151, 25. Mahwah, NJ: Erlbaum, 2001.
- O'Neill, B., S. Livingstone, and S. McLaughlin. *Final Recommendations for Policy, Methodology and Research*. London: EU Kids Online, 2011.
- Paus Hasebrink, I., P. Sinner, and F. Prochazka. *Children's Online Experiences in Socially Disadvantaged Families: European Evidence and Policy Recommendations*. London: EU Kids Online, 2014.
- Simões, J. A., C. Ponte, and A. Jorge. "Online Experiences of Socially Disadvantaged Children and Young People in Portugal." *Communications* 38, 1 (2013): 85–106.
- Stattin, H. and M. Kerr. "Parental Monitoring: A Reinterpretation." *Child Development* 71, 4 (2000): 1072–1085.
- Finkenauer, C., R. Engels, and W. Meeus. "Keeping Secrets from Parents: Advantages and Disadvantages of Secrecy in Adolescence." *Journal of Youth and Adolescence* 31, 2 (2002): 123–136.
- Hayes, L. *Parental Monitoring and Adolescent Free Time: Theoretical Model of Parent-adolescent Reaction* (Doctoral Thesis). Melbourne: RMIT University, 2004.
- Hayes, L., A. Hudson, and J. Matthews. "Understanding Parental Monitoring through Analysis of Monitoring Episodes in Context." *International Journal of Behavioral Consultation and Therapy*, 3, 1 (2007): 96–108.
- Helsper, E., V. Kalmus, U. Hasebrink, B. Sagvari, and J. de Haan. *Country Classification: Opportunities, Risks, Harm and Parental Mediation*. London: EU Kids Online and The London School of Economics and Political Science, 2013.

**PARENTAL MONITORING OF CHILDREN AND
ADOLESCENTS INTERNET USE**

Summary: *Internet certainly represents one of the most important modern challenges of parenting. The current efforts of scientists and experts are mainly focused on the patterns of children and adolescents Internet use and safety risks. There are more and more influential research studies pointing to the importance of family factors (gender, education, socioeconomic status, parenting styles, parent-child relationship) for the initiation and development of problems as consequences of Internet use. Contemporary conceptualization of parental monitoring considers parental knowledge of the child's whereabouts, activities and associations. Parental monitoring of children and adolescents internet use therefore incorporates: parental control (technical and social restrictions under monitoring), parental supervision (co-use of internet) and interpretative mediation (active parental solicitation, adolescent disclosure).*

The aim of this paper is the consideration of the characteristics of parental monitoring of children and adolescents Internet use. Research findings suggest that mothers, more educated parents with higher socioeconomic status and those with better parent-child relationships, implement more effective and less restrictive strategies of parental monitoring on the Internet. Parental monitoring strategies based on better communication and parent-child relationship considers indicative for the increasing safety of children and adolescents on the Internet.

Key words: *parental monitoring, Internet, children, adolescents.*

SLOBODNO VRIJEME *DIGITAL NATIVES* GENERACIJE

UDK 004.738.5:379.8

Mladen Bubonjić

Komunikološki koledž u Banjaluci
Doktorand na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu
bubonjic@teol.net

Sažetak: *Da li živimo u eri „digitalne otuđenosti“? Čovjek stvara svoj simbolski sistem u kome gradi sliku svijeta oko sebe onako kako ga on percipira. Virtualni svijet, kiberprostor, samo je jedan od aspekata koji tvore čovjekov simbolski sistem. Ukoliko isključimo potencijalne pragmatične aspekte i pažnju fokusiramo na duhovne elemente koji obogaćuju emotivnu, duhovnu i kreativnu prirodu čovjeka, doći ćemo do spoznaje da se „izleti“ u dimenziju svijeta u kojoj su poništene granice vremena i prostora, najčešće dešavaju u sferi oslobođenoj od rada. U međuvremenu, savladali smo prostor. Međutim, šta je sa vremenom? Da li ono još uvijek pripada nama ili smo ga poklonili mašinama? Kako raspoložemo sa svojim slobodnim vremenom? Kako se nosimo s njim? Postoje razmišljanja koja kažu da su nam kompjuteri, pametni telefoni... omogućili da dobijemo na vremenu. Dobijanje vremena? Za šta? Dok razgovaramo s nekim i istovremeno kucamo poruku, da li time dobijamo na vremenu ili sami sebi oduzimamo vrijeme za razgovor? Da li digital natives generacija ima ovakvu percepciju o „otimanju vremena“ ili su dokolica i besposlica koju provode za kompjuterima za njih jouissance, blaženstvo?*

Ključne riječi: *dokolica, besposlica, digital natives, digitalne informacione tehnologije, blaženstvo.*

UVOD

„...Bolan od dosade
spisateljske, bez stanka
podoš da skitam
po svetu, kroz draž,
bez vere u susret,
bez muke rastanka,
ubeđen da je ceo svet – laž...“

(Sergej Aleksandrovič Jesenjin, „Moj put“, 1925)

Nisu li Jesenjinovi stihovi svezremini? Pogotovo u eri „digitalne otuđenosti“? Ili je postmoderna percepcija vremena, svijeta i čovjeka koji obitava na relaciji prostor-vrijeme u izvjesnoj mjeri predimenzionirana i posmatrana kroz svojevrzni nihilistički kaleidoskop? Riječ je o čuvenom mitu o dva lica boga Janusa – kako Džouns (2001) tvrdi, s jedne strane, svakom tehnologijom pokušavamo da unaprijedimo život, a s druge, is-

ta nam osiromašuje život. Frojd (1973) smatra da ljudi najčešće mjere lažnim mjerilima, da priželjkuju moć, uspjeh i bogatstvo i da potcjenjuju istinske životne vrijednosti. U vezi s tim, kiberprostor (*cyberspace*), termin koji je prvi put upotrebio toliko spominjani Vilijam Gibson, u kome dominira „konceptualni prostor“ u kome ljudi stupaju u vezu koristeći kompjuterski posredovane komunikacione tehnologije“ (Fidler 2004, 109), na izvjestan način reflektuje Frojdove misli o lažnim mjerilima i potiskivanju istinskih životnih vrijednosti, s jedne strane. S druge, ljudi imaju nenadmašnu sposobnost, nastalu kao plod evolucije našeg mozga, da stvaraju ideje i predstave o svijetu, odnosno, da stvaraju simboličku dimenziju naše egzistencije (Fabijati, Maligeti i Matera 2002). Drugim riječima, čovjek stvara simbolički sistem, o kome su promišljali i pisali Dž. H. Mid, Blamer, Morris... u kome gradi sliku svijeta oko sebe onako kako ga on percipira. Virtuelni svijet, kiberprostor, samo je jedan od potencijalnih aspekata koji tvore čovjekov simbolički sistem. Da nema čovjeka, ne bi bilo ni virtuelnog svijeta. On ga je stvorio. Međutim, problem ne leži u činjenici o postojanju „onostranog svijeta“, ljudskih ruku i uma kreacije. Problem se nazire u svrsishodnosti bivstvovanja čovjeka u istom. Ukoliko isključimo pragmatični aspekt (*e-biznis, e-učenje, e-trgovina...*) i pažnju fokusiramo na duhovne elemente koji obogaćuju emotivnu, duhovnu i kreativnu prirodu čovjeka, doći ćemo do spoznaje da se „izleti“ u dimenziju svijeta u kojoj su poništene granice vremena i prostora, najčešće dešavaju u sferi slobodnog vremena. O istom je promišljao i Ratko Božović (1997), ističući stihijsku snagu proširenih granica hedonizma koja otkriva jedan vid dominacije duhovnog siromaštva našeg vremena. S tim u vezi, Božović naglašava da, kako male slobode ne mogu biti zamjena za jednu veliku slobodu, tako i „trenutna zadovoljstva ne mogu nadoknaditi ono što dosada i praznina egzistencije ostavljaju za sobom“ (Božović 1997, 8). Podsjećajući se Jesenjinovih stihova – „bolan od dosade... pođoh da skitam po svetu, kroz draž, bez vere u susret, bez muke rastanka...“ dolazimo do potencijalnog uzroka „jedrenja *sajber morem*“ jer, kako Božović ističe, „kad čoveku ne polazi za rukom da se izdigne nad situacijom koja ga određuje, njemu ostaje da se „zaštiti“ od „paralizirajućeg“ osećanja da je njegov individualni život „beznačajan“ događaj“ (Božović 1997, 7).

Paralizirajući osjećaj beznačajnosti, najčešće primjetan u sferi besposlice ili nefunkcionalno korišćenog slobodnog vremena, dovodi do pojave novog modaliteta komunikacije. Pored tri „vrste“ susreta koje navodi B. Stojković (2002) – „susret prve vrste“ (čovjek: čovjek), „susret druge vrste“ (čovjek: životinja) i „susret treće vrste“ (čovjek: biće ili stvar koji ne pripadaju našem svijetu ali su u načelu obdareni sposobnošću komunikacije), primjećujemo još jedan vid komunikacije, odnosno „susreta“ – „susret četvrte vrste“ ili „susret *n* vrste“ (čovjek: mašina – mašina nije „onostrana“ stvar ili biće zato što ju je čovjek stvorio). Ovaj vid komunikacije, prije svega, možemo posmatrati kao intrapersonalnu komunikaciju posredovanu računarom (bez prisustva drugog čovjeka: odnos sa mašinom – „skrolovanje“ video, audio i multimedijalnog sadržaja po vlastitoj želji, prateći lična osjećanja i interese) za razliku od interpersonalne komunikacije posredovane računarom (opštenje sa drugim ljudima posredstvom računara: „virtuelizacija“ interpersonalnog odnosa – četovanje i slično). Dakle, isključujući interpersonalnu komunikaciju posredovanu računarom, bilo sinhronu (četovanje, *Skype*...) ili asinhronu (e-mail) – čovjek, *via* mašina: čovjek, intrapersonalna komunikacija posredovana računarom (čovjek: *YouTube*; čovjek: *Fejsbuk*; čovjek: *Instagram*... čovjek: bilo koji sadržaj postavljen na Internetu koji ne uključuje povratnu vezu, odnosno, koji pretpostavlja jednostrano višestruko korišćenje identičnog sadržaja) predstavlja „uvod u svojevrstan opsesivni košmar i „vrtoglavicu“, put do provalije nad čijim ponorom prirodno dolazi do potpune „dezorga-

nizacije““ čovjekovih sposobnosti i njegovog integriteta (Božović 1997, 7). P. D. Uspenski (Ouspensky) u svom djelu „Tertium Organum“ (1922) smatra da prošlost ne postoji, kao ni budućnost koja još nije formirana. On sadašnjost vidi kao prelaz iz budućnosti u prošlost, odnosno kao prelaz iz jednog „nepostojanja“ u drugo. Samo u tom kratkom trenutku taj fenomen postoji za nas – prije toga, postoji kao mogućnost; poslije toga, postoji kao sjećanje. Međutim, taj trenutak je fikcija, on uopšte nema dimenziju. Uspenski tvrdi da možemo sa sigurnošću reći da sadašnjost ne postoji zato što je ne možemo „uhvatiti“ – ono što uspijemo „uhvatiti“ već je prošlost. S tim u vezi, Božović smatra da je za najveći broj ljudi sadašnjost postala neizvjesna, a budućnost kao i da ne postoji. U situaciji u kojoj se iz temelja mijenjaju naslijeđeni kriterijumi o stvarnosti i vrijednosne orijentacije pojedinca prema „realnom“ svijetu, čovjek bira ono što je izvan rizika i izvan odgovornosti – zato mu je najbliža aktivnost koja ga ne obavezuje, ali ga odvaja od svijeta koji doživljava kao stalnu prinudu i opasnost. Čovjek teži da se odijeli od svijeta, bar za trenutak da se opusti i zaboravi (Božović 1997). „Odvajajući“ se od svijeta, čovjek zalazi u sferu anksioznosti, bespomoćnosti, naposljetku, melanholije, odnosno, stvara paralizirajući osjećaj beznačajnosti „ubeđen da je ceo svet – laž“.

U skladu sa navedenim postavkama, cilj ovog rada je, prije svega, da uoči istraživački problem i postavi istraživačka pitanja. Pitanja koja se provlače kroz rad, kao što je: „da li i na koji način digitalne informacione tehnologije utiču na strukturu slobodnog vremena nove, *digitalne generacije*“, biće u fokusu istraživanja koje će autor sprovesti u okviru doktorske disertacije. Postavljena pitanja bi trebala dati odgovore na to da li nove tehnologije mladima pružaju ono što oni očekuju od njih kada je riječ o korištenju u slobodnom vremenu, prije svega, šta za njih znači slobodno vrijeme i kako ga provode – svrsishodno ili besciljno. Dakle, u ovom radu se ne nalaze konkretni odgovori na postavljena pitanja, nego se, u formi teorijskog pregleda, nastoji uočiti problem kao i postaviti pitanja koja će poslužiti, kako za dalje istraživanje, tako i za diskusiju u vezi sa ovim problemom.

1. DIGITALNE INFORMACIONE TEHNOLOGIJE

Positivni ili negativni, aspekti primjene digitalnih informacionih tehnologija, interneta prije svih, pokreću, odnosno nadograđuju, nikad završenu diskusiju o svrsishodnosti upotrebe tehnologije koja okružuje čovjeka. Sažimanje vremena i prostora vs. apstinencija od realnog života u neposrednom okruženju, sloboda pristupa informacijama vs. „kolonizovano“ znanje, svijet bez granica vs. omeđeni univerzum, *digital natives* vs. *digital imigrants*, „utopija“ vs. „distopija“, samo su neki od problema koji su predmet oštrem diskusije između zagovornika i protivnika „novog svjetskog informacionog poretka“. Nesumnjivo, svakodnevni život, ispunjen primjenom digitalnih tehnologija, doživio je drastične promjene. Li Rejni (Lee Rainie), osnivač neprofitne organizacije *Pew Research Center's Internet & American Life Project*, u knjizi „Networked: The New Social Operating System“ („Umreženo: novi društveni operativni sistem“) ističe izvjesne elemente te promjene. Prije svega, navodi da se obim informacija širi, raste i postaje sve uočljiviji (Rainie and Wellman 2012). Slične karakteristike se mogu pronaći i u jednom od osnovnih scenarija budućnosti Antoana Iriša – obilja ponude na tržištu. „U ovom scenariju sve aktivnosti društva menjaju strukturu u skladu sa informacijama koje cirkulišu magistralama (...) zahvaljujući informacionim magistralama društvo se suštinski menja“ (Iris 1999, 108). Ovo obilje može dovesti do sveopšteg razvoja društva, ali i do anksioznosti uslijed

informatičko–čulne preopterećenosti. Dalje, mjesta interakcije ljudi i informacija se umnožavaju sa rastom dostupnosti informacija, mijenjanje vremena i prostora je učestalo dok je multitasking (obavljanje više poslova odjednom) postao način života (Rainie and Wellman 2012). S tim u vezi, Fransis Bal (1997) je tvrdio da će prostorno–vremenske granice, kojima je Homo sapiens milenijumima dijelio svijet, biti izbrisane. Sa vremenske distance od gotovo dvije decenije, možemo uočiti da prostor i vrijeme, ključne dimenzije čovjekove egzistencije, nisu više toliko razdvojene. Štaviše, u virtuelnom svijetu su gotovo postale jedno i poništile dosadašnja razmimoilaženja.

Rejni dalje ističe da oprez u vezi sa informatičkim promjenama teče u dva pravca: smanjuje se zbog života u okruženju *stalne djelimične pažnje* i pojačava se zbog *uranjanja* korisnika u informatičke tokove koji ih interesuju. Konstantna opterećenost čula u virtuelnom svijetu dovodi do površnog pristupa, odnosno neselektivnosti informacija (Rainie and Wellman 2012). Na taj način, simbolički sistem se u principu ne obogaćuje, nego se u njega ugrađuju prazne ili poluprazne „košuljice“ koje tvore svojevrsan „zombi efekat“ – populaciju koja je „isključena“ iz realnog svijeta, ili ga percipira kroz prizmu virtuelnog svijeta, sve dok se ne „uključiti“ u isti i prepusti „struji površnosti“. S tim u vezi, Rejni ističe da je prisutno shvatanje ljudi da im je sve dostupno. Ništa nije nepoznato, sve je na dohvata ruke – samo je neophodan *iPad*, laptop i jaka baterija ili električna energija. Uz pretpostavku da će aktivnost Sunca biti predvidljiva, bez neočekivanih solarnih oluja. Međutim, kako promjene ne bi doživljavali samo iz negativnog aspekta, vrijedna pomena je i vrijednost informatičkog poboljšanja koja se sastoji u tome da pretraživanje informacija postaje efikasnije (Rainie and Wellman 2012). Zaista, kao nikad do sada u istoriji ljudske civilizacije, informacije se nisu prikupljale na brži i jednostavniji način, kao što ni ljudi nisu međusobno komunicirali na jednako efikasan način. Drugim riječima, raznovrsnost informacija je intenzivirala međuljudske kontakte. S tim u vezi, Džouns tvrdi da je internet umjesto nas prevazišao prostor i vrijeme i da je stvorio zajednicu u kojoj imamo slobodu udruživanja sa drugim ljudima ne obazirući se na geografsku i časovnu udaljenost (Džouns 2001).

Kao zanimljiv fenomen, Rejni je zapazio da se intezitet i karakter informatičkih odnosa mijenja, granice postavljene između kuće i posla, rada i igre, obrazovanja i zabave, javnog i privatnog, sve više se gube (Rainie and Wellman 2012). Potvrdu ove tvrdnje nalazimo u Fidlerovom scenariju za 2010. godinu – životu interaktivne video porodice, u kome, ne izlazeći iz svog doma, obavljaju sve dnevne aktivnosti uz pomoć i posredstvom mreže (Fidler 2004). Rejni je, takođe, primjetio da je lični identitet sve porozniji, norme privatnosti se mijenjaju (Rainie and Wellman 2012). Zaista, sfera privatnog i javnog na internetu je poprimila potpuno drugačiju dimenziju, drugim riječima, gotovo je isparila. Džouns tvrdi da je internet ispunjen prostor i da u njemu nema više neotkrivenih područja (Džouns 2001), s tim u vezi, i Rejnijeva teza o poroznosti ličnog identiteta dobija na značaju znajući da se u tom ispunjenom prostoru interneta čovjek nema gdje sakriti. Naposljetku, Rejni ističe da se održivost i značaj ličnih susreta mijenjaju kako se javlja mogućnost ljudske interakcije uprkos izostanku stvarne fizičke prisutnosti, javljaju se novi termini: *odsutna prisutnost* i *prisutna odsutnost*; društvene mreže postaju sve življe i sadržajnije mijenjajući strukturu prijateljstava i osnovnih normi ljudskih susreta (Rainie and Wellman 2012).

U vezi sa elementima promjene svakodnevnog života, koje je naveo Li Rejni, Erv Fišer (Hervé Fischer) u svojoj knjizi „Digital Shock: Confronting the New Reality“ („Digitalni šok: Suočavanje sa novom stvarnošću“) ističe paradoksalne zakone koji formiraju

digitalni privid i karakterišu njegovu strukturu. Među prvima, ističe da je nazadovanje ljudske psihe proporcionalno napretku tehnološke moći. Uljuljkani u „blaženstvo“ virtualne sfere (kao i prethodnih tehnoloških dostignuća), ljudi sve više zaostaju na intelektualnom polju. Dalje, digitalna revolucija oslobodila je radikalnu i brutalnu silu koja je njenu naglost, ubrzanje, globalnu logiku i neposrednost razvoja primjenila u svim društvenim oblastima (Fischer, 2006). Takođe, digitalne tehnologije se razvijaju brže od ljudskih ideja, digitalno carstvo, koje sebe predstavlja kao realno, korisno i koje ima futuristički pristup svijetu, u suštini je nova manifestacija tradicionalnog transcendentnog idealizma (Fischer 2006). Podsjećanja radi, Kant je transcendentno označio kao pretpostavku „svega iskustva i na njemu izgrađenog znanja (transcendentni idealizam), bez koje se doduše može misliti sve moguće kao događanje u vremenu bez čovjeka, ali ne transcendentno fundirano „iskušavanje“ tog događanja“ (Heintel 1984, 73). Što se iskustva tiče (u postojećem trenutku možemo diskutovati o realnom i virtualnom), Kant je tvrdio da su nama stvari date kao predmeti naših čula koji se nalaze izvan nas. Međutim, o tome šta su te stvari same po sebi, mi ne znamo ništa, nego spoznajemo njihove pojave, odnosno predstave koje one u nama proizvode kada djeluju na naša čula podstičući ih na aktivnost (Kant 1953). Zaista, virtualni svijet, sam po sebi, koliko god nam se činio poznatim, u suštini je samo spoznaja o njegovoj pojavi. Dalje, Fišer smatra da je ljudska inteligencija sklona samo–obezvrijeđivanju i odricanju od sopstvenih mogućnosti u korist tobožnje superiornije inteligencije – vještačke inteligencije digitalnog carstva (Fischer, 2006). Percepcija je promijenjena – više nisu na cijeni ljudi koji imaju bogatu duhovno–intelektualnu nadogradnju nego ljudi koji imaju novi *iPad*, dobru konekciju i koji znaju ukucati ključne riječi u pretraživač. Eruditi više nisu traženi, došlo je doba „digitalnih (ne)znalica“. Takođe, Fišer ističe da se digitalni simulakrum ne javlja kao novi pokušaj interpretacije univerzuma onakvog kakav nam je podaren, koji svoje mjesto ima u nizu podudarnih oblasti kao što su magija, religija, prirodne nauke i slično, nego kao moćan instrument koji može radikalno promijeniti svijet u skladu sa ljudskim željama. Pored toga, smatra da se sajber svijet predstavlja kao simbolično mjesto globalne povezanosti koje je apolitično, asocijalno i oslobođeno istorijskih predrasuda, ali koje u suštini djeluje kao društveno povezana virtualna superstruktura koja daje moć i legitimnost novoj srednjoj klasi, čije zamisli svijeta izražava i čiju dominantnu ideologiju formira (Fischer 2006). U suštini, nije li ta nova srednja klasa iskoristila privid, iluziju, Bodrijarovu fantazmu, kako bi promovisala svoju ideologiju? Ideologiju koja nakon više milenijuma i *de iure* i *de facto* daje za pravo nekome ko nije pripadnik elitnog društva da ravnopravno participira u raspodjeli društvenog bogatstva. Ili sve ostaje samo privid?

Fišer smatra da je digitalna tehnologija izuzetno moćno i univerzalno oruđe interpretacije i komunikacije koje je u mogućnosti da izrazi sve jezike i načine nekog sadržaja, zbog toga što je takođe i mreža za sve komunikacione mreže, ogleda se i kao direktan i neporeciv uspjeh koji potvrđuje Makluanov paradoks: *medij je poruka* (Fischer 2006). On takođe tvrdi da, uprkos jedinstvenoj i globalnoj tendenciji svoje temeljne tehnologije i simbolizma, sajber svijet u sve većoj mjeri reflektuje lingvističke i kulturne raznolikosti, čak doprinosi njihovom razvoju. Digitalne tehnologije su moćan agens kulturnog i duhovnog razvoja, one obnavljaju, šire i evidentiraju sve prethodne kulture, zatim, stvaraju nove kulturne proizvode i osiguravaju njihovu promociju, takođe, sajber svijet sabija i institucionalizuje novo kulturno prostor–vrijeme koje je posebno dinamično i komunikativno (Fischer 2006). Dakle, s jedne strane, virtualni svijet se javlja kao akumulator i akcelerator svjetske kulturne baštine. Poništavajući granice vremena i prostora, ot-

varaju nam se mnogobrojne mogućnosti, prije svega, konzumacije raznih kultura širom svijeta. Pitanje je samo u kojoj mjeri zaista percipiramo te kulture. S druge strane, izlaskom na „globalnu digitalnu informacionu magistralu“ susrećemo se sa „saobraćajnim“ pravilima koja, ili ne razumijemo, ili im nismo nakloni. Naravno, riječ je o kulturološko-lingvističkim razlikama koje su na izvjestan način multiplicirane na globalnoj mreži. Dalje, Fišer tvrdi da su digitalne tehnologije inicirale eksploziju novih umjetničkih ostvarenja i približile umjetnost društvu, obnavljajući osnovne društvene funkcije umjetnosti i dovodeći u pitanje sistem klasične i moderne umjetnosti koji pažnju posvećuje vrijednostima posebnosti (Fischer 2006). Ovaj Fišerov zakon u suštini i nije novina. Odnos između znaka, označenog i značenja, teoretičare „muči“ duži niz godina. Dekonstrukcijom su stvari dodatno zakomplikovane, a kada je još „u igru“ ušao „virtuelni element“, percepcija umjetnosti je poprimila sasvim drugačiju dimenziju. Od dekonstrukcije „visoke“ umjetnosti i pojave popularne kulture, preko čitanja kulture kao teksta, do novih umjetničkih formi u digitalnom simulakrumu, lako se može uočiti, najblaže rečeno „demokratizacija“, ako ne i „anarhizacija“ percepcije umjetnosti.

Iako je digitalno carstvo, prema Fišeru, zasnovano na jednostavnosti i binarnom jeziku, novo informacijsko društvo zavisi od imaginacije i kreativnosti, što će u budućnosti biti sadržano u osnovama kapitala nove ekonomije. Sa uspostavljanjem digitalne konvergencije, sve više se otkriva neumoljiva posebnost različitih medija i društvena korist koja ih dijeli (Fischer 2006). Digitalno carstvo favorizuje fundamentalni i dinamični novi ljudski ekvilibrijum koji procjenjuje suprotne polove: čak i kad su izražene težnje globalizmu, tendencije ka fragmentaciji afirmišu se kao suprotnost tome, u sociološkom aspektu ovo predstavlja intenzivnije učešće individue u komunikacijskoj mreži orijentisanoj ka globalizaciji, u političkom aspektu predstavlja intenzivnije učešće manjih grupa (sela, zajednice, regioni, države) u odnosima sa globalnim grupama (federacije, velike kontinentalne poslovne zone, međunarodne organizacije) (Fischer 2006). Koliko god internet uticao na otvaranje granica za razmjenu roba, kapitala, ljudi... misli, svijet je i dalje ostao poprilično fragmentirano mjesto. Čovjek je, u suštini, teritorijalno biće, biće podjele. Iluzorno je očekivati da će „isplovljavanjem“ na otvoreno „sajber more“ napustiti principe, težnje i osjećaje koje je milenijumima i generacijama baštiniio i upisivao, kako u svoj simbolički sistem, tako i u svoj genetski kod.

Kao zanimljiv fenomen, Fišer ističe da je sajber svijet postao političko igralište dva suprotstavljena koncepta slobode: s jedne strane, slobodarske utopije, i s druge strane, hegemonije ultraliberalne ideologije (Fischer 2006). Najbolji primjer ove teze je slučaj Džulijana Asanža i njegove utopijske ideje o otkrivanju prljavih tajni američke administracije, s jedne strane. S druge, kada je riječ o hegemoniji ultraliberalne ideologije, kao najbolji baštinioci Fridmanove¹ „Čikaške škole“,² paradoksalno, javljaju se „psi čuvari demokratije“ – mediji. Umjesto da budu lučonoše novog svjetskog poretka, da prezentuju slobodne i besplatne informacije koje će biti temelj modernog prosvjećenog društva, oni svakodnevno potvrđuju tezu da je informacija u današnjem svijetu samo roba koja se plasira na otvorenom tržištu onima koji su u stanju da je sebi priušte. Dalje, Fišer ističe da

¹ Milton Fridman (*Milton Friedman*) – dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju 1976, pripadnik čikaške škole ekonomske misli. Beskompromisni zagovornik slobodnog tržišta (Popović 2014, 56).

² Čikaška škola (*Chicago school*) – sljedbenici Džordža Štiglera, Miliona Fridmana, Fridriha fon Hajeka i ostalih ekonomista sa Čikaškog univerziteta (*University of Chicago*); čikaški ekonomisti odbacuju državnu intervenciju u privredi (Popović 2014, 58).

digitalno carstvo u formi mjesta individualne i komercijalne slobode koje izbjegava kontrolu i čak ohrabruje pirateriju, u suštini posjeduje tehnološki potencijal da postane mjesto najradikalnije digitalne kontrole: sve informacije koje kruže netom i profili korisnika raznih društvenih mreža mogu biti praćeni, pohranjeni i čuvani u arhivama (Fischer 2006). Pod maskom „nacionalne bezbjednosti“, mnoge vlade širom svijeta, američka prije svih, pohranjuju terabajte podataka o razmjeni informacija na netu, posjećivanju web stranica, skidanju i postavljanju materijala na net, sve sa ciljem „zaštite građana“. Uzimajući ovaj aspekt u obzir, postavlja se pitanje koliko je virtuelni svijet zaista virtuelan. S pravnog, odnosno bezbjednosnog aspekta, itekako je stvaran. Takođe, Fišer smatra da digitalna tehnologija, na prvi pogled instrument globalne integracije, u suštini stvara socijalne frakture i tehnološki aparthejd koji razdvajaju informaciono bogate od informaciono siromašnih (Fischer 2006). Nejednakost u pristupu internetu predstavlja ozbiljnu prijetnju demokratiji. Ukoliko zaista živimo u digitalnom dobu gdje informacije predstavljaju moć, nepristupačnost istim smatra se hendikepom i u budućnosti će se sve više stvarati jaz između onih koji posjeduju informacije i onih koji nemaju pristup informacijama. Naposljetku, Fišer tvrdi da, zbog svoje virtuelne prirode, digitalno carstvo potiče transgresiju kao i destrukciju principa stvarnosti i uzdizanje principa uživanja, potiče tranziciju u akciju, delikvenciju i kriminal u stvarnom svijetu (Fischer 2006). Egoizam, hedonizam, ekscentričnost, zašto ne reći i sadizam, dobijaju svoje „mjesto pod suncem“ u „instant dobu“ u kojem je došlo do poremećaja osnovnih vrijednosti, bar onih koje smo do sada tretirali kao tradicionalne i opšteprihvatljive. Međutim, ono što zabrinjava je činjenica da je uslijed preobilja eksplicitnih scena seksa, ubistava, mučenja i raznih neprijatnih prikaza kojim nas mediji svakodnevno bombarduju, naša percepcija o nastranom, gadljivom i neprihvatljivom pomjerena do granica kada nas ništa više ne može dovoljno iznenaditi, zgroziti ili potresti. Najtragičnije je da su tim uticajima najpodložniji oni koji svoj simbolički sistem tek izgrađuju.

2. SLOBODNO VRIJEME

O tempora, o mores! Kako bi se tek Ciceron danas začudio i glasno povikao „čudnih li vremena, čudnih li običaja“! Samo, ko bi danas bio „njegov“ Katilina? Ili šta? Koji bi to trend, ponašanje ili stav bili dovoljno intrigirajući, čudni da bi mogli privući Ciceronovu pažnju? Zasigurno, obilje njih. Međutim, trend koji definitivno privlači pažnju i svakim danom sve više intrigira jeste koncept slobodnog vremena. U stvari, više paradoks u vezi sa ovim problemom. Zanimljivo je kako je čovjek svojevremeno, pomalo mazo-histički, pristao na ustupanje svog slobodnog vremena mašini koja svoju „egzistenciju“ zasniva na nizu nula i jedinica. Tokom revolucionarnog XIX vijeka čovjek je započeo svoju borbu za osmočasovno radno vrijeme koje je uobličio u današnju formu tokom XX vijeka. Mukotrpno se izborio za formulu „3x8“ – osam sati rada, osam sati odmora (slobodnog vremena), osam sati sna. Dalji razvoj tehničko-tehnoloških sredstava doveo je do povećanja slobodnog vremena. Međutim, kako je XX vijek prilazio kraju, osvitom novog milenijuma, na horizontu se pojavljuje nova opasnost. Ovog puta, čovjeku nisu prijeli bezobzirni industrijalci (bar ne eksplicitno), opasnost je dolazila iz svijeta koji je sam stvorio. Virtuelna realnost se javlja kao supstitut stvarnog života, „hiperživot“ u kome čovjek više ne zna šta da radi sa svojim slobodnim vremenom. I Božović se pita: „kako da se pronade smisao slobodnog vremena da ono ne bi postalo mrtvo vreme“ (Božović 1997, 13)? Naposljetku, čovjek je doveo sebe u apsurdno stanje – od mašine je izborio više vremena za sebe, mašini je poklonio svoje vrijeme! Krug je zatvoren! Da li je?

Prije same rasprave o paradoksu slobodnog vremena u digitalnoj eri, odnosno o njegovom sadržaju, ne bi bilo naodmet objasniti sam koncept slobodnog vremena, odnosno, njegovu formu. Takođe, radi sveobuhvatnije predstave, neophodno je podsjetiti na okolnosti koje su prethodile borbi za veća ljudska prava, između ostalih, i za pravo na slobodno vrijeme. Možda je F. Engels najbolje opisao strukturu vremena s kojim je seljak, odnosno najamnik, „raspolagao“. „Na seljaku je počivala čitava zgrada društva: kneževi, činovnici, plemstvo, svećenstvo, patriciji i građani. Bilo da je pripadao knezu, baronu, biskupu, manastiru ili gradu, s njim se svuda postupalo kao sa stvari, kao s teglećom marvom, pa još i gore... Najveći dio svog vremena morao je da radi na gospodarevom imanju; od onoga što bi zaradio za nekoliko slobodnih sati morao je plaćati desetinu, danak, zakupninu, porez, ratni porez, zemaljski porez i državni porez...“ (Engels 1973, 36). Dakle, čak i u vremenu koje je prethodilo revolucijama i pobunama u XIX vijeku i borbi za opšta ljudska prava, postojao je izvjestan koncept slobodnog vremena, kako to Engels ističe – „slobodni sati“, ali su sužnji i tada morali da rade kako bi obezbijedili sredstva za mnogobrojne namete. Iako je uvijek postojalo vrijeme koje nije imalo karakteristike rada i koje je bilo prepušteno pojedincu da sam izabere način na koji će provoditi taj dio vremena (Krivokapić 2007), tek nakon mukotrpnih borbi u XIX i XX vijeku, dolazi do istinske podjele vremena na ono koje je „prisilno“, u kome se radi, i na ono koje je ostavljeno ljudima na volju kako će s njim raspolagati.

Postoje mnogobrojne definicije i podjele slobodnog vremena, odnosno vremena koje nije nužno prisilno, kada ne mora da se radi. Prije svega, nezaobilazni K. Marks slobodno vrijeme vidi kao vrijeme za slobodan razvitak čovjeka, njegovih fizičkih i duhovnih snaga i sposobnosti (Marks 1977b). Naravno, Marks je slobodno vrijeme posmatrao u kontekstu odnosa prema kapitalu, odnosno, „s obzirom na produktivan i preobražavajući uticaj slobodnog vremena na sam prostor rada i radno vrijeme“ (navedeno prema: Krivokapić 2007, 82). Za Marksa slobodno vrijeme počinje tamo gdje prestaje rad koji za čovjeka predstavlja prinudu. Međutim, Marks je rad smatrao pretpostavkom pravog ljudskog bogatstva iako je predstavljao nužnost (Marks 1977a). Dakle, iako je rad posmatrao kao nuždu, ali onu koja stvara bogatstvo, slobodno vrijeme je smatrao pravim bogatstvom – ono nije bilo određeno prinudom nekog spoljnog faktora, odnosno svrhe, nego je bilo određeno po sopstvenoj želji čovjeka. Marks inače slobodno vrijeme poistovjećuje i sa dokolicom i sa vremenom za višu djelatnost, dok su drugi teoretičari konstruisali značajne distinkcije u vezi sa ovim problemom. Tako je, npr, Fridman (1959) pravio razliku između oslobođenog (*temps libéré*) i slobodnog vremena (*temps libre*). Prvo je bilo cjelokupno vrijeme izvan obaveznog rada koje nije bilo oslobođeno egzistencijalnih problema, dok je drugo predstavljalo onaj vremenski interval koji je bio oslobođen svake obaveze. Ovdje već možemo uočiti dvije sfere, dva aspekta raspolaganja vremenom koje nije prisilno – s jedne strane, vrijeme koje nije nužno obavezujuće radom nametnutim od nekog drugog faktora, ali koje nije u potpunosti oslobođeno istog (npr. dodatni poslovi, rad u polju, u štali, u kući, obaveze u vezi sa djecom, kućnim ljubimcima... – Dimazdije je ove obaveze nazvao „poluslobodno vrijeme“ (Friedmann i Naville 1972) jer nekada mogu imati karakter obaveze a nekada slobodno izabranu aktivnost), dok s druge strane imamo vrijeme u kome nije bio prisutan nikakav oblik rada koji je imao etiketu obaveze, egzistencije ili nužde (vrijeme u kome je čovjek mogao u potpunosti da se posveti zadovoljavanju svojih duhovnih potreba). Kako prvi oblik (oslobođeno vrijeme) ima izvjesnu dozu prisile (egzistencijalne, prije svega), fokus se dalje usmjerava na drugi oblik (slobodno vrijeme). U vezi sa ovim fenomenom, Fridman, s čim se slaže i Božović, ističe problem

„kvarenja“ slobodnog vremena, odnosno nekreativnog rada radnika koje proizvodi nezadovoljstvo i napetosti. Božović navodi da su uslovi rada takvi da „sprečavaju normalno korišćenje vremena slobodnog od proizvodnog rada jer ga pretvaraju isključivo u odmor“ (Božović 1997, 21), dok Fridman ističe nezadovoljstvo radnika koji izlazi iz takvog stanja pronalazi u aktivnostima *slobodnog vremena*³ koje ima dva aspekta: povećanje broja sve rafiniranijih, izvještačenijih i automatiziranih sredstava za pasivnu rekreaciju, odnosno zabavu (ovaj trend je Fridman označio terminom „utući vrijeme“) – masovni oblik ponašanja u tehničkoj civilizaciji, s jedne strane, a s druge, aktivan otpor prinudi koju radnik osjeća na poslu (aktivna razonoda) – slobodno izabrana razonoda (Fridman 1959). Kako je raspolaganje vremenom, s početka, razdvojeno na oslobođeno (od rada) i slobodno (za izvjesne aktivnosti) vrijeme, ovo drugo je daljim raslojavanjem nominalno podijeljeno na funkcionalno (dokolica) i nefunkcionalno (besposlica) slobodno vrijeme. Naravno, ovom podjelom se otvara čitav set pitanja – recimo, gdje bi spadalo gledanje televizije, zatim, u šta spada sjedenje sa drugovima ispred zgrade ili na klupi u parku, u dokolicu ili besposlicu, takođe da li se sva besposlica može okarakterisati kao nefunkcionalno vrijeme i slično. Međutim, ovaj rad se neće toliko baviti normiranjem koliko će pokušati dovesti u vezu sve činioce problema koji je u fokusu (digitalne informacione tehnologije, slobodno vrijeme i generaciju *digital natives*) kako bi postavio adekvatna istraživačka pitanja. Što se samog pojma funkcionalnog (dokolica) i nefunkcionalnog (besposlica) slobodnog vremena tiče, isti se mora detaljno odrediti, što može biti predmet daljeg istraživanja.

I drugi autori navode podjelu u okviru slobodnog vremena na ono koje ima predispoziciju produktivnosti i ono koje gotovo da nema nikakvu funkciju. Tako Božović navodi S. De Graciju koji ističe da svako može da ima slobodno vrijeme, ali da svako ne može imati i dokolicu (navedeno prema: Božović 1997). Ova konstatacija ima elitistički prizvuk, odnosno, može se uočiti svojevrsni aristokratski pristup u tumačenju fenomena slobodnog vremena. S jedne strane, društvena elita, nova „leisure class“, kako ističe De Gracija, ima mogućnost realizacije u dokolici i stvaralačkoj imaginaciji (De Gracija u ovu klasu svrstava filozofe i pjesnike svih socijalnih sredina), dok s druge strane klasu rada čine ljudi koji bi trebalo samo da traže nove forme za obezbjeđivanje osnovnih životnih potreba i zabave (navedeno prema: Božović 1997). Ovaj stav u izvjesnoj mjeri podržava klasičnu dihotomiju između elite i narodne, odnosno, „visoke“ i „prizemne“ kulture. Dok su jedni predodređeni za duhovnu i kreativnu nadogradnju, ostatku populacije primarna funkcija slobodnog vremena je odmor od rada i priprema za nove radne izazove. Međutim, dekonstrukcijom „visoke“ kulture i pojavom masovne, nastala je nova tendencija „ka komercijalizaciji i industrijalizaciji kulture čiji je cilj proizvodnja profita“ (Đorđević 2009, 29). Ovaj problem ističu i ostali teoretičari navodeći da se „potrošačko društvo pokazalo nesposobnim da ostvari vrednosti potrebne za razvitak čoveka u slobodnom vremenu“ (Božović 1997, 23, 24). Imajući u vidu da se kultura može konzumirati, s jedne strane, i percipirati, s druge, gotovo isključivo u slobodno vrijeme, J. Đorđević naglašava da je ista „postala žrtva novih modernih izuma, otuđujućeg tehnološkog napretka i industrijalizacije s kojima masa ulazi u samo središte svih društvenih zbivanja“ (Đorđević 2009, 30). Ovdje se već nazire veza između digitalnih informacionih tehnologija („otuđujući tehnološki napredak“) i slobodnog vremena.

³ Prim. M. Bubonjić – Fridman izvorno koristi riječ „le loisir“ koja je prevedena kao razonoda, dok je drugi autori tumače kao dokolicu, međutim, za bolje razumijevanje „raslojavanja“ fenomena slobodno vrijeme, najbolje je ostati pri terminu slobodno vrijeme.

Međutim, zadržimo se još kod određivanja slobodnog vremena, odnosno njegove podjele na funkcionalno (dokolica) i nefunkcionalno (besposlica – Veblen (2007) inače smatra da se vrijeme neproduktivno troši zbog shvatanja da je produktivan rad nedostojanstven i kao dokaz novčane sposobnosti da se sebi dozvoli život u besposlici) utrošeno slobodno vrijeme. Dimazdije tako dokolicu vidi kao skup zanimanja kojima se čovjek može predati u potpunosti, bilo da je riječ o odmoru, razonodi, razvijanju svog društvenog angažmana, svog informisanja ili svog naknadnog obrazovanja, nakon što se oslobodio svih profesionalnih, porodičnih ili društvenih obaveza (navedeno prema: Friedman i Naville 1972). S tim u vezi, možemo uočiti osnovne funkcije dokolice – odmaranje, zabava i razvoj ličnosti (Krivokapić 2007). Jasno je da se ispunjenje ovih funkcija ne može podvesti pod puko „odrađivanje“ slobodnog vremena, odnosno odmor i pripremu za rad, nego je u ispunjenje istih uključen logičko–racionalni aparat čovjeka koji zahtijeva punu kreativnu angažovanost. S tim u vezi, postavlja se opravdano pitanje, da li surfanje netom, četovanje na fejsbuku, „tvitovanje“ i slične aktivnosti na internetu, pripadaju aktivnostima dokolice ili besposlice? Da li je za iste neophodno angažovanje učešće ili je recepcija i, eventualno, percepcija, zasnovana na automatizmu? Da li se korišćenjem digitalnih informacionih tehnologija oplemenjuje duh? Imajući u vidu da je dokolica stav uma, uslov duše, unutrašnji mir, forma tišine koja je preduslov za shvatanje realnosti, kako tvrdi Džozef Piper, dok je besposlica potpuno odsustvo dokolice (navedeno prema: Božović 1997), ne može se smatrati da je „hiperživot“, koji dolazi iz virtuelnog svijeta, proizašao iz tišine kao preduslova za shvatanje realnosti. Takođe, upitan je i aspekt unutrašnjeg mira, znajući da se korisnici interneta, mlađi posebno, često suočavaju sa problemom anksioznosti uslijed diskonektovanosti i nemogućnosti pristupa svjetskoj mreži.

S druge strane, uzimajući u obzir tezu da se vremena mijenjaju, a i mi s njima (*tempora mutantur, nos et mutamur in illis*), ono što je doskora bilo neprihvatljivo (ljubavne „prevare“ u virtuelnom svijetu), neobično („monoloz“ sa pametnim telefonima na ulici) ili neprimjetno (psihički poremećaji prouzrokovani *online* socijalnom apstinencijom), u današnjem digitalnom dobu se posmatra iz potpuno drugačijeg ugla. Dovodeći u vezu ovu konstataciju sa problemom slobodnog vremena, možemo se pozvati na formulaciju slobodnog vremena Maksa Kaplana (navedeno prema: Božović 1997) koji, između ostalog smatra da je slobodno vrijeme cilj za razliku od rada koje je sredstvo (digitalni urođenici uglavnom ne vide internet kao višu svrhu, odnosno kao sredstvo da dođu do nekog drugog cilja, nego kao cilj sam za sebe, tj. način da se „potroši“ slobodno vrijeme); dalje, vidi slobodno vrijeme kao minimum obaveza prema drugima čak i prema sebi (o sličnom problemu je promišljala i Šeri Terkl (2011) navodeći problem intimnosti u samoći i samoće u intimnosti); zatim, slobodno vrijeme posmatra kao samousavršavanje bilo u studiranju ili u sticanju novih iskustava (dovoljno je ukucati ključne riječi u pretraživač, ili se logovati na jedan od mnogobrojnih sajtova za besplatne kurseve iz raznih oblasti i pokupiti „sve znanje svijeta“); takođe, slobodno vrijeme se može posmatrati i kao društvena kontrola pri čemu se koristi vrijeme drugih da bi se na njih uticalo (oglašivači, vladine agencije, pojedinci, sve više koriste *online* socijalne mreže, kako za promociju svojih ideja, tako i za kontrolu i usmjeravanje protoka informacija). Kaplan, naposljetku, slobodno vrijeme vidi i kao psihološku ili emotivnu potrebu kao što je terapija ili psihički odmor (mnogi koriste internet kao „spas“ od stvarnog svijeta, kao „psihijatrijski kauč“ za svoje probleme – sve što ih tišti dijele sa mašinom, ukucavaju svoje probleme u pretraživač i očekuju rješenje, takođe, u konstantnoj su potrazi za emocijama i ljubavi na mreži).

3. GENERACIJA *DIGITAL NATIVES*⁴

Do kasnog XIX vijeka pod pojmom generacija smatrali su se samo porodični odnosi, dok se širi socijalni kontekst nije uzimao u obzir. Društvo toga doba bilo je hijerarhijski organizovano, stariji članovi društva bili su na višim hijerarhijskim položajima dok su mlađe generacije bile u podređenijem položaju i nisu dolazile u kontakt sa nosiocima političke i ekonomske moći, stoga i nije bilo potrebe za istraživanjem i definisanjem pojma. Međutim, zahvaljujući procesima modernizacije, industrijalizacije i uvođenja novih socijalnih trendova, došlo je do promjene kolektivne svijesti i ideje mlađe populacije su sve više uzimane u obzir. Dva ključna činioca koja su, prema mnogim autorima, između ostalih i Kuljiću, promijenila svijest bila su: promjena ekonomske strukture društva i gubljenje tradicionalnih socijalnih shvatanja. Mladi ljudi su sve više bili uključeni u društvene tokove, pogotovo nakon socijalnih turbulencija poput ratova, ekonomskih slomova i sl. Od tada, pojam generacija dobio je snažniju političku i socijalnu konotaciju. Inače, Kuljić (2007) citira Manhajma koji pod generacijom podrazumijeva zajedničku pripadnost jednoj starosnoj grupi u istorijski diskontinuiranom vremenskom periodu, i u sklopu zajedničke praktične pogođenosti sudbinskim istorijskim sklopovima i zbivanjima koji stvaraju zajedničke i međusobno povezane obrasce orijentisanja i djelovanja. Dakle, pripadnike jedne generacije ne vežu samo biološki aspekti (godine rođenja) nego i paralelno učešće „u istom segmentu kolektivnog zbivanja“ (Kuljić 2007, 233). Da bi bili pripadnici iste generacije, moraju imati zajednička uvjerenja i proživljena zajednička životna iskustva.

Iako je bilo više pokušaja klasifikacije generacija koje su obilježile XX vijek, kao i XXI, sljedeća se smatra relativno najprihvatljivijom: *izgubljena generacija*, takođe poznata i kao *Generacija 1914*. (osobe koje su se borile u Prvom svjetskom ratu); *međuratna generacija* (osobe rođene krajem XIX i početkom XX vijeka koje su 1920–ih bile u zrelim godinama); *generacija velikana* (rođeni u drugoj i trećoj deceniji XX vijeka, savremenici Velike ekonomske krize i veterani II svjetskog rata); *tih generacija* (osobe rođene za vrijeme Velike ekonomske krize 1930–ih godina, bili su premladi da učestvuju u Drugom svjetskom ratu) – prve četiri generacije imaju još i zajedničko ime – *graditelji*, odnosi se na osobe rođene prije 1946. godine; *baby boom generacija* (osobe rođene u periodu od kraja Drugog svjetskog rata pa do sredine 60–ih godina XX vijeka, nosioci socijalnih promjena kao što su polna jednakost, rasna jednakost i ekološka svijest); *generacija X*, takođe poznati i kao *trinaesta generacija* i *baby busters* (rođeni nakon perioda *baby boom-a*, od sredine 60–ih pa do kraja 70–ih, prva generacija koja je imala opšti pristup televiziji tokom odrastanja); *generacija Y*, poznata i kao *milenijumska generacija* i *net generacija* (osobe rođene u periodu od početka 80–ih godina, pa do polovine 90–ih, odlikuje ih poznavanje i raširena upotreba medija, digitalnih tehnologija i informacija); *generacija Z*, poznata i kao *digital natives* i *iGen* (rođeni u drugoj polovini 90–ih pa do kraja prve decenije XXI vijeka, prva generacija koja je rođena u eri masovne internet komunikacije) (McCrinkle Research Study 2006). Takođe, osobe rođene u periodu od početka 80–ih pa do kraja 90–ih godina dvadesetog vijeka nazivaju se još i *generacijom M* što znači da su mobilni, multifunkcionalni, koriste multimedije, u suštini, njihove karakteristike su obilježene slovom *m*. Oni koriste sve prednosti koje pružaju sredstva za komunikaciju. Trećinu svog vremena provode ispred televizora, kompjutera, koristeći internet, mobilne telefone, MP3 plejere (Rideout, Roberts and Foehr 2005). Pored navedenih gene-

⁴ Prilagođen tekst – Bubonjić 2010, 63–86.

racijskih distinkcija, možemo navesti i podjelu na *B.G.* i *A.G.* generacije (*before Google* i *after Google*), odnosno na generacije rođene prije 1997. godine, kada je nastao *Google*, i generacije rođene poslije.

Kada je riječ o *generaciji Z – digital natives* generaciji, to je generacija koja je rođena kad su digitalne tehnologije već postojale. Njima su kompjuteri, internet, mobilni telefoni, MP3 plejeri dati rođenjem i oni su uz njih odrastali ne znajući za drugačiji svijet, svijet u kome nisu postojale tehnološke spravice, razni softveri, kompjuterske igrice i slično. To je „generacijski položaj“ koji navodi Manhajm – povezanost vršnjaka koji su pod utiskom istih zbivanja u formativnom periodu (navedeno prema: Kuljić 2007). Oni su istinska djeca digitalnih kolonija. Njihovo zajedničko iskustvo ne poznaje svijet bez interneta. Profesor Vim Ven (Wim Veen), šef katedre za tehnološko obrazovanje na holandskom univerzitetu Delft, izučava nove koncepte učenja i promjene pedagoških metoda pod uticajima novih informacionih tehnologija. On je novu generaciju, koja uči od najranijih dana kako da savlada digitalne tehnologije, opisao kao *Homo Zappiens*, generaciju koja je odrasla koristeći multifunkcionalne tehnološke sprave od najranijeg djetinjstva. Zahvaljujući njima, današnja omladina i djeca nemaju problema da održavaju korak sa informacijskim tokovima, da se izbere sa informacijskom preopterećenošću, da se uključe u virtuelnu komunikaciju i da komuniciraju i saraduju putem interneta (Veen and Vrakking 2006).

Tvorcem pojma *digital natives* smatra se pisac i dizajner softvera za učenje, Mark Prenski (Marc Prensky). On je 2001. godine u stručnom časopisu „On the Horizon“ objavio rad pod naslovom „Digital Natives, Digital Immigrants“ u kome objašnjava socijalni kontekst i okolnosti u kojima odrastaju nove generacije. Njegov rad se najviše bazira na „evoluciju“ studenata i učenika, odnosno promjenu načina učenja, interakcije u nastavi, odnosa sa predavačima i cjelokupnog sistema obrazovanja. Tako je izvukao paralelu između nove generacije, digitalnih urođenika, i starijih generacija, digitalnih imigranata. Prvima su digitalne tehnologije prirodne, urođene, nasuprot digitalnim imigrantima, koji se moraju snalaziti i adaptirati novom, digitalnom okruženju (Prensky 2001). On tvrdi da se digitalni imigranti ne mogu u potpunosti uklopiti u novo okruženje. Oni još uvijek internet koriste kao sekundarni izvor informacija, iščitavaju uputstva i priručnike za programe umjesto da uče koristeći ih, štampaju elektronsku poštu, štampaju tekstove u elektronskoj verziji da bi ih čitali, zovu telefonom da bi obavijestili da su poslali e-mail... S druge strane, digitalni domoroci primaju i apsorbuju informacije veoma brzo, obavljaju više poslova odjednom, ako moraju, radije čitaju elektronske knjige nego „stvarne“, preferiraju vizuelne efekte i grafiku više nego tekst, najbolje funkcionišu kada su „umreženi“, umjesto „ozbiljnog“ učenja više vole misaone igrice... Problem nastaje kada digitalni imigranti, u ulozi predavača, govoreći zastarjeli jezik, jezik iz „pra-digitalne ere“, pokušavaju da uče nove generacije koje govore potpuno novim, „digitalnim jezikom“. Digitalni domoroci na učionice gledaju kao na „diskonektovane institucije“, više-manje nevažne u njihovom životu. Kako je profesor Vim Ven istakao, nove generacije su digitalne, dok su škole analogne (Veen and Vrakking 2006). Teško da se digitalni domoroci mogu navići da uče na stari način zato što su im moždane funkcije prilagođene novom načinu razmišljanja, pod uticajem multitaskinga, kako medijskog, tako i socijalnog uopšte. Često dolazi do nesporazuma, nezainteresovanosti i nerazumijevanja. Starije generacije su učile polako, korak po korak, ozbiljno i pretpostavljaju da iste metode učenja djeluju na današnje studente. Oni ne vjeruju da mlade generacije mogu uspješno savladati gradivo uz TV, muziku, kompjuterske igrice iz razloga zato što oni to ne mogu. Međutim, način razmišljanja mladih generacija različit je u odnosu na starije generacije, a sve kao rezultat različitih iskustava i načina na

koji su odrastali. Prenski ide dalje i, pozivajući se na istraživanja neurobiologa i istraživača dječijeg mentalnog zdravlja (Perry, Szalavitz, 2007, „The Boy Who Was Raised As a Dog“; Caine, Caine, 1991, „Making Connections: Teaching and the Human Brain“; Bruer, 1999, „The Myth of the First Three Years“; Greenfield, 1984, „Mind and Media: The Effects of Television, Video Games and Computers“), ističe da se mozak mlade osobe koja je konstantno izložena uticajima video igrice, televizora, mobilnih telefona, odnosno „digitalnog inputa“, doslovno fizički mijenja. Mozak je prilično *plastičan*, kako navodi Prenski. Konstantno se mijenja i reorganizuje na osnovu inputa koje prima. Ovaj fenomen se zove *neuroplastičnost* (Prensky 2001). Osobe koje odrastaju u različitim kulturama, naglasak se stavlja na „digitalnu kulturu“, ne samo da razmišljaju o različitim stvarima nego razmišljaju i na drugačiji način. Okolina i kultura u kojoj ljudi odrastaju utiče i određuje većinu njihovih misaonih procesa. Međutim, mozak i način razmišljanja ne mijenjaju se preko noći, oni se ne mijenjaju slučajno, lako ili samovoljno. Nепrekidan uticaj na djecu i adolescente koji proizvode kompjuterske igrice prilagođavaju i programiraju njihove mozgove na brzinu, interaktivnost i multifunkcionalnost (Prensky 2001). Sve u svemu, neurobiolozi i psiholozi se slažu u tome da se mozak i način razmišljanja mogu mijenjati uslijed uticaja inputa iz okoline.

Međutim, ne slažu se svi sa stavovima koje zastupa Prenski. Džejmi Mekenzi (Jamie McKenzie), urednik obrazovnog tehnološkog časopisa „From Now On“, smatra da njegovo mišljenje o digitalnom okruženju i novim generacijama kao nosiocima digitalne budućnosti dok starije generacije smatra bezvrijednim, predstavlja jedan prost i danasve neozbiljan pristup problemu koga se dotiče u svom tekstu. Mekenzi kritikuje Prenskog da jedino rješenje koje nudi jeste učenje putem video igrice kojim bi se dostigla „digitalna Nirvana“ i na taj način zamijenila dosadašnja forma učenja koju Prenski smatra zastarjelim. Mekenzi takođe zamjera Prenskom što zanemaruje i doslovno omalovažava stariju generaciju iako je iznjedrila seriju vrsnih stručnjaka, čak i na polju za koje Prenski smatra da pripada isključivo novim generacijama, digitalnim tehnologijama i komunikacijama. Naposljetku, Mekenzi Prenskog naziva „lažnim prorokom novog digitalnog poretka“, prigovarajući mu tendenciozno favorizovanje digitalnih urođenika na uštrb digitalnih imigranata (McKenzie 2007).

U više izvještaja (SAD, zemlje Zapadne Evrope) ističu se uticaji digitalnih tehnologija na djecu i adolescente. Studija *Centra za obrazovno istraživanje i inovacije (Centre for Educational Research and Innovation – CERi)* pri *Organizaciji za ekonomsku saradnju i razvoj (Organisation for Economic Co-operation and Development – OECD)* pod naslovom „New Millennium Learners: Initial findings on the effects of digital technologies on school-age learners“ koja je objavljena 2008. godine ukazuje na uticaj tehnologije na učenike. U njoj se ističe da sve veći procenat omladine odrasta u društvima u kojima su im internet konekcija, mobilni telefoni i video igrice na dohvat ruke. Iako mnogi analitičari ističu da zabrinutost zbog ove činjenice nije osnovana zato što nije prvi put u istoriji da se nova tehnologija veoma brzo adaptirala i postala sastavni dio života, u vezi sa digitalnom tehnologijom javlja se novi momenat: izmijenjeni su, ne samo brzina kojom ljudi dolaze do informacija i upravljaju njima, nego i kako ih eventualno pretvaraju u znanje (OECD, 2008). Prema izvještaju *Programa za međunarodno ocjenjivanje studenata (The Programme for International Student Assessment – PISA)* za 2006. godinu, 86% petnaestogodišnjaka koriste kompjuter kod kuće (OECD, 2007). U pregledu „Age, Ethnicity and Socioeconomic Patterns in Early Computer Use“ koji su priredili profesori sa Džordžtaun univerziteta, navodi se podatak da današnja djeca u roditeljskom krilu poč-

nju koristiti kompjutere u dobi od dvije i po godine dok samo godinu dana kasnije mogu samostalno koristiti kompjutere (Calvert, Rideout, Woolard, Barr, Strouse, 2004). Ne samo da djeca imaju neograničen pristup digitalnim tehnologijama, nego ih i koriste u ogromnim količinama, tako da, prema jednom izvještaju u stručnom časopisu „Pediatrics“, 27% djece uzrasta od pet do šest godina koriste kompjutere u prosjeku 50 minuta na dan, 82% djece uzrasta od tri do četiri godine samostalno uključuju televizore i puštaju DVD (Vandewater, Rideout, Wartella, Huang, Lee and Shim 2007). Ključno pitanje u vezi sa ovim problemom jeste kako kompjuteri utiču na vještine učenja, spoznaju, vještine neophodne za zaključivanje, rješavanje problema, čitanje i kreativnost. Kada je riječ o uticaju interneta na kognitivne sposobnosti djece i opšti razvoj, dokazano je da se djeca sjećaju šta su naučila na kompjuteru, posebno ako su bili nagrađeni (Bracken and Lombard 2004). Digitalne tehnologije sadrže karakteristike koje pružaju mogućnosti za uvećanje kognitivnih sposobnosti. Njihovo višegodišnje korišćenje dovodi se u vezu sa uticajima na vještine pamćenja, pažnju, izvršne funkcije, jezik, razmišljanje... povećavajući sposobnosti djece da savladaju i upravljaju trodimenzionalnim prikazima, zatim uvećavajući sposobnosti pamćenja, omogućavaju obavljanje više zadataka odjednom, povećavaju količnik inteligencije (OECD, 2008). Pozitivni ili negativni, efekti koje proizvode digitalne tehnologije bez sumnje utiču na mlade osobe.

ZAKLJUČAK

Nebrojene su odrednice iz „neživog“ svijeta koje se pripisuju čovjeku, odnosno, njegovoj egzistenciji. Jedna od njih je i toliko spominjani multitasking. Enciklopedija *Britannica* pod ovim terminom smatra višestruko funkcionisanje programa na jednom kompjuteru u isto vrijeme, odnosno, obavljanje više zadataka odjednom. Multitasking omogućava optimalan rad kompjutera i svih njegovih resursa. Višestruko obavljanje zadataka odjednom? Optimalno funkcionisanje svih resursa? Uz snažan procesor, naravno da je moguće. Međutim, posjeduje li čovjek tako moćan „procesor“ koji bi parirao kompjuteru? Ili se njegova uloga završava onog trenutka kada kompjuteru postavi zadatak? Mogu li čovjek i mašina paralelno, optimalno i funkcionalno, obavljati više zadataka odjednom? Mašina može. Dok joj procesor ne pregori. Ili dok ne nestane struje. A čovjek? Nove generacije su dokaz da može. Bar dok i njemu ne pregori „procesor“. Ili dok ne „uplovi“ u more multitaskinga i ne nasuče se na ostrvo anksioznosti, samoće i žudnje za „odsutnom prisutnošću“. Šeri Terkl (2011) je, parafrazirajući Šekspira, iznijela zanimljivu konstataciju u vezi sa komunikacijom posredovanom računarima – potrošeni smo onime čime smo hranjeni. Hranimo se nizom nula i jedinica, na kraju se pretvaramo u njih. Pandan Fidlerovom scenariju o životu interaktivne video porodice jeste „onlajn bliskost“ koju opisuje Šeri Terkl. Naime, ona opisuje situaciju u kojoj joj se bliska prijateljica podvrgla operaciji i o tome je pisala na svom porodičnom blogu na kome su se nizale informacije iz njenog ličnog života. Posjetioci bloga su, istovremeno, bili upućeni u njen život, ali i isključeni iz njega, nije bilo direktnih kontakata, poziva telefonom, samo „skrolanje“ informacija na blogu. Apsurd! Želimo da podijelimo gotovo sve intime sa okolinom, ali ne želimo da se vidimo „oči u oči“ s bilo kim! Skrivamo se iza ekrana. Utvrdili smo granice između bliskosti i samoće. Ulaskom na teritoriju bliskosti vadimo kamenje samoće i ugrađujemo ga u novopostavljene granice. Realni svijet vidimo kao „akcelerator emocija“ koje želimo da izbjegnemo, dok nam se virtuelni svijet nameće kao „amortizer emocija“, odlično „mjesto“ da razmislimo o njima prije nego što se eksponiramo. U mogućnosti

smo da obavljamo više poslova odjednom (*multitasking*) ali nismo u mogućnosti, ili ne želimo, da se nosimo sa emocijama (*singletasking*).

Savladali smo prostor. Učinili smo svojevolumno izgnanstvo iz realnog. Neki su otišli i korak dalje – učinili su izgnanstvo realnog. Oni žive „Frojdov paradoks“ – njihov id i superego su zamijenili mjesta. Dosadašnji nagoni su postali norme, ego, vještačka inteligencija kao posrednik, omogućava im da ta tranzicija prođe što „bezbolnije“. Poništali smo granice prostora. Međutim, šta je sa vremenom? Da li ono još uvijek pripada nama ili smo ga poklonili mašinama? Kako raspoložemo sa svojim slobodnim vremenom? Kako se nosimo s njim? Postoje razmišljanja koja kažu da su nam kompjuteri, pametni telefoni i ostale „spravice“ omogućile da „ukrademo vrijeme“. Terklova navodi primjer SMS poruka i ističe da „možeš kucati poruku dok radiš nešto drugo, deluje kao da ti kucanje poruke ne oduzima vreme, već ti ga daje“ (Terkl 2011, 231). Dobijanje vremena? Za šta? Dok razgovaramo s nekim i istovremeno kucamo poruku, da li time dobijamo na vremenu ili sami sebi oduzimamo vrijeme za razgovor? Da li *digital natives* generacija ima ovakvu percepciju o „otimanju vremena“ ili je dokolica (ili možda čak i besposlica) koju provode za kompjuterima za njih *jouissance*, blaženstvo? J. Đorđević, tumačeći Barta, navodi da je *jouissance* nabijeno erotskom energijom, da „spaja mnoštva i jednog, čoveka i sile kosmosa... *Jouissance* je slobodno, kreativno, nesputano, nepredvidljivo izlaženje iz vlastitog bića, oslobađanje od svake samokontrole“ (Đorđević 2009, 93). Nije li to ono za čim svi adolescenti žude? Ne pruža li im internet baš to? Slobodu? Kreativnost? Nepredvidljivo izlaženje iz vlastitog bića i oslobađanje od svake samokontrole? Nije li „realni svijet“ za njih samo *plaisir*, zadovoljstvo? Ne čini li se da stvarni svijet vide kao društveno sankcionisano uživanje u kome su upisani ideološki kodovi, koje se odvija po utvrđenim pravilima (Đorđević, 2009)? Možda će nam sada biti jasnije zašto su *digital natives* toliko „uronili“ u virtualni svijet. Što su svoje slobodno vrijeme poklonili mašinama. Ili su možda u zabludi?

LITERATURA

- Bal, F. *Moć medija*. Beograd: Clio, 1997.
- Božović, R. *Iskušnja slobodnog vremena*. Beograd: Čigoja štampa, 1997.
- Bracken, C. C. and M.Lombard, “Social Presence and Children: Praise, Intrinsic Motivation, and Learning with Computers.” *Journal of Communication* 54, 1 (2004): 22–37.
- Bubonjić, M. “Sajbersvijet kao alegorijska paradigma nove civilizacije.” *CM* 17 (2010): 63–86.
- Calvert, S. L., V. J. Rideout, J. L. Woolard, R. F. Barr, and G. A. Strouse. “Age, Ethnicity and Socioeconomic Patterns in Early Computer Use: A National Survey.” *American Behavioral Scientist* 48, 5 (2004): 590–607.
- Džouns, S. *Virtualna kultura: identitet i komunikacija u kiber društvu*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2001.
- Đorđević, J. *Postkultura*. Beograd: Clio, 2009.
- Encyclopedia Britannica. „Multitasking“. Posjećeno 7. 7. 2014. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/397270/multitasking>.
- Engels, F. *Njemački seljački rat. Revolucija i kontrarevolucija u Njemačkoj*. Zagreb: Naprijed, 1973.
- Fabijeti, U., R. Maligeti, and V. Matera. *Uvod u antropologiju: od lokalnog do globalnog*. Beograd: Clio, 2002.
- Fidler, R. *Mediamorphosis*. Beograd: Clio, 2004.
- Fischer, H. *Digital Shock: Confronting the New Reality*. Montreal: McGill-Queen's University Press, 2006.
- Fridman, Ž. *Kuda ide ljudski rad*. Beograd: Rad, 1959.
- Friedman, G. i P. Naville. *Sociologija rada*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1972.
- Frojd, S. *Iz kulture i umetnosti*. Novi Sad: Matica srpska, 1973.
- Heintel, E. „Transcendentalni idealizam i empirijski realizam.“ *Godišnjak za povijest filozofije* 2 (1984): 73–91.

- Iris, A. *Informacione magistrale*. Beograd: Clio, 1999.
- Jesenjin, S. *Pesme i poeme*. Beograd: Nolit, 1966.
- Kant, I. *Dvije rasprave: Prolegomena za svaku buduću metafiziku. Osnov metafizike čudoređa*. Zagreb: Matica hrvatska, 1953.
- Krivokapić, N. „Poimanje slobodnog vremena u savremenom društvu do 80-ih godina XX vijeka.“ *Sociološka luča* 1, 2 (2007): 82–99.
- Kuljić, T. „Problem generacija: nastanak, sadržaj i aktuelnost oglada Karla Manhajma.“ *Sociologija* XLIX, 3 (2007): 223–248.
- Marks, K. *Kapital*, tom III. Beograd: Prosveta, 1977.
- Marks, K. *Temelji slobode: osnovi kritike političke ekonomije*. Zagreb: Naprijed, 1977.
- McCrindle Research Study. *From Builders & Boomers to Xers and Y's: A Social Report on Generations X & Y*, 2006.
- McKenzie, J. „Digital Nativism, Digital Delusions and Digital Deprivation.“ *From Now On*. 17, 2 (2007). Posjećeno 11.07.2014. <http://www.fno.org/nov07/nativism.html>.
- OECD. *PISA 2006: Science Competencies for Tomorrow's World*. Paris, 2007.
- OECD. *New Millennium Learners: Initial findings on the Effects of Digital Technologies on School-age Learners*. OECD/CERI International Conference „Learning in the 21st Century: Research, Innovation and Policy“, 15-16 May 2008, Paris, 2008.
- Ouspensky, P. D. *Tertium Organum: The Third Canon of Thought, a Key to the Enigmas of the World*. New York: Knopf, 1922.
- Popović, D. *Mali ekonomski rečnik*. Beograd: NIN, 2014.
- Prensky, M. „Digital Natives, Digital Immigrant.“ *On the Horizon*. MCB University Press 9, 5 (2001). Posjećeno 8. 7. 2014. <http://www.marcprensky.com/writing/Prensky%20-%20Digital%20Natives,%20Digital%20Immigrants%20-%20Part1.pdf>.
- Rainie, L. and B. Wellman. *Networked: The New Social Operating System*. Cambridge: The MIT Press, 2012.
- Rideout, V., D. F. Roberts, and U. G. Foehr. *Generation M: Media in the Lives of 8–18 Year-olds*. Henry J. Kaiser Family Foundation, 2005.
- Stojković, B. *Identitet i komunikacija*. Beograd: Čigoja štampa, 2002.
- Terkel, S. *Sami zajedno*. Beograd: Clio, 2011.
- Vandewater, E. A., V. J. Rideout, E. Wartella, X. Huang, J. H. Lee, and M. Shim. „Digital Childhood: Electronic Media and Technology Use Among Infants, Toddlers, and Preschoolers.“ *Pediatrics* 119, 5 (2007): 1006–1015.
- Veblen, T. *The Theory of the Leisure Class*. New York: Oxford University Press, 2007.
- Veen, W. and B. Vracking. *Homo Zappiens: Growing Up in a Digital Age*. London: Network Continuum Education, 2006.

SPARE TIME OF DIGITAL NATIVES

Summary: *Are we living in the era of “digital alienation”? Man creates his symbolic system wherein he builds an image of the world around him as he perceives it. Virtual world, cyberspace, this is just one of the aspects that constitute man’s symbolic system. If we exclude the potential pragmatic aspects and focus on the spiritual elements that enrich the emotional, spiritual and creative nature of man, we will come to the comprehension that the “excursions” in the dimension of the world in which boundaries of time and space are canceled, most often occurring in the area liberated from work. In the meantime, we have mastered space. But, what about the time? Does it still belongs to us or we gave it to the machines? How to dispose with our free time? How do we deal with it? There are thoughts that say that our computers, smart phones... allows us to gain in time. Obtaining time? For what? While talking with someone and at the same time typing the message, whether we get some time to ourselves or taking time to talk? Do digital natives has this perception of “plundering the time” or leisure and idling which they spent by computers is for them jouissance, bliss?*

Key words: *leisure, idleness, digital natives, digital information technology, bliss.*

ЗЛОУПОТРЕБА ИНТЕРНЕТА И ТЕРОРИЗАМ

УДК 004.738.5:323.285

Мина Зиројевић

Институт за упоредно право
mina.zirojevic@gmail.com

Сажетак: Интернет се у смислу злоупотребе може користити као оружје, као начин комуникације међу активистима и као конвенционални медиј. Интернет тероризам, у ширем смислу, представља нападе и претње усмерене против рачунара, рачунарских мрежа, информатичке опреме за складиштење података са сврхом застрашивања и утицања на владајуће структуре и јавност у политичком и социјалном животу. Ови напади су углавном усмерени на персоналне рачунаре, а обављају се углавном помоћу вируса.

Ауторка ће покушати да установи везу, сличности и разлике између изражавања терористичких организација на интернету и у конвенционалним медијима, али и да објасни најновије начине за злоупотребу интернет простора у сврху тероризма.

Кључне речи: интернет, тероризам, медији, терористичке организације, САД.

УВОД

Све чешће у вестима, које углавном потпадају под цензуру надлежног органа, односно држава, видимо наслове да су милитаристи неке одрубиле главу или некога осакатили. На интернету, где је вид цензуре другачији, можемо отворено видети рекламирање милитаристичких група, позиве на борбу, чути ратне покличе. Један од проблема у Босни и Херцеговини је што је медијска кампања за помоћ саборцима у Либану и Сирији огроман и све већи број бораца који су борби приступили након „интернет врбовања”. Број страних војника који ратују у Сирији је све већи, а један од разлога је и јако медијско присуство на интернету (види табелу 1).

1. КОРИШЋЕЊЕ ИНТЕРНЕТА

Коришћење интернета од стране терориста може бити тројако: као оружје (cyberterrorism), као начин комуникације међу активистима и као медиј за обраћање јавности.

Маја 1998. председник САД Бил Клинтон је на америчкој Војној Академији подвукао значај нове електронске опасности: „Наша сигурност је изазвана повећаном количином не–традиционалних претњи од, како старих тако и нових непријатеља. Не само непријатељских режима, већ и од међународних криминалаца и терориста који нас не могу победити на традиционалан начин. Они уместо тога про-

налазе нове начине напада уз коришћење нових технологија, које су потпуно отворене према свету.”¹

Сајбер–тероризам² се односи на смишљене, политички мотивисане нападе на компјутерске системе и програме као и податке који као исход имају насиље и страх против цивилних мета. У време када се тешко може водити рат против војно надмоћнијег непријатеља, развијају се нови, модернији, начини ратовања. То је ново оружје у новом сајбер свету: логичке бомбе (Logic bombs), тројанци (Trojan horses), црви (worms), вируси, престанак рада система и губитак информација. Интернет–тероризам (Cyberterrorism) и интернет–ратовање (cyberwarfare) постају једина прихватљива алтернатива. Уз помоћ новог оружја интернет–терористи могу преоптеретити телефонске линије са специјалним софтверима (software); ометати авио контролу као и компјутере задужене за контролу и рад других видова саобраћаја; могу злоупотребити програме (software) које користе велике финансијске институције, болнице и друге хитне службе; променити формулу за прављење лекова у фабрици; променити притисак у гасоводу; саботирати берзу.

Други начин коришћења интернета је као средства комуникације међу активистима. Сада се већ зна да је Осама Бин Ладен комуницирао са припадницима Ал Каиде преко покретних компјутера (laptop) и бежичне мреже путем енкриптованих порука (encrypted messages).

Енкрипција је начин заштите порука од нежењеног читања. На овај начин се спречава неауторизовано читање или мењање података. Степен заштите се одређује алгоритмом или кључем (encryption algorithm). Постоје две врсте система за криптовање (cryptosystems): симетрични и асиметрични. Симетрични користе исти кључ (тајни кључ) који се користи и за криптовање и за дешифровање, а асиметрични користе један кључ (јавни) за енкриптовање поруке, и други (тајни) за дешифровање. Постоји мишљење да су се чланови Ал Каиде споразумевали слањем овако шифрованих порука. Роналд Дик (Ronald Dick), директор Националног инфраструктурног заштитног центра (National Infrastructure Protection Center (NIPC)), рекао је у свом обраћању америчком Конгресу да је сигуран да се интернет није директно злоупотребљавао на овај начин. Ову истрагу коју су назвали Пентбум (PENTTBOM) водило је новоосновани Акциони тим за Сајбер кризе (Cyber Crisis Action Team) америчког Министарства правде. Назив ове истраге потиче од скраћеница Пен – за Пентагон, два ТТ означавају две куле Светског Трговинског Центра и бум за бомбу

Не смео заборавити и друге начине злоупотребе интернета од стране терористичких и других криминалних група. Скоро све корпорације које се налазе на листи 500 најбогатијих су опљачкане од стране сајбер–криминалаца. Према америчкој обавештајној агенцији (FBI – Federal Bureau of Investigation) око 10 милијарди америчких долара годишње изгуби свој траг у мрежи. Од тога, само 17% компанија пријави плачку, због тога што желе да сачувају поверење корисника и партнера.

¹ “Cybercrime, Cyberterrorism, Cyberwarfare”, Center for Strategic and International Studies. Доступно на: <http://www.csis.org/>, приступљено: 21. 1. 2004.

² “Cyber” је енглеска реч, сада широко прихваћена у осталим језицима а означава цео интернет простор и све појаве које се у овом, виртуелном, свету појављују. Ми ћемо у овом раду користити као синониме речи “cyber”, “интернет” и “виртуелни”.

Табела 1.

Присуство страних војника у Сирији
(<https://zamanalwsl.net/en/news/2677.html>)

Bosnia	15,8
Denmark	11,6
Belgium	8,9
Austria	6,7
Norway	5,9
UK	3,1
France	3,1
Sweden	3,1
Netherlands	3
Germany	2,5
Spain	2
Italy	0,8

2. МЕДИЈСКИ ТЕРОРИЗАМ

Модерни тероризам се дефинише на различите начине. Један од начина је у оквиру комуникацијске теорије симбола (Symbolic Communication Theory – на пр. Доулинг (Dowling) (1986, 1–24). Карбер (1971, 527–533) затим сматра да “као симболичан акт, тероризам може бити анализиран као и други начини комуникације, анализом његова четири саставна дела: трансмитер (терориста), независни прималац (мета), порука (бомба, заседа) и повратна спрега (реакција одређеног круга слушалаца)”. Постоје и они који дефинишу тероризам као позориште коме циљ не представљају стварне (фактичке) жртве, већ они, заправо, циљају на реакцију гледалаца (Џенкинс /Jenkins 1975/, Вајман /Weimann 1986/, Вајман и Вин /Weimann and Winn 1994/).

Модерни тероризам се може разумети као покушај преноса порука употребом организованог насиља у политичком смислу. Са оваквим погледом на употребу силе, овај чланак проучава начин на који терористи користе нове технологије како би своје поруке пренели што већем броју људи.

Потенцијал интернета у служби ширења политичких идеја је изузетно велики. Утопистичка визија “виртуелне државе” у којој становници одржавају даноноћне дискусије о свим темама и гласају на различитим “референдумима”, а све уз помоћ мреже, разматрана је од великог броја истраживача. Они верују да се модерна технологија може применити како би се створила идеална демократска држава налик на грчке полисе (Даунинг / Downing 1989; Holsti 1968/, Џафе / Jaffe_1994/). Ипак, како се број “држављана” ове виртуелне државе сваким даном повећава постаје јасно да се реализација ове идеје онемогућава. Као додаток тврдњи о утопистизму подсећамо на порнографске и расистичке садржаје на интернету и присуство радикалних организација (терористичких, анархистичких, националистичких, сепаратистичких, револуционарних, нео–марксистичких и фашистичких) који путем мреже дистрибуирају своје материјале, комуницирају са својим присталицама, а све како би придобили симпатије јавности, осигурали јавну подршку или чак, извршили операције.

3. РАЗЛИКЕ ИЗМЕЂУ МЕДИЈА

Овај чланак открива разлике и сличности између реторике коју користе терористи на мрежи и другде. Централно питање за ову реторику, без обзира на медиј који се користи, је потреба за подршком и оправдањем насиља. Многи од ових аргумената који се користе на мрежи могу се сусрести и на другим материјалима ових организација. Сличност која постоји између материјала на интернету и оног у конвенционалним медијима је у чињеници да је већина садржаја на интернету заправо понављање неких текстова из других медија (на пример, новински чланци).

Ипак може се запазити и разлика између садржаја на интернет странама и у комуникацији преко конвенционалних медија. Прво и најважније, вести које покривају област тероризма су увек повезане са насиљем, док се насиље може (и углавном се) прикрива на интернету. Терористичке организације на интернету се приказују као легалне политичке организације. Другим речима, реторика интернет терориста изгледа “више мирољубива” од оне у другим медијима. Неки сајтови чак, демантују било какву употребу насиља (што представља супротност типичне стратегије да се за неко терористичко дело призна одговорност). Други само игноришу ову тему. Уместо тога, аутори ових страница наглашавају питања као нпр. политичких затвореника и слободу израза, вероватно са намером да стекну симпатије посетилаца који су привржени слободи говора и људских права.

Друга разлика између садржаја сајтова и медијског покривања терориста је у ширини и количини информација. Наиме, интернет стране немају ограничење, па су информације свеобухватније. Ипак, није то нека драстична разлика. Као и код других организација, политичких партија, и интересних група, сајтови представљају ризичну информацију о темама које се обрађују на њима. Ипак, ови садржаји су битнији терористичким организацијама јер је приступ њима често ограничен од стране власти.

Трећа разлика између конвенционалних медија и садржаја на интернету је у томе што организатори сајтова могу мобилисати посетиоце у акцију на различите начине, што није могуће преко штампе због различитих стандарда. Ипак, иако ови сајтови пружају посетиоцима различите и обимне начине за акцију, насиље се ретко појављује као једна од опција. Ове стране позивају посетиоце да дају новац, растурају материјале и протестују. Позиви на насилне акте, ако их има, могу бити само индиректни (на пример, кроз позив на Цихад у исламским земљама).

Следећа разлога је релативно нова. До пре неку годину, циљне групе су се поклапале. Разлог можемо видети у томе што су терористичке организације путем интернета тражиле подршку гласача, новац, војнике. Сада се новац углавном прибавља из легалних или нелегалних активности (отмице, трговина људима, органима, наркотицима), а мање путем малих донација појединачних симпатизера/чланова/активиста. Забрињавајуће је то да се сада посебна пажња усмерава на децу од 8–14 година, јер су они будући борци, а садашњи бомбаши самоубице. Организација Исламска држава (Islamic State IS ISIS, ISIL) предњачи у овоме и поред слика оружја ставља слику мачића, беба, слатке деце како би примамила циљну групу, односно децу. Ова организација организује и обуке деце коју врбује, отима, или претњама узима од родитеља. Такође, користе се слике из популарних игара (рецимо *Call of Duty*) како би се привукла деца која се могу поистоветити са ликовима из тих прилично насилних игрица.

Разлози за постојање разлика у комуникацији преко интернета и класичних медија је у разликама у комуникацијским средствима, вебмастерима (особа која технички прави и одржава интернет стране) менаџерима и публици. Вебмастери су углавном образованији и упознатији са природом интернета од других чланова терористичких организација. Канал, односно интернет је главни делокруг слободног говора. Вебмастери покушавају да прилагоде поруке нормама и вредностима медијума. Као додаток, они вероватно делују кроз постојеће интернет форме. Перцепција о публици је такође другачија: за кориснике интернета се претпоставља да су образовани, либерални и из свих крајева света.

4. КАКО ТО ФУНКЦИОНИШЕ

Редовни садржај представљају информације које обухватају историју организације и биографије лидера, оснивача, хероја или значајних личности организације, информације о политичким и идеолошким циљевима и вести. Већина сајтова даје детаљан преглед историјских догађаја који су битни за организацију, политичко и друштвено одређење, селективан опис значајнијих активности у прошлости и циљеве. Националне организације (сепаратистичке или територијалне) дају опште мапе подручја у сукобу; сајт КЛА нам показује мапу четири албанске енклаве током Отоманског царства из 1878, сајт Хамаса показује мапу Палестине, сајт Тамилских тигрова (<http://www.eelam.com/> /1998, 2002/; <http://www.eelamweb.com/> /2002/) показује мапу Шри Ланке и сл.

Скоро сви сајтови детаљно описују постављене циљеве који су дати или јасно (имају посебан одељак и наслов) или посредно (помешани са осталим садржајима). Најобичајнија презентација циљева је кроз директну критику противника или непријатеља. На пример, сајт Хамаса (<http://www.hammas.org/> /1998/; <http://www.palestine-info.net/hamas/index.htm> /1998/; http://www.palestine-info.com/index_e.htm /2002/; <http://www.qassam.org/> /2002/) описује историјски догађај “рођења ционистичког ентитета у Палестини”. Значајан део сајта Хезболаха се фокусира на активност Израела, а на готовим свим интернет странама албанских терористичких организација се могу наћи информације о масакрима недужних албанских цивила од стране Срба. Због тога могу да приметим да ови сајтови не пружају информације само о организацијама које представљају, већ служе и за директан напад на њихове непријатеље.

Скоро сви сајтови избегавају представљање и детаљисање својих криминалних и аморалних активности, а наводе “узвишене” циљеве (на пример ослобођење и слично). Иако готово све организације имају дебеле досијее о крвопролићима, оне скоро никада не помињу овакве активности на сајту. Изузетак представљају Хезболах и Хамас. Хезболах показује правоваљане статистичке податке својих акција (“дневне операције”) и то из минута у минут. Посебна страна нас обавештава о тачном броју мртвих “мученика”, као и броју убијених “израелских непријатеља” и “колаборациониста”. Сајт Хамаса садржи дугачке дискусије о војним операцијама. Сајт КЛА детаљно описује настанак своје војске, и приказује филмове о вежбама војника (<http://www.ciriello.com/site/pw/52ucpmb1.html>). Ипак, овакав детаљан опис насиља је необичан и неуобичајан. Већина организација, иако објашњава моралне (а понекад чак и правне) основе законитости и оправдања за коришћење силе, уздржавају се од било какве везе са насилним радњама и њиховим последицама. Оваква

резервисаност, вероватно, произилази из жеље за пропагандом и жеље за стварањем позитивне слике преко ових информација. Исламисти из Ирака су на мрежи *Twumep (Twitter)* објавили одрубљене главе сунитског шефа полиције уз коментар: „Ово је наша лопта. Направљена је од коже”. Милитанти су искористили ознаку (*hashtag*) „светски куп” како би њихова изјава привукла што више читалаца, јер је у току био светски фудбалски куп. Такође, иста организација је објавила слике 1700 људи који су убијени као освета за смрт командата ИС Адула Рахмана ал Балавија. Исламистичка држава је на свом сајту такође приказала фотографије на којима маскирани екстремисти убацују заробљене војнике у камионе. Затим их присиљавају да легну лицем надоле и онда стрељају.

Док избегавају насилни аспект својих активности, интернет терористи, без обзира на њихову природу, мотиве или позицију, уобичајено наглашавају две ствари: слободу изражавања и политичке затворенике. Тамилски тигрови на свом сајту дискутују о правном систему Шри Ланке која ограничава слободу изражавања “онима који желе створити засебну државу на територији Шри Ланке”. “Kahane Lives” позива посетиоце сајта да се супротставе правној забрани рада организације (у САД и Израелу). Питања слободе изражавања и ограничавања политичке активности су централне теме сајта *Basque Hari Batsuna*. Сајт ЕЛН Колумбије на занимљив начин описује слободу изражавања. “Без обзира на то што званични извори тврде, не постоји слобода штампе и изражавања у Колумбији. Влада Сампора спроводи цензуру и контролише медије. Новинари који критикују власт бивају мучени у убијани. Сваке недеље нападају се новине Комунистичке Партије..”. На сајту АНА–а можемо наћи читав списак оваквих злочина које македонска држава спроводи над албанском мањином. Изгледа да антирежимски терористи уживају да се представљају као жртве апелујући западној јавности у целини, а посебно корисницима интернета на демократске вредности. Терористи на овај начин циљају на западну јавност која је посебно осетљива на повреде слобода, те се тако изазива симпатија демократских друштава. Ограничавање политичких покрета је у супротности са основним правима. Управо наводне прекршаје ових принципа терористи користе да владу против које се боре представе као насилничку и диктаторску. Наравно, они себе представљају као “ненасилну политичку групу”. Ова тактика је посебно делотворна јер нема реплике друге стране.

Као што је раније речено, још једна информација се често налази на овим сајтовима. То је питање политичких затвореника. Сајт ФАРЦ–а (<http://www.contrast.org/mirrors/farc/ingles.htm> /1998/; http://www.farc-ep.org/pagina_ingles/ /2002/) описује “плач политичких затвореница”. Ова тема је честа и код курдских покрета као и на палестинским сајтовима. Сајт ДХКП/Ц (<http://www.ozgurluk.org/dhkc/> /1998/; <http://www.dhkc.org/> /2002/) даје и списак политичких затвореника који штрајкују глађу као и попис мучења кроз које они пролазе (“али им неће сломити дух”). Извештај о условима живота политичких затвореника у Перуу и позиви за њихово ослобађање могу се наћи на сајту Тупак Амуру–а. Сајт Кахана (<http://www.kahane.org/> /1998, 2002/; www.kahane.net /2002/; http://www.newkach.org /2002/) осуђује административно задржавање и даје, чак, интервју из затвора са Бенцамин Зејев Каханом (Benyamin Zeev Kahane). Хари Батсуна сајт помиње задржавање својих активиста који су делили ЕТА–ине касете (<http://web.access.net.au/~axxs/abrc/html/hb3.html> /1998/; <http://www.contrast.org/mirrors/ehj/html/hb3.html> /1998/; <http://free.freespeech.org/askatasuna/> /2002/; <http://www.basque-red.net/homei.htm> /2002/), војног крила покрета “у којима се

позива на мирно решавање кризе у Баскијском региону”. Карлос Маригела (Carlos Marighela) у свом приручнику за градску герилу наводи да је његова стратегија да наведе Владу да ради ствари због којих ће је народ омрзети.

Ове организације посебно наглашавају антидемократичност мера које су им наметнуте. У овој намери, они покушавају да клеветају власти, апелујући на њихове присталице (“бираче”) и на шире масе слушалаца (“посматраче”). Чак и међу својим “непријатељима”, народ који је природно непријатељски настројен према организацији, терористи покушавају да створе осећај срама и нелагодности наглашавајући опасност која долази кршењем правила демократије.

Ови сајтови терористичких организација нису састављени само од текста, већ се обилато користи и графика и визуелни елементи (слике, филмови...). Све оне имају своје амблеме на својим почетним (Хоме) странама. Неки од ових сајтова посетиоцима чак нуде да “скину” (“Download”) амблеме. Иако интернет сајтови убицајено скривају насилну природу терористичких организација и наглашавају њихову наводну мирољубиву природу, пацифистички приступ проблему није приказан на амблемима.

Симболи на овим странама приказују оружје или друге елементе који означавају насиље. На сајту Хезболаха можемо видети нож са кога капље крв. “Обасјана путања” и ИРА (<http://www.utexas.edu/students/iig/archive/ira/historz/irahist.html> /1998/; <http://www.sinnfein.org> /1998/) приказују маскиране војнике који витлају оружјем, “Kahane Lives” има подигнуту песницу. Сајт КЛИА је у црној и црвеној боји, са сликама наоружаних војника уз звуке корачнице. Сајтови “Турак Атагу” и ЕЛН–а приказују подигнуту пушку. Неки од ових симбола су постојали пре него што се појавио интернет и зато се њихово значење не може представити као ненасилно. Заставе организација (или слични национални симболи) се, такође, редовно појављују на овим странама. Сајтови у 2002. години садрже и много нетекстуалног садржаја (песама, говора, па чак и видео снимака). Такође, овакви садржаји су чешћи на деловима сајта који нису преведени. И то можемо тумачити као улагивање западној јавности, јер се преводе делови који имају најмање елемената насиља. Ови делови (као на пример, песме и говори) су ипак, намењени домаћој јавности.

Редован елемент сајтова терористичких организација представља и одељак где можемо наћи говоре и писања лидера, оснивача и идеолога. Овде можемо запазити и обиље званичних докумената који се могу и претраживати по наслову у датуму. Турак Атагу и Zapatistas омогућавају овакво претраживање и чак, позивају посетиоце да копирају, преводе, штампају и деле ове материјале (“Они представљају рад главне команде и сајт нема апсолутна право на ауторска права”). Сајт ДХКП/Ц нуди говоре и преводе одељака из књиге једног од лидера. Сајт Хамаса обезбеђује и линкове на којима се може наћи превод интервјуа шеика Јасина (Yassina) арапској радио станици и новинама. “Обасјана путања” (<http://www.blythe.org/peru-pcp/> /1998, 2002/; <http://www.csrp.org/index.html> /1998, 2002/) дозвољава приступ памфлетима, а ФАРЦ има и писма. “Kahane Lives” има недељне колумне у којима се тумачи Тора од стране Бенџамин Зејев Кахане. Уопште, интернет сајтови терористичких организација се труде да на овај начин поделе материјале кроз медије и да допру до најшире јавности. Поједини сајтови постају као праве кућне продавнице преко којих се могу наручити књиге, видео и аудио касете, налепнице, штампане мајце и беџеви са знацима организације.

Нови тренд се опет појављује и овде где поред уобичајних активиста са тзв. „фантомкама” сада имамо и терористе који свој имиџ рекламирају у сврхе мобилизације. Рецимо Шахир Вахиџиб, Пустињски лав, препознатљив је по својој дугој црној коси и густој бради, или „хипстер цихадиста” који се често види на сликама са препознатљивом фризуром и мачетом.

5. РЕТОРИЧКЕ ТАКТИКЕ

Како наглашавају Вајман и Вин у својој студији “Позориште терора” (Weimann and Winn 1994) један од главних проблема на које наилазимо суочавајући се са модерним тероризмом је како да се бранимо. На већини сајтова највише напора је уложено како би се оправдала употреба силе. За ово се користе четири реторичке структуре.

Прва је коришћење мотива “без избора”. Већина сајтова потврђује тачност изјаве како они нису одбацили мирно решење спора. Насиље је приказано као неопходност подметнута слабима као једино средство којим се могу бранити од окрутног, тиранског непријатеља. Због тога Тамилски тигрови тврде да је употреба силе оправдана самим одбацивањем Владе Шри Ланке да призна тамилску мањину. Они наводе Универзалну декларацију о људским правима Уједињених нација и извештаје посматрача (који углавном долазе из организација које се баве заштитом људских права) о правима тамилског народа на отцепљење, затим се помиње Женевска конвенција и резолуције Савета безбедности УН. Све ово води закључку да “је оружана борба оправдана и правно легална због тога што су одузета права тамилског народа”. На сајту се истиче да се борба Тамила развија само као последње решење. Тамили ће, пре свега, настојати да мирно разреше сукоб.

ЕЛН примећује да је оружана борба легитимна јер “са или без гериле, насиље влада нашим светом и расте сваким даном: глад, репресија, криминал. Насиље које производи наша организација је резултат, не узрок, овакве стварности. Ово је покушај да се слаби ослободе... Зато ЕЛН неће напустити оружану борбу све док разлози наше борбе не престану... Ми се боримо зато што жудимо за друштвом без насиља.” Сајт Хезболаха истиче да се исламски отпор мора приписати ционистичкој агресији и њиховој жељи да владају северним Либаном и да “као што је напоменуто у Декларацији о људским правима, наше је право да се боримо за наша права и за опстанак наше земље”. Хамас, опет, тврди да “као што се француски Покрет отпора борио против нациста четрдесетих година, Хамас је покрет... састављен од патриота који траже право на самоопредељење и боре се да ослободе своју домовину, Палестину”.

Албанци на Косову нису имали избора услед сталних “убијања, протеривања и хапшења недужних цивила”. “Током неједнаке борбе међународна јавност је обавештавана о убиствима, масакрима, отимању приватне својине, паљењу кућа, уништавању културних и верских објеката. Хуманитарна катастрофа је била резултат рата. Преко петине албанске популације је протерано. Неки од њих и даље живе под отвореним небом”.

Друга реторичка структура повезана је са законитошћу употребе насиља у циљу демонизације и приказивања противправних радњи свога непријатеља. Чланови покрета или организације су приказани као борци за слободу који су против своје воље принуђени да примене силу због тога што њихов немилосрдни непри-

јатељ руши слободе и понос њиховог народа или групе. Већина сајтова инсистира на томе да непријатељи организације или групе су стварни терористи, те редовни слоган гласи: “наша насилност је мала у поређењу са њиховом агресијом”. Сајт Хамаса директно позива посетиоца питањем “Ко је терориста?” показујући илустрацију на којој израелски војник држи дете (уз наслов: “Ухватили смо терористу, наредниче!”). На другој приказаној слици израелски војник се види како из оклопног возила циља жене и децу (наслов “Победио сам, Леви! Убио сам још три ова створења”). Ово нису једине слике на овом сајту. Ту можемо видети још слика израелских војника који убијају и туку децу и жене, а све уз циничне наслове који показују бездушност Израелаца. Јасна порука је да су Палестинци жртве циониста који су стварни терористи, ослобођени моралних окова. Сајт Хамаса је препун многим “чињеницама” чија је сврха да “покажу праву слику Израела”. Ово укључује и опис везе циониста и британског империјализма као и цитате израелских вођа о “ционистичким експанзионистичким циљевима” и примерима бруталних радњи које су починили Израелци. Као доказ наводне српске агресије можемо видети слику др Војислава Коштунице са митраљезом у рукама (<http://www.alb-net.com/index.htm>), пребијања мирних демонстраната од стране српске полиције (<http://www.albanian.com/main/countries/kosova/hrpics.html>).

Интернет страна Хезболаха на сличан начин истиче терористичку природу Израелаца. Ове стране показују грозне слике убистава у Кани. Сајт показује детаљне информације о “израелском тероризму”: информације о “рођењу ционистичког ентитета”, “израелској дневној агресији” и “израелским крвопролићима”.

На сајтовима терористичких организација можемо наћи детаљне информације, као и слике и филмове, наводних масакара које је српска војска и полиција спроводила над “недужним албанским становништвом” у Рачку, Дреници и другим местима на Косову и Метохији.

Главни аргумент Турске ДХКП/Ц интернет странице је “да су владајуће класе прихватиле политику терора и крвопролића која се ретко може наћи другде у свету... Сваки дан хиљаде револуционара бива убијено од снага фашистичких држава. У затворима стотине затвореника бива мучено. Села и шуме су очишћени од хиљада људи који су протерани са своје земље и отерани у концентрационе логоре. Скоро сваког дана државе нападају синдикате и радничке организације... У исто време, чланови владајуће класе бивају ухваћени у скандалима и корупцији. Већина старијих државника, укључујући председника и премијера, зависе од мафије са којом су повезани подмићивањем и корупцијом...”

Судећи по сајту “Обасјане путање”, “народна борба је, од почетка, морала да се суочи са најгорим бруталностима које је перуанска влада могла да примени – од крвопролића и истребљења читавих села до егзекуције стотине револуционара и председника организације Гонзала... Перуанска војска споводила је политику геноцида... Због свега овога, револуција је наставила да напредује”.

Речник терориста покушава да пренесе одговорност на противника, наводећи његову окрутност, нехуманост и неморалност. Насилње “слободних” и “ослободилачких” покрета је мали у поређењу са окрутношћу противника.

Трећа реторичка тактика је наглашавање слабости. Организације покушавају да истакну тврдњу како је терор оружје слабих. Као што је речено раније, упркос увек присутном речнику “оружане борбе” или “отпора” сајтови терористичких организација избегавају да спомену како они жртвују друге. Са друге стране, радње

које се спроводе против терористичких група се наглашавају редовно уз речник “крвопролиће”, “убиства”, “геноцид” и слично. Организација се константно прогони, њихови лидери су стално мете атентата, а присталице се убијају. Њихова слобода изражавања се ограничава, а следбеници се хапсе. Ова тактика, која описује организацију као малу, слабу, и гоњену од стране јаке државе и силе, покушава да претвори терористе у жртве. Хезболах се разликује унеколико од осталих организација, јер у први план ставља војне подвиге, радујући се над туђим жртвама (показују слике сахрана убијених Израелаца), и објављујући детаљну статистику својих војних победа. Мотив за овај необичан приступ можемо наћи у покушају Хезболаха да утиче на јавност да се поведе расправа о повлачењу Израела из Либана. Организација је јасно изјавила да је циљ вршење притиска на Израел ради повлачења. Аутори сајта знају да и многи Израелци посећују ове интернет странице па се њима овако и обраћају. Хезболах овде објављује број убијених Израелаца, одржавајући сталну електронску везу са Израелцима и уз помоћ електронске поште утичу на родитеље чији су синови у израелској војсци, те овим покушавају да деморалишу народ.

Конечно, неки од ових сајтова су препуни ненасиља, порука о љубави и миру као и ненасилних решења. Иако су ове организације насилне, на скоро свим сајтовима можемо наћи тврдње о потрази за мирним решењем сукоба, дипломатским преговорима или договорима који се постижу уз притисак међународне заједнице. Две организације посебно наглашавају своју мирољубивост и ненасилна средства – Баски и ЕЛН. Овај последњи стварно позиваја на оружани отпор, али творци сајта напомињу да сама организација није војна и да описивање ЕЛН–а као творца војне револуције представља “зли трач” подметнут од стране власти.

Реторика терориста на интернету покушава да нам донесе мешавину слика и аргумената у којима су терористи приказани као жртве које су присиљене да се окрену насиљу како би остварили праведне циљеве и како би се суочили са бруталним, немилосрдним непријатељем, који нема моралних начела. Демонизовање непријатеља, улога жртве којом терористи пребацују кривицу због употребе силе на непријатеља, показивање порука пуних љубави и мира представља само стратегију која се најчешће користи на овим странама. Да ли се ова реторика квалитативно разликује од оне којом се терористичке организације служе у другим комуникацијским средствима? Изгледа да терористичке организације за интернет стране користе обрасце којима се служе њихови лидери у конвенционалним медијима.

Онлајн верзија терористичке реторике, ипак, разликује се од медијске стратегије терориста у конвенционалним средствима комуникације у којима организације углавном прихватају одговорност за насиље. Реторика коришћена у медијима раних седамдесетих година је претила постојећем поретку и није се крила иза могућности дипломатских и мирних решења као што раде организације у данашње време на својим интернет странама. Вероватно је да схватање медија (интернета) и циљна група (корисници интернета) диктирају стратегију мирног решавања проблема.

ЗАКЉУЧАК

Како може влада да одговори на ово? Треба ли друштво да нађе начин како би се ограничило презентовање терористичких организација на овакав начин? Будућа превенција ширења ових садржаја на интернету је технички сложена, правно компликована (Karniel 1997; Oberding and Norderhaug 1996). Штавише, не делује

уопште могуће да ће се овде исплатити напор надлежних органа. Са једне стране, имамо одмах присутну штету, у смислу односа са јавношћу. Са друге стране штета је која наступа ако их забранимо или ограничимо (ограничавање слободе говора, утицање на “отворене” канале – интернет и др.) вероватно је већа.

Многе владе, као и појединачни хакери, покушали су да блокирају овакав начин комуникације нарочито после догађаја од 11. септембра 2001. године (Shahar 2001). На овај начин су се само чешће мењале интернет адресе. Неке од њих су нестале (само привремено) као на пример сајт Хезболаха који је престао са радом октобра 2000. године после напада израелских хакера који су то урадили као одговор на киднаповање три израелска војника. Али, убрзо се већина интернет страна поново отвори после демонстрација беса терориста или њихових присталица који желе на овај начин да комуницирају.

Можемо приметити да је светска заједница већ почела да се бори против неких видова злоупотребе. На пример, Европска Унија је већ створила систем размене информација о овој врсти претње. Португалија је предложила усвајање система размена информација прикупљених на интернету (“Interchange of Open Information Collected on the Internet”). Овај систем би требао да обезбеди свим члановима “ефикасно оруђе у откривању информација, а све у контексту борбе против тероризма”. У оквиру ове организације донет је и Закон о заштити електронских података (Rules on protection of electronic data).

И друге међународне организације су се укључиле у ову борбу. Уједињене нације су донеле Резолуцију 1373 о борби против тероризма, амерички Конгрес је донео Патриотски Акт (USA Patriot Act). Русија је такође у процесу доношења закона коју ће вратити цензуру на интернет како би зауставила тероризам. Осим овог, постоје и препоруке Г-8 осам најразвијенијих земаља света (Г-8) и европског полицијског тела, Еуропола.

ЛИТЕРАТУРА

- Bell, J. B. *Transnational Terror*. Washington, DC: American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1975.
- Weimann, G. “The Mediated Theater of Terror: Must the Show Go On?” In *The News Media and Terrorism*, edited by P. Bruck, 1–22. Ottawa: Carlton University Press, 1986.
- Weimann, G. “Media Events: The Case of International Terrorism.” *Journal of Broadcasting and Electronic Media* 31, 1 (1987): 21–39.
- Weimann, G., and C. Winn. *The Theater of Terror*. New York: Longman Publication, 1994.
- Weimann, G. “The Theater of Terror: The Challenge for Democracy.” In *Basic Issues in Israeli Democracy*, edited by R. Cohen-Almagor. Tel Aviv: Sifriyat Poalim, 1999.
- Dowling, R. E. “Terrorism and the Media: A Rhetorical Genre.” *Journal of Communication* 36 (1986): 1–24.
- Downing, J. D. H. “Computers for Political Change: PeaceNet and Public Data Access.” *Journal of Communication* 39, 3 (1989): 154–162.
- Jaffe, M. “Interactive Mass Media and Political Participation.” Presented at the Annual Conference of the Midwest Association for Public Opinion Research (MAPOR), 1994. Available online at: http://research.haifa.ac.il/~jmjaffe/poli_cmc.html.
- Jenkins, B. *International Terrorism*. Los Angeles: Crescent Publication, 1975.
- Karber, P. “Urban Terrorism: Baseline Data and a Conceptual Framework.” *Social Science Quarterly* 52 (1971): 527–533.
- Karniel, Y. “Freedom of Speech on the Internet.” *Dvarim Achadim* 2 (1997): 165–168,

- Cordes, B. "When Terrorists Does the Talking: Reflections on Terrorist Literature." In *Inside Terrorist Organizations*, edited by D. C. Rappaport, 150-177. New York: Columbia University Press, 1988.
- Oberding, J. M., and T. Norderhaug. "A Separate Jurisdiction for Cyberspace." *Journal of Computer Mediated Communication* [On-line], 1996. Доступно на <http://www.jcmc.huji.ac.il/vol2/issue1/juris.html>.
- Schmid, A. *Political Terrorism*. New Brunswick, NY: Transaction Books, 1983.
- Schmid, A. and J. de Graaf. *Violence as Communication: Insurgent Terrorism and the Western News Media*. Beverly Hills, C.A: Sage, 1982.
- Shahar, Y. "From Activism to Hactivism." Conference paper presented at the University of Haifa Law and Technology conference "Fighting Terror On-line: The Legal Ramifications", Shefayim, Izrael, 2001.
- Tsfati, Yariv and Gabriel Weimann. „*Terror on the Internet*.“ *Studies in Conflict & Terrorism* 25, 5 (2002): 317–333.
- U.S. State Department. *Patterns of Global Terrorism*, 1996. Dostupno na: <http://www.milnet.com/milnet/state/terrgrp.htm>.
- U.S. State Department, *Patterns of Global Terrorism*, 2000. Dostupno na:
- Holsti, O. R. "Content Analysis." In *The Handbook of Social Psychology*, edited by L. Gardner and E. Aronson. Reading, MA: Addison-Wesley, 1968.
- <http://www.state.gov/s/ct/rls/pgtrpt/2000/2450.htm>.

MISUSE OF INTERNET AND TERRORISM

Summary: *The internet in terms of abuse can be used as a weapon, as a means of communication among activists and the conventional media. Internet terrorism, in a broad sense, represents the attacks and threats against computers, computer networks, IT equipment for data storage with the purpose of intimidating and influencing governments and the public in political and social life. These attacks were mainly aimed at PCs, and carried out mainly by the virus.*

The author will try to establish a connection, the similarities and differences between the expression of terrorist organizations on the internet and in conventional media, but also to explain the latest ways to abuse the Internet space for the purposes of terrorism.

Key words: *Internet, terrorism, the media, the terrorist organization, the United States.*

INTERNET U FUNKCIJI RELIGIJE I/ILI INTERNET KAO SVJETOVNA RELIGIJA

UDK 004.738.5:2

Ivan Cvitković

Akademija nauka i umjetnosti BiH
ivo.cvitkovic@yahoo.com

Sažetak: *Mjesto tehnologije u interdisciplinarnom pristupu religiji. Odnos religijskih učenja prema tehnologiji (hinduizma, budizma, konfucijanstva, religija semitskog podrijetla). Tehnologija u religijskim mitovima i kršćanskoj ikonografiji. Ima li tehnologija utjecaja na religiju? Isus kao tviteras! TV i religija (electronic church). Pojačava li TV konkurenciju na „tržištu“ religija? Ponašaju li se religijske zajednice marketinški? Internet kao sredstvo crkvene misije. „Digitalna misa“, sajtovi religijskih zajednica, onlajn religija, „kopimi“ religija i „kiber–religioznost“. Što internet pruža religijskoj zajednici a što vjerniku? Koje prednosti religijskoj zajednici nudi računalno? Uloga e–maila u komunikaciji zajednice i vjernika. Internet kao „oglasna ploča“ religijske zajednice. Kritika zlouporaba tehničkih dostignuća (hoće li religijska zajednica postati elektronski servis za vjernike; vodi li internet gubljenju osjećaja za zajedništvo i sl.).*

Ključne riječi: *tehnologija, religija, TV, internet.*

Oduvijek je za religiju komunikacija bila od izuzetnog značaja. Ona se ostvarivala i ostvaruje između vjernika i Nadnaravnog, među vjernicima, između religijskih institucija i vjernika, između pripadnika različitih religijskih kultura i tradicija, i sl. Razvojem medija i komunikacijskih sustava komunikacija se prenijela i na tu oblast. Međutim, nikad odnos religija–mediji i komunikacijski sustavi nije bio aktualniji kao na početku XXI–og stoljeća (osobito na Zapadu). Suvremena teologija u njima vidi sredstvo populariziranja svijetu svojih religijskih ideja i vrijednosti (osobito putem novih tehnologija). Naravno, ne odnose se teologije svih religijskih usmjerenja na isti način prema uporabi tehnologije i suvremenih komunikacijskih sredstava u religijskoj praksi.

Zašto je važno da sociolog religije ima to u vidu? Odgovor bi mogao biti – jer sociolog religiju ne istražuje izolirano od drugih istraživača. On koristi i metode koje dolaze i od drugih disciplina (Davie 2007) (antropologije, psihologije, demografije, geografije, povijesti, teologije, tehnologije).¹ Sociolog religije uvijek traga za interdisciplinarnim istraživanjima i sudovima.

Još nemamo zapaženijih socioloških istraživanja o tome koliko religijske zajednice koriste internet i druge mas–medije i kakav utjecaj to ima na vjernike, religije i reli-

¹ Zanimljivo da unatoč razvoju novih tehnologija ½ čovječanstva nikada nije primila jedan telefonski poziv.

gijske zajednice. Nešto socioloških istraživanja ima o tome kako se mas–mediji odnose prema religijskim pojavama, ali je i to nedovoljno.

Pokušajmo, kratko, prisjetiti se *odnosa religijskih učenja prema tehnologiji*. U hinduizmu, kšatrije su kasta ratnika pa bi mogli i te kako biti zainteresirani za svjetovne tehnologije, mada prevladava stav da je hinduizam neutralan prema tehnologiji, u najmanju ruku da je ravnodušan. Po hinduističkoj interpretaciji suvremene tehničke podobnosti nisu vrijedne truda koji se u njih ulaže. Ako je drugoj poznatoj religiji, nastaloj na tlu Indije, budizmu, cilj gašenje želje za ponovnim životom, onda bismo mogli pretpostaviti da i ona nema neki veliki interes za tehnologiju. Za razliku od ovih religija, kinesko konfucijanstvo je daleko više okrenuto praksi. U njemu je naglasak na ovo–svjetovnom. Neki su skloni stavu kako u vjerskim tradicijama Azije uopće, nema ništa što bi bilo pozitivnog u odnosu na tehnologiju. To i jeste i nije točno. Recimo, budisti u Tibetu stoljećima u obredima koriste molitveni kotač (šuplji cilindar koji sadrži molitvene mantrе). A to je, u vrijeme uvođenja te prakse, bilo itekako tehničko dostignuće. Prisjetimo se da su od davnina kotači bili pričvršćeni na vjetrenjače, ili vodeničarske uređaje.

Ako se i može sumnjati u odnos azijskih religija prema tehnologiji, može li se to reći i za tri „religije knjige“ semitskog podrijetla? Priča o Noinom kovčegu upućuje već na značaj tehnologije (tristo lakata dug, tri unutarnje palube, itd.). Mit o izgradnji kule babilonske, koja bi dosegala do neba, također govori o povezanosti „semitskih“ religija s tehnologijom. Sjetimo se i kršćanske ikonografije za čiji je razvoj bila potrebna određena tehnologija. I u Kur'anu nailazimo na mjesta koja ukazuju na povezanost s tehnologijom. Već na početku islamske ere imamo razvoj arhitekture (džamije s prekrasnim minaretima). Prisjetimo se i kako su redovnici brzo prihvatili prednost naočala. U sedmom stoljeću je, među kršćanima sjeverne Europe, izmišljen plug za duboko oranje. Razvoj pomorstva omogućio je Europljanima osvajanja, a uz pomorce uvijek su bili i svećenici koji su odlazili u misionarenje. Dakle, razvoj pomorstva i kolonijalizma iskorišten je za širenje kršćanstva. Ili,² razvoj hodočašća bio je povezan s razvojem željezničkog, cestovnog i avio prijevoza. Svi ovi primjeri upućuju nas na zaključak kako su zapadni kršćani bili daleko spremniji prihvaćati tehnološke inovacije, u odnosu na pripadnike nekih drugih religija.

Danas se postavlja pitanje *ima li tehnologija utjecaja na religije?* Alvin Toffler (Alvin Toffler), u svom djelu „Šok budućnosti“, ocijenio je kako je snaga religije bila ogromna u prvom valu civilizacije kad su se informacije prenosile „licem u lice“. U drugom valu civilizacije (oko 1650/1750–1985) jača utjecaj medija, slabi utjecaj religije (industrializacija, sekularizacija, odvajanja religijskih zajednica od države i države od religijskih zajednica). Za vrijeme trećeg vala civilizacije (vrijeme računara, elektronski mediji, snažna moć informacija) utjecaj religije još više slabi. Je li to baš tako, kako tvrdi Toffler?

I treći val civilizacije, kako ga naziva Toffler, vrijeme računara i elektronskih medija, ima i te kako utjecaja i na religiju. Moderna znanost je omogućila tehnološke naprave kojima se umnogome služe i predstavnici religija (elektronički magnetofoni, TV, radio, internet...). Kad se, prije nekoliko godina, na tržištu pojavio novi model mobitela namijenjen muslimanima, bila je to velika novost. U memoriji mu je bio pohranjen čitav Kur'an, a mogao se programirati tako da pet puta na dan poziva vjernike na molitvu. Mobilni je mogao, iz više od 5000 gradova diljem svijeta, pokazati u kojem se smjeru nalazi

² „... umrežavanje različitih verskih zajednica zahvaljujući savremenoj komunikacijskoj revoluciji koja je uticala i na stvaranje novih globalnih religija i transnacionalnih verskih zajednica, omogućila veću mobilnost vernika i novih oblika misionarenja“ (Đurić-Milovanović 2011, 294).

Mekka. Datume se moglo računati prema zapadnjačkom (gregorijanskom) ili islamskom (hidžretskom) kalendaru. Danas, putem instaliranja određenih aplikacija, svaki mobitel može imati slične funkcije. Tako svećenici u memoriji novih mobitela imaju pohranjene Brevijar, Bibliju, Molitvenik. Ne moraju te knjige nositi kad negdje putuju: jednostavno otvore mobitel i čitaju tekst Brevijara ili neke molitve. U jednoj je župi, na području njemačkog grada Hamburga, postavljen, prvi u svijetu, automat s kronicama jer ih je bilo teško nabaviti. Automat je snabdjeven i narukvicama s religijskim motivima.³ Na zanimljivu je ideju došao i britanski svećenik Alun Rowlands u mjestu Mickleover. Pošao je od toga da je najveći dio onih koji dolaze u crkvu starije dobi koji imaju problema s iščitavanjem molitvi i tekstova iz džepnog molitvenika. Tako je uveo „digitalnu misu“, omogućivši im da molitve čitaju sa mobilnih ili iPad uređaja na kojima mogu uvećavati tekst po želji. Svećenik je naišao na veliko razumijevanje lokalne zajednice, pa je i jedna kompanija donirala uređaje, a okolni kafici su crkvi posudili bežični internet. Niste li i sami svjedočili na pogrebima, komemorativnim sjednicama (ili u crkvama) kako nekome zazvoni mobilni telefon kojeg nije isključio (čak se i javlja na poziv!). Eto i jednog negativnog primjera utjecaja tehnoloških naprava na religijske aktivnosti.

U hramovima se širom Europe koriste video instalacije na razne teme iz religijskog života. Kardinal Gianfranco Ravasi, predsjednik Papinskog vijeća za kulturu, pozvao je svećenike Rimokatolike crkve da koriste modernu tehnologiju jer svećenici moraju biti zainteresirani za istu. Isus je bio tviteraš,⁴ poruke su mu bile kratke i jasne, istakao je kardinal Ravasi.⁵ Papa Franjo kaže za internet da je to „Božji dar“. Ako su pisani izvori objavljeni u digitalnom obliku (Biblija, Kur'an, Bhagavad-gita, ...), to svim autorima olakšava (napr. u slučaju da se nešto želi citirati) da se neki pojam (ili ulomak) pronađe za nekoliko sekundi.

Dva su medija od posebnog interesa za religijske zajednice: TV i internet.

Najprije nešto o TV: „Kant je govorio kako nas škola uči ponajprije dugom sjeđenju; televizija nam namjenjuje stalan boravak u kući, a da ništa pri tom ne traži, i to ustajnim rastakanjem sebe u smjeru slika“, piše Bruckner (1977, 61). I Gidens se osvrće na moć TV: „Televizija je neposredno učestvovala u revolucijama 1989. godine koje su s pravom nazvane prvim 'televizijskim revolucijama'. Ulične proteste u jednoj zemlji posmatralo je televizijsko gledalište u drugoj, koje je u velikom broju zatim i samo izlazilo na ulice“ (Gidens 2005, 40). No, postoji i druga strana televizijske medalje: „Ekran ne održava ništa. Tu ste kao iza ogledala bez žive: vidite svet, ali on ne vidi vas, ne gleda vas – a stvari vidimo samo ako i one gledaju nas. Ekran zaklanja od svakog dualnog odnosa (od svake mogućnosti 'dogovora')“, pisao je Žan Bodrijar (Jean Baudrillard) (2009, 135). I neki drugi autori upućuju oštre kritike na račun TV: „Televizija vam u glavu utvuljuje određene fiksirane misaone granice, a to svakako otupljuje um. Te doktrine nisu formalno oblikovane“ (Chomsky 2013, 91).

Ova i slična upozorenja na račun TV treba staviti u kontekst činjenice da mnogi, nakon spavanja, najveći dio vremena provode uz TV ekrane.⁶

³ Izvor: „*Katolički tjednik*“, Sarajevo, br. 36 od 8. 9. 2013, 40.

⁴ U 2014. godini u Bosni i Hercegovini ima oko 1,8 milijuna korisnika Facebook-a, 100 tisuća korisnika Twittera i oko 25 tisuća korisnika Linkeda.

⁵ Izvor: Isus je bio tviteraš, v. „24 sata“, Zagreb, 27. 9. 2013, 18.

⁶ „... da je virtualne komunikacije sve više, a fizičkog opštenja sve manje; da je pogled sve više uperen u ekran, a sve manje u oči drugog čoveka...“ (Subotić 2013, 7).

No nas, u ovom osvrtu, zanima religija na TV. Snimaju se TV serije, filmovi na religijske teme, povećava se broj TV kanala kojima upravljaju i određuju programe religijske zajednice (uglavnom s religijskim sadržajima). Na tim kanalima se najčešće plasiraju tradicionalne vrijednosti i konzervativni stavovi. Ponekad se u emisijama „Religijski program“ religiju i Crkvu pretvara u reklamu (kao što se reklamira i svaki drugi proizvod). S druge strane, ne događa se često u religijama nešto spektakularno, što bi bilo medijski događaj, što bi privuklo pozornost gledatelja (zato na TV kanalima religijske sadržaje najčešće vidimo za vrijeme religijskih blagdana). TV vrednuje one oblike religioznosti koji mogu biti vijest (kod nas u Bosni i Hercegovini to su slučajevi ispisivanja uvredljivih grafita na hramovima, oskrnavljenje grobova, slučajevi pedofilije u Crkvi, i sl.).

TV služi u kampanji oko zakonodavstva koje zadire, po mišljenju religijskog vodstva, u pitanja religijskih vrijednosti (zakonska regulativa pobačaja, istospolnih brakova, vjerske pouke i spolnog odgoja u školama...).

Prisjetimo se kako se TV evangelizam, odnosno *electronic scurch*, pojavio još 1970-ih godina prošlog stoljeća u Sjevernoj Americi, a kasnije se taj način komuniciranja s vjernicima proširio u mnogim drugim dijelovima svijeta. Sljedeći kod kuće u udobnoj fotelji i gledajući na TV misu/liturgiju, ne sudjeluje se u misnom/liturgijskom zajedništvu, upozoravaju kritičari. Ipak, TV omogućuje invalidima, starim osobama, bolesnicima koji ne mogu otići u crkvu da budi „prisutni“ misi/liturgiji putem TV programa.

Televizija je veliki prostor za prezentiranje poruka religijskih zajednica. U situaciji „nečitanja“, veliki broj ljudi gleda TV i to mu je jedini izvor informacija. Što je najgore, većina ih vjeruje svemu onome što se kaže i vidi na TV („Bilo je na TV!“). „TV je velesila. TV govori litanije. TV je pop pred oltarom, služi svetu misu, a narod na koljenima pobožno se klanja. Sveta TV, moli za nas!“, pisao je Miroslav Krleža (2009, 231). A što se sve u TV emisijama govori o Drugome i na koji način? Potiče li taj govor prevladavanje predrasuda, zabluda, neistina, sumnji – ili ih podupire? A ne zaboravimo da su ljudi vrlo osjetljivi na ono što zadire u njihov nacionalno/konfesionalni identitet.

Imaju li urednici i novinari na ovdašnjim (i regionalnim) TV dovoljno sluha, recimo, za konfesionalno/demografsku sliku Bosne i Hercegovine? Gledatelji nisu homogeni (po konfesionalno-nacionalnoj pripadnosti). Nije zato nebitno kako će neko biti predstavljen u emisijama (pozitivno, negativno, neutralno...), hoće li to biti prezentirano sa stanovništva „kulture rata“ (zasnovane na ožiljcima rata '91-'95. shvaćenog i kao međureligijski rat – rušenje i oskrnavljenje džamija/crkvi, progoni stanovništva koje ne pripada „nama“, ili „kulture mira“.

TV emitiranje religijskih programa pojačalo je konkurenciju na balkanskom siromašnom „tržištu“ religija. Religijske informacije, duhovna glazba, programi, propovijedi, nude se svima koji to žele gledati, bez obzira pripadali toj religijskoj grupi, ili ne.

Mediji sve više postaju svjetovna religija: TV ekran postaje oltar svjetovne religije. I u pravu je bio Krleža kad je pisao: „Sveta TV moli za nas“. „Što se tiče redovitih večernjih televizijskih vijesti, postoji, uostalom, samo jedan blok koji doista prenosi informaciju relevantnu za blisku budućnost gotovo svakog gledatelja, pa stoga uistinu ima značenje: vremenska prognoza. Sve drugo, ma kako bilo ozbiljno, u pravilu je zabava“ (Konrad 2009, 25). I drugi autori ukazuju na moguće posljedice jačanja TV utjecaja. „Neće li se ostvariti proročanstvo Žaka Delora (Jacques Delors) da će za deset godina televizori biti japanski, programi američki, dok će jedino publika biti evropska?“, piše Domenak (Jean-Marie Domenach) (1991, 119). Danas možemo reći da Delor (Jacques Delors) nije bio daleko od istine.

Na prostorima ex. Jugoslavije malo se gleda na ulogu knjiga, bioskopa, teatra u razvoju demokracije – sva borba je okrenuta TV i internetu. Jer tu se „kroz isti ljevak jedna te ista hrana sipa u mozgove“ (S. Canev). Naravno, nisu mediji jedini koji utječu na tijek događanja. Upozorava nas na to Zin (Howard Zinn) (2003, 89): „Nemojte misliti da će oni pomoću anketa ispitivanja javnog mnijenja ili vijesti koje najavljuju, uvijek imat svoj put kojim će zaglupiti ljude (...) nije odlučna stvar tko sjedi u Bijeloj kući, nego tko sjedi na ulicama, u kafićima, u salonima vlade, u tvornicama: tko protestira, tko zauzima urede i demonstrira. To su stvari koje odlučuju o tome što će se dogoditi“.

Nekad su se Božić, Uskrs, Bajram... čestitali uz osobne susrete. Potom su pisane čestitke rodbini i bliskim prijateljima. Danas tu ulogu imaju mobilni telefoni i SMS poruke. Sve nam to govori o modernizaciji društva i razvoju tehnologija, te njihovom utjecaju na vjersku praksu.

Vratimo se *internetu*. Mladi naraštaji odrastaju u svijetu interneta. Njegov utjecaj ne smijemo nikako zanemariti ni kad je riječ o religijama i religijskim zajednicama. On im omogućava da se, ekonomskim rječnikom rečeno, ponašaju marketinški. I zaista, ponašaju li se religijske zajednice marketinški?⁷ Koliko je internet u službi crkvenog marketinga? Može li se na internet gledati kao na „oglasnu ploču“ religijskih zajednica na kojoj se vjernicima daju informacije o nastupajućim blagdanima i načinu njihovog obilježavanja? „Internet može da bude značajno sredstvo crkvene misije u savremenom svetu. Ako je priključena na 'mrežu', Crkva može da daje informacije o sebi, koje hoće i koliko hoće, svim ostalim korisnicima mreže?... to je danas najbrži, najefikasniji i najjeftiniji vid komunikacije sa svetom ...'Prezentacija' Crkve na internetu omogućava joj da njena poruka stigne do svakog dela planete ... komunikacije u okviru same Crkve ... Crkva i mediji ... Vera traži lični susret i dodir, vertikalni i horizontalni, licem u lice. Oči u oči“ (Bigović 2010, 69).

Internet se pojavljuje kao novi vid saopćavanja religijskih pouka i poruka. On omogućava slanje poruka o aktivnostima u lokalnoj religijskoj zajednici (župi, parohiji, džematu), o izlasku iz tiska neke knjige, časopisa, novine. Internet omogućuje, kako je to isticao pok. Bigović, da se religijske poruke šalju na velikom prostoru.

Jedno područje koje internet pruža religijskim zajednicama na području ex. Jugoslavije ostalo je, nažalost, nedovoljno iskorišteno. Naime, internet im pruža velike mogućnosti za poticanje, zagovaranje i podržavanje povjerenja i pomirenja. Internet komunikacije potiču socijalnu interakciju, osobito u situaciji nedostatka osoba drugih religijskih i vrijednosnih orijentacija u bližem okruženju. Web stranice religijskih zajednica pružaju veliku mogućnost raznoraznih aktivnosti koje mogu doprinijeti pomirenju. Jesu li te mogućnosti iskorištene? Izgleda da se religijske zajednice našeg okruženja previše ravnodušno odnose prema tehnološkim mogućnostima koje im pružaju suvremeni sustavi komuniciranja. Ali, ima li u marketingu religijskih zajednica uopće dovoljno mjesta za teme poput povjerenja, pomirenja i sl.?

Računalo omogućava pohranjivanje tekstova propovijedi, podatke o broju krštenja, vjenčanja, pogreba, broj pričesnika, adrese vjernika kojima treba obaviti blagoslov kuća... Religijske zajednice svoje kalendare stavljaju na sajtove. Tako je svatko u mogućnosti provjeriti u koji dan se obilježava Bajram, Božić, Gospojina ili neki drugi kalendarski blagdan.

⁷ Na tržištu se pojavila zanimljiva knjiga Brune Ballardinija (2010) „ISUS PERE BJELJE – Kako je Crkva izmislila marketing“, u kojoj se ističe kako je Isusovo djelovanje bilo itekako marketinški osmišljeno.

Također, računalo omogućava religijskom vodstvu (župnicima, parosima, imamima, rabinima, kao i ostalima) skladištenje podataka o religijskom životu u njihovoj zajednici, religijsku komunikaciju, kao i distribuciju informacija iz života religijske zajednice, komunikaciju unutar i između religijskih grupa. Na internetu možemo naći izvorne podatke o svim živućim (pa i neživućim) religijama, o broju njihovih sljedbenika, njihovoj geografskoj disperziji, o pohađanju crkve/džamije, i sl.

Teološka literatura, časopisi i novine, preko web stranica religijskih zajednica, mogu biti dostupni i siromašnima, onima koji nisu u mogućnosti kupiti ih, kao i pripadnicima drugih svjetonazora, koje to zanima. Nude se pisani religijski izvori u elektronskoj formi, župni–parohijski–džematski listovi. Pored časopisa i novina, religijske zajednice na svoje internetske stranice mogu staviti duhovni i obrednu glazbu. Preko portala se vrše instrukcije i dostavlja građa nastavnicima vjerske pouke u javnim i privatnim školama, preporuča literatura za njihovu pripremu u izvođenju pojedinih nastavnih jedinki, itd. Isto tako, internet se koristi za slanje poruka, tekstova i informacija svećenicima u misijama, ili onima među dijasporom.

Religijske zajednice imaju svoje sajtove koji su dostupni svima, i vjernicima i onima koji imaju drugačije svjetonazore, ma na kojem dijelu svijeta živjeli. Na svojim sajtovima vodstva religijskih zajednica mogu iznositi svoja stajališta i o društvenim događanjima koja, po njima, zadiru u religijski život, te na taj način utjecati na formiranje javnog mnijenja. Pojedine religijske vode imaju i svoj osobni sajt na kojem iznose videnja svoje zajednice (dakako i osobna) o mnogim aktualnim pitanjima.

Postoji mnoštvo internet sajtova, računarskih aplikacija, izdanja s religijskom tematikom. „U 1995, i početkom 1996. godine, većina poznatijih alternativnih duhovnih pokreta (Unifikaciona crkva, Ošo, Soka Gakai, Sajentologija i drugi) je oformila svoje sajtove“ (Mladenović 2011, 316). To su uradile i religijske zajednice iz našeg okruženja. Spomenimo samo neke od njihovih portala: hristianstvo.ru (na preko dvadeset jezika); pravoslavlje.rs; svetosavlje.org; katolici.org; vrhbosanska-nadbiskupija.org; mitropolijadabrobosanska.org; rijaset.ba; elkalem.ba, itd. Veliki post (napr. u pravoslavlju) postaje put k informacijskom uzdržavanju (Subotić 2013, 44). Riječ je o „informacijskoj djeci“.

Internet sajtove imaju biskupije, eparhije, kao i rukovodna tijela većine tzv. „tradicionalnih“ religijskih zajednica na nivou Bosne i Hercegovine. Islamska zajednica ima veoma uređen i sadržajan sajt. Tu su informacije o vodstvu, organizacijskom ustrojsstvu, teološkim školama i fakultetima. Na nekim sajtovima tekstovi su prevedeni i na engleski jezik. Tu su i elektronične adrese župa–parohija–džemata, teologa, teoloških udruuga, religijskih zajednica, teoloških fakulteta. E–mail (elektronska pošta) je postala čest oblik internetske komunikacije i u religijskim zajednicama.

Internet posebnu šansu pruža novim religijskim pokretima (kao online religija), koji nemaju razvijenu svoju infrastrukturu poput tzv. „tradicionalnih“ religija.⁸ „Posetio-

⁸ „... dok onlajn religija pokazuje kako se religija adaptira stvarajući nove forme komunikacije u *od mnogih ka mnogima* (many-to-many) umreženoj interakciji, poput onlajn molitve i bogoslužjenja (Campbell 2006, 118–119) Rozalind Haket podvlači distinkciju između religije onlajn, odnosno informacije o religiji na internetu, i onlajn religije, to jest religijskog iskustva i prakse putem interneta. Nju interesuje i kakav uticaj Internet religija (Internet religion) vrši na konvencionalnije forme religijske prakse i izraza (Hackett 2006, 68). Doson i Kauen pod religijom onlajn podrazumevaju postojanje sajtova različitih verskih grupa, dok onlajn religija predstavlja poziv na učestvovanje u različitim religijskim praksama (Mladenović 2011, 321).“

cu sajta su omogućena virtualna hodočašća, kao i aktivno učešće u službi, ritualima, molitvi, ili meditaciji u sajberprostoru, koji predstavlja zamenu za uobičajena mesta ovih aktivnosti u olajm prostoru (Mladenović 2011, 323).“

Odista, možemo li govoriti o potrazi za duhovnošću i religioznošću na internetu i o tzv. online religiji, „kiber–religioznosti“, kako neki nazivaju „religioznost“ koja se širi putem interneta? Možemo li govoriti o tome da internet pomaže uspostavi raznih oblika svjetovne religije, ukoliko i sam nije postao svjetovna religija. Tako su „kopimi“ religiju utemeljili osnivači servisa za razmjenu podataka Pirate Baya, a u Švedskoj je registrirana kao službena religija. Raširila se širom svijeta. Njezini sljedbenici vjeruju kako je razmjena podataka sveta i kako se na internetu sve može slobodno kopirati i dijeliti dalje. Sljedbenici te piratske crkve u Rusiji 2013. najavili su podnošenje prijave za svoju registraciju u pet ruskih gradova. Cilj Crkve bit će borba protiv Zakona o autorskim pravima. Poklonici kopimija (Copy Me) vjeruju da je kopiranje i širenje podataka moralno. Tvrdre da Zakon o autorskim pravima vrijeda njihova religijska uvjerenja.⁹

Zauzima li internet prazan prostor između „vjernika“ i „crkvenog vodstva“, koji se sve više uvećava? Bez sumnje, internet ne doprinosi toliko razvoju obredne dimenzije religije, koliko razvoju religijske spoznaje (Tu internet ostvaruje i svoju „informativnu“ ulogu – prezentacija o religiji i religijskoj zajednici).

Kad govorimo o značaju i funkciji interneta u djelatnosti religijskih zajednica, ne smijemo zaboraviti da internet komunikaciju, uglavnom, obavljaju obrazovne osobe, osobe mlade dobi, bez obzira na spol.

Koji je značaj interneta za vjernika? On vjerniku omogućava da se upozna ne samo sa svojom, već i s drugim(ačijim) religijskim iskustvima i perspektivama. Internet „razbija“ religijske granice, omogućava komunikaciju s pripadnicima drugih religijskih identiteta kojih, možda, nema u našem okruženju. Dakle, uklanja barijere među pripadnicima povijesno udaljenih religijskih zajednica. Virtualno ih približava i dovodi u komunikaciju. Vjerniku je omogućeno pretraživanje tekstova (socioloških, politoloških, filozofskih rasprava) o „svojoj“, ali i o drugim religijama.

Kritika zlouporaba tehničkih dostignuća. Današnja kritika religijskih institucija najviše se odnosi na zlouporabu tehničkih dostignuća (nuklearno naoružanje i zlouporaba atomske energije uopće; kritika genetskog inženjeringa, i sl). Pokazalo se da su i „fundamentalističke“ grupe vrlo vješte u korištenju suvremenih komunikacijskih tehnologija za svoje ciljeve. Mogli bismo biti suglasni s Norbertom Eliasom da „opasnost ne leži u napretku prirodnih znanosti i tehnike, nego u ljudskom korištenju rezultata istraživanja i tehničkih izuma“ (Elias 2007, 17).

Nenaklonjeni računarskoj tehnologiji upozoravaju da se treba paziti da religijska zajednica ne postane elektronski servis za vjernike; na pokušaje stvaranja virtualnih župa–parohija–džemata; ispovijedi putem e–mail komunikacije ili održavanja mise za iseljenike preko Internet–video linka; virtualnog pričešća i sl.¹⁰ Upitnim se smatra održavanje bilo kojeg obreda na internetu, jer bi se tu gubila „svetost“. Otvara se i dilema: može

⁹ Izvor: <http://www.tportal.hr/scitech/teho/278421/Piratskom-Crkvom-protiv-Zakon-o-autorskim-pravima.html>. Pristupljeno 6. 8. 2013.

¹⁰ Makedonska pravoslavna crkva zabranila je 2013. godine uporabu Facebooka svećenicima i redovnicima. Razlog za ovu odluku je moguće neovlašteno korištenje društvenih mreža, ispovijedi i intimni razgovori koji se vode na Facebooku, kao i razmjena neprimjerenog sadržaja (Izvor: „Svećenicima zabranjeno ići na Facebook“, v. „Jutarnji list“, Zagreb, 28. 10. 2013, 18).

li inter-net dovesti do gubljenja osjećaja za zajedništvo i stvaranju „usamljenog vjernika“? Ili će internet ostati sredstvo prenošenja informacija i promicanja religijskih poruka. Iz tzv. „tradicionalnih“ religijskih zajednica čuju se prigovori da internet omogućuje širenje poruka pripadnika sljedbi, kultova, novih religijskih pokreta (opet proizvođenje straha od sljedbi, kultova). Neke stvari se u korištenju tehnologija suvremenih komunikacija, od strane Crkve, toleriraju a neke ne. Nezamislivo je, bar s današnje točke gledišta, da će Crkva odobriti ispovijed, ili pričest, putem e-maila.¹¹ Možemo li zamisliti robota kako služi misu ili predvodi džumu!

Zaista, vodi li razvoj suvremenih komunikacija, interneta, otuđivanju čovjeka od čovjeka i „zatvaranju“ u sebe? Neki će radije o religijskim temama čitati na internetu, „slušati“ misu na TV ekranu radije nego otići u crkvu na misu. Je li tu u prednosti religija koja razvija komunikaciju licem u licem (religijski vođa–vjernik)?

ZAKLJUČAK

Mediji su postali važan element u stvaranju i oblikovanju religijskih identiteta. Oni mogu doprinositi jačanju komunikacije među pripadnicima različitih religija, ali doprinositi i unutar–religijskim konfliktima (pedofilske afere u religijskim zajednicama, ređenje gay osoba za anglikanskog biskupa, novčane malverzacije unutar pojedinih religijskih zajednica ...). Mediji današnjem čovjeku u njegov dom dovode „duhovno drugačije“, mnogima ranije potpuno nepoznate religijske perspektive.

LITERATURA

- Ballardini, Bruno. *Isus pere bjelje – Kako je Crkva izmislila marketing?* Zagreb: Faktura, 2010.
- Bigović, Radovan. *Crkva u savremenom svetu*. Beograd: Službeni glasnik, 2010.
- Bodrijar, Žan. *Pakt o lucidnosti ili inteligencija zla*. Beograd: Arhipelag, 2009.
- Bruckner, Pascal. *Napast nedužnosti*. Zagreb: Nakladni zavod Marice Hrvatske, 1997.
- Chomsky, Noam. *Sustav moći*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2013.
- Davie, Grace. *The Sociology of Religion*. London: Sage, 2007.
- Domenak, Žan–Mari. *Evropa – kulturni izazov*. Beograd: „XX vek“, 1991.
- Đurić–Milovanović, Aleksandra. „Alternativna i 'stara nova religija': neoprotestantizam kod Rumuna u Vojvodini.“ U *Antropologija religije i alternativne religije*. Beograd: Filozofski fakultet u Beogradu, 2011.
- Elias, Norbert. *Što je sociologija?* Zagreb: Antibarbarus, 2007.
- Gidens, Entoni. *Odbegli svet*. Beograd: Stubovi kulture, 2005.
- Konrad, Liesmann. *Teorija neobrazovanosti*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2009.
- Mladenović, Nataša. „Alternativna duhovnost u sajberprostoru: Analiza Internet prezentacije internacionalne škole Zlatnog ružinog krsta u Srbiji.“ U *Antropologija religije i alternativne religije*. Beograd: Filozofski fakultet u Beogradu, 2011.
- Subotić, Oliver. *Čovek i informacione tehnologije – Pogled iz pravoslavne perspektive*. Beograd: Bernar, 2013.
- Zinn, Howard. *Terorizam i rat*. Zagreb: Prometej, 2003.

¹¹ „Ne možete mailom poslati kurban. Dakle, da biste nekom dali kurban, morate se s njim vidjeti, poslati, sjesti ...“, hafiz Merim–efendija Đulović, imam u Gazi Turali–begovoj džamiji u Tuzli, v. „Oslobodjenje“, Sarajevo, 14. 10. 2013, 6.

**INTERNET IN FUNCTION OF RELIGION AND/OR
INTERNET AS THE SECULAR RELIGION**

Summary: *The position of technology in the interdisciplinary approach to religion. An attitude of religious teachings (Hinduism, Buddhism, Confucianism, religions of the Semitic) towards technology. Technology in religious myths and Christian iconography. Does the technology have influence on religion? Jesus as the twitter user! TV and religion (electronic church). Does the television make the competition at the "market" of religions stronger? Do religious communities behave in a 'marketing' kind of way? Internet as a means of the church mission. „Digital mass“, sites of religious communities, online religion, „copy-me“ religion and „cyber religiousness“. What does Internet offer to the religious community and what does it offer to a believer? Which advantages does the computer offer to the religious community? The role of the e-mail in communication between the community and believers. Internet as „notice board“ of the religious community, or as the secular religion. The criticism of abuse of technological achievements (whether the religious community would become an electronic service for believers; whether Internet leads to loss of sense of communion etc.).*

Key words: *religion, technology, TV, internet.*

ИНДЕКС ИМЕНА

- Адорно, Теодор (Theodor Adorno) 135
Алеви, Марк (Marc Halévy) 99–100
Аљенде, Салваторе (Salvatore Allende) 155
Андерс, Гинтер (Günther Anders) 262
Антоци, Анђело (Angelo Antoci) 49
Ападурај, Арџун (Arjun Appadurai) 127
Асанж, Џулијан (Julian Assange) 270, 292, 478
- Баздуљ, Мухарем (Muharem Bazdulj) 302**
Бајкер, Виеб (Wiebe E. Bijker) 5
Бајм, Ненски (Nancy Baym) 42
Бал, Франсис (Fransis Bal) 278, 476
Бард, Александер (Alexander Bard) 117, 121, 122
Барлоу, Џон Пери (John Perry Barlow) 410
Бартл, Ричард (Richard A. Bartle) 83
Бауман, Зигмунт (Zygmunt Bauman) 7, 48, 71
Бејкер, Роб (Rob Baker) 308
Бек, Улрих (Ulrich Beck) 7, 48, 114–115
Бек Герншајм, Елизабет (Elisabeth Beck Gernsheim) 48
Бел, Данијел (Daniel Bell) 254, 257, 264, 267
Бен Зеев, Арон (Aaron Ben-Ze'ev) 66
Берђајев, Николај (Николай Александрович Бердяев) 88
Берг, Хуго де (Hugo de Burgh) 415
Бергер, Питер (Peter L. Berger) 50, 151
Бернал, Џон (John Bernal) 184
Бернерс Ли, Тим (Tim Berners Lee) 18, 26
Блекстон, Вилијам (William Blackstone) 409
Боасе, Џефри (Jeffrey Boase) 53
Бодријар, Жан (Jean Baudrillard) 477, 503
Божовић, Ратко 474–475, 479–480
- Бојд, Дана (Dannah Boyd) 52–53
Болтер, Дејвид (David Bolter) 235
Болчић, Силвано 255–256
Бостром, Ник (Nick Bostrom) 95
Бранковић, Србобран 199
Брукнер, Паскал (Pascal Bruckner) 503
Бурдије, Пјер (Pierre Bourdieu) 261, 269
Бута, Брикман (Brickman Bhutta) 207
Буш, Ваневар (Vannevar Bush) 245
- Вајман, Габриел (Gabriel Weimann) 496**
Вајнер, Роберт (Norbert Wiener) 291
Ван Дијк, Јан (Jan Van Dijk) 25
Варвик, Кевин (Kevin Warwick) 83
Варешанин, Маријан 302
Вебер, Макс (Max Weber) 46, 48
Вин, Конрад (Conrad Winn) 496
Винсек, Двејн (Dwayne Winseck) 410
Вен, Вим (Wim Veen) 484
Вернадски, Владимир (Владимир Иванович Вернадский) 93, 96, 98
Видаковић, Зоран 255
Виљалобос, Есмералда (Esmeralda Villalobos) 308
Вирилио, Пол (Paul Virilio) 280
Вител, Андреас (Andreas Wittel) 47
Вол, Ричард (Richard Wohl) 51
Волерстин, Имануел (Immanuel Maurice Wallerstein) 259, 268, 270
Волков, Владимир 279
Ворд, Метју (Matthew Ward) 312
Ворхоф, Дирк (Dirk Vorhoof) 401
Вотсон Манхајм, Мери Бет (Watson Manheim, Mary Beth) 191
Вуксановић, Дивна 268
Вулетић, Владимир 256
- Гагић, Владимир 310
Гедел, Курт (Kurt Godel) 80
Гезер, Ханс (Hans Geser) 15
Гелдрман, Чарлс (Charles Geldrman) 415

Индекс имена

- Герген, Кенет (Kenneth Gerden) 87
 Гибсон, Вилијам (William Gibson) 251, 474
 Гиденс, Ентони (Anthony Giddens) 6–7, 113, 115, 503
 Гилдин, Мајкл (Michael Gilding) 59
 Голдинг, Питер (Peter Golding) 24
 Горки, Максим (Максим Горький) 96
 Гофман, Ервинг (Erving Goffman) 44, 152
 Грамши, Антонио (Antonio Gramsci) 270, 289, 291
 Гредель, Стјепан 216
 Греј, Џон (John Gray) 121
 Грујичић, Небојша 302
 Грусин, Ричард (Richard Grusin) 235
- Де Соза Сантос, Бонавентура (Bonaventura De Soza Santos) 121
 Дебор, Ги (Guy Debord) 262
 Дедијер, Владимир 300, 304
 Делор, Жак (Jacques Delors) 504
 Деузе, Марк (Mark Deuze) 409
 Диверже, Морис (Maurice Duverger) 266
 Дик, Роналд (Ronald Dick) 490
 Дикенс, Чарлс (Charles John Huffam Dickens) 10
 Диклић, Александар 303
 Димик, Џон (John W. Dimmick) 8, 13
 Дјук, Маршал (Marshal Duke) 234
 Докинс, Ричард (Richard Dawkins) 95
 Достојевски, Фјодор Михајлович (Фёдор Михайлович Достоевский) 96
 Дотком, Ким (Kim Dotcom) 270
 Доулинг, Ралф (Ralph E. Dowling) 491
 Драгичевић, Адолф (Adolf Dragičević) 255–257
 Дракер, Питер (Peter F. Drucker) 258
 Дракулић, Мирјана 456
 Дракулић, Ратимир 456
 Думичић, Ксенија (Ksenija Dumičić) 203
 Дучић, Јован 177
- Ђили, Антонио (Antonio Gilli) 252
 Ђорђевић, Јелена 487
- Елсберг, Даниел (Daniel Ellsberg) 416
 Енгелс, Фридрих (Friedrich Engels) 480
- Жакет, Дејл (Dale Jacquette) 279
 Жарковић, Јована 212
 Жерајић, Богдан 302
- Зао, Шанјанг (Shanyang Zhao) 44
 Земан, Зденко (Zdenko Zeman) 129
 Зимел, Георг (Georg Simmel) 46, 48
 Зин, Хауард (Howard Zinn) 505
- Иго, Виктор (Victor Marie Hugo) 420
 Илоуз, Ева (Eva Illouz) 66, 71
- Јанићијевић, Јасна 409
 Јасперс, Карл (Karl Jaspers) 246
 Јевтић, Бора 255
 Јозеф, Франц (Franz Joseph) 303
 Јужнич, Стане (Stane Južnič) 42
- Калман, Ерик (Erik Qualman) 307
 Кант, Имануел (Immanuel Kant) 477
 Каплан, Макс (Max Kaplan) 482
 Каплес, Џули (Julie Cupples) 47, 53
 Капмпера Маријана (Campera Marijana) 158
 Кар, Николас (Nicholas Carr) 51, 100, 233–234, 236
 Кара Мурза, Сергеј (Сергеј Георгиевич Кара Мурза) 262
 Карбер, Филип (Phillip A. Karber) 491
 Кастелс, Мануел (Manuel Castells) 25, 27, 30, 45, 85, 114, 118–119, 122–126, 128–130, 133, 135–136, 251, 254, 257, 260, 262–263, 267, 272
 Катунарић, Вјеран (Vjieran Katunarić) 256, 268
 Кахан, Бенцамин Зејев (Benyamin Zeev Kahane) 494–495
 Келнер, Даглас (Douglas Kellner) 133
 Кенеди, Пол (Paul Kennedy) 141
 Кери, Џејмс (James Carey) 10
 Кин, Ендрју (Keen, Andrew) 412
 Клајн, Наоми (Naomi Klein) 268

Индекс имена

- Кнобел, Марк (Marc Knobel) 409
Кодиш, Брус (Bruce Kodish) 311
Коен, Стенли (Stanley Cohen) 325
Колаковски, Лешек (Leszek Kołakowski) 291
Колет, Сидони Габријел (Sidonie Gabrielle Colette) 12
Кокс, Памела (Pamela Cox) 312
Колинс, Франсис (Francis Collins) 84
Колинс, Хари (Harry M. Collins) 5
Конио, Жерар (Gérard Conio) 105
Корзибски, Алфред (Alfred Korzybski) 311
Косик, Карел (Karel Kosík) 271
Крејг, Ричард (Richard Craig) 412, 415
Креспи, Франко (Franco Crespi) 126
Кристакис, Димитри (Dimitri Christakis) 100
Крлежа, Мирослав (Miroslav Krleža) 504
Кроустон, Кевин (Kevin Crowston) 191
Кудоба, Катрин (Katherine M. Chudoba) 191
Кулић, Славко 255–256
Куљић, Тодор 254, 257, 303, 483
Купер, Мик (Mick Couper) 203
Курцвајл, Рејмонд (Raymond Kurzweill) 83–84
Кухар, Роман (Roman Kuhar) 60
- Латур, Бруно (Bruno Latour) 30
Лаш, Кристофер (Christopher Lasch) 265
Лаш, Скот (Scott Lash) 135
Левинсон, Пол (Paul Levinson) 235
Ленарчич, Блаж (Blaž Lenarčič) 53
Лендов, Џорџ (George Landow) 241
Лењин, Владимир Ильич Уљанов (Владимир Ильич Ульянов Ленин) 270
Лесиг, Лоренс (Lawrence Lessig) 27, 402, 426
Ликоп, Кристијан (Christian Licorpe) 13, 16, 47, 53
Линдзи, Брус (Bruce R. Lindsay) 444
- Лобехер, Роберт (Robert Laubacher) 191
Лоример, Роленд (Rowland Lorimer) 134
Лудерс, Марика (Marika Lüders) 8
Лукман, Томас (Thomas Luckman) 44, 50, 151
Луман, Никлас (Niklas Luhmann) 146–148, 150–151
- Мафесоли, Мајкл (Michel Maffesoli) 289, 292
Малон, Томас (Thomas Malone) 191
Манович, Лев (Lev Manovich) 28, 305
Маригела, Карлос (Carlos Marighela) 495
Марковић, Данило Ж. 255
Марковић, Никола 211
Маркс, Карл (Karl Marx) 256, 267, 269–270, 480
Маркусе, Херберт (Herbert Marcuse) 5
Мартинели, Алберто (Alberto Martinelli) 6
Мателарт, Арман (Armand Mattelart) 84
Махендра, Рави (Ravi Mahendra) 309
Мејо, Елтон (Elton Mayo) 191
Мејровиц, Џошуа (Joshua Meyrowitz) 43
Мекдонах, Френк (Frank McDonough) 308
Мекензи, Џејми (Jamie McKenzie) 485
Меклуан, Маршал (Marshall McLuhan) 11, 44, 47–48, 50, 100, 136, 148, 235, 257, 284, 477
Мекчесни, Роберт (Robert W. McClesney) 257
Мертон, Роберт (Robert King Merton) 189
Месић, Милан (Milan Mesić) 255
Мештровић, Иван (Ivan Meštrović) 157
Милановић, Зоран (Zoran Milanović) 157
Милетић, Мирко 281, 305
Милошевић, Божо 256

Индекс имена

- Миљковић, Бранко 268
 Милс, Рајт (Wright Mills) 189
 Мићановић, Славко 301
 Монтањеze, Алфонсо (Alfonso Montagnese) 444
 Мор, Макс (Max More) 95
- Негри**, Антонио (Antonio Negri) 254–255
 Нелсон, Теодор (Theodor Nelson) 245
 Недељковић, Слободан–Џамбо 331
 Недервен, Јан Питерс (Jan Pieterse Nedeerveen) 133
 Ниче, Фридрих (Friedrich Wilhelm Nietzsche) 93, 95
 Низбет, Џон (John Nisbet) 254, 258, 272
 Нојбауер, Ханс Јоахим (Hans Joachim Neubauer) 327
 Нора, Пјер (Pierre Nora) 278
- Оже**, Марк (Marc Augé) 36
- Павловић**, Стеван К. 304
 Парсон, Талкот (Talcott Parsons) 146
 Патерсон, Скот (Scott J. Patterson) 13
 Патнам, Роберт (Robert D. Putnam) 13, 47
 Петрич, Грегор (Gregor Petrič) 8
 Петровић, Далибор 212, 256
 Печујлић, Мирослав 255, 257
 Пинч, Тревор (Trevor J. Pinch) 5
 Пирс, Дејвид (David Pearce) 95
 Пишо, Андре (André Pichot) 104
 Покрајац, Славко 255
 Поповић, Гостимир 256
 Потер, Џејмс (James Potter) 284, 305
 Поћорек, Оскар (Oskar Potiorek) 304
 Пренски, Марк (Marc Prensky) 484–485
 Принцип, Гаврило 299–303, 307–308, 310–315
 Пупин, Михајо 177
 Пусић, Весна (Vesna Pusić) 157
 Пусић, Еуген (Eugen Pusić) 122–123
 Пфефер, Лео (Leo Pfeffer) 302
- Раваси**, Ђанфранко (Gianfranco Ravasi) 503
 Радојковић, Мирољуб 305
 Радоман, Марија 217
 Рамлер, Стефан (Stephan Rammler) 7, 13
 Расел, Бертран (Bertrand Russell) 184
 Рејни, Ли (Lee Rainie) 475–476
 Рицер, Џорџ (George Ritzer) 134
 Рихта, Радован (Radovan Rihta) 184, 254
 Ричи, Џејн (Jane Ritchie) 60
 Робертсон, Роналд (Ronald Robertson) 133, 141
 Робинс, Кевин (Kevin Robins) 133, 142
 Розенберг, Хауард (Howard Rosenberg) 415
 Роснеј, Жоел де (Joël de Rosnay) 409
- Сандерс**, Даг (Doug Saunders) 310
 Сасен, Саскија (Saskia Sassen) 25
 Сиканд, Џасприт (Jaspreet Sikand) 13
 Сиоран, Емил (Emil Cioran) 268
 Ситон Ватсон, Роберт Вилијам (Robert William Seton Watson) 300, 303–304
 Склер, Лесли (Leslie Sklair) 120
 Смит, Адам (Adam Smith) 270
 Смореда, Збигњев (Zbigniew Smoreda) 47, 53
 Сноуден, Едвард (Edward Snowden) 270
 Содерквист, Јан (Jan Soderqvist) 117, 121–122
 Соловјев, Александар Васиљевич (Александр Васиљевич Соловьёв) 96, 98
 Спајр, Лесли (Leslie Spier) 189
 Стојановић, Радмила 255
 Стојић, Гордана 256
 Стојковић, Бранимир 474
 Стоун, Алуквири (Allucquere Stone) 47
 Стоун, Розен (Rosanne Stone) 87

Индекс имена

- Тенис, Фердинанд (Ferdinand Tönnies) 48
- Теркл, Шери (Sherry Turkle) 41, 45, 49, 77, 82, 86–88, 482, 486–487
- Тијанић, Александар 408
- Тјури, Џозеф (Josef Tjurou) 133
- Торвалдс, Линус (Linus Torvalds) 17
- Толстој, Лав Николајевич (Лев Николаевич Толстой) 96
- Томпсон, Кенет (Kenneth Thompson) 326
- Томпсон, Ли (Lee Thompson) 47, 53
- Тофлер, Алвин (Alvin Toffler) 254, 257–258, 262, 267, 502
- Тришић, Никола Ђ. 300
- Турен, Ален (Alain Touraine) 129, 254–255, 267
- Успенски, Петар (Пётр Демьянович Успенский) 475
- Фајгел, Станислав 202
- Федерстон, Мајк (Mike Featherstone) 126
- Фердинанд, Франц (Franz Ferdinand) 299–301, 303–304, 307–308, 310–315
- Фидлер, Родер (Roger Fidler) 81, 411, 476, 486
- Финберг, Ендрју (Andrew Feenberg) 5, 17
- Фини, Дејвид (David Feeney) 312
- Финкелман, Шошана (Shoshannah Finkelman) 66
- Фишер, Ерв (Hervé Fischer) 476, 478
- Фишер, Клод (Claude S. Fischer) 13
- Фишер, Метју (Matthew Fisher) 310
- Фјодоров, Николај (Николай Фёдорович Фёдоров) 93, 96, 98, 105–106, 108
- Форман, Ричард (Richard Foreman) 233–234
- Франулић, Ленак (Lenka Franulić) 158
- Фридман, Милтон (Milton Friedman) 478, 480
- Фројд, Сигмунд (Sigmund Freud) 474
- Фром, Ерих (Erich Fromm) 85, 103, 104
- Фукс, Кристијан (Christian Fuchs) 28
- Фукујама, Френсис (Francis Fukuyama) 84, 95
- Хабермас, Јирген (Jürgen Habermas) 9, 254, 255, 265
- Хајдегер, Мартин (Martin Heidegger) 95
- Хажек, Фридриха фон (Friedrich von Hayek) 102
- Хажес, Лусис (Louise Hayes) 462
- Хажм, Мајкл (Michael Heim) 241
- Хал, Стјуарт (Stuart Hall) 142
- Хан, Стјепан (Stjepan Han) 255
- Харамильо, Маурисио (Mauricio Jaramillo) 309
- Хард, Мајкл (Michael Hardt) 254–255
- Харди, Мајкл (Michael Hardey) 59
- Хасан, Ајеша (Ayesha Hasan) 312
- Хасан, Роберт (Robert Hassan) 135
- Хејлс, Кетрин (Katherine Hayles) 101
- Хејстингс, Макс (Max Hastings) 301–304
- Хемптон, Кејт (Keith Hampton) 49
- Хендерсон, Саманта (Samantha Henderson) 59
- Херман, Едвард (Edward S. Herman) 257
- Хесел, Стефан (Stéphane Hessel) 262
- Хилберт, Давид (David Hilbert) 80
- Хју, Џејмс (James Hughes) 95
- Хоенлое, Софија (Sophie Chotek von Chotkowa) 303–304, 308, 312–314
- Хопкинс, Патрик (Patrick Hopkins) 106
- Хорват, Бранко (Branko Horvat) 255
- Хортон, Доналд (Donald Horton) 51
- Хосеин, Саф (Saff Hossain) 311
- Хофман, Рајнер (Reiner Hoffmann) 185
- Церовић, Станко 301
- Цимерман, Фредерик (Frederick J. Zimmerman) 100
- Цветановић, Слободан 255

- Ч**абриновић, Недељко 304
Чалић, Душан 255
Чаргаф, Ервин (Erwin Chargaff) 103
Чованец, Патрик (Patrick Chovanec) 308
Чомски, Ноам (Noam Chomsky) 262
- Џ**ајлс, Дејвид (David Giles) 306
Џарард, Стју (Stu Garard) 313
Џејмс, Вилијам (William James) 289, 293
Џенкинс, Хенри (Henry Jenkins) 29
Џоунс, Стивен (Steven Jones) 53, 473, 476
- Ш**арден, Тејар де (Teilhard de Chardin) 93, 98, 100, 105–106, 108
Шаф, Адам (Adam Schaff) 254, 256, 258, 267
Шваб, Аленка (Alenka Švab) 60
Швоб Ђокић, Нада (Nada Švob Đokić) 126–127
Шеј, Вирџинија (Virginia Shea) 417
Шиц, Алфред (Alfred Schutz) 289, 293
Шмит, Ерик (Eric Schmidt) 305
Шнајдер, Илана (Iana Snyder) 241
Штамбук, Владимир 255
Шуц, Алфред (Alfred Schutz) 44

БЕЛЕШКА О ПРИРЕЂИВАЧИМА

Драган Тодоровић, доктор социологије, доцент *основа социологије и историјске социологије* на Филозофском факултету Универзитета у Нишу. Генерални секретар *Југословенског удружења за научно истраживање религије* из Ниша (2002–), уредник серије *Philosophy, Sociology, Psychology and History* часописа *Facta Universitatis* Универзитета у Нишу (2013–), уредник за друштвена питања и социологију часописа *Балканске синтезе* Филозофског факултета у Нишу (2013–), члан *Комисије за проучавање обичаја и живота Рома САНУ* (2013–), председник *Српског социолошког друштва* (2013–). Бави се историјском социологијом, социологијом религије и ромологијом.

Далибор Петровић, доктор социологије, доцент *социологије и социологије е-комуникација* на Саобраћајном факултету Универзитета у Београду и *ИКТ и друштвених мрежа* на мастер студијама социологије Филозофског факултета Универзитета у Београду. Од почетка универзитетске каријере посебно се интересује за проучавање друштвених последица употребе електронских комуникација, пре свега интернета. Аутор је две монографије и више од тридесет научних радова из ове области. Његова књига *Друштвеност у доба интернета* ушла је у најужи избор за награду *Војин Милић* у 2013. години, коју додељује *Српско социолошко друштво* за најбољу књигу из социолошких наука.

Драган Прља, доктор права, научни сарадник у Институту за упоредно право у Београду и доцент *правне информатике* на Правном факултету Универзитета Унион у Београду. Експерт за област компјутерског права и права информационих технологија. Објавио је око 100 научних радова и двадесет монографија, међу којима и: *Кривична дела високотехнолошког криминала* (2011), *Интернет право* (2012), *Правна информатика* (2014) и *Фејсбук и право* (2014).

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

004.738.5:316.77(082)

ИНТЕРНЕТ и друштво : [међународни тематски зборник радова] = Internet
And Society : [international thematic collection of papers] / приредили,
edited by Драган Тодоровић, Далибор Петровић, Драган прља. - Београд :
Српско социолошко друштво : Институт за упоредно право ; Ниш : Универзитет,
филозофски факултет, 2014 (Ниш : Пунта). - XIV, 516 стр. ; 24 см

Радови на срп. и енгл. језику. - Текст ћир. и лат. - "Овај зборник је ...
сачињен од 32 оригинална научна рада ... представљена на истоименој
међународној конференцији, одржаној 19. и 20. септембра 2014. године на
Филозофском факултету у Нишу." --> Предговор. - Тираж 300. - Белешка о
приређивачима: стр. [517]. - Напомене и библиографске референце уз текст. -
Библиографија уз сваки рад. - Summaries. - Регистар.

ISBN 978-86-81319-05-5 (ССД)

ISBN 978-86-7379-357-3 (ФФ)

ISBN 978-86-80186-00-9 (ИУП)

а) Интернет - Социолошки аспект - Зборници б) Електронске комуникације
- Интердисциплинарни приступ - Зборници
COBISS.SR-ID 212232972